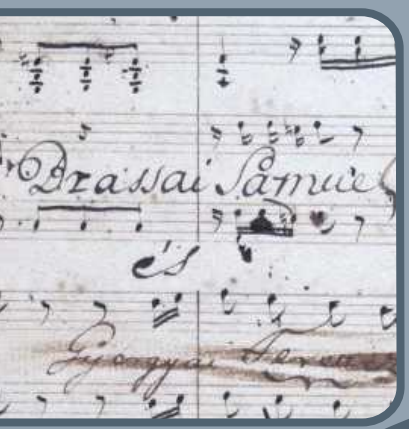ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNY NAPJÁN
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET I. SZAKOSZTÁLYÁBAN

CERTAMEN VIII.

NYELV-, IRODALOM-, SZÍNHÁZTUDOMÁNY,
TÖRTÉNELEM, MŰVÉSZETTÖRTÉNET,
ZENETUDOMÁNY

2021

CERTAMEN VIII.
Előadások a Magyar Tudomány Napján
az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában

CERTAMEN VIII.

ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNY NAPJÁN AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET I. SZAKOSZTÁLYÁBAN

Szerkesztette
Egyed Emese, Pakó László, Sófalvi Emese, Weisz Attila

Kolozsvár, 2021

A kötet megjelenését támogatták:

Szerkesztette: Egyed Emese, Pakó László, Sófalvi Emese, Weisz Attila

© Szerzők, 2021
© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2021

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Felelős kiadó: Biró Annamária

A tanulmányok szövegét korrektúrázta: András Zselyke
Tördelőszerkesztő: Virág Péter
Borítóterv: Idea Plus

Nyomdai munkálatok: F&F INTERNATIONAL Kft., Gyergyószentmiklós
Felelős vezető: Ambrus Enikő ügyvezető igazgató

https://doi.org/10.51384/cert-08

ISSN 2393 – 4328

TARTALOM

Bevezetés 9
Introduction
Introducere

I. NYELV-, IRODALOM-, SZÍNHÁZTUDOMÁNY

Változásvizsgálatok

Tapodi Zsuzsa
Állati narrátorok az erdélyi magyar prózában 15
Animals as Narrators in the Hungarian Prose of Transylvania
Animale în postură de narator în proza maghiară din Transilvania

Huszthy Bálint
Az észak-moldvai „sziszegés" mai hangtani megközelítésben 29
A Synchronic Look at the Sibilants in the Northern-Moldavian Dialect of Hungarian
O perspectivă sincronică asupra consoanelor sibilante în dialectul arhaic maghiar din nordul Moldovei

Jankó Szép Yvette
A barlanglabirintus gyomrában.
Ökonómiától az ökológiáig a színházi fordításban 45
In a Maze of Caves. Economy and Ecology in Theatre Translation
Într-un labirint de peșteri. Economie și ecologie în traducerea teatrală

Goron Sándor
Vörösmarty Mihály *Julius Caesar*-fordításának nyelvezete.
Hangtani/alaktani, lexikai és versformai jellegzetességek 55
Mihály Vörösmarty's Translational Language in *Julius Caesar*.
The Characteristics of Phonetical, Morphological, Lexical Elements and the Poetic Form
Limbajul lui Mihály Vörösmarty în traducerea *Iulius Caesar*.
Caracteristicile elementelor fonetice, morfologice, lexicale și a formei poetice

Benő Eszter
A pragmatikai adaptáció formái Dóczi Lajos *Faust*-fordításában 71
The Forms of Adaptation in the Hungarian Translation of Faust by Lajos Dóczi
Formele adaptării în traducerea în maghiară a operei *Faust* de către Lajos Dóczi

II. TÖRTÉNELEM

„Cselekvő arisztokraták" – Tanulmányok a 90 éves Egyed Ákos tiszteletére

Szabadi István
Fejedelmek, nagyasszonyok és vallási sokszínűség Szilágysomlyón a 17. század első felében.....97
Princes, Ladies and Religious Diversity in Șimleu Silvaniei in the First Half of the 17th Century
Principi, doamne de vază și diversitate religioasă în Șimleul Silvaniei în prima jumătate a secolului al XVII-lea

Kónya Péter
A nagymihályi Sztáray grófi család és a Sztáray-uradalom felemelkedése a 18. században.....111
The Family of the Sztáray Counts of Nagymihály (Michalovce) and the Rise of the Sztáray Demesne in the 18th century
Familia conților Sztáray din Nagymihály (Michalovce) și dezvoltarea domeniului Sztáray în secolul al XVIII-lea

Papp Klára
Gazdálkodó arisztokraták és segítőik. Birtokos és tisztikar kapcsolata a 18. században.....121
Agriculturist Aristocrats and Their Adherents. Relations between Landowners and Their Manorial Officials in the 18th Century
Aristocrați agricultori și oficialii lor. Relația dintre moșieri și oficiali domeniali în secolul al XVIII-lea

Biró Annamária
Arisztokraták Erdély 18. század végi kulturális életében. Teleki Sámuel és Teleki Domokos eltérő stratégiái.....139
Aristocrats in the Cultural Life of Transylvania at the End of the 18th Century. The Different Strategies of Sámuel Teleki and Domokos Teleki
Aristocrați în viața culturală a Transilvaniei la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Strategiile diferite ale lui Sámuel Teleki și Domokos Teleki

Fehér György
Gróf Károlyi Sándor (1831–1906), az aktív arisztokrata.....153
Count Sándor Károlyi (1831–1906), the Active Aristocrat
Contele Sándor Károlyi (1831–1906), aristocratul activ

Kaposi Zoltán
A Biedermann família uradalmai a Dél-Dunántúlon (1849–1914).....171
The Manors of the Biedermann Family in Southern Transdanubia (1849–1914)
Domeniile familiei Biedermann în sudul Transdanubiei (1849–1914)

Kerepeszki Róbert
Habsburg arisztokraták és a két háború közötti magyar királykérdés.....187
Habsburg Aristocrats and The "Royal Question" in the Interwar Hungary
Aristocrați habsburgici și „chestiunea regalității" în Ungaria interbelică

Püski Levente
A nagybirtok védelmében. Károlyi Gyula 1935-ös adatgyűjtése 205
In Defense of Large-Scale Holdings. The Data Collection of Gyula Károlyi in 1935
În apărarea domeniilor întinse. Colecția de date a lui Gyula Károlyi din 1935

Barta Róbert
Angolbarát arisztokraták a Horthy-korszakban.
Márffy-Mantuano Judit kapcsolatrendszere.....219
Anglophile Aristocrats in the Horthy-regime.
The Connection Network of Judit Márffy-Mantuano
Aristocrați anglofili în regimul Horthy. Rețeaua de relații a lui Judit Márffy-Mantuano

III. MŰVÉSZETTÖRTÉNET

Jánó Mihály
A székelyderzsi templom festett triptichonja 239
The Painted Triptich of the Dârjiu Church
Tripticul pictat al bisericii de la Dârjiu

Kónya Anna
Ikonográfiai problémák erdélyi késő gótikus falképeken. Két esettanulmány.....261
Iconographic Problems in Transylvanian Late Gothic Wall Paintings. Two Case Studies
Probleme iconografice în pictura murală gotică târzie din Transilvania. Două studii de caz

Veress Ferenc
Vízkereszt és Eucharisztia.
A háromkirályok imádása-téma eucharisztikus vonatkozásairól 271
Ephiphany and Eucharistic Devotion. Eucharistic Symbology in the Adoration of the Magi
Epifania (Adorația magilor) și devoțiune euharistică. Simbolistică euharistică în tema Adorației magilor

Szőke Balázs
A kolozsvári Farkas utcai református templom boltozatai.....299
The Three Vaults of the Reformed Church on "Farkas Street" in Cluj
Cele trei bolți ale bisericii reformate de pe strada Lupilor din Cluj

Orbán János
Barokk házból kávéház. A marosvásárhelyi Bissingen-palota átalakításairól.....325
From Baroque House to Coffee House. The Transformations of the Bissingen Palace from Târgu Mureș
Casă barocă, cafenea antebelică. Metamorfozele palatului Bissingen din Târgu Mureș

IV. ZENETUDOMÁNY

A zeneművészeti képzés új terei

Csákány Csilla
Brassai Sámuel és Angi István: életutak és eszmék párbeszéde egy képzeletbeli kolozsvári zeneesztétika-műhelyben 359
Sámuel Brassai and István Angi: Dialogue of Life Paths and Ideas in an Imaginary Music Aesthetics Workshop in Cluj-Napoca
Sámuel Brassai și Ștefan Angi: dialog între căi de viață și idei într-un atelier imaginar de estetică muzicală din Cluj-Napoca

Potyó István
A kolozsvári római katolikus zeneiskola (1919–1931) 379
The Roman-Catholic Music School in Cluj (1919–1931)
Școala de muzică romano-catolică din Cluj (1919–1931)

Bodurian Ágota–Simény Beáta
Ötvenéves a székelyudvarhelyi Dr. Palló Imre Művészeti Líceum 399
The Fiftieth Birthday of the Palló Imre Arts School from Odorheiu Secuiesc
Liceul de Arte Palló Imre din Odorheiu Secuiesc la 50 de ani

Hadnagy Melinda
Zeneelmélet kisiskolásoknak. Új utak az erdélyi művészeti szakoktatásban 417
Music Theory for Elementary School Students. New Paths in the Education of Arts in Transylvania
Teoria muzicii pentru elevii din clasele primare. Direcții noi în educația artistică din Transilvania

Elekes Márta-Adrienne
Vajon ez már történelem? Gyermekkoncertkalandok egy filharmóniánál 431
Could This Already Be History? Adventures of Children`s Concerts at a Philharmonic Society
Ajunse deja istorie? Aventuri ale concertelor pentru copii la o filarmonică

Váradi Judit
Koncertpedagógia – a zenei élmény megteremtésének lehetősége 447
Concert Pedagogy – the Opportunity to Create a Musical Experience
Pedagogia de concert – oportunitatea creării unei experiențe muzicale

Rövidítésjegyzék 463
Abbreviations
Abrevieri

Képmelléklet 465
Illustrations
Ilustrații

BEVEZETÉS

A kötet a Magyar Tudomány Napja Erdélyben rendezvénysorozat 18. fórumán az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában 2019. november 23-án, 26-án, illetve 30-án elhangzott előadásokból közöl válogatást. Szükségesnek látjuk megjegyezni, hogy a tanulmányok véglegesítése közben a kutatás körülményei a kutatóhelyeknek a koronavírus-járvány miatti zárva tartása okán számottevően megváltoztak. Ez ugyan új kihívások elé állította a szerzőket, és a kötet elkészültének a folyamatát is késleltette, de reményeink szerint nem hagyott nyomott az írások szakmai értékén.

A nyelv-, irodalom- és színháztudományi írások tudományos vizsgálatai a magyar nyelv archaikus változatára utaló nyelvjárás és a 2019-ben publikált erdélyi novella révén időben is széles sávon mozognak – a kifejezés és kommunikálás kérdéseiben pedig a változások értelmezésének módszertanát keresik.

Az utóbbi években gyakoribb, egyébként az ókorból ismert elbeszélő eljárás, az állatszereplős prózai művek erdélyi megvalósulásait értelmezi Tapodi Zsuzsa ökokritikai szempontokat érvényesítve; Dadai Lóránd (Székely Mózes író néven 1931-ben *Zátony* címmel közzétett), illetve Selyem Zsuzsa regényének (*Moszkvában esik. Egy kitelepítés története,* 2016), továbbá Selyem Zsuzsa egy 2019-ben publikált novellájának elemezésével.

Huszthy Bálint az észak-moldvai nyelvjárásokat a szakirodalomban és terepen is tanulmányozva arra a megállapításra jut, hogy „az észak-moldvai sziszegés megőrzött régiség volta szinkrón fonológiai megközelítésből is kimutatható".

A nyelv, irodalom és színház összefüggő problematikájában ez alkalommal a fordítás kérdése dominál. Jankó Szép Yvette színházi ökoszisztémáról, a távolabbi jövőben is fennmaradó konstruktumokról (hiperobjektumokról), ezek között például a sietve rögzített (és újranézhető) színházi előadásokról, ezek kulturális kockázatairól értekezik, továbbá a színházi fordítástudomány merevségéről, amennyiben ma is külön tanulmányozza a drámaszöveget és a színpadi produkciót. Goron Sándor Shakespeare *Julius Caesar*ja Vörösmarty-féle fordításának nyelvét tanulmányozza a 19. század első felére, a magyar szépirodalmi nyelv egységesülésének e sajátos periódusára vonatkozóan; figyelmét a drámai szóhasználat és a hangzás elemeire összpontosítja. Benő Eszter Dóczy Lajos *Faust*-fordítását, sőt újrafordítását – egyéb magyar Faust-átültetések kontextusában mint pragmatikai adaptációt vizsgálja és értékeli.

A történelmi témájú írásokat tömörítő rész a magyar történelem utóbbi négy évszázadának történéseibe kalauzolja az olvasót. Az írások legtöbbje a tudomány napi tanácskozás „*Cselekvő arisztokraták*" című – a Debreceni Egyetem Történeti Intézetével és a Babeș–Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézetével közösen szervezett – tömbje keretén belül elhangzott előadások szerkesztett változatait tartalmazza. A rendezvény alkalmával az előadók tudományos eredményeik közzété-

tele mellett a 90. életévét betöltő történész, az MTA külső tagja és az EME korábbi elnöke, Egyed Ákos munkássága és személye előtt is tisztelegtek. Szabadi István írása a Szilágyság 17. századi vallási sokszínűségéről értekezik a Báthory-család két női tagjának Szilágysomlyó vallási képének az alakításában kifejtett szerepe bemutatása által. Több tanulmány az arisztokratáknak az ország gazdasági életében betöltött szerepéről szól. Kónya Péter a nagymihályi Sztáray grófi család és uradalom 18. századi felemelkedéséről ír, Papp Klára a 18–19. századi Erdélyben is jelentős szerepet játszó Csáky család több tagjának vizsgálja gazdasági törekvéseit, Biró Annamária pedig Teleki Sámuel kancellár és fiatalon elhunyt tudós fia, Domokos karrierépítésének különbségeire mutat rá. Fehér György a szövetkezeti mozgalom „atyjaként" és az agrárius mozgalom vezetőjeként ismert gróf Károlyi Sándor személyiségével foglalkozik. Kaposi Zoltán bemutatja, hogy a bécsi bankárokból álló Biedermann família egyes tagjai hogyan telepedtek meg a Dél-Dunántúlon, és váltak a térség vezető gazdasági szereplőivé. Több írás az arisztokrácia két világháború közötti szerepéről, kapcsolatrendszeréről és az időszak társadalmi-politikai jelenségeiről tár fel új adatokat. Püski Levente a Károlyi család egy újabb tagjának, Károlyi Gyula grófnak az 1930-as évek közepén a magyarországi földreform körül kibontakozott vitákban betöltött aktív szerepéről értekezik. Kerepeszki Róbert a Habsburg-család azon tagjait veszi számba, akik a két világháború közötti időszakban a magyar trón követelőiként léptek fel, megvizsgálva szándékaik lehetséges motivációit, támogatói táboraikat és királyi aspirációik gyökerét és valóságalapját is. Barta Róbert a magyar félarisztokrata családban született Márffy-Mantuano Judit angliai újságírói és gazdasági szakértői tevékenységének részletes áttekintése által rámutat, hogy a férje révén a 20. századi angol társadalom és politikai döntéshozók között szerteágazó kapcsolathálót kialakító asszonynak mekkora szerepe volt abban, hogy az angolbarát magyar politikai elit hangja eljuthatott az 1945 előtti angol politikai döntéshozók füléig.

A VIII. Certamen-kötet visszatérője a művészettörténet szekció öt tanulmánnyal, hiszen utoljára a IV. kötetben (2017) jelent meg művészettörténeti témájú szakcikk. Jánó Mihály sepsiszentgyörgyi művészettörténész az egyik legismertebb székelyföldi falképegyüttes, a székelyderzsi unitárius templom falképeinek Saul megtérése jelenetét értelmezi. Írásában többek között megpróbálja – a régebbi szakirodalomban is feltűnő – tézist bizonyítani, miszerint a falkép nevezetes feliratában szereplő Ungi Pál nem csak megrendelője, hanem készítője is volt az utóbbi években helyreállított freskónak. Kónya Anna erdélyi középkori falképek ikonográfiai elemzésével foglalkozik. Egy nemrég feltárt székelydályai jelenetet, melyet eddig az Egyház hajójaként értelmeztek, Szent Orsolya hajója allegorikus ábrázolásával azonosítja. Tanulmánya második részében a nagyszebeni egykori domonkos apácakolostor (ma ferences templom) szintén nemrég megismert falképegyüttesének ritka Szent Bálint-ábrázolására nyújt magyarázatot. Veress Ferenc nagyívű ikonográfiai tanulmánya a Királyok imádása-epifániajelenet eucharisztikus vonatkozásait követi nyomon a kései antikvi-

tástól a barokk festészetig, és kifejti ezek szoros kapcsolatát a misztériumjátékokkal. Szőke Balázs írása a kolozsvári Farkas utcai templom boltozatairól alapvető, hiszen a 2015-ben befejezett helyreállítás alkalmával feltárt nyomok és saját kutatásai alapján először sikerül alaposan körbejárni ezt a központi jelentőségű kérdését Erdély késő középkori és koraújkori építészettörténetének. Elemzi a szentélyboltozatot, elfogadható digitális rekonstrukciót rajzol meg a templomhajó 1603-ban lerombolt boltozatáról, mely számos erdélyi – főleg szász – templom késő gótikus boltozatának a mintájává vált. A hajó boltozatát 1643-ban egy, a Baltikumból érkezett „Kőmíves Német György" mester vezetésével építették újjá, amely – a hatalmas fesztáv miatt is – egyedülálló teljesítmény volt a korban. Az új boltozat egyesítette a baltikumi és a magyar késő gótika szerkezeti jellegzetességeit. Orbán János tanulmánya a polgárosodó Marosvásárhely miliőjébe kalauzol el a főtéri Bissingen-palota 18. század végétől a 20. század elejéig nyúló, változatos történetű fénykorának szakavatott elemzésével.

A 19–21. századi magyar zenepedagógia erő- és irányvonalait járja körül a Zenetudományi szekció hat előadásának szerkesztett változata. *A zeneművészeti képzés új terei* fejezetben Potyó István és a Bodurian Ágota–Simény Beáta szerzőpáros hiánypótló intézménytörténeti vázlata (a kolozsvári Római Katolikus Zeneiskola és a székelyudvarhelyi Palló Imre Művészeti Líceum históriája) mellett Csákány Csilla két iskolateremtő erdélyi zeneesztéta műhelyének párhuzamos bemutatására vállalkozik. A romániai magyar művészeti szakoktatás kortárs eszközeit és jövőbeni lehetőségeit jeleníti meg Hadnagy Melinda a kisiskolásoknak szánt zeneelmélet-tankönyvek elemzése során. Az általános zenei képzés egyre gazdagodó koncertpedagógiai vonatkozásait, a zenei élmény közvetítésének elméletét és annak marosvásárhelyi, valamint debreceni gyakorlatát Elekes Márta Adrienne és Váradi Judit tanulmánya részletezi.

A szerkesztők

I.
NYELV-, IRODALOM-, SZÍNHÁZTUDOMÁNY

Tapodi Zsuzsa*

ÁLLATI NARRÁTOROK AZ ERDÉLYI MAGYAR PRÓZÁBAN**

Kulcsszavak: *állati narrátorok; Animal Turn; ökokritika; erdélyi magyar prózairodalom*

1. VESZEDELMES VISZONYOK

Az ember az állatvilág része, biológiai lény, aki tudata, cselekvései, természetet átalakító munkája révén kiemelkedik a környezetéből, ugyanakkor nagyon sok közös vonása van az állatvilággal. A távolság ember és állat között kultúrafüggő és történelmileg változó, de az embert magasabb rendűnek, a környezete iránt felelősséggel nem tartozónak tételező ideológia hosszú múltra tekint vissza, és napjainkig meghatározza az e viszonyról történő gondolkodást. A nyugati kultúrkörben a görög–római és a zsidó-keresztény hagyományokon alapuló szemlélet fokozatbeli különbséget tételez az ember és az állatok között. Az *Ószövetség* teremtéstörténetében elhangzó áldás az ember felsőbbrendűségét sugalmazza. „Szaporodjatok és sokasodjatok, és töltsétek be a földet és hajtsátok birodalmatok alá; és uralkodjatok a tenger halain, az ég madarain, és a földön csúszó-mászó mindenféle állatokon."[1] Arisztotelész szerint, aki tíz kötetet írt az állatok természetrajzáról, az ember az egyetlen olyan racionális állat, aki „felfogja a jót és a rosszat, az igazságosat és az igazságtalant",[2] és az alacsonyabb rendű dolgok, élőlények érte vannak.

---

* Tapodi Zsuzsa (1961), PhD, irodalomtörténész, Sapientia EMTE, Csíkszeredai Kar, tapodizsuzsa@uni.sapientia.ro.

** A szöveg megismétel korábban megfogalmazott gondolatokat a *Between Human and Animal* címmel az Acta Universitatis Sapientiae, Philologica 11(2019). 1. sz. 65–82. oldalán megjelent tanulmányomból.

1 *Mózes I. könyve*. 1.26. *Szent Biblia, azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*. Ford. Károli Gáspár. Magyar Biblia Tanács, Bp., 1989. 6.

2 Arisztotelész: *Historia Animalium*. 488. 7–9; idézi Simon Endre: *Bevezetés* = Arisztotelész: *Politika*. Gondolat, Bp., 1969. 8.

Az emberek ebből kiindulva, az isteni áldást parancsként felfogva, századokon át az uralkodást tekintették feladatuknak, nem az alárendeltek jólétéért felelő, azokról gondoskodó, megfontolt vezetőként cselekedtek, hanem zsarnokoskodó kényúr módjára.[3] Így, e szerint a felfogás szerint, az embernek joga van kutyát, lovat ütniverni, vadállatokat idomítani, velük cirkuszi mutatványokat begyakoroltatni, sőt kísérletezni velük, mesterségesen megbetegíteni őket, hogy kozmetikumokat vagy gyógymódokat próbáljanak ki rajtuk; szabad a libát kényszerrel etetni, megtömni, hogy nagyobb legyen mája; szabad a sármányt konyakba fojtva halálra kínozni,[4] stb.

Az etológia tudománya azonban mára egyértelműen igazolta,[5] hogy a magasabb rendű állatok ugyanúgy érzékelnek fájdalmat, félelmet, féltékenységet stb., mint az ember. A racionalitás sem vitatható el teljesen az állatoktól, legfeljebb a fogalmat tágabban kell értelmeznünk, belevennünk a környezet ingereihez való értelmes alkalmazkodás képességét is. Az állatok viselkedéséről szóló, pontos leírásokat már az antik görög tudósok műveiben is olvashatunk.

3 „Lynn White nézete, mely szerint a jelenlegi környezeti problémák gyökerét a természettel szembeni zsidó-keresztény arrogancia jelenti, nyomban arra késztette tudósok két versengő csoportját, hogy vizsgálni kezdjék a környezet vallási megközelítéseit. […] Az egyik csoportot nevezhetjük az elnyomás-iskolának, mivel úgy tekinti a Ter 1,28-28-at és a későbbi keresztény szerzőket, mint akik zsarnoki hatalommal ruházzák föl az embert a természet fölött. Az ellentétes pásztor-iskola értelmezése szerint ugyanazon versek és más korai keresztény írások a gondozó szerepét jelölik ki az emberek számára." Jeanne Kay: *Az Ószövetség természetfelfogása = Környezet és etika. Szöveggyűjtemény.* Szerk. Lányi András–Jávor Benedek. L'Harmattan, Bp., 2005. 202.

4 „[…] szóval az ortolan ínyenceket kizárólagosan üdvözítő igazi elkészítési módja az, hogy az ember kisétál az erdőbe, csapdával megfog egy ortolant (ami nem sérülhet meg közben), majd a kismadár jó egészségben és jókedvűen be kell sétáljon egy sötét minikamrába, ahol negyven napig fénytől és ételtől elzárva csak a legjobb francia konyakot issza, majd miután negyven nap után belehal a konyakozásba, megeszik mindenestül, ami maradt belőle. A tollait addigra állítólag elveszíti, a csontjai meg kocsonyásra áznak a konyaktól". Ugron Zsolna: *Úrilányok Erdélyben.* Libri, Bp., 2016. 210. Az ínyencség elfogyasztói leborítják magukat egy asztalkendővel, hogy a felszálló aromát is beszippanthassák. Más értelmezések szerint így bújnak el Isten szeme, azaz az erkölcsi felelősség elől. Az emberi mohóság az állatfaj kiveszését eredményezheti. Lásd Natalie Parletta erre vonatkozó írását: https://cosmosmagazine.com/biology/bird-species-a-french-delicacy-being-eaten-to-death. (Utolsó megtekintés: 2021. 01. 10.)

5 Lásd Csányi Vilmos: *Kis etológia.* Kossuth, Bp., 2008.

2. A MÍTOSZOK ÉS AZ IRODALOM PERSPEKTÍVÁJA

A természettől, ezen belül az állatoktól való emberi elidegenedés folyamatait ellensúlyozhatják a kultúra, a mítoszok és az irodalom által közvetített képek és problémafelvetések, melyek az emberi- és állatvilág rokonságát, az egymásrautaltságot érzékeltetik különböző módokon.

A totemhit megőrzött elemeként a görög–római mitológiai történetekben az istenek állatok alakjában is megjelenhetnek (Zeusz például bika képében rabolja el Európét, sas képében Ganümédészt, hattyú képében csábítja el Lédát. Pallasz Athéné állandó jelzője, a *bagolyszemű*, Héráé, a *tehénszemű* árulkodik erről, az állatvilághoz fűződő, szoros, rokoni kapcsolatról).

A görög mitológia zoomorf alakjai, a szatírok és kentaurok, szirének és a szfinx emberként viselkednek, lényük koncentráltan tartalmaz bizonyos emberi tulajdonságokat, de hibriditásuk ijesztő, valamilyen ontológiai rettenetet érzékeltetnek, akárcsak az átváltozástörténetek. A legismertebb hibrid szörnyeteg, a Minótaurosz ugyanúgy emberáldozatokat követel, akárcsak a nőiség fenyegető voltát megtestesítő szfinx vagy a szirének.

Ovidius a *Metamorphoses*[6] mitikus kiseposzaiban többször mesél arról, hogy egy ember valamilyen állattá változott, de miután lezajlott a fajok közötti határ átlépése, nem folytatódik többé a történet. Arakné alulmaradt a párviadalban Pallasz Athénével szemben, aki pókká változtatta a hiú szövőnőt, de többé semmit sem tudunk a pókká vált lény sorsáról. Ugyanez figyelhető meg a farkassá változtatott Lycaon történetében: az emberi alakban földön járó Jupitert álmában megtámadó, kegyetlen, vérszomjas zsarnok állatként megőrzi ezeket a félelmet keltő tulajdonságokat. A története a farkastól rettegő emberek látásmódját közvetíti, de Lycaon további sorsa homályban marad. Egyetlen lényeges különbség a korábbi állapotához képest, hogy „nem tud, noha próbál szólni".[7]

A népmesékben felbukkanó állatfigura hol rémisztő, legyőzendő ellenfelet jelent, hol pedig a kalandokra vállalkozó hős segítőjeként jelenik meg. Ilyenkor emberi nyelven szól a pártfogoltjához. Az irodalomban a beszélő állat legtöbbször az emberi viselkedést didaktikus céllal bemutató metafora. „Ismeretes, hogy a több ezer éves állatmese műfaja arra a nagyon egyszerű, de ugyanakkor arra a nagyon furfangos alapötletre épült, hogy kis történeteiben az állatok úgy viselkedtek, mintha emberek lennének. Különböző emberi alaptulajdonságokat, tipikus jellemhibákat képviseltek, kizárólag emberekre jellemző, nagyon egyszerű, mondhatnánk leegyszerűsített szituációkban nyertek megjelenítést. Viselkedésükkel, hibáikkal, gonoszságaikkal, erénye-

6 Lásd Publius Ovidius Naso: *Átváltozások.* Ford. Devecseri Gábor. Magyar Helikon, Bp., 1964. 13–15, 159–163.

7 Uo. 15.

ikkel, közhelyes bölcsességükkel kiváló alapul tudtak szolgálni az esetek többségében nyíltan is megfogalmazott, didaktikus erkölcsi tanításokhoz."[8] Ehhez az antikvitásból átöröklött mintához csatlakozott az erdélyi irodalomból Heltai Gáspár az 1566-os kiadású *Száz fabulá*jával, Ezópus állatmeséinek átültetésével.

3. EMBERI TUDAT ÁLLATI TESTBEN

Az alapvető különbség ember és állat között a racionális tudat és a tagolt beszéd megléte, illetve hiánya. Az antikvitásban Apuleius *Aranyszamár*[9] című regényében találkozunk először azzal, hogy magyarázatot kapunk arra, hogyan lehet jelen az emberi szubjektum az állati külső mögött. A hős, Lucius varázslat révén vált állatalakot, de mindvégig emberként gondolkodik, médiumként közvetíti az általa hallott történeteket. A modernitásban Franz Kafka *Átváltozás* (1912) című elbeszélése[10] éppen azzal kelt hátborzongató hatást, hogy Gregor Samsa bogárrá változása ugyan rögtön a hős ébredésekor lejátszódik, ám semmilyen magyarázatot nem kapunk erre az abszurd történésre. Az elidegenedés 20. századi példázataként a családja fokozatosan taszítja el magától ezt a lényt: először még érzékelik, hogy az őket eddig eltartó fiatalember él tovább állati alakban, de kommunikálni már nem képesek vele, a történet végére pedig csak egy elpusztítandó, undorító valamit látnak benne, és megkönnyebbülten kirándulni mennek, amikor Gregor meghal. Groteszk, ironikus módon ismételi meg, és fordítja ki az Apuleius regény alaptörténetét Kafka, a szintén ebben az évtizedben írt, *Jelentés az Akadémiának* című elbeszélésében is, melyben egy majom válik emberré, magára vállalva ezzel a társadalmi kötöttségeket. Az állatinak az emberire vonatkoztatását a fabulák szemléletének egyféle, átfordított tovább éléseként értelmezhetjük.

Ugyancsak Apuleius ötletének groteszk kifordítását figyelhetjük meg Mihail Bulgakov 1925-ben írt, *A kutyaszív*[11] című „tudományos-fantasztikus" elbeszélésében. Ebben egy fiatalító kísérletekkel foglalkozó moszkvai professzor befogad egy kóbor kutyát, feltáplálja, és a hipofízis tanulmányozása céljából beülteti a koponyájába egy

8 Margócsy István: *Ki az állat? Márton László* Te egy állat vagy! *című kötetéről* = *Nagy az Isten állatkertje… Állat(ság)ok a magyar irodalom- és művelődéstörténetben.* Szerk. Mercs István. Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, Nyíregyháza, 2019. 257.

9 Apuleius: *Aranyszamár* [II. század]. Ford., utószó Révay József. Magyar Helikon–Európa, Bp., 1971.

10 Franz Kafka: *Átváltozás* [1912] = Uő: *Jelentés az Akadémiának.* Ford. Győrffy Miklós–Tandori Dezső. Noran, Bp., 1997.

11 Mihail Afanaszjevics Bulgakov: *Kutyaszív* [1925]. Ford. HeténYi Zsuzsa. Európa, Bp., 2017.

kocsmai verekedésben megölt ember agyát. A hálás kutyából ezáltal egy elviselhetetlen ember lesz, a proletárhatalom embertelenségének képviselője.

4. ÁLLATI SORS MINT A LÉTHELYZET ALLEGÓRIÁJA

A modernitásban egyre inkább a sorstársat láttatja az irodalom az állatban, a metaforikusság az emberlét kiszolgáltatottságának érzékeltetését célozza. Déry Tibor *Niki. Egy kutya története* (1955) című, önéletrajzi ihletésű elbeszélésében[12] a természet és társadalom viszonya kerül mérlegre a címszereplő kutya sorsán keresztül. A diktatúra hatalommal való visszaélésének társadalmi bűnéről, melynek áldozatává válik a kutya ártatlanul bebörtönzött gazdája és ennek ellentétéről, a kölcsönös jóakarat által vezérelt szelíd rendről, Niki világáról szól a történet. A hűséges állat belepusztul a gazdájától való megfosztottságba.

4.1. Állat narrátor meséje emberi problémákról

Daday Lóránd Székely Mózes néven megjelentetett, *Zátony* című műve (1931) poétikai újítást vezet be az erdélyi irodalomba: a regény narrátora Wotan, a háborúban megvakult százados kutyája, aki médiumként közvetíti a közelében zajló eseményeket. Kameraként rögzít, nem jellemez, nem keres okokat, nem látja az ok-okozat adta összefüggéseket, az olvasónak ezáltal nagyobb szerepe lesz az ábrázoltak értelmezésében. A megoldás előnye, hogy a mesélőnek nem kell a szereplők leírásával bajlódnia, hiszen a kutya számára azok kinézete mellékes, viszont a színre lépők lelkiállapotát, intencióit ösztönösen megérzi és érzékelteti. Így a lényegest képes közvetíteni a látszatok helyett. A kutya körül zajló beszélgetések a kiszolgáltatottság, reménytelenség egyre újabb és újabb eseményeit tartalmazzák. Wotan ugyanúgy tehetetlen, mint a gazdája, így hangsúlyozottabbá válik az általuk reprezentáltak, az impériumváltás következtében magukra hagyott erdélyi magyarok végletes elhagyatottsága.

Néha történik utalás a szövegben a sajátos „állati" értékrendre, amikor például a szomszéd kutya, Fifi is megjelenik, de igazából az emberek közötti viszonyok átrendeződése áll mindvégig a középpontban, az, ahogyan a földbirtokost – a háború zűrzavarát és hatalomra kerülésüket kihasználva – kirabolják, előbb a román parasztok, utána a berendezkedő ókirályságbeli adminisztráció. A természet jelenségei és az állat sajátos igényei is bemutatásra kerülnek a narrátori monológban. „Jót tesz megkönnyebbülni egy kicsit. Sötét este lett, mire fölébredtem. Ahol feküdtem, a kotorékban dohos a törek. Bogarak másznak benne. Házamba azonban mégsem fekhetek. Első, hogy ott keresnek. Amint hátamra dőlve kifelé másztam, egy ökör szinte felöklelt.

12 Déry Tibor: *Niki. Egy kutya története* [1955]. Ciceró Könyvstúdió, Bp., 2003.

Orrának kaptam. Kénytelen voltam vele."[13] Ezután azonban az állati szubjektum működésére nem jellemző magyarázat következik. „Csak most jutott eszembe, hogy ezek szerteszét tanyáznak, mióta a béresek elszéledtek. Jármozzák őket, fát fuvaroznak velök. Akinek kell. Csak estére térnek vissza magukra. Minap egyet irgalmatlanul eldöngettek. Cserélve fogták be, mire összetörte a jármot és a kis parasztszekeret. Érdekes! Míg a gulyabeli marhát elhajtották, ezek az ökrök nem kellenek senkinek. Túl nagyok és túl étkesek. A juhokat a tanyán szétzavarták. A disznókat nemkülönben. Ezekből sokat levágtak és megettek. Csak a lovak jártak jól. Mikor Moisa látta, hányadán állunk, valamennyit szélnek kergette. Künn futkosnak a herésen, és mézesmadzaggal sem hurkolják meg őket."[14]

A mesélő németjuhász a gazdájával azonosul, ezért elsősorban az emberi történéseket közvetíti. Ugyanakkor a narrátorválasztásnak kihatása van a mű szerkezetére is. Az állatnak nincs olyan időérzékelése, mint az embernek. Ebből adódik ennek a narrátori fikciónak a buktatója: az, hogy az első világháborút követő tíz év történései összemosódottan sorjáznak, ám mégis egy megállíthatatlan hanyatlás nyomvonala rajzolódik ki az eseményekből. Túl sok lesz a negatív történés, az olvasóban telítettség érzetét keltve. A regény végén a kutya egy nagy gödröt ás, az új honfoglalók pedig, miután elpusztítják a háziakat, meglövik, és elevenen eltemetik. A bevezetőben olvasható patetikus-expresszionista sorok az antik eposzok invokációjának megfelelően szólítják meg ezt a narrátort, hogy a kibeszélhetetlen Trianon-trauma bemutatására kérjék fel: „… Azt, ami itt történt, emberi nyelv ki nem beszélheti… Ilyet csak bomlott agy talál ki. Te kell, hogy elüvöltsed! A te hű kutya szívednek kell, hogy higgyenek.[…] Üvöltsd el hát, hogy mi történt itt. Hogy mit tettek ezzel a néppel!".[15]

4.2. Narrátorkavalkád

Selyem Zsuzsa *Moszkvában esik. Egy kitelepítés története* című, 2016-ban megjelent regénye a szerző nagyapjának, a dálnoki földbirtokából családostul kitelepített, majd málenkij robotra kényszerített Beczásy Istvánnak az emlékiratát[16] értelmezi újra. A regény mottója indokolja az állati narrátorok szerepeltetését, a szerző édesanyjának, Beczásy Tányának ugyanis meghatározó gyerekkori élménye a dobrudzsai kitelepítés helyszínéről ez volt: „Nem volt ott egyéb, csak egy hatalmas barakk, amely tele volt egérrel, békával, patkánnyal, kígyóval, ami állat elképzelhető, mindennel".[17]A Witt-

13 Székely Mózes [Daday Lóránd]: *Zátony* [1931]. Kráter Műhely Egyesület, Pomáz, 2008. 13.
14 Uo. 13–14.
15 Uo. 9.
16 Beczásy István: *Bekerített élet. Súlyosan meghúzott kiadás.* Literátor, Bp., 1995.
17 Selyem Zsuzsa: *Moszkvában esik. Egy kitelepítés története.* Jelenkor, Bp., 2016 (a továbbiakban Selyem: *Moszkvában*). 5.

gensteintől vett másik mottó pedig a kommunikáció lehetetlenségét sugallja: „Ha egy oroszlán beszélni tudna, mi nem lennénk képesek őt megérteni." A harmadik mottó David Dunntól azt taglalja, hogy a sejtek szintjén az élet és gondolkodás egymásnak szinonimái.

Mesél a könyvben egyes szám első személyben a szerzővel azonosítható narrátor, a főszereplő nagytata, a felesége, de a kutya, a macska, a rigó, a poloska, a légy, sőt a dálnoki kúria udvarán álló hemlokfenyő is. A pikareszk regények műfaját megidéző, laza szerkezetet alkotó, különböző idősíkokban játszódó tizenegy történetből mindössze négyet mesélnek el „humánok". Az élőlények különböző rendjébe tartozó narrátoroknak a szerepeltetése egyszerre vált ki mágikus és ironikus hatást. A regény első fejezete tartalmaz egy mágikus elemet, a nagyobbik, 9 éves Beczásy lány látomását a közelebbi és távolabbi jövőről. „[…] látta a diktátort medvékre lövöldözni az etetőknél, látta anyját combig vízben rizst vágni, látta apját agyonverve a Szekuritátén, látta, ahogy apja 81 évesen, szálegyenesen kisétál az utcára 1989 decemberében a forradalomba, látta, hogy látja, amint a diktátor űzött vadként menekül, de lelövik, mint egy kutyát, és látta, hogy minden tele van örömmel és fájdalommal".[18]

„Selyem Zsuzsa nagy biztonsággal egyensúlyoz realitás és fikció, tragikum és komikum, a traumák kibeszélése és elhallgatása, a játékos gondtalanság és a határozott felelősségvállalás között, ezenfelül egyensúlyba hozza a tárgyilagos hangütést a személyessel, a realista narrációt a posztmodern szövegjátékkal, a regény műfajt a szövegkollázzsal"[19]– állapítja meg a műről írt kritikájában Domján Edit.

A bemutatott komor tényeket, a vagyonuktól és egzisztenciájuktól megfosztott, kényszermunkatáborba deportált emberek sorsának komor képét a beszúrt politikai viccek oldják. „Megkérdezik a jereváni rádiót: mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás? Előbb volt tyúk is, tojás is."[20] A kötet címe is egy ilyen viccre utal, amikor felidézi a Sztálintól jött parancsokat gondolkodás nélkül végrehajtó román munkáspárt moszkovita elitjéhez tartozó aktivistanő alakját. „[…] miért sétál Ana Pauker esernyővel Bukarest utcáin, mikor hét ágra süt a nap? Mert Moszkvában esik".[21] Ez a címválasztás jelzi a szerzői alapállást: a fájdalmas történelmi események, melyekben a nagyszülei is áldozatok voltak, más nézőpontból tekintve, abszurditásukban nevetségesnek tűnnek. Ugyancsak az eső motívuma ismétlődik többször is a dobrudzsai macska monológjában: „Today it's raining in paradise." A kizökkentés eszköze az idegen – elsősorban angol nyelvű – elemek beemelése az állatok szövegébe. A macska mono-

18 Uo. 14.

19 Domján Edit: *Selyem Zsuzsa: Moszkvában esik. Egy kitelepítés története*. http://www.kmkt.ro/selyem-zsuzsa-moszkvaban-esik-egy-kitelepites-tortenete. (Utolsó megtekintés: 2021. 01. 11.)

20 Selyem: *Moszkvában*. 94.

21 Uo. 90.

lógja, bár megtartja az állatlét speciális nézőpontját, az emberek világáról negatív képet festve világít rá a „humánok" gondolkodásának és tetteinek abszurditására. „A holocén korszak úgy végződött, hogy a humánok kifejlesztették saját maguk kipusztításának képességét, és annyira messzire mentek, hogy kihalásuk megakadályozására már nem volt mit kitalálniuk, mint a teljes bolygó kipusztítását. Okos. Természetesen minden humán másként lett paranoiás, de csak nagy tömegben válnak igazán veszélyesekké (de talán ez minden mozgásra képes élőlénnyel így van). Bezzeg a fák, a növények, a kövek nem őrülnek meg."[22]

A regényt záró *Cirkusz finálé* fejezet hangsúlyosan idézi fel Büchner *Wojczeck* című darabjának abszurdan tragikus világát, az állatokat idomító cirkuszokat és az eddig megismert szereplők egymással szembeni viszonyait, miközben visszapörgeti a korábban megtörténteket. A narrátorok megsokszorozása ironikusan eltávolítja a befogadót a szubjektivitásból fakadó negatív érzelmektől, a trauma átvételétől. Az irónia magára a szerző-narrátorra is kiterjed, amikor a nagyapjával rögzített beszélgetésben saját szerepét a mikrofonállványéval veti össze: „A hanganyag a gépemen, egy feketerigó is fütyörészik benne. Kérdéseimet nagyapám nem hallotta, s ha megismételtem, csak legyintett, és folytatta azzal, amit ő akart mondani. Az volt az érzésem, nem tekint embernek. Amikor anyámnak ezt elpanaszoltam, mert akkoriban még volt valami indokolatlan felsőbbrendűség-érzet bennem a rigókkal vagy a mikrofonállványokkal szemben, anyám azt válaszolta, hogy az apja egyetlen nőt respektált, Mamit".[23]

A családi legendáriumból felidézett nemzetközi frankhamisítási botrány kapcsán, amikor a történelmi idő és a szubjektív emlékezet ideje nem talál, ezt olvassuk: „Mi vaaan? – hagyta abba elülső szárnyainak összedörzsölgetését az egyik tücsök, akit történetesen Alain-nek hívnak, Alain Badiou. (Hát nem francia az istenadta?) – Nem passzolnak, hangyácskám, az évszámok? Hát ne évben kalkulálj, hanem szóban, akkor hátha kijön az 1927".[24] Az oral history versus történelmi dokumentum hitelességének kérdése újra összekapcsolódik a rendhagyó narrátorválasztással: az állatoknak nem fűződik érdekük a történelemhamisításhoz, megbízhatóbb szemtanúk az embernél.

A legemlékezetesebb az az epizód, amikor a titkosrendőrség fogdájába szállított főszereplő, Beczásy István sorsáról a falon tanyázó poloskától értesülünk. Monológjában váltakozik a kameraszerű rögzítő attitűd a sajátos állati érdekek kifejezésével. „Még alig lökték be, jóformán rájuk sem csapták újra a cellaajtót, a régiek már kérdezik tőle, hogy mi van odakint […]. Ez az új táplálék szabadkozik, politikáról ő nem tud semmit, hiszen nem a városból hozták be, hanem a dobrudzsai málenkij robotból.

22 Uo. 82.
23 Uo. 34.
24 Uo. 41.

Ehhez mérten van felöltözve is […]. Bárhol hozzáférhetek, mérem fel a helyzetet, ráadásul semmi zsír nincs rajta, könnyen jutok vénához. […] Arról ábrándozom, milyen delikát lesz majd ez az új fazon."[25] Az argóelemeket sem nélkülöző, frivol hangnem groteszk módon ellensúlyozza a cellabeli emberek tragikus helyzetét. „Amikor behúzzák Beczásyt a lábánál fogva, egy ideig nagy csend van a cellában. Végül az egyik táplálék odamegy hozzá, próbálja csuklónál a pulzusát kitapintani. Föláll, visszaül a helyére. Újra odamegy, és nyakra teszi a kezét. A többiek nézik, hallgatnak. Akkor ez a táplálék a reverendájából letép egy darabot, rápisil, és kezdi a ronggyal törölgetni a vért a szemről, az arcról."[26]

E rész narrátorának, a cella falának repedésében élő vérszívónak a szövegében kulturális hordalékok egész sorozata van jelen, az intertextualitás groteszkbe és iróniába fordul. „Belátom, a cellában nem épp kedélyes a hangulat, de ha igazán akarsz, és nem gondolkodsz túl sokat, hanem hagyod, hogy a flow ringasson, és mindig találsz időt, hogy kikapcsolj, és ha elfogadod a mélypontokat, és ha csupán kék meg sárga szín áll rendelkezésedre, egy kis kreativitással azért kikevered a zöld ötven árnyalatát, mert az élet egy nagy utazás, s rajtad múlik, meddig jutsz el."[27] Az irónia a hagyományos, szerzői szólam sajátja is. Ilyen például a játékos hozzátoldás a kényszermunkások jövedelmének bemutatásához. „[…] a havi 700 lejből, amit Dobrudzsában nagyanyámmal kerestek, 300 – 300-at elküldtek a családoknak, ahol a lányok nevelkedtek, ők pedig a maradék 100 lejből éltek, aminek legalább a felét elcigarettázta nagyanyám – egészségedre, Mami, ott kint valahol az égben".[28]

„A nem humán elbeszélők látószöge kitágítja a kitelepítés- és családtörténet értelmezési lehetőségeit. Történelmi, természeti és földtörténeti perspektívába helyezi egy közösség megpróbáltatásainak és megmaradásának a históriáját. Az eredeti történetben magában is ott rejlik a perspektívaváltás lehetősége, de hogy ez didaxis és pátosz nélkül megvalósulhasson, szükség van a parodisztikus-ironikus hangokra, a vendégszövegekre, az intertextuális játékokra"[29] – írja Domján Edit.

Ellentétben a nagytata magától értetődő, természetes viszonyulásával az állatokhoz, melyeket felesége erotikusnak nevez,[30] Selyem Zsuzsa számára az állatokhoz

25 Uo. 69.
26 Uo. 79.
27 Uo. 71.
28 Uo. 34.
29 Domján: *i. m.*
30 Egy mágikusnak ható jelenet a könyvből: „[…] nem lenne meglepetés, ha az a ló egyszer csak hagyta volna a Dobrudzsában mindenfelé szabadon kódorgó ménesét, és odament volna hozzá, lehajtotta volna a fejét, és kérte volna, ülj föl rám, Pista". Selyem: *Moszkvában.* 94.

való viszony – saját bevallása szerint – politikai.[31] Az ökokritika része, melyet elméletíróként is magáénak vall.

5. ANIMAL TURN ÉS ÖKOKRITIKA

Egy Nádas Péter-szöveg kapcsán írja Selyem Zsuzsa a következőket, összekapcsolva az állatokhoz fűződő elnyomó magatartás kritikáját a nők és a színesbőrűek helyzetének kérdésével. „Ember és állat viszonyát évszázadokon át egy dominanciára törő, hierarchiára épülő, kettős mércét alkalmazó és privilégiumokat eredményező hatalmi propaganda határozta meg, miszerint a piramis legtetején a racionális, jómódú, szabad, fehér férfi ül, akinek az alsóbb szintek felé egyre kevesebb felelőssége van, s lent, a dolgokat (things) már kénye-kedve szerint használja. Az állatok meg (többnyire szupranaturális ürüggyel rejtegetve maga elől is érzéketlen, egocentrikus álláspontját) dolgok (things). A viszonyulásmód nem sokat változott, a technika, a logisztika és a föld népességének száma viszont igen. Következésképpen a tápláléknak szánt állatok testükre szabott ketrecekben, minden szabad mozgástól megfosztva, hormonkezeléssel, antibiotikumokkal felduzzasztott testsúllyal élik le rövidre szabott életüket, míg vágóhíd-komplexumokban meg nem ölik és tetszetősen fel nem dolgozzák őket."[32]

A modernitás irodalmában gyakran jelennek meg olyan művek, melyek az állatokat a maguk természeti környezetében és az etológiai megfigyeléseket hűen közvetítve mutatják be, mint Jack London a kutyahős sorsát *A vadon szava* című regényben vagy a magyar irodalomban Fekete István a rókáét a *Vuk*, a fecskéét a *Csí*, a bagolyét a *Hú*, a vidráét a *Lutra* című regényben.[33] Ezekben az emberek világára csak áttételes utalás történik, az állat szereplők életének eseményei az ember környezetalakító szerepére hívják fel a figyelmet, és ezzel az ún. *állatfordulat* (*Animal Turn*), illetve az ökokritika megfontolásait előlegezik meg.

Az emberi fajt felsőbbrendűnek tételező ideológia ellenében született elméletek az állati szubjektum fogalmával operálnak.[34] Mára nemzetközi dokumentumok szabá-

31 „[…] ő a mezőgazdaságon keresztül érintkezett a világgal, köze leginkább a növényekhez és az állatokhoz volt, de nem úgy, mint nekem, végső soron politikai alapon, hanem őt erre képezték ki a múlt század húszas éveinek a végén a hohenheimi főiskolán, és úgy tekintett tudományára, mint szabadságának garanciájára […]". Uo. 34–35.

32 Lásd például a *Jelenkor* hasábján megjelent tanulmányát. Selyem Zsuzsa: *Tiergarten (Az állat mint metafora, mint performatív kifejezés, mint hasonlat és mint jelző Nádas Péter* Párhuzamos történetek *című regényében)*. Jelenkor LVIII(2015). 7–8. sz. (a továbbiakban Selyem: *Tiergarten*). 856.

33 Először 1940-ben jelentek meg *Történetek állatokról és emberekről* címmel.

34 Lásd ehhez a különböző nyelvű feldolgozásokból: *Figuras do Animal Literatura Cinema Banda Desenhada*. Org. Cristina Álvares–Ana Lúcia Curado–Isabel Cristina Mateus–

lyozzák az állatokat megillető jogokat, a velük szembeni viselkedés normáit. Az *Állati jogok egyetemes nyilatkozata*, amit 1989-ben fogadott el a Nemzetközi Állatvédő Liga, az alábbi pontokat tartalmazza: „Minden állat életét tisztelni kell; egyetlen állatot sem szabad rossz kezelésnek vagy kegyetlen beavatkozásnak alávetni. Ha az állatot el kell pusztítani, annak gyorsan, fájdalom- és félelemmentesen kell megtörténnie; az állatnak joga van a figyelmes gondozásra; a fájdalmas vagy lelki traumát okozó kísérlet sérti az állat jogait. Gondoskodni kell az ilyen eljárások helyettesítésének kidolgozásáról és folyamatos bevezetéséről; minden, szükségtelenül halált okozó beavatkozás életellenes bűncselekménynek számít; a szervezett oktatásnak és nevelésnek arra kell törekednie, hogy az ember gyermekkorától kezdve tisztelje és megértse az állatokat”.[35]

Az interdiszciplináris társadalomtudományként meghatározható ökokritika az irodalom terén nagyhatású esztétikai mozgósító erővel jelentkezett a 20. század utolsó harmadában. Benne érintkezik a természettudomány és a filozófia, az etika, az antropológia és a szociológia nézőpontja. A fejlődés és haladás mítoszának kritikája együtt jár a környezet védelmének előtérbe helyezésével, az állatok sajátos szükségleteinek tudatosításával. Az állati jogok, állatjólét feltételei tehát a fiziológiai szükségletek kielégítésének jogát jelentetik (az éhezés és szomjúság kiküszöbölését), a környezeti szabadság jogát (a kényelem biztosítását), az egészséghez való jogot (ami a betegségek és sebesülések hiányát jelenti), a szabad állati viselkedés jogát, valamint a pszichológiai szabadságét (a félelem és kiszolgáltatottság hiányát). Ezeknek a szempontoknak az érvényesítése az irodalmi művek vonatkozásában az ökokritika egyik célkitűzése.

„Az ökokritika diszciplínák közöttiségre kényszeríti művelőjét, a tudomány irányába. Az irodalomnak része az összefüggő kapcsolatok feltárása, az ökológiai tudatosság pedig megerősíti és kiterjeszti az összefüggő kapcsolatok tudatát, amely ezáltal magába foglalja az emberi kontextuson kívül a nem emberit is. Az irodalomról való ökológiai gondolkodás arra kényszerít bennünket, hogy a nem-emberi világot épp-

Sérgio Guimarães de Sousa. Universidade do Minho, Centro de Estudos Humanisticos, 2017. http://repositorium.sdum.uminho.pt/bitstream/1822/49559/1/Figuras%20do%20Animal-WEB.pdf (Utolsó megtekintés: 2021. 01. 10.); Alexandru Matei: *Către o ecologie literară (românească)* = Astra LIII(2019). 3–4. sz. 84–85. http://www.revista-astra.ro/literatura/files/2020/05/27-Alexandru-Matei-Terorie.pdf (Utolsó megtekintés: 2021. 01. 12.); Glen A. Love: *Ecocriticism and Science: Toward Consilience*? New Literary History 30(1999). 3. sz. 561–576; Pál Kata: *Bevezetés az ökokritikába*. Litera 2006. május 23. https://litera.hu/magazin/tudositas/bevezetes-az-okokritikaba.html (Utolsó megtekintés: 2021. 01. 12.)

35 Az *Állati Jogok Egyetemes Nyilatkozata*. https://hu.wikipedia.org/wiki/%C3%81llati_jogok_egyetemes_nyilatkozata (Utolsó megtekintés: 2021. 01. 12.)

annyira komolyan vegyük, mint ahogy a korábbi elméleti iskolák a társadalom és kultúra emberi világa felé fordultak”[36] – írja Glen A. Love.

Az ökokritika – állapítja meg Alexandru Matei – „nem csupán a határok átlépését jelenti, hanem az ember egyre több saját korlátjának a felismerését. A végesség tanulmányozása – nem csupán az emberi végességé, hanem a világé magáé – talán csak ez tekinthető végtelennek. Egy irodalom akkor ökológiai, ha lemond arról a privilégiumáról, hogy csupán a zárt ember–ember viszonyt ábrázolja. […] Magától értetődik, hogy az irodalom ökológiai szemléletű vizsgálata világirodalmi irányultságú, átlép a nemzeti nyelveken és kultúrákon és nem az identitásteremtés a legfőbb funkciója, hanem a deteritorizáció. De, az ökológiai szemlélet előtérbe helyez saját hagyományokat, melyek háttérbe szorultak a korábbi, természetidegen gondolkodásmód miatt, és alkotókat, akik nem kaptak kellő figyelmet”.[37] Ilyen értelemben érdemes megkísérelni a magyar irodalomban Fekete István műveinek rekanonizációját.

Selyem Zsuzsa 2019-ben publikált, *A kemény vízen át a hold* című novellájának alcíme, *America Doesn't Like Me* árulkodik az állatokkal szembeni felelős viselkedés hiányáról, ugyanakkor az ember legfontosabbnak tartott szellemi-erkölcsi értékeinek, a szeretetnek és a szabadságnak a mellőzéséről az állatokkal szembeni magatartásban. Az egyetlen, egyes szám első személyben előadott monológ a szabadságról és annak elvesztéséről, az őshonos vadállat kiszolgáltatottságáról szól. Az elbeszélés végén rájövünk, hogy egy kojot életébe nyertünk bepillantást. A szöveg irodalmi formában mutatja be – az egyes szám első személyű narráció hatására alapozva – azt, amit a szerző teoretikusként is megfogalmazott. „A szórakoztatóiparban (cirkusz, állatkert) ugyan már nevük van [az állatoknak], viszonylag hosszú életük is lehet, de attól kezdve, hogy az ember erőszakkal elhurcolja őket az élőhelyükről, egészen addig, hogy alárendeli őket saját elképzeléseinek, szintén maximális kiszolgáltatottságban élnek.”[38]

Az ember által használt fogalmak másként neveződnek meg a novellában, az állatkerti elválasztó üveg így lesz a címben felbukkanó „kemény víz”. „ […] és jött még egy éccaka, és én megint üvöltöttem, mert újra szépen látszott a kemény vízen át a hold. Jó lett volna otthon, kijárat nem volt. Mindjárt itt lesz a birkaszagú. A vasszálak mögött ide-oda mászkált néhány ember. Bejöttek úgy, hogy nem tudtam kimenni, hozták a zárt, kicsi teret, lerakták. Vártam. A birkaszagú nem jött. A másik ember jött a nagyadagommal és a vízzel, de nem adta ide, hanem betette a kicsi térbe. Mindegy, bementem, és akkor rámzárták, és vittek”.[39]

36 Love: *i. m.* 561.
37 Matei: *i. m.*
38 Selyem: *Tiergarten*. 856.
39 Selyem Zsuzsa: *A kemény vízen át a hold.* Alföld 70(2019). 4. sz. 22.

Az antropomorfizálás, természetesen, nem kerülhető el teljes mértékben. Az argó, a kiejtés szerinti írásmód érzékelteti,[40] hogy az állati tudat pragmatikus, hiányoznak belőle az emberi kultúrához köthető fogalmak. A helyi színt pedig az anglicizmusok sugallják.

A szabadság érzése már csak az álmokban jelenik meg ebben a monológban, az állati tudatfolyamban. „Hová vittek? Vissza a sivatagba, szabad voltam újra, futottam a bolyhoz, anyámék megszaglásztak és morogtak rám, egy ideig egyedül kószáltam, elkaptam egy sánta nyulat, odavittem nekik, visszafogadtak." A valóság azonban az életfogytig tartó rabság.

„Hová vittek? Egy félelemszagú helyre, ahol annyi szag volt, hogy beleszédültem, rikácsolás és sivalkodás, bezártak ismeretlen kojotok közé, féltem, majd beletörődtem, hogy itt kell élnem és szaporodnom, fakuló bundával, lógó orral, lekonyult füllel, tompuló látással, kijárat nincs.

Hová vittek? Reszkettem, hideg volt és köd, zárt szürkeség, nagyadagos ember, vaskoccanás."[41]

6. KÖVETKEZTETÉS

Mindhárom, állati narrátorokat szerepeltető erdélyi mű, köztük Selyem Zsuzsa novellája is a szabadság elvesztéséről szól, előhívhat tehát egy parabolikus, referenciális értelmezési stratégiát is. Paradox módon tehát megerősíti a hagyományt, amelytől eltávolodni akar. A *Moszkvában esik* című kisregény állat narrátorai a távolítás, az irónia eszközei, kiszólásaikkal kizökkentik az olvasót, emberi megnyilvánulásaikkal a fabula ősi műfajára utalnak vissza. Daday narrátora, Wotan érzelmileg azonosul a gazdájával, akárcsak Lux, a kényszerrel kitelepített gazdáit egy év kóborlás után megtaláló németjuhász, a *Moszkvában esik* egyik mesélője. Az embereket kritikusan láttató deltai macska ugyanebben a regényben, rájátszva arra a szólásra, hogy a macskáknak hét élete van, viszont úgy beszél, mint egy kiábrándult „humán", olyan epizódra „emlékezik" (a mesélés után következő időből!), amely európai kultúrkincs: Federico Fellini *La dolce vita* (*Az édes élet*) című filmjének egy jelenetére.[42] Erre utal

40 „Anyám fürkészve nézett, mi van velem, de nem morgott, egyébként is fullra lekötötte a hat vaksi. Persze bírom én a kis trógereket, főleg miután kinyílik a szemük, és leszakadnak anyánk módszeres kiszipolyozásáról." Uo. 20.

41 Uo. 22.

42 „Engem is megmentett a bombázó szépség pár évvel később Rómában. Abandonált kis cica voltam, ott reszkettem a sötét utcán egyedül, amikor táncos léptekkel arra jött szőke hajával, uszályos ruhájával, föltett a fejére, nevetett. Aztán meglátta a Trevi szökőkutat, today it's raining in paradise, letett a földre, és hiába nyávogtam, begázolt a vízbe, vissza se nézett." Selyem: *Moszkvában*. 90.

vissza, ironikusan, csupa nagybetűvel a regény záró mondata: ÉDES VOLT AZ ÉLET! Tekinthetünk azonban erre a befejezésre úgy is, hogy minden élő legnagyobb közös kincsét, a létezést magát mutatja fel legfőbb értékként. Míg a két regény az emberek világának korlátait emeli ki a velük azonosuló/sorsukra reflektáló állatok révén, a kojot sorsát előtérbe állító novella az olvasó embereket készteti az állati sors átérzésére. Ebben a műben a szerző nem forgatja a tükröt, mint a korábbi regényében, hanem az állatkerti rab mancsába/kezébe adja, hogy a belepillantó ember saját minőségét láthassa meg általa.

ANIMALS AS NARRATORS IN THE HUNGARIAN PROSE OF TRANSYLVANIA

Keywords: *animals as narrators; Animal Turn; ecocriticism; Hungarian prose of Transylvania*

Following a review of the world literature, the paper analyzes from the perspective of ecocriticism and that of the direction called Animal Turn some Hungarian works from Transylvania that present animals in the position of narrators. The narrator's theme is approached following the aesthetic and ethical effects of the reception of the novels *Zátony* (*Stumbling*) by Lóránd Daday written in 1930 and of contemporary works written by Zsuzsa Selyem: *Moszkvában esik* (*It's Raining in Moscow. The Story of a Deportation*), novel published in 2016, and the short story from 2019 *A kemény vízen át a hold (Moon Through Rigid Water).*

ANIMALE ÎN POSTURĂ DE NARATOR ÎN PROZA MAGHIARĂ DIN TRANSILVANIA

Cuvinte-cheie: *narator-animal; Animal Turn; ecocritică literară; proza maghiară din Transilvania*

Lucrarea analizează din perspectiva ecocriticii și a direcției numite Animal Turn opere maghiare din Transilvania în care se perindă animale în postura de narator. Se abordează tema naratorului urmărindu-se efectul estetic și etic al receptării romanelor *Zátony (Împotmolirea)* de Lóránd Daday scris în 1930 și a operelor contemporane scrise de Zsuzsa Selyem: *Moszkvában esik (Plouă în Moscova. Istoria unei deportări)*, roman apărut în 2016 și nuvela din 2019, *A kemény vízen át a hold (Luna prin apa rigidă).*

Huszthy Bálint*

AZ ÉSZAK-MOLDVAI „SZISZEGÉS” MAI HANGTANI MEGKÖZELÍTÉSBEN

Kulcsszavak: *csángó; észak-moldvai nyelvjárás; nyelvi archaizmus; hangtan; sziszegés*

1. BEVEZETÉS

Moldva magyarlakta területe a tíz magyar nyelvjárási régió egyikeként van számontartva a nyelvészeti szakirodalomban,[1] ám számos szempontból kilóg a magyar dialektális területek sorából.

Először is történelmi okoknál fogva, hiszen Moldva sosem volt huzamosan a történeti Magyarország része. Ennek eredményeként a moldvai magyarok (közkeletű néven *csángók*, ami bár pejoratív mellékzöngével bíró kifejezés, ebben a tanulmányban szakkifejezésként fogom használni a moldvai nyelvjárásra) mindig is többnyelvű és többkultúrájú környezetben éltek, ami jelentős kontaktushatással volt a nyelvváltozataikra.

Másodsorban azért egyedi a moldvai nyelvjárás, mert a legarchaikusabbnak mondható a magyar változatok között. Ennek fő oka szintén a moldvai magyarság földrajzi helyzete, ugyanis peremterületeken és elszigetelt vidékeken jobban megőrződnek egy-egy nyelv vagy kultúra régi elemei.[2]

Nyelvészeti szempontból Moldva területe három részre tagolódik: az északi (Románvásár környéke), a déli (Bákó környéke) és az ún. „székelyes” vidékre (a Tatros, a Tázló és a Szeret folyók környéke).[3] A legarchaikusabb nyelvi elemeket az északi terület őrzi, ami a többi magyar nyelvjárástól való legnagyobb elszigeteltségének köszönhető, ellenben az itt beszélt változatok voltak leginkább kitéve román hatásnak is. Az észak-moldvai dialektusok tehát komoly kihívás elé állítják a nyelvészeket, hiszen ezek tekinthetők a „legmagyarabb” és egyszersmind a „legkevésbé magyar” nyelvjárásoknak. Igen fontos nyelvészeti feladat ez alapján annak megállapítása, hogy

* Huszthy Bálint (1989), PhD, nyelvész, adjunktus, BBTE, BTK, Kolozsvár, tudományos munkatárs, PPKE, BTK, Budapest, huszthy.balint@gmail.com.

1 Kiss Jenő: *Magyar dialektológia*. Osiris, Bp., 2003. 312.
2 David Crystal: *A nyelv enciklopédiája*. Osiris, Bp., 2003. 50.
3 Kiss: *i. m.* 312.

az északi csángó melyik nyelvi különlegessége tekinthető román hatásnak, és melyik ómagyar korból megőrzött régiségnek.

Erre a dilemmára jó példa az ezekben a nyelvjárásokban tapasztalható szórványos „névelőhiány". A korai ómagyar nyelvben (10–12. sz.) még nem volt határozott névelő, ez fokozatosan alakult ki a késői ómagyar kor (13–15. sz.) folyamán a távolra mutató névmásból.[4] A csángóból hiányzó határozott névelők feltehetőleg a korai ómagyar állapotot őrzik, pl.: *Farkas báránkát kerbe ette meg*.'A farkas a bárányt a kertben ette meg.'; *felfő viz* 'felforr a víz'; *várják husjétot* 'várják a húsvétot'; stb.[5] Ebben a megközelítésben a névelő egyáltalán nem jelenik meg a mondatszerkezetben, tehát nem törlési folyamatról van szó. Bizonyos esetekben azonban a névelőhiány törlésként is felfogható, mégpedig román hatásra. A gyenge fonetikai pozícióban lévő magánhangzók hajlamosak centralizálódni a csángóban a román középállású magánhangzók (*â* [ɨ], *ă* [ə]) hatására, ami a csángóban egy leníciós (gyengülési) folyamat része, és végső esetben a magánhangzó teljes eltűnéséhez is vezethet. Erre utal számos olyan példa, melyben az *a* [ɒ] névelő helyén kisebb-nagyobb svá tűnik fel, pl.: *emezt* [ə] *gyermeket*; *hosszu* [ə] *falu*; *azt* [ə] *levet*; stb.; illetve más példák, melyekben az *az* névelő magánhangzója teljesen törlődik, és csupán a *z* mássalhangzó jelenik meg névelőként, pl.: *zapjáék* 'a szüleik'; *mindig zegész* 'mindig mindenki'; *zostorval vert, zostorval*'az ostorral vert, az ostorral'; stb.[6] Olyan esetben, mikor *az* és *a* névelőnek is helye volna a mondatban, de a magánhangzó egyik esetben sem tűnik fel, elképzelhető, hogy nem ómagyar kori névelőhiányról van szó, hanem szinkrón névelőtörlésről magánhangzó-gyengülés hatására, pl.: *Nem láttam senkit zudvarán, nem láttam Ø kapuba senkit*.; *Üők tartoznak zalsó templomhoz, s mik tartozunk Ø felső templomhoz*.; stb.[7] A csángó névelőhiány kapcsán leginkább egy „kompromisszumos" nyelvi elemzés tűnik valószínűnek: a hiányzó határozott névelők egy része ómagyar korból megőrzött régiség, más része azonban román kontaktushatásra történő magánhangzó-gyengülési folyamat eredménye.[8]

Ebben a tanulmányban egy hasonló nyelvi dilemma kerül terítékre: az északmoldvai nyelvjárásokban tapasztalható „sziszegés", mikor a beszélők *s* helyett *sz*-t, *zs* helyett *z*-t és *cs* helyett *c*-t ejtenek, pl. *Dicértesszék a Jézusz Krisztusz*, *kell szieszszek*, *zák*, *zidó* stb. A jelenség igen régóta foglalkoztatja a nyelvészeket, ám a pontos okát máig nem sikerült egyértelműen meghatározni. Tulajdonképpen négy irány adódik a

4 Egedi Barbara: *Főnévi kifejezések: Határozottság, névelőhasználat, birtokos szerkezetek = Magyar generatív történeti mondattan*. Szerk. É. Kiss Katalin. Akadémiai, Bp., 2014. 104–112.

5 Huszthy Bálint: *Viszi busz gyermeket zeskolába: Névelőtörlés a csángóban mint magánhangzó-gyengülési folyamat = Nyelvelmélet és kontaktológia.* 3. Szerk. É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla. Szent István Társulat, Bp., 2016. 72–73.

6 Uo. 74.

7 Uo.

8 Uo.

magyarázatra: *a)* a sziszegő csángók pöszék (tehát beszédhibásak); *b)* a sziszegést belső hangfejlődési tendenciák hozták létre a csángóban; *c)* a sziszegés román kontaktushatás eredménye; *d)* a jelenség megőrzött régiség abból a korból, mikor még minden magyar változatban így ejtették ezeket a hangokat. Jelen tanulmányban az első három lehetőséget szeretném kizárni.

2. KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK

A sziszegés „szakirodalmi feldolgozása" egészen a 18. századig nyúlik vissza. Elsőként Moldvában dolgozó egyházi személyek (Zöld Péter, Gegő Elek, Petrás Ince János, Imets Fülöp Jákó), illetve utazók (Jerney János, Kovács Ferenc) számoltak be a furcsaságról, ami megütötte a fülüket, és egyöntetűen a „beszédhiba" kategóriájába sorolták, pöszeségként vagy selypességként emlegetve.[9] Kellemetlen szokásnak nevezik, amely rongálja és érthetetlenné teszi a nyelvüket, valamint gyermeknyelvihez hasonlítják a csángók kiejtését. Bár kézenfekvőnek tűnik, hogy a sziszegés nem beszédhiba, elsőként ezt a lehetőséget szeretném jobban körbejárni, majd kizárni.

A *pöszeség* vagy *selypesség* olyan logopédiai zavar, amely a nyelv hegyével képzett réshangok (*szibilánsok*) pontatlan ejtését érinti. Artikulációs szempontból a szibilánsok képzési helye a „legérzékenyebb", ugyanis ezek esetében a legszűkebb a hangrés és a leggyorsabb a légáram, így a nyelv pozíciójának legapróbb változtatása is jelentős fonetikai különbségeket eredményezhet.[10] A pöszeség valójában a nyelvhegy pozíciójának pontatlan vagy instabil szabályozása: elsősorban a gyermeknyelvben figyelhető meg, de logopédiai „korrekció" híján tartósan is része maradhat egy-egy beszélő egyéni kiejtésének (*idiolektusának*). Bizonyos nyelvjárások esetében ennek „társadalmilag elterjedt" változataival is találkozhatunk, ilyen például a kasztíliai spanyolok rendkívül szűk hangréssel ejtett „sípoló" *sz*-e vagy az északolaszok enyhén hátrahúzott nyelvheggyel ejtett, kissé „selypes" *sz*-e. Ezek kapcsán azonban nem beszélhetünk pöszeségről, hisz a bizonyos ejtésmód nem számít „helytelennek" vagy a normától eltérőnek. A csángók sziszegése tehát nem tekinthető pöszeségnek, hiszen esetükben nem az *sz* vagy az *s* hang pontatlan artikulációjáról van szó, hanem az *s* következetes *sz*-re cseréléséről.

Arra, hogy a csángó sziszegés nem beszédhibából fakad, a jelenséget elsőként tudományosan megközelítő nyelvészek (Szarvas Gábor, Munkácsi Bernát, Rubinyi Mózes, Wichmann György) döbbennek rá a 19. és a 20. század fordulóján. Megfi-

9 Bodó Csanád: *Nyelvi ideológiák és különbségek*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kvár, 2016. 94–96.

10 Peter Ladefoged–Ian Maddieson: *The Sounds of the World's Languages*. Blackwell, Oxford, 1996. 145–147.

gyelik ugyanis, hogy a csángók a többi szibilánst is kiejtik, csak nem a várt hangkörnyezetben. Rubinyi megállapítását idézve: „Nem azért teszik, mintha nem tudnák ejteni".[11] Ezt bizonyítva Rubinyi a köznyelvi *cs*-nek egyenesen hat beszédhangot feleltet meg, melyek többnyire szabad váltakozásban fordulnak elő, pl.: *csorda* > *corda/sorda/szorda*, *csinál* > *csán/cán/sán/szán* stb. Továbbá a csángók a köznyelvi *ty* helyén is gyakran *cs*-t ejtenek, mely egy további hangtani folyamat hatására *s*-sé válhat, pl.: *csuk/suk* 'tyúk', *kucsa/kusa* 'kutya' stb. Tehát a sziszegő csángók ejtenek *cs*-t is, *s*-t is, de leggyakrabban *c*-t és *sz*-t ezek helyén. A jelenség oka tehát nem beszédhibában keresendő.

Ha a beszélők nem pöszék, további három megoldás adódik a sziszegés magyarázatára (az 1. fejezet utolsó bekezdésében említett *b*, *c*, *d* opciók). Rubinyi (1901) álláspontja, hogy a csángóban megjelenő szibilánsok képzési helye nem egyezik sem az *sz*, sem az *s* képzési helyével. Állítása szerint jésített szibilánsokról van szó (*ś*, *ź*), melyek a köznyelvi *sz* és *s* artikulációs pontja között képződnek, tehát *sz* és *s* helyén *ś* áll a csángóban, míg *z* és *zs* helyén *ź* jelenik meg.[12] Ezt a kijelentést azonban Wichmann (1907) nem sokkal később cáfolja. Részben igazat ad Rubinyinak, amennyiben a csángó *sz* és *z* valóban némileg hátrébb képződik a köznyelvi és más nyelvjárási változatokhoz képest (így leginkább a finn *sz*-hez és *z*-hez hasonlít), ám ezt az apró fonetikai különbséget fonológiai szempontból elhanyagolhatónak tartja, és elkülöníti az előrébb képzett (*sz*, *z*, *c*) és a hátrébb képzett (*s*, *zs*, *cs*) szibilánsok csoportját (ezt az álláspontot a '30-as években Horger Antal és Laziczius Gyula is megerősíti a magyar nyelvjárások állapotát leíró kézikönyvében).[13]

Gálffy Mózes (1964) – aki mindeddig a legátfogóbb hangtani elemzéssel szolgált a csángó sziszegéssel kapcsolatban – szintén osztja ezt a véleményt, és strukturalista fonológiai keretben alá is támasztja. Tehát nem a szibilánsok közti artikulációs különbségek a lényegesek, hanem az, hogy az adott hangok fonémaértékűek-e a csángó nyelvtanban, az *sz*, *z* és *c* hangokat pedig fonémaértékűnek tartja.[14] Eszerint a sziszegés nem belső hangfejlődés eredménye a csángóban, hanem örökölt vagy kontaktushatásra létrejött jelenség.

Egy román nyelvész, Mircea Borcilă (1965) amellett érvel, hogy a sziszegés dákoromán hatásra alakult ki a csángóban, egyes bánáti és olténiai nyelvjárásokban ugyanis hasonló jelenséget lehet tapasztalni, pl. *şase* [ʃase] 'hat' > [sase], *joc* [ʒok] 'játék' >

11 Rubinyi Mózes: *Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához*. Magyar Nyelvőr XXX(1901). II. füz. 63.

12 Uo. 63–65.

13 Wichmann György: *A tš, s, z, š és ž hangok története a moldvai csángó nyelvben*. Nyelvtudományi Közlemények XXXVII(1907). 3. füz. 149–155.

14 Gálffy Mózes: *A moldvai csángó nyelvjárás mássalhangzó-rendszere*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények VIII(1964). 2. sz. 159.

[zok], *jurat* [ʒurat] 'esküdt' > [zurat] stb.[15] Ám a Bánát/Olténia és Moldva közötti nagy földrajzi távolság elbizonytalanítja ezt az érvet. Emellett az a tény is, hogy a sziszegő csángók románul beszélve egyáltalán nem sziszegnek, tehát a román köznyelvi *s* és *zs* helyén ugyanúgy *s*-t és *zs*-t ejtenek, míg a magyar köznyelvi *s* és *zs* helyén *sz*-t és *z*-t. További ellenérvet szolgáltatnak a csángóba újonnan bekerült román jövevényszavak is. Ezek ugyanis a fogadó nyelv rendszerébe bekerülve felveszik a csángó hangtan jellegzetességeit, így például a sziszegést: román *maşină* [maʃinə] 'autó' > csángó [mjeszinə], román *şosea* [ʃosea] 'országút' > csángó [susɛ], román *coraj* [koraʒ] 'bátorság' > csángó [kora:z] stb.[16] Ugyanezek a beszélők azonban románra váltva nem sziszegve ejtik ki ugyanezeket a szavakat. A sziszegés tehát korábbi fejleménynek tűnik a csángóban, mint maga a román kontaktushatás.

A legvalószínűbb magyarázat, hogy a jelenség a magyar hangrendszer egy eredetibb állapotát tükrözi vissza. A történeti nyelvészet megállapítása szerint az ugor nyelvek egységekor még nem léteztek hátrahúzott nyelvheggyel ejtett (*palatális*) szibilánsok (mint az *s* [ʃ] és a *zs* [ʒ]), ezek helyén foghangok álltak (mint az *sz* [s] és a *z* [z]).[17] A sziszegő csángó változatok ezt őrizhették meg, azzal együtt, hogy később a palatális szibilánsok is megjelentek a csángóban, és a régi és az új hangkészlet spontán keveredése variációt váltott ki a csángó sziszegésben. A következő fejezetben ezt a megállapítást igyekszem alátámasztani szinkrón fonológiai megközelítésből is.

3. SZINKRÓN FONOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉS

Két fontos szociolingvisztikai tényező maradt még ki az előző fejezet szakirodalmi összefoglalásából, melyekről a sziszegés valamennyi korábbi kutatója beszámol. Az egyik, hogy a jelenség *stigmatizált*, tehát negatívan ítélik meg. Ez már a legkorábbi (papi és utazói) beszámolókból világossá válik, hiszen beszédhibának tartják, Petrás Ince János például egyenesen megpróbálta lenevelni klézsei híveit arról a „csúnya selypítésről".[18] Az első nyelvészeti leírásokból kiderül, hogy nemcsak a kívülállók számára idegen a sziszegés, de a beszélők között is alacsony a presztízse. Szarvas Gábor már 1874-ben megállapítja: „Az erősen sz-szezőket a fiatalság gúnyolni szereti".[19] Ennek kapcsán a 19. század végén azt jósolják a kutatók, hogy a sziszegés hamarosan

15 Mircea Borcilă: *Un fenomen fonetic dialectal: rostirea lui ş ca s şi a lui j ca z în graiurile dacoromâne. Vechimea şi originea fenomenului*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Philologia X(1965). 2. sz. 110–114.

16 Wichmann: *i. m*. 161.

17 Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: *A magyar nyelv története.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1994. 101.

18 Bodó: *i. m*. 94.

19 Szarvas Gábor: *A moldvai csángó nyelvről*. Magyar Nyelvőr III(1874). 1. sz. 2.

eltűnik a csángó változatokból. Ebben szerencsére nem lett igazuk, mert egyes falvak (pl. Szabófalva) nyelvjárásának máig része a sziszegés, tehát a stigmatizáció nem tudta kiirtani ezt az igen mélyen gyökerező nyelvjárási jelenséget.

A másik fontos szociolingvisztikai faktor a variáció. Szintén kiderül már a legkorábbi nyelvészeti leírásokból, hogy a sziszegés egyáltalán nem egységes és szabályszerű a csángóban: Szarvas (1874) szerint „ez a sajátság annyira ingadozó, hogy ugyanaz a személy is ugyanazon szóban is mindkét ejtést használja. […] Egy öregasszony egy mondatban *mosz*, *szenkim*, *iszten*… mellett ilyeneket használt: *most*, *mosogatok*, *segétgetek*…”.[20] A sziszegést egészen pontosan *intraspeaker* és *interspeaker* variáció jellemzi, vagyis a mértéke beszélők között, de egyazon beszélő megnyilvánulásain belül is, változó. Az ingadozás kialakulásához a stigmatizáció is hozzájárulhatott, ám valószínűbb, hogy a régi hangkészlet (melyben a szibilánsok foghangok: *sz*, *z*, *c*) és a nyelvi kontaktusok hatására létrejövő új hangkészlet (melyben a palatális szibilánsok – *s*, *zs*, *cs* – is jelen vannak) spontán keveredéséből adódik. (A variációt és a kódváltásokat a 4. fejezetben elemzem részletesen.)

A sziszegés szinkrón fonológiai elemzése több új elméleti kérdést is felvet. Elsőként a fonetikai és a fonológiai megközelítések elválasztásával kapcsolatban kell tisztáznunk, hogy szükséges-e sok különböző képzési helyet megállapítanunk a szibilánsok kapcsán, mint a korábbi kutatók tették? Így például meg kell-e különböztetni az elülső és hátulsó képzési hely közötti „jésített” szibilánsok csoportját?[21] Javaslatom szerint ez nem szükséges, az elméleti fonológiai elemzés számára elegendő két változó megkülönböztetése: az elülső [-palatalizált] (rövidítve [-pal]) és a hátulsó [+palatalizált] (rövidítve [+pal]) képzési helyű szibilánsoké. Így az alveoláris *sz* [s], *z* [z], *c* [ts] a [-pal], míg a többi szibiláns a [+pal] csoportba tartozik, az apró artikulációs különbségek a nyelvállások között pedig fonológiai szempontból irrelevánsak.

A következő elméleti kérdés ennek kapcsán, hogy sejthetünk-e fonológiai folyamatot a sziszegés hátterében, tehát egyik képzési hely a másikból jön-e létre (pl. [+pal] > [-pal] vagy fordítva)? További kérdés, hogy amennyiben folyamat hozza létre a sziszegést, a kiinduló alak (*input*) [+pal] vagy [-pal]? Ennek eldöntésében segítségünkre lehetnek olyan kurrens fonológiaelméleti keretek, mint a ma fősodorbelinek számító *optimalitáselmélet*.[22]

Ebben az elméleti keretben egy adott nyelvtani rendszerbe bekerülő *input* végigjárja az összes lehetséges kimenetet (*output*ot), akár [+pal], akár [-pal] az input. Az elemzés eredménye, hogy az a legoptimálisabb, ha a csángó szibiláns réshangok (*s*, *sz*, *zs*, *z*) esetében kizárjuk a [+pal] inputot. Tehát a köznyelvi *s* helyén feltűnő *sz* nem

20 Uo. 1–2.
21 Gálffy: *i. m.* 160.
22 Vö. René Kager: *Optimality Theory*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

folyamat eredménye, az már eleve [-pal], tehát *sz* volt, ez az elemzés pedig az esetleges román hatást is kizárja.

A fordított eset, mikor [-pal] (pl. *sz* [s]) helyén [+pal] (pl. *s* [ʃ]) tűnne fel, *hiperkorrekció*. Gálffy erre is talál néhány példát: „Némelykor, de ezen a területen ritkán, »hiperurbanisztikus« jelenségként a köznyelvben ugyancsak *sz*-szel ejtett szavakban fellép az *s* (*sép* 'szép', *sív* 'szív', *süvessz* 'szíves = bátor', *visi* 'viszi' stb.)".[23] A hasonló esetek előfordulását a variáció indokolja, ám annyira szórványosak, hogy csakis hiperkorrektnek tekinthetők. Ez alapján a sziszegés hátterében nem folyamat áll, a hiperkorrekció hátterében azonban igen, vagyis a *sép*/*sív* alakok esetében [-pal] > [+pal] folyamat játszódik le.

Továbbá a sziszegésben tapasztalható variáció is folyamat eredménye, ahol szintén [-pal] a bemenet. Vagyis a kiinduló alak az alveoláris szibiláns, de a kontaktushatások által létrejött új hangkészletben megjelenő palatálisok indukálják a variációt. Ezt elméleti nyelvészeti szempontból az is alátámasztja, hogy a [-pal] *jelöletlen*ebb, mint a [+pal], és általános tendencia a nyelvekben, hogy a hangtani folyamatoknál jelöletlenebb alakokból lesznek jelöltebbek.

Az is kiderül a fonológiai elemzésből, hogy az affrikátákat (pl. *cs*, *c*) külön kell választani a réshangoktól (*s*, *sz*, *zs*, *z*). A köznyelvi *cs* [tʃ] különféleképpen realizálódik az észak-moldvai nyelvjárásokban. Sok esetben [tʃ]-ként jelenik meg a felszínen is, de leggyakrabban dezaffrikálódás útján [ʃ] lesz belőle, tehát elveszti a [t] zárelemet, pl. *csorda* > *sorda*. Az így keletkezett palatális [ʃ] időnként depalatalizálódik, és a sziszegés hatására *sz*-ként ejtődik, pl. *csorda* > *sorda* > *szorda*; ebben az esetben a kimenetek tápsorrendben állnak, mert a *szorda* alak nem közvetlenül a *csordá*ból jön létre, hanem a köztes *sorda* alakból. Más alkalommal a [tʃ] nem dezaffrikálódik, hanem depalatalizálódik, és *c* [ts] lesz belőle, pl. *csorda* > *corda*.

Mindez alapján úgy tűnik, hogy a [tʃ] affrikáta van a legnagyobb variációnak kitéve a csángóban. A *cs* megfelelései esetében tehát mindenképpen folyamat játszódik le, ahol a réshangokkal ellentétben a kiinduló alak [+pal] és az optimális kimenet a variáció függvényében háromféle lehet: *a)* [+pal, -affrikáta]: *s* [ʃ]; *b)* [-pal, -affrikáta]: *sz* [s]; *c)* [-pal, +affrikáta]: *c* [ts] (pl. *csán* > *sán*/*szán*/*cán* 'csinál').

További kérdés, hogy vajon mi történik a *dzs* [dʒ]-vel, amely szintén palatális szibiláns affrikáta. A *dzs* hang jelen van a csángó alaphangkészletében, legtöbbször a köznyelvi *gy* [ɟ] helyén jelenik meg, pl.: *dzsermek* 'gyermek', *hedzs* 'hegy', *hodzs* 'hogy', *ledzsik* 'legyen' stb.[24] A *gy* helyén fellépő *dzs* ugyancsak megőrzött fonetikai régiség, ugyanis a palatális zárhangok (illetve más megközelítésben affrikáták: *gy* [ɟ], *ty* [c]) később kerültek a magyar hangrendszerbe, ezek helyén korábban a *dzs* [dʒ] és a *cs* [tʃ]

23 Gálffy: *i. m.* 159.
24 Uo. 161.

álltak.[25] A *dzs* megléte a csángóban megerősíti a sziszegés régiségként való elemzését, ugyanis úgy tűnik, mintha a hangképzés során a nyelv hátrébb tolódása ugyanazon fonémáknál (vö. *dzs* > *gy*, *sz* > *s*) későbbi hangfejlődés eredménye lenne, és így születhettek új hangok a magyarban az előzőek megmaradása mellett. Kontaktushatásra később a *gy* is megjelent a csángó hangkészletben, és máig variációnak van kitéve a dzs-vel (vö. 4. fejezet). Ugyanakkor a *dzs* affrikáta sosem dezaffrikálódik *zs*-vé, illetve nem is depalatalizálódik *dz*-vé.[26] Tehát a *dzs* fonológiai viselkedése más a csángóban, mint zöngétlen párjáé, a *cs*-é. Ez megerősíti, hogy az affrikáták elemzését el kell választani a réshangokétól. A *cs* önálló fonológiai életet él a csángóban, esetében a bemenet [+pal] és felszínen való megjelenési formái (pl. *c* [ts], *s* [ʃ], *sz* [s]) folyamatoknak köszönhetők, melyek hatóköréből zöngés párja, a *dzs* egész egyszerűen kimarad. Minden fonológiai folyamatnak van ugyanis céltartománya, és úgy tűnik, hogy a *cs*-t érintő folyamatok a csángóban nem érintik a *dzs*-t.

Összefoglalva: A sziszegés alapformája, mikor a csángók a köznyelvi *s* [ʃ] helyén alveoláris *sz* [s]-t és a *zs* [ʒ] helyén alveoláris *z* [z]-t ejtenek, nem folyamat eredménye, hanem megőrzött régiség a magyar nyelv őstörténetéből, abból az időből, mikor még nem léteztek palatális szibilánsok. A sziszegésbeli variáció (mely a később kifejlődött és a csángóba utólag bekerült palatálisoknak köszönhető) ellenben folyamat eredménye, melynek bemenete a [-pal] alak, vagyis az *sz*/*z*. A *cs* további folyamatoknak van kitéve, például depalatalizálódhat *c*-vé, vagy dezaffrikálódás által *s*-sé válhat, majd második lépésben *sz*-szé, de a bemeneti alak minden esetben [+pal].

4. EGY SZABÓFALVI ESETTANULMÁNY

Bár a 18. század óta foglalkoztatja a kutatókat a csángó sziszegés, még korántsem tudunk róla mindent. Egy teljes körű szinkrón hangtani elemzéshez újabb adatokra lenne szükség, elsősorban a variációt kiváltó tényezőkre, kódváltásokra fókuszálva. Ebben a fejezetben ehhez a jövőbeni projekthez közlök egy előtanulmányt.

Tánczos Vilmos, a kolozsvári Babeș–Bolyai Tudományegyetem Néprajz Tanszékének oktatója és kutatója a '90-es években végigjárta a moldvai magyarlakta településeket, jelentős mennyiségű néprajzi érdekeltségű adatot gyűjtve.[27] Nyelvészeti szempontból felhasználható hanganyagai közül egy szabófalvi asszonnyal készített interjút választottam ki a sziszegés variációjának elemzésére. Az 1998-ban, Szabófalván készült 18 perces videóinterjú alanya az 1927-ben született Özv. Szeszku Ferencné Perka (Pers) Mária, híres énekes, akinek énekelt imádságát korábban már többen

25 Bárczi–Benkő–Berrár: *i. m*. 101.
26 Gálffy: *i. m*. 161.
27 Vö. Tánczos Vilmos: *Madárnyelven: A moldvai csángók nyelvéről*. EME, Kvár. 2011.

is felgyűjtötték. Tánczos felvétele azért izgalmas számunkra, mert a gyűjtő az énekeltetésen kívül hosszan beszélget is Mária nénivel, aki az interjú közben több kódváltást is produkál a sziszegésben, így a felvétel alkalmas egy esettanulmányhoz az *intraspeaker* (egyazon beszélő megnyilvánulásain belüli) variációt illetően. Az interjúról két átirat is készült szabad füllel való meghallgatás után, az egyiket magam készítettem 2019-ben Kolozsváron Tánczos Vilmos ellenőrzésével, a másikat Vargha Fruzsina Sára 2020-ban Budapesten, a Nyelvtudományi Intézet munkatársaként.[28] Ebben a tanulmányban a két átirat alapján közlök részleteket, azok részleges felülbírálásával a felvétel többszöri újrahallgatása után, kifejezetten a sziszegés jelenségére koncentrálva.

Az átírásban nem fonetikai jeleket használok, hanem a magyar betűkészletet, a szibilánsoknak mindössze két csoportját megkülönböztetve (a 3. fejezet szinkrón elemzései alapján): így a [-pal] csoportba tartozókat *sz*, *z*, *c*-vel, a [+pal] csoportba tartozókat *s*, *zs*, *cs*-vel írom át, a szibilánsokat tartalmazó kulcsszavakat félkövérrel emelem ki. Az átírásban az egyetlen kivételes karakter a svá lesz (a román helyesírásban *ă*), melyet az IPA-nak megfelelően [ə] jellel írok át.

A beszélgetés szabad téren kezdődik, Mária néni a kertkapuban köszönti a gyűjtőket. Ebben a formális beszédhelyzetben még nem sz-ezik, kiejtése kevesebb archaikus elemet hordoz, mássalhangzói inkább a köznyelvi formára hasonlítanak. Magánhangzói ellenben erősen centralizáltak, a beszédén jelentős román hatás is érződik, feltehetőleg hosszabb ideje nem használta a magyar nyelvet.

4.1. Bevezető társalgás

Tánczos Vilmos (T): Dicsértessék a Jézus Krisztus, Mária néni! Megismer-e?

Mária néni (M): Há' **ismerjem** meg? Há' én… Elfelejtettem attóltig.

[…]

T: Meggyógyult-e?

M: Meg, **cseppet jobboskább**, de í' má' menek túl.

T: Készülődni akar? Ne készülődjön túlfelől!

M: Készülő… Kell készülőggy[ə]m ke' há', visz el, okkor…

T: Nem tetszik jól lenni?

M: Nem **dorsan** jó'. Vijén má'…

[…]

T: Hányba született?

M: **Douzeșapte**.

T: Huszonhétbe.

M: Há'.

28 https://nlp.nytud.hu/csango/szabofalva/index.html (Utolsó megtekintés: 2021. 01. 30.)

[…]
T: Lehet béjőni?
M: Há', hát igen. Lehet, csupá' **kusulja'** ki az ajtót, itt kühül ke'. Be va' **kusalva**. [ə] z[ə]jtú. **Kuslam** ki, **sz** e…
T: Kusolja ki!

A bevezető társalgásból rögtön kiderül, hogy Mária néni kiejtésében jól megkülönböztethetők a [+pal] és a [-pal] szibilánsok. Tisztán alveolárisan ejti az *sz*-t és a *z*-t a *kell készülőggy[ə]m* 'készülődnöm kell' és a *z[ə]jtú* 'az ajtó' kifejezésekben, ellenben [ʃ]-t ejt a következőkben: *ismerjem meg*, *dorsan* 'nagyon', rom. *douzeșapte* 'huszonhét'. Az etimológiai *cs* helyén is [ʃ]-t ejt a *jobboskább* és *kusulja'/kusalva/kuslam* 'kulcsol' szavakban, ellenben a [tʃ] egyszer affrikátaként is megjelenik, a megnyilatkozás eleji *cseppet* szóban. A sziszegés jelensége csak az utolsó mondatában tűnik fel, mikor a *s* 'és' kötőszót *sz*-ként ejti.

A sziszegés hiánya feltehetőleg a kezdeti megilletődöttségnek és a társalgás eleji formális beszédhelyzetnek köszönhető. Azonban mikor a gyűjtőt beinvitálja a szobába, jobban megnyílik, és az ezt követő társalgási részben archaikusabb hangtannal kezd beszélni. Ezt a szórványos sziszegésen kívül az emelkedő diftongusok (*ié*, *uó*, *üő*) nagyobb száma és a *gy* helyén megjelenő *dzs* hang is jelzi (vö. a bevezető részben még hosszú *gy*-t ejt a *kés**sz**ülőggy[ə]m* szóban).

4.2. Társalgás a szobában az éneklés előtt

T: Itt a menyecske tartja az üzletet, a boltot?
M: Ű **tarsa** itt [ə] **kjoskot**.
[…]
T: Itt nem volt munkája?
M: Nem vut. Nem, **kirédusilták** itt [ə] **vározbul**.
[…]
T: S nekik ez az egy leánka van, ugye?
M: **Eddzs**. […] Roxána.
[…]
T: Mária néni, maga tud egy szép énekelt imádságot.
[…]
M: Mind énekeltem magán[ə]k **isz**. Lehet ínekelem **moszt**? […] Ez f[ə]ldi **imáccság**.
[…]
T: Az édesanyja tanította magának? Ő énekelte este?
M: **Östö. Östö.** Én má' űlt[ə]m közé' a tűzné tjélbe, **sz** üő ínekelt nekünk, ínekelt, **sz** én mondom, még énekeljen eccer má', me' **erűs szíp**. Mondja, énekelem, **sz** iénekelt.
T: S akkor így maga megtanulta…

M: Ién megtanultam há', meg. **Sz addzsig** nem énekeltem **szenkinek**, de azutá', azutá' még monták **mász[ə]k isz**, te iénekeld **csak** te azt ez éneket, te ki kerke szíp ez ínek. Sziép, na, há' **posiókor**… Sziép vult okkor **isz**, lehet szép **moszt iz**, de, nem nálunk há' nem **tuddzsák**, nem iértik…

A fenti részletben Mária néni a *gy* hang helyén már kizárólag *dzs*-t ejt: *eddzs* 'egy', *tuddzsák* 'tudják', *addzsig* 'addig'; a *cs*-t ellenben [+pal] affrikátaként hagyja: *imáccság*, *csak pocsiókor* 'passiókor', az csak egyszer dezaffrikálódik [ʃ]-sé: *tarsa* (< *tartsa*), míg *c* [ts] sosem lesz belőle. A szibiláns réshangok többségét [-pal]-ként ejti: *vározbul* 'városból', *isz*, *moszt*, *szenkinek*, *mász[ə]k* 'mások'. Viszont néhány alkalommal nem sziszeg, vagyis a réshangokat [+pal]-ként realizálja: ezek az igazán érdekes elemek a variáció felderítésének szempontjából. Az *östö* [əʃtə] 'este' szó esetében (melynek magánhangzói inkább svák, mint kerekített palatális *ö* [ø]-k) könnyű kitalálni, mi okozhatta a kódváltást, hiszen ezt a szót a gyűjtő adta az adatközlő szájába palatális [ʃ]-sel, aki kétszer utána ismétli a magánhangzók centralizálásával. A következő mondatban az *s* 'és' kötőszót *sz*-nek ejti ugyan, de az *erűs szíp* kifejezésben a szomszédos szibilánsok jól hallhatóan különböző képzési helyűek, az első palatális, a második alveoláris. A [+pal] megjelenése talán az *este* által okozott korábbi kódváltásnak köszönhető. A jövevényszavakban feltűnő [ʃ]-sek oka kérdéses: *kioskot* 'üzletet', *kirédusilták* 'kiutasították', *posiókor* 'passiókor'. A [+pal] szibilánsok talán a szavak idegensége miatt jelennek meg, de ez is homályos, mert később Mária néni román kölcsönszavakban is sziszeg (pl. *matuszemtől* 'nagynénémtől' < rom. *mătuşă*).

A második társalgási részletet az ima eléneklése követi, ami az eddig látott csángó hangtanhoz képest jóval archaikusabb elemeket tartalmaz, tehát maga az éneklés is kódváltási szereppel bír. Az ének kétszer is elhangzik, ami ugyancsak hasznos a jelen kutatás számára, mert másodjára Mária néni még archaikusabb hangtant alkalmaz. Úgy tűnik, hogy az ismétlés újabb kódváltási tényezőként működik. Az ének szövegében a sziszegés alapvetéssé válik a szibiláns réshangok esetében (szinte teljesen megszűnik a variáció), míg a *cs* [tʃ] dezaffrikálódik *s* [ʃ]-sé (pl. *sengitének* 'csengettek', *sof* 'csúf', *súfolkadni* 'csúfolkodni'), azonban *c* [ts] egyszer sem lesz belőle. Példák sziszegő kifejezésekre az énekből: *Krisztusz*, *iszmeg* 'ismét', *irászt* 'írást', *szírva* 'sírva', *vaszkiron* 'vasszög', *tüzesz osztorokval* 'tüzes ostorokkal', *töbdösszönök* 'köpdössenek', *felkelisszinél* 'felkelésekor', *östö lefekisszinél* 'este lefekvésekor', *apasztal* 'apostol', *buldokszág* 'boldogság'. Két [+pal] ellenpélda akad csupán, mindkettő az első éneklésből: *szentmisét*, *testem*; ám ezek a szavak a második énekléskor már sziszegve hangzanak el: *szentmisziét*, *tesztem*. A következő táblázatban az ima első és második énekléséből emelek ki részleteket.

4.3. Részletek az ima első és második elénekléséből

Első éneklés	Második éneklés
Sengitének menyországb[ə], kigyülének ez angyalak, kihalgaták a **szentmisét**…	**Sengitének** menyországb[ə], **kidzsülének** ez **andzsalak,** **kihalgasszák** e **szentmisziét**…
Mondd le eszt e két három szút, ki elmunygya régvel e **felkelisszinél**, **ösztö lefekisszinél**…	Mundd le eszt e két három szút, ki **elmundzsa** régvel e **felkelisszinél**, **ösztö lefekisszinél**…
Dzsalu testem nyugogyik…	**Dzsalu tesztem nyugodzsik**…

Mária néni másodjára jobban belejön az éneklésbe (ennek zenei jelei is vannak, mert tisztábban énekel), és archaikusabb hangtant alkalmaz. Ez elsősorban a *gy* hangok helyén megjelenő *dzs*-k nagyobb számából és a gyakoribb és egyértelműbben kivehető emelkedő diftongusokból szűrhető le. Az ének második és harmadik sora kirívó ebből a szempontból: a *kigyűlének az angyalok* kifejezésben előszörre *gy*-ket, másodszorra *dzs*-ket ejt, a *kihallgaták* szót másodjára suk-sükölve és sziszegve *kihallgasszák*-nak énekli, a *szentmisét* szóban pedig csak másodjára sziszeg és diftongizál. A gy helyetti dzs-vel és a diftongusok megjelenésével találkozhatunk a következő kiemelt részletben is: *elmundja* > *elmundzsa*, *felkelisszinél* > *felkelisszinél* stb. Feltűnő, hogy az *este* szót itt alveoláris [s]-szel és *ö*-höz közel álló svával ejti, ellentétben a 2. társalgási részletből korábban kiragadott ejtésmóddal.

Az éneklést követő, utolsó hosszabb társalgási részletben Mária néni már túlnyomórészt sziszeg. Az ének, az adatgyűjtő társaságához való hozzászokás és a beszélgetésbe való belemelegedés ellazítja annyira, hogy a legarchaikusabb módon nyilvánuljon meg a társalgás maradékában.

4.4. Záró társalgás

T: Más helyen még valahol az édesanyja nem énekelte ezt az éneket?

M: Eszt? Énekelte. […] Hond. De, **sz** betegeknél, hun beteg volt igy níp, hoty haljan meg, hítták el, **sz** [ə] máma énekelte le eszt [ə]z éneket neki.

T: Hogy könnyebbítse a beteget?

M: Igen, igen, igen, há', künnyöbbitte. Há' én okkor látt… halltam meg inkább, hogy mindzset mektanultam, mikor vultunk ki betignél. Vút igy vínlyány, **sz kicsikeske** najon nagy lyány vút **dorsa**. Sz vótak esztendői **szok**, de máma elimátk[ə]szta eszt a zéneket, **sz** nem **kíszűre** meg **isz** hult a nép. Vjén volt, **sz** ne, kellett haljan meg immáron, nem… De imátk[ə]zott a máma neki, ídzs imátk[ə]zott, evvel a zénekvel, **sz** még mondott **mász** énekeket **isz**, **mász imáccág[ə]kat isz**.

[…]

T: S arra is jó, hogy meggyógyítsa, aki nagybeteg?

M: Igen, **sz** abban **isz** ilyen… Kő… kűb… kőszív… nemtom, hogy mondjam… Jobbobb a betegnek. **Ușurează**.

T: Könnyíti. Könnyebbíti, könnyíti.

[…]

M: Há'. **Sz** elment, **sz** imátk[ə]z[ə]tt, **sz** azóta énekelte eszt ez éneket **isz**. Mondom, má mét énekelje eszt az éneket, mongya ez könyöbbiti [ə] **betekszíget**, [ə] beteget. Há'… Íd monta na.

[…]

T: S ezt nem is énekelte senkinek?

M: Ién iénekeltem **isz szoknak**. […] **Dorszi szoknak.**

[…]

M: Jártam… mekhult, e… **Dumukus**…

T: Domokos Pál Péternek a temetésén volt.

[…]

T: Az unokája tud-e beszélni magyarul?

M: Nem, **moszt** nem. **Sze** nem ért. **Moszt** monta ín majd **t[ə]nísszam** a nyár[ə]nd.

[…]

M: Ién tanult[ə]m én **matuszemtől** itt, köziel, úgyutt. **Sz eszte** imátk[ə]zott úgy ni, **sz** én mondom mongyad csak **inkaskább**, tanuljam meg én **isz**. **Sz** asztán monta vaj kétszer, **sz** mektanultam. **Sz** utá' elfelejtette volt. **Sz** eszembe ját, ute, hotyha én tuttam eszt, én tuttam magyarul eszt [ə]… **Sz** eszembe járt, **sz moszt** mondom, kell **ösztönként isz** uttét imátk[ə]z[ə]m, mondom, há'.

[…]

T: Magyarul kivel beszél még?

M: Ién **supa** itt a dzsermekeimvel. **Mász[ə]kval** nem beszéllek. Nem **dorsa** tudnak. […] Nem, nem nadzson, nem. Olául inkább. Már esz… ez ifjúk, e lyányok mind olául… **Olásszand**.

[…]

T: Jó, köszönjük szépen, Mária néni, hogy elénekelte nekünk!

M: Jó szűbül, há', nem, nem. Mondom akárkinek, ki ugy kéri, mondom. Há'. Na eszt tudom, eszt mondom. **Mászkat** nem tudok.

A záró társalgási részletből lehet leginkább az adatközlő szinkrón fonológiájára következtetni. Bizonyos (főleg gyakori) szavakat kizárólag sziszegve használ, az efféle szavakban a jelenség lexikalizáltnak tekinthető, tehát a szibiláns bemeneti formája [-pal], pl.: *sz* 'és', *isz* 'is', *moszt* 'most', *mász* 'más', *szok* 'sok'. A sziszegés kevésbé gyakori szavakban is megjelenik, pl. *kiszűre* 'későre', *betekszíg* 'betegség', *olásszand* 'oláhosan'. A variációt (tehát a jelenség szinkrón ingadozását) ellenben azokon a példákon lehet

jól felmérni, melyek kivételesnek tekinthetők. Ilyen a *dorsi/dorsa* 'nagyon' melléknév, melyet gyakran használ, és mindig palatális [ʃ]-sel, ám egy alkalommal sziszegve ejti ki: *dorszi szoknak* 'nagyon soknak' (elképzelhető, hogy itt távhasonulás játszódik le a *szok* szó kezdő [s]-sze hatására).

Mária néni Domokos Pál Péter vezetéknevét is palatális [ʃ]-sel ejti: *Dumukus*. Ha a sziszegést folyamat hozná létre, ebben a névben is alveoláris szibilánst ejtene, ám újra úgy tűnik, hogy nem folyamatról van szó, hanem a szibiláns réshangok inputja [-pal] a dialektusába régen beépült szavak esetében, míg új szavaknál (mint amilyenek a nevek és az idegen szavak), fonológiai különbség van [-pal] és [+pal] között, erről tanúskodik az [ʃ]-sel ejtett román *uşurează* 'könnyíti' szó is. Itt egyértelmű kódváltás történik a két anyanyelve között, mert magyarul nem jut eszébe a szó, amit románnal helyettesít ki, sziszegés nélkül. Ha azonban a dialektusába diakróniában beépült jövevényszót használ, abban megjelenhet a sziszegés: ilyen a *matuszemtől* 'nagynénémtől' (< rom. *mătuşă*).

A *cs* [tʃ] affrikátát olykor megtartja, ám az leggyakrabban dezaffrikálódik [ʃ]-sé: *kicsikeske* 'kicsikécske', *supa* 'csupa', *inkaskább* 'inkácskább'. Két olyan kirívó példát találni a beszédében, melyek fonológiai folyamatról árulkodnak a bemeneti /tʃ/ esetében (a 3. fejezetben leírtaknak megfelelően). Egy alkalommal depalatalizálja a *cs*-t: *imáccágokat*. Egy másik alkalommal pedig a *tanít* ige E/1-es felszólító módú alakjában a depalatalizáció és a dezaffrikáció is megtörténik: *tanísszam* 'tanítsam', tehát a bemeneti [+pal, +affrikáta] kimenete [-pal, -affrikáta] lesz (a két folyamat tápsorrendben áll: *tanítsam* [+pal, +affr] > *taníssam* [+pal, -affr] > *tanísszam* [-pal, -affr]).

Az ebben a fejezetben bemutatott esettanulmány alátámasztja a 3. fejezet szinkrón fonológiai elemzését. Mária néni nyelvjárása alapján is úgy tűnik, hogy a szibiláns réshangok bemeneti (azaz mélyszerkezeti) formája [-pal], míg az affrikátáké [+pal]. A sziszegés nem folyamat eredménye, az abban tapasztalható variáció azonban igen. A beszélgetés elején Mária néni még nem sziszeg (pl. „ismerjem meg?"), ám mikor felszabadul, regisztert vált, és már túlnyomórészt sz-ezik. Az ima eléneklésekor újabb regisztert vált, sokkal régiesebb hangtant használ az énekben (sőt úgy tűnik, hogy még az ima „rögzült" hangállománya is rugalmas, mert másodszori énekléskor még archaikusabb elemeket használ), amit utána megtart a beszélgetés hátralévő részében is.

Ebben a tanulmányban arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy az északmoldvai sziszegés megőrzött régiség volta szinkrón fonológiai megközelítésből is kimutatható. Továbbá arra, hogy a jelenséggel ma is érdemes foglalkozni, az számos érdekességet tartogat a magyar nyelvjárási hangtani kutatások és a magyar nyelvtörténet számára.

A SYNCHRONIC LOOK AT THE SIBILANTS IN THE NORTHERN-MOLDAVIAN DIALECT OF HUNGARIAN

Keywords: *“Csángó” dialect; phonetics; phonology; linguistic archaism; sibilants*

The sibilants [s, z, ts, ʃ, ʒ, tʃ] show a unique distribution in the Northern-Moldavia dialect of Hungarian. Speakers tend to pronounce them as alveolar [s, z, ts], even where in Standard Hungarian and in the other dialects they are palatal [ʃ, ʒ, tʃ]. The phenomenon attracts researchers since the eighteenth century, still plenty of unanswered questions arise even now. This paper offers a synchronic analysis after summarising the results found in the literature. A case-study from Szabófalva is also published, which verifies the theoretical consequences developed in the paper.

O PERSPECTIVĂ SINCRONICĂ ASUPRA CONSOANELOR SIBILANTE ÎN DIALECTUL ARHAIC MAGHIAR DIN NORDUL MOLDOVEI

Cuvinte-cheie: *dialectul „csángó”; dialect; fonetică; fonologie; arhaism lingvistic; sibilante*

Cercetătorii sunt preocupați încă din secolul al a XVIII-lea de pronunția dialectală *s* în dialectele arhaice maghiare din nordul Moldovei, dar încă nu au găsit explicația acesteia. Putem presupune că este vorba de o caracteristică fonologică de pronunțare păstrată din istoria mai îndepărtată a limbii în urma căreia consoanele fricative sibilante sunt pronunțate de către vorbitori în mod alveolar [s, z, ts], In această pronunțare se remarcă însă o variație importantă astfel apar pe lângă consoanele alveolare și cele sibilante palatale [ʃ, ʒ, tʃ] în aceste graiuri. Scopul studiului este ca prin parcurgerea rezultatelor cercetărilor, să abordeze fenomenul și din punct de vedere sincronic și să definească regularitățile diseminării consoanelor sibilante. Pentru argumentarea concluziilor teoretice prezint și un studiu de caz în a doua parte a articolului.

Jankó Szép Yvette*

A BARLANGLABIRINTUS GYOMRÁBAN. ÖKONÓMIÁTÓL AZ ÖKOLÓGIÁIG A SZÍNHÁZI FORDÍTÁSBAN

> „Anna: Minden darabokra hullott. Egész télen csak esett az eső, és én sírtam. Közben arra gondoltam, mi van akkor, ha ez, amiben leledzünk, csak egy szimuláció? Mi van, ha mind bent vagyunk egy hatalmas bálna gyomrában."[1]
>
> Paavo Westerberg

Kulcsszavak: *színházi fordítás; színházi ökoszisztéma; a fordítás ökonómiája; fenntartható dialógus*

Amikor ezek a helyenként talán csapongó gondolatok formálódtak színházról, színházi fordításról, 2020 tavaszát írtuk, méghozzá öles fekete betűkkel, az előadó-művészetek naptárába. A színpad deszkáinak sokszor emlegetett jelentettje, azaz világunk, tágabb otthonunk, a Föld ökoszisztémája – nem először és bizonyára nem is utoljára – félreérthetetlen jelét adta annak, hogy radikális fordulatra van szükség a kultúráról való gondolkodásban.

A járvány egy csapásra gyökerestül forgatta fel mindazt, amit színházcsinálásról és színházi fordításról gondolunk, gondolhatunk, még a mi lokális, a nyugatin belül kelet-európai kontextusunkban is: elnéptelenedett kőszínházaink és a befogadhatatlanságig túlterhelt virtuális előadó-művészeti szcéna elvalószínűtlenedett világában.

Mondhatnánk, hogy a személyes kontaktusteremtést önnön lényegeként felfogó színház az egyik legnagyobb vesztese, a kapcsolatteremtést sokkal szélesebb skálán űző, kevésbé válogatós fordítás pedig az egyik legnagyobb nyertese a világjárvány okozta válságnak, ám ez megint olyan tipikusan emberi, megszemélyesítésekbe zárkózó leegyszerűsítése volna a körülöttünk zajló jelenségeknek, mint az ember viszo-

* Jankó Szép Yvette (1974), fordító, színházkutató, drámapedagógus, Babeș–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, furmanovic@hotmail.com.

1 [„Kaikki mureni. Koko talven satoi vain vettä, ja minä itkin. Eikä minulla ollut voimia enää lähteä. Välillä mietin että mitä jos me olemmekin kaikki jossain simulaatiossa? Mitä jos me kaikki olemme valtavan valaan vatsassa?"] Paavo Westerberg: *Sinivalas*. Kézirat. 2020.

nyát a szűkebb és tágabb környezetéhez természet és kultúra párharcaként modelláló, avíttan modern elképzelések. Tény az, hogy aligha volt még olyan kultúrideológus, főbürokrata vagy stílusteremtő színházcsináló, aki ilyen gyorsan, gyökeresen és globálisan szervezte volna át a kultúra és különösen az előadóművészetek színterét, dekapitalizálva azt egy történelmi léptékben szusszanásnyi pillanatra. Ám újra csak arrogáns, antropomorfizáló leegyszerűsítés volna az átmenetileg szelíd arctalanságát mutató világjárványt egy ilyen gyászosan emberi, kapitalista paradigmába gyömöszölni. Ideje volna talán felhagyni a hatalmi harc és legyőzés, igába hajtás lineáris és hierarchikus logikája szerinti gondolkodással, és fontolóra venni azt, amit a színházi és fordításökológia elméletírói[2] évtizedek óta igencsak szerény sikerrel sürgetnek: egyrészt esélyt adni egy ciklikus, ha úgy tetszik, fordulatérzékeny és nem növekedésben, hanem fenntarthatóságban gondolkodó színház- és fordításfelfogásnak[3], másrészt túllépni a végletesen antropocentrikus, környezetre vak (ember)társadalmi értelmezési kereteken[4] mindkét emlegetett területen, melyek természetesen nem hermetikusan különzárt doméniumok, hanem sok szálon összefüggenek, kölcsönhatásban léteznek, egymásba játszanak; színház és fordítás tehát nem csupán egymással birkózó azonosító és azonosított a fordítástudomány metaforikus szóhasználatában[5].

Ugyan a színházról és fordításról való gondolkodás frissen felkínálkozó trópusai parttalan retorikai játékra csábítanák az embert, hisz a maszkviselést és a fordítás (különösen az arc el- és odafordításának) gesztusait egészen új értelmezési keretbe helyezte a jelenlegi, légutakon közlekedő és fertőző járvány, hadd maradjunk meg mégis ennek az írásnak a keretei között a jelentéselharapódzás egy korlátozottabb szintjén: beszéljünk arról, hogy a maszkos vagy maszktalan, de élő színházcsinálás és az értő-értelmező, átültető fordítás milyen összefüggéseire ébreszthet rá az egymással nem csak a hírek szintjén összegabalyodott pandémia és klímaválság árnyékában végig-színháztalankodott időszak.

2 Vö. pl. Una Chaudhuri: *"There Must Be a Lot of Fish in That Lake": Toward an Ecological Theater.* Theater 25(1994). 1. sz. 23–31; Baz Kershaw: *Theatre Ecology: Environments and Performance Events*. Cambridge, 2007; Michael Cronin: *Eco-Translation: Translation and Ecology in the Age of the Anthropocene*. Abingdon&New York, 2017 (a továbbiakban Cronin: *Eco-Translation*).

3 Vö. Cronin: *Eco-Translation.* 12.

4 Lásd Una Chaudhuri: *i. m.*

5 Lásd erről bővebben egy korábbi műhelytanulmányban: Jankó Sz. Yvette: *Fordítás mint színház, színház mint fordítás. A fordítástudományi diskurzus színházi metaforáiról.* Erdélyi Múzeum LXXX(2018). 3. sz. 60–68.

HIPEROBJEKTUMOK ÉS HASZNÁLATI TÁRGYAK

„Bo: Az írás? Az írás nem az én műfajom. A reménytelenül megoldhatatlan dolgokról való parttalan gondolkodás ellenben sokkal inkább."[6]

A pár hónapnyi színházvesztegzár egyúttal fordításban való példátlan dúskálást, egyenesen fordítástúltengést jelentett a virtuálszínházi közegben. A konvenciózus, élő előadások hiánya olyan internetes színházdömpinget eredményezett, mely egyrészt minden korábbi léptéket felülmúlva használta (és egyben demonstrálta) az interlingvális fordítás erejét a nem nagy világnyelveken beszélő előadások nézettségének növelésében, másrészt önmagában is intermediális fordítása, digitális átültetése volt a színház hagyományosan élő és tünékeny műfajának. A többséget alkotó, reflektálatlanul streamelt előadás-felvételek azonban nagyjából úgy viszonyíthatóak a virtuális médiumot tudatosan használó online színházi alkotásokhoz, mint a gépi fordítás az ember végezte (meg-, félre- vagy valahogy) értő fordításhoz. A puszta mennyiség mégis elgondolkodtató volt. A képi rögzíthetőség korának színháza annyi félhalott, újrajátszható, visszatekerhető anyagot halmozott fel az utóbbi évtizedekben, hogy abból nem egy tavasznyi karantén idejére, hanem jó beosztással több emberöltőre megoldható lenne a digitális közegű színházi fogyasztás kielégítése. Időközben persze menthetetlenül átalakulna, vagy szép lassan önnön anakronizmusába fulladna ez a konzervszínház, bár emberléptékű jelenünkből nézve aligha tudnánk megjósolni e bebalzsamozott múmiaműfaj jövőjét.

Michael Cronin ír ökotraduktológus Timothy Mortonra hivatkozva vezeti be a fordítástudományi diskurzusba a hiperobjektumok fogalmát: olyan képződmények ezek, melyek létezésük időbeli terjedelmét és/vagy térbeli kiterjedésüket tekintve jócskán meghaladják az egyes emberi élet kereteit. A hiperobjektumok – melyeknek skálája az embertől függetlenül létező fekete lyukaktól az emberi befolyást elkerülni egyre kevésbé tudó földi képződményeken, például a bioszféra egészén keresztül olyan ember gyártotta tárgyakig terjed, mint egy több száz év alatt lebomló polisztirolpohár – megváltoztatják az ember időtapasztalatát, mondja Cronin[7], nyugtalanító módon kötnek össze bennünket egy olyan jövővel, melyet megélni nem fogunk, illetve azzal a múlttal, mely formálta őket. Az ember alkotta vagy alakította hiperobjektumok különösen alkalmasak arra, hogy a környezetünkkel való szerves összekötöttségünkre figyelmeztessenek. A 20–21. század színházának képileg és hangilag rögzített, illetve a jövőben rögzítendő anyaga máris ilyen hiperobjektummá dagadt, melynek jövőjét megjósolni a lehetetlennel határos, viszont a környezetünk részévé

6 Idézet a szerző egy diákok improvizációinak segítségével formálódó, csoportos drámapedagógiai projektjének szövegkönyvéből.

7 Cronin: *Eco-Translation.* 10–11.

vált; akár a legjelentéktelenebb tetteink, döntéseink is befolyásolhatják a sorsát ökoszisztémánk többi elemével együtt. A tárolás egyre hatékonyabb módozatainak alkalmazása a tudatos szelekció felfüggesztését eredményezi, és hogy feledés, esetleg analóg vagy digitális szemétdomb vagy pedig szelektív kulturális újrahasznosítás vár-e ezekre a tetszhalott felvételekre, az – mint látjuk – antropocén korunk eseményeinek csupán egy nyitott, egyelőre zavaros (viszonylag súlytalan) epizódja.

A vészterhes jelen történéseitől elvonatkoztatva azonban, vajon milyen relevanciával bírnak az audiovizuális fordítás ezen kis színházi szegmensével kapcsolatban támadt gondolatok a tradoszféránk[8] más tájain? Úgy tűnik, hogy a képi-hangi rögzíthetőség előtti színházi események előzetes vagy utólagos megörökítésének hagyományos, írásos módja, a dráma gazdaságosabb és környezetbarátabb – mert elvontabb és nyitottabb, „hézagosabb" – formája a rögzítésnek, mint a jelen egyre technicizáltabb és reflektálatlanabb, akkumulatív rögzítésmódja. Többnyire eleve bele van kódolva a performatív, élő audiovizuális eseménnyé való adaptálás lehetősége, sőt, igénye, a kreatív fordítás imperatívusza. Az írott dráma a születésében közreműködő vagy belőle születő színházi eseményhez, annak mulandóságához viszonyítva tehát egyfajta hiperobjektum, méghozzá az antropocén kor előtti, kevéssé nyugtalanító fajtából. Nem a szelekciómentes felhalmozás, hanem a továbbadás és -örökítés nyelvivé kódolt, kétdimenziós írássá minimalizált formája, mely túlélni hivatott az egyes előadást, az egyes rendezést, az épp aktuális színházművészeti korszakot. Ilyen értelemben az újrafordítások és -adaptálások recikláló műveleteinek sorozata egyben önjáró szelekciós mechanizmus is. A drámatermésnek – legalábbis a mi Európa-centrikus nyugati színházcsinálásunk drámatermésének – csak igen csekély hányada párlódik hiperdrámává: olyan több-mint-szöveggé, melynek élettartama túlnyúlik az egyes színházi ökoszisztémák jelenén, túl az egyes fordítások és színházi adaptációk életkeretein. Ezek azok a részint kifürkészhetetlen okokból, részint pedig univerzális újrahasznosíthatóságuknak köszönhetően relatív örök életet nyert drámaszövegek, melyeket világirodalmiaknak is nevezhetnénk – egy konvenciózusabban megfoghatatlan jelzőt használva.

Kúnos László műfordító egy néhány évvel ezelőtti interjúban a drámák újrafordításáról, Ibsen („pláne Ibsen"[9]) kapcsán, így fogalmaz: „A dráma használati tárgy, nem engedheti meg magának azt a fajta korszerűtlenséget, amelyet egy regény esetleg igen. Bizonyos módon persze mégis…"[10], tűnik visszavonni ítéletét, ám, továbbolvas-

8 Így nevezi Cronin Földünk heterogén ökoszisztémájának fordítási jelenségekből álló rétegét. Lásd Michael Cronin: *Translation, Ecology and the Politics of the Anthropocene.* Előadás a Melbourne-i Egyetemen. https://www.youtube.com/watch?v=XWB9hbulmv02 (Utolsó megtekintés: 2017. 08. 15.)

9 *Tartozás és úri passzió. Kúnos Lászlóval Jeney Éva, Józan Ildikó és Szöllősi Adrienne beszélget = Nyelvi álarcok. Tizenhárman a fordításról*. Szerk. Jeney Éva–Józan Ildikó. Balassi, Bp., 2008. 73.

10 Uo.

va a gondolatmenetet, azt látjuk, „a dráma" itt nem (vagy nem mindig) az egyértelmű körvonalakkal rendelkező, változhatatlan forrásnyelvi drámaszöveget jelenti, hanem olyan képlékeny, kedvére táguló-szűkülő fogalom, mely az újra- és újrafordítások, újra- és újraalkalmazások során formálódó, keringő, környezetével összeszövődő és azon túlnövő színházi szöveget, ezt a több-mint-tárgyat nevezi meg különböző manifesztációiban. „A drámához" ilyen értelemben a fordításai is mind hozzátartoznak, hatnak rá, alakítják, sőt, helyébe furakodnak. Egyes fordításai kitüntetett pozíciót nyernek a maguk korlátozottabb kulturális közegében, maguk is kisebb hiperobjektummá: hiperfordítássá kanonizálódnak, mint a magyar színházi és drámafordítás érinthetetlennek kikiáltott és épp ezért sokszor kikezdett klasszikusai, például „Arany Hamletje"[11].

A dráma mint önmagától folyamatosan elforduló, elértelmeződő, elvalósuló képződmény így egyszerre a színház használati tárgya és több-mint-tárgy, jelenén túlmutató hiperobjektum. Persze csak akkor, ha elkezdi és kellő ideig végzi fordítások útján halmazállapotot váltó és performatív megvalósításokban lecsapódó körforgását.

Kortárs drámák és színházi „használati (szöveg)tárgyak" gyakran mutatkoznak lefordíthatatlannak vagy lefordításra, fordítva játszásra alkalmatlannak.[12] A probléma legtöbbször nem a szavak, kifejezések szintjén mutatkozó tolmácsolhatatlanságban vagy a szövegek túlzott kulturális beágyazottságában rejlik. Olyan kortárs finn színházi szövegek esetében, mint például Laura Ruohonen *Luolasto* [*Barlanglabirintus*], Leea Klemola *Maaseudun tulevaisuus* [*A vidék jövője*] vagy (egyes jeleneteiben) Paavo Westerberg *Sinivalas* [*Kék bálna*] című alkotása, a mentális és külső táj egymást leképező bonyolult összefüggése jóval több, mint hagyományos, szemlélődő természetábrázolás, díszletszerű modernista tájszemlélet. Az az emberlakta és -szennyezte természeti környezet, melyet tematizálnak és színhelyükül választanak, több mint háttér az emberpszichológiai dráma számára. Az maga a dráma embernél nagyobb kulcsszereplője.

Ha azonban engedjük, hogy a színházipar jelenleg uralkodó, gazdasági és kényelmi (a fogyasztó-befogadók kényelmét szolgáló) logikája döntsön e drámák lefordíthatóságáról, akkor minden bizonnyal le fogunk mondani arról, hogy közreműködjünk e különösen aktuális szövegek nemzetközi színházi körforgásának elindításában.

11 Vö. pl. Antal Nikolett: *Lenni vagy nem lenni Aranyé Hamlet? Interjú Paraizs Júliával Arany János Hamlet-fordításáról*. Prae.hu 2015. 11. 23. https://www.prae.hu/article/8817-lenni-vagy-nem-lenni-aranye-hamlet/ (Utolsó megtekintés: 2019. 10. 13.)

12 Tanulságos ennek kapcsán megnézni, hogyan lubickol, egyébként rendkívül szimpatikusan, sziporkázóan és fordításfilológusok számára tanulságosan Nádasdy Ádám, miközben a Shakespeare-fordítás sokszor feltérképezett, komoly infrastruktúrával beépített, az újra- és újrafordítások stabilizált talaján a fordítót játszani is engedő, ismert tájáról értekezik, és hogyan kapkod levegő után Domsa Zsófia a kortárs északi dráma furán minimalista nyelvi és gondolati tájáról beszélve. Úgy tűnhet egy-egy pillanatra, hogy magát sem sikerül egészen meggyőznie arról, hogy érdemes skandináv drámát magyarra fordítani.

BARLANGLABIRINTUS

> „A *Barlanglabirintus* legfőbb témája a technika korában élő mai ember és az őskori, rendkívül hosszú életű és tartós létre berendezkedett civilizáció találkozása. Korunk technikába vetett hitéről akartam írni, és e hit válságba sodródásáról."[13] (Laura Ruohonen)

Kortárs dramatikus szövegeket, ezen belül a mai finn szerzői színház nyugtalanító, morbidan költői, poétikusan politikus szövegeit fordítgató, illetve azok fordíthatóságát, fordítandóságát latolgató lézengőként az északi dráma tájain, többnyire sikertelenül próbálom a traduktológia magyarul bejáratott nyelvén megfogalmazni gondolataimat és a fordításszövegek iránti érdeklődés elmaradása nyomán érzett kétségeimet. A magyar színházi fordításkutatás, úgy tűnik, mai napig néhány kanonizált, nagy drámaíró (elsősorban Shakespeare, Schiller és Csehov) fogadtatásának tanulmányozásában merül ki. A fordítástörténeti vizsgálódás esetleg gazdagodik fordításkritikával, a különböző újrafordítások összehasonlító vizsgálatával, a meglévő fordítások stilisztikai elemzésével vagy a gyakorló fordítók műhelybeszámolóival. Fordításelméleti vagy a drámafordítást színházi kontextusban vizsgáló, a színházi fordítás komplex folyamatát elemző vagy esetleg a fordító funkcióját fókuszba helyező tanulmányoknak igencsak híjával vagyunk. A lépéshátrány a nyugat-európai fejleményekhez képest a színházi fordítás kutatásának terén annál is szembetűnőbb, mivel a lemaradás nem évszázadok, hanem az utóbbi harminc-negyven év alatt nőtt ekkorára. Ez a kutatási terület az önálló diszciplínaként fiatal, a 20. század második felében öntudatra ébredt fordítástudomány egyik önmagát nehézkesen, elsősorban az irodalom és irodalmi fordítás felől definiáló ágazatának indult, ám az 1980-as évektől egyre önállóbban és színesebben, eleve adott interdiszciplinaritását kihasználva, egyfelől a fordításkutatás paradigmatikus fordulatait, másfelől a színháztudomány trendjeit követve alakult dinamikus, „gazdagon burjánzó" tudományterületté, ha hihetünk az utóbbi fél évszázad történéseit összefoglaló Inmacolada Serón-Ordóñez növényi asszociációkat idéző jelzőjének.[14]

13 Az idézet forrásnyelven: "Päällimmäisenä teemana *Luolastossa* on nykyisen, tekniikan aikakaudella elävän ihmisen ja muinaisen, hyvin pitkän ja kestävän sivilisaation kohtaaminen. Olen halunnut kirjoittaa aikamme uskosta tekniikkaan ja edistykseen ja tämän uskon kriisiytymisestä".

14 Vö. Inmacolada Serón-Ordóñez: *Theatre Translation Studies: An Overview of a Burgeoning Field.* (Parts I-II.) Status Questionis 11(2013). 5. sz.; 12(2014). 7. sz. https://statusquaestionis.uniroma1.it/index.php/statusquaestionis/article/view/11590; https://ojs.uniroma1.it/index.php/statusquaestionis/article/view/13062 (Utolsó megtekintés: 2018. 08. 26.)

A magyar színházi fordításkutatás fókuszában, ezzel szemben, máig a színházi eseményről leválaszthatóként kezelt dráma és annak interlingvális átültetése áll. A színházi előadássá forduló szöveg interszemiotikus átalakulása, a dramaturgi és rendezői munka fordításmozzanata nem kap figyelmet, de a kis nyelvek, periferikusabb színházi kultúrák iránti fordításközpontú érdeklődés sem szólal meg markánsan a magyar fordítástudományi diskurzusban. Pedig ez utóbbi segítséget jelentene a színháztudomány számára is a kevésbé centrális nemzetközi szcéna irányába történő tájékozódásban, hisz joggal merülhet fel a kérdés, hogy lehet-e egy másik kultúra drámairodalmáról és színházáról beszélni anélkül, hogy fordításról beszélnénk, sőt, anélkül, hogy fordítást művelnénk annak szűkebb vagy tágabb értelmében? Az arról való explicit gondolkodás már maga is fordítás.

Tagadhatatlanul visszás dolog a finn színházi jelenségek és finn–magyar színházi és drámafordítás kérdéseinek vizsgálatához az angolszász terminológiát hívni segítségül, mintha a periferikushoz megint csakis a centrális erőtéren keresztül vezetne út, ám az inter- vagy inkább transzdiszciplinaritást fantáziadúsan űző (gyakran minor) angol nyelvű diskurzus játékosabb, „képesebb" nyelvezete segítségével talán érvényesebb kérdéseket lehet feltenni, és kategorikus válaszadás helyett válaszkeresés céljából nyitva hagyni.

A labirintushasonlatot Susan Bassnett fordításkutató vezette be az 1980-as, 90-es években színházi fordításról írott tanulmányaiban és vitairataiban[15], melyekben részint a színház-szemiotika fordításszemléletével, részint korábbi önmagával vitatkozott. A színházi és drámafordító, illetve a színházifordítás-kutató feladatának komplexitását érzékeltető szókép már magában hordozta az egyutasság kizárását a színházi fordítás területét térképezgető kutató munkájában. Az 1990-es évek hangsúlyos kulturális fordulata a fordítástudományban új paradigmát vezetett be a különböző színházi kultúrák közötti közvetítés, illetve a drámai szövegek fordítása kapcsán gyakran emlegetett performabilitás kultúraspecifikus fogalmának vizsgálatában. A többrendszerűség-elmélet és kulturális antropológia talaján kapaszkodó interlingvalitás helyett a fordítás interkulturalitását hangsúlyozó, illetve a társadalmi és gazdasági mozgásokat figyelemmel kísérő irányzat a színházi traduktológiában is releváns új szempontokat érvényesített, ám a fordítást bonyolult struktúrájú, ember alkotta rendszerek közötti transzferfolyamatként modelláló elképzelés sem hozta meg a várva várt eredményt: az egységes és hézagmentes színházi fordításelméletet. A labirintus megbízható térképe nem készült el, a következtetés (többek közt Susan

15 Susan Bassnett: *Ways through the Labyrinth: Strategies and Methods for Translating Theatre Texts = The Manipulation of Literature*. Ed. Theo Hermans. London–New York, 1985. 87–102.

Bassnetté[16]) nem is lehetett más, mint hogy a kultúrák közötti átjáráshoz továbbra is minden egyes fordítási vállalkozás esetében új utat kell keresni. A fordításkutatás nem vállalkozott, nem is igen vállalkozhatott többre, mint a már bejárt utak leírására egy folyamatosan változni látszó útvesztőben.

Az ezredforduló környékén felerősödő, az ökologikusság szempontjait a fordításkutatásban is bevezető hangok jelentettek ezek után újabb fordulatot. Az ökológia fogalmát kezdetben metaforikus értelemben alkalmazó Michael Cronin[17] a mára már önálló irányzattá formálódott ökotraduktológia egyik legismertebb képviselőjeként az „eco-translation" kifejezés jelentésmezejében egyesít minden olyan fordítással kapcsolatos megfontolást és gyakorlatot, mely tudatosan szembenéz az ember előidézte környezeti változás kihívásaival.[18] Hatalmas utat járt be tehát a fordításökológiai képletességtől a környezetpolitikai szerepvállalásig, a színházi fordítástudomány területén azonban, különösen magyar viszonylatban, talán már az is eredményt jelentene, ha az ökológiai megfontolások segítenének lemondani az emberközpontú és általában a központosított struktúrákban való gondolkodásról (pl. a többrendszerűség-elmélet ember alkotta és késő modernistán antropocentrikus strukturalitásáról), hogy helyette szerves és szervetlen, emberi és nem emberi aktorok összjátékaként tekinthessünk fordításra, színházra, fordításszínházra, színházfordításra. Ahhoz, hogy rájöjjünk a folytonosan változó útvesztő titkára, hogy új szemszögből vehessük szemügyre Bassnett labirintushasonlatát, talán természetes, élő, alakuló útvesztőként kellene elképzelnünk azt, például barlanglabirintusként.

Akárcsak a finn Laura Ruohonen *Luolasto* című ökodrámájának magyarításában, ideje volna a gondolkodásunkban is az emberi felfogás számára átlátható (mert ember alkotta) „rendszer" fogalmát valami találóbbra, útvesztősebbre cserélni, belátni, hogy a környezetünk esendő, tévelygő részei vagyunk, saját fejünkre hull vissza, amit teszünk, vagy tenni elmulasztunk. Amit fordítunk vagy fordítani elmulasztunk.

Most, hogy – ökonómiai és jóléti szempontjainkkal mit sem törődve – ilyen globális méretű morbid tréfát űz velünk az embertestbe bújó nem emberi, azaz egy mikroszkopikus vírus, és közben növekedésaddikcióban szenvedő társadalmunk szemmel kísérheti azt, ahogy minden zöldell és virágzik, ha pár röpke hónapra stagnálni hagy-

16 Lásd Uő: *Still Trapped in the Labyrinth: Further Reflections on Translation and Theatre* = *Constructing Cultures: Essays on Literary Translation*. Ed. Susan Bassnett–André Lefevere. Clevedon, 1998. 90–108.

17 A fordításökológia (translation ecology) kifejezés Michael Cronin 2003-as, *Translation and Globalization* című kötete zárófejezetének címeként szerepel. Ebben a kis és kisebbségi nyelvekre, illetve nyelvekről történő fordítás fölötti kontrollgyakorlás kérdését járja körül. Michael Cronin: *Translation and Globalization*. London&New York, 2003.

18 ["As used in the current work, 'eco-translation' covers all forms of translation thinking and practice that knowingly engage with the challenges of human-induced environmental change."] Cronin: *Eco-Translation*. 10.

juk a Földünk végletes kiaknázására és szeméttelepé változtatására specializálódott embergazdaságot, ideje volna végre mást is színháznak tartani, mint azt, ami drága fenntartású kőszínházakban, pazarló költségvetéssel, passzívan kényelmeskedő közönség szórakoztatására szolgál, mást is fordítani, mint amit potenciális célközönségünknek nem esik nehezére gondolattalanul és felelőtlenül fogyasztani.

IN A MAZE OF CAVES. ECONOMY AND ECOLOGY IN THEATRE TRANSLATION

Keywords: *theatre translation; theatre ecosystems; translation ecology; sustainable exchange*

As a translator and researcher of theatre and drama specializing in Finnish contemporary auteur-theatre I am often faced with difficulties not only in finding ways to translate Finnish theatre texts into Hungarian and to make them performable, but also in finding ways to think and speak about theatre translation within the bounds of the existing terminology. In the present essay I try to find answers to the question how theatre translation studies can offer ideas for a sustainable theatre exchange between peripheral European theatre ecosystems.

ÎNTR-UN LABIRINT DE PEȘTERI. ECONOMIE ȘI ECOLOGIE ÎN TRADUCEREA TEATRALĂ

Cuvinte-cheie: *traducere teatrală; ecosistem de teatru; ecologia traducerii; dialog sustenabil*

Ca traducător și cercetător de teatru și dramă, specializat în teatrul contemporan finlandez, de multe ori mă confrunt cu dificultăți nu doar în ceea ce privește găsirea modalității adecvate de a traduce textele dramatice finlandeze în maghiară într-o formă performabilă, dar și în ceea ce privește reflexia teoretică asupra traducerii teatrale în limitele terminologiei existente. În acest eseu încerc să răspund la întrebarea cum traductologia teatrală poate oferi idei pentru un dialog sustenabil între ecosistemele teatrale europene periferice.

Goron Sándor*

VÖRÖSMARTY MIHÁLY *JULIUS CAESAR*-FORDÍTÁSÁNAK NYELVEZETE. HANGTANI/ALAKTANI, LEXIKAI ÉS VERSFORMAI JELLEGZETESSÉGEK

Kulcsszavak: *fordítási nyelvezet; fordításpoétika; nyelvi és fordítási norma; reformkori nyelvi elemek; nyelvesztétikai törekvés*

BEVEZETÉS

Dolgozatomban Vörösmarty Mihály *Julius Caesar*-fordításának[1] nyelvezetét és versformai kérdéseit vizsgálom. Arra keresem a választ, hogy a reformkor szépirodalmi nyelvhasználatának milyen sajátosságai jelennek meg Vörösmarty fordításában, és hogy ezeknek a nyelvi elemeknek van-e valamilyen szerepük fordításelméleti szempontból.

A klasszikus fordítás reformkori nyelvezetét módszertanilag többnyire a szinkrón szemléletmód szerint vizsgálom, bemutatva azokat a legjellemzőbb 19. századi nyelvi jelenségeket, amelyek Vörösmarty Mihály fordításában előfordulnak, ám néhol – fordításpoétikai szempontból – utalok a későbbi *Julius Caesar*-fordításokra is.

1. VÖRÖSMARTY FORDÍTÁSÁNAK NÉHÁNY HANGTANI KÉRDÉSE

1.1. A versmérték szerinti változatosság

Legjobb íróink már a felvilágosodás előtt is egy egységesítő jellegű nyelvváltozatot használtak műveikben, és ebben a korszakban egyre jobban tudatosul az a törekvés, hogy az írók egy nyelvjárások feletti nyelvváltozatban, a formálódó standard normá-

* Goron Sándor (1975), drd, nyelvész, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Hungarológiai Tudományok Doktori Iskola, goronsandor@yahoo.com.

1 William Shakespeare: *Julius Caesar*. Ford. Vörösmarty Mihály. = Uő: *Összes művei. Drámafordítások.* XII. Kiad. Ruttkay Kálmán. Akadémiai, Bp., 1839/1983.

nak megfelelően szólaljanak meg.[2] Néhány – Dugonics Andráshoz hasonló – kivétel azonban még előfordul a korban, akik még az *ö*-ző, *í*-ző és *l*-ező nyelvi változatokat részesítik előnyben.[3] A reformkor kezdetére nagyrészt már kialakul a normatív nyelvváltozat egysége, bár még ingadozások tapasztalhatók egyes szavak és toldalékok variánsai között.[4] Ezeknek az ingadozásoknak csupán a nagyobb, zavaróbb részük szűnik meg 1849-re.[5] A reformkor szépirodalmi nyelvében előforduló hangváltakozások hátterében a poétikai ritmusnak való megfelelés és a szép hangzást kereső nyelvesztétikai törekvés áll.[6]

A poétikai változatosság a drámai jambus következetes betartását szolgálja. A reformkorban az *-ul, -ül* igeképző és határozórag helyett sokáig a hosszú magánhangzós változat volt a kedvelt alak:[7] ***Szabadúl** születtem mint Caesar, s te is;* (I./2.). Vörösmartynál a hosszan írt *ú* vagy *ű* betű nemcsak a korabeli írásmódot tükrözi, hanem ritmikai célt is szolgál: *Se másra **múlasztásimat** ne értsék* (∪ – | ∪ – | – – | ∪ – | ∪ – | –) (I./2.), *Személyes **nyugtatásodúl** azonban…* (∪ – | – – |∪ – | ∪ – | ∪ – | –) (II./2.), *Alant **repűlend** Caesar, szárnyiból* (∪ – | ∪ – | – – | – – | ∪ –) */ E' nőni kezdő toll ha tépve lesz* (I./1.), *S rémes, mint mind e **rendkivűli** vész* (– – | – – | ∪ – | ∪ – | ∪ –) (I./3.).

A korszak költői nagyon kedvelik az ünnepélyes, fennkölt stílushatású, rövid, de szép hangzású, régies *-im, -id,* több birtokra utaló birtokos személyragokat.[8] Vörösmarty fordításában váltakoztatja a rövid formákat (*-im, -id*) a hosszúakkal (*-aim, -aid*) a jambikus lejtés és a szótagszám megvalósításáért: *Nyugottan, jó **barátim**; nem lehet…* (∪ – | – – | ∪ – | – – | ∪ –) (III./1.). Ha ebben a sorban történetesen a szó hosszabb alakváltozatával (*barátaim*) él, az utolsó egész lábban trocheusa lett volna, amely pedig ellentmond a *blank verse* poétikai konvenciójának. Jó néhány sorral odébb ennek épp az ellenkezőjét láthatjuk: *Édes **barátaim** ne kapjon el…* (– – | ∪ – | ∪ – | ∪ – | ∪ –). Itt viszont a szóban forgó lexéma rövidebb variánsa (*barátim*) okozott volna trochaikus ritmusváltást és eggyel kevesebb szótagot ahhoz, hogy megvalósuljon az ötös jambus. A rövidebbik variáns (*barátim*) Brutus – prózában írt – köztéri beszédében (III./2.) is előfordul. Alkalmazása a hosszabbik (*barátaim*) variáns helyett a szép hangzásra törekvéssel és a retorikai hatást jól kifejező patetikussággal magyarázható.

2 Vö. Tompa József: *Az irodalmi nyelv = Nyelvünk a reformkorban*. Szerk. Pais Dezső. Akadémiai, Bp., 1955. 320.
3 Uo. 320.
4 Gáspári László: *Irodalmi nyelvünk és előzményei*. Tankönyvkiadó Vállalat, Bp., 1976. 96.
5 Tompa: *i. m.* 321.
6 Uo. 325, 328.
7 Uo. 327; Gáspári: *i. m.* 97.
8 Tompa: *i. m.* 327; Gáspári: *i. m.* 98.

A továbbiakban a következő, rövidebb alakváltozatú szavakat találjuk Vörösmartynál: ***múlasztásimat*** (I./2.), ***elődim*** (II./1.), ***térdimen*** (II./1.), *baráti* ***érzetimre*** (IV./3.), illetve a következő egy szótaggal hosszabb alakúakat: ***bájaimra*** (II./1.), ***jósaim*** (II./2.) ***leveleim*** (IV./3.), valamint váltakoztatva alkalmazza a ***barátim*** ~ ***barátaim***[9] és a ***földieim*** ~ ***földiim*** lexémákat. Ugyancsak a rövidség esztétikai elve miatt élnek a reformkor írói a többes szám 2. személyű birtokos személyraggal ellátott alakok mássalhangzó-torlódásos variánsával,[10] pl. *várostok, bűntök, testvértök*.[11] Vörösmarty fordításában is találunk ilyen jellegű nyelvi adatokat: ***ujjongástok***, (I./1.), ***haragtok*** (III./1.), ***beszédtek*** (I./2.), ***merénytek*** (III./1.). Ezek alkalmazása is formai jellegű.[12] Egyes igék esetében a hosszabbik magánhangzós alakváltozat használata figyelhető meg: *kél, ád, hágy, vész* stb.[13] Ez a nyelvi jelenség Vörösmarty fordításában a jambikus ritmusigény, illetve a fennköltség, a szép hangzás kifejezője. Előfordul, hogy valamelyik ige mindkét variánsával (*kel* ~ *kél, hagy* ~ *hágy*) él: *Itt, merre kardom vége áll,* ***kel*** *a nap* (– – | ∪ – | – – |∪ – | ∪ – | –), *Itt van kelet; nem a nap* ***kél-e*** *itt?* (– – | ∪ – | ∪ – | – – | ∪ –) (II./1.), *Minden lakosnak Rómában fejenként /* ***Hagy*** *hetvenöt drachmát* (III./2.), *Anyád czivódik és magadra* ***hágy*** (∪ – | ∪ – | ∪ – |∪ – | ∪ –) (IV./3.), vagy kizárólag csak az egyik alakváltozatot (*ád, vész*) alkalmazza: *A légben fenndöbörgő párafény / Elég világot* ***ád****; olvashatok* (∪ – | ∪ – | ∪ – | – – | ∪ –) (II./1.), *E veszteségnek Cassius neve /* ***Ád*** *díszt s azért burkolja el fejét / A büntetés*; *…Mely ütve hirtelen szikrákat* ***ád*** (∪ – | ∪ – | ∪ – | – – | ∪ –) (IV./3.), *Koldús ha* ***vész****, nem tűn fel üstökös* (– – | ∪ – | – – | ∪ – | ∪ –) (II./2.).

Egyes esetekben elfogadott az **elízió** (hangkivetés) mint rövidítési megoldás,[14] amennyiben az nem mond ellent a magyar nyelv törvényszerűségének, hiszen Vörösmarty szerint: „minden szótagot tisztán ki kell mondani, itt semmit elnyelni, összerántani nem szabad, 's itt minden rövidítés csak a' kihagyásban áll (ha azt a' szokás megengedi) p. o. gazda asszony = gazd'asszony; egyébiránt mindent a' mi irva van,

9 A MHSzSz [*Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai*. A Magyar Tudós Társaság különös használatára. Trattner, Károlyi Nyomda, Pest, 1832. Hasonmás kiadás. Helikon, Bp., 1982.] szerint a *barátaim* és a *barátim* egyaránt helyes (Idézi a MHSzSz-ből Tompa: *i. m.* 327). Szvorényi József viszont *Magyar ékes szókötés* című könyvében a rövidítéseket és a rövidebb alakváltozatokat azért tartja helyesnek, mert ezeket nyelvünk sajátosságának, keleties vonásának tekinti. Szvorényi József: *Magyar ékes szókötés*. Magyar Tudós Társaság, Buda, 1846. 16.

10 A régi nyelvben a zártabb (*o, ë, ö*) tőhangzó helyett – néhány mássalhangzó-torlódásos eseten kívül – a csonkább tőhöz járult a *-tok, -tëk, -tök* toldalék. Tompa: *i. m.* 327.

11 Uo; Gáspári: *i. m.* 98.

12 Az effajta, magánhangzót kivető megoldás (*üvöltés****tek***) csak Illés László fordításában fordul még elő szintén poétikai célt szolgálva: *…A folyópart is üvöltés****teket****…* (I/1.) vagy *Vállalkozás****tok*** *kísérje siker* (III./1.).

13 Tompa: *i. m.* 329.

14 Uo. 331.

épen, tisztán ki is kell mondani,'s a beszédet csak annyira lehet sebesnek vagy szaporának mondani, mennyire azt a' szótagok tiszta kimondása engedi".[15] A klasszikus fordításban Vörösmarty az elízió következő eseteit alkalmazta: ***benn'*** 'benne' (II./2.), ***rajt'*** 'rajta' (III./2., V./1.), ***össz'esütteket*** (III./2.), ***kén'*** 'kéne' (IV./3). Az ilyen jellegű megoldások a szótagszámmal való gazdaságosság mellett a jambikus ritmus könnyebb realizációját is elősegítik.

1.2. Az *ö* hang nyelvesztétikai szerepe

Ebben a fejezetben a klasszikus fordításban található *e ~ ö* hangváltakozás néhány megvalósulását mutatom be. Vörösmarty fordítói nyelvhasználatában nyelvesztétikai célból törekszik e változatosságra.[16] Az alakváltozatok száma részben ezzel, részben pedig a még alakulóban lévő nyelvi normával hozható összefüggésbe.

Az 1820-as években és az 1830-as évek elején a *tesz, lesz, vesz* ige elbeszélő múltú alakjaiban gyakran előfordul a rövid *ö*-s alak: *tön, lön, vön,* ám később ez megritkul a két szótagos változat (*teve, leve, veve*) terjedése miatt.[17] Vörösmarty *Julius Caesar*-fordításában még váltakozva jelenik meg a *lön ~ lőn* (*vőn*) tőtípus, és a *leve* (*levén*, *levék*) igealak is megtalálható: *Antonius / Hová* ***lőn?*** (III./1.), *Hogy ajándokot* ***vőn*** *itt a sardiaktól; Magán kívül* ***lön*** *és távol* ***levén*** */Őrzői, lángot nyelt* (IV./3.), *S most istenné* ***leve*** */ Ez ember…*; *Ha koronával kínálták meg, s meg* ***levén*** *vele kínálva…* (I./2.), *… azóta kardomat / Le nem* ***tevém*** (I./3.), *Így most szabad vagyok, de nem* ***levék*** *az, / Ha rajtam állott volna* (V./3.), ***Vevé*** *az írást, s már uton vagyon* (III./1.).

Vörösmarty és Bajza írói csoportja[18] az *e* hang gyakoriságának csökkentése végett egyes szavakban hajlott az *ö*-ző változat elfogadására.[19] Figyelemre méltó ebben a tekintetben Vörösmarty véleménye, amely 1833-ban jelent meg Bajza József *Kritikai Lapok*jában álnéven:[20] „De hát miért nem jó a *tekéletes* szó? Csak azon csekély okért, mert a' *tökéletes* se rosz és divatos, a' *tekéletes* pedig nem divatos 's nem is igen méltó hogy divatba hozassék, mert minden háromféle *e* betűje mellett is csak *e* betűkből áll

15 Vörösmarty Mihály: *Dramaturgiai lapok* (*Elméleti töredékek – Színbírálatok*) = Uő: *Összes művei.* XIV. Szerk. Horváth Károly–Tóth Dezső. Akadémiai, Bp., 1837/1969. 91.

16 Tompa: *i. m.* 323.

17 Uo. 368.

18 Ehhez az írói körhöz tartozott még Kölcsey Ferenc, Toldy Ferenc és Fenyéry Gyula (Zádor/Stettner György), akiknek közreműködésével jelentette meg Bajza József a *Kritikai Lapok* című folyóiratot. http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalommagyar-irodalomtortenet-1/kepesmagyarirodalomtortenet-beothy-zsolt-3180/a-nemzeti-irodalom-kifejlodese-reform-kor-3F15/69-bajza-jozsef-es-az-athenaeum-kore-kelemen-bela-40DA/kritikai-lapok-40E7/ (Utolsó megtekintés: 2017. 06. 28.)

19 Tompa: *i. m.* 321.

20 A cikk alatt Biró Pál – Vörösmarty Mihály egyik álneve – szerepel. Uo.

's ezek' szaporítására a' magyar nyelvben semmi szükség; mert továbbá tekéletes épen ollyan a' szokottabb tökéletes helyett, mint ha ki köröm helyett azt mondaná *kerem*, a' mi talán szinte jó, de nem jobb a' körömnél 's e betűi miatt úntató".[21]

Az *e ~ ö* váltakozás a reformkorban még változó használatot mutat.[22] Kisfaludy Károly, Kölcsey Ferenc, Szemere Pál és Petőfi Sándor inkább az *ö*-s változatban használják a *sötét* melléknevet, de Vörösmarty szívesebben használja az *e*-s változatot.[23] A klasszikus fordításban viszont mindkét alakváltozatra találunk példát: ***setét*** *tekintetű* (I./2.), *hol találsz barlangra nappal, mely elég* ***setét****…; sötét szívemhez* (II./1.), valamint *arczom el****sötét****ült*, *És erre ment ő oly* ***sötét****en el?* (I./2.). Az *e ~ ö* váltakozás egy másik jellegzetes esete a *megett ~ mögött* alakváltozat. Vörösmarty fordításában a *megett* névutót és határozószót használja: *hátam* ***megett*** (II./2.), ***megettünk*** (IV./3.), ugyanis a *mögött* alakváltozat még nem vált teljes mértékben normatívvá. Az *e* hang kerülésével magyarázható az *ö* hangot tartalmazó *föd* lexéma különféle (továbbképzett) szófaji megvalósulása: ***felfödöm*** (I./2.), ***födetlen*** (I./3.), ***födve***, ***elfödék***, ***födendem*** (II./1.), ***felfödöztetett*** (III./1.), ***elfödvén*** (III./2.), ***felfödözni*** (IV./1.).

Az *e ~ ö* váltakozás vizsgálata során a reformkor egyik ingadozásokkal teli, alakulóban lévő hangtani jelensége tárul elénk, amelyben az *ö* hangnak mint nyelvesztétikai alternatívának fontos szerepet tulajdonítottak.

2. ALAKTANI JELLEGZETESSÉGEK

2.1. Szórövidítésre való törekvés

A reformkor alaktani jellegzetességeinek egyik legtermészetesebb formája a szórövidítő hajlam, amely által rengeteg előző korabeli szóelvonás válik állandóvá, pl. *éd, bék, szender, reg* stb., illetve ezek mintájára újabbak születnek: *lengeteg* > *lenge*, *balgatag* > *balga*, *hallgatag* > *hallga*, *könnyelmű* > *könnyű*, *kételkedik* > *kétkedik*.[24] Gáspári László úgy véli, hogy a jó hangzás és a rövidség kultusza végigkíséri a korszak irodalmát, maradandó nyomot hagyva nyelvünk egész jellegén.[25] Vörösmarty fordításában maga is él a következő nyelvi adatokkal: *Jőj, Casca; mig nem* ***nappalik***,[26] *mi Brutust / Nézzük*

21 Vörösmarty Mihály: *Észrevételek az év 's tekéletes szókra*. Kritikai Lapok III(1833). 3. sz. 91–92.

22 A *felett ~ fölött* alakváltozattal itt nem foglalkozom, hiszen ez ma is használatos nyelvi változó. Ezek alkalmazását csupán a fordítói preferencia határozza meg, hiszen Vörösmarty mindkét névutót, illetve határozószót egyaránt használja fordításában.

23 1853-ban Arany János az *V. László*ban a *setét* melléknevet már csak archaizáló szándékkal használja: „Sűrű setét az éj". Tompa: *i. m.* 322.

24 Uo. 356.

25 Gáspári: *i. m.* 102.

26 A lexéma a *nappalodik* ige rövidített alakváltozata.

meg honn (I./3.), ***Bék*** *és szabadság* (III./1.), *Éldeld a* ***szender*** *mézes harmatát* (– – | ∪ – | – – | – –|∪ –) (II./1.), ***Regtől*** *napestig békén várakozva* (– – |∪ – | – –| – – | ∪ – | ∪), (I./1.), *Mint* ***lenge*** *szél, mellyel nem gondolok* (– – | ∪ – | – –| – –| ∪ –); *Eh,* ***balga*** *ember!* (IV./3.), *Mint* ***hallga*** *rómaiak, kik szavokat / Adák* (II./1.).

A legtöbb esetben a rövidség a ritmikusság, illetve a szótagszám betartását segíti, de előfordul az is, hogy egy lexéma hosszabb alakváltozatát használja a ritmusigény megvalósulása végett: *Jó* ***reggelt*** *Brutus; nem háborgatunk?*; *Fogadj jó* ***reggelt*** *e bágyadt ajakról* (∪ – | – –| – –| – –|∪ –| –) (II./1.). Érdemes megfigyelnünk viszont azt, hogy a rövidebb *reg* variáns köszönési formula részeként soha nem fordul elő a klasszikus fordításban még akkor sem, ha a ritmushoz való igazodás nem döntő tényező alkalmazásának kiválasztásakor: *Jó* ***reggelt,*** *Caesar* (II./2.). Rövidsége és archaikus jellege miatt kel életre a régi *esk* ige és névszó, amely már Kazinczynál megjelenik 1830-ban.[27] Ez a lexéma névszóként Vörösmarty fordításában is megtalálható: … *kérlek* / *Szerelmi esküidre s a nagy* ***eskre*** (II./1).

A nyelvújítás egyik kedvelt alapelve a rövid szavak szaporítása. Már a 18. században divatossá vált a latin, illetve a görög tulajdon- és köznevek megkurtítása.[28] Így rövidült pl. *Homéros* ***Homérrá***, *Sallustius* ***Sallusttá*** stb.[29] A 19. század első harmadában pedig elterjed a görög eredetű neveknek görögös–németes alakban való használata, pl.: *Olümp*, *Olymp*, *Olümpos* stb.[30] Néhány ehhez hasonló rövidítést Vörösmarty is alkalmaz fordításában. Így lesz a *Capitolium*ból ***Capitol*** (I./1., I./3.),[31] az *Olympos*ból ***Olymp*** és a *sardisiak*ból ***sardiak***.[32]

27 Tompa: *i. m.* 359.

28 Molecz Béla Kazinczynak tulajdonítja a latin és görög eredetű szavak megkurtítását (pl. stil, paradiz, Ovid, Vergil), amely sokáig divatos volt az irodalomban. Molecz Béla: *A nyelvújítás korának nyelvszépítő törekvései.* I. A Szentesi M. Kir. Állami Horváth Károly Reálgimnázium Értesítője. Mester, Szentes, 1928. 13.

29 Tompa: *i. m.* 354.

30 Uo. 355.

31 A szó köznevesült alakja (*capitolium*) is többször előfordul Vörösmartynál.

32 Ilyen jellegű rövidítéseket, amelyek megengedhetők lennének, az újrafordításokban általában nem találunk: ***Capitolium*** (Áprily, Illés, Jánosházy, Forgách–Fekete); ***Olympus*** (Áprily, Illés, Jánosházy) és ***Olümposz*** (Forgách–Fekete); ám a *sardisiak* forma esetében Jánosházyn kívül Illés és Forgách–Fekete szintén a Vörösmarty által alkalmazott rövidebb megoldással élt, Áprily pedig az ősi város nevével (*Sardes*) utal az ott lakókra. Vö. William Shakespeare: *Julius Caesar*. Ford. Áprily Lajos. Kézirat. SzFFK, Bp., 1943/1993; William Shakespeare: *Julius Caesar*. Ford. Illés László. Európa, Bp., 1994; William Shakespeare: *Julius Caesar*. Ford. Jánosházy György. Látó VII(1996). 3. sz. 39–106; William, Shakespeare: *Julius Caesar*. Ford. Forgách András–Fekete Ádám. L'Harmattan, Bp., 2015.

Tompa József szerint a rövid szavak kedvelése miatt élnek a korszak írói egyes melléknevek főnevesítésével mint ősi, képzőtlen szóalkotó móddal.[33] A szófajváltás különben „számos nyelvre, köztük a finnugor nyelvekre is jellemző"[34] nyelvi sajátosság,[35] amely korszakunk szépirodalmi nyelvében esztétikai célból felerősödik. Az *öreg* szó főnévi funkcióban általában 'idős férfit' jelöl, de a reformkorban már 'vénasszony' jelentésben is előfordul.[36] Ez a lexéma Vörösmarty fordításában szintén megtalálható élemedett korú férfi jelölőjeként: *A sok tolongó… / Agyon nyomnának gyarló* ***öreget*** (IV./2.).

Nagyon kedvelik a korszak írói a zenei hatású képzőkkel alkotott szavakat [37] pl.: *-ong*,*-eng*, *-öng*, *-dal*, *-del*,[38] amely képzők viszont már jóval korábban (a 17–18. században) jelen vannak a magyar nyelvben.[39] Ilyen típusú képzőket tartalmazó lexémák Vörösmarty fordításában is jelen vannak: *Villámlik, sírokat nyit és* ***dühöng*** (III./1.), *Oh hagyj térdemen /* ***Esengve*** *tőled megnyerhetnem ezt* (II./2.), ***Zsibongást*** *hallék, mint a harczi zaj* (II./4.), *S ha te most érte* ***hajlongsz****, kérsz, hizelgesz* (III./1.), *Szememre éj* ***borong*** (V./5.), *Igen, uram,* ***megfoldalak*** (I./1.), ***Éldeld*** *a szender édes harmatát* (II./1.), *Beszélsz? szegény fiu, nem* ***feddelek*** (IV./3.).

A reformkorban még többféle változatban használták ugyanazt a lexémát: *terü*, *terh*, *tereh* és *teher*.[40] Vörösmarty fordításában megtalálható a ritmusigénynek legmegfelelőbb változat: *Izzadva, nyögve* ***munkaterh*** *alatt* (IV./1.). Ugyancsak ingadozás figyelhető meg a *szív* és a *szű*, a *fej* és a *fő* változatokat illetően, bár az első változat egyre gyakoribb, természetesebb, de az utóbbi mint ünnepélyesebb forma sem ritka.[41] Vörösmarty fordításában a legtöbb esetben a *szív* és *fej* lexémával él, de a régiesebb, ünnepélyesebb alakok is feltűnnek nála: *Kikémlem, a nép mely* ***szűvel*** *veszi / Ez ádáz emberek határzatát* (III./1.), *Én nem jövök kilopni* ***szűtöket*** (III./2.), *Oh* ***szűmet*** *tudnám e szemekből / Kisírni* (IV./3.), illetve *Ádázat volna, Cassius leütnünk / A* ***főt*** *s aztán a testet széttagolni* (II./1.). Vörösmarty a ritmuskényszernek engedve használja a *fő* lexémát, ugyanis a *fejet* alakváltozattal hatos jambussá nyúlt volna verssora.

33 Tompa: *i. m.* 357–358.
34 *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. Kiss Jenő–Pusztai Ferenc. Osiris, Bp., 2003 (a továbbiakban Kiss–Pusztai: *Magyar nyelvtörténet*). 211.
35 A melléknevek főnévvé válása már az ősmagyar korban elkezdődik. Vö. Uo.
36 Tompa: *i. m.* 357–358.
37 A szavak esztétikai hatásáról lásd még Gombocz Zoltán művét. Gombocz Zoltán: *A magyar történeti nyelvtan vázlata*. IV. *Jelentéstan*. Danubia, Pécs. 1926. 19–24.
38 Gomboczot (1926: 19–24) idézi Tompa: *i. m.* 358.
39 Vö. T. Szabó Csilla: *A deverbális igeképzés a XVI–XVIII. században az Erdélyi magyar szótörténeti tár adatanyaga alapján*. EME, Kvár, 2003 (Erdélyi Tudományos Füzetek 240). 18–19.
40 Vö. Tompa: *i. m.* 362.
41 Uo. 361.

A *szí – szív*, *hí – hív*, *ví – vív*, *ó – óv* (*ov-*) rövidebb és hosszabb formájú igetőt szintén ingadozva használják e korszakban.[42] A rövidebb alakváltozatok néhányszor Vörösmartynál is megtalálhatók: *Így járni öltözetlen és* ***beszíni*** */ A gőzös reggel nedveit?* (II./1.), *Jövök, hogy tanácsba* ***híjalak****; Jelenti, hogy nagy Róma éltető / Vért* ***szí*** *belőled…* (II./2.), *Hogy* ***visszahíja*** *száműzött öcsémet?* (III./1.), ***Híttál*** *uram?* (III./1.), *Egyet tudok, ki* ***víhatalanúl*** */ És rendületlen megmarad fokán* (III./1.), *Egy jós tanácsolja* ***ónod*** *magadat/ Martius idusától* (I./2.), *E szégyentől* ***megóják*** *istenek* (V./4.).[43]

Már 1825-re kialakul az ismétlődő, mellérendelt szerkezetű elemek elhagyásának alaki tendenciája, vagyis az azonos toldalékok közül az elsőnek az elhagyása. A reformkorban viszont olyan nehezen elhagyható ragokat, jeleket is mellőztek, amelyeket a beszédben nem hagyhatunk el.[44] Vörösmarty fordításában a legtöbb esetben határozóragokat (*-ra, -re, -űl, -tól, -ben, -ből*) hagy el: *Mászkáltatok fel falra, várfokokra, /* ***Ablak-*** *s* ***toronyra****, sőt kéménytetőkre* (I./1.), *Tekintete, legdúsabb alchymiaként, /* ***Érdem-*** *s* ***erényre*** *változtatja azt* (I./3.), *…azt gondolva, hogy nekünk / Az* ***ügy-*** *vagy* ***tettre*** *nézve eskü kelle* (II./1.), *Jelenti, hogy nagy Róma éltető / Vért szí belőled és nagy emberek /* ***Ereklye-*** *s* ***díszjeléűl*** *kérendik azt* (II./2.), *Oly kész halálra nem leszek soha /* […] */ Mint Caesarral megöletni s tőletek / A kor* ***dicsői-*** *s* ***uralkodóitól*** (III./1.), *…szívünk / Testvérileg fogad be* ***szeretet-*** */ És* ***tiszteletben****, legjobb indulattal* (III./1.), *…egy meddő lélek, a' ki / Utánzásból teng s elkopotatott /* ***Tárgyak-*** *s* ***müvekből****…* (IV./1.), de találunk egy olyan nyelvi adatot is, amikor a *rémkép* összetett szó *kép* utótagját hagyja el, hogy az előtagot rövidítve kapcsolhassa az *ábrándkép* lexémához: ***rém-*** *s* ***ábrándképeid*** (II./1.).[45]

2.2. A toldalékok használata

A reformkorban „szabályosnak" tekintik azt, hogy az *s, sz, z* végű iktelen igékben az *-l* ragot az *-sz* helyettesítse egyes szám 2. személyben.[46] A számunkra szokatlannak tűnő – egyes esetekben kiejtést megnehezítő – ragozás Vörösmarty fordításában is

42 Uo. 362.

43 Ezeket a formákat teljesen kiszorították a későbbi standardból a *v*-s tövű változatok. Vö. Juhász Dezső: *A nyelvjárások történetéből = A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Szerk. Kiss Jenő–Pusztai Ferenc. Tinta, Bp., 2018 (a továbbiakban Kiss–Pusztai: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*). 339. Csupán Áprily fordításában fordulnak még elő a *v* nélküli igevariánsok: *Jövök, / hogy a tanács házába* ***híjalak***; *azt jelenti, hogy uj vért, uj erőt / nagy Róma tőled* ***szí****…* (II./2.).

44 Tompa: *i. m.* 363.

45 Áprily és Forgách–Fekete fordításában szintén találunk effajta szórövidítéseket: … *Falak, ablakok, tornyok,* ***ház-*** *s kéményte****tők*** */ magasságáig hányszor felmásztatok* (Áprily: I./1.); *Még nincsenek* ***rém-*** *és* ***ábrándképeid*** (Forgách–Fekete: II./1.). Ez utóbbi, úgy tűnik, hogy Vörösmarty-átvétel, ám a legtöbb esetben – valószínűleg a könnyen ejthetőség kritériuma végett – az effajta megoldás egyáltalán nem jellemző az újrafordításokra.

46 Tompa: *i. m.* 365.

megtalálható: … *szólj, mely mívet* ***űzsz*** *te?* (I./1.), … *mért* ***nézsz*** *ily merőn?* (I./3.), *Caesar, te nem halhatsz meg árulóktól, / Hacsak magaddal nem* ***hozsz…*** (V./1.), *Te nem tudod / Mit* ***tészsz*** (III./1.), *Mi okból* ***kérdesz?*** (IV./3.). A könnyen mondhatóság színpadi elve ebben az esetben főleg a *z* hangra végződő igéknél sérül.

Egyes nyelvváltozatokban az iktelen igék kijelentő mód egyes szám 3. személyben *-n* személyragra végződnek. Ilyenek a *hiszen, viszen, teszen, leszen, veszen, megyen* és *vagyon* igék, amelyekben az *-n* a legvalószínűbben olyan igealakokról (*cseppen*, *moccan*) vonódott át, amelyekben mozzanatos képzőként szerepelt.[47] Vörösmartynál ezek közül a következő igealakok fordulnak elő: *Caesar megye****n*** (II./2.), … *majd ő hirt* ***viszen*** (II./2.), … *erőltetett módot* ***veszen*** *fel…* (IV./2.), *Hol* ***vagyon?*** (V./4.). Nagymértékben váltakoznak korszakunkban az ikes és iktelenül egyaránt használatos igék: *szűn ~ szűnik*, *megjelen ~ megjelenik*, *vágy ~ vágyik*, *tűn ~ tűnik*, *vál ~ válik*, *omol ~ omlik*, *ömöl ~ ömlik*, *úsz ~ úszik*, *foly ~ folyik*, *oszol ~ oszlik* és a *hazud ~ hazudik*.[48] Mivel a hosszabb alakok váltak a mai standard nyelvhasználat részévé, csak azokkal a rövidebb alakváltozatokkal érdemes foglalkozni, amelyek a klasszikus fordításban meglelhetők, és amelyek nyilvánvalóvá teszik az eltérést a mai nyelvi normától: *Tudom, nyugonni* ***vágy*** *az ifju vér* (IV./3.), *Testem pihenni* ***vágy…*** (V/5.), *Koldús, ha vész nem* ***tűn*** *fel üstökös* (II./2.), *Kardjába* ***omol*** *s meghal* (V./5.).

A birtokos személyragoknál azt figyelhetjük meg, hogy a több birtokos egy birtokára utaló személyrag eleinte az *-ok, -ek, -ök* (*-jok, -jek, -jök*) és az *-ok, -ök* (*-jok, -jök*) formák közt ingadozik, valamint az *-uk, -ük* (*-juk, -jük*) akkor még váltakozik egymással.[49] Az *-ek* alak főleg főnévi igenevek végén, illetve határozóragok és névutók után fordul elő*: menni****ek****, vél****ek****, mellett****ek.***[50] A *-jek* rag használata is megfigyelhető a korszak vége felé. Az előbb említett *-ek* birtokos személyrag azért jelent problémát a 19. században, mivel egybeeshet a többes szám alakjával. Tompa szerint „a *recsegések* alakot általában mindenki többes számú, nem pedig birtokos személyragos alaknak értette volna”.[51] Ennek elkerülésére javasolja Kazinczy Ferenc Gr. Dessewffy Józsefnek írott levelében a *szemök*, *lelkök* alkalmazását a *szemek* (’szemük’), *lelkek* (’lelkük’) helyett.[52] Kazinczy javaslata összefügg az *e* hang esztétikai célból való kerülésével is,[53] mivel nyelvünkben szerinte „temérdek sok *e* vagyon, ’s a’ hol lehet, jól tesszük, ha

47 E. Abaffy Erzsébet: *Az igei személyragozás = A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai, Bp., 1991. 128–129.
48 Tompa: *i. m.* 366.
49 Uo. 327, 370.
50 Uo. 370.
51 Vö. Uo. 370–371.
52 Kazinczy Ferenc: *Levelezése*. XVI. = Uő: *Összes művei.* MTA, Bp., 1818/1906 (a továbbiakban KazLev. XVI). 410.
53 Vö. Kazinczy Ferenc: *Levelezése*. XXI. = Uő: *Összes művei.* MTA, Bp., 1830/1911. 240.

számát kevesítjük”.[54] Tompa azonban úgy látja, hogy e félreértést generáló probléma időszerűtlenné válik a reformkorra nézve, ugyanis az akadémia helyesírási munkálatai az *e*-s változatokat már nem is igen említik meg.[55]

A reformkorban lassan terjed viszont az *-uk, -ük* birtokos személyrag használata. A *-jok, -jök* még általánosan létező forma a korszak végéig, *-juk, -jük* változatuk meg szinte alig használt.[56] Verses alkotásokban pedig erősebb a nyíltabb (*o, ö*-s) variáns, és még 1848-ban is az tapasztalható, hogy a zártabb (*u, ü*-s) forma nehezen terjed.[57] Vörösmartynál találunk bőven példákat a nyíltabb (*o, ö*-s) változatú lexémákra: *teljes* ***szívökből*** *megbocsátának neki*; *csóválták* ***fejöket*** (I./2.), *velök szült* ***erejök, / Természetök*** *s* ***rendeltetésök*** *ellen* (I./3.), ***kalapjok*** *a fülig lenyomva, / Palásttal* ***arczok*** *félig födve van* (II./1.), ***Sergök*** *közel van* (V./1.) stb.

A határozószói személyes névmások T/3. alakjaiban a 19. század első felében még mindig jobbára a középső nyelvállású magánhangzó szerepelt: *benn**ö**k, belé**j**ök, nál**o**k, alatt**o**k*, de már a *ról**u**k, től**ü**k, alól**u**k* alakok is előfordultak.[58] Ezt a jelenséget figyelhetjük meg a *mag**o**k* visszaható névmás: *A’ mig nagyobbat látnak, mint* ***magok*** (I./2.), … *nem jó így* ***magokra*** */ Hagyatniok* (IV./3.), valamint a *velök*, *helyettök* és *értök* határozószói személyes névmások esetében: *Nem tettem azt, / Míg nem gyötrél* ***velök;*** *S Philippinél találkozunk* ***velök*** (IV./3.), *Megállj, Titinius; szóljunk* ***velök*** (V./1.), *Közjó miatt szövetkezett* ***velök*** (V./5*), S fejünk fölött* ***helyettök*** *varju, holló…* (V./1.), … *tudom, hogy* ***értök*** */ Felelni kell* (I./3.).

Nagyon divatosak voltak a reformkorban az *-n (-an, -en)* mellett a *-lag, -leg*, valamint az *-ilag, -ileg* ragok.[59] Vörösmarty fordításában csupán néhány alkalommal fordulnak elő: *S monnd el* ***valólag****, mit tartasz felőle* (I./2.), *…szívünk /* ***Testvérileg*** *fogad be szeretet- / És tiszteletben, legjobb indulattal* (III./1.), *Jegyezd meg e fölött, hogy társaink /* ***Kiteheltőleg*** *összevonva vannak* (IV./3.), *Brutushoz* ***illőleg*** *találod őt* (V./4.).

A ragok kettőzését – főleg a mutató névmásokon – az irodalmi nyelvben általában kerülik.[60] Az *aztat*, *eztet* tájnyelvinek tűnik, ezért inkább a rövidebb formákat (*azt*, *ezt*) használják. Az *őtet* elfogadott,[61] Kazinczy is élt vele, a *tőlem**től*** csiszolatlannak tűnt, ám a *nálá**nál*** alakot még maga Szvorényi József is alkalmazta, pedig ő általában

54 KazLev. XVI. 410.
55 Tompa: *i. m.* 371.
56 Uo. 371.
57 Uo. 372.
58 Kiss–Pusztai: *Magyar nyelvtörténet.* 741.
59 Tompa: *i. m.* 384.
60 Gáspári: *i. m.* 105.
61 „Az **őt** tárgy **őtet** alakjában már a kódexekben is gyakori.” Molecz Béla: *A nyelvújítás korának nyelvszépítő törekvései* II. A Szentesi M. Kir. Állami Horváth Károly Reálgimnázium Értesítője. Szentesi Ujságüzem (sic!). Szentes, 1929. 10.

ellenezte a hosszú szerkezeteket és a ragkettőzést.[62] Vörösmarty fordításában a következő kettőzött formákat találjuk: *Hol hagytad **őtet**?* (V./3.), *S jártasb vagyok **náladnál*** (IV./3.), *Mert **nálatoknál** én már több napot láttam…* (IV./3.).

Az *-s* képzős melléknevek tárgyragos alakjában a tőséghangzó nyíltságával, illetve zártságával kapcsolatban az a szabályszerűség, hogy főnevesülés esetén a csonkább tőhöz kapcsolódik a rag, pl. „Vezessétek ide *Boros**t***, a *kocsis**t***!", ellenben melléknévi vagy alkalmi főnévi szerepben [63] a teljesebbhez, pl. „Teából a *rumos**at*** jobb szeretem, mint a *boros**at***". Ám a hangtani változatosság miatt a funkciómegoszlás nem válik teljessé még a 20. században sem.[64] Ez a nyelvi jelenség Vörösmartynál is keverten fordul elő: *S időt lelendek **alkalmast** reá* (I./2.), *Mint a merény, mit kezdendők vagyunk: / **Tüzest**, vérengezőt, **réműletest*** (I./3.).

Érdekes, hogy az újrafordításokban mégsem találjuk meg ezt a ritmuskönnyítő nyelvi változatosságot, hiszen az utolsó magánhangzót kivető alakváltozat (*tüzest*, *réműletest*) tulajdonképpen a mai standard nyelvváltozat szerint nem tűnik normasértő megoldásnak.

2.3. Az igeidők kifejezésének változatossága és a melléknevek, határozószók fokozása

A 1820-as, 1830-as években igen kedvelt a középkorból származó *-nd* jeles jövő idő, amely a szabadságharc korára inkább a választékos fogalmazás kifejezésformája, de vele párhuzamosan a *fog* segédigével alkotott jövő idő is használatos.[65] Vörösmarty fordításában rengeteg nyelvi adatot találunk erre a régiségnek tekinthető igeidőre. Itt csak néhány – számunkra szokatlannak tűnő – alakot idézek: *… mi még / Van mondandód, békén kihallgatom / S időt **lelendek** alkalmast reá* / *Hogy megvitassunk ily fő dolgokat* (I./2.), *Mondd szándékodat, / S fel nem **födendem** azt;* (II./1.), *… s ha eztán Brutusoddal / Oly nagy szigorral bánnál, azt **hiendi**: / Anyád czivódik és magadra hágy* (IV./3.), *Jól van. Tehát ismét **látandalak*** (IV./3.), *És így, ha vesztjük e csatát, **türended**, / Hogy Róma utczáin diadalmasan / Hurczoljanak* (V.1.), *Véghez **viended*** (V./3), *Tartsd kardomat s fordulj el; míg belé / **Omlandom**. Strato, **megteended-e**?* (V./5.). Az újrafordítóknál nemcsak a nyelvi norma változása miatt nem találjuk meg ezt a régies igeidőt, hanem mert alkalmazása fennköltté tenné fordításuk stílusát, ugyanakkor egyes esetekben nem valósulna meg a színház által előírt fordítási norma, vagyis a könnyen érthetőség és kiejthetőség alapkövetelménye.

62 Tompa: *i. m.* 372.

63 Főnévi értékben szerepelhet szinte minden melléknév, amely ráértéssel egy főnévi jelentéstartalmat foglal magában: ***A szépeket** szeretem*, vagyis a szép ruhákat, nőket, szavakat, stb; *Ellopták a ceruzámat, **a pirosat***. Bokor József: *Szófajtan = A magyar nyelv könyve*. Főszerk. A. Jászó Anna. Trezor, Bp. 1997. 198.

64 Tompa: *i. m.* 374.

65 Vö. Uo. 366; Gáspári: *i. m.* 109.

Nagyon gyakori az **elbeszélő múlt** a reformkor szépirodalmi szövegeiben. Tompa József szerint semmiféle jelentésbeli különbség nincs a *-t, -tt* és az *-á ~ -é, -a ~ -e* időjeles múlt idő között, még stílusbelileg sem, ezért váltakoztatja Vörösmarty előszeretettel a két formát.[66] Ezzel a kijelentéssel nem érthetünk teljesen egyet, hiszen a két igeidő között eleinte lényeges különbség volt. Az *-á, -é* jeles múlt időt a jelennel kapcsolatban nem álló, a múltban befejeződött cselekvések, történések elbeszélésére használták az ősmagyar, illetve ómagyar kori beszélők, míg a *-t* jeles múlt idő a jelenre befejezett cselekvést, történést jelölte.[67] Az ómagyar kor végére azonban már a *-t* jeles igeidőt használják általános múltként, még az események elbeszélésekor is, és lassan ez veszi át az elbeszélő múlt szerepét.[68] Ami pedig a stílusbeli különbséget[69] illeti, az elbeszélő múltat éppen ünnepélyessége miatt próbálják elterjeszteni a köznyelvben az újmagyar kor írói, s mivel törekvésük nem jár sikerrel, e régi múlt időnk végül visszahúzódik a nyelvjárásokba.[70]

A mai nyelvi normához viszonyítva az elbeszélő múlt fennköltséget, régiességet kifejező stílushatása még nyilvánvalóbb, mint a reformkorban: *Akármi tárgy mosolyra* ***birhatá*** (I/2.), *Három vagy négy banya, hol* ***állék kiáltá****: Ah, a jó lélek!* (I./2.), *… eltökélt* ***valék*** */ Számüzni Publiust* (III./1.), *És így* ***hala*** (IV./3.), *Már én* ***alvám****, uram* (IV./3.).

A *-t, -tt jeles* múlt idő + a *-nak, -nek* igei személyrag többes szám 3. személyű alakjai,[71] amelyek a kódexek idejéből ismertek, az egész reformkorban nagyon divatosak voltak, főleg a poétika terén, annak ellenére, hogy versben inkább a rövidséget kedvelték. Ezek a formák a régies hangulat mellett nagyon választékosan hangzanak.[72] A klasszikus fordításban előfordul néhány ilyen formájú igealak, akár keveredve is az ***-á,-é*** **jeles múlt idő + *-nak, -nek*** végződésű párjával: *… teljes szívökből* ***megbocsátának*** *neki* (I./2.), *… kik* ***megesküvének****, / Hogy egészen lángban népet* ***láttanak*** */ Künn járni fel s alá* (I./3.), *… s mi férfiak* / *Kerestek az éjjel: mert itt* ***voltanak****, / Hat vagy heten* (II./1.), *A sírok* ***megnyilának*** *s felveték / Halottaikat, és a fellegek között* / *Tüzes vad férfiak* ***harczoltanak***; *… lovak /* ***Nyihogtanak*** *s haldoklók* ***nyögének*** (II./2.),

66 Vö. Tompa: *i. m.* 367.

67 Kiss–Pusztai: *Magyar nyelvtörténet.* 152.

68 Vö. Fazakas Emese: *A magyar nyelv kis történeti nyelvtana*. Egyetemi Műhely, Kvár, 2008. 70.

69 „Újabb vizsgálatok szerint az *-á/-é* elbeszélő múltú igéknek például a középmagyar korban pragmatikai szerepe lett: a semleges *-t* jeles múlttal szemben a megnyilatkozó pszichés állapotát, érzelmi hozzáállását érzékeltetik. Hasonló a helyzet a 18. század utáni irodalmi igényű írott szövegekben is." Sárosi Zsófia: *Morfématörténet* = Kiss–Pusztai: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. 145.

70 Vö. Fazakas: *i. m.* 70.

71 Gáspári László a *vártanak, néztenek*-típusú alakváltozatokat befejezett múltnak nevezi. Gáspári: *i. m.* 109.

72 Tompa: *i. m.* 368; Gáspári: *i. m.* 109.

Csodálatos dolgot ***szemléltenek*** (I./3.), *Nem* ***lelhetének*** *szivet a baromban* (II./2.), *Proscriptio által* ***vesztének*** *el* (IV./3.), *… **vegyültenek** / Az elemek benne…* (V./5.).

A régi nyelv tekintélye miatt még használatosak elbeszélő múltban, kijelentő mód, többes szám első személyben az *-ók, -ők*, valamint feltételes módban a *-nók, -nők* végű formák, amelyeket 1806-ban Kazinczy még provinciálisnak tartott, Szemere Pál pedig – mint erdélyi hatású nyelvi sajátosságot – kerülni javasolt. A reformkor írói azonban választékos stílushatásuk miatt normatívnak és irodalminak tartották őket.[73] A feltételes módú, T/1 *-nók, -nők* alakok „feltámasztása"[74] olyannyira sikeres volt, hogy ezek használata, „nemcsak az irodalmi nyelvben, hanem valamennyire a beszélt nyelvben is divat volt, még a 20. század második felében is".[75] Néhány *-ók, -ők, -nők* végződésű igeforma Vörösmarty fordításában is megtalálható: *Csak légy türelmes, mig* ***lenyugtatók*** */ A népet…* (III./1.), *… vessük öszve majd, / Külön ha* ***meghallók*** *az okokat* (III./2.), *Tehát ezeknek meg kell halniok, / Kiknek nevét* ***megjegyzők*** (IV.1.), ám feltételes módban csupán egyetlenegy fordul elő: *Nem mintha jobb* ***szeretnők****, mint ti a szót* (V./1.).

Az **összetett múlt** idő alakjainak nincsen nagy divatja a korban. Vörösmartynál is már csak a művészi archaizálás eszközeként van jelen.[76] Fordításában mind a *Ø + vala* szerkezetű **folyamatos múlt**,[77] mind a *t + vala* szerkezetű **régmúlt**[78] egyszer fordul elő: *…ha Caesar anyjaikat döfte volna is le*, ***nem tesznek vala*** *kevesebbet* (I./2.) és *Még tegnap hasztalan* ***daczolt vala*** */ Caesarral a világ…* (III./2.).

A melléknevek és a határozószók fokozása terén nagy divatja van a régebbi nyelvből hagyományozott rövidebb alakoknak, vagyis azoknak, amelyeknél a mássalhangzóra végződő tőhöz közvetlenül, ejtéskönnyítő kötőhang nélkül kapcsolódik a fokjel, amelyeket régiességük, választékosságuk miatt kedvelnek az írók.[79] Vörösmarty fordításában bőven előfordulnak efféle rövidebb alakok: *Hadd lássam arczát, hozzátok* ***közelb*** (I./2.), *És én egy embert mondhatnék neked / […] Embert, személyre, mint mi, nem* ***hatósbat*** (I./3.), ***Téresb*** *helyet választok, hogy beszéljek / Caesarral* (II./4.), *Ez Caesart* ***legközelbről*** *illeti*; *Játékban hányszor fog még vérzeni / Caesar, ki most a pornál nem* ***becsesben*** */ Pompejus oszlopalján itt hever* (III./1.), *Szóváltás, ha izzaszt / A próba* ***véresb*** *cseppeket kivánand* (V./1.). Az ilyen típusú, választékos stílushatást keltő melléknévi

73 Tompa: *i. m.* 368–369; Gáspári: *i. m.* 110.

74 Bárczi Géza szerint „a sírból hozták vissza" e formákat, amelyeket a középkorban használtak szélesebb körben. Sárosi: *i. m.* 143.

75 Uo.

76 Tompa: *i. m.* 368; Gáspári: *i. m.* 108.

77 A ***Ø + vala*** szerkezetű **folyamatos múlt** egy jelen idejű igealak és az elbeszélő múltú létige kapcsolatából alakult ki. Fazakas: *i. m.* 70.

78 A ***t + vala*** szerkezetű **régmúlt** egy *-t* időjeles ige és az elbeszélő múltú létige kapcsolatából jött létre. Uo. 71.

79 Tompa: *i. m.* 374; Gáspári: *i. m.* 106.

és határozószói fokozás ritmikai szempontból ma is elfogadható lehetne, ám megnehezíti a színészek dikcióját, ezért az újrafordítók mellőzik őket.

KÖVETKEZTETÉSEK

Vörösmarty fordításának nyelvi változatossága a reformkor szépirodalmi nyelvhasználatának a gazdagságáról tanúskodik. Ezt a nyelvhasználatot általában a rövidségre és a szép hangzásra való törekvés határozza meg, ám a kutatás során nyilvánvalóvá vált, hogy Vörösmarty ezeket az esztétikai elveket alárendeli a drámapoétika formai követelményeinek. Ezért van az, hogy a *blank verse* formahű érzékeltetésére ugyanannak a nyelvi elemnek hol a rövidebbik, hol a hosszabbik alakváltozatával él, aszerint hogy a fordítás során éppen melyik lexéma bizonyult a legalkalmasabbnak a szótagszám és a jambikus ritmus megvalósítására. Ahol pedig nem kell alkalmazkodnia a költői formához, mint például a dráma prózában írt szövegrészeiben, ott a kontextusnak megfelelően él a nyelvi elemek rövidebb vagy hosszabb variánsával.

Összegzésként elmondható, hogy a klasszikus fordításban előforduló nyelvi elemek diverzitása nemcsak a reformkor szépirodalmának nyelvi állapotáról tanúskodik, hanem arról is, hogy mihez képest és milyen mértékben változott meg az akkor még egységesülési fázisban lévő szépirodalmi nyelv.

MIHÁLY VÖRÖSMARTY'S TRANSLATIONAL LANGUAGE IN *JULIUS CAESAR*. THE CHARACTERISTICS OF PHONETICAL, MORPHOLOGICAL, LEXICAL ELEMENTS AND THE POETIC FORM

Keywords: *translational language; translational poetics; linguistic and translational norms; linguistic elements of the Hungarian reformist era; tendency of language aesthetics*

The paper presents the linguistic elements, more exactly the characteristics of phonetical, morphological, lexical elements and the poetic form in Mihály Vörösmarty's translation (1839) of the tragedy *Julius Caesar* written by William Shakespeare. Analyzing Vörösmarty's translation we can also observe the richness of the literary language of the Hungarian reformist era.

LIMBAJUL LUI MIHÁLY VÖRÖSMARTY ÎN TRADUCEREA *IULIUS CAESAR*. CARACTERISTICILE ELEMENTELOR FONETICE, MORFOLOGICE, LEXICALE ȘI A FORMEI POETICE

Cuvinte-cheie: *limbaj de traducere; poetica traducerii; normă lingvistică și de traducere; elemente lexicale din era reformistă maghiară; tendința limbajului estetic*

Studiul prezintă elementele lingvistice, mai exact caracteristicile elementelor fonetice, morfologice, lexicale și ale formei poetice în traducerea lui Mihály Vörösmarty a tragediei *Iulius Caesar* (1839) de William Shakespeare. Analizând traducerea lui Vörösmarty putem observa și bogăția limbajului literar al erei reformiste maghiare.

Benő Eszter*

A PRAGMATIKAI ADAPTÁCIÓ FORMÁI DÓCZI LAJOS *FAUST*-FORDÍTÁSÁBAN

Kulcsszavak: *Dóczi Lajos; Faust-fordítás; honosítás és idegenítés; reáliák; komparatív-kontrasztív elemzés*

1. A PRAGMATIKAI ADAPTÁCIÓ FOGALMA

Dóczi Lajos (született Ludwig Dux, 1845–1919) az Osztrák–Magyar Monarchia dualista államában sajtófelelősként, német és magyar lapokban publikáló újságíróként, valamint műfordítóként egyaránt a német és a magyar kultúra közötti közvetítő szerepet vállalja magára. Kétirányú műfordítói tevékenységének mintegy leképezése a két emberiségdrámának, Goethe *Faust*jának és Madách *Az ember tragédiájának* átültetése. Jelen tanulmány *Faust*-fordításának egyik aspektusát ismerteti: hogyan jár el a német kultúrához tartozó reáliák (földrajzi, kulturális reáliák, szereplők neve, szólások, sajátos nyelvi fordulatok) átültetésekor.

A kulturális különbségek, kulturális aszimmetria leküzdésére kétféle fordítói magatartás lehetséges: a honosító és az idegenítő magatartás. Honosító fordítás esetén a fordító a célnyelvi kultúra elvárásainak igyekszik megfelelni, minimalizálja az idegenséget, kiiktatja a reáliákat, hogy a célnyelvi szöveg minél természetesebben hasson, és a célnyelvi olvasót minél kevesebb feldolgozási erőfeszítésre kényszerítse. Idegenítő fordítás esetén a fordító a forrásnyelvi kultúrához alkalmazkodik, megőrzi az eredeti idegenségét, a forrásnyelvi reáliákat, szándékosan megszegi a célnyelvi konvenciókat, és ezáltal nagyobb erőfeszítésre kényszeríti a célnyelvi olvasót.[1] Egy fordítás valójában mindkét fordítói normát, a megfelelést és alkalmazkodást is alkalmazza, de mértékük különbözik, az egyik norma vezető szerepet kap.[2]

A honosítás különösen a színdarabok esetében érvényesül, hiszen a darabot az új közönséghez, annak kulturális hátteréhez igazítják. Ezt támasztják alá már a 18. szá-

* Benő Eszter (1973), PhD, tanár, Brassai Sámuel Elméleti Líceum, Kolozsvár, esther.beno@gmail.com.

1 Klaudy Kinga: *Nyelvi és kulturális asszimetria a reáliák fordításában = Reáliák. A lexikológiától a frazeológiáig. Értelmezések és fordítási kérdések.* Szerk. Bárdosi Vilmos. Tinta, Bp., 2013. 88.

2 Vándor Judit: *Adaptáció és újrafordítás*. Fordítástudomány IX(2007). 1. sz. 40–57, 52–53.

zad végi drámafordítások is, melyekben a leggyakoribb pragmatikai adaptáció a szereplők nevének a magyarítása, a cselekmény helyszínének és idejének az aktualizálása. A honosításnak több fokozata van: az idegen vonatkozások teljes magyarításától azok részleges magyarításáig.[3]

Szinte minden szépirodalmi alkotás tartalmaz reáliákat, amelyek egy nemzeti kultúra identitásának hordozói, és majdnem minden kulturálisan kötött kifejezés döntés elé állítja a fordítót. A kultúrák közötti távolságot a fordítók több módon is áthidalhatják: magyarázó elemek betoldásával, hogy a célnyelvi olvasónak háttértudást nyújtsanak (földrajzi és történelmi reáliák esetén gyakori megoldás), lábjegyzetben hozzáfűzött magyarázattal (történelmi személyiség esetén), transzliterálás révén (a forrásnyelvi grafológiai egységet átviszik a célnyelvre), generalizálással, azaz általánosítással (az eredetinél általánosabb, tágabb értelmű terminussal adják vissza a forrásnyelvi szó értelmét), a reáliák kihagyásával (amennyiben azok nem hordoznak fontos információt, és nincsen különösebb érzelmi töltésük), és a reáliák átalakításával (pl. cím esetén).[4]

Valójában éppen a nehezen fordítható részeknél mutatkozik meg a fordító kreativitása, kompetenciája azáltal, hogy miként viszi át a célnyelvi környezetbe a nyelvspecifikus jelenségeket, az idegen kultúra elemeit, jellegzetes vonásait.

Az elemzések során a komparatív és a kontrasztív módszert használom, feltárva a forrás-, illetve célnyelvi szöveg(ek) közti hasonlóságokat, egyező vonásokat, illetve különbségeket, szembenállásokat. A *Faust* vizsgálata céljából egy olyan szövegkorpuszt hoztam létre, amely Dóczi Lajos (1900/1906), Komáromy Andor (1887), Szabó Mihály (1888), Palágyi Lajos (1909), Kozma Andor (1924), Franyó Zoltán (1956), Sárközi György (1956), Jékely Zoltán (1971), Márton László (1994/2016) fordításait foglalja magában. Egy-egy szövegrészlet jellemzőinek feltárásakor Efraim Israelnek [Hap Bélának] a Magyarul Bábelben internetes irodalmi antológiában megjelenített (2017/2018) *Faust*-fordítását is bevonom az összehasonlító vizsgálatba.

2. A FÖLDRAJZI NEVEK ADAPTÁCIÓJA

A *Boszorkányszombat*-jelenetben (*Walpurgis-éji* jelenetben) Mefisztó a boszorkányok találkozóhelyére viszi el Faustot, hogy Margitról elterelje a figyelmét. Ebben a jelenetben a német kultúrkör reáliáival találkozunk: a német hiedelemvilág szerint a Harz-hegység Brocken-csúcsán találkoznak a boszorkányok, a helyet Goethe pontos

3 Benő Attila: *Drámafordítás és pragmatikai adaptáció* = Uő: *A dolgok másik neve*. Komp-Press, Kvár, 2011. 138–142.

4 Simigné Fenyő Sarolta: *A fordítás mint közvetítés nyelvi alapjai* = Uő: *A fordítás mint közvetítés*. Stúdium, Miskolc, 2006. 106–113.

földrajzi megnevezéssel határolja körül („Harzgebirg. Gegend von Schierke und Elend"), a Harz-hegységben található továbbá az Ilsenstein-szikla is. Goethe a cselekmény idejét is megnevezi: Walpurgisnacht. Nézzük, hogyan jár el Dóczi Lajos ezekkel a reáliákkal, és elsősorban a *Brocken* hegycsúcsnak milyen célnyelvi megfelelőt keres.

A Walpurgis-éjben a Boszorkányok kara így énekel:

Goethe: Die Hexen zu dem *Brocken* ziehn,

Dóczi: *Gellérthegy*re mi repűlünk.

Faust azt mondja Mefisztónak:

Goethe: Zum *Brocken* wandeln wir in der Walpurgisnacht

Dóczi: A *Gellért*et megmászni érdemes

Valamivel később Mefisztó igy szól Servibilishez:

Goethe: Wenn ich euch auf dem *Blocksberg* finde;

Dóczi: Az jó, hogy önt a *Gellért*en találom.

Láthatjuk, hogy a Brocken-csúcs megfelelője a célnyelvi szövegben a Gellért-(hegy) lesz. Dóczi Lajos akkor is explicit módon megnevezi a földrajzi helyet, amikor Goethe csak utal rá:

Goethe: *Dort* sammelt sich der große Hauf

Dóczi: *Gellért csúcsán* összegyűlűnk.

Még azon a szöveghelyen is, ahol Mefisztó 'Boszorkányhegyet' (*Hexenberg)* emleget, Dóczi Lajos ragaszkodik a *Gellért-hegy*hez:

Mefisztó: Da ich zum letztenmal den *Hexenberg* ersteige

Dóczi: Mert én utolszor mászom a *Gellért*et.

A földrajzi név az *Auerbach pincéje*-jelenetben is előfordul, Goethe ezt mondatja Siebellel:

Goethe: Ein alter Bock, wenn er vom *Blocksberg* kehrt

Dóczi: Hogy egy vén bak a *Gellért hegyirűl.*

Láthatjuk, Dóczi Lajos a fordítás során nem *Brocken*, nem is *Blocksberg* néven emlegeti a hegyet, hanem *Gellért*, *Gellérthegy*, *Gellért csúcsa* néven. Nézzük, mi szolgál az analógia alapjául.

A német hiedelmek szerint a május elsejére virradó éjszakán, a Walpurgis-éjen, a boszorkányok találkoznak az ördöggel. Gyülekezésük, tivornyáik színhelye rendszerint egy hegytető, fő találkozási helyük a Brocken-csúcs, a Harz-hegység legmagasabb pontja, népnyelven Blocksberg. Az elnevezés a Harz-hegységen kívül Németország más vidékén is használatossá válik, elátkozott helyeket jelöl, a rossz szellemek gyülekezőhelyének lesz a neve.[5] A magyar hiedelem szerint a boszorkányok a boszorkányszombatot a Gellért-hegyen tartják. A 17. században a hegy gyakran szerepel a

5 Dömötör Sándor: *Szent Gellért hegye és a boszorkányok*. Tanulmányok Budapest Múltjából 7. Bp., 1939. 104.

boszorkányperekben a boszorkányok találkozási helyeként.[6] Sőt, más vidékeken is „Gellért-hegyre való járásnak" nevezik a boszorkányjárást.[7] A Budán nagy számban élő németség saját hiedelemvilágából eredően Blocksbergnek nevezi el a Gellért-hegyet, hiszen „a folyóba kikönyöklő sziklatömeg" már alakjánál fogva is a Harz-hegység Brocken-hegyére emlékezti a németajkú lakosságot – véli Dömötör Sándor.[8]

Valójában egy földrajzi reáliával van itt dolgunk. A *Blocksberg*et a német–magyar elektronikus szótár *boszorkányhegy*nek fordítja, Halász Előd *Német–magyar szótár*a így értelmezi: „boszorkányhittel kapcsolatos gyakori népies hegynév, pl. a Brocken és a budai Gellérthegy".[9] Dóczi Lajos tehát a honosítás eljárásával él, a magyar olvasó hiedelemvilágához, ismereteihez igazodik, és áthelyezi a helyszínt magyar területre. Nem véletlenül, az analógia alapjául a német lakosság által használt földrajzi név szolgál, a Budán élő német lakosság pedig Blocksbergnek hívja a Gellért-hegyet.

A további vizsgált fordításokban az adaptáció más formáit is látjuk érvényesülni:

Dóczi: *Gellérthegy*re mi repülünk.	Dóczi: A *Gellért*et megmászni érdemes
Komáromy: *Gellért*re tart fel a boszorka kar.	Komáromy: Walpurg éjjel a *Gellért*re jövünk.
Szabó: *Gellért*re vonúl a boszorka.	Szabó: Hogy Szentgyörgy éjén a *Gellért*re jöttünk
Palágyi: Megyünk a *Brocken-hegy* ormára	Palágyi: A *Brocken-hegy*re hát azért indultunk
Kozma Andor: A *bérc*re tart a boszorka nép	Kozma Andor: *Boszorkajárta hegy* Walpurgis-éjibe,
Jékely: Boszorka, a *Bakhegy*re méssz	Jékely: avégett kaptatunk boszorkányszombaton,
Franyó: Boszorka száll ki szerteszét (eltűnik a név)	Franyó: A *Brocken*t mászva meg Walpurgis éjjelen
Sárközi: Boszorkák szállnak fölfelé (eltűnik a név)	Sárközi: *Hegycsúcs*ra nyargalunk boszorkányszombaton
Márton: Boszorkány *Brocken-hegy*re tartó	Márton: A *Brocken*ra megyünk Walpurgis-éjszakán
(Boszorkányok kara)	(Faust)

6 Uo. 93.
7 Uo. 95.
8 Uo. 104.
9 *Német-magyar szótár.* I–II. Szerk. Halász Előd. Akadémiai, Bp., 1994. 374.

Dóczi: Az jó, hogy önt a *Gellért*en találom	Dóczi: Hogy egy vén bak a *Gellért hegyirűl*
Komáromy: A *Gellérthegy* éppen neked való	Komáromy: Vén kecskebak, *Gellért*ről hazatérve
Szabó: Helyes, hogy Önt a *Gellért*en lelem	Szabó: A Gellértről jöttiben a bakkecske
Palágyi: Jó, hogy itt látom a *Brocken hegyén*	Palágyi: Vén bak, ha jő boszorkányok köréből (eltűnik a név)
Kozma Andor: Hogy téged is a *banyabérc*en lellek,	Kozma Andor: S egy vén bak, jártas a *Banyahegy*en.
Jékely: Be szép, hogy a *Banyák hegyén* találllak!	Jékely: Vén bak, mely járt a *Szent Gellért-hegyén*
Franyó: *Boszorka-bércen* vertetek ti sátrat,	Franyó: Egy vén bak, ott a *Boszorkány-hegyen.*
Sárközi: Nagyon helyes, hogy itt találllak.	
Márton: Jó, hogy itt látlak a *Gellért-hegyen*!	Márton: Éjfélkor a *Gellért-hegy*ről loholt. (Auerbach pincéje)
(Mefisztó)	

Ahol Mefisztó Boszorkányhegyet (Hexenberg) emleget, úgy tűnik, nem csak Dóczi Lajos ragaszkodik a Gellért-hegy földrajzi megnevezéshez:

Dóczi: Mert én utolszor mászom a *Gellért*et
Komáromy: Ma mászom a *Gellérthegy*et utoljára
Szabó: Ma a *Gellért*et utoljára mászom
Palágyi: Most, hogy utolszór e *tető*re térek,
Kozma Andor: *Boszorkányhegy*re én ma legutólszor hágok;
Jékely: hisz a *banyák hegyén* ma mászom utoljára
Franyó: Utolszor mászom én *boszorkák hegyfokára.*
Sárközi: Hisz utólszor kúszok *boszorkányok hegyére*
Márton: Fülem a boszorkány-zsivajt utolszor hallja (eltűnik a név)

Hogyha a kiemelt szövegrészletekben megnézzük, hogyan jár el a többi fordító, azt látjuk, hogy Dóczi Lajos két kortársa – Komáromy Andor és Szabó Mihály – hozzá hasonlóan adaptálja a földrajzi nevet. A Dóczi Lajosét követő, de mégis két évtizedes időbeli távolsággal, 1924-ben megjelent Palágyi-fordítás már a német Brocken földrajzi nevet használja. A későbbi fordítások vagy megőrzik (Brocken), vagy kihagyják a forrásnyelvi szövegben szereplő földrajzi tulajdonnevet. Többnyire ők is egyfajta honosítással, az általánosító fordítással élnek, földrajzi közneveket alkalmazniak: a 'Brocken' úgy jelenik meg, mint „tető", „bérc", „banyabérc", „boszor-

kajárta hegy", „boszorkák hegye", „boszorkák hegyfoka", vagy magyaros tulajdonneveket alkotnak: „Banyák hegye", „Boszorka-bérc", „Bakhegy". Tehát a földrajzi név vagy köznévvé válik, vagy pedig tulajdonnévként jelenik meg, mindkét esetben magyarázó, explicitáló jelleggel bír, a földrajzi helyet mint a boszorkányok, banyák hegyét nevezi meg.

A „Gellért-hegy" megnevezés elvétve a későbbi fordítóknál is előfordul, de nem alkalmazzák következetesen: Jékely Zoltán „Szent Gellért-hegy"-nek fordítja egy alkalommal, Márton László hol a német földrajzi nevet, hol pedig a Gellért-hegyet szerepelteti. Az eredeti német földrajzi nevet (Brocken) Palágyi Lajos, Márton László, egy alkalommal pedig Franyó Zoltán is beleírja fordításába.

A Walpurgis-éji jelenet elején a német eredetiben ott áll a pontos földrajzi megnevezés: „Walpurgisnacht. Harzgebirg. Gegend von Schierke und Elend", amelyben Schierke és Elend a Harz-hegység lábánál fekvő két helység neve. Mivel Dóczi Lajos Gellért-hegyet szerepeltet a fordításában, és eltekint attól, hogy a Harz-hegységnél játszódnak az események, a pontos földrajzi megjelölést is elhagyja, a jelenet elején csupán ennyi áll: „Hegyvidék. Walpurgis éjszakája".[10] Dóczi Lajos magyarítja a hegy nevét, nem tájolja be pontosan földrajzilag a helyet, ugyanakkor megőrzi a német nyelvterületen használatos „Walpurgis éjszakája" megnevezést, bár ennek a magyar kultúrában Szent György napja a megfelelője.

Nézzük meg Komáromy Andor és Szabó Mihály eljárását, akik szintén a „Gellért-hegy" földrajzi név mellett döntenek a fordítás során:

Komáromy: Walpurg éjjele. A Harchegység Schierke és Elend közt.

Szabó: Szentgyörgy éje. Hegyvidék.

Láthatjuk, egyedül Szabó Mihály nevezi „Szentgyörgy éjé"-nek a boszorkánytalálkozó idejét. Akárcsak Dóczi Lajos, ő is elhagyja a földrajzi hely pontos megnevezését.

A következő földrajzi reália a Harz-hegységben található Ilsenstein-szikla, ez Dóczi Lajos magyarításában „Örzse szirtje" lesz:

Übern *Ilsenstein*!
Da guckt ich der Eule
ins Nest hinein,
Die macht ein Paar Augen!

Megtekintém
Bagoly fészkét
Örzse szirtén.
Hogy' nézett!

10 *Faust. Göthe tragédiája*. Magyarra ford. Dóczi Lajos. Ráth Mór, Pest, 1873 (a továbbiakban *Faust*).

Az Örzse a régi, gyakori Erzsébet név becéző alakja. Rokon neve az Ilze, amely német rövidülésből származik (Elisabeth > Ilse).[11] Dóczi Lajos tehát nem alaptalanul magyarítja az Ilsenstein-sziklát „Örzse-szirt"-nek. Szabó Mihály Dóczi Lajoshoz hasonlóan magyarít, átültetésében „Erzsókszirt" szerepel. Franyó Zoltán szintén honosító eljárással „Ilza-kövé"-nek nevezi a sziklát. Komáromy Andor „Ilsenkő" néven említi. Az „Ilsenstein" német nevet Palágyi Lajos, valamint a további fordítók megőrzik.

Láthatjuk, hogy a földrajzi reáliák esetében Dóczi Lajos a honosítást választja. A korabeli kritika hevesen reagál rá. Dóczi Lajos 1873-ban megjelent *Faust*-fordításáról Závodszky Károly a *Figyelő*ben két részletben nyilatkozik. Az első részben a fordítás magyartalanságát, a másodikban pedig a fordítónak a germán mitológiában való jártassága hiányát rója fel. Závodszky Károly így vélekedik: „… mert a jelenet címében Göthe egyenesen felirta: Harzgebirg, Gegend von Schierke und Elend, mely két falu a Brocken lábánál, mintegy harmadfél órai távolságban fekszik a csúcstól: és Dóczi mégis Gellérthegyet szerepeltet. Ezért: vagy nincs a német hitregetanban kellő ismerete, vagy szándékosan hamisította meg e helyeket. Mert ne mondja nekünk senki, hogy Dóczi a magyar nép tudalmával akarta összhangba hozni, hogy meséinkben a Gellért ismeretes. Ez a kifogás tekintetbe nem jöhet. Hiszen akkor a svéd, a francia, a skót mind helyezze által a színhelyet a maga hegyére!".[12]

Závodszky úgy véli, Dóczi Lajosnak „nemcsak Gellértnek nem szabad vala fordítania a Blocksberget, hanem ha Blocksbergnek hagyja, meg kelle magyaráznia, hogy ez nem a mi Blocksbergünk".[13] A magyarítás kapcsán azt is a szemére veti, hogy „iparkodik minden áron tősgyökeres magyar lenni".[14]

Hogy Závodszky Károly mennyire elveti az adaptációt mint fordítói eljárást, mutatja az is, hogy ferdítésnek, meghamisításnak, akár „vaskos tudatlanságnak" tartja a honosítást Dóczi Lajos részéről: „A Faust-monda tökéletesen német, s Faust, bár a kutató, a magasra törő szellem örökemberi megszemélyesítője, mégis német; az honára, származására, műveltségére nézve. A mi az ő és a Mefisztó szavaiból, tetteiből, utaiból a mythologia körébe tartozik: az a német mythologia határai közt esik. A német mythologiában gyökereznek a fogalmak, kifejezések, melyeket más mythologia birodalmába vonni csak vastag tudatlanság vagy gyönge ítélőképesség mellett lehet. Válassza ki Dóczi Lajos, a melyik hiúságának jobban hizeleg…".[15]

11 Fercsik Erzsébet–Raátz Judit: *Keresztnevek enciklopédiája. A leggyakoribb női és férfinevek.* Tinta, Bp., 2009. 358.

12 Závodszky Károly: *Faust*. II. rész. *Göthe tragédiája*. Magyarra ford. Dóczi Lajos. Pest, 1873. Kiadja Ráth Mór. Figyelő III(1873). 11 sz. 126.

13 Uo.

14 Uo. 127.

15 Uo. 125.

Dóczi megoldása nem tudatlanságából vagy a mitológiában való járatlanságából következik, hanem tudatos fordítói eljárás: kulturális átültetéssel, azaz pragmatikai adaptációval van dolgunk. Őt a honosítási szándék vezérli. A cselekményt célnyelvi környezetbe helyezi át, hogy közelebb hozza a magyar (olvasó)közönséghez a forrásnyelvi szöveget. Ez a honosítási eljárás szinte normatív jellegű a 19. századi magyar fordításokban, különösen a drámafordításokban.[16] Ugyanakkor a magyarítás ötlete akár ösztönösen is felmerülhet benne, hiszen otthonosan mozog mindkét kultúrában. A célnyelvi közönség feltételezett valóságismeretéhez alkalmazkodó műfordító egyéni döntése ez, amelyet a mű világa tesz lehetővé, hiszen, amint a német mitológiában a Brocken a boszorkányok fő találkozási helye, úgy a magyar hiedelemvilágban a Gellért-hegy is az.

Az első, 1873-as fordításban Závodszky Károly talál még egy kivetnivalót: a német Rippach falunak „Ripacs"-ra fordítását. Bár alapvetően az átdolgozott kiadást (1900) vizsgálom, amelyben már „Rippach" szerepel, kitérek Dóczi Lajos korábbi fordítói megoldására. Auerbach pincéjében hangzik el Frosch szájából:

Ihr seid wohl spät von *Rippach* aufgebrochen.

*Ripacs*ból későn indúlni találtak.[17]

Závodszky Károly a kritikájában kíméletlenül támad: „Ez a Gellért-forditás sületlenség, ép olyan, mint Rippach falunak „Ripacs"-ra változtatása. Mikor a „Gellért" szemembe ötlött legelőször, és utána legottan „Ripacs"-ot olvastam, tudva, hogy Rippach Lipcséhez közel esik, azonnal fali térképemhez siettem, megnézni, ha vajon nincs-e a liptómegyei Lipcse mellett hasonnevű község, nem tétetett-e át a Faust-monda teljesen magyar talajra? Nem találtam. Tehát ez mégis az a Rippach, mely Lipcse és Weissenfels közt az utolsó postaállomás volt…".[18] Talán nem is olyan nagy „sületlenség" vagy melléfogás a név magyarítása, amely egyben beszélő név lesz, hiszen más fordítók is megteszik azt. Legfeljebb a „ripacs" fogalom stílusértéke szúrja a szemünket. Nézzük a további 19. századi fordításokat:

Komáromy: Talán *Rüpőkfalvá*ból jöttetek

Szabó: Tán *Kutyabont*on jobbat iddogáltak?

Komáromy Andor és Szabó Mihály is magyarítja a helységnevet. Láthatjuk, hogy Dóczi Lajos fordítói változatának van egy többlete: hangalakilag közel áll az eredetihez: Rippach – Ripacs. De a későbbi fordítók sorában is van, aki adaptációval él: a helységnév Kozma Andornál „Csap" Jékely és Sárközi fordításában „Rátót":

Kozma: Tán *Csap*ról utra későn keltetek ti?

Jékely: *Rátót*ról későn kerekedtetek fel?

Sárközi: *Rátót*ról későn indultak ma, látjuk.

16 Benő: *i. m.* 89.

17 *Faust.* 88.

18 Závodszky: *i. m.* 126.

A földrajzi neveknél maradva, vizsgáljuk meg a *Prater* magyarra fordítását. Mefisztó így szól Servibilishez a Walpurgis-éji jelenet végén:

Komm doch das Hügelchen heran,	E dombra jer! Itt víg a nép,
Hier ist's so lustig wie im *Prater*.	Egész *városligeti* kép.
Und hat man mir's nicht angetan,	S mit látok itt? Ha nem káprázat,
So seh ich wahrlich ein Theater.	Valóságos, igaz színházat.

A Prater a bécsi Prátert, a vidámparkot idézi, amely valójában egy folyóparti liget, ahova a nép mulatság végett szokott kirándulni. A Prater név feltehetőleg a latin „pratum" ('mező', 'rét'), illetve az olasz „prato" ('liget') szóból származik.[19] Dóczi Lajos itt általánosító fordítással él, így lesz a német tulajdonnév-értékű Prater „városliget". Kozma Andor „népkertbéli vígasságot" lát, Komáromy Andor és Franyó Zoltán „népkert"-nek fordítja („Ott, mint a népkertben, van élet", Franyó), Szabó Mihály és Palágyi Lajos a „liget" szót használják. Meghagyva a tulajdonnevet, „Práter"-nek fordítja Jékely Zoltán, Sárközi György és Márton László.

Láthatjuk, a földrajzi nevek fordításakor rendszerint a honosítás szándéka – mai műszóval a pragmatikai adaptáció – vezérli Dóczi Lajos fordítói döntéseit. A Brocken vagy Gellért-hegy analóg kultúraspecifikus fogalom esetében is az adaptációt választja.

3. A SZEMÉLYNEVEK ÉS BESZÉLŐ NEVEK FORDÍTÁSA

A következőkben azt vizsgálom, milyen fordítói eljárást alkalmaz Dóczi Lajos a személynevek esetében. Mefisztó neve Mephisto lesz, az eredeti Mephistopheles rövidített változata. Dóczi Lajos megőrzi az idegen írásformát. Faust és Wagner, valamint az *Auerbach pincéje*-jelenet szereplőinek (Siebel, Frosch, Brander, Altmayer) nevénél Dóczi Lajos átvitellel él, a tulajdonneveket változatlanul átviszi a célnyelvi szövegbe.

Ahol a német névnek magyar megfelelője van, a behelyettesítést választja: így lesz Margerete Margit, Marthe Márta, Valentin pedig Bálint. *A kútnál*-jelenetben Margit (Gretchen) és Lidi (Lieschen) a megesett Borcsáról (Bärbelchen) beszélgetnek. Lidi Zsuzsikától (Sibylle) hallotta a hírt, és megosztja Margittal. Dóczi Lajos tehát a népies, többnyire becéző alakú nevekkel magyarosít. A személynevek hangulata így megfelel a magyar népi világnak, és hatásában közel áll az eredeti mű népies hangulatához. Az egyszerű, nép sorából való személyek nevének szónévfunkciója lesz, és konnotatív jelentéssel bővül. A szereplők magyarrá formálódnak nyelvezetük által is, beszédsajátosságaik tükrözik valamely társadalmi réteghez tartozásukat.

19 Boris Paraschkewow: *Wörter und Namen gleicher Herkunft und Struktur: Lexikon etymologischer Dubletten im Deutschen.* Walter de Gruyter, Berlin/New York, 2004. 276.

A későbbi fordítók ugyancsak honosító eljárással élnek, kisebb eltérésekkel. Míg Dóczi Lajosnál *Lieschen* magyar neve *Lidi*, *Bärbelchen* neve *Borcsa*, Komáromy Andornál *Liza* és *Boris*, Szabó Mihálynál *Örzsi* és *Borcsa* név szerepel. Palágyi Lajosnál és később Kozma Andornál is *Erzsi* és *Borcsa*, Jékely Zoltánnál *Lizi* és *Bora*, Sárközi Györgynél *Lizi* és *Borka*, Franyó Zoltánnál *Erzsi* és *Boris*, Márton Lászlónál *Liza* és *Boriska* név szerepel.

A megesett lány történetét *Sibylle* mondta el Lidinek – ezt az idegenül hangzó nevet már kevesebben magyarosítják. Dóczi Lajos *Zsuzsika* névvel illeti Sibyllét. A műfordítók közül Szabó Mihály *Sárá*nak, Kozma Andor *Ilus*nak fordítja, de a többi fordító megőrzi a név idegenségét, esetleg magyar írásformát és hangalakot kölcsönöz a névnek (Komáromy *Sibilla*, Palágyi *Sibylle*, Jékely, Franyó: *Szibill*, Sárközi: *Szibilla*, Márton: *Sibylla*).

Az idegen nevek magyar ekvivalenssel való helyettesítése, magyarosítása, különösen a keresztneveké a 19. század nemzeti törekvéseinek velejárója. A 20. század folyamán válik általánossá az idegen nevek megtartása: fordításkor meghagyják a nevek eredeti alakját, ahogyan azt a forrásnyelvi nyelvközösség jelöli.[20] Efraim Israel *Magyarul Bábelben* irodalmi internetes antológiában megjelenített *Faust*-fordításában már teljes átvitelt alkalmaz a tulajdonnevek esetében. Megőrizve minden egyes név idegen alakját, Efraim Israel fordítói változatában a Dóczi Lajos honosította sor („Lidi: Hallottad már a Borcsa dolgát?") így jelenik meg: „Lieschen: »A Bärbelchenről tudsz-e hírt?«".[21]

A következőkben olyan tulajdonnevek, *beszélő nevek* fordítását követem figyelemmel, amelyek sajátos konnotációval, közszói jelentéssel rendelkeznek. A Boszorkányszombat-jelenetben előfordul a „Junker Voland" megnevezés, melyben a „Voland" az ördög egyik középkori német neve (középfelnémet: vâlant), de a név használata szokatlan, ritka a német nyelvben (Vö. Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm).[22] Dóczi Lajos Ármány úrfi néven említi. A Czuczor–Fogarasi-féle szótár a következőket írja az „ármány" szóról: „Őseink által a pogány hittel behozott régi szó, mely gonosz szellemet, ártalmas istent jelent, ki minden jót gátolni törekszik." Dóczi Lajos fordításában az 'ármány' a sátánnak azt a tulajdonságát emeli ki, amely a *Faust*ban önmeghatározásként hangzik el: „egy darabka oly erő, mely csak a

20 Farkas Tamás: *A tulajdonnevek fordításának alapkérdéseiről. Diadal vagy Viktória, Eugén vagy Jenő?* Fordítástudomány XI(2009). 2. sz. 31.

21 https://www.magyarulbabelben.net/works/de/Goethe%2C_Johann_Wolfgang_von/Faust_(1.2.2.)_Der_Tragödie_erster_Teil._Am_Brunnen (Utolsó megtekintés: 2018. 06. 28.)

22 Jacob und Wilhelm Grimm: *Deutsches Wörterbuch*. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig 1854–1961. Quellenverzeichnis Leipzig 1971. Online-Version vom 28. 06. 2018. Bd. 26.

rosszra tör…", azaz ártani kíván. Ugyanakkor az „ármány" régi szó a magyar nyelvben, akárcsak a németben a „Voland".

Goethe: Platz! *Junker Voland* kommt. Platz! süßer Pöbel, Platz!

Dóczi: Hó! *Ármány úrfi* jön! Helyet, gyöngy söpredék! (Mephisto)

Dóczi Lajos és Szabó Mihály választása alig tér el egymástól: Szabó egyszerűen Ármánynak nevezi a sátánt („Urad jön, *Ármány* jön! Tágúlj csak édes népem!"). A Faust további fordítói „Sátán úrfi" (Jékely, Franyó), „Sátán ficsúr" (Kozma) néven emlegetik az ördögöt, vagy megőrzik az idegen Voland nevet (Komáromy, Palágyi, Márton).

Kozma: Helyet! csürhém, helyet! *Sátán ficsúr* vagyok!

Jékely: *Sátán úrfi* vagyok! Szép pereputty, helyet!

Franyó: A *Sátán úrfi* jön! Helyet, szép csőcselék!

Komáromy: Helyet! Jön *Voland úr*! Adj helyet csőcselékem!

Palágyi: Helyet, ha mondom! *Voland urfi* jön.

Márton: Helyet, jónép! Én vagyok itt, *Voland*!

Efraim: *Voland úr* jön! Helyet, te édes csőcselék!

Láthatjuk, Dóczi Lajos a honosítást választja, akárcsak Kozma, Jékely vagy Franyó. Dóczi fordítói megoldása nem szokványos, de találó jellege miatt kiemelkedik a fordítások sorából.

Az eredeti műben az ördög egy harmadik nevével is találkozunk: „Urian". Nem honosító, hanem idegenítő eljárással él Dóczi Lajos, amikor az Urian név esetében megőrzi az idegenszerűséget: „Gellért csúcsán összegyűlűnk/ Elől, felől *Urián*". („Dort sammelt sich der große Hauf,/ *Herr Urian* sitzt oben auf."). A „Herr Urian" a német nyelvben szintén az ördög megnevezésére szolgáló, több irodalmi műben előforduló, tréfás, megszépítő jellegű név.[23] A további fordítók is megőrzik az idegen nyelvi formát.

Hogyan jár el Dóczi Lajos a beszélő nevekkel, mint a „Herr Hans" vagy „Hans Liederlich"? A Hans a németben gyakran a beszélő nevek elemeként fordul elő, egyik jelentése 'ördög' (Hans Urian), a Hans Liederlich szókapcsolatban pedig 'csavargó, züllött fickó'.[24] Auerbach pincéjében hangzik el Frosch szájából a kérdéspár:

Ihr seid wohl spät von Rippach aufgebrochen?	Rippachról későn indulni találtak;
Habt ihr mit *Herren Hans* noch erst zu Nacht gespeist?	*Fa Jankó úr*ral vacsoráltak?

23 Johann Georg Krünitz–Johann Christoph Adelung: *Eintrag in der Oeconomischen Encyclopädie von Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart*. Bd. 4. Leipzig, 1801, s. v. Der Urian.

24 Halász: *i. m*. 930.

Dóczi Lajos „Fa Jankó úr" -nak fordítja a Herr Hans megnevezést: a „fajankó" gúnynévből alkot leleményesen tulajdonnevet. Dóczi Lajos megoldását Kozma Andor, Sárközi György és Franyó Zoltán is átveszi, ami arra enged következtetni, hogy a későbbi fordítók is találónak érzik a megfeleltetést. Herr Hans Komáromy Andor fordításában *Rüpők Jankó úr*, Szabó Mihálynál *Oktondi Úr*, Palágyinál *Tökfilkó úr*, Jékelynél *Istók bácsi*, Márton Lászlónál pedig *Seggfej bácsi* lesz, és Efraim Israel *Báró Hans von Ülepp* néven emlegeti. Úgy vélem, a két utóbbi megoldás az előzőek finom iróniájához képest nyersnek, illetve kissé művinek, erőltetettnek hat.

Az *Utca*-jelenetben Mefisztó a Hans Liederlich ('csavargó, züllött fickó') elnevezéssel illeti Faustot, aki a Boszorkánykonyha tükrében megpillantva Margitot, beleszeret a lányba. Faust egyetlen vágya a „kis teremtést elszédíteni". Mefisztó csillapítani próbálja őt:

Du sprichst ja wie *Hans Liederlich*,	Hisz úgy beszélsz, mint *Korhely Miska*
Der begehrt jede liebe Blum für sich.	Ki minden rózsát tépeget.

Dóczi Lajos a forrásnyelvi szöveghez hűen beszélő névvel illeti Faustot. A „Korhely Miska" név előtagjában a „korhely" német eredetű jövevényszó, a rosszalló, szidalmazó értelemben használatos „korhely" jelző annyit tesz, mint 'mulatozó, léha, duhaj, züllött',[25] 'korcsmázó, iszákos, dorbézoló, henyélő, tunya, semmirevaló, kicsapongó'.[26] Dóczi Lajos választását találónak érzem: a választott „korhely" jelző utal Faust kicsapongására, léhaságára, ugyanakkor nem túl erős, mint némely további fordítói megoldás.

Nézzük a további fordítói megoldásokat. Kozma Andor a „kéjzsivány", Franyó Zoltán a „céda-fi", Sárközi György a „kékszakáll" közszóval adja vissza a nevet. További tulajdonnevekkel illeti Faustot a többi fordító: Kujon Jani lesz a Jékely-fordításban, Efraim Israel fordításában Ledér Jenő, Szabónál Vásott Bandi, Márton László meg a Nyeles Jancsi szókapcsolattal nevezi meg. Palágyi nem tulajdonnévvel, hanem egyszerűen a „léha" jelzővel illeti („Ej, ej, az úr milyen *léha* lett"). Komáromy sem tulajdonnévvel, hanem jelzővel látja el: „ledér uram". A választott kifejezéshez mindig sajátos konnotáció, érzelmi töltés társul. A fordítói megoldásokat olvasva érzékeljük, hogy a szavak bonyolult „holdudvara" más-más árnyalatot kölcsönöz a megszólítottnak. A „kujon" kifejezés inkább nőcsábászjelleget kölcsönöz Faustnak, szinonimája

25 *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Szerk. Zaicz Gábor. Tinta, Bp., 2006. 434.

26 Czuczor Gergely–Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. Emil Gusztav Magyar Akadémiai nyomdásznál, Pest, 1862. https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-szotara-czuczorfogarasi-55BEC/ (Utolsó megtekintés: 2018. 07. 01.)

'szoknyavadász, szoknyapecér, nőbolond',[27] míg a „ledér" szinonimái 'kicsapongó, könnyűvérű, csélcsap, léha, szabados'[28], a „vásott" olyan személyre utal, akinek az erkölcsi érzései elvástak, a „nyeles" szó pedig a mai szleng része.[29]

Mefisztó megszólítását Faust megtisztelő jelzővel viszonozza: Herr Magister Lobesan.

Mein *Herr Magister Lobesan*,	*Nagytiszteletű praeceptorom*,
Laß Er mich mit dem Gesetz in Frieden!	Nekem itt föl ne emlegesse
	A törvény paragrafusát.

A „lobesan" vagy a középfelnémet „lobesam" (lat. laudabilis) kifejezés titulusokban szerepelt a Grimm-szótár[30] szerint, jelentése 'dicséretes, hírneves, érdemekben gazdag, nagyérdemű'. Dóczi Lajos a „Magister"-nek a latin „praeceptor"-t felelteti meg (tanár, tanító, oktató), a „Lobesan"-nak meg a „nagytiszteletű" jelzőt („nagytiszteletű praeceptorom"). Fordítása hű, és egyben honosításnak is tekinthető.

Hadd nézzük a többi fordítói eljárást: Komáromy a „tisztelt professorom", Szabó a „tisztelendő mesterem", Franyó Zoltán egyszerűen a „Magiszter úr" megszólítással él, Sárközi György a „Tiszteletes tanár uram", Palágyi a „Főtisztelendő bölcs papom" megszólítással. Kozma Andor a „Nagyképü tanár úr" megnevezéssel máris más konnotációt ad a megszólításnak (fölényes), akárcsak Jékely a „Derék erkölcsbíró uram" (másokat bírálgató) megnevezéssel. Márton László „Magiszter úr, Nagytudományú" hátravetett jelzős szerkezettel fordítja, Efraim Israel a „Jó Rendesi doktor uram" megszólítással, amely a megszokottól eltérő, eredetieskedő megnevezésként hat.

Az idegenítéssel is találkozunk Dóczi Lajos *Faust*-fordításában. A szellemlények nevét az első *Dolgozószoba*-jelenetben Dóczi Lajos nem magyarosítja. Faust a sétájából tér haza; az ördög, aki fekete uszkár képében férkőzik be Faust szobájába, vándordiákká változik. Faust ekkor megjelenésre akarja kényszeríteni az ördögöt, és Salamon kulcsához (Clavicula Salomonis) fordul, a 16. századi varázslókönyvhöz, amely kaput nyit a természetfölötti világra, összeköttetést biztosít a makrokozmosszal, és hatalmat ad az elemekben rejlő szellemek fölött. Faust a „négyek mondását" veszi elő:

Salamander – villanj!

Undene – szörnyedj!

27 *Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*. Szerk. Kiss Gábor. Tinta, Bp., 2001. 499.

28 Uo. 513.

29 http://mek.oszk.hu/adatbazis/lexikon/phplex/lexikon/d/szleng/sz169.html. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének honlapjának szlengszótára. http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/szl_kut/index.php (Utolsó megtekintés: 2019. 02. 04.)

30 Grimm: *i. m.* Online-Version vom 28. 06. 2018.

Sylphe – elillanj!
Kobold – görnyedj!
A ki tudja,
Mi az útja
És mivolta
Mindenik elemnek,
Parancsolva
Szólhat a szellemseregnek.
Tűnj le tűzbe,
Salamander!
Zuhogj vízbe,
Undene!
Lobogj szépen, csillagképen,
Sylphe!
Házi szolgálatra fuss,
Jöszte végül, segítségül,
Inkubus, Inkubus!

A felsorolt nevek mutatják, hogy Dóczi Lajos itt az idegenítés eszközével él, a négy szellem nevét nem magyarítja. Az idegenszerűség itt, úgy vélem, növeli a ráolvasás varázsigejellegét. Az idegenül hangzó nevek mitológiai alakok nevei: Undene (vízi szellem, sellő, undiné), Sylphe (szilfid, a levegő lénye), Salamander (szalamandra, a tűz szelleme), Kobold (manó, házi szellem), akik a négy alapelem víz, tűz, levegő, föld megtestesítői.

A kritika azonban kifogásolja az idegen nevek használatát, akárcsak a magyarázatok hiányát. Závodszky Károly már említett cikkében úgy véli, a magyarázatok hiánya miatt „sok hely élvezhetetlen". Sőt, nem csupán a magyar, hanem a német olvasó számára is szükségesek lennének a magyarázatok, állítja. Majd így folytatja: „Mi ez a Salamon kulcsa? Dóczi nem gondol vele. Mi az a Salamander, Unde, Sylphe, Kobold? Dóczi nem értelmezi. Mi az Urián? szintén nem kommentálja. Holott e helyeket csak mythológiai ismeretek mellett méltányolhatjuk igazán, becsük és mélységük szerint".[31]

Nem az idegenítés, hanem a honosítás mellett dönt Jékely Zoltán, aki részben magyarítja a megszólításokat: Szalamandra, Undéne, Szilfe, Kobold szerepel a ráolvasásában. Igazán honosító eljárással Szabó Mihály él, akinek a fordításában Szalamandra, Sellő, Légtünde, Manó szerepel. Franyó Zoltán szinte teljesen Szabó Mihály mintáját követi, amikor a négy elem neve Szalamandra, Sellő, Tünde, Manó lesz célnyelvi szövegében.

31 Závodszky: *i. m.* 125.

Úgy vélem, az idegenszerűség megőrzése itt jogos, esztétikai hatása van. Az akusztikai hatás fokozó jellege igézőbbé teszi a ráolvasást, amelyet Faust mond. Egy értelmetlen, idegenszerű hangcsoport könnyebben kelt hangalaki kifejezéstöbbletet, mint amelynek nincs ilyen jellegű motiváltsága. Dóczi Lajos tehát nem csupán honosító eljárással él, hanem idegenítő eljárást is alkalmaz, ahol szükségesnek találja.

4. A KIHAGYÁS MINT ADAPTÁCIÓS ELJÁRÁS

A honosítás egy másik válfaja a kihagyás. Ez történik Dóczi Lajos célnyelvi szövegvariánsában a „Walpurgis-éji álom avagy Oberon és Titánia aranylakodalma intermezzoja" jelenettel. A boszorkányszombat után Mefisztó továbbviszi Faustot egy Walpurgis-éji álomba, Oberon és Titánia esküvőjére. Dóczi Lajos ezt a jelenetet kihagyja, nem fordítja le magyarra. Lábjegyzetben utal rá, hogy a mű egy része kimarad: „A Walpurgis-éjjeli álmot, mint a magyar közönség előtt teljesen érthetetlen alkalmi gúnyverset, kihagyandónak véltem, A fordító".[32]

A vizsgált *Faust*-fordítások sorában egyedül Dóczi Lajos *Faust*-fordításában marad el az intermezzo. Kortársai (pl. Komáromy: Walpurgéji álom vagyis Oberon és Titania aranylakodalma. Egy Intermezzó; Szabó: Szentgyörgyéji álom vagy Oberon és Titania aranymenyekzője. Játék szünet alatt), valamint a későbbi fordítók is lefordítják a jelenetet. Ez a jelenet Shakespeare *Szentivánéji álom* (a szereplők Titania, Puck és Oberon), valamint *A vihar* (Ariel neve) című művére utal, és mindmáig kérdés, hogy Goethe miért fűzte be a dráma cselekményébe ezt a nem igazán illeszkedő, zűrzavaros jelenetet.

Vitatható, hogy helyénvaló-e Dóczi Lajos adaptációja, amely mögött feltehetőleg az a szándék áll, hogy a darabot (vagy annak bizonyos vonatkozásait) a célnyelvi közönség feltételezett kulturális ismereteihez igazítsa. Mit kell megőriznie a műfordítónak, és mit lehet módosítania vagy akár kihagynia a fordításban? – tesszük fel a kérdést. Dóczi Lajos feltehetőleg azért hagyja el ezt a jelenetet, mert úgy ítéli, korának magyar közönsége számára nem ismertek Goethe kulturális utalásai. A közjátékban nincs cselekmény. Rudolf Eppelsheimer irodalomtudós szerint az álomjelenet egy zavaros kavalkád, amelyben Goethe saját kora közéleti viszonyait és a kortársait szatirizálja: irodalmárokat, tudósokat, politikusokat. Servibilis nem más, mint Karl August Böttiger dilettáns színházigazgató, Hennings pedig August Adolph von Hennings, aki Goethe verseit élesen kritizálta, Szélkakas (Windfahne) Johann Friedrich Reichardt újságíró, akit kétkulacsosnak tartottak, a Daru (Kranich) Johann Caspar Lavater lelkész, akinek a szemfényvesztést és hazudozást veti a szemére Goe-

32 Dóczi Lajos–Csengeri János: *Goethe drámai műveiből: Faust, Iphigenia Taurisban*. Lampel R. Kvkeresk., Bp., [1906]. 176.

the, a Vaskosak (Die Massiven) pedig a forradalmi tömeget képviselik – jelzi Eppelsheimer.[33] Goethe maga is megjelenik, ő a Világfi (Weltkind).[34] A mű azonban a jelenet nélkül is tartalmilag „egész" és élvezhető marad. Amennyiben Dóczi Lajos meghagyta volna a jelenetet, a magyar olvasó számára lépten-nyomon magyarázatokat kellett volna hozzáfűznie, ami nehézkessé tette volna a megértést. Színpadi előadás esetében pedig lehetetlen magyarázatokkal ellátni a jelenetet. Tény, hogy az amúgy éles hangú kritika a kihagyást nem rója fel a fordítónak.

5. A MAGYAROS JELLEG ERŐSÖDÉSE KÜLÖNBÖZŐ KIFEJEZÉSEKBEN, BESZÉDHELYZETHEZ KÖTÖTT FORMULÁKBAN

A fordítás során a tartalom hozzáidomul a célnyelv sajátos látásmódjához. A különféle reáliák a forrásnyelvi nyelvközösség kultúráját és gondolkodásmódját tükrözik, legyenek azok néprajzi, társadalmi reáliák vagy történelmi események. A műfordítónak döntenie kell, a két kultúra közötti közvetítés során mit hagy meg, illetve mit honosít. A pragmatikai adaptáción nemcsak kulturális megfeleltetést értünk, hiszen az eljárás a nyelvi megformáltság és kulturális utalások tekintetében is otthonosabbá teszi a művet.

A kulturális átültetés egyik formája az, amikor a német kultúrára, német nyelvre való utalást a fordító felfüggeszti. Dóczi Lajos következetes a honosításban: hogyha a Gellért-hegy vidékére helyezi át a boszorkányszombat színhelyét, a 'német szó', 'német hon' kifejezéseket is elkerüli, így a „német színpad" helyett a „honi színpad", a „szeretett német nyelvem" helyett a „szülötte szóm" kifejezést használja. A reáliák ilyen jellegű általánosító fordítása és kihagyása ma a fordítás szövegtulajdonságának tekinthető.[35] Az Igazgató így szól az *Előjáték a színpadon*-jelenetben:

Ihr wißt, *auf unsern deutschen Bühnen*	Tudod, *honi szinpadjainknál*
Probiert ein jeder, was er mag;	Mindenki tesz, a hogy tehet.

Az ilyen jellegű honosítás nem jellemzi Dóczi Lajos kortársainak a fordítását, akik a „német színpadunk/ színpadjaink/ német színpadon" kifejezésekkel élnek

33 Rudolf Eppelsheimer: *Goethes Faust. Das Drama im Doppelreich. Versuch einer Deutung im Sinne des Dichters*. Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart, 1982. 161–196.

34 A magyar nevek a Jékely-fordításból származnak. Johann Wolfgang Goethe: *Faust*. Fordította: Jékely Zoltán. Magyar Helikon, Bp., 1971.

35 Klaudy Kinga: *A fordítási univerzálékról különös tekintettel az egyszerűsítésre = A nyelv nevelő szerepe*. A XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye. Szerk. Fóris Á. et. al. Lingua Franca Csoport, Pécs, 2002. 483.

(Komáromy, Szabó, Palágyi). Az Újszövetség fordításának nekikezdő Faust így elmélkedik:

Mich drängt's, den Grundtext aufzuschlagen,	Vágyom kutatni ős szavát,
Mit redlichem Gefühl einmal	S a szent nyelvű eredetit,
Das heilige Original	Mint súgja az együgyű hit,
In mein geliebtes Deutsch zu übertragen.	*Szülötte szómba* tenni át.

Komáromy Andor a következőképpen utal a nyelvre: „A szent eredetit az én szeretett / Német nyelvembe átal ültessem". Szabó Mihály és Palágyi Lajos Dóczi Lajoshoz hasonlóan honosít: Szabónál Faust „hazám nyelvére", Palágyinál „édes nyelvünkre" ülteti át a forrásnyelvi kifejezést.

Dóczi Lajos a sajátos megnevezéseknek magyaros kifejezéseket feleltet meg. Az *Éjjel*-jelenetben Faust megidézi a Földszellemet, majd Wagnerrel, a tanítványával elmélkedik. Faust úgy érzi, hogy a meglévő tudása hiábavaló, nem talál választ kérdéseire sem a tudományban, sem a mágiában. Wagner az ellentéte Faustnak, nem kínozzák kétségek, mint a mesterét. Faust arra próbálja rávezetni tanítványát, hogy az általa elsajátított és elsajátítható tudás kevés, a „múlt kor szelleme", „egy régi bölcs szava" mind nem kielégítő:

S az idők szelleme? Az ám!
A tisztelt szerzők szelleme csupán,
A melyben tükröződnek az idők.
S mily torzalakká válik mindez!
Elfutnál, ha csak rá tekintesz.
Egy lomtár, egy szemétkosár még,
S hozzá legföllebb egy *Vitézi Játék*.
Pompás sententiákra fejtve szépen
Mint bábjaik szájába illik épen.

Faust monológját olvasva tűnik fel a *Vitézi Játék* szókapcsolat magyaros jellege. Dóczi Lajos újra a honosítással él, azonban fordítói megoldása nem adja vissza az eredeti iróniáját, amely a felgyülemlett emberi tudást, ismeretet elégtelennek, illuzórikusnak, talminak, csak „színpadi akciónak" tartja, amely nem ad választ az emberi lét nagy kérdéseire, megpróbáltatásaira. A német eredetiben a „Haupt- und Staatsaktion" kifejezés szerepel („Ein Kehrichtfaß und eine Rumpelkammer/ Und höchstens eine Haupt- und Staatsaktion").

Dóczi Lajos megoldásával ellentétben Komáromy Andor és Kozma Andor szó szerint fordít:

Komáromy: Legföljebb egy-egy status actio
Kozma: S legfeljebb *fő- és státusakció*…

Feltehetőleg Dóczi Lajos hatására Franyó Zoltán fordításában a „vitézi színdarab" szókapcsolatban visszaköszön a „vitézi" jelző. Szabó Mihálynál „nagy hős játék", Palágyi Lajosnál „udvari nagy díszkomédia", Jékely Zoltánnál „históriás színdarab" szerepel, Sárközi Györgynél „vértől csöpögő, bús tragédia", Márton Lászlónál „színpadi akció".

A város kapuja előtt zajló jelenetben színes embertömeggel találkozunk. Húsvét ünnepe van, szabadnap, különféle emberek beszélgetnek az őket foglalkoztató dolgokról. A *Másik polgár* (Andrer Bürger) szájából hangzanak el a következők:

Nichts Bessers weiß ich mir an Sonn- und Feiertagen	Ünnepnapon csak kedvesb, mint akármi,
Als ein Gespräch von Krieg und Kriegsgeschrei,	Igy harczról, háborúról diskurálni,
Wenn *hinten, weit*, in der Türkei,	Ha messze, *Isten háta megett*,
Die Völker aufeinander schlagen.	*Török tatárral* összeveszett.
Man steht am Fenster, trinkt sein Gläschen aus	Pohárka mellől ilykor a folyót
Und sieht den Fluß hinab die bunten Schiffe gleiten;	Nézem, hogy hordja mind a kis hajót,
Dann kehrt man abends froh nach Haus,	S estére haza mék vígan,
Und *segnet Fried* und Friedenszeiten.	És *áldom Istenem*, hogy béke van.

A figyelmes olvasónak megakad a szeme egy soron: míg a német eredetiben a messzi Törökországban egymásra törnek a népek, addig a magyar nyelvű fordításban „török" és „tatár" szerepel: „Török tatárral összeveszett". Itt úgyszintén pragmatikai adaptációval állunk szemben, amely a magyar történelmi múlt török veszedelmét, tatárjárásait idézi. A többi *Faust*-fordítónál nincs szó tatárról, mint ahogy az eredetiben sem. Még két kifejezés tűnik fel a részletben: a „hinten, weit, in der Türkei" ('lent, messzi Törökországban'), amelyet magyarul Dóczi Lajos „az Isten háta megett" frazeológiai szókapcsolattal ad vissza ('nagyon eldugott, távoli helyen'), fokozva ezzel a messzeséget. A „[man] segnet Fried und Friedenszeiten" ('áldjuk a békét és békeidőket') egy, beszédhelyzethez kötött pragmatikus helyzetmondat formájában szerepel Dóczinál: „áldom Istenem". Mindkét fordítói megfeleltetés többletet hordoz, dúsítás a fordító részéről, az eredetiben nincs jelen.

Magyaros jellegű a „kutyabőr" kifejezés a második *Dolgozószoba*-jelenetben, ahol Mefisztó nem elégszik meg az adott szóval, írásba akarja foglalni a szerződést: pergamenre, Dóczi Lajos fordításában „kutyabőrre" óhajtja íratni. Mefisztó bagatellizálja a dolgot, mintha jelentéktelen, szimbolikus dolog volna az egész, pedig valójában Faust lelkéről van szó.

Faust: Allein ein *Pergament*, beschrieben und beprägt, Ist ein Gespenst, vor dem sich alle scheuen.	Faust: De *kutyabőr*, viasz, meg tinta Oly rém, melytől mindenki megriad.

A „beirt s pecsétetelt pergament" (Komáromy), „beírt pecsétes pergament" (Szabó), „irás pecsétivel" (Palágyi) „pergament" (Franyó, Sárközi), „teleírt, pecsétes ív" (Márton), „pecsétes, írt papírlap" (Jékely) helyett Dóczi Lajos a kutyabőr által a „kutyabőrös nemesség" fogalmát idézi fel az olvasóban.

Kozma Andornál és Szabó Mihálynál pár sorral lejjebb visszaköszön a „kutyabőr" kifejezés, meglehet, Dóczi Lajos hatására, hiszen a németben „Wachs und Leder", azaz 'viasz és bőr' szerepel:

De írott pergament s pecsét, mely véle jár.
Mint a kisértet, mindenek borzalma.
A szó már elhal ott a tollban
S viasz- és *kutyabőr*-uralom van.

Az elemzett megfeleltetéseknek az a fordítói elvárás állhat a hátterében, hogy a célnyelvi szövegnek úgy kell hangzania, mintha magyar szerző magyarul írta volna.

A honosítás szándéka vezérli Dóczi Lajost a népies, magyaros szavak használatában is. A 19. században kiépülő magyar nemzettudat a népi jellegzetességeket a nemzeti jelleggel azonosítja. Gyulai Pál hangsúlyozza, hogy a népnyelv alkalmas „a fenség, erő, kellem és humor kifejezésére", de hatása az ellentétébe fordulhat, „durvasággá fajulhat", „ha válogatás vagy ha szükséges átalakítás nélkül" használják a „népi szólásmódokat". Amennyiben az író népiesebb akar lenni a népnél, elvész a népnyelvre jellemző, „keresetlen egyszerűség" – figyelmeztet Gyulai.[36] Az irodalmon belül jelentkező népi-nemzeti irányzat, melynek Petőfi és Arany fő képviselője, a népiességet népnyelvi szókinccsel, népköltészeti formákkal igyekszik megvalósítani. A következő szövegrészletek szóhasználatában Dóczi Lajos is a magyar nemzeti jelleg erősítésére törekszik:

36 Gyulai Pál: *Költői nyelvünk és szépprózánk*. Budapesti Szemle 89(1897). 243. sz. 485.

Was steht ihr Weiber, heult und klagt?	Mit *óbégattok*, asszonyok?
Still, altes Weinfaß!	*Csitt*, öreg hordó!
Eure Höflichkeit erfreut mich sehr	Igen *nyájas*, hogy ide fáradt
Es erben sich Gesetz' und Rechte	A törvény s jogok öröksége
Wie eine ew'ge Krankheit fort	Mint *ős nyavalya* örökűl
Wie hält's nur noch zusammen?	Mi tartja benne a *szuszt* még?
Bald hatte das arme Tier genung	*Doszt* lesz néki nemsokára
Ich weiß dir so ein Schätzchen auszuspüren	Egy ily *tubát* tudok számodra én
Wer schlich sich ein?	Lopva, *suttyomba*?
O Herr, verzeiht den rohen Gruß!	Uram, a *zokszót* megbocsádd
Bei aller verschmähten Liebe!	A *fitymált* szerelemre!
Was kneipt dich denn so sehr?	Mi *csikar* annyira?
Den ganzen Tag hat man die Hände voll!	Egész nap *herczehurcza*, hajtás
Da wurden seine Geschwister	S az udvarnál nagyra ment
Bei Hof auch große Herrn	Minden *pereputtya*
Auf! Holla! Ho!	Haj! *Tillaárom*!
A! tara lara da!	Hej, *dínom-dánom*, sanálom!

A dőlt betűvel kiemelt népies kifejezések részben hangutánzó szavak: a „Csitt!" bizalmas jellegű mondatszó; az Arany János által is réjaként alkalmazott „tillaárom",[37] a „dínom-dánom" kurjantás mint a jókedv, lelkesedés, humor kifejezője; a bizalmas jellegű, hangfestő „hercehurca", a rosszalló, hangutánzó „óbégat". Érzelemkifejező ereje van már hangalakjánál fogva a „suttyomban" főnévnek, a bizalmas, tréfás „szusz" főnévnek, a „doszt" határozószónak, a fölényes lebecsülést kifejező „fitymál" igének, de a „tuba" főnévnek is, amely a fiatal nő kedveskedő, népies megnevezése. Az alkalmazott népies nyelvi elemek nem csupán magyar nemzeti jelleget visznek a célnyelvi szövegbe, de ezenfelül a hangzásbeli expresszivitásukhoz kapcsolódó hangulat is növeli kifejezőerejüket. A kifejezőség fokozódik azáltal, hogy a felsorolt nyelvi elemekhez olyan nyelven kívüli elemek társulnak, mint a gesztus, a hanghordozás, a szituáció.

A kultúraspecifikus kifejezéseken kívül a reáliák sorába tartoznak a ruhadarabok is. A ruhadarabok megnevezésének a fordításakor Dóczi Lajos fordítására nemcsak a honosítás jellemző, hanem az idegenítés is. Nézzünk először példákat a honosításra. Mefisztó így szól Fausthoz:

Csak add nekem *palástod, kucsmád*
Komm, gib mir deinen *Rock* und *Mütze*.

37 Arany János: *Írószobám = Arany János vidám versei.* Szerk. R. Berde Mária. Lepage Lajos Könyvkereskedés, Kvár, 1942. 13.

A német „Rock" megfelelője 'kabát', a „Mütze" meg 'fejfedő, sapka'. Dóczi Lajos itt honosít, magyaros ruhadarabokat ad a szereplőkre.

Az Auerbach pincéjében énekelt bordalban (Runda) már az idegenítésnek vagyunk tanúi:

Da, miß dem Junker *Kleider*	Szabj ez úrfinak *ruhát*
Und miß ihm *Hosen* an.	*Kaputot, nadrágot*.
……	……
Und daß, so lieb sein Kopf ihm ist,	És úgy vigyázzon a fejére,
Die *Hosen* keine Falten werfen!	Hahogy a *plundra* ráncot vet.

A ruhadarabok immár nem magyarosak, hanem német ruhadarabok: a „kaput" ('hosszú felsőkabát mint polgári férfiviselet') és a „plundra" ('bő szárú férfinadrág'). Hogyha a 19. századi kortárs fordítók megoldásait nézzük, láthatjuk, hogy az idegenítés Dóczi Lajosra jellemző eljárás, Komáromy Andornál és Palágyi Lajosnál egyszerűen „ruha", „nadrág" szerepel, Szabó Mihály a „pantallon", „kabát", „nadrág" lexémákat választja.

A tanítvány a „pitvaron" vár Faustra, amely a tornác népies megnevezése („Most is vár – hallom – egy a *pitvaron*" – „Gleich hör ich einen *auf dem Gange*!"). Ugyanakkor Bálint rátámad Faustra, és így szól: „Ki már azzal a *gyíklesővel*!" („Heraus mit Eurem Flederwisch!"). A *gyíkleső* német eredetű szó, egy vékony, rövid kard gúnyneve, amelyet díszöltözethez szoktak felkötni. A „pitvar" csak Dóczi Lajosnál fordul elő, Komáromy, Szabó, Palágyi a „folyosó" lexémát választja; a kard mindhárom fordítónál „gyíkleső".

Mefisztó így szól: „De parádés napon *ordót* viselni illik" („Doch läßt am Galatag man seinen *Orden* sehn"). Az „Orden" ('rendjel') fordításakor Dóczi Lajos a latin eredetű „ordó" kifejezést használja.[38] Szabó Mihály is él az „ordó" kifejezéssel, de Komáromy és Palágyi az „Orden" magyar megfelelőjeként a „rendjel" lexémát választja.

A társalgásban használt fordulatok, beszédhelyzethez kötött formulák magyarítása is mind a célnyelvi olvasóhoz való igazodást jelzik. Dóczi Lajos Faustja az „Isten hozzád" búcsúszóval köszön el a boldogságtól: „Most *Isten hozzád*, boldogságom". A forrásnyelvi szövegben szereplő „Es wird mein schönstes Glück zunichte!" nyersfordításban annyit tesz, mint 'legszebb boldogságom odalesz, megsemmisül'. Komáromy Andor így fordít: „Egész boldogságomnak vége van!", Szabó Mihály pedig a következőképpen: „Oda most legszebb szerencsém".

Faust átlátja, hogy „az ördög egoista, / Egy *Isten áldjon*-ért nem teszi ő / Azt, miből másnak haszna nő". A német szövegben „um Gottes willen" szerepel, 'az istenért,

38 Tótfalusi István: *Idegenszó-tár*. Tinta, Bp., 2008. 678.

az Isten szerelméért' („… der Teufel ist ein Egoist/ Und tut nicht leicht um Gottes willen, / Was einem andern nützlich ist"). Ha Dóczi kortársainak megoldásait vizsgáljuk, látható, hogy ketten is az „isten nevében" szókapcsolattal élnek (Szabó: „Az ördög egoista, / S isten nevében olyant nem tesz", Palágyi: „nem segít csak úgy isten nevében"). Ettől némileg eltér Komáromy Andor fordítása: „az ördög önző jól tudom, / S Isten fizessért nem könnyen teszi".

Mefisztó alázatosan, esedezve kéri az őt fogva tartó Faustot, hogy bocsássa el: „Ezúttal főkép s mindenképen/ Csak azt *instálom*, hogy bocsáss". A népies, régies igei alak, az „instálom" az alázatosság és az udvariasság árnyalatát kölcsönzi Mefisztó kérésének, mint a német eredetiben elhangzó 'kérve kérlek' („Doch jetzo bitt ich, *hoch und höchst"*). Palágyi a könyörgést a „sürgető" melléknév fokozó ismétlésével éri el – az alapfokot a középfok követi módhatározói funkcióban: „Most csak azt kérem, sürgetően, / Legsürgetőbben: hagyj, eressz el!". Komáromy az ismételt „nagyon" határozószóval („Most csak arra kérlek, nagyon, nagyon, / Ereszsz engem ezuttal szabadon") nyomatékosít, Szabó ördöge pedig megalázkodik Faust előtt: „Most csak arra kérlek, tisztelettel, / S alázatosan, hogy bocsáss el".

Úgyszintén udvariasságot fejez ki a „de ne vegye zokon" betoldás a Tanítvány beszédében, hiszen az idiomatikus kifejezés a forrásnyelvi szövegben nincs jelen: „De ne vegye zokon: / Megvallom, már is elkivánkozom" („*Aufrichtig*, möchte schon wieder fort").

A düh, indulatosság kifejezését szolgálják az enyhébb szitokformák, mint a Dóczi Lajos fordításában szereplő „patvarba!" („Was Henker!"), amely Komáromynál „mit a poklok!", Palágyinál „teringettét!" felkiáltás lesz.

A „verné el a jég" (Csak hogy kószálni szeretett felette, / meg más borát és hitvesét szerette, / Meg a koczkát – hogy *verné el a jég*!) Dóczi Lajos célnyelvi szövegében betoldás, hiszen az eredetiben nincsen szitok („Er liebte nur das allzuviele Wandern/ Und fremde Weiber und fremden Wein/ Und das verfluchte Würfelspiel"). A vele kortárs fordítók közül egyik sem told be szitkot, Szabó Mihály az „istenverte kocka" szókapcsolattal él, Palágyi Lajos és Komáromy Andor a forrásnyelvi szöveghez hűen az „átkos koczka", valamint az „átkozott sok koczka" kifejezést választják (verflucht – átkozott). A „verné el a jég" betoldás egyfajta kompenzálásként értelmezhető.

Összegzésként elmondható, Dóczi Lajos Goethe művét úgy fordítja magyarra, hogy rendszerint kellő mértékben és indokolt esetben él a pragmatikai adaptáció lehetőségével. Erre utal az a tény, hogy a későbbi magyar *Faust*-fordítók többnyire ugyanazokon a szöveghelyeken alkalmaznak adaptációt. A beszélő személynevek magyarításában Dóczi Lajos általában fordítói leleményességről tesz tanúságot, fordítói megoldásai gyakran kifejezőek, szemléletesek. Nemcsak a tulajdonnevek esetében magyarosít, hanem köszönések és társalgásban használt fordulatok, beszédhelyzethez kötött formulák népies változatainak alkalmazásával is. Nála az adaptáció nem mechanikus eljárás, nem él vele indokolatlanul, hanem a célnyelvi olvasóra akar

hatni vele. A befogadó közösség korabeli elvárásaihoz igazodik, és, ha szükségesnek érzi, akár az idegenítés alkalmazásával teremt sajátos atmoszférát, amint ezt a szellemek német nevének megőrzése mutatja. Ugyanakkor elmondható, hogy a honosítást csak annyiban érvényesíti, amennyiben a mű világa és az általa követett hűségkoncepció követelménye ezt lehetővé teszi. Láthatjuk, hogy fordítói döntései során mindkét fordítói magatartartás – a honosítás és idegenítés – megnyilvánul. A felsorolt fordítói megoldások elemzése azt mutatja, hogy Dóczi Lajos előnyben részesíti a honosítást, a célnyelvi befogadót tartva szem előtt. Kulturális adaptációja az újrafordítási hipotézis elméletével is magyarázható, amely szerint az idegen kultúra befogadása érdekében az első fordításokra a honosítási szándék nagyobb mértékben jellemző.

THE FORMS OF ADAPTATION IN THE HUNGARIAN TRANSLATION OF FAUST BY LAJOS DÓCZI

Keywords: *Lajos Dóczi as a bilingual translator; literary translation; Faust by Johann Wolfgang von Goethe; comparative analyses; culturally bounded words*

Lajos Dóczi (1845–1919) was a writer, poet and translator, journalist and a bilingual diplomat of Jewish origin. The article describes the translation techniques concerning the culturally bounded words and expressions in the Hungarian translations of Faust written by J. W. Goethe. Analysing the translating techniques and methods applied by Dóczi, the adaption is an outstanding procedure. In the target language text of the drama, in some cases, one can observe the replacement of social-cultural realities of the original text with the elements of the target language culture. Thus, the scene Walpurgis Night is placed form *Brocken Mountain* to *Gellért Hill*, in Budapest. Adaption is present especially in the case of geographical and personal names with stylistic value, as well as in the translation of connotative and emotive expressions.

FORMELE ADAPTĂRII ÎN TRADUCEREA ÎN MAGHIARĂ A OPEREI *FAUST* DE CĂTRE LAJOS DÓCZI

Cuvinte-cheie: *Lajos Dóczi traducător bilingv; traducere literară; Faust de Johann Wolfgang von Goethe; analiză comparativ-contrastivă; realii și cultureme*

Lajos Dóczi (1845–1919) a fost un scriitor, poet, traducător, jurnalist și diplomat bilingv de origine evreiască. Articolul studiază procedeele de traducere a realiilor, a culturemelor germane în limba maghiară în opera Faust de J. W. Goethe. Privitor la metodele și tehnicile

abordate de Lajos Dóczi, se constată că unul dintre principiile la care apelează este adaptarea. În textul țintă al dramei observăm înlocuirea unor realități socio-culturale din limba sursă printr-una specifică socioculturii limbii țintă: astfel scena Nopții Walpurgis este mutată de pe muntele Brocken pe Muntele Gellért. Adaptarea se efectuează în cazul unor nume geografice și cel al unor nume de persone având funcție stilistică, dar și a unor expresii cărora li se pot atașa sensuri conotative, asociative sau emotive.

II.
TÖRTÉNELEM

„Cselekvő arisztokraták" – Tanulmányok a 90 éves Egyed Ákos tiszteletére

Szabadi István*

FEJEDELMEK, NAGYASSZONYOK ÉS VALLÁSI SOKSZÍNŰSÉG SZILÁGYSOMLYÓN A 17. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN**

Kulcsszavak: *Szilágyság; vallási sokszínűség; 17. század; somlyói Báthory-család; Erdély református fejedelmei*

Közismert az a 16. századi folyamat, melynek során, a középkori erdélyi katolikus egyház szekularizációja kapcsán, a gyulafehérvári püspöki palotából fejedelmi palota, az erdélyi rendházakból iskolák lettek, majd 1566 novemberében a római katolikus papokat kiutasították a fejedelemség területéről.[1] A Szilágyságban is megszűntek a római katolikusok egyházi intézményei, jövedelmeiket az újonnan létrejövő, éppen intézményesülő protestáns gyülekezetek kapták meg. A nyugati katolicizmus vallásgyakorlata privát szertartásokra, a főnemesi udvarokra korlátozódott, ezek között a legjelentősebb politikai és anyagi befolyással és hatalommal a Szilágyságban ekkor a somlyai Báthoryak rendelkeztek.

* Szabadi István (1964), PhD, Dr. habil., történész, egyetemi docens, Debreceni Egyetem BTK Történelmi Intézet, iszabadi@gmail.com.

** A tanulmány az NKFI K 120197 számú pályázatának keretében és a DAB Történelmi Munkabizottságának támogatásával készült.

1 „A religio dolgából végeztetett volt, ez előtt is egyenlő akarattal megtekintvén, hogy mindeneknek felette, minden keresztyének isteni dolgát keljen szeme előtt viselni, hogy ez előtt való articulusok tartása szerint, az evaugelium praedikálása, semminémű nemzet között meg ne háborittassék, és az isten tisztessége, nevekedése meg ne bántassék. sőt inkább minden bálványozások, és isten ellen való káromlások küzülök kitisztittassanak. és megszűnjenek, most is azért újabban végeztetett, hogy ez birodalomból minden nemzetség közül efféle bálványozások kitöröltessenek és az istennek igéje szabadon hirdettessék." *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. 1540–1699*. I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. MTA, Bp., 1875–1898 (a továbbiakban EOE). II. 326.

A 16. század második felében Erdélynek fejedelmeket és vajdákat adó Báthoryak családi birtokán, Szilágysomlyón természetes módon mindig szolgált katolikus pap. Ez teljesen független volt Báthory István fejedelemnek és testvérének, Kristóf vajdának attól a politikájától, hogy szerte Erdélyben és a Partiumban, így a Szilágyságban is a helvét irányt támogatták az unitáriusok meggyengítése végett. Báthory István 1571-es fejedelemmé választását, buzgó katolikus volta ellenére, az ekkor már egyértelműen protestáns többségű Erdélyben nagy várakozással fogadták a protestánsok is.[2] A János Zsigmond alatt megerősödött unitáriusok visszaszorítását várták tőle. Ne feledjük, ekkor Erdélyben még két egyház volt: a szász és a magyar, egy-egy püspökkel. A szászok egyháza homogén, az ágostai hitvallást követő egyház, a magyaroké heterogén, mely több confessiót fogadott magába.[3] Báthory igyekezett a szász egyházat megerősíteni, a magyar egyházból pedig olyan módon kiszorítani az unitáriusokat, hogy a reformátusok kerülhessenek erősebb pozíciókba.[4]

Kruppa Tamás hívja fel a figyelmet arra, hogy a Partiumban lévő vármegyék (Bihar, Kraszna, Közép-Szolnok, Máramaros) illetve Szatmár, Szabolcs, Bereg, Ugocsa birtokosai néhány családból kerültek ki. Köztük legjelentősebb a Báthory-család két

2 Debreceni Ember Pál is így emlékezik rá a 17–18. század fordulóján: „Dávid Blandratával és az ariánus dogmák más csatlósaival egyetemben abban reménykedtek, hogy aranykor virrad rájuk. Ezeket a reményeket azonban meghiúsította a fejedelemségben következő Báthory István gondoskodása és ügyessége". Debreceni Ember Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története.* Ford. Botos Péter. Sárospatak, 2009. 201.; „az új erdélyi fejedelem, Báthory István elhalmozta az egyházat. Ugyanis az ő bölcsessége, vitézsége, műveltsége, kegyessége – hasonlóan minden más állami és vallási ügyben a béke és a háború fortélyaiban való jártassága – által messze felülmúlta kora minden fejedelmét, s helyesen úgy vélte, hogy akkor kezdheti meg szerencsésen az uralkodását, ha mindenekelőtt magára veszi a megzavart vallás gondját". Uo. 200–201.

3 „Amint tehát az 1570-es évek elején még nem létezett unitárius egyház, a fentiek értelmében éppúgy nem beszélhetünk önálló szervezettel rendelkező református ról sem, csupán azt mondhatjuk, hogy voltak olyan gyülekezetek, amelyek a vallásújításban nem voltak hajlandók rálépni az olasz Giorgio Biandrata és társai által javasolt útra, ám püspökük nekik is az a Dávid Ferenc volt, aki persze több teológiai kérdésben is mást tanított, mint a svájci reformátorok." Balázs Mihály: *Toleráns ország – félreértett törvények. A 16. századi erdélyi vallási törvények értelmezéséhez = Szegedi Egyetemi Tudástár 6. Bölcsészettudományok.* Szerk. Pál József–Vajda Zoltán. Szegedi Egyetemi, Szeged, 2014. 100.

4 „A két Báthory: István és Kristóf, az ágostai hitvallást tekintette ezen egyház hivatalos confessiojának, minthogy az 1571. szept. 9-iki medgyesi zsinaton, a mikor Alesius a magyar egyházak püspökévé másodszor is megválasztatott, a református lelkészek is aláírták az ágostai hitvallást és ennek apologiáját; fenntartva az úrvacsora kérdésében eddig elfoglalt kálvini álláspontjukat. Valószínű, hogy Báthory István felfogására tekintettel, később az összes református lelkészek is elfogadták ugyanilyen módon az ágostai hitvallást, és éppen ezért nevezte Báthory Kristóf még 1580-ban is ágostai hitvallásúaknak őket." Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története.* I–V. Bp., 1904 (a továbbiakban Pokoly: *Az erdélyi*). IV. 46.

ága, de említhető még Serédy Gáspár, Török János és Telegdy Miklós. 1571-ben még mind jelentős pozíciókban voltak, ráadásul ekkorra már szinte kivétel nélkül a helvét irány követői, annak legfontosabb patrónusai voltak, birtokaik pedig a leendő határvonal két oldalán helyezkedtek el. Báthory Istvánnak szüksége volt rájuk, sokukkal rokonságban is állt, számtalan feléjük tett gesztusát ezek is indokolták.[5]

Így a Báthoryak számára még családi birtokukon, a somlyói uradalomban is csupán a 17. század elején nyílott lehetőség arra, hogy a katolikus felekezet helyzetének megerősítéséhez fogjanak. Ebben két lengyel származású Báthory özvegynek, Kostka[6] Zsófiának és Zakreszka[7] Annának kulcsszerep jutott. Anyósról és menyéről, Báthory András anyjáról és feleségéről van szó, akik talán nem is ismerték egymást, ugyanis Zsófia 1618-ban elhunyt, Anna pedig 1614-ben született.[8]

Ecsedi Báthory István, a református főúr, országbíró 1605-ös halálával kihalt a Báthoryak ecsedi ága. A két ág minden vagyona gyámfiára, a későbbi fejedelemre, somlyai Báthory Gáborra szállt. Ő 1612-ben, már fejedelemként, féltestvérének, Báthory Andrásnak[9] és mostohaanyjának, Kostka Zsófiának – apja, Báthory István[10]

5 Kruppa Tamás: *Kísérletek Erdély rekatolizációjára. Tervek az erdélyi püspökség visszaállítására Báthory István és Zsigmond idejében.* Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 14(2002). 1–4. sz. 46–47.

6 Stemberghi, stangenbergi Kostka család. Névváltozatok: Costka, Koczka, Kosztka, Koztka.

7 Feldeni Zakrzewski család. Névváltozatok: Sagreski, Zakreczki, Zakreski, Zakrewski, Zakrewszki, Zakrzeski.

8 Filkorn Pál: *II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem ősei.* Levéltári Közlemények 47(1976). 2. sz. 207. Wertner Mór szerint Kostka Zsófia vissza sem tért Erdélybe férje halála után. „[Báthory István] kétszer nősült. Első neje Ákos nb. Pelsőczi Bebek György (†1567) és Eperjesi Patócsi Zsófia (sz.1533 – †1583. szeptember 1.) leánya, Zsuzsanna, kivel 1580 János napja utáni vasárnapon kelt egybe. Második neje a lengyel Kostka Zsófia. Atyja Kostka Kristóf pomerániai vajda, golubi és koscierzyni starosta; anyja: Konopacka Anna. Zsófia férje halála után Lengyelországba vonult vissza. Halála évét nem ismerjük. István első házasságából származik Gábor és Anna; másodikából András". Wertner Mór: *A Báthoryak családi története.* Turul 18(1900). 26–27.

9 Somlyai Báthory András (1596 után–1631) 1619-ben Bethlen Gábor kíséretének tagja, 1630–1631 között krasznai főispán. Apja, Báthory István 1601-es halála után anyjával, Kostka Zsófiával Lengyelországba ment, ahonnan 1612-ben térhetett vissza. Filkorn: *i. m.* 207.

10 Somlyai Báthory István (1562–1601) 1574-től krasznai főispán, 1584-ben erdélyi vajda, majd váradi kapitány. 1596-ban kötötte második házasságát a lengyel stemberghi Kostka Zsófiával (1582–1618). Uo. 207.

második feleségének – adományozta a fejedelmi birtokot,[11] Kraszna vármegye székhelyét, Szilágysomlyót és a hozzá tartozó uradalmat.[12]

Petri Mór alapján[13] a somlyai uradalom tartozékai a 17. század első felében a következők: maga Somlyó város, továbbá teljes egészében (integra possesio) Kraszna mezőváros, Máron, Pecsely, Balla, Baksa, Bagos, Kárásztelek, részben (portiók) Perecsen, Ujlak, Kerestelek, Csehi, Szoros, Győrtelek, Hídvég, a Meszesalján Csizér, Kis-Boján, Boronamező, Bagolyfalva, Bogdánháza, Pecsely környékén Alsó-Bán, Felső-Bán, Ballaháza, Tóthfalu, Tusza, a Rézalján Füzes, Ujvágás, Oláh-Valkó, Alsó-Jáz, Felső-Jáz, Alsó-Gyümölcsénes, Felső-Gyümölcsénes, Bagolyfalva, Bucsum. Petri hozzáteszi: „a somlyai jószágon kívül Somlyó várához dézmáló faluk a Szilágyban Krasznavármegyében Ilosva és Borzás még".[14]

Ha megnézzük, a somlyói uradalom tartozékai közül a Krasznai református egyházmegye részeként a század végén az alábbi települések szerepelnek Debreceni Ember Pál összeírásában: Somlyó, Kraszna, Valkó, Bagos, Borzás, Perecsen, Somlyóújlak, Csehi, Balla, Ilosva.[15] E gyülekezetek közül szinte mindegyikben igyekeztek a somlyai birtokosok teret nyerni a katolicizmus számára már Kostka Zsófia alatt is, amely

11 Náprágyi Demeter erdélyi püspök emlékirata az erdélyi viszonyokról: „Sequuntur bona et redditus principis ordinarii. Praeter decimarum arendam, quas Saxones et nobiles arendare solent, item annualem provincialium contributionem, habet princeps aliquot arces seu castra: 1. Varadinum. 2. Somlio. 3. Hust. 4. Keowar. 5. Samos Yiuar. 6. Maros Viuar. 7. Albam Juliam olim sedem episcopalem. 8. Vincz olim capituli Albensis. 9. Monora etiam capituli Albensis, Enied similiter. 10. Deua. 11. Branichka. 12. Sidowar. 13. Lippa confinium. 14. Wilagoswar confinium, Solmos, Ueno confinia, Fogaras, Lugas et Karansebes districtus. In his omnibus provisores seu officiales fuerunt, qui perceptoribus singulis annis dabant rationem". EOE V. 168.

12 „1612. szeptember 4. [Báthory] Gábor fejedelem a hiteleshelyen vallja, hogy rokoni szeretetből mostohaanyjának, néhai Bathory István özvegyének: Koczka Zsófiának és fivérének, néhai Bathory István feleségétől, Koczka Zsófiától született fiának: Bathory Andrásnak, továbbá mindkét nemű örököseiknek adományozza Somlio (Krazna vm) várát és annak összes tartozékait. Feltételül szabja, hogy a kedvezményezettek soha és semmilyen módon nem fogják birtokukban háborgatni a fejedelem híveit és udvari familiárisait, akiket azelőtt megadományozott, továbbá üldözni a kálvini, illetőleg a lutheri (Calvinianae seu Lutheranae) tanítást terjesztő papokat és prédikátorokat a vár és a hozzá tartozó falvak területén, ellenkező esetben a javak szálljanak vissza a fejedelemre és örököseire." *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei, 1600–1613.* Közzéteszi Gálfi Emőke. EME, Kvár, 2016 (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 2). 125–126 (396. kivonat).

13 Petri Mór: *Szilágy vármegye monografiája.* I–VI. Bp., 1901–1904 (a továbbiakban Petri: *Szilágy vármegye*). I. 203.

14 Uo. 221.

15 Debreceni Ember: *i. m.* 464–465.

folytatódott menyének, az 1631-ben elhunyt Báthory András özvegyének, Zakreszka Annának idején is, aki haláláig, 1658-ig önállóan igazgatta az uradalmat.[16]

Ezek a küzdelmek, viták az eleve vegyes felekezetű Somlyón voltak a legélénkebbek. Sipos Gábor egy tanulmánya a szilágysági református tractus vonatkozó oklevelei alapján, jól adatoltan bontja ki a kérdést.[17] Ez alapján a következőképpen foglalhatóak össze a 17. század első felének eseményei: Bocskai István, Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelmek alatt, Kisdobszai Dániel somlyai lelkész, krasznai esperes idejében a somlyói református egyház több dézsmaadományban részesült, az esperes egyúttal a középkori templom és parókia lakója, ezek jövedelmének élvezője. A somlyói reformátusoké volt a kémeri, 1614-től a dörzsöki (bályoki) dézsma is. A református egyház kapta a dézsmát Somlyó mellett Hadadon, Zilahon, Krasznán, Bagoson is. A dézsma átvételét igyekezett megakadályozni a birtokos Kostka Zsófia, sőt pápista papot is próbált bevinni Somlyóra és Krasznára. A szilágysági reformátusok az országgyűlés elé vitték a panaszukat, mely 1610-ben elrendelte, hogy „se Tövisen, se Fejérvárott, se [Kolozs]Monostoron, se a somlyai jószágban, se Székelyudvarhelyt … pápás papnak szabad nem légyen lenni".[18] Báthory Gábor Kolozsvárott, 1612. február 5-én kiadott oklevelében elrendelte, hogy a somlyói vár tisztjei gondoskodjanak a református gyülekezet életének, jövedelmének, templomának védelméről. Kisdobszai esperes halála (1615) után mégis elvették a reformátusoktól a középkori templomot, ezért Bethlen Gábor 1615. május 27-én Kraszna vármegyének parancsolta meg annak visszaadását.

Hamarosan fordulat történt a somlyói egyházak életében. 1615 őszén az országgyűlés Szilágysomlyón (és Udvarhelyen) a katolikusok kérésére változtatott az „egy település – egy felekezet" addigi gyakorlatán (a „maior pars" elvén), és elrendelte, hogy ha a katolikusok vannak többségben, legyen övék a templom. De kötelesek legyenek a reformátusok számára, azokkal osztozva a költségeken, új istentiszteleti helyet (auditoriumot) építeni, cserében pedig legyen övék a parókia és a dézsma negyede.[19]

16 Báthory András 1628–1629 körül vette el feldeni Zakrzewska Anna Máriát (1614–1658), aki l658. március 28-án hunyt el. Temetése 1658. augusztus 2-án Somlyón volt. Filkorn: *i. m.* 207.

17 Sipos Gábor: *Katolikus–református vita a Szilágyságban a 17. század elején = Báthory Gábor és kora.* Szerk. Papp Klára–Jeney-Tóth Annamária–Ulrich Attila. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Erdély-történeti Alapítvány, Debrecen, 2009. 311–323.

18 EOE VI. 170.

19 „Az romana religióú uraink atyánkfiai instantiájokra, minthogy articulusuuk vagyon rólla, hogy a hol melyik fél többen vagyon, az olyané légyen az templum, megengedtük, hogy Somlyón és Udvarhelyt is, ha többen vadnak azon az hitön valók, az templomok ő számokra légyenek; de addig bele ne szállhassanak, hanem elsőben egyenlőképpen és egy költséggel az két religión valók építsenek Somlyón és Udvarhelyen auditóriumokat, elkészítvén az

Az 1610-es évek végén történhetett a felekezeti arányok megállapítása, mely azt mutatta, hogy a katolikusok vannak többségben, így övék lett a középkori templom, a reformátusoké az új imaház, a kémeri, bályoki, ippi, récsei és lecsméri dézsmát pedig azonos arányban kapta meg a két felekezet.

Ez a somlyói reformátusok életében nyilván gyökeres változást hozott, bár az erdélyi református fejedelmek védelmét a század folyamán mindig élvezhették. A 17. század erdélyi református fejedelmei számára Kraszna és Közép-Szolnok református egyházmegyéjének és ezáltal református egyházainak támogatása igen tudatos egyházpolitikát tükröz. Gondolok itt elsősorban Bethlen Gábor fejedelemségére és a szilágysági református esperesek kiválasztására.

Elsőként Kisdobszai Dánielről kell szót ejteni. Vezetékneve hódoltsági származásra utal, Somogyból érkezett, mint Kálmáncsehi vagy Melius.[20] Még ahhoz a lelkészi nemzedékhez tartozott, amely Wittenbergben volt diák, 1577. december 16-án iratkozott be az egyetemre Károlyi Mihállyal és Laskai Csókás Péterrel egyszerre. Már 1578-ban hazatért, 1581 októberében Szilágycsehiben, 1592–1598 között Zilahon volt lelkész, itt lett a Szilágyi egyházmegye esperese. Ezután Szamosudvarhelyen, majd 1608-tól Szilágysomlyón szolgált lelkészként és espereskent haláláig, 1614 nyaráig.[21]

Azért, hogy nemzedékének kontextusában láthassuk nevelődését és életútját, hadd mondjam el, hogy Kisdobszai nemzedéke számára meghatározó volt Philipp Melanchthon teológiai munkássága, melyre a mértéktartás, a tolerancia volt jellemző: a szükséges dolgokban hűséget, a többiekben – az egység érdekében – engedékenységet hirdetett. Nem kevesen vélik úgy, hogy (nem utolsósorban Magyarországon) ez tette lehetővé a protestantizmus svájci irányzatának a század második felében való gyors továbbterjedését.[22]

---

auditóriumokat, azután restituáltassék mind az két helyen mind az két parochiához való házzal és quartával együtt az maior parsnak." EOE VII. 286.

20 Kisdobsza Kálmáncsehi Sánta Márton szülőhelyével, Kálmáncsa mezővárossal szomszédos, mindig is túlnyomórészt reformátusok lakta település volt, 1950 óta Baranya megyéhez tartozik.

21 „C: 1577. december 16. Károlyi Mihállyal és laskai Csókás Péterrel egyszerre; E 1578 január 7. Még 1578-ba hazatért, a coetustól hét tallér és öt arany útravalót kapott. 1581 októberében már biztosan Szilágycsehiben volt református lelkész. 1592-ben zilahi lelkészként lett a szilágyi egyházmegye esperese, itt volt még 1598-ban is. Innen, Zoványi Jenő szerint, elűzték, és Szamosudvarhelyre került. 1608-ban pedig már Szilágysomlyón találjuk. Halála után a földbirtokos elvette a templomot a reformátusoktól, s katolikus papot akart hozni, ez kiváltotta Bethlen Gábor közbelépését". Szabó András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613.* Balassi, Bp., 2017 (Humanizmus és reformáció 37). 176.

22 Kovács Endre: *Melanchton und Ungarn = Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae.* Akademie, Berlin, 1963. 261–269.

A Kisdobszait követő szilágysági esperesek már Heidelberg neveltjei. Heltai János alapvető munkáiban feltárta, és adattárban rögzítette a magyarországi protestáns diákok 17. század eleji heidelbergi peregrinációját.[23] Ugyanő kitért későbbi hazai pályafutásukra is.[24] Kiemeli, hogy a magyar diákok heidelbergi peregrinációja „rendkívül sikeres volt, vallási, művelődési, politikai hatásait szinte máig felismerhetjük".[25] A Partiumban Ecsedi Báthory István,[26] később Erdélyben Bethlen Gábor művelődéspolitikájának köszönhetően, de legalább ilyen mértékben a lelkésztársadalom, illetve a református egyházkormányzat törekvéseinek is megfelelően, egyre erősebb lett a lelkésztársadalom „ordo ecclesiasticus" jellege. Ugyanis a protestantizmus kezdetben nem tekintette a papságot ordónak, azaz külön rendnek, mégis, egyházakká szerveződése után, megörökölte vagy elnyerte azokat a kiváltságokat, amelyek a római katolikus papoknak is jártak.[27] Ebben a folyamatban, mely során a református egyház betagozódott a rendi társadalomba, a heidelbergi peregrinusoknak kiemelkedő szerep jutott, a Tiszántúlon például 1614–1649 között az egyházkerület vezetői (a püspökök és jórészt az esperesek) közülük kerültek ki.[28]

A Szilágyi/Krasznai egyházmegye Kisdobszai Dánielt követő espereséről, Perecseni Ferencről alig tudunk valamit, és a rákövetkezők példái is jól mutatják a forrásadottságok szegényességét és a források esetlegességét. Zsigmond Attila szerint

23 Heltai János: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról.* Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980 (a továbbiakban Heltai: *Adattár*). 243–347.

24 Uő: *A heidelbergi egyetemjárás, 1595–1621 = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon.* II. Szerk. Békési Imre–Jankovics József–Kósa László–Nyerges Judit. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., Bp.–Szeged, 1993. 540–548.

25 Uo. 544.

26 Szabadi István: *Adalékok Ecsedi Báthory István (1555–1605) mecenaturájához = Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában.* Szerk. Bárány Attila–Orosz István–Papp Klára–Vinkler Bálint. Debreceni Egyetem Történeti Intézete, Debrecen, 2014. 293–299.

27 Dáné Veronka: *„Hogy gyászos állapotjok vigasztalást vehessen". Bocskai István kiváltságlevele az erdélyi református lelkészözvegyek és árvák javára = „Nincsen nekönk több hazánk ennél…" Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez.* Szerk. Barta János–Papp Klára. Lucidus, Bp., 2004. 174–184.

28 „51 Pareus-tanítvány pályájának csúcsát jelentette a prédikátori állás. Jellemző, hogy valamennyien népes helységekben, gazdag mezővárosban vagy városban, esetleg egy-egy mágnás udvari papjaként működtek… Az 51 prédikátoron kívül 24-en viseltek esperesi hivatalt is, s tízen a püspöki tisztet is elnyerték: Czeglédi Szabó Pál, Csulai György, Diószegi V. Mihály, Geleji Katona István, Kanizsai Pálfi János, Keresszegi Herman István, Samarjai János, Simándi Bodó Mihály állottak hosszabb rövidebb ideig egy-egy egyházkerület élén." Heltai: *Adattár.* 247.

Perecseni 1598–1608 között hadadi lelkész volt.[29] Más, jól adatolt forrás szerint azonban 1602-ben Monóban szolgált,[30] ahol, szintén Zoványi Jenő szerint, 1618-ban is esperes volt.[31] Petri Mór szerint pedig 1628-ban is esperes volt,[32] de ez utóbbi adat kizárható, hiszen ekkor már régen Keresszegi István töltötte be ezt a hivatalt.

Keresszegi Herman István már jóval ismertebb alakja a szilágysági egyháztörténetnek, mint aki Báthory Kristóf 1580-ban, a szilágysági espereseknek kiadott oklevelének megerősítését Bethlen Gábornál elérte (1624. július 4.).[33] 1629-ben szintén ő eszközölte ki Bethlen híres, a lelkészek utódait megnemesítő oklevelét is.[34] A szilágysági lelkészek névsora (a névsorokat tartalmazó legkorábbi egyházmegyei protocollum 1656-ban kezdődik) Keresszegi esperességéig nyúlik vissza, ez az 1620-as adat az első feljegyzés a Krasznai egyházmegye református papjairól.[35] Az 1646. évi szatmárnémeti zsinat döntése ellenére a Tiszántúlon, a Geleji-kánonok mellőzésével, továbbra is az *Articuli maiores* és a Keresszegi által 1633-ban összeállított, zsinati határozatokat tartalmazó *Appendix* alapján folyt az egyházkerület igazgatása.

Keresszeginek már a vezetékneve is említést érdemel. Gyakran írják ugyanis Keresztszeginek,[36] de tudjuk, hogy Körösszegen (Bihar vármegye) született, az egyház-

29 Zsigmond Attila szíves közlésére Hermán M. János hivatkozik egy tanulmányában. Hermán M. János: *A hadadi lelkipásztorok névsora.* Református Szemle 105(2012). 5. sz. 528.

30 Zoványi Jenő: *Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett = Magyar protestáns egyháztörténeti adattár.* XIII. Szerk. Zsinka Ferenc. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Bp., 1929. 109.

31 Uő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp., 1977. 607.

32 Petri Mór Sülelmedről írja, jellemzően az 1879-es „Névkönyv" 24. lapjára hivatkozva: „Egy 1628. febr. 23-diki egyházmegyei jegyzőkönyv szerint: «papi díjlevelet szervez és magának papot bir. Fizetés minden gazdától egy és fél kalangya búza és egy kalangya zab, ha búzája nincs 33 dr., ha zabja nincs 10 dr.; kinek bora termett, fél veder. Asszonyunk őnagysága grátiájából az malomnak sabbathalissa a prédikátoré, a decimából sedecim.» «írattatott Perecseni Ferencz Esperes uram előtt a fenn irt napon és évben»". Petri: *Szilágy vármegye.* IV. 362.

33 Szabadi István: *Báthory Kristóf erdélyi vajda 1580-as oklevele és a szilágysági reformátusok = A magyar arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolatai és szerepvállalása.* Szerk. Papp Klára–Püski Levente–Novák Ádám. Debreceni Egyetem Történeti Intézete, Debrecen, 2019. 81–87.

34 Uő: *„Keresik sokan régi leveleiket". A lelkészutódok privilégiumának érvényesítése a Partiumban = „Eklézsiáknak, egyházi szolgáknak egyetlenegy dajkája". Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról.* Szerk. Dáné Veronka–Szabadi István. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete–Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen, 2014 (a továbbiakban *„Eklézsiának…"*). 85–96.

35 Zsigmond Attila: *A Szilágyi traktus legrégebbi lelkésznévsorai.* Református Szemle 100(2007). 4. sz. 898–930.

36 Hogy ne kelljen messzire menni a példáért, a zilahi református egyházközség *Váradi bibliá*jában található lelkésznévsor Zoványi P. György kezéhez köthető részének szöveghű átírása szerint is Keresztszegi a neve. Lásd Uő: *„Memoriae Sacrum". Egy 18. századi lelkész-*

kerület korabeli jegyzőkönyvében is folyamatosan Keresszeghiként szerepel a neve.[37] Debrecenben volt tógátus diák, 1609. augusztus 9-én iratkozott be, 1612-ben senior lett. Járt a marburgi egyetemre (1613-ban), majd Wittenbergben egyike volt az utolsó ott tanult református magyaroknak, 1614. április 23-án pedig a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Hazatérve, 1616-ban zilahi lelkész, 1620 júniusában a Szilágyi egyházmegye esperese, 1629. november 25-én pedig tiszántúli püspök lett. Ettől kezdve Debrecenben szolgált lelkészként, majd espereskén, 1641-ben hunyt el.[38]

Keresszegi 1630-ban elhagyta a Szilágyságot, és Debrecenbe távozott. Ekkor Szilvási K. Márton szilágynagyfalusi, majd szilágycsehi lelkészt választották utódjául (1630–1634). Nem kizárt, hogy a szilágycsehi lelkészi hivatalt nem ő, hanem testvére (öccse?), a szintén heidelbergi peregrinus, Szilvási K. István töltötte be, aki Heltai adattára szerint éppen 1630-ig szolgált ott.[39] Szilvási K. Márton 1617. április 7-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Tanulmányait Bethlen Gábor támogatta, Gyulafehérvárott rektor is volt, majd Bánffyhunyadra került (1622-ben), ahol 1623 elejétől espereskén szolgált. Heltai szerint 1626-ban kerülhetett a Szilágyságba, Szilágynagyfaluba, 1630-tól mint már szilágycsehi pap lett krasznai esperes, 1634–1638 között halhatott meg.[40]

Utóda Csengeri [Pásztor] József hadadi lelkész (esperes 1634–1650 között), szintén heidelbergi peregrinus. Debreceni diák volt 1607-ben, Heidelbergbe 1614. április 1-én iratkozott be. Még azt tudjuk róla, hogy 1625-ben Szatmárnémetiben lelkész és

---

névsor létrejöttének körülményei = A „recepta religiók" évszázadai Erdélyben. Egyháztörténeti tanulmányok. Szerk. Kolumbán Vilmos József. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kvár, 2019 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 25). 129. Petri Mór is hol Keresszeginek (Petri: *Szilágy vármegye.* I. 519, 530, 567.), hol Keresztszeginek írja (Uo. II. 538; V. 598.), nyilvánvalóan ugyanazon személyről szólva. A sort hosszan folytathatnám, legutóbb Dáné Veronka is mindkét névalakot hozza, a „Keresszegit" mintegy magyarázatként, zárójelben. Dáné Veronka: *„Hogy összes örököseiket… mindenki becsülje". Bethlen. Gábor protestáns (?) lelkészutód nemesítéséről = „Eklézsiáknak…*". 67.

37 Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek. I.1.a.2.58.

38 Heltai: *Adattár.* 291.

39 Uo. 332.

40 „Bethlen Gábor alumnusa. Bethlen ekkor levelet is küldött vele és Böjti Veressel Pareushoz. Szilvásiék 1618-ban is váltottak levelet Bethlennel (Adattár I 201 – TT 1881:307. 1.). 1618 őszén Marburgban is megfordult Szilvási. Hazatérve 1619. okt. 11-én Bethlen parancsára Nagyszombat városa fuvarozta Léváig (Adattár I 222. 1.). Rövid ideig Gyulafehérvárott volt rektor, innét hamarosan Bánffyhunyadra ment lelkésznek, 1622. jan. 17-én már ott volt. (Adattár I 225.1.). 1623 elejétől a kolozskalotai egyházmegye esperes tisztét is viselte, 1626-ban azonban már más volt az esperes, tehát Szilvási ekkor foglalhatta el a szilágynagyfalui papságot, ahol 1630-ban már a szilágyszolnoki esperes és ez időtájt már szilágycsehi pap. Zoványi és Herepei szerint 1634 körül halt meg (Adattár I 234.1.), Szinnyei szerint 1638-ban." Uo. 332.

szatmári esperes volt, 1634-től szilágysági esperesként szerepel, 1648-ban pedig hadadi papként tűnik fel.[41]

Itt ér véget a volt heidelbergi peregrinusok, a későbbi szilágysági esperesek sora, és úgy tűnik, hogy ekkor hosszú évtizedekre az egyházmegye székhelye is Zilahra került. Csengerit az esperesi hivatalban Tótfalusi István zilahi lelkész követte (kb. 1650–1659 között).[42] Ennek utóda Zilahi János hadadi és zsibói lelkész (esperes valamikor 1667–1677 között). Vele részletesebben foglalkozott Zsigmond Attila azon írásában, melyben rendet próbált tenni hat azonos nevű, kora újkori szilágysági lelkész élettörténetében.[43] Véleménye szerint az esperes Zilahi 1589 táján született Zilahon. Tanulmányairól csak sejtései vannak, de espereskénti a „clarissimus" jelzőt viselte, ami peregrinációjára is utalhat. Talán volt Somlyón is lelkész. Halálának éve bizonytalan, mindenesetre Zoványi Jenő esperesnévsora szerint már 1677–1678-ban Felvinczi Sándor a zilahi lelkész és esperes is egyben. Szinnyei szerint Felvinczi ott volt a Martonfalvi Tóth György vezetésével 1660-ban, Várad eleste után Debrecenbe menekült diákok között, majd 1669–1670-ben Leidenben tanult.[44] Ugyancsak Szinnyei szerint 1675–1679 között Zilahon volt.[45] Zoványi szerint őt Csehi János menyői, majd zilahi lelkész követte (esperes 1678–1694 között), majd a 17. században Debreceni Fóris István zilahi lelkész (esperes 1694–1711 között).[46]

Visszatérve a somlyói katolikusokra, úgy gondolom, hogy az 1618-ban elhunyt Kostka Zsófiának és menyének, az 1658-ig birtokos Zakreszka Annának, Báthory

41 „1607. júl. 6-án subscribált Debrecenben. Heidelbergi peregrinációján kívül a következő adatok vonatkozhatnak rá: 1625-ben Csengeri P. József első pap Szatmárnémetiben és szatmári esperes. 1634. jún. 18-án Szatmáron tartott közzsinat szilágysági esperesül Csengeri Józsefet erősítette meg. 1648-ban Csengeri József hadadi pap és szilágyi esperes… ajánlja neki, mint szatmárnémeti első papnak s szatmári esperesnek Gönci. M. János. RMK III 1703-at (Leyden 1648. jan. 15.) és RMK III 1704-et (Leyden 1648. márc. 11.) Csengeri József hadadi papnak és szilágyi esperesnek ajánlja Mányoki S. István." Uo. 270.

42 „Tótfalusi István 1646-ban zilahi esperes. 1650. június 26-dikán (Toothfalusi István), mint szilágysági esperes, teljes című zilahi lelkész (minister) volt jelen a Szatmárt tartott püspökválasztó közzsinaton. Husztra vitték el később papnak - Tört. Tár, 1898. évf. 635. l." Petri: *Szilágy vármegye.* V. 646.

43 Zsigmond Attila: *Barangolás a nevek útvesztőjében avagy hány Zilahi János szolgált a szilágyi traktusban?* Hepehupa XIII(2014). 3. sz. 6–13.

44 Ezt megerősíti Bozzay Réka–Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918.* ELTE Levéltára, Bp., 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15). 191. „Felvinczi Alexander, Hungarus, ref. sz. 1643 Léczfalva be[iratkozott] 1668.5.23. Ph. Th. ki[iratkozott] 1669.7., …+Debrecen 1686.3.29."

45 Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. III. Bp., 1897. 361–362.

46 „Debrecenben tanult, majd 1678-ban Túrkevén lett lelkész. 1679-től a franekeri és az utrechti egyetemen tanult. 1681-ben hazatérve Királydarócon, 1686-tól Szilágysomlyón, 1688-tól Zilahon szolgált. 1694. június 9-én a szilágyi egyházmegye esperesévé, 1699. szeptember 27-én a tiszántúli egyházkerület főjegyzőjévé választották." Uo. 647–648.

Zsófia anyjának személye és rekatolizációs intézkedései némileg összemosódnak az emlékezetben. Nem tudom mivel magyarázni azt, hogy a több, fentebb hivatkozott genealógus szerint is 1618-ban elhunyt (állítólag 1601 után Lengyelországból Erdélybe vissza sem térő) Kostka Zsófia szerepel még az 1620-as és 1630-as évek okleveleiben. Ha ugyan nem arról van szó, hogy újra meg újra az ő nevéhez kötött, 1610-es évekbeli intézkedésekre hivatkozik az okleveleket kiadó Bethlen István[47] és I. Rákóczi György,[48] Zakreszka Annáról, utóbbi fejedelem anyósáról meg szó sem esik.

Annyi biztos, hogy „Koczka Sophia" a somlyai uradalmon belül Szilágybagoson is megpróbálta elvenni a reformátusoktól a templomot, a parókiát, az iskolát és a dézsma negyedét az 1610-es évek elején. Bethlen Gábor 1614-ben, Bethlen István 1623-ban adott ki oklevelet a reformátusoknak járó bagosi dézsma védelmében, ugyanekkor Kraszna mezőváros is érintett lett a dézsmának a birtokos által történt lefoglalása miatt. Ez ügyben I. Rákóczi György adott ki oltalomlevelet (1631-ben és 1632-ben[49]), sőt Krasznán a katolikus pap megjelenése miatt is intézkednie kellett.[50]

A somlyai Báthoryak férfiága Báthory Andrással kihalt, lánya, a lengyel katolikus nagyanyától és anyától származó Báthory Zsófia volt Somlyó utolsó birtokosa a Báthoryak közül, az ő szerepét a felső-magyarországi rekatolizációban nem kell bemutatni.

A Szilágyság 17. századi katolikus nagyasszonyai közül még Csáky István feleségére, Wesselényi Anna személyére kell kitérnem. Pokoly József írja: „Wesselényi István és nővére, Wesselényi Anna, a buzgó református főúrnak, a nagy Csáky Istvánnak özvegye, a náluk lappangó Bálint atya tanácsára, a krasznai és középszolnoki ref. egyházakat tettleg bántalmazták is. Hadadon, Zilahon, Szilágy-Somlyón, Karásztelkén, Krasznán a papok tizedbeli s más jövedelmét elvonták, sőt egyes helyekről a ref. lelkészt elűzve, pápista papokat szállítottak a parochiára s a református lakosságot zaklatták".[51]

Úgy látom, az ő alakja és szerepe is összemosódik a somlyói lengyel nagyasszonyokéval. Ugyanis Pokoly, fenti megállapításakor, az erdélyi országgyűlés 1610-es tavaszi, besztercei határozataira hivatkozik, annak is a forráskiadvány szerkesztője

47 Zilah, 1623. június 26. Bethlen István hunyadi és máramarosi főispán a krasznai és bagosi prédikátor eltartott dézsmanegyedét kiadatni rendeli. Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára. B 10 A Szilágyi traktus levelei. Iratok 1580–1791. nro 8.

48 Kolozsvár, 1631. december 12. I. Rákóczi György eltávolíttatja Krasznáról a katolikus papot. Uo. nro 15/a.

49 Gyulafehérvár, 1632. május 9. I. Rákóczi György a krasznai lelkipásztornak járó 25 kalangya búzát kiadatni rendeli. Uo. nro 16.

50 Kolozsvár, 1631. december 12. I. Rákóczi György eltávolíttatja Krasznáról a katolikus papot. Uo. nro 15/a.

51 Pokoly: *Az erdélyi.* II. 40.

által készített összefoglalójára.[52] Ebben nincs többről szó, minthogy „megújíták az 1588-iki megyesi articulusokat, mely a jezsuitákat kitiltá az országból, s Csáky Istvánnénak névszerint is megtilták, hogy Bálint jezsuitát magánál tarthassa, sőt annyiban élesítik is azt, hogy azon templomokat s javadalmakat, melyeket kath. patronusok erőszakkal foglaltak el, visszaadatni rendelék. Senki se kényszeríthesse jobbágyát, hogy misét hallgasson, ha maga jószántából teszi, szabad vele. Tövisen, Fejérvártt, Monostoron a somlyai jószágban Székely-Udvarhelytt s általán e székben nem tartózkodhatik pápás pap – az urak tarthatnak ugyan ilyent házoknál, de ezeknek püspökjük ne legyen". A jegyzőkönyv eredeti szövegében meg sem említik Wesselényi Annát, csak a gróf Mikó Imre gyűjteményében lévő hiteles példányban van betoldva: „Csáky Istvánné asszonyom is Bálint papot a jezsuitát ne tartsa". Tehát nem írnak reformátusok elleni intézkedéseiről.

Persze, nem kétséges Csákyné buzgó katolikus volta, erről könyvespolcnyi irodalom áll rendelkezésre, és Somlyón is töltött hosszabb-rövidebb időt,[53] de birtokosa nem volt az uradalomnak. Ami Hadadot illeti, az annak birtoklástörténetét jól ismerő Szász Anikó sem ír Wesselényi Anna tartós hadadi jelenlétéről.[54]

PRINCES, LADIES AND RELIGIOUS DIVERSITY IN ȘIMLEU SILVANIEI IN THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY

Keywords: *Sălaj region; religious diversity; 17th century; the Báthory family of Somlyó; the Reformed princes of Transylvania*

The Roman Catholic ecclesiastical institutions ceased to exist during the 16th century in Sălaj region, likewise in the other parts of the country. Their religious practice was limited to private ceremonies at noble courts. Among these, the Báthory family of Șimleu had the most significant political and financial influence in the region at the time. It was not until the early 17th century that the opportunity arose to strengthen the positions of the Catholic denomination. Two Báthory widows of Polish descent, Sofia Kostka and Anna Zakreszka, played a key role in this process. In the late 1610s it became clear that the Catholic population remained in majority in Șimleu Silvaniei. This brought a radical change in the life of the Reformed population, though they could always enjoy the protection of the Transylvanian

52 EOE VI. 35.

53 1612. május 24-én Somlyóról kelt levele szerint a Báthoryak hamarosan elhagyták a fejedelmi uradalmat: „el kellene költözném, annak hamar módját találom csak Hadadba küldeném egyet másomot. Én magam mentől hamarább felindulok Keresztur felé". Deák Farkas: *Wesselényi Anna, özv. Csáky Istvánné életrajza és levelezése.* Bp., 1875. 68.

54 Szász Anikó: *A hadadi Wesselényi család erdélyi birtokai a fejedelemség korában = A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század).* Szerk. Hegyi Géza–W. Kovács András. EME, Kvár, 2012 (Erdélyi Tudományos Füzetek 277). 269–294.

Reformed princes during the century. As far as the Reformed princes of Transylvania in the 17th century are concerned, their support of the Reformed dioceses of Kraszna and Central Szolnok (and thus of the Reformed churches) reflects a very conscious ecclesiastical policy; see for example the career of Prince Gabriel Bethlen or the way the Reformed deans of Sălaj region were chosen.

PRINCIPI, DOAMNE DE VAZĂ ȘI DIVERSITATE RELIGIOASĂ ÎN ȘIMLEUL SILVANIEI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVII-LEA

Cuvinte-cheie: *Țara Sălajului; diversitate religioasă; secolul al XVII-lea; familia Báthory de Șimleu; principii reformați ai Transilvaniei*

Pe parcursul secolului al XVI-lea instituțiile ecleziastice ale romano-catolicilor au fost desființate și în Țara Sălajului. Practica religioasă catolică s-a restrâns la ceremonii private, oficiate în incinta unor curți nobiliare. În rândul nobilimii familia Báthory de Șimleu a avut cea mai însemnată influență și putere politică, respectiv financiară. Oportunitatea consolidării pozițiilor catolicismului în regiune s-a ivit doar odată cu începutul secolului al XVII-lea. Două văduve de origine poloneză, Sofia Kostka și Ana Zakreszka au jucat un rol cheie în acest proces. La sfârșitul anilor 1610 devenise clar că la Șimleul Silvaniei catolicii au rămas majoritari, fapt ce a dus la schimbări radicale în viața reformaților. În ciuda acestora pe parcursul întregului secol al XVII-lea minoritarii au beneficiat de protecția principilor reformați. Pentru principii reformați ai secolului al XVII-lea din Transilvania susținerea diecezelor reformate din comitatele Crasna și Solnocul de Mijloc și implicit a bisericilor reformate în general indică o politică ecleziastică conștientă, care se reflectă de exemplu și în acțiunile principelui Gabriel Bethlen, sau în modul alegerii protopopilor reformați din Țara Sălajului.

Kónya Péter*

A NAGYMIHÁLYI SZTÁRAY GRÓFI CSALÁD ÉS A SZTÁRAY-URADALOM FELEMELKEDÉSE A 18. SZÁZADBAN**

Kulcsszavak: *arisztokrácia; 18. század; Sztáray család; nagymihályi uradalom; uradalomszervezés*

A kora újkorban, pontosabban a szatmári béke utáni korszakban jelentősen megnőtt a magyar arisztokrácia száma, amely további sorsát összekötötte a Habsburg-dinasztiával. Az ebben az időben rangemelésben részesült arisztokrata családok két évszázadon át fontos szerepet játszottak az ország politikai, társadalmi, gazdasági és nem utolsósorban katonai fejlődésében is. Ezek közé tartozott a gróf Sztáray család is, amely nemcsak keleten, Zemplén és Ung vármegyében rendelkezett hatalmas birtokokkal.

A Sztáray család ősei a középkorban a Nagymihályi családba tartoztak, amely a 14. századtól Nagymihály várát és mezővárosát birtokolta. A következő században a Nagymihályi családból néhány ág kivált, amelyekből később más főúri családok fejlődtek ki: a Pongrácz, az Eödönffy és a Sztáray családok. Nagymihály vára, városa és tartozékai akkor a legerősebb család, a Pongrácz család kezében voltak. A nagymihályi vár körül még a középkor végén egy hatalmas uradalom alakult ki, amelyhez egy mezőváros és több mint ötven falu tartozott.

A kora újkor első évszázadaiban az uradalom a régi Nagymihályi családból származó családok kezében volt, miközben a legnagyobb része, Nagymihály mezővárosával és várával együtt, a Pongrácz család birtokában volt, amely még néhány tucat falut Zemplén és Ung vármegyében is birtokolt. Ezek a birtokviszonyok nagyobb változások nélkül fennmaradtak a szatmári békéig.

Az uradalom központja Nagymihály volt, amely a 17. század során egy fontos, gyorsan fejlődő mezővárossá alakult, öt országos vásárral és fejlett iparral. A város birtokviszonyai a 17–18. század fordulóján nem mentek át nagyobb változásokon. A jobbágyportákat és a majorságok nagyobb részét, hasonlóan a földesúri székhelyek-

* Kónya Péter, történész, egyetemi tanár, rektor, Eperjesi Egyetem, Szlovákia, konya@unipo.sk.

** A tanulmány az NKFI K 120197 számú pályázatának keretében és a DAB Történelmi Munkabizottságának támogatásával készült.

hez (a várhoz és néhány kúriához), két földesúr birtokolta: a nagymihályi Pongrácz és nagymihályi Sztáray család.[1]

A nagymihályi vár (várkastély), a mezőváros és az uradalom többsége 1711-ig a Pongrácz család tulajdonában volt, név szerint nagymihályi Pongrácz László és János voltak a birtokosok. Nagymihályi Pongrácz Mária és Barkóczy Ferenc házassága révén a Barkóczy család is bekerült a nagymihályi birtokosok közé. Azonban a 18. század elején, főleg a Rákóczi-szabadságharc idején közbejött anyagi gondok, a birtokok egy részének eladására, elzálogosítására vagy elajándékozására kényszerítették az uradalom birtokosait. Így Nagymihályba is kerültek új társbirtokosok. Ennek következtében rövid idő alatt megemelkedett a mezőváros földesurainak, illetve benne a kisebb vagy nagyobb birtokkal rendelkező személyeknek a száma.

Még a 17. század végén Galambos Imre, Pongrácz Anna férje is bekerült a nagymihályi földesurak sorába. A Pongráczokon, a Sztárayakon és a már említett nemesi családokon kívül, a századfordulón még a Bánffyak, Szentiványi Mihály, Soós Zsuzsanna, Szirmay András és Boronkay István is rendelkeztek kisebb birtokokkal Nagymihályban.[2]

A 18. század első éveiben a nagymihályi birtokok zálogosítás és birtokosztás révén jutottak új tulajdonosaikhoz. A már említett birtokosokon kívül főleg Szirmay András szerzett további jobbágytelkeket, és az úrbéri telkekkel, majorsági mezőkkel és rétekkel együtt 1699-ben Pongrácz Máriától két puszta telket (Tarcali és Lakatos) és egy, régebben a kastélyhoz tartozó kertet.[3] Ugyanez a Pongrácz Mária 1696-ban 500 Ft-ért zálogba adta sógorának, Gombos Imrének nagymihályi kúriáját, az összes hozzá tartozó mezőkkel, rétekkel, erdőkkel és halastavakkal, s azonkívül az addig Varga András által használt vendéglőt is.[4] Több kisebb, gyakran egy jobbágytelek nagyságát el sem érő birtokrész került új tulajdonosok kezébe, úgymint Mészáros Andráshoz,[5] Potocki Ferenchez, Lendvay Istvánhoz,[6] Neviczky Istvánhoz vagy Török Istvánhoz.[7] 1707-ben Pongrácz László 600 Ft-ért Barkóczy Ferencnek adta zálogba

1 Állami Levéltár, Eperjes, Stárai Michalovce (a továbbiakban ŠA Prešov, SM) 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158: Okiratok a nagymihályi birtokok elzálogosításáról a 17. század végén és a 18. század elején.
2 Uo.
3 Uo. 156: Zálogszerződés 1699-ből.
4 Uo. 153: Szerződés a kúria, vendéglő és más birtokok elzálogosításáról Pongrácz Máriától, 500 Ft-ért, 1696-ból.
5 Uo. 160: Szerződés a birtok és kocsma elzálogosításáról Mészárosnak 400 Ft-ért, 1702-ből.
6 Uo. 160: Szerződés a birtokelzálogosításáról Lendvay Istvánnak 60 Ft-ért, 1702-ből.
7 Uo. 161, 162, 163: Szerződések a vagyonadományról Török Istvánnak (1703) és a rétek zálogáról Potocki Ferencnek és Neviczky Istvánnak, 1705-ből és 1706-ból.

vendéglőjét összes tartozékával és egy jobbágytelekkel együtt. A záloglevél szerint azt Barkóczynak hat év után vissza kellett adnia.[8]

A 18. század küszöbén Nagymihály az uradalom székhelye volt, nemesi, de főleg jobbágyi lakossággal, akik földműveléssel és iparral foglalkoztak. A jobbágylakosságot a parasztok, illetve a zsellérek alkották, és a mezővárosi polgárok. A parasztok és a zsellérek a földművelésben dolgoztak, a polgárok pedig iparral foglalkoztak. Nagymihály annak idején egy középszerű, Felső-Zemplénben a legnagyobb, esetleg Homonna után a második legnagyobb mezőváros volt, ahol öt országos vásárt tartottak, és több iparoscéh működött.

A Rákóczi-szabadságharc alatt, a felső-magyarországi nemesekhez hasonlóan, a nagymihályi földesurak is részt vettek a szabadságharc eseményeiben, hűséget fogadtak a fejedelemnek, és beléptek a kuruc hadseregbe. Mint a város földbirtokosai, Pongrácz László és János, valamint Sztáray Imre is beálltak Rákóczi táborába, és majdnem a szabadságharc végéig, 1711 januárjáig harcoltak a császári katonaság ellen. Példájukat a helyi kisnemesek, kurialisták, polgárok és parasztok is követték.

Nagymihály valószínűleg ugyanabban az időben került a kurucok kezébe, mint Homonna, Csicsva, Varannó, Lelesz, Sztropkó, Deregnyő, Vinna és a többi kisebb vár Zemplén és Ung vármegyében, amelyek nem rendelkeztek sem korszerű erődítményekkel, sem erős fegyverzettel, és már 1703 őszén sem voltak képesek ellenállni a kuruc hadseregnek.[9] Így a nagymihályi vár is már 1703 szeptemberében megnyitotta kapuit Rákóczi hadserege előtt, feltehetően ugyanakkor, amikor a közeli, sokkal erősebb Vinna vára is.[10]

A szabadságharc alatt, 1703 októberétől 1711 elejéig a városban tartózkodtak, vagy rajta átutaztak különböző kuruc katonai egységek. Ezek a lakosságtól pénzt, ipari termékeket, élelmiszert, bort, sört, lovakat, ökröket és takarmányt követeltek. Ezeken kívül a lakosok fizették a hadiadót és a porciókat. Nagymihály szerepe, a többi észak-keleti erődített településhez – Kassa, Eperjes, Bártfa, Zboró, Munkács, Ungvár, Sárospatak és az elavult kisebb zempléni várak is – hasonlóan, főleg a szabadságharc második felében nőtt meg, amikor a felkelő ország határa egyre inkább Felső-Magyarország területére zsugorodott, és Nagymihály mezőváros, valamint vára értékes stratégiai ponttá vált Zemplén vármegye határán. Jelentőségét az is növelte, hogy legkésőbb 1708-tól postaállomás kezdte meg a működését a városban.[11]

8 Uo. 164: Pongrácz László zálogszerződése a vendéglőre és a jobbágytelkekre 600 Ft-ért, 1707-ből.

9 Thaly Kálmán: *Sztropkó vára a kurucvilágban = Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*. I–XXIII. Szerk. Dongó Gyárfás Géza. Sátoraljaújhely, 1896–1926 (a továbbiakban *Adalékok Zemplén*). II. 130–131.

10 Uő: *A székesi gróf Bercsényi család, 1470–1835*. III. Bp., 1892. 54.

11 *II. Rákóczi Ferencz leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival, 1703–1712*. II. Közli Thaly Kálmán. Bp., 1873. 556.

Az említett nagymihályi jobbágyok és nemesek mellett az uradalom urai – a Pongráczok, Sztáray Imre, Boronkay István – is harcoltak a kuruc hadseregben. Különösen tevékeny volt Pongrácz László, aki már 1703 őszén csatlakozott a szabadságharchoz, és annak végéig Vinna várának kapitánya volt.[12] Ugyanúgy unokafia, Pongrácz János is ott volt legkésőbb 1704 márciusától Rákóczi táborában. A szabadságharc alatt 1704-től fejedelmi biztos[13] és Ung vármegye szolgabírája volt.[14] 1708 decemberében részt vett az utolsó kuruc országgyűlésen, Sárospatakon.[15] Szirmay András[16] – az 1701-ben Rákóczival együtt az összeesküvés előkészítése miatt bebörtönzött Szirmay István testvére – is csatlakozott a szabadságharchoz, hasonlóan más birtokos és birtok nélküli helybeli nemeshez.[17]

A kimerült és elnéptelenedett Nagymihályt legkésőbb 1711 januárjában szállta meg a Hugo Virmond marsall és De Lange generális által vezetett császári katonaság. A régi vízi vár vagy erődített kastély valószínűleg ellenállás nélkül megadta magát. Vinna várának védelme Nagymihályi Pongrácz László vezetése alatt a város szabadságharc alatti szereplése utójátékának tekinthető. Vele együtt részt vett a védelemben Pongrácz János és Sztáray Imre is. A kilátástalan helyzet miatt 1711. január 26-án Pongrácz László felajánlotta a császári parancsnokoknak a kapitulációt és a hűségesküt az uralkodónak. Emellett kötelezte magát az összes nehézfegyver és lőszer leadására. Őrségének tagjai szabad döntést kaptak további működésükre az uralkodó hadseregében, ő maga azonban csak a megajánlott feltételek teljesítése után volt hajlandó a meghódolásra.[18]

A 17. század végétől, de még inkább a szatmári béke után, hatalmas változások következtek be az egész ország birtokviszonyaiban. Az oszmánok kiűzése után és a Rákóczi-szabadságharc leverése következtében több idegen, Habsburgokhoz hű arisztokrata család bekerült a magyar nemesség köreibe. Főleg ők voltak azok, akik a 18. század első harmadában óriási uradalmakat szereztek a volt hódoltsági területen vagy II. Rákóczi Ferenc és híveinek birtokaiból. Zemplén vármegyében is megváltoztak a birtokviszonyok, az elkobzások és adományozások főleg a Rákóczi-birtokokat és emigrációba menekült társainak birtokait érintették.

Nagymihály birtokviszonyaiban a század első felében meghatározó volt a Sztáray család hatalmi és vagyoni felemelkedése. Ennek köszönhetően a Sztárayak viszonylag rövid idő alatt a mezőváros és az uradalom birtokosai lettek. Sztáray Imre az

12 OSzK, Bp., Kézirattár, Fol. Hung. 798, fol. 39.
13 MNL OL G-16, I., 2. d. No. 16.
14 Uo. G-24, II. 6. a.
15 Uo. G-27, V. 1. a.
16 Szirmay András 1696-tól zálog formájában birtokolta a mezőváros nagy részét.
17 ŠA Prešov, SM 388: II. Rákóczi Ferenc oltalomlevele Nagymihályi Pongrácz László számára, 1709. november 14.
18 Uo. 388: Vinna vára kapitulációjának ajánlata, 1711. január 26.

1720-as és az 1730-as évek folyamán nemcsak helyet cserélt az uradalom egykori birtokosával, hanem fokozatosan és sikerrel kiszorította a Szirmayakat is pozícióikból, akik a század elején zálogként majdnem az egész várost kezükben tartották.

Több tény is utal arra, hogy a Sztáray család hatalmi megerősödésében a korábbi városuraknak, a Pongráczoknak a Rákóczi-szabadságharc alatti túlságosan buzgó tevékenykedése is szerepet játszott. Az uralkodó iránti hűségesküt Pongrácz László sokáig vonakodott letenni, Szirmay András viszont már 1710 végén Eperjesre sietett, hogy Virmond marsall előtt hűséget esküdjön I. Józsefnek.[19] Viszonylag gyors politikai pálfordulása ellenére sem sikerült azonban teljesen megválni kuruc múltjától, és a következő évben 1700 rajnai Ft-ot ki kellett fizetnie a hadi pénztárba.[20] A szatmári béke után megfigyelhető a Pongrácz család hatalmának gyors csökkenése, amelynek egyik oka kétségkívül Pongrácz Lászlónak a fejedelem oldalán való korábbi működése volt. Ő és unokája, Pongrácz János a szabadságharc jelentős hívei közé tartoztak, így átpártolásuk bizonyára nem volt olyan egyszerű.[21] A Sztáray család hatalmi felemelkedését egyébként az a tény is segítette, hogy Pongrácz János nem rendelkezett férfi utóddal, és a Pongrácz család a szatmári békét követő időszakban fiágon kihalt.[22]

Az 1740-es évek elejéig Nagymihály legnagyobb részét a Szirmay család birtokolta, akik az uradalom több falujával együtt az 1696. évi zálogszerződés alapján tartottak jogot a mezővárosra. A Szirmayak a kastély és a jobbágytelkek többsége mellett a sörházat, a kocsmákat, a vágóhidat, a piacot és a Laborc-hídon való vámot is kezükben tartották. Még az 1730-as évek közepén is Szirmay Andráshoz, Imréhez és Ádámhoz tartozott a kastély és kettő-három a nagymihályi kúriák közül.[23]

A mezőváros további birtokosa Sztáray Imre volt, a volt Pongrácz–Sztáray-féle uradalom egyetlen törvényes örököse. Székhelyét a Szirmay-féle zálog korában nem a városban, illetve kastélyban, hanem Vinna várában tartotta. A kisebb részbirtokosok közül az egyik nemesi kúriának a tulajdonosa, Luzsénszky Imre báró volt a legjelentősebb. A további nagymihályi kisebb birtokosok a Boronkay, a Neviczky, a Szánki, a Gombos és más családok tagjai közül kerültek ki.[24]

1743-ban jelentős változás következett be Nagymihály és az egész uradalom történetében. Abban az évben Sztáray Imre, aki közben az uralkodó szolgálatában szer-

19 *Szirmay András naplója.* = *Adalékok Zemplén.* VII. 271.
20 Uo. = *Adalékok Zemplén.* VIII. 14.
21 Pongrácz László még a szabadságharc végén tiszteletben tartotta ugyan társainak akaratát, maga viszont vonakodott hűséget ígérni az uralkodónak. ŠA Prešov, SM 388.
22 Nagy Iván: *Magyarország családjai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. X. Pest, 1863. 868.
23 ŠA Prešov, SM 199: Szerződés Sztáray Imre báró és Szirmay András örökösei között a nagymihályi zálog kifizetéséről és az elzálogosított birtokok visszaadásáról, 1743. szeptember 28.; Bel Matej: *Zemplínska stolica, Užská stolica*. Bratislava, 1999. 174.
24 ŠA Prešov, SM 172–185: A nagymihályi birtokok eladására és elzálogosítására vonatkozó okiratok az 1720-as és 1730-as évekből.

zett érdemeiért bárói rangot is kapott, szerződést kötött Szirmay András örököseivel a mezőváros és az uradalom nagyobb részének visszaadásáról, amelyet az 1696. évi Pongrácz-féle zálog fejében birtokolt. A zálogot Sztáray Imre hatalmas összeggel, 68 000 Ft-tal váltotta ki, amelyet fokozatosan, öt év alatt kellett kifizetnie.[25] Sztáray akkor szerezte meg a csaknem 150 jobbágy- és zsellértelket, és mellette a majorság részeit is, a kastéllyal, a két kúriával és a hozzá tartozó mezőkkel, rétekkel, erdőkkel és más tartozékokkal együtt.[26] A Szirmayak csak egy, a Szirmay Ádám által lakott kúriát tartották meg, a hozzá tartozó mezőkkel és rétekkel együtt. Ugyanakkor sörfőző és italkimérési (bor- és sörárulási) jogot is veszített a család, amelyek szintén Sztáray Imre báróhoz jutottak. A Szirmayak magukkal vihették szolgáikat és iparosaikat mind a majorságból, mind a városból. Ez három szűcsöt, két bodnárt, egy cipészt, egy szakácsot, egy gombkötőt és egy lakatost jelentett, családjaikkal együtt.[27]

Ezután is maradt azonban a városban több kisebb nemesi birtokos. A zálog kiváltása évében, 1743-ban tíz nemesi részes fölbirtokos birtokolta a nagymihályi jobbágytelkeket. Luzsénszky báró birtokolt egy kúriát és 7 jobbágytelket, Egri 6 jobbágytelket, Nagymihályi János 3 jobbágytelket, Boronkay László 3 jobbágytelket, Neviczky László és István 2 jobbágytelket, és Szemere Ádám, Dohny György és Vécsey báró egy-egy jobbágytelket.[28]

Sztáray Imre báró, 1747-től gróf, a következő években fokozatosan más birtokrészeket is megszerzett, és egyesítette uradalmát. 1748-ban megvásárolta Szemere Ádám jobbágytelkét, 1756-ban pedig Neviczky Anna hagyta rá birtokrészét.[29] Már az 1750-es években a Sztárayak Nagymihály csaknem egyedüli birtokosaivá váltak. 1752-ben a városi jobbágytelkek mellett a hatalmas majorságot is birtokolták, amelynek csak tizede volt más birtokosok, főként Luzsénszky báró kezében.[30]

Később, 1755-ben Sztáray Imre gróf konfliktusba került Luzsénszky Imre báró örököseivel, és már öt év múlva, 1760-ban 3160 Ft-ért zálogban megszerezte Luzsénszky Judit bárónőtől annak nagymihályi kúriáját, és további 910 Ft-ért jobbágytelkeket Fűzessér, Jesztreb, Tarna és Csecsehő községekben.[31]

Sztáray Imre gróf lett az újkori Sztáray-domínium alapítója, aki székhelyét Nagymihály városában tartotta. A családi uradalom építése és egyesítése mellett korának jelentős személyisége volt. A Rákóczi-szabadságharc egykori hívéből királyi és császári tanácsos, Vinna és Nagymihály várának örökös ura, Ung vármegye főispánja,

25 Uo. 199: Szerződés Sztáray Imre báró és Szirmay András örökösei között.
26 Uo. 199: Nagymihályi jobbágytelkek összeírása, 1743.
27 Uo. 199: Szerződés Sztáray Imre báró és Szirmay András örökösei között.
28 Uo. 199: Nagymihályi jobbágytelkek összeírása, 1743.
29 Uo. 203, 212: Szerződések a birtokok eladásáról és elzálogosításáról Sztáray Imrének.
30 Uo. 998: Nagymihály birtokösszeírása, 1752.
31 Uo. 433: Sztáray Imre gróf szerződése Luzsénszky Judit bárónővel a nagymihályi kúria és a környező falvak elzálogosításról, 1760. június 12.

a Szent István-rend középső rendjének és más magas kitüntetéseknek, illetve országos tisztségeknek viselője lett. A bárói cím után 1749-ben a grófi rangot is megszerezte családja számára, így felvételt nyert a mágnások sorába.[32]

Nagymihály és az egész uradalom birtokviszonyait a 18. század második felében is a Sztáray család pozícióinak erősödése jellemezte, akik fokozatosan mind a város, mind a domínium egyedüli birtokosai lettek. A Szirmay-féle zálog kifizetése (1743) és a Luzsénszky-örökség megszerzése (1750-es évek) után Sztáray Imre tovább folytatta a családi domínium területének bővítését a városban és környékén. 1762-ben Boronkay báró ráhagyta egy nagymihályi jobbágytelkét 100 Ft értékben,[33] de tovább folytatta a mezők, rétek, erdők és házak, illetve kúriák megszerzését is a kisebb nemesi tulajdonosoktól.

Sztáray Imre gróf 1769-ben bekövetkezett halála után három férfi utódot hagyott maga után. Közülük azonban csak egy lett örököse a nagymihályi uradalomnak. Sztáray Antal katonai pályára lépett, részt vett mindkét osztrák – az örökösödési és a hétéves – háborúban, és 1800-ban tábornagyi rangot kapott. Emellett a 3. gyalogezred tulajdonosa, máltai lovag és a Mária Terézia-rend viselője volt.[34] Sztáray Imre gróf második fia, János Fülöp magas állami tisztségekben tevékenykedett. A Királyi Helytartótanács tanácsosa volt, betöltötte a császári és királyi kamarási hivatalt, és viselte Ung vármegye főispáni tisztségét is. A nagymihályi családi rezidenciában Sztáray Mihály gróf maradt, aki az uradalom fejlesztése mellett szintén több országos vagy állami hivatalt viselt. II. József korában lett a Tiszai Kerületi Ítélőtábla ülnöke, később császári és királyi tanácsos, a Szepesi Kamara adminisztrátora és Szabolcs vármegye főispánja.[35]

Ifj. Sztáray Mihály gróf tovább folytatta apja tevékenységét a nagymihályi uradalom és a mezőváros gyarapításában és gazdasági felemelésében. Ebben hasonlóan sikeres is volt, és már 1770-ben majdnem az egész várost és a hozzá tartozó majorságokat a kezében tartotta. Kivételt csupán három Pirinyi- és egy Boronkay-telek képezett.[36] Néhány év múlva már csak egy jobbágytelek maradt Boronkay András báró tulajdonában, amelyet akkor Vladár Pál birtokolt.[37] A század végén azonban a Sztáray család már egyedüli ura volt az uradalomnak és a székhelyét képező Nagymihály városának.[38]

32 Uo. 433; Nagy: *i. m.* 866.
33 ŠA Prešov, SM 217: Boronkay-telek átadása Sztáray Mihály grófnak.
34 Nagy: *i. m.* 866.
35 Uo. 867.
36 ŠA Prešov, SM 945: Sztáray Mihály gróf birtokainak összeírása, 1770.
37 MNL OL, HTT, Mária Terézia úrbéri regulációja, Urbarium oppidi Nagymihály.
38 Johann Matthias Korabinsky: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*. Pressburg, 1786. 632.

Gróf Sztáray Mihály, birtokainak más birtokosok rovására történő területi szaporítása mellett, más eszközöket is használt hatalmának megerősítésére. Az 1770-es évektől eltörölte azoknak az enyhítéseknek és előnyöknek a nagy részét, amelyeket annak idején apja adományozott a nagymihályi jobbágyoknak és zselléreknek. Kisajátította például az addig közösségi, parasztok által használt mezőket és réteket.[39] De nem csak a jobbágyokkal szemben viselkedett így. Az 1770-es évek elején a helyi (nagymihályi) római katolikus plébánostól is elvette a jogot a felső és középső malom szombati jövedelmének megtartására.[40] Tevékenysége miatt többször összetűzésbe került saját jobbágyaival, akik a vármegyénél tettek panaszt ellene.[41] A gróf tovább fejlesztette és korszerűsítette a nagymihályi majorságot és az ottani gazdasági üzemeket, s nem utolsósorban átépítette, kibővítette és szépítette a nagymihályi kastélyt, amely egy reprezentatív, barokk főúri székhellyé vált, terjedelmes kertekkel, parkokkal és nyári lakosztályokkal.[42]

THE FAMILY OF THE SZTÁRAY COUNTS OF NAGYMIHÁLY (MICHALOVCE) AND THE RISE OF THE SZTÁRAY DEMESNE IN THE 18TH CENTURY

Keywords: *aristocracy; 18th century; Sztáray family; the demesne of Nagymihály; demesne organization*

The study discusses the formation and evolution of the Sztáray family from Upper Hungary and its branches from the 14th to the end of the 17th centuries. The Pongrácz, Eödönffy and Sztáray families were all branches of the same Nagymihályi family. Initially, the members of the Pongrácz family owned the most important lands, that is Nagymihály and dozens of settlements in Ung and Zemplén counties.

The most significant changes on the territory of the domain of Nagymihály occurred after 1711. During Rákóczi's war of independence both the citizens of Nagymihály market town and the nobility stood alongside the prince, supporting him in his battles. Following the war, however, certain members of the nobility – like László Pongrácz, or the members of the Szirmay family – didn't manage to reinforce their former social positions. As a consequence, during the 1720s and 1730s Imre Sztáray not only managed to take most of the lands of the domain out of the hands of the former owners, the Pongrácz family, but slowly and steadily superseded even the Szirmays from their pledged lands. Imre Sztáray, who in 1743 became a

39 MNL OL, HTT, Urbarium oppidi Nagymihály.

40 A Kassai Római Katolikus Érsekség Levéltára, Nagymihályi plébánia visitatioja, 1773.

41 A jobbágyok több alkalommal is (1770, 1786, 1787) pereskedtek a gróffal. ŠA Prešov, SM 968.

42 Korabinsky: *i. m.* 632.

baron, then in 1749 a count, took the pledged lands in his possession, thus, by the 1750s the Sztáray family became the sole proprietor of the domain of Nagymihály.

The son of Imre Sztáray, Mihály jr. continued the expansion of the domain during the second half of the 18th century. The count developed and modernized the estate, its agricultural equipment, and rebuilt, expanded, and embellished the mansion of Nagymihály, which became a representative baroque noble residence with spacious gardens, parks and summer suites.

FAMILIA CONȚILOR SZTÁRAY DIN NAGYMIHÁLY (MICHALOVCE) ȘI DEZVOLTAREA DOMENIULUI SZTÁRAY ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

Cuvinte-cheie: *aristocrație; secolul al XVIII-lea; familia Sztáray; domeniul din Nagymihály; organizare domenială*

Studiul analizează formarea și evoluția familiei Sztáray din Ungaria Superioară și a diferitelor ramuri ale acesteia începând cu secolul al XIV-lea până la sfârșitul secolului al XVII-lea. Familiile Pongrácz, Eödönffy și Sztáray au fost toate ramuri ale familiei Nagymihályi, iar inițial membrii familiei Pongrácz au deținut cele mai importante teritorii, și anume târgul Nagymihály și o duzină de alte așezări din comitatele Ung și Zemplén.

Cele mai însemnate schimbări de pe teritoriul domeniului din Nagymihály s-au petrecut după anul 1711. În timpul războiului de independență al lui Francisc Rákóczi al II-lea atât locuitorii din Nagymihály, cât și nobilimea i s-au alăturat lui Rákóczi sprijinindu-l cu forțe militare. După război însă anumiți membri ai nobilimii – de exemplu László Pongrácz sau membrii familiei Szirmay – nu au mai reușit să-și redobândească pozițiile și statutul social anterioare conflictului. Astfel pe parcursul anilor 1720-1730 locul vechilor proprietari de moșii al membrilor familiei Pongrácz a fost preluat de Imre Sztáray. În paralel acesta a reușit să pună stăpânire și pe moșiile zălogite ale membrilor familiei Szirmay. Odată ce Imre Sztáray – care în 1743 a primit titlul de baron, iar în 1749 cel de conte – și-a însușit toate moșiile zălogite, începând cu anii 1750 familia Sztáray a devenit singura proprietară a domeniului din Nagymihály.

Dezvoltarea domeniului a continuat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea sub fiul lui Imre Sztáray, Mihály jr. Acesta a dezvoltat și modernizat echipamentele și exploatarea agricolă de pe domeniu, a reconstruit, a extins și a modernizat castelul de la Nagymihály, care a devenit astfel o reședință barocă aristocrată reprezentativă, cu grădini și parcuri întinse și cu reședințe de vară spațioase.

Papp Klára*

GAZDÁLKODÓ ARISZTOKRATÁK ÉS SEGÍTŐIK. BIRTOKOS ÉS TISZTIKAR KAPCSOLATA A 18. SZÁZADBAN**

Kulcsszavak: *uradalom; mezőgazdaság; termelés; uradalmi tisztek; kapcsolatok a birtokossal*

Jelen tanulmányban a 18–19. századi Erdélyben is jelentékeny szerepet játszó Csákyak két ágához tartozó egyes birtokosok – akik egyébként hosszú évtizedekig perben álltak egymással – gazdasági törekvéseit és tisztjeikkel ápolt kapcsolatait vizsgálom.

A per tárgya a 17. század közepén Erdélybe visszatért Csáky László leszármazottainak 18. századi erdélyi és partiumi birtokvagyona volt. Csáky Zsigmond két lánya (Borbála és Kata) és azok családja képviselte az erdélyi ághoz tartozó örökösöket, akik az erdélyi birtokok (Almás, Buza, Szurdok) mellett azokat a bihari uradalmakat (Körösszeg, Adorján, Margitta) is használták, amely a család ősi adománya volt, de amely a 18. század első felében az erdélyi ágnál volt zálogban. 1749 után a felvidéki Csákyak vették kezükbe a három bihari uradalmat, amelyeket azonban hamarosan ismét az erdélyiek használhattak zálog gyanánt.

A fiúág tagjai 1784 után vették vissza végérvényesen az ősi bihari birtokokat,[1] s előbb a család teljhatalmú megbízottján, Ferdényi Jánoson keresztül, majd annak halála után Giday Mihály inspector (1795) segítségével vezették birtokközponttól távoli uradalmaikat.[2]

* Papp Klára (1952), az MTA doktora, a Debreceni Egyetem BTK Történelmi Intézetének professzora, a Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola történelmi programjának és az NKFI K 120197 számú pályázatának vezetője, papp.klara@arts.unideb.hu.

** A tanulmány az NKFI K 120197 számú pályázatának keretében és a DAB Történelmi Munkabizottságának támogatásával készült.

1 A megállapodás szerint a fiúági Csákyaknak – a zálog ideje alatt végrehajtott értéknövelő változtatások-beruházások miatt – a 200 000 rajnai forint zálogösszegen túl még 40 626 Ft és 58,5 krajcárt kellett adniuk az 1782-ben elhunyt Kornis gróf özvegyének, Pálffy Karolinának. MNL OL P. 71. Fasc. 4. No. 12.

2 Csomor János: *Körösnagyharsány krónikája.* Rózsa Ferenc Gimnázium, Békéscsaba, 1980. 37. A szerző Harsány lelkésze volt, s 1873-ban írta munkáját. Ferdényi tisztségeit az 1773. évi megyegyűléssel kapcsolatban említi. 1773–1778 között volt bihari másodalispán.

A bihari javak helyzetében csak 1800-tól történt újabb változás. Ekkor az 1795-ben elhunyt Csáky Nepomuki János országbíró özvegye, Zichy Jozefa kapta meg 114 000 forint zálogösszeg megfizetése fejében Körösszegapátit (Boldogasszonyteleke, Körmösd, Nagy- és Kistóti pusztákkal), az 1801-ben visszaváltott Kisújfalu praediumot és Margitta uradalmát is.[3] Csáky László váradi kanonok pedig ekkor jutott a Váradhoz közeli birtokrész: Berekböszörmény mezőváros, Siter és Szalárd birtokába, aki egy Szaniszló József nevű udvarbíró s Kovács László fiscalis munkájára számíthatott.[4]

A Csákyaknak nemcsak Erdélyben és a Felvidéken, hanem a 17. századtól, Csáky László országbíró idején, a Dunántúlon is voltak birtokaik, s a 18. században a tárnokmester Csáky Istvánnak, Szepes urának leszármazottai is szereztek ott adományokat. Az egykor Zala vármegyéhez (ma Szlovéniához) tartozó, 21 települést magában foglaló belatinci uradalmat Csáky György (1677–1741) házasság révén szerezte meg a család számára.[5] Széchényi Júlia révén (aki Ebergényi László tábornok felesége lett) leánya, Ebergényi Ilona kapta a családi örökséget, aki 1715-ben ment hozzá Csáky Györgyhöz, s juttatta az ő kezére az uradalmat.[6] A család a 18. század végén

Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad*. (Alispánok.) On-line: https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarorszag-varmegyei-es-varosai-1/bihar-varmegye-es-nagyvarad-4B81/bihar-varmegye-tortenete-irta-ifj-dr-reiszig-ede-5BE5/iv-a-szabadsagharcztol-a-kiegyezesig-6000/ii-alispanok-16881872-606F/ (Utolsó megtekintés: 2020. 08. 25.)

3 Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban ÖStA HHStA) Fasc. 86. No. 10; Kisújfalu visszaszerzésére MNL OL P. 71. Fasc. 13. No. 11; Margittára ÖStA HHStA Fasc. 85. No. 39.

4 Štátny oblastný archív v Levoče, Archív rodu Csáky zo Spišského Hrhova (a továbbiakban ŠOBA Levoča Cs-SH) 68-d. Fasc. 651.

5 Széchényi Zsigmond lányától került Ebergényi Lászlóhoz, majd szintén házasság révén Csáky Györgyhöz. Szabó Béla: *Az újszerzeményi birtokok és a fegyverjog megváltása Zala megyében = Közlemények a zalai közgyűjtemények kutatásaiból.* Szerk. Degré Alajos. Zala megyei levéltár, Zalaegerszeg, 1978 (Zalai Gyűjtemény 8). 100. Vályi András szerint „BELLATINCZ. Népes Mező Város Szala Vármegyében, földes Ura Gróf Csáky Uraság, lakosai katolikusok, 's többnyire tótok, az Uraságnak kastéllyával díszeskedik; határbéli földgyei termékenyek, és a' természetnek sok javaival bővelkednek, első Osztálybéli". Vályi András: *Magyar Országnak leírása.* I. Buda, 1796. 166. On-line: http://mek.oszk.hu/14500/14515/pdf/ (Utolsó megtekintés: 2020. 08. 25.)

6 Horváth Bernadetta: *A Csáky Ilona bárónő és az Eszterházy II. Pál Antal herceg közti per 1754–1758 között a Muravidéken = Muravidék. Adalékok a szlovéniai magyarok nyelvéhez és kultúrájához*. Szerk. Gasparics Judit–Ruda Gábor. Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, Pilisvörösvár, 2013. 106–119.

még bizonyosan kezében tartotta az uradalmat, Csáky János övegyének jószágigazgatója 1796-ban továbbította a birtokosnak a birtokról készített elszámolást.[7]

A NAGYBIRTOK GAZDÁLKODÁSÁNAK TÖREKVÉSEI

Kazinczy Ferenc jóbarátja s pártfogója, a nagybirtokos Dessewffy József (1771–1843) a gazdálkodásról a következőképpen vélekedett: „Szeretem a' gazdaságot, de tsak akkor mikor mulatság…. En a' fiaimat, ha élek, a' Szántásra, vetésre, kaszállásra, kapálásra etc, meg tanítatom, tsak az ezek körül való kézi fortéljok tsiklandozzák ki a' földbül, ettül a' mindenkor bojgatandó termékeny anyánktól, a' tőle ki telhető jó és bő adományokat…".[8] Álláspontja nem tükröz őszinte elkötelezettséget a hatékony gazdálkodás iránt, és erősen ellentmondásos. Sokatmondó, hogy bár Dessewffy tekintélyes s ugyanakkor adósságokkal terhes birtokot örökölt apjától (gróf Dessewffy Istvántól), annak terheitől élete végéig nem tudott megszabadulni.

Hasonlóan gondolkodott az erdélyi Csákyak 18. század végi reménysége, Bethlen Rozália és Csáky János fia, Csáky József (1782–1848), aki európai utazásai alkalmával maga ígérte meg az otthon maradottaknak, hogy bár mindent alaposan megnéz, hazatérve abból semmi újítást nem vezet majd be. Ő is inkább elmélkedett az erdélyi történelmi múltról, s elemezte végig az erdélyi jobbágyság terheinek alakulását egyik nőrokonának, Bánffy Dénes feleségének kézzel írott, francia nyelvű összegzésében, mintsem arról gondoskodott volna, hogy drágán vásárolt mezőgazdasági gépei a saját gazdaságában ne használat nélküli rozsdás vasként maradjanak az utókorra.[9]

Mindkét példa a gazdaság iránt kevéssé érdeklődő vagy a gazdálkodás iránt nem igazán fogékony arisztokratákat mutatja, akik mellett meglévő birtokaik működtetése miatt különösen felértékelődött a nagybirtok alkalmazott tisztikarának tevékenysége. Ez utóbbiak szerepének erősödését mutatják azok az esetek is, amikor az arisztokraták önkéntes vagy kénytelen feladatvállalásai (katonai vagy egyházi karrier, országos rendi hivatal viselése) mindenképpen szükségessé tették, hogy helyettük

7 Raisz György jószágigazgató 1796. november 29-én írott levele. ÖStA HHStA A Csáky család szepesmindszenti levéltára Kt. 15. Fasc. 13.

8 Zsidai Réka: *A magánlevelezések tanulságai* II. – *Mindennapi élet a Kazinczy-levelek tükrében a 18–19. század fordulóján*. Napi Történelmi Forrás (on-line folyóirat). https://ntf.hu/index.php/2017/12/16/a-maganlevelezesek-tanulsaga-ii-mindennapi-elet-a-kazinczy-levelek-tukreben-a-18-19-szazad-fordulojan/#sdendnote12sym (Utolsó megtekintés: 2020. 08. 25.); Az idézet lelőhelye: *Kazinczy Ferenc levelezése.* Közzéteszi Váczy János. IX. Bp., 1901. 224.

9 A kéziratról Papp Klára: *Csáky József gróf gondolatai a 17. század végi Erdélyről = Testimonio litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére.* Szerk. Dáné Veronka–Lupescuné Makó Mária–Sipos Gábor. EME, Kvár, 2016. 307–320.

megbízottjaik szervezzék és vezessék gazdaságaikat. A végrendeletek eredményeképpen, a nők szerepének erősödése is megkívánta a nekik juttatott birtokrészek hatékony működtetését. Azt látjuk, hogy ideális esetben, amikor az arisztokrata férfi vagy nő figyelme nem oszlott meg különféle feladatok között, amikor a gazdálkodás iránti érdeklődő, az irányítási érzék és tapasztalat birtokában lévő főúrról volt szó, akkor is nélkülözhetetlen volt az uradalmak működtetéséhez a birtokossal szoros kapcsolatot ápoló gazdasági szakember jelenléte.

Az általunk vizsgált birtokosok közös törekvése volt a jövedelmezőség növelése. A zalai uradalomban például a megbízottnak a birtokos ellátása mellett a bevétel növelése és a megtermelt javak eladhatóvá tétele volt a feladata. Az erdélyi birtokon a Csáky lányok (Borbála és Kata) önállóságukat a végrendelet alapján nekik jutott birtokrészre alapozták, amelyet kezdetben férjeikkel tanácskozva, együttműködve, vagy Csáky Kata esetében, a férj halála után már teljes egészében önállóan irányítottak.

Csáky Kata grófnő a Bethlen Miklóssal kötött házasságát követően kezdett öröksége irányításával komolyan foglalkozni. Megbízottakat küldött uradalmaiba, és kezdetben a mesterekkel megkötött contractusokat is személyesen ellenőrizte, ahogyan például az almási ácsmester és kőműves szerződését is elküldte neki Medvés Domokos.[10] A szurdoki mellett a nagyalmási udvarbíró leváltására és a praefectus tevékenységének felülbírálatára is javaslat született, azzal indokolva, hogy „talán még most sem lenne késő valamit indítani".[11] A levelezés alapján Mátyus István lett az új nagyalmási udvarbíró, aki számos újítást vezetett be a gazdálkodásban, s 1763-ban a falvakat végigjárva, Mihótska Ádám és József cancellistákkal összeíratta az elszökött jobbágyokat is.[12]

Az udvarbírók (Both Mihály Branyicskáról, Kellő Ambrus Szurdokról stb.) folyamatosan jelentették a grófnőnek a legfontosabb tennivalókat és gondokat.[13] Csáky Kata férje, Bethlen Miklós 1781-ben bekövetkezett halála után sok új, váratlan gond-

10 A családi levelezés *„Minden örömöm elegyes volt bánattal" Csáky Kata levelezése*. Összeáll., szöveggond., bev. Papp Klára. Erdély Történeti Alapítvány, Debrecen, 2006. 408. Az idézett levél A Román Országos Levéltár Kolozs megyei Osztálya, Kolozsvár (Arhivele Naţionale ale României, Serviciul Judeţean Cluj, Cluj-Napoca), A branyicskai báró Jósika család hitbizományi levéltárában található (Fond fideicomissionar Jósika – a továbbiakban Jósika hitb. lt.), No. 661. 15–16.

11 Hatfaludi a praefectus számára – megtartása esetén – mindenképpen új instructiók megfogalmazását, s főképpen azonnali elszámoltatását kérte.

12 Jósika hitb. lt. No. 661. 36–37. A 30-40 éve elszököttek közül 31 személyt jegyzett fel, valamint tíz cigány jobbágyot is. Az összeírtakat megkezesítették a falvakban. A Károlyi-birtokra szökött jobbágyokról is előterjesztéseket (relatoriákat) készítettek. A grófnőhöz írott levélben az elvégzett munka bérét is kérték.

13 Kellő feltehetően azon tisztek közé tartozott, akivel elégedett lehetett a család, mert a grófnő még 1782-ben is tőle kapott jelentéseket. Jósika hitb. lt. No. 661. 182. Kellő Ambrus 1782. november 19-én Szurdokról küldött levele.

dal találta magát szembe. Kiderült, hogy sokkal nehezebb a birtokosi tekintélyt özvegyasszonyként fenntartani, mint feleségként, egy guberniumi tisztséget viselő férjjel az oldalán. A grófnő Nagyalmáson a lakosok panaszainak megoldatlanságát is annak tulajdonította, hogy „tisztem nyakas valék, s tudván, hogy hazugság, számba se vettem, nem annyiba halad, új investigatiót kívánok, azután, hogy igasság kijütt".[14] A birtokos asszony azonban nem hagyta annyiban tisztjei makacsságát, s igyekezett úrrá lenni a nehézségeken.

Évek múlva Csáky Kata egyre inkább megbízottjára ruházta át a birtokok irányítását, de az ellenőrzést változatlanul fontosnak tekintette. Élete utolsó néhány évében azonban egyre kevésbé érdeklődött a gazdasági elszámolások felől, így a birtok irányítása egyértelműen Csáky Jánostól elvált leányára, Bethlen Rozáliára maradt.

A 18. század végén a felvidéki Csákyak a visszaszerzett bihari uradalmaik teljhatalmú megbízottjától, Ferdényi Jánostól is pontos és részletes kimutatást kértek, mondván: „a familiát az is érdekli, honnan származnak a bevételek", míg a megbízott elsősorban a felhasználás részletes indoklására szorítkozott. Ezért – amint utasításba adták – minden negyedévben valamennyi számadó tiszttől látni akarják az összes elszámolást, amelyeket a felhasználást is tartalmazó végső összegzéssel együtt a plenipotentiárius feladata elküldeni a birtokoshoz.[15] A gazdálkodás az allodiumok terméseredményeinek összesítése alapján (1791) sikeresnek bizonyult: a termés jelentős részét a váradi Granáriumba fuvaroztatták, s afölött azután az urasági megbízott rendelkezett.[16] A birtokhoz tartozó puszták egy részét tovább árendálták, más részét visszaváltották (Körmösd, Kistóti stb.), s allodiumként vagy a lakosoknak kilenced fejében kiosztott földként hasznosították. A helységek boltjait, mészárszékeit, vendégfogadóit és kocsmáit továbbra is árendába bocsátották. Arra azonban gondja volt a megbízottnak, hogy az új szerződéseket az éves fizetési kötelezettség emelésével kössék.[17]

A Csákyak azok közé a megyebeli birtokosok közé tartoztak, akik a földmérés munkálataihoz kapcsolódva, maguk is mérnököt alkalmaztak, s annak munkája nyomán igazították ki a telekfelmérést, és adtak lehetőséget az úrbéres telkek számának szaporításához. A pontos felmérés együtt járt a birtokon belüli telekeladások szigorúbb ellenőrzésével is. A megbízott minden kérelem esetében fontosnak tartotta a lakosok tudomására hozni a birtokos elhatározását, hogy tudniillik csak az ő engedélyével történhet a telekforgalom.

Az úrbéri szolgáltatások iránti igény motiválta az irtásföldek szigorú számontartását is. Ferdényi kimutatást készíttetett 83 szalárdi lakos irtásairól. Az udvarbírói

14 Kozma Ferenc levele végére írott megjegyzés. Jósika hitb. lt. No. 661. 266–267.
15 ÖStA HHStA Fasc. 83. No. 8.
16 ŠOBA Levoča Fasc. 639. D. 65; Fasc. 612. D. 65.
17 Uo. és MNL OL P. 78. Fasc. 28.

összesítés alapján 155 irtásból csupán négy minősült olyannak, amelyet viszonylag nem régen, 1770 után létesítettek. Ezért a plenipotentiárius csak akkor engedte a földek további használatát, ha a lakosok az „az után is essendő urbáriális adózásokra" kötelezik magukat, vagyis, ha elfogadják az irtások telki földdé nyilvánítását. Hasonlóan járt el a siteri új irtást kezdeményező hét személlyel kapcsolatban is – akik az 1786. évi összeírás szerint valamennyien zsellérek voltak –, mondván: „a robotban kiirtott területet csak az úrbéri kötelezettség teljesítése esetén lehet használatba venniük". Világosan látható, hogy a birtokos, bár a régi irtásokat kibecsültethette volna, nem ezt tette, hanem az újonnan létesített irtásföldeket is az úrbéres szolgáltatásokkal terhelhető földek közé sorolta.

Ferdényi, a távol lévő birtokosok helyett és nevében, nagyfokú önállóságot élvezett, hozzá fordultak a birtok panaszosai, s ő vezette az instantiák jegyzőkönyvét (Protocollum Instantiarium) is. Mindent megtett, hogy uradalomszerte hozzászokjanak ténykedéséhez, s vele együtt a felvidéki Csákyak bihari birtokváltásához is. A birtokátadást követően a família directora, Csáky Nepomuki János személyesen járt a vármegyében, s hangoztatta a család elvárását, hogy „iparkodjon, mivel nagy teher van a jószágon […] kellő jövedelem legyen […]".[18]

Az erdő védelmét szolgálta a legeltetés további szabályozása is. 1786-tól igen nagy figyelmet szenteltek az irtási lehetőségeknek. A margittai „Nagy erdő pascumát" az udvarbíró jelentése szerint a birtokos a svájceráj teheneinek legeltetésére használta fel. Már 1785 szeptemberében arról levelezett Kubovics Márton udvarbíró a plenipotentiáriussal, hogy az elmúlt télen a vármegye „spanyolországi juhoknak megszerzésére és megtartására" invitálta neki küldött javaslatában a birtokost. Margittán kívül Berekböszörményben is tartottak „svájcer teheneket", s az udvarbíró szerint már 1788 áprilisában odahajtották a szalárdi makkoltatásból az uraság disznóit, s a sertésnyáj megszámlálásakor a tanáccsal együtt neki is jelen kellett lennie.[19]

1800-tól Csáky László váradi nagyprépost a rendelkezése alá bocsátott bihari birtokot udvarbíráján keresztül igazgatta, akitől szigorú számadást követelt meg. Gyalókay Antal számtartó negyedévente vette át a jövedelmeket a provisortól, akit Kovács László fiscalis ellenőrzött. Az a levelezés, amely Szaniszló József udvarbíró működéséről rendelkezésünkre áll, igazolja, hogy a birtokos egyértelműen meghatározta tisztje mozgásterét, és a legfontosabb kérdésekben magának tartotta fenn a döntési jogokat. A birtokos a mezőgazdasági munkák tervszerűségét is számonkérette a tiszttől, mondván, „a robotot követelni, és vele gazdálkodni kell", ezért a robotdiáriumot jól kell vinni, végiggondolva, hogy mire elég, és hogyan használható fel a kivetett kötelezettség.

18 MNL OL P. 71. Fasc. 132. No. 3.

19 A svájci tehenek tartását 1791-ben jelentették. ŠOBA Levoča Fasc. 639. D. 65. Vad Gergely tanúsítványa.

Szaniszló igyekezett feladatainak eleget tenni. 1807 júliusában pontosan értesítette a grófot az aratásról, amit 25-én befejeztetett, s nekikezdetett a másodszori szántáshoz is. A búza és a kukorica termése annyi volt, hogy Szaniszló már 1804-ben egy szobát bérelt Nagyváradon Edelmann Józseftől, ahová áprilistól minden héten eladásra való terményt szállított.[20]

Hasonló következetességet várt el a birtokos az erdőgazdálkodás területén is, hiszen az 1803. évi úriszéken a lakosok számára is egyértelművé tették az erdőhasználat rendjét. A berekböszörményi „Vén erdő" területéből eszerint „semmi élő, gyümölcs és makktermő fákat tűzre vagy gyümölcsre levágni s vesszőt szedni, vagy másképpen az erdőt rontani az uraság engedelme és comissiója nélkül" nem szabad. Külön felhívták a provisor figyelmét, hogy minden hozzá forduló kérelmezőt a birtokoshoz kell utasítania, mivel a „comissio adásra semmi activitást őnagysága nem adott".[21]

Csáky László Váradon tartotta udvarát, oda kérette Szaniszló udvarbírótól 1807 októberében a hét hordó óbort és egy hordó pálinkát.[22] A bihari birtokok népessége számára szokatlan volt a felvidéki birtokon alkalmazott szigor és a fenyítések. A birtokos jelenléte döntően befolyásolta a közvetlen beavatkozás és az ellenőrzés megváltozását, s ebben Csáky László személye is szerepet játszott, mivel a korábbi váradi püspök Csákyak – Imre és Miklós – korántsem személyesen, hanem mindig megbízottjaik útján irányították az uradalmakat.

A GAZDÁLKODÁS JELLEMZŐI A BELATINCI URADALOMBAN

A birtokos és tisztje közötti egyértelműen jó, bizalmi viszony kialakulására jó példa Csáky György Zala vármegyei, belatinci uradalma és az ottani tiszt tevékenysége. Maga a birtokos katonai irányító feladatokat látott el, ami meghatározta, hogy egyrészt feltétlenül jövedelemhez kívánt jutni a felvidéki jószágaitól távoli, belatinci birtokáról, másrészt, ha volt rá mód, elvárta, hogy az uradalom megbízottja segítse tevékenységét. Plenipotentiáriusának leveleiből tudjuk, hogy a gróf ellátását bécsi és soproni tartózkodása alatt ez a birtok segítette, amelynek központja a belatinci vár volt. 1736 augusztusában például zabbal és borral teli szekereket indított útnak Niczky

20 ŠOBA Levoča Cs-SH 69. d. Fasc. 655. Az április 1-jén kelt megállapodás szerint április, május és június hónapokra tették az eladásokat.

21 ŠOBA Levoča Cs-SH 69. d. Fasc. 655. 1805. március 22. Kovács fiscalis Váradolaszból kelt levele.

22 ŠOBA Levoča Cs-SH 64. d. Fasc. 635. 1807. október 10-i levél. Az udvarház már az 1790-es években működött, 1799-ben annak istállójára, valamint a berekböszörményi mészárszékre fogadtak fel egy Kis János nevű nádkötőt.

Imre, de kérte, „ha más egyéb culináriákra szüksége vagyon", azt is küldeti.[23] 1740. szeptemberi és októberi levelekből tudjuk meg, hogy Sopronba hetente küldött szekeret, benne majorsági „eledellel", borjúval, borral, mely küldemény egy részét a soproni praebendások szükségére fordították.[24]

Csáky elvárta személyes megbízottjától, hogy folyamatosan értesítse a megyegyűlések döntéseiről (például a birtokra jutó dica-szám esetében), az általa elindított munkálatokról és az elvégzett feladatokról, s rendre maga is utasításokkal látta el őt. Ugyancsak a megbízott feladata volt a tisztek irányítása, a számukra adott instructió szerinti munka ellenőrzése, az angáriális (negyedéves) elszámolások ellenőrzése, kijavíttatása s az úriszék tartása is, de ő ellenőrizte a céhmesterek számadását és a paraszti kocsmárosok proventusát is.[25]

Niczky felelt a korábban zálogba adott birokrészek visszaváltásáért is, mint 1735 májusában, amikor bizonyos Lendvay úrtól szerzett vissza egy jószágot. Az ottani jobbágyságnak megkínálta a libertinus állapotot, a földek javát műveltetni kívánta, a többit pedig árendába bocsátani javasolta.[26]

Bizalmi feladatnak számított, hogy a gróf az 1741. évi pozsonyi országgyűlésre készülve, Niczkyre bízta a szállás megszervezését is. A megbízott május 7-én küldött levelében hosszasan és aprólékosan írta le a folyamatot, amely során a Csáky György számára kijelölt házban lakó német kapitányt a „Rósa vendégfogadóba" kiköltöztette, majd ezzel együtt a dietalis quartélyházból sikerült az oda szándékozó báró Sennyei Antalnak – akinek ott két szobát és öt lóra való istállót jelöltek ki – más szállást kijelöltetni. Így a ház teljesen a gróf rendelkezésére állt, az emeleten három szobával és konyhával, a földszinten a cselédek szobáival és az istállókkal, valamint a pincével. A szénát és az élelmet is megfelelően tudták tárolni, a tágas udvaron a szekér meg tudott fordulni, s maga a ház „az ország házától is nem messze vagyon". A plenipotentiárius még azt is megtudta Pálffy feldmarschal úrtól, hogy „gálában három ízben kelletik öltözni, de bizonyos lejövetelét az fölséges udvarnak még maga sem tudhattya…". A királyné érkezésének bizonytalanságát az okozta, hogy a „várbéli szobák még nem készültek el", de a híradások szerint júniusra várható az esemény, a koronázással együtt.[27] Niczky birtokügyeinek intézésére a hónap közepén hazauta-

23 ÖStA HHStA Fasc. XII. No. 110. Kt. 12 c. Niczky Imre levelezése Csáky Györggyel. 1736. augusztus 27-én küldött levélben, de ugyancsak borküldést jelzett a szeptember 3-án írott levelében is.

24 Uo. 1740. szeptember 4-én és október 23-án kelt levelek.

25 1736 októberében ezért figyelmeztette őket a grófi családtól kapott utasítások betartására, s adta vissza javításra a tiszttartónak az extractusokat. Uo. 1736. október 5-én kelt levél. A céhmesterekről és a kocsmárosokról uo. 1738. február 26-án kelt levél.

26 Uo. 1735. május 2-án kelt levél.

27 Uo. 1741. május 7-én, május 11-én és május 15-én Pozsonyból kelt levelek. A német kapitány csak május 15-én kezdett el csomagolni, amikor Csáky szekerei és hintói előre megérkeztek a kijelölt házhoz.

zott ugyan, de visszatért, hogy a koronázási ceremónián részt vehessen, remélve, hogy – ahogyan megjegyezte – „talán valamely vendégfogadóban kaphatok egy kis szurdikot".[28]

A gyakori levélváltáson túl, általában az elszámolások idején személyes megbeszélést is folytattak. Ennek a lehetősége teremtődött meg 1735. április végén is, amikor megbízottja, Niczky Imre megírta neki, hogy „úgy történhetik, Bécsbe fel kelletik rándulnom, azon úttal Excellentiádnak alázatossan udvarlani fogok…".[29]

Csáky György esetében bizonyosan a birtokos kedvét kereső tevékenység lehetett a gróf igénye szerinti lovak felkutatása. 1735 januárjában a zalaegerszegi Talián Ádám uram lovairól, valamint az „acsádi, megtekintett és respective megalkudott paripa" felől küldött Niczky a grófnak tudósítást.[30] A lovak tartása azonban nem csak az uraság kedvét szolgálta. A levelek egyértelműsítik, hogy tenyésztés folyt, ugyanis az eladott paripák mellett a kocsis lovakat például Niczky külön istállóra fogatta, s azt írta róluk, hogy „már többire mind elmentek, hanem egy fekete rugós kanca vagyon … ezen defectusa okán rajtam hagyták".[31]

Niczky Imre már az első fennmaradt levél tanúsága szerint igyekezett a jövedelem növelésére. Már 1733-ban jó hírnek szánta, hogy a majorságban termett feles gabonát eladja, „mi eladandó lészen, pénzzé fordítom".[32] 1734-ben kedvező lehetőségeket tudott kialkudni a marburgi németnél, aki „ő Felsége Magazinumát szükséges provisióval megtölteni köteleztetik". A vevő a lendvai uradalomnak felkínált összegeket és az ott megkötött contractust tekintette mérvadónak, de Niczky először csak a szándékát nyilatkozta ki 4000 köböl gabonára, a megállapodást későbbre hagyva. Végül 200 köböl búzát, köblét 70 dénárért, 500 köböl rozsot 60 dénárért, 100 köböl árpát 100 dénárért, s 1000 köböl zabot, 50 dénárért köblét adott el. A contractusba belefoglalta, hogy a szállításkor az összes vám, harmincad s más kifizetések összege a vásárlót terheli. A csépléshez azonban 16 „jó erős" német cséplőket fogadott, mert korábban a helyi szegénységet csak hajdúkkal tudta kihajtatni, munkájuk akkor is késedelmes és rossz volt, most pedig „declarálták, hogy ők csépelni nem akarnak".[33] 1735-ben szigorítást javasolt a marburgi némettel kötött megállapodásban. Előírta, hogy a birtokos valamennyi terményét vegye át a vevő, pontosan mérjék le helyben a vásárolt árut, s annak értékét tegyék le, valamint legyen jelen a mérésnél a maga em-

28 Uo. 1741. május 26-án, Belatincban kelt levél.
29 Uo. 1735. április 22-én kelt levél.
30 Uo. 1735. január 15-én kelt levél.
31 Uo. 1736. június 8-án kelt levél.
32 Uo. Csáky Györgyhöz írt levelek. Niczky Imre levele, Belatinc, 1733. június 21. Ígéri benne, hogy „alázatossan tudositásommal fogok udvarlani Nagyságodnak".
33 Uo. dátum nélküli levél 1734 tavaszáról. A búzát 75 dénárért, a rozsot 50, az árpát 40, a zabot pedig 50 dénárért akarta venni. A renitens jobbágyokat megkötöztette, és a pajtába beszállíttatta.

bere, hogy ne kelljen Marburgban azt ismét leméretni.[34] A levelezés alapján nem alakult minden szerencsésen. A vásárló ugyan az árakat lejjebb szállította minden tételnél, de kiderült „ezen ember már feles adósságban vervén magát…".[35] 1735 márciusában új lehetőségek merültek fel: az „Graczy feő Comissariatus várattatik, Marburgba leérkezéssivel magam is föl rándulok, ha véle valamely jó conditióba léphetnénk".[36] 1737 augusztusában már egy Güttner nevű soproni harmincadossal kötött üzletet zab és árpa eladásáról, amelyeket ráadásul vízi úton szállítottak, s melyekből már két sajkára valót összeszedtek, s még négy sajkára való maradt.[37] A termés nagyobb részét pénzzé fordították, még 1741-ben is azt írta a megbízott, hogy semmi nem marad náluk eladatlan: „valami csak eladandó lészen, rajtunk nem marad".[38]

A levelekben felmerül a katonaság beszállásolásának kérdése is. 1738 augusztusában is ilyen „vendégeik" voltak: a Vetéssy-regimentből 412 személy szállott be Turnicskára, akiknek ez óriási megterhelés volt. Ennek ellenére a megyében „némely nyughatatlan emberek" szerint a belatinci uradalmot „ritkán éri a durch marsch", ha ezek alapján télen mindez megismétlődik, „nem kevés terhek" lesz.[39]

1733. október végén már a szőlőtermést is felmérte: „ha megtöltetnek az hordók, százharminc akónál több nem lészen". A megbízott a feleségével együtt kinn volt a „csekély szüreten", ahol az asszony vette észre, amikor „Judás ábrázatú vinczellérünk az Koretár és Marics nevű szőllőkbül való alattomban egy hordót bé vivén az Préss házban és az törtölt… ellopni igyekezvén, rajta kapták étczakának idein". De hiába fogatta meg a hajdúkkal, s akarta – mint conventiós szolgát – a várba küldeni, mert a csáktornyai uraság „emberei erővel és hatalommal elvonták", majd elereszteték.[40] Végül, bár a rossz termés miatt emelkedtek a borárak, a megbízott kénytelen volt vásároltatni. Niczky a rohonci zsidókkal is megállapodott a pálinkafőzésre, akik vállalták, hogy „mindennemű gabona allyát, és más egyéb konkolyos életet is elvivén," s jövedelmet hoznak.[41] 1738 októberében a muraközi szüretről a porkolábbal együtt végzett inventáció után a jégverés ellenére kedvező termést állapítottak meg, ami többet jelentett kétszáz akó bornál.[42] Kedvező jövedelemszerzési lehetőségnek kínálkozott a

34 Uo. 1735. január 17-én kelt levélből. A 200 szekeret a marhás jobbágyok robotjával akarta teljesíteni.
35 Uo. 1735. február 28-án kelt levélből. A megbízott személyesen akart elmenni Marburgba, hogy végére járjon a dolognak.
36 Uo. 1735. március 18-án kelt levél.
37 Uo. 1737. augusztus 30-án kelt levél.
38 Uo. 1741. június 5-én kelt levél.
39 Uo. 1738. augusztus 22-én kelt levél.
40 Uo. Niczky levele Belatincból, 1733. október 30-án.
41 Uo. 1733. december 13-án kelt levél.
42 Uo. 1738. október 20-án kelt levél.

serfőzés is, amelyhez 1737 közepére megépült a serház, alatta a régen hiányzó pincével.[43]

A melinci majorban 1734 januárjára elkészült a tehenészet, a „Svaicer", ahová 25 tehenet szállíttatott, s szándékában állt még tízet vásároltatni. Egy másik tehenészet Cserencsócon viszont 50 fejős marhával működött.[44] 1736 júniusában azonban igen rossz hírre érkezett haza a megbízott a megyegyűlésről. A belatinci és a melinci testvér svájcerek, mondván, hogy „az uraság számára vajat mennek keresni", megszöktek. Az idevaló még feleségét és gyermekeit is elhagyta, bár kezesség alatt állott. A megbízott szerint semmi hiányuk nem volt, fizetésük rendben volt, de most cselédjeik fizetetlenek maradtak, s feles marhákat szaporítottak, amelyek megtartása gondot okoz.[45]

A felvidéki birtokokhoz hasonlóan a megbízottnak gondoskodnia kellett az erdőkről is. Az urasági érdek szem előtt tartásával, az erdőőröktől nyert értesülésekre alapozva, kénytelen volt ott a „dominiumbélieknek" a vadászatot eltiltani, s megírni Csákynak, hogy kiadta: „valakinél tapasztaltatik valamely lövő szerszáma, mind elszedettetik," amelyeket a rajtakapott emberektől már be is hozatott.[46] Niczky az egész uradalomban az erdőpásztorok feladatává tette a halászóvizek ellenőrzését is, amit az tett szükségessé, hogy a Pratoka vizén lévő malmok gátjait és az ott folyó halászatot „kemény tilalomba" vetette. Lépésének helyességét igazolta, hogy amikor a nagy szárazság és a kemény tél miatt a „Csukás tóból" kifogytak a halak, ahogyan maga írta meg a grófnak, a malomgátakból „ötszáz darab fiatal csukákat eresztettem a halastóba".[47] A Pratoka (Lendva) mentén fekvő erdők makkja is értékes volt, hiszen „az magunk marháinak telelő makkjok lészen".[48]

A BIRTOKOS ÉS A TISZTIKAR VISZONYA

A birtokok irányításában szerepet játszó tisztek tévedései, hibái és az általuk elkövetett vétségek, időnként visszaélések szigorú büntetéseik miatt általában jól dokumentáltak. Csáky Kata leváltott, Veszprémi nevű szurdoki tiszttartójának tizenhárom pontból álló bűnlajstroma alapján tudjuk, hogy a tiszttartó megbízatásának kezdetén

43 Uo. 1737. július 8-án kelt levél.
44 Uo. 1744. február 5-én kelt levél.
45 Uo. 1736. június 16-án kelt levél.
46 Uo. Az 1744. február 5-i és az 1734. február 8-án küldött levélből. Februárban ugyanis a „feir barátok egy nyakasfejű jobbágya, gyakorta kijárván" rajtavesztett, de puskáját csak csellel lehetett tőle elvenni. A Páter Prior kérte ugyan vissza a puskát, de azt nem adták vissza neki.
47 Uo. 1735. április 29-én írott levél.
48 Uo. 1741. szeptember 1-jén kelt levél.

nem készült semmiféle felmérés: „egyszóval semmi rendtartás nincs", ami nem is a tiszttartó, hanem egy bizonyos Győrffy nevű praefectus hibájából történhetett. Veszprémi, a helyzetet kihasználva, visszaélések garmadáját követte el. Például a birtokos pénzén vett lovakat magának tartotta vissza, azokat a csűrös kertben szabadon tartotta, búzával és borral kenyerezte le a jószágigazgatót, az uraság borából „többet 12 vedernél" a maga számára árultatott, annyi bort és pálinkát ivott, amennyit csak jónak látott, a hosszú fuvar alóli mentességért engedte magát megvesztegetni, többeket jogtalanul megbüntetett, s néhányan miatta szöktek meg a birtokról.[49]

A birtokon alkalmazottak kiválasztása bizalmi alapon, a képességeikről szerzett ismeretek alapján történt, ezért a birtokosok időnként ismerőseik, rokonaik tanácsát kérték alárendeltjeik kiválasztásához. A zalai birtokon 1738-ban, Slávics Péter uradalmi kulcsár hirtelen lett halála miatt, kellett új embert keresni. A megbízott először az összes számadást ellenőriztette, majd az utód keresésébe kezdett. „Hogy pedig helyébe mentül előbb jó, alkalmatos subjectumot állíthassak, arra elégséges gondom lévén, három felé is írtam vala, igaz… voltak hárman is, kik magokat megjelentvén, béjönni igyekeztek, de ki lutheránus, ki pedig nem jó számvevő vala közülük. Csáktornyai várbul jött ennek előtte egy héttel egy fiatal, amint látszatik jó tanult legin, aki másképpen Rohonczra való fi, oda való Mester lévén az attya is, jó értékben vagyon. Ez pedig ugyan Csáktornyán íródeák vala ottlévő számadó tisztek mellett, linquista magyar, deák, német és az idevaló nyelvre alkalmatos, mindenekben elegendő perfectioja vagyon. Az mi legszükségesebb, az arithmetricát ex fundamento tudgya. Hogy az szolgálat sede vacante ne maradgyon, … látván alkalmas leginnek lenni Slávicsnak helyében substituáltam … neve pedig Nagyal Mihály, amint diskurál, nemes embernek tartya magát." 1738-ban az összes tisztet megerősítették, a számvevő kivételével, aki helyett az ítélőmester a testvérét, Nagy Mihályt bízta meg.[50]

A zalai birtokon Csáky Györgynek egy neves családból származó megbízott dolgozott: Niczky Imre. Famíliája a 18. század későbbi időszakában szerzett grófi címet, de a közvetlen rokonsága nem. Niczky birtokos nemes, a vasi alispán Niczky Gáspár unokája, Niczky Ferenc fia, akinek Viczén Borbála volt a felesége.[51] 1733. november 27-én küldött levelében maga hozta a gróf tudomására, hogy Sopron vármegyében neki és rokonainak zálogos birtokai vannak, amelyek kiváltása miatt utazott oda, s hagyta instructio mellett másokra a birtok napi teendőinek intézését.[52]

49 Papp Klára: *Az erdélyi Csákyak*. EME, Kvár, 2011 (Erdélyi Tudományos Füzetek 273). 271–272.

50 ÖStA HHStA Fasc. XII. No. 110. 12 c. 1738. június 30-án kelt levél.

51 Leszármazásáról lásd Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* VIII. Pest, 1861. 144. (Niczky család)

52 ÖStA HHStA Fasc. XII. No. 110. 12 c. 1733. nov. 27-én, Belatincon kelt levél.

Csáky György bizonnyal elégedett lehetett megbízottjával, hiszen az ura haláláig szolgált a zalai birtokon, s a hét év alatt a birtokosnak írott levelei közel 480 oldalt tesznek ki. Mégis találunk a Csákynak küldött válaszlevelekben utalásokat olyan esetekre, amelyekben a birtokos reagálása a jövőre nézve „jó leczkének és iskolának" bizonyult. Ilyen lehetett 1736-ban a tisztikar elszámolásának eltérése az instructióktól (s amelyet visszakapva azok egy nap alatt helyesbítettek), vagy annak a levélnek az ügye, amely pecsét nélkül érkezett meg a grófhoz.[53]

A híradásokba került személyes részletek utalnak arra, hogy Niczky élvezte Csáky György bizalmát. 1734 augusztusában például engedélyt kért arra, hogy felesége bátyjának meglátogatására Bécsbe utazhasson. A rokon Tokajból írta neki a kérést, mivel Zemplén „vármegyétül Bécsben abdelegáltatott". Mivel már hat éve nem találkoztak, nem akarta a családi békét kockáztatni, ezért kérte a gróf hozzájárulását.[54] Azt is megírta Csákynak, amikor 1734 decemberében hazament Nickre, apjának meglátogatására.[55] 1737 májusában viszont szomorú hírt közölt Csákyval: „másfél esztendőtől fogvást tartó súlyos betegeskedés után… húsvét előtt való nagyszombaton megnehezedvén", meghalt az apja, és hiába jött érte egy jobbágya, már nem érte őt életben. Levelével értesítette urát, hogy bár ígérte a soproni látogatását, de arra azért nem maradt ideje, mert a temetés után apja gazdaságát is rendbe kellett tennie.[56] Júliusban először történt, hogy Niczky – az apai birtok rendbetételi kötelezettségére hivatkozva – előleget kért és kapott járandóságából a birtokostól, s a munkák végzésére nyáron több időt töltött apja birtokán.[57]

Jó néhány együtt végigélt közös év után, 1739-ben írta le Niczky Imre azokat a sorokat, amelyek személyes vallomásként születtek, de pontosan leírják a viszonyt, amely a megbízottat Csáky Györgyhöz kötötte: „alázatosan kérem, méltóztassék állandósan megnyugosztalni elméjét azon, hogy Excellentiádnak oly bé helyheztetett embere s Főtisztye vagyok, az ki nem privátumért és interessentiáért, hanem egyedül böcsületért is tovább való szerencse várásomért kívánok egyedül szolgálni Excellentiádat. Éjjeli s nappali sok nyughatatlanságimat kívánom egyedül, magam dolgainak nem kevés hátra maradásával is, Excellentiátok jovainak előmozdítására fordítanom. Hat esztendeje már, miolta az próbakövön állok, bátor szívvel is vagyok, senkitül igaz szolgálatomban nem is félek, sőtt ha consuraltatom is, kijőnek sok hasz-

53 Uo. 1736. október 6-án, ill. október 15-én küldött levél.
54 Uo. 1734. augusztus 6-án kelt levélből.
55 Uo. 1734. december 13-án kelt levél. Niczk falu Vas megyében, Sárvártól és Celldömölktől északra, Kőszegtől keletre, a Hegyfalu és Beled közötti úton található.
56 Uo. Niczken 1737. május 4-én kelt levél.
57 Uo. 1737. július 8-án, illetve július 29-én keltezett levelek.

nos vectificatioim, azt akarnám én valósággal, ha Excellentiád köztünk lakván, láthatná minden cselekedetimet".[58]

Az erdélyi birtokon Csáky Kata gyakran váltogatta tisztségviselőit, kritizálta, kiigazította, számonkérte őket. A grófnő 1781 decemberében Kozma Mihálynak írta: „Kegyelmed siessen vissza, itt sok a dolog, nekem senkim sincs. Az ménest se hajtatá fel kegyelmed Buzában, se juhokat, a sertések dolgát se igazította el, s én magam gyermekeimmel nem örömest viszálkodom. Szép jövedelmű, exlutiás özvegy vagyok, talám lenne hatszáz forint Teremiből, s ott is marha van szénán, a sok sertés, végre azzal adunk számot, hogy azokra költ széna, gabona. Én ott hasznot remélvén az fából is, égettbor főzést se akarnám megengedni, egyszóval mindent pénzzé tenni, ezzel kegyelmedet várom".[59]

A tisztek elfogadták a grófnőnek határozottan a birtokok jövedelmezővé tételére vonatkozó elvárásait, de bizalmi viszony közöttük általában nem alakult ki. Az asszony nehéz természete mellett ennek egyik meghatározó oka mély katolikussága volt, maga a grófnő is panaszkodott rá, hogy nehézségeinek egyik oka tisztjeinek református hite lehet.

A Csákyak elégedettségét mutatja, hogy a század végén, amikor az erdélyi zálogbirtokosoktól végérvényesen magukhoz váltották a bihari javakat, a századközepi megbízás után ismét egy Ferdényit tettek meg birtokaik teljhatalmú megbízottjává. A Ferdényiek 1758-ban kaptak nemességet,[60] birtokuk a család előnevét adó Kabaláspatak volt. Bizonyos, hogy a Ferdényiek tevékenysége ismert lehetett Csáky Miklós püspök előtt, aki 1738 és 1758 között állt főispánként a vármegye élén, ezért feltételezhető, hogy segítette a nemesi cím megszerzését.[61]

Ferdényi János vármegyei jegyző és táblabíró volt, aki már az 1785-ben végrehajtott átadás óta egészen az 1795-ben bekövetkezett haláláig képviselte a családot. Ferdényi János saját helyzetéről a kérelmező siteri nemeseknek írta le: „én is nemes ember vagyok, Váradolasziban házat tartván, azon communitásnak segítséggel vagyok, nem tudom, mióta húzhatják ki magokat [az adó megfizetése alól] a meg nevezett nemes uraimék".[62] Emődi András könyvének adattára szerint, ezt a váradi há-

58 Uo. 1739. január 16-án kelt levél.

59 Jósika hitb. lt. No. 662. 61–62. 1781. december 1-i levél. Ex(c)lutiás = kirekesztett. *Erdélyi magyar szótörténeti tár* III. Szerk. Szabó T. Attila. Kriterion, Buk., 1982. 532.

60 A nemesi címre lásd MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltára IV. A. 1/a. 15. k.

61 Csáky Imre 1703–1732 között szintén betöltötte a tisztséget. Csáky Miklós 1747-től kalocsai érsek, majd 1751-től esztergomi érsek lett.

62 Szilágyi Mihály, Harsányi Sámuel és Sebestyén István siteri nemesek nem akartak hozzájárulni a helység közös költségeihez. Margittán a manumittáltak is igyekeztek kivonni magukat a família által elfogadott határhasználati rend alól. MNL OL P. 72. Fasc. 326. No. 8. Nagy Iván úgy tudta, hogy Ferdényi élete utolsó éveiben királyi tanácsos és királyi udvarnok volt. Nagy: *i. m.* IV. Pest, 1853. 153.

zat, illetve a családról elnevezett utcát 1752-ben és 1763-ban is megtaláljuk a váradi káptalan Váradolasziról készített összeírásában.[63]

A munkáját érintő forrásokból egyértelműen látható, hogy elsősorban a birtokos akaratának és elképzelésének tett eleget, ugyanakkor a számára átengedett döntési jogokat teljes magabiztossággal látta el, így jó gazdája volt a rábízott ügyeknek. A birtokos tehát a jó megyebeli kapcsolattal és vezetési tapasztalatokkal rendelkező birtokos nemest választotta, s döntése helyességét a források alapján a birtok eredményes működése egyértelműen igazolta.

Hasonló tendenciát láthatunk a Csákyak felvidéki birtokainak irányításában is. Csáky Nepomuki Jánosnak és özvegyének, Zichy Jozefának egyaránt az a Raisz György nevű nemes volt a jószágigazgatója, akinek Szepesmindszent volt a lakhelye és az irányítási központja, de rendelkezése alá tartozott a belatinci uradalom és a bihari ősi birtokok közül az özvegy által megszerzett Margitta és Körösszeg is, amelyet a megbízott szakszerűen, de a birtokossal mindig egyeztetve igazgatott.[64]

Vizsgálataink egyértelműen igazolták, hogy az arisztokraták kapcsolatrendszerében a saját birtokok tisztikarával folytatott levelezésnek, a jó, esetenként bizalmi viszonynak igen fontos szerepe volt.

AGRICULTURIST ARISTOCRATS AND THEIR ADHERENTS. RELATIONS BETWEEN LANDOWNERS AND THEIR MANORIAL OFFICIALS IN THE 18TH CENTURY

Keywords: *demesne; agriculture; production; manorial officials; landowner-manorial official relation*

The study examines the economic and management pursuits of the landowners of the two – Upper Hungarian and Transylvanian – branches of the Csáky family, and their connections with their functionaries.

In the middle of the 18th century the members of the Upper Hungarian branch of the family attempted to reclaim their pledged lands from Bihor county from the Transylvanian branch of the family. During this procedure a full-fledged trustee, named Gábor Ferdényi was

63 A vármegye tisztikarában szerepet játszó más családokkal (például a Tokodi, Bucsy, Beöthy, Baranyi, Szentiványi stb.) együtt volt itt házuk. Emődi András: *Nagyvárad város lakossága és archantológiája a 18. században (1713–1785)*. Adattár. Varadinum Script, Nagyvárad, 2010. 37, 38, 57.

64 Részletesen lásd Papp Klára megjelenés alatt álló tanulmányát a Barta János 80. születésnapjára írott kötetben: *„Túl sokat fáradoztam,… és mindent jól és rendesen elindítottam…" Raisz György teljhatalmú megbízott tevékenysége a felvidéki Csáky birtokon* címmel. A Csákyak szepesmindszenti uradalmának anyagában található levelezés: ÖStA HHStA Kt. 24. Fasc. 14.

employed, partly because he was well known for his positions in the county of Bihor, and partly because the Csákys even helped the Ferdényi family to obtain the noble title. After 1785 they regained the three demesnes, and a plenipotentiary was chosen from the same family, namely János Ferdényi, who served the family with full devotion. László Csáky, the Great Provost of Várad, who obtained the manor surrounding Várad (Oradea) after 1800, also chose loyal people, and likewise, he constantly and directly supervised his officers.

György Csáky, who belonged to the Upper Hungarian branch, governed the Belatinc manor in Zala county through his commissioner Imre Niczky, who developed a relationship of trust and confidence with the Count, who performed military duties and lived in Sopron. Their thorough correspondence that covers all the details, reveals that Niczky not only carried out the necessary inspections on the land that included 21 settlements, but also did everything he could to make the production profitable. A sign of their close and good relations was, for example, that the commissioner also took care of Csáky's accommodation in Bratislava during the Diet of 1741.

Kata Csáky, who belonged to the Transylvanian female-branch, stands out from the family primarily by organizing the management of the part of the demesne she inherited, by enlarging the land, and by making changes in order to make it profitable. She constantly corresponded with her functionaries, strictly controlled, improved, and corrected their activities, while she herself had also something to learn about farming. Both her difficult nature and Catholicism may have been the reason why she changed her functionaries frequently – who were usually Protestants –, and she couldn't, or she might not even wanted to build a relationship of trust with them.

Based on family documents and voluminous correspondence, the study also draws attention to the importance of good relations that aristocrats established with the officials of their demesnes.

ARISTOCRAȚI AGRICULTORI ȘI OFICIALII LOR. RELAȚIA DINTRE MOȘIERI ȘI OFICIALI DOMENIALI ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

Cuvinte-cheie: *domeniu; agricultură; producție; oficiali domeniali; relația moșieri-oficiali*

Studiul analizează preocupările economice și organizatorice ale moșierilor aparținând celor două ramuri ale familiei Csáky, cea din Ungaria Superioară și cea din Transilvania, precum și relația acestora cu oficialii lor domeniali.

La mijlocul secolului al XVIII-lea membrii ramurii din Ungaria Superioară au încercat să-și redobândească posesiunile din comitatul Bihor, posesiuni care fuseseră zălogite membrilor familiei din Transilvania. L-au angajat pentru aceste demersuri pe Gábor Ferdényi, oficial pe care îl cunoscuseră în alte funcții deținute în comitatul Bihor, iar familia acestuia fusese ajutată în obținerea titlului de nobil chiar de către membrii familiei Csáky. După 1785 familia a redobândit cele trei domenii disputate, urmând să angajeze un plenipotențiar în fruntea acestora în persoana lui János Ferdényi, membru al aceleiași familii, care a devenit un slujitor devotat al lor. László Csáky, marele prepozit de Oradea, care a obținut posesiunile din jurul

Oradiei după 1800, și-a ales de asemenea oficiali loiali, dar cu toate acestea a controlat constant activitatea lor.

Contele György Csáky, membru al ramurii din Ungaria Superioară a familiei care a trăit în Sopron și a îndeplinit sarcini militare în slujba țării, și-a guvernat domeniul din Belatinc (azi Beltinci, Slovenia) din comitatul Zala prin intermediul oficialului Imre Niczky, care a avut la rândul său o relație de confidențialitate cu moșierul. Corespondența lor amplă și detaliată arată că oficialul nu a făcut numai inspecțiile necesare pe domeniul alcătuit din 21 de așezări, ci a încercat tot posibilul pentru a crește cât mai mult producția. Ca dovadă a relației lor apropiate, Niczky a fost însărcinat și cu problemele legate de cazarea contelui cu ocazia Dietei de la Bratislava din 1741.

Kata Csáky din ramura feminină din Transilvania s-a remarcat dintre membrii familiei prin schimbări aduse în organizarea posesiunilor care i-au revenit prin moștenire, prin introducerea unor inovații care au crescut profitabilitatea terenurilor, respectiv prin anexarea unor noi pământuri la domeniul existent. A ținut o corespondență continuă cu oficialii ei, a controlat cu strictețe, a corectat și a îmbunătățit activitatea lor, în timp ce și ea la rândul ei și-a îmbunătățit în permanență cunoștințele privind administrarea domenială și agricultura. Atât personalitatea ei rigidă cât și convingerile ei religioase catolice au cauzat probabil nenumăratele schimburi în rândul oficialilor ei domeniali – care de obicei erau de religie protestantă –, și faptul că nu a reușit, sau poate nici nu a încercat să clădească o relație de încredere cu ei.

Bazându-se pe datele izvoarelor familiale și pe o corespondență vastă, studiul atrage atenția asupra importanței bunelor relații dintre moșieri respectiv oficialii lor.

Biró Annamária*

ARISZTOKRATÁK ERDÉLY 18. SZÁZAD VÉGI KULTURÁLIS ÉLETÉBEN. TELEKI SÁMUEL ÉS TELEKI DOMOKOS ELTÉRŐ STRATÉGIÁI

Kulcsszavak: *felvilágosodás; kultúrapártolás; mecénás; kulturális modellek*

Dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy egy szerteágazó kulturális tevékenységgel is rendelkező erdélyi és magyarországi arisztokrata család két tagjának tudománypártolói szerepkörére koncentrálva rámutassak azokra a változásokra, amelyek Erdélyben a 18. század végén a tudományos és kulturális életre nagy hatással voltak, az intézményi kereteket pedig nagymértékben meghatározták. Teleki Sámuel (1739–1822)[1] és fia, Teleki Domokos (1773–1798)[2] annak a gróf széki Teleki családnak voltak a tagjai, amely 1697 óta viselte a római szent birodalmi grófi rangot. A család református ágának legismertebb tagja Teleki Mihály, Teleki Sámuel nagyapja volt, aki I. Apafi Mihály erdélyi fejedelemsége idején volt kancellár, és ő alapozta meg a család későbbiekben felaprózódott vagyonát is. A 17. század második felétől kezdődően a Teleki család több tagja meghatározó szerepet játszott Erdély közéletében és művelődéstörténetében. A több nemzedékre visszavezethető minta szerint a családtagok politikai pályát választottak, emellett pedig a tudományos élet, az egyház és az iskola pártfogói voltak. A 18. század a család újbóli fellendülésének időszaka. A század végén többen kastélyépítésekbe kezdenek elsősorban a Marosvásárhelyhez közel fekvő birtokaikon, de Nagybánya környékén is, más családtagok pedig a magyarországi területeken építenek karriert, és rezidenciájukat is idehelyezik.

Teleki Sámuel családi hagyományt követ akkor, amikor erdélyi, főleg magántanítók segítségével történt tanulmányai után peregrinációra indul. Bár gyerekkori könyveiből és tanárainak munkásságából ma már világosabban láthatjuk, hogy – a korábbi

* Biró Annamária (1980), PhD, irodalomtörténész, egyetemi adjunktus, BBTE, BTK, Magyar Irodalomtudományi Intézet, annamaria.biro@ubbcluj.ro.

1 Teleki Sámuel életútját legrészletesebben Deé Nagy Anikó dolgozta fel. Lásd Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel.* EME, Kvár, 1997 (a továbbiakban Deé Nagy: *A könyvtáralapító*).

2 Életútjához lásd Uő: *Ifjú gróf Teleki Domokos.* Erdélyi Múzeum LVI(1994). 1–2. sz. (a továbbiakban Deé Nagy: *Ifjú gróf*). 25–50.

elképzelésekkel ellentétben – gyerekkorában nem csupán katekézist és latin nyelvet, hanem természettudományokat is tanult, 1759-ben, bázeli tanulmányainak kezdetekor, mégis megrázkódtatásként éli meg, hogy ismeretei mennyire elavultak.[3] A latin nyelv ekkor már visszaszorulóban van, ezért a tényleges tanulmányok megkezdése előtt németül és franciául kell tanulnia. A korabeli tendenciák mellett ezzel is magyarázhatjuk, hogy inkább a matematikai és természettudományi tárgyakra fekteti a hangsúlyt, és nem a kifinomult nyelvismeretet igénylő bölcsészeti tárgyakra. Bázel és Utrecht után, 1762 és 1763 között öt hónapot tölt Párizsban, ahol nem iratkozik be az egyetemre, hanem társadalmi kapcsolatait építi, és a peregrinációja alatt összegyűjtött könyvgyűjteményét gyarapítja. Hazatérve Erdélybe a szokásos gondokkal szembesül: külföldön elsajátított ismereteit nem tudja gyakorlatba ültetni, mert a családi hagyomány miatt számára nem járható a tudományos pálya, hanem birtokügyeivel és erdélyi hivatali ügyeivel kell foglalkoznia. A gazdasága hátramaradott, a családalapítással egy időben építkezésekbe kell kezdenie ahhoz, hogy összegyűlt könyveit egyáltalán elhelyezhesse valahol. Egy ideig még levélkapcsolatban áll külföldi tanáraival, de a mindennapi tennivalók egyre inkább elszakítják a tudományos gondolkodástól. Mindazonáltal olyan változtatásokba kezd, amelyek a következő nemzedéknek adnak nagyobb esélyt az ország modernizálására. 1767-ben a nagyenyedi kollégium főgondnoki tisztségének elvállalásával azt kéri, hogy legyen/lehessen befolyása a tanrend modernizálására.[4] 1777-től kezdődően hivatali állásokat vállal, előbb Szebenbe költözik mint kormányszéki tanácsos, majd Nagyváradra mint királyi biztos. 1787-től Bécsben él, előbb alkancellárrá, az erdélyi kancellária 1791-es önállósulását követően pedig kancellárrá nevezik ki, és ezt a tisztséget tölti be haláláig. Nem költözik el Bécsből, onnan irányítja sáromberki birtokát ügyintézői és felesége segítségével, és innen irányítva építteti Marosvásárhelyen a tulajdonképpeni életművének nevezhető könyvtárat is.[5] A gyűjtést peregrinációja idején kezdi, bécsi tartózkodása ideje alatt pedig különböző ügynökök vásárolják számára a könyveket szerte Európában. E tevékenység irányítását Teleki Sámuel soha nem engedi ki a kezéből. A gyűjteményt felesége, Bethlen Zsuzsanna magyar nyelvű könyvei egészítik ki, a könyvtárnak helyet adó épületet 1798-ban kezdik el építeni. A tudományok minden ágát felölelő könyvállományt, a ritka nyomtatványok, kéziratok, másolatok gyűjteményét az alapító az 1802 őszére felépült könyvtár egyetlen erre a célra rendelt termében helyezteti

3 Peregrinációs naplóját többször is kiadták: *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár úti naplója 1759–1763*. Kiad. Biás István, bev. Imre Sándor. Marosvásárhely, 1908; *Teleki Sámuel peregrinációs naplója*. Kiad. Deé Nagy Anikó. Kriterion, Kvár, 2020.

4 Beadványainak egyike megtalálható Marosvásárhelyen a Teleki–Bolyai Könyvtárban. Teleki Sámuel: *Observationes circa Methodum et Materiam Examinorum publicae habendorum*. Tf-1157, Ms. 160.

5 Az épületről lásd Orbán János: *Teleki Sámuel marosvásárhelyi könyvtáráról és gyűjteményeiről*. Magyar Könyvszemle CXXXIII(2017). 4. sz. 427–454.

el. A terem díszítésére Teleki szobrokat és portrékat rendel Mathias Mayer bécsi szobrásztól, Franz Thaller pedig az ő és a felesége mellszobrát készíti el. A kancellár arról is gondoskodik, hogy a könyvtár katalógusa nyomtatásban is megjelenjen, 1796 és 1819 között Bécsben négy kötet lát napvilágot.[6] A mintegy negyvenezer példányból álló könyvgyűjtemény archiválási szándékkal áll össze: a megszerezhető tudás tárháza kíván lenni, így könyvritkaságokon kívül a tudományok minden ágát lefedi a gyűjtemény. A francia felvilágosodás legradikálisabb könyvei mellett a felvilágosodás eszméit veszélyesnek tartó kiadványok is megjelennek benne. Így magából a katalógusból csupán olyan jellegű következtetést lehet levonni, hogy Teleki Sámuel igen tájékozott volt, az viszont homályban marad, hogy milyen értékeket és gondolatokat vallott magáénak.

Buzgón támogatta a peregrináló diákokat, az erdélyi iskolákban nem csupán a tananyagra figyelt oda, hanem a könyvtárak fejlesztésével is foglalkozott. Mindezek mellett egy jelentős filológiai érdeme is van: 1784-ben Utrechtben két kötetben megjelentette Janus Pannonius műveinek sokáig legpontosabbnak számító kiadását.[7]

1788-ban ő maga fogalmazza meg hazafiúi hitvallásának lényegét, mely szerint a nemes ember hazafisága a jóra való iparkodásban nyilvánul meg. Számára legfontosabb a közhaszon előmozdítása, a nemzet boldogsága, valamint a tudományok kiterjesztése. Ebbéli fáradozásai jutalmaként több tudós társaság tagjává vagy tiszteleti tagjává választja: elsőként a Societas Regia Scientiarium Göttingensis, majd a Societät für die gesammte Mineralogie zu Jena, a Societas Latina Jenensis stb.

Tevékenységét leginkább Széchényi Ferencéhez lehetne hasonlítani: ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely feladatául tűzte ki az ország műveltségbeli felemelését, amit elsősorban a tudományok révén kívánt elérni. A felvilágosodás mint eszmerendszer csak ebben a formájában hatott rá: a természettudományok és általában véve a tudományok képesek lehetnek a változtatásra. Az 1800-as évek elejéről származó jegyzetei szerint társadalmi hovatartozásától függetlenül mindenki lelki és szellemi

6 *Bibliothecae Samuelis S.R.I. Com. Teleki de Szék. Pars Prima. Auctores Classicos Graecos et Latinos ex optimis editionibus ordine chronologico* […]. Viennae, 1796; *Bibliothecae Samuelis S.R.I. Com. Teleki de Szék. Pars Secunda. Classes Theologicam, Historico-Ecclesiasticam, Juridico-Politicam, Philosophicam, Philologicam, Antiquariam, Historicam et Litterariam complexa* […]. Viennae, 1800; *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék. Pars Tertia. Scriptores Rerum Hungaricam et Transilvanicarum complexa* […]. Viennae, 1811; *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék. Pars Quatra. Novas Accessiones* […]. Viennae, 1819. Az ötödik kötetet Deé Nagy Anikó adta ki 2002-ben: *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék Pars Quinta, libros inde ab anno MDCCCXIX post typis vulgatam catalogi partem quartam comparatam complexa*. Ed. Deé Nagy Anikó. Budapestini, 2002.

7 *Jani Pannonii Poetarum sui Seculi facile Principis in Hungaria. Quinque Ecclesiarum olim Antistitis Poemata* […]. Traiceti ad Rhenum, 1784; *Jani Pannonii Opusculorum Pars altera, in qua exhibentur* […]. Traiecti ad Rhenum, 1784.

világosságra vágyik. Ennek a gondolatnak kiegészítéseként leszögezi, hogy az emberiség felvilágosításának elengedhetetlen eszköze a „nemzeti nyelv művelése", tökéletesítése. A dolog ambivalenciáját jelzi viszont, hogy ő maga ezeket a feljegyzéseket németül veti papírra.[8] Deé Nagy Anikó ezekből a feljegyzésekből azt a következtetést vonja le, hogy Teleki Sámuel érdeklődött a felvilágosodás ideológiája iránt. Jegyzeteiben azonban nem tér el kora jellegzetes kompromisszumos megoldásától: más korabeli szövegekből is ismert érveléssel próbálja közös nevezőre hozni a vallást, az istenhitet a tudományok művelésének szükségességével. Vallás, természettudomány, gazdaságtan, földművelés, kereskedelem és „hasznos művészetek" ismerete egyaránt szükséges a felvilágosult nép számára, állapítja meg a Teleki-monográfia szerzője.[9] Hozzá tehetnénk azt is, hogy talán nem kimondottan a felvilágosodás foglalkoztatta, hanem az általános, egyfajta enciklopédikus tudás megszerzése miatt olvasta és jegyzetelte a kor filozófusainak írásait, ám meglátásaikat nem tette magáévá. Mecénáskodása és a könyvtár létrehozása révén a felvilágosodás programját követi, ám nem világos, hogy gondolkodásában milyen mértékben fogadta el az ideológia elképzeléseit, hangsúlyozza szintén Deé Nagy Anikó.[10] A felvilágosodás mint ideológia később viszont távol állt tőle, úgy tekintett a fogalomra, mint a radikális politikai nézeteket összefoglaló, sűrítő szimbólumra. Ez a távolságtartás, véleményem szerint, azzal sem oldható fel, hogy sok jakobinussal személyes kapcsolatban állt, vagyis a felvilágosult személyeket nem vetette meg, nem tartotta távol magától. Különösen kancellárként vált konzervatív aulikus arisztokratává, amire a későbbiekben még visszatérek.

Teleki Domokos 1773-ban született Sáromberkén, és 1798-ban, mindössze 25 esztendősen hunyt el Marosvásárhelyen. Természetesen igen nehéz egy életpályát ilyen rövid idő alatt kiteljesíteni, ezért következtetéseink is csak feltételesek lehetnek. A fentiekből láthattuk, hogy édesapja, saját negatív tapasztalataiból adódóan, nagy hangsúlyt fektetett gyermekei (Domokoson kívül Mária és Ferenc érték el a felnőttkort) neveltetésére. A marosvásárhelyi és nagyenyedi kollégiumbeli évek és az erdélyi magántanítók után 1788-tól 1791-ig a bécsi egyetem hallgatója volt. Feltételezhetjük, hogy beteges természete és gyenge testalkata miatt nem ment külföldi peregrinációra. 1791-től a pesti egyetemen a magyar törvénykezést is tanulja, nyilvánvaló, hogy apja önmagáéhoz hasonló hivatali karriert képzelt el számára.

Domokos viszont többször is határozottan szembefordul apja akaratával, legelőször a lakhely megválasztása okán:

8 Jegyzetei kéziratban maradtak, ma a Teleki–Bolyai Könyvtár őrzi őket: Excerpta Juridica, Tq-411, Ms. 299.

9 Deé Nagy: *A könyvtáralapító*. 112.

10 *Teleki Sámuel és a Teleki-téka*. Kiad., jegyz. Deé Nagy Anikó. Kriterion, Buk., 1976. 34.

> „Azonban valósággal megvallom, hogy Bétsben szolgálatban lenni és lakni teljességgel kedvem nincsen (…) Tudhatja Nagyságod, hogy én a Nagyságod consensusával is ugy gondolkoztam, hogy Magyarországon applicáljam hivatalba magamat sok méltó okokból én most is ugy gondolkodom”[11]

– írja édesapjának, ezzel hangot adva annak a meggyőződésének is, hogy a nemzeti kultúra szolgálata nem mecénáskodás, hanem tényleges tevékenység révén valósítható meg, az pedig személyes jelenlétet igényel. A magyar jogszokások elsajátítása mellett fogékonynak mutatkozik a gazdasági reformok gyakorlatba ültetésére is, tapasztalatszerzés céljából hazai és külföldi utazásokra indul, az itt készített feljegyzéseit később, 1796-ban meg is jelenteti *Egynehány hazai utazások le-irása* címmel.[12] Jóval a szerző halála után, 1805-ben Pesten kiadják Németh László fordításában németül is a szöveget *Reisen durch Ungern* címmel. A német kiadás nem teljesen hű fordítása a magyar eredetinek, mivel a közben eltelt 10 év alatt történt változásokat igyekeztek jelezni, és a fordító is javította a hibákat, de a leírásokat nem aktualizálta. Németh László Kazinczy Ferenchez írott leveléből tudjuk, hogy Teleki Sámuel a neki szóló ajánlást a megjelenés előtt átolvasta, és az Aufklärung szó kihagyásával – „minthogy ez most némely fülekben nem jól hangzik” – jóvá is hagyta. A Németh által Kazinczynak is továbbított levélben érzékelhetjük, hogy e döntése során a megfelelési kényszer hajtja Telekit, ugyanis senkivel nem kíván konfliktusba kerülni, még a fia aktualitásukat vesztett meggyőződései miatt sem.[13] Németh László elkeserítőnek tartja ugyan a fogalmak ilyen szintű kiiktatását a közbeszédből, de a megjelenés érdekében elfogadja a döntést.

Bár a kötetben többnyire tárgyilagos leírásokat olvashatunk, a figyelmes olvasó észreveheti azokat a mintákat, amelyeket az ifjú Teleki Domokos követendőknek vél. Ha az édesapát Széchényi Ferenchez hasonlítottuk, akkor a fiúnál azt kell látnunk, hogy az abszolút példakép Festetics György. A Muraközben járva felhívja a figyelmet az ott található Festetics-birtokok virágzására, és ennek okait keresi:

> „G. Festetisch György úr Magyarországban egy a leggazdagabb birtokos urak és egyszersmind egy a legnagyobb gazdák közül. De

11 Idézi Deé Nagy: *Ifjú gróf*. 32.

12 *Egynéhány hazai utazások' le-írása Tót és Horváth országoknak rövid esmértetésével egygyütt, ki adatott G.T.D. által*. Wien, 1796. Újabb kiadása: *Egynéhány hazai utazások leírása. Tót- és Horvátországoknak rövid esmértetésével együtt*. Kiad. Eder Zoltán. Balassi, Bp., 1993 (a továbbiakban *Egynéhány hazai utazások*).

13 Németh László Kazinczy Ferencnek. Győr, 1804. február 10. *Kazinczy Ferencz levelezése*. III. Kiad. Váczy János. MTA, Bp., 1892. 154–156.

> olyan hazafi szívű ökonómus, hogy a gazdaságot és industriát egész erejével nemcsak a maga hasznára való nézve, hanem a közhaszonra és minden birtokai lakosai között nagy igyekezettel elősegíti".[14]

Azt sem felejti el megemlíteni, hogy bár a földek a földesúr joghatósága alatt vannak, azokat elosztották a lakosok között, akik mint maguk örökös tulajdonát, úgy bírják. A magyar kiadás szerint a grófnak dicséretére szolgál, a német csak mint tárgyilagos folyamatot írja le a tót és horvát lakosság nacionalizálását, magyarrá tételét: „Nagy dicséretire szolgál azonban g. Festetics úrnak, hogy ezt a népet (nb. horvát és tót) nácionálizálni és magyarosítani igyekezik; mely okból magyar oskolákat fundál, és egynéhányat már fundált is".[15] Több példát is találhatunk arra, hogy a gyakorlatban hogyan próbálta hasznosítani Festetics módszereit: 1796-tól kezdődően kéri apját, hogy adjon át számára egy birtokrészt, ahol megvalósíthatja saját elképzeléseit. Erre azonban nem kerül sor, és a nép életét könnyítő intézkedései minduntalan visszautasításban részesülnek. 1796-ban Bethlen Zsuzsanna így ír erről férjének:

> „… ő azt gondolja szegényke, hogy csak az fáról hull a makk, de tudom, ha az maga abroszához törli kését, akkor másként gondolkodik. De ezt csak neked írom édes szívem, ne szólj neki, mert felette megszomorodnék, mivel az néki jó szívétől származik (…) az gabonát és bort igen bőven rendelte, mert 1-sőben az az parancsolatja, hogy mindennap az cselédnek bora járjon. (…) A czigányoknak pedig, mikor dolgoznak úr dolgában, akkor egy nap az magok kenyerin, más napokon pedig az uraság kenyerin dolgozzanak. Minden czigánynak, vagy czigánynénak három czipót adjanak napjára. Az elsőt már eltörlöttem, az másodikat is eltörlöm és az régi szokásra visszateszem őket, mert ezen az módon annyi gabona elmegyen, hogy az ember elijed".[16]

Hasonlóan Festeticshez, a sáromberki iskolaügyet is rendezni kívánja egyrészt a feslett erkölcsű egyháztagok megbüntetése révén, másrészt pedig az iskola matrikulájában olvasható rendelkezések segítségével. Alaposan átgondolt, 19 pontból álló

14 *Egynéhány hazai utazások.* 110.

15 Uo. 111. A német kiadás szerint: „Der Graf von Festetits sucht sie zu nationalisieren, und stiftet zu diesem Zweck ungarische Schulen unter ihnen, auch die Dorfnotare müssen (…) Ungern sein." Dominik Teleki von Szék: *Reisen durch Ungern und einige angränzende Länder*. Pesth, 1805. 214–215.

16 Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1796. november 25. MNL OL P 661, Teleki Sámuel oszt., 46. cs., 2908.

szabályzatról van szó, amelyben kötelezik a szülőket, hogy a gyermekeket ne tartsák vissza az iskolától. Az iskolában nem csupán az erkölcsi nevelés, hanem a nemzeti nevelés alapját is látja, ezért külön is kitér a más vallású és nyelvű gyermekek iskolakötelezettségére: „Az oláh gyermekek is tartozzanak iskolába járni, a mikor azonban a katekizmus taníttatik, akkor kimehetnek, vasárnap sem tartoznak az iskolába menni".[17]

Nyomtatásban még egy munkája jelent meg 1798-ban Bécsben, mely *A vallás és erkölts summás tanítása* címet viseli, és amely tulajdonképpen egy katekizmus, amelyet Karl Kleynmann és Karl Hilchenbach munkáiból állíthatott össze.[18] Teleki Domokos kátéja az ifjak tanítását a természettudományos kérdések tisztázásával kezdi. Az égitestek és bolygók, illetve a világban tapasztalható tökéletesség, rend és szépség eredetét vizsgálja, tehát az istenhit kérdéskörét a felvilágosodás megismeréstechnikáihoz köti. Későbbi kritikusai a szöveg problémájaként nevezik meg, hogy nem hitre nevel, hanem racionalizálni kívánja a vallást, tudományos módszerekkel a megértésre és megértetésre törekszik. Ugyancsak a felvilágosodás racionalizmusa, filantropizmusa, vallásitolerancia-vágya mutatkozik meg abban, ahogy a szerző tárgyát kezeli a *A spanyolok Mexicóba* című kéziratban maradt drámájában.[19] A szöveg kiadását a korabeli cenzor visszautasította, nem annyira ideológiai, mint inkább dramaturgiai és nyelvi kérdésekre hivatkozva. A 2019-es kiadás sajtó alá rendezője szerint a kényes téma feldolgozása során nem válik sematikussá a bemutatás: noha a szerző egyértelműen a bennszülöttek pártján áll, közöttük is láttatja a politikailag kockázatos széthúzást, az eredendő bűnöket, a tlascalaiak leigázását és így elégedetlenségük kiváltását, a nagyok közötti őszinteség (voltaképpen a felelős nyelvi viselkedés) hiányát, amely szintén katasztrófához vezet. Hasonlóképpen törekszik arra, hogy a spanyolok között is különböző viszonyulásformákat mutasson ki, és ezáltal minél több szereplőjét tegye emberileg egyénítetté. Ez a törekvés újdonságnak számít a kor magyar színjátszásában.

Teleki Domokos esetében egy kifejlődőben levő tudós szerzői életpálya ér véget korai halálával. Ennek bizonyítéka az is, hogy az ásványtani gyűjteménye miatt a Societaet für die gesammte Mineralogie zu Jena elnökévé választja.[20] Gondolkodás-

17 Idézi Deé Nagy: *Ifjú gróf*. 43.

18 Kolumbán Vilmos József: *Ifj. Teleki Domokos kátéfordítása*. Studia Doctorum Theologiae Protestantis. A Kolozsvári Protestáns Teológia Kutatóintézetének kötetei 4(2013). 201–212.

19 A drámaszöveg csupán 2019-ben vált a nagyközönség számára is hozzáférhetővé. *I. G. Teleki Domokos: A Spanyolok Mexicoba*. S. a. r. Egyed Emese. EME, Kvár, 2019 (Erdélyi drámatéka 1). A drámáról lásd még Egyed Emese: *A Spanyolok Mexicóba (Plurális világok)* = Uő: *Láttató világok*. Mentor, Marosvásárhely, 2014. 175–181.

20 Ehhez lásd Viczián István–Deé Nagy Anikó: *Domokos Teleki, der erste Präsident der „Societät für die gesammte Mineralogie zu Jena" = Deutsche und ungarische Mineralogen in Jena.*

módját láthatóan a felvilágosodás eszmerendszere határozta meg, cselekvésstratégiái pedig erős akaratáról tesznek tanúbizonyságot. Teleki Sámuel többször hangot ad nemtetszésének fia döntései miatt, de ezekben a döntésekben nem látja az eszmei hátteret, csupán az akaratos jellemet. A köztük levő feszültségekről feleségének az alábbiakat írja:

> „Úgy látom, hogy Domokosnak a házasodásábanis az a leg nagyobb akadály, a mi egyéb Világi szerencséibenis gátot köt; hogy tudni illik ő mindenben a maga tettzését, akarattyát, és planumát teszi és veszi szint mértékül; azt kívánván, hogy minden ahoz szabja magát, ő pedig a más akarattyát ne kövesse. Ennek oka az: hogy ő azt tarttya, hogy jobban lát másnál, egyenesebben ítél másnál, és a mint neki tettzik, úgy leg jobb. Azért csak azokhoz vagyon confidentiája, a kik dicsérik és helybe hadgyák, a mit ő akar. Gyermekségitől fogva tapasztalván ezen tulajdonságát, sokszor meg intettem rólla; de soha nem convincalhattam arról, hogy nekem vagyon Rechtem. Mint Atyának ugyan mutatott engedelmességet, de nem meg-győződésből, hanem kötelességből. Bővölködik mindenben a maga ítéleteivel, az én ítéletemre pedig azokban a dolgokban sem hajlik, a mellyekben meg őszültem. A Világot még nem ösmeri, mégis azt tartya, hogy az emberek engemet csalnak meg inkább, mint őtet, és a gazdasághozis, cseléd-tartáshoz, háztartáshoz, Jószágbeli rendeléshez s.a.t. többet tud nállamnál".[21]

A mecénási szerepkör és a cselekvő tudós, tudományszervező szerepköre az apa és a fiú, valamint az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság esetében is megmutatkozik. A titkár, Aranka György az alapítás idején – ahogyan ezt egy Prónay Sándornak írott levelében kifejti – gyanakvóan tekint Teleki Sámuelre, aki szerinte megakadályozta a társaság megindításának engedélyezését. Jó érzékkel vonja be a támogatók körébe az elölülőnek kinevezett erdélyi gubernátort, Bánffy Györgyöt, akinek hatalma viszont, véleménye szerint, nem ér el Bécsig, és akinek Telekivel való kapcsolata is ambivalens; bár ez a történet még nincs kellőképpen feldolgozva. Aranka tulajdonképpen már a kezdetektől a maga oldalára szerette volna állítani Teleki Sámuel kancellárt is. Teleki 1791-es levélben üdvözli Aranka buzgólkodását, de türelemre és a megfelelő idő kivárására inti:

Wissenstransfer an der Wende des 18–19. Jahrhunderts im Rahmen der „Societät für die gesammte Mineralogie zu Jena". Szerk. Gurka Dezső. Gondolat, Bp., 2015. 30–48.

21 Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1797. február 24. MNL OL P 661, Teleki Sámuel oszt., 46. cs., 2645.

> „örömmel értettem az Urnak Kőz-jóra tőrekedő igyekezetének Tárgyait; mellyeknek tehettségem szerint elő-mozditásokra tulajdon gyűjteményebőlis készségemet ajánlom; csak a mostani fel-hevűlésnek, mértékletesebb hangja a szelidebb Musákat szollani engedje".[22]

Láthatjuk tehát, hogy Teleki az ún. reformországgyűlések után nem olyan lelkes, mint sok, szebb idők eljövetelében reménykedő honfitársa. Teleki óvatossága ebben is hasonlatos Széchényi Ferenc álláspontjához, aki támogatta ugyan Pálóczi Horváth Ádám társaságalapító szándékát, ám a gyűléseket veszélyesnek látta, és szorgalmazta a levelek általi kapcsolattartást.[23] Teleki Sámuel 1795-ig nem játszik szerepet a Társaság működésében, ekkor pedig Arankának hosszan kell magyarázkodnia arról, hogy köze van-e az ő társaságának a jakobinus összeesküvésekhez. Aranka meg akarja menteni társaságát a titkos összeesküvés vádjától, ezért határolódik el Bánffy Györgytől is, aki viszont magára vállalja az erdélyi szervezkedő nemesség védelmét. Aranka ekkor teljes mértékben Teleki Sámuel vonzáskörébe irányítja a társaságot, tudományos tevékenységüket az ő oltalmába ajánlja.[24] Úgy tűnik, döntése inkább pozitív, semmint negatív hatásokkal volt a társaság működésére. Az 1795–1797-es időszak a fellendülést hozza. Megjelenik a társaság első kötete, a gyűléseken egyre inkább tudományos kérdésekkel foglalkoznak, gyarapodik a gyűjtemény, aminek következtében egyre több levelező tag jelzi belépési szándékát a társaságba. A rendelkezésünkre álló levéladatok szerint ifj. Teleki Domokossal, a kancellár fiával Aranka 1795-ben veszi fel a kapcsolatot, és bízza meg különböző kisebb feladatokkal.[25] Az ifjú gróf először az 1796. október 13-án tartott gyűlésen vesz részt személyesen, és már itt fontos küldetéssel látják el: a novemberi pozsonyi országgyűlésen a Nyelvművelő Társaság képviseletében szerezzen újabb tagokat a tudományokban elért érdemeik alapján, rendre, vallásra, nemzetiségre való tekintet nélkül.[26] Jancsó

22 Teleki Sámuel Aranka Györgynek. Bécs, 1791. május 30. OSZK, Kézirattár, QuartHung, 1994, 161.

23 Széchényi Ferenc és Pálóczi Horváth Ádám kapcsolatához lásd Lengyel Réka: *„Egy titkos, de azonban nem alattomban való nyelvművelő társaság". Pálóczi Horváth Ádám kiadatlan levele (1789) és tudóstársaság-tervezete = Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*. Szerk. Csörsz Rumen István–Hegedüs Béla. Reciti, Bp., 2011. 33–39.

24 Ugyancsak tőle reméli saját sorsának jobbra fordulását is: állandó jellegű állást szeretne a Királyi Táblán, hogy anyagilag is fenntarthassa a sok levelezést és szövegmásoltatást kívánó tevékenységét. Többször emlegetett óhaja nemsokára meg is valósul. Lásd pl. Aranka György Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1795. augusztus 1. MNL OL P 32, Teleki Sámuel osztály, 13–14.

25 A levelezést lásd Csűry Bálint: *Aranka Györgyhöz írt ismeretlen levelek*. Irodalomtörténeti Közlemények XLV(1935). 1. sz. 34–58.

26 A gyűlés jegyzőkönyvét lásd Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Akadémiai, Buk., 1955. 215.

Elemér közli Teleki Domokos következő év márciusi jelentését erről a megbízatásáról, melyből az derül ki, hogy saját – senkivel nem egyeztetett – döntése értelmében Schedius Lajost felkérte magyarországi fő levelezőnek úgy, hogy rendelkezésére bocsátotta a taglistát, és a tagok besorolásában olyan új rendszert dolgozott ki, amely megkülönbözteti a tényleges tudományos munkát végző tagokat a csupán anyagi hozzájárulást biztosítóktól.[27] 1797 januárjában Teleki Domokos írásbeli megbízást küldött Schediusnak, melyben egyrészt elküldte a Teleki Mihály aláírásával ellátott jegyzőkönyvet, másrészt feladatait is kijelölte:

> „azon Társaságnak Magyar Országon Fő Correnspondense, és mint egy Secretariussa légyen. Ezen fel vállalandó hivatalja az Urnak főképpen abban fog állani, hogy a' Magyar Országi Membrumokkal Correspondeálván, a tőllők magához küldetendő minden Munkákat akár Manuscriptumban, akár Nyomtatásban; nem külömben a' bé küldetendő természeti Productumokat, Mesterségi darabokat Pénzeket kezéhez vegye s azokról Protocollumot tartván, azután bizonyos alkalmatosság által Marus Vásárhelyre a' Társaság Fő Secretariussához bé küldesse".[28]

1797 júniusában újabb jelentést nyújt be,[29] melyben részben a tagok rendszerezésének bevezetését sürgeti, másrészt a teljes társaság szerkezetének megváltoztatását szorgalmazza, nem csupán a társaság, hanem a kormányzó előtt is. Az átszervezés következtében szétválasztaná a munkás társaság ügyeit a teljes társaság ügyvitelétől és pénzügyeitől, ennek intézésére egy kisebb csoportosulást választván, amelynek titkára különbözne a tudományos ügyek intézésére kinevezett titkártól. E pozíció betöltésére minden bizonnyal önmagát látta a megfelelő személynek. 1797 júliusában a következőket írja Bánffy György gubernátornak:

> „Még azt akarom alázatoson jelenteni Excellentziádnak: hogy az a' kérdés v: nehézség jővén elő itt közöttünk 's hogy ha Excellenciád a' Társaság kis Tanáttsát ki nevezni méltoztatik, ki lenne az a' ki a Secretáriusi Hivatalt fel vállalná? (minthogy az a' leg utolsó v. leg iffjabb membrumott illetné) én declaráltam, hogy ha külömben

27 *Ifj. Gr. Teleki Domokos jelentése* = Jancsó: *i. m*. 223–225.
28 Uo. 153.
29 Uo. 229–230.

> Excád engemet azon dirigens membrumok közzé nevezni méltoztatik, az emlitett terhet magamra fel vállalom".[30]

Aranka Györgynek méltán lehetett tehát az az érzése, hogy a társaság vezetése kicsúszik a kezei közül, ezért hamarosan közbelépett, és Teleki Domokost, aki láthatólag nem az apjától tanult minta alapján lép fel mecénásként, hanem tevékenyen részt kíván venni a társaság életében, félreállítja.

Annak ellenére, hogy történnek kísérletek Aranka részéről is a társaság megújítására, a Nyelvmívelő Társaság szerkezetének megváltoztatása elkerülhetetlennek tűnik. Nem Teleki Domokos viszi ugyan véghez, őt ugyanis egyre inkább kiszorítják a belső ügyekből. Ma már nehéz eldönteni, hogy ebben a félreállításban nagyobb súlya annak volt-e, hogy Aranka féltette pozícióját, vagy inkább annak, hogy Teleki Sámuel határozottan kérte beteges természetű fiának a tennivalók alóli felmentését. 1798 márciusában Teleki aggódó levelet indít Arankához, amely aggodalom – amint Domokos fiának ugyanazon év szeptemberében bekövetkezett halála mutatja – nem volt alaptalan.[31]

Halála miatt Teleki Domokos dolgos életpályáját nem tudta kiteljesíteni, így nem láthatjuk, hogy mennyiben lett volna az más, mint az apjáé, aki a hagyományos mecénási szerepet a könyvtáralapítással és filológiai munkákkal próbálta kiegészíteni. Ennek megítélése azonban a korban nem egyértelműen volt pozitív. Egy, az 1800-as évek elején írott, Erdély politikusait és a haza érdekében tett cselekedeteiket számba vevő paszkvillus ugyanis Telekin éppen a cselekvést kéri számon a tudósokra tartozó könyvolvasás helyett. „Passiokkal tellyes Imperialis Golya / Groff Teleki Samuel csak a' könyvet bujja" – írja minden valószínűség szerint Szacsvay Sándor. A testi adottságaira utaló „gólya" jelző gyakran jelenik meg egy-egy negatív jelző kíséretében a róla szóló – nem feltétlenül a tágabb közönségnek szánt – szövegekben. A jakobinus-összeesküvés kapcsán perbe fogott Barcsay Ábrahám is meg van győződve róla, hogy Teleki azért sem segít neki a vádak alóli tisztázásban, és azért viselkedik ellenségesen vele, mert az elkobzott levelekben vén gólyának nevezte, így személyes bosszúállásként értelmezi a jogi eljárásban betöltött szerepét.[32]

30 Teleki Domokos levele Bánffy Györgyhöz. Marosvásárhely, 1797. július 17. Jancsó Elemér másolatában az OSZK Kézirattárában.

31 Teleki Sámuel levele Aranka Györgyhöz. Bécs, 1798. március 12. Csűry: *i. m.* 48. „Domokos fiam már le-ment Erdélyben, és tudom hogy hogy (így!) neki nagy tüze és buzgosága vagyon a Tudos Tarsasag munkálkodásának gyarapittására; de physicuma és temperamentuma nem ahoz valo lévén, minthogy a sok ülés, olvasás, irást, és intensio egésségének nagy ártalmára vagyon, valamint személyesenn, ugy mostanis, hozzám és Házamhoz való jószivüségére Kérem az Urat, hogy arra neki alkalmatosságot ne engedjen. Ha lassan siet messzeb jút, ha kevesebbre igyekezik többre érkezik."

32 Deé Nagy: *A könyvtáralapító*. 128.

Teleki Sámuel könyvek iránti szeretetének máig fennmaradt példája a Marosvásárhelyen található könyvtár, amelyben Teleki Domokos kéziratban maradt hagyatéka is fellelhető. A két életpálya nem állítható szembe olyan élesen egymással, mint ahogyan azt a fentiekben tettem, de itt most azt kíséreltem meg nyomatékosan érzékeltetni, hogy a politikai szerepvállalás gyakran a tudósi szerepkört is kijelölheti. Az viszont nyilvánvaló, hogy apa és fiú esetében nagyon eltérő kultúrtámogatási modellek érvényesülnek, amelyeknek kialakulására nem feltétlenül a személyes habitus volt a legnagyobb hatással, hanem a korszak megváltozott intézményi és társadalmi keretei. Teleki Domokos ahhoz a nemzedékhez tartozott, amelyik a felvilágosodást nem életidegen ideológiaként recipiálta, hanem cselekvési formaként applikálta. Rövid életpályája annak a példája, ahogyan társadalomjobbító szándékait több területen – birtokigazgatás, oktatás, kultúra, intézményalapítás – is bevezeti. Teleki Sámuel egy korábbi, jól bevált minta szerint építette fel életét és karrierjét, hazája stabilizálását és fejlesztését birodalmi keretek között látta megvalósíthatónak, mecénásként támogatta a kulturális intézményeket, és olyan könyvtárat hozott létre, amelyik a következő generációk számára biztosíthatta a tudás megszerzésének feltételeit. Apa és fiú életútjában a célok tehát nem álltak távol egymástól, a megvalósítás módjáról való elképzeléseik azonban időnként más-más utakra terelték őket, miközben mindketten nagyrabecsüléssel nyilatkoztak egymás eredményeiről.

ARISTOCRATS IN THE CULTURAL LIFE OF TRANSYLVANIA AT THE END OF THE 18TH CENTURY. THE DIFFERENT STRATEGIES OF SÁMUEL TELEKI AND DOMOKOS TELEKI

Keywords: *enlightenment; cultural advocacy; patronage; cultural models*

Even before his election as Chancellor of Transylvania, Sámuel Teleki (1739–1822) placed special emphasis on supporting Transylvanian cultural aspirations. Following his peregrination to Basel, he pursued a political career, and in the meantime started the preparatory works for building his library in Târgu Mureş. Even after moving to Vienna he followed the Transylvanian academic efforts, although from this point his patronage often depended on political decisions, like in the case of the events in Transylvania from 1794-1795. His son, Domokos Teleki (1773–1798) wanted to participate in the cultural transition from the end of the eighteenth century not only as a patron or supporter, but by proving his dedication to the academic societies through his activity as an organiser and by scholarly works. In my presentation I compare the activities of these two figures to shed light on the differing strategies aristocrats followed at the end of the eighteenth century.

ARISTOCRAȚI ÎN VIAȚA CULTURALĂ A TRANSILVANIEI LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVIII-LEA. STRATEGIILE DIFERITE ALE LUI SÁMUEL TELEKI ȘI DOMOKOS TELEKI

Cuvinte-cheie: *iluminism; patronaj cultural; mecenatură; modele culturale*

Sámuel Teleki (1739–1822), cancelar al Transilvaniei începând cu anul 1791, a pus un accent deosebit pe susținerea aspirațiilor culturale transilvănene chiar înainte de alegerea sa în funcția de cancelar. După studii efectuate în Basel se întoarce în Transilvania, și în paralel cu îndeplinirea diferitelor funcții instituționale, începe lucrările de întemeiere a unei biblioteci la Târgu Mureș. Odată numit vice-cancelar, apoi cancelar, s-a mutat la Viena, dar a continuat să monitorizeze aspirațiile științifice transilvănene. Patronajul său a depins însă adesea de decizii politice, ca în cazul evenimentelor din Transilvania din anii 1794-1795. Fiul său, Domokos Teleki (1773–1798) nu a vrut să asiste la schimbările culturale de la sfârșitul secolului al XVI-II-lea doar din postura de susținător aristocrat, ci s-a implicat în activitatea societăților științifice prin activități organizatorice și prin muncă științifică. Studiul de față prezintă activitățile culturale ale celor doi, după care evidențiază diferitele strategii de acțiune ale aristocraților de la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Fehér György*

GRÓF KÁROLYI SÁNDOR (1831–1906), AZ AKTÍV ARISZTOKRATA**

Kulcsszavak: *arisztokrata; agrárius; szövetkezeti mozgalom; hitelszövetkezet; fogyasztási és értékesítési szövetkezet*

A CSALÁD

Gróf Károlyi Sándor 1831. november 10-én született Pesten, gróf Károlyi István és gróf Esterházy Franciska házasságából. Gyermekéveit Magyarországtól távol – Ausztriában és Itáliában töltötte –, ahol több nyelvet beszélő személyzet, nevelők és tanítók biztosította védőhálójú mikrotársadalomban szerzett alapvető társasági (lovaglás, vívás, zene és tánc) ismereteket. A közismereti tárgyak elsajátításában francia és német nevelők útmutatását követte, majd anyja 1844-ben bekövetkezett halála előtt egy esztendővel Magyarországra hazatérve, a pesti piarista gimnázium magántanulója lett.[1] Itthoni tanulmányait többek között a francia Plante abbé és az elzászi illetőségű Ploetz Adolf irányította.[2] Édesapja elvárásának eleget téve, Sándor, a középiskola elvégzése után, beiratkozott a pesti egyetem jogi karára. Tanulmányai menetéről azonban nem rendelkezünk ismeretekkel, mert a forradalom és szabadságharc eseményei teljesen átírták az eltervezett „forgatókönyvet".

A magyar történelemben mérföldkőnek számító 1848–49. évi forradalomban és szabadságharcban, más arisztokrata családokhoz hasonlóan, a Károlyi família tagjai is részt vettek. Az ismert történet szerint Károlyi István mintegy 20 q családi ezüsttel járult hozzá az alakuló nemzeti bank tőkéjéhez, és saját költségén felállította a Károlyi-huszárezredet,[3] melynek tisztikarában szolgált két fia is. Ede őrnagyi, Sándor

* Fehér György (1950), kandidátus, történész, ny. főigazgató, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, fehergyorgy4@gmail.com.

** Károlyi Sándor pályájának részletes összefoglalóját lásd Fehér György: *A származás kötelez. Gróf Károlyi Sándor 1831–1906.* Gondolat, Bp., 2019.

1 MNL OL P 2023-B-2-N°5.; P 2023-B/3. tétel, 2. doboz

2 MNL OL P 1858-I-3/a-N°1.; P 2023-B-8-N°9. Károlyi Mihály szerint a nagybátyja nevelői között még egy Père Elegnac nevű francia abbé nevét is emlegette. Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen.* Gondolat, Bp., 1965. 15.

3 MNL OL P 2023-B-8 N°3, N°6.; *Az OMGE Emlékkönyve.* (III. füzet). Szerk. Galgóczy Károly. Bp., 1883. 26–27; Budai Attila: *Pest megye első embere: Gróf Károlyi István 1848–49-ben.* Századok 135(2001). 1. sz. 121–134.

alhadnagyi, majd később főhadnagyi rangot kapott.[4] A forradalom és szabadságharc fegyveres letörése után a komáromi vár állományába tartozó két Károlyi testvér bántatlanul elhagyhatta az országot, és Németország érintésével Franciaországba távoztak. Sándor emigrációból történő hazajövetelének dátumát minden eddigi történeti szakirodalmi munka 1854-ben jelölte meg.[5] Ezzel szemben hitelt érdemlően bizonyítható, hogy mindkettőjük esetében a kényszerű külföldi tartózkodás már évekkel korábban véget ért. A szabadságharc után börtönbüntetésre ítélt apjuk 1850. július 14-i szabadulását követve öccse, a császárhű Lajos befolyását is felhasználva, minden követ megmozgatott Sándor szabad hazatérése érdekében.[6] A család ügyvédje, Bártfay László naplófeljegyzése szerint, ennek eddig ismert 1854-es időpontja helyett, gróf Károlyi Sándor már 1850. november végén, 19. születésnapját követően visszatért Magyarországra, így párizsi száműzetése mindössze egy évig tartott.[7]

VAGYONI ÁLLAPOT ÉS VÁLLALKOZÁSOK

A szülőföldre érkezése után igyekezett a kialakult helyzethez alkalmazkodni. A szűkebb értelemben vett politizálás és a nagyobb létszámú társadalmi események, összejövetelek lehetőségét is erősen korlátozó önkényuralmi időszak első felében a társadalmi életben való részvétele a lovassportra és vadászati rendezvényekre korlátozódott. Ugyanakkor fokozott figyelemmel kísérte a családi vagyon nagyobb részét képező, kiterjedt földbirtokállományt, a gazdasági és a pénzügyi kérdéseket, mely tulajdonság a későbbiekben is jellemezte őt. Károlyi Sándor az arisztokrácia azon tagjai sorába tartozott, akik nyitottságot mutattak a korabeli tőkésgazdaság különböző vállalkozási formái iránt. Történeti szakirodalmunkból és a korabeli tudósításokból ismert, hogy Károlyi Sándor hatalmas földtulajdonnal rendelkezett, az ország legnagyobb birtokosai közé tartozott. Saját jogon tulajdonában levő hitbizományi és

4 Kossuth Hírlapja 1848. okt. 24.; Podmaniczky Frigyes: *Egy régi gavallér emlékei. Válogatás és naplótöredékek 1824–1887.* Helikon, Bp., 1984. 269.

5 Vári András: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898.* Argumentum, Bp., 2009. 260–262 (a továbbiakban Vári: *Urak és gazdászok*); Csík Tibor: *Károlyi Sándor = Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából.* Szerk. Sebők Tibor. HVG, Bp., 2004. 112; Kovalovszky Miklós–Solt Andor: *Gróf Károlyi Sándor élete és alkotásai.* Bp., 1942. 16; Novák Lajos: *Emlékbeszéd.* Bp., 1906. 6. Károlyi Sándor életével foglalkozó, de a témáról alig publikáló Czakó Elemér az 1854-es amnesztiáról szóló levéltári anyagban ceruzával megjegyezte: „Nem így van!". MNL OL P 2023-B/4 tétel, 2. doboz.

6 MNL OL P 389, 3. tétel, 2. doboz.

7 MNL OL P 2023-B-4/d-N°2.; P 2023-B-8-N°5.; *Népek tavasza. Ismeretlen Kossuth-levelek, naplójegyzetek a magyar szabadságharc és emigráció korából.* Szerk. Ács Tibor. Bp., 1943. 315, 317.

szabadforgalmú birtokai terjedelme elérte a 69 000 kat. holdat. Különösen értékesnek bizonyultak a fóti, rákospalotai, gyáli és csomádi stb. uradalmak, mert a főváros közelsége kiváló piacot és jó értékesítési lehetőséget kínált számára.[8]

Kevésbé köztudott viszont, hogy termőföldvagyona mellett, közlekedési vállalatok, pénzintézetek, házingatlanok stb. tulajdonosaként, az első hazai kapitalista vállalkozások szereplőjeként, tőkéjével és munkájával már az 1860-as évek elejétől erőteljesen részt vett az új típusú gazdasági kezdeményezésekben. Az ugrásra kész, biztos haszonra vágyó vállalkozók kezdetben a vasútépítés területén próbálkoztak. Károlyi Sándor első befektetését a főváros és környéke, közelebbről Pestet Újpesttel, valamint Újpestet Rákospalotával (mellesleg mindkét település Károlyi-birtokon feküdt) összekötő lóvasút építése és üzemeltetése jelentette. Az 1866 nyarán megnyílt Pesti Közúti Vaspálya Társaságba jelentős tőkét befektetve, 1874-ig irányította a céget,[9] de már ezzel párhuzamosan, 1871-ben a fiatal gróf újabb vállalkozásba kezdett. Ez év augusztusában megalakult az Újpest-Rákospalotai Lóvontatású Vaspálya Társaság, amiben 1877-ben 100%-os tulajdonjogot szerzett. Végül, csaknem két évtizedes működés után, vállalatát 1891-ben eladta a Budapestvidéki Közúti Vasút Rt.-nek.[10]

Az évek során Károlyi Sándor, egyebek mellett, a vasútépítéssel összefüggő jogi és műszaki kérdésekben is megszerezte a vállalkozáshoz szükséges ismereteket, „nevet szerzett magának". Hamarosan nemcsak a főváros környéki, hanem az ország más területén folyó tervezések és beruházások esetében is találkozhatunk nevével. Először 1862-ben,[11] de később például a Baranyavárat Villánnyal összekötő szárnyvonal építésére szerveződött építési és banki konzorciumban résztvevők között is megtaláljuk őt.[12]

Tevékenynek mutatkozott a korszakban látványosan megnövekedett mértékű vízépítészeti beruházások területén. Többek mellett Ede bátyjával és másokkal már 1864-ben „általános vállalkozói társulatot" hoztak létre, lecsapolással és vízszabályo-

8 *A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. Gazdaczímtár.* II. Bp., 1897. 178–179, 182–187, 246–247, 274–275, 328–329, 390–391, 394–397, 406–407, 530–531, 572–573, 580–583, 614–615; MNL OL P 1858-I-5-N°5; P 390-2-N°43.

9 Fővárosi Lapok 1874. márc. 20. 284; Krizsán Sándor: *Rákospalota és Újpest lóvasút-közlekedésének története.* Közlekedési Múzeum Évkönyve XIII(2001–2002). 265–266.

10 Ennek tagjai Egyessy Géza (újságíró), Schuster (kereskedő), Reich (vállalkozó), Bodendorfer (kereskedő). A szerződések: (Bp., 1891. III. 17.) Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL) VII. 175-1891-321; (Bp., 1891. XI. 27.) 175-1891-1349; (Bp., 1896. VI. 24.) 175-1896-726.

11 Vasárnapi Újság 1862. máj. 18. 238.

12 Budapesti Közlöny 1867. júl. 30. 1263; 1868. ápr. 1. 940; Vasúti és Közlekedési Közlöny 1886. febr. 17. 209.

zással összefüggő munkálatok végzésére.[13] Üzleti szempontból igazán „zsíros" megbízásnak a kiegyezést követő esztendőben öt évre kötött kontraktus bizonyult, amelyet pályafutása elején bizalmi emberének számító Ivánka Imrével együtt kötött a Közmunka- és Közlekedési, valamint a Pénzügyminisztériummal. Ebben 13 millió forintért vállalták a Felső-Tiszától Berettyóig kiépítendő 49 km hosszúságú hajózási és öntözőcsatorna megépítését.[14]

A pénzvilággal is jó kapcsolatot ápolt. A kiegyezést követő években, különböző minőségben, maga is bekapcsolódott annak munkájába, így 1869-ben részese volt a Franko-Magyar Bank alapításának.[15] Ismereteink szerint neve még két hitelintézettel kapcsolatban került említésre. A Magyar Földhitelintézetnek, mely egyébként számlavezető bankja is volt, legalább fél évtizeden át ült a felügyelőbizottságában.[16] Nem sokkal az összeférhetetlenségi törvény[17] elfogadása előtt még szerepet játszott a Belga–Magyar Bank alapításában is. A fenti esetek is bizonyítják, hogy otthonosan mozgott a pénzügyi körökben, és szakmai kérdésekben meglehetős jártasságra tett szert.

Vagyonának egyes elemeit sorba véve, feltétlenül meg kell említeni a főváros körüli ingatlanjait (Újpest, Káposztásmegyer, Rákospalota stb.), amelyek lakásépítési és ipari célokra történő értékesítésével nagyon jelentős bevételre tett szert.[18] Károlyi Sándor a magyar arisztokrácia azon tagjai közé tartozott, aki a 19. század közepétől kibontakozó hazai társadalmi és gazdasági paradigmaváltáshoz jól alkalmazkodott, vagyonát növelte, és társadalmi befolyását megtartotta. A szilárd anyagi háttérre alapozva fejtett ki nagyon intenzív közéleti (pártpolitikai és társadalmi, gazdasági érdekképviseleti) tevékenységet.

GAZDASÁGI ÉRDEKKÉPVISELETEK

Az önkényuralmi időszak kormányzati szigora által mégis lehetővé tett mozgási lehetőségekkel élve, először a Csongrád vármegyei Gazdasági Egyesület elnökeként (1859–1864) kapcsolódott a közéletbe.[19] Ezzel párhuzamosan megmártózott a napi

13 Társasági szerződés. Pest, 1864. aug. 14. MNL OL P 389-6/a-N°1. 4. doboz.
14 Építési szerződés. Buda, 1868. júl. 28. MNL OL P 389-6/b-N°3. 4. doboz.
15 Budapesti Közlöny 1869. febr. 25. 563; márc. 5. 649; márc. 17. 778; 1873. máj. 28. 2033.
16 Erről, többek között: Budapesti Hírlap 1891. márc. 11. 6; Pesti Napló 1893. márc. 22. 10; Pesti Hírlap 1896. márc. 16. 5.
17 1901: XXIV. tc. „Az összeférhetetlenségről". Magyar Törvénytár. Bp., 1902. 133–140.
18 Részletesebben lásd Fehér: *i. m.* 93–99.
19 Reizner János: *Szeged mezőgazdasági története*. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 7(1900). 68. „Az ifjú gróf Károlyi Sándort, mint a legterjedtebb birtokosok egyikét hasonlag élén látjuk az ügynek." Budapesti Hírlap 1859. dec. 11. 1.

politikában is, nevével politikai publicisztikai írások szerzőjeként is találkozunk.[20] Minden bizonnyal bátyja példáját követve, csatlakozott a Teleki László-féle Határozati Párthoz, és az 1861-es országgyűlésen Horgas–Tápé kerület képviselőjeként vett részt.[21] A harmincas évei elején járó Károlyi Sándor, ha nem is tartozott pártja meghatározó politikusai közé, mégis közelről látta az eseményeket, a politikai intrikákat, a hatalmi harcokat, amelynek következményeként az uralkodó feloszlatta a diétát, Teleki László pedig önkezével vetett véget életének. Talán az itt szerzett negatív benyomásoknak is tulajdonítható, hogy a gróf a későbbiek során is fenntartásokkal viszonyult a pártpolitikai alapon működő nyilvánossághoz.

Születése jogán tagja volt a felsőháznak, de saját teljesítménye révén a kiegyezés után többször próbálkozott képviselőházi mandátum megszerzésével. Közben pedig a gazdasági közéletben talált elfoglaltságot és feladatot. A már említett Csongrád megyei gazdasági egylet elnöki feladatainak ellátása után, közel egy időben két területen is elkötelezte magát, és fejtett ki nagyon élénk tevékenységet. Károlyi Sándor érdeklődése a napi politikai ügyek mellett kiterjedt szakmai kérdésekre is, ezek közül először a vízügyre és a szállításra, fuvarozásra, mint az agrárpiacok elérésének elengedhetetlen eszközeire irányult figyelme. A felmerülő problémák megoldása érdekében a politikától távolabb álló szakmai szervezetek lobbierejét kihasználva igyekezett elérni célját. Ekkor ismerkedett meg a modern polgári birtokjoggal, az állami közigazgatási bürokráciával, megtanulta a kisebb-nagyobb birtokosok érdekei képviseletének eljárási rendjét.

Jogi és műszaki szempontból bonyolultabb feladatot jelentettek a „magyar föld ősi fészkének" tartott Tisza és mellékfolyói mentén végzett munkák. Az itt elért eredményekhez köthető Károlyi tevékenysége is. Érdeklődésében közrejátszhatott, hogy birtokainak tekintélyes hányada Csongrád megyében feküdt, személyesen kötődött tehát ehhez a térséghez. Már 1860-ban megválasztották a Tées-Mindszenti Ármentesítő Társulat elnökének,[22] egy évtizeddel később pedig a Bökénymindszenti Tiszaszabályozási Társulat vezetőjének.[23] Szakmai szempontból igazi áttörést a Tisza alsó és felső szakaszának összehangolt védekezésére és ármentesítésére 1878-ban szerveződött Tiszavölgyi Társulat megalakulása jelentette, amelynek kezdettől 1890-ig egyik alelnöke, 1894-ig pedig elnökeként tevékenykedett, és legalább tucatnyi szakmai vízjogi törvény előkészítésében, vitájában vett részt.[24]

20 Többek között: Magyar Sajtó 1862 ápr. 2.; máj. 20–22.; máj. 25.; A Hon 1863. jan. 21., 23., 24., 30.; febr. 6., 10–11.

21 Nefelejts 1861. márc. 24.; Politikai Újdonságok 1861. márc. 28. 196.

22 Budapesti Közlöny 1873. okt. 26. (melléklap, 340.)

23 A társulati ülés jegyzőkönyve: 1872. jún. 15. MNL OL P 389-4-6/d.

24 Gazdasági Lapok 1877. okt. 27. 477–478; MNL OL P 389-4-6/d.; Politikai Újdonságok 1879. jún. 18. 297; *Magyarország története 1848–1890.* II. Főszerk. Kovács Endre. Akadémiai, Bp., 1979. 788.

Károlyi Sándor sokoldalú és aktív tevékenységét bizonyítja az OMGE-ben végzett munkája. Az önkényuralom évtizedeiben az elsők között működési lehetőséget kapó, nevét 1858-tól Országos Magyar Gazdasági Egyesületre (OMGE) változtató birtokos érdekvédelmi szervezetbe alapító tagként lépett be.[25] Személyesen vett részt az agráriusok első nagy rendezvényén, az 1879. évi székesfehérvári gazdagyűlésen. Kezdettől fogva jelentős tevékenységet fejtett ki. A szervezet 1879-es közgyűlésén elfogadták javaslatát, hogy időről időre rendezzenek az egész országra kiterjedő szakmai ankétokat, nyilvános vitákat „oly kérdések felett, melyek korszerűek s következményeiben hasznosak".[26] Károlyi érdeklődése már korán a társadalmi és hiteléleti kérdések felé irányult, és ezért a témával foglalkozó szövetkezeti szakosztályba vezetett útja. Ennek programját bővítve, szervezeti keretét átszabva, 1881 elején az OMGE égisze alatt megalapították a Magyar Gazdák Társaskörét, a Gazdakört. Elnöke Somssich Pál, a két alelnöke Széchényi Pál és Károlyi Sándor volt. Az 1888-ig nagyon aktív, általában kéthetente ülésező társaság tagjai között később eszmetársai nevét is megtaláljuk, így többek között Apponyi Albertét vagy Dessewffy Aurélét.[27]

A fóti gróf közéleti mozgásterének kiszélesítésében, elképzeléseinek, üzeneteinek közvetítésében az 1880-as évek végéig fontos eszközként számolt a Gazdakörrel. Stratégiájában az OMGE mindvégig kiemelt szerepet kapott. Az ország legnagyobb gazdaszervezetével és annak vezetőivel jó viszonyt ápolt. Elképzelései népszerűsítésére és elfogadtatására, nyomásgyakorlásra felhasználta az egyesület tömegbázisát, sajtóját.

Károlyi Sándor jól követhető stratégiát folytatott. Igyekezett jelen lenni minél több társadalmi és gazdasági szervezetben, azok irányításában próbált valamilyen formában részt venni, és az ott napirenden tartott ügyeket próbálta tematizálni (lásd közlekedés-szállítás, vízügy, vámkérdések stb.). Élete különböző szakaszaiban egyszerre akár több egyesületnek is tagja, többször vezetője volt. Ezek közül néhány alapítását ő maga kezdeményezte, más alkalommal csatlakozott másokhoz. Az 1880-as évek közepén társadalmi tevékenységének helyszínét Pest megyére helyezte át, hiszen Fóton volt állandó tartózkodási helye, és birtokainak egy része is a megyében terült el.

1883. január elejére vezethető vissza a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei állattenyésztést előmozdító egyesületnek a báró Podmaniczky Géza vezetése és ifj. Hajós József elnöksége alatti megalakulása, melynek alapító tagjai között találjuk Károlyi Sándort is. Háromévi működésük után azonban befejezték tevékenységüket, mert az

25 Gazdasági Lapok 1858. febr. 18. 97–99. Az alapító tagdíj 210 Ft volt, és ennek 5%-os kamatát kapta évente az egyesület.

26 Vasárnapi Újság 1879. márc. 9. 156.

27 Váli: *Urak és gazdászok.* 346; Budapesti Hírlap 1884. jan. 17. (1–2.); Gazdasági Mérnök 1881. márc. 10.

1886. április 12-én tartott megyei közgyűlésen létrehozták a Pestvármegyei Gazdasági Egyesületet (PVGE), amelynek elnöki székébe szintén Károlyi Sándor került.[28] Az okmányok tanúsága szerint a társulat serényen végezte a mezőgazdasági termelés színvonalának emelését elősegítő teendőit: kiállításokat szervezett, pályázatokat írt ki, tagjai számára kedvezményeket harcolt ki. Ugyanakkor, a korabeli források szerint, az elnök nem a tőle korábban megszokott erővel volt jelen a napi munkában, mégis „dominálta" az egyesület életét.[29] Mi lehetett ennek a tőle szokatlan hozzáállásnak a magyarázata? Ekkor már Károlyi terveinek középpontjában egyértelműen a hazai hiteléletre jelentős befolyás szándékával szerveződő szövetkezeti mozgalom szervezése állott. Egy korabeli laptudósítás szerint, az egyesületben is erre hangolódtak rá: „Példaszerű a megyei hitelszövetkezeti organizmus fejlesztése, eszméjének elindítása"[30] – fogalmazott a cikk szerzője. Ennek a célnak rendelt alá mindent, és amikor 1898-ban elfogadták a hitelszövetkezeteket alapjaiban érintő törvényt, amelynek tartalma Károlyi akaratával ellentétes volt, már nem látta értelmét, hogy továbbra is az egyesület élén maradjon. Hivatkozva megrendült egészségi állapotára, lemondott elnöki tisztségéről.[31]

PÁRTPOLITIKA

Már történt utalás a közéleti tevékenységében követendő taktikájára, azaz arra, hogy a társadalmi szervezetekben folytatott tevékenysége mellett a pártpolitika és a parlamenti politizálás eszközeit is igénybe vette. Kezdettől fogva nyilvánvalóvá tette, hogy ő autonóm, önálló politikus, aki elsősorban saját lelkiismeretének és nem a pártfegyelemnek akar megfelelni. „Mint független ember egyetlen kormánynak sem fogom magam odaadni, hanem a közjogi alapon szabad meggyőződésemet minden kérdésben önállólag fogom érvényesíteni" – mondta még 1878-ban.[32] Amikor 1881-ben a Szabadelvű Párt képviselőjeként mandátumhoz jutott a Szilágy megyei Tasnád körzetben, a kerületi elnöknek megismételte politikai krédóját: csak azokat a kormányzati elképzeléseket támogatja, amelyeket „saját felfogásomból is kiindulva helyeseknek és hazánk javára valóknak ítélhetném".[33] 1906-ban bekövetkezett haláláig tagja volt a parlamentnek 1884-ig kormánypárti, majd 1898-ig ellenzéki (Mérsékelt El-

28 Földmívelési Érdekeink 1883. márc. 12. 59; Budapesti Hírlap 1883. jan. 6. 7. Később Tahy József személyében egy harmadik alelnököt is választottak. Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL PML) X. 111-b PVGE (4. doboz).
29 Vári: *Urak és gazdászok.* 424.
30 Gazdasági Lapok 1886. ápr. 18. 209.
31 MNL PML X. 111-a 4. kötet PVGE jegyzőkönyvek 1898. I. 10. 1–3.
32 Politikai Újdonságok 1878. júl. 31. 371; aug. 14. 394, 396.
33 MNL OL P 389-8-b-2 5. doboz.

lenzék, Nemzeti Párt) színekben. Széll Kálmán miniszterelnöksége idején ismét csatlakozott a kormánypárthoz, amelyet a miniszterelnök bukása után még nem hagyott el azonnal. Erre csak 1904 végén került sor. Életének utolsó két-három esztendejében súlyos betegsége kezelése okán ideje nagy részét külföldön (Menton) töltötte. Kényszerű távollétében leveleiben fejtette ki véleményét eszmetársainak a hazai állapotokról. 1905-ben, még független politikusként, a Szatmár megyei nagykárolyi kerületben mandátumot szerzett, de közelgő halála miatt a képviselőházban már nem jelent meg.

Károlyi Sándor olyan politikus volt, aki a parlamenti politizálás szabályait elfogadta, de nem tartotta azokat céljai megvalósításához elég hatékonyaknak. A több fórum adta lehetőségekkel élve – képviselőházi beszédek, írások, az említett társadalmi egyesületekben tartott felszólalások, a gyakorlat – dolgozott gazdasági és társadalompolitikai törekvései megvalósításáért. Meggyőződéssel vallotta, hogy céljai a szövetkezeti eszmeiség figyelembevételével és a szociálpolitika eszközeinek alkalmazásával elérhetők. Kritikus szemmel tekintett az őt körülvevő világra, és kitartóan kereste a megtapasztalt rendellenességekre adandó elméleti és gyakorlati válaszokat. Érdeklődő és mások véleményére figyelő, azokat felhasználó, inkább pragmatikus, mint elméleti alkat volt, aki szakértők egész sorával vette körül magát. Születésénél, társadalmi helyzeténél fogva sokat látott, tapasztalt, nemzetközi kitekintéssel bírt. Külföldön is látta a kapitalista társadalom és gazdaság működésbeli zavarait, hiányosságait, a forradalom és szabadságharc után itthon is szembesült elégtelenségével.

SZÖVETKEZETI MOZGALOM

Külföldi és hazai eszmetársaihoz hasonlóan, ő is a tőkés társadalom és gazdaság esélyegyenlőtlenséget okozó jelenségeinek kiiktatására vagy mérséklésére, illetve az esélyegyenlőség megteremtésére törekedett. Mivel a feudális társadalmakban hellyelközzel meglévő kollektív szolidaritás megszűnt, a közösségek felbomlottak, az önsegély (a szubszidiaritás) elvének alkalmazása sem mindig vezetett megfelelő eredményhez, ezért a jobbítás lehetséges eszközét a szövetkezetekben, a szövetkezeti eszmében vélte megtalálni.

Magyarországon is ismerték a mozgalom legjelesebb külföldi képviselőinek (Le Play, Gide, Raiffeisen, Schultze-Delitzsch) elméleti és gyakorlati munkásságát. A hazai követők egyik vezéregyénisége kétségkívül gróf Károlyi Sándor volt. Ő és munkatársai a szövetkezeteknek kezdettől fogva önmagukon túlmutató jelentőséget tulajdonítottak.[34] Hittek az eszmében, annak hosszú távon ható erejében: „A szövetke-

34 Vári András: *A magyar hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása 1886–1894.* Századok 142(2008). 3. sz. 656 (a továbbiakban Vári: *A magyar hitelszövetkezeti mozgalom)*; Vári: *Urak és gazdászok.* 251.

zetek nem csak segítenek a bajban, hanem jobb erkölcsökre is nevelik a népet" – vallotta szilárd meggyőződéssel.[35] Az igen sokszínű összetételű és bizonyos kérdésekben egymástól eltérő álláspontot képviselő agráriusok abban egyetértettek, hogy az összefogás, a szolidaritás eszméje mentén létrejövő szövetkezetek eszközeivel a kívánt gazdasági és társadalmi reform relatíve a leggyorsabban valósítható meg. A kiegyezést követően a szövetkezeti eszme főként a nemzeti arisztokráciához tartozó Széchényi Imre, Apponyi Albert és Károlyi Sándor révén került a hazai köztudatba. Ők német, francia, esetenként amerikai elméleti és gyakorlati tapasztalatokat szerezve hirdették tanaikat. A szakirodalom szerint Károlyi Sándorra, a német szövetkezeti korifeusok mellett, különösen a francia empirikus szociológia konzervatív katolikus irányzatát képviselő Le Play nézetei hatottak, akivel párizsi emigrációja során személyesen is találkozott.[36] A német hitelszövetkezeti mozgalmat egy rajnai útja alkalmával tanulmányozta, és a későbbiekben is személyes kapcsolatot ápolt kiemelkedő elméleti és gyakorlati szövetkezeti szakemberekkel.

Károlyi több évtizedet átívelő közéleti tevékenysége során több cél érdekében emelte fel szavát, harcolt kitartóan szándékai valóra váltásáért, így például a hitelhiány okozta gondok megoldásáért. Az új társadalmi és gazdasági korszak kezdetén különösképpen súlyos zavarokat okozott ez a jelenség. A piacgazdaságra történő váltás kezdeti éveiben megnőtt a pénzforgalom. A gazdaság működése, a termelés és a kereskedelem a korábbi időszaknál nagyságrendekkel több likvid tőkét igényelt. Ezek kielégítésére a hazai pénzintézetek nem voltak felkészülve, működésüket az önkényuralmi intézkedések is erőteljesen korlátozták. A politikai enyhülést követően az országba fokozatosan áramlott a külső pénztőke, bankok tucatjai kezdték meg működésüket. A pénzintézetek először a megbízható partnernek tartott nagy hitelezők igényeit elégítették ki. Így jött létre 1863-ban a nagybirtokosok „kiszolgálására" alapított Magyar Földhitelintézet, amelynek több évtizeden át egyébként Károlyi is egyik felügyelőbizottsági tagja volt. Általánosan elfogadott vélemény szerint, az általános hitelszűke az 1880-as évek végére megszűnt, ugyanakkor továbbra is megoldatlan volt a személyi hitel, a kis értékű kölcsönök piaca, ami az uzsora melegágyának bizonyult.

Ez a hitelezési rendellenesség az egész korszakban beszédtéma volt, törvényhozói megoldásra várt, miközben a leleményes keveseknek kiapadhatatlan jövedelemforrásul szolgált. „A közéletben mindinkább azon meggyőződés emelkedett érvényre,

35 Szövetkezés 1890. jan. 15. 2.

36 Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum, Bp., 2003. 126; Gyimesi Sándor: *A parasztság és a szövetkezeti mozgalmak = A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914.* II. Szerk. Szabó István. Akadémiai, Bp.,1972. 627; Kovalovszky–Solt: *i. m.* 113. Frédéric Le Play egyébként 1848 előtt járt Magyarországon, ahol Károlyi Sándor apja, Károlyi István látta vendégül.

hogy a tőkének engedett teljes szabadság nemzetgazdászati szempontból káros, és hogy ezen tőkeszabadság korlátozatlansága nemcsak egyes embereket, hanem egész községeket, sőt egész vidékeket tönkretétellel fenyeget."[37] A probléma gyökere abban állt, hogy a társadalom többségének el kellett tanulnia az új gazdasági, pénzpiaci szemléletet, és megbarátkozni annak eszközeivel (váltó, jelzálog, részvény stb.). Ezek elsajátításához időre, felvilágosításra, oktatásra és természetesen a pénzpiaci struktúra vertikumának (bankok, takarékpénztárak, hitelszövetkezetek, biztosítótársaságok stb.) kiépítésére volt szükség.

Évtizedeken keresztül különösen a pénzintézetektől távol eső települések lakossága került hátrányos helyzetbe, hiszen nehézségbe ütközött, hogy a hitelt nyújtó fiók in situ győződjön meg a hitelezők hitelképességéről, vagyoni helyzetéről. A Raiffeisen hitelszövetkezeti modell ezt a hiányzó biztosítékot kínálta az egy falura kiterjedő tagszövetkezeteken keresztül, mivel az emberek ismerték egymást, és ez szolgált biztosítékul a felvett fél- vagy egyéves lejáratú kölcsönök (kötelezvények) visszafizetésére.[38] Károlyi már az 1880-as évek elején a Gazdakörben és képviselői kortesbeszédeiben a kiszolgáltatott „kisember" védelme érdekében szót emelt az uzsora ellen,[39] különösen annak legkártékonyabb módja, a „korcsmai" hitel ellen.[40] A képviselőházba bekerülve több alkalommal annak törvényi szabályozása mellett érvelt.[41] Korai elképzelésében a hitelszövetkezetek támogatására kormányzati pénzügyi támogatást kért, de ezt több alkalommal is mindhiába tette.[42] Belátta, e tekintetben nem várhat segítséget, és többek között ezzel a ténnyel is indokolta, hogy 1884-ben átült az ellenzéki Mérsékelt Pártba. A kormányzati közömbösség és elutasítás láttán, legközelebbi bizalmasaival, idős és ifjú Hajós Józseffel, György Endrével és Bernát Istvánnal együtt kidolgozták a hazai szövetkezeti modell koncepcióját. Ennek lényege: a korábbinál kevesebb állami támogatási igény, a hiányzó tőke pótlását majd a megyei, községi virilisták anyagi szubvenciója váltja ki. Ezért volt számára életbevágóan fontos, hogy megszerezze Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye közgyűlésének beleegyezését és

37 Indokok, „az uzsoráról és a káros hitelügyletekről" szóló törvényjavaslathoz. Képviselőházi irományok. 1881–1884. jún. 64.

38 Cs. Horváth János: *A magyar szövetkezeti intézmény története*. Bp., 1926. 19–20.

39 MNL OL P 389-8-b-2, 5. doboz.

40 Képviselőházi napló (a továbbiakban KN) 1881–1884. 1884. jan. 24. IX. k. 207.

41 Uo. 1883. jan. 24. IX. k. 206–208.

42 Károlyi Sándor Széchényi Pálnak. Bp., 1883. márc. 7. MNL OL P 389-5/c-N°3. A levelet majdnem teljes terjedelemben közli Vári András, amelyet „az első ilyen jellegű magyarországi tervezetnek" tart. Lásd Vári: *Urak és gazdászok.* 349–350. KN 1884–1887. 1885. jan. 12. II. k. 325–326.

pénzügyi támogatását egy Raiffeisen-mintára létesülő Pest megyei Hitelszövetkezet alapításához.[43]

1886 decemberében végül lezárult a procedúra, amelynek során a központi szövetkezet 200 000 koronás alaptőkéjéből a megye 40 000, Károlyi Sándor pedig 5000 koronát jegyzett. Minden tag a községi hitelszövetkezeteken keresztül juthatott személyi kölcsönhöz, mégpedig az „alájegyzett összeg kétszereséig".[44] A felülről szerveződött Károlyi-féle hitelszövetkezeti mozgalom hálózatának kiépítése – a névadó elnöklete alatt – ütemesen haladt. A személyi és egyéb célú hitelek számának növelését a tőkehiány nehezítette. Károlyi a központ feltőkésítése érdekében más pénzintézetekhez folyamodott kölcsönért, de továbbra is kérte a kormányzatot, hogy a községek számára törvényben engedélyezze a regálékötvények felhasználását a hitelszövetkezetek alaptőkéjének emeléséhez. A kormány ígérete ellenére, ez a jogszabály nem született meg.[45]

1894 tavaszán új szakasz kezdődött a szövetkezetek szervezésében, ugyanis Wekerle pénzügyminiszter végre rábólintott a Pestmegyei Hitelszövetkezet és a Pesti Hazai Első Takarékpénztár együttműködésére, aminek eredményeként 1894. május 24-én létrejött a Hazai Szövetkezetek Központi Hitelintézete mint Szövetkezet [a továbbiakban: Szövetkezet].[46] Ezzel a döntéssel lendületet kapott Károlyiék régi szándéka, az országosítás, azaz a szövetkezeti hálózat további építésének lehetősége. Addigra már a Károlyi-féle szövetkezetek száma, a szűkös állami szubvenció és a törvényi támogatás hiányának ellenére, jelentős növekedést ért el. 1894 végére az országban már 170 községben működtek – ezek többsége (80) Pest megyében – szövetkezeti fiókok, és valamivel több mint 31 000 tag tartozott hálózatukhoz.[47] A nagyratörő tervek megvalósításához azonban további tőkeemelésre volt szükség. Az eddigieken túl, a szövetkezetek nyereségének kedvező adóztatását és, a bankokhoz hason-

43 MNL PML X. 111-a, 10. kötet. PVGE jegyzőkönyv 1886. ápr. 12. Lásd Váři: *Urak és gazdászok.* 352–353.

44 Pesti Hírlap 1888. febr. 4. 11; Váři: *A magyar hitelszövetkezeti mozgalom.* 645.

45 1888:XXXVI. tc. „Az állami italmérési jövedékről szóló 1888. évi XXXV. törvénycikk folytán adandó kártalanításról". Bp., 1897. 394–405; Schandl Károly: *A magyar szövetkezés negyven éve.* Bp., 1938. 18.

46 Cs. Horváth: *i. m.* 172–173, 183; Szövetkezet 1896. dec. 16. (12. füzet) 3.

47 Az 1893-as adatok község/fiók szerint. MNL PML X. 111-b. Országos méretekben 158 szövetkezetről és 26 572 fős tagságról adtak számot, Pest megyében pedig 88 fiók működését rögzítették. Szövetkezés 1896. jan. (1. füzet.) 41; Váři: *A magyar hitelszövetkezeti mozgalom.* 663; Cs. Horváth: *i. m.* 112. Az 1894-es statisztikát lásd Magyar Gazdák Szemléje 1898. máj. 426–429; Budapesti Szemle 1893. 204. sz. 406; Gazdasági egyesületek monográfiái, 1896. 403; Szövetkezet 1896. jan. (1. füzet). 42–43; Váři: *Urak és gazdászok.* 360.

lóan, a pénzpiaci kötvények kibocsátásának és szabad forgalmazásának jogát kérték.[48] Az elutasítás ellenére folytatódott az építkezés, és 1898-ra már 470 községben 102 115 fős tagságra duzzadó hálózat épült ki.[49] Amikor azonban 1898-ban sor került a szövetkezeti törvény vitájára, a kormányzat nem adta meg Károlyinak a fentiekben kért jogosítványokat, hanem támogatás fejében a Szövetkezet irányításába kívánt erőteljesen beleszólni. A gróf az elutasítást követően inkább lemondott a hálózatról, leköszönt annak vezetéséről, és beleegyezését adta, hogy azok egyenként olvadjanak be az 1898:XXXIII. törvény alapján létrejött Országos Központi Hitelszövetkezetbe.[50]

Az események ilyetén alakulása nem szegte Károlyi kedvét. A Magyar Gazdaszövetség égisze alatt már 1898 elején belekezdett régóta dédelgetett terve megvalósításába, a szövetkezeti elvek alapján működő társulás szervezésébe, ami a Hangya Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet nevet kapta.[51] A működési modell értelmében, a saját vezetéssel bíró önálló községi szövetkezetek 20–50 korona közötti névértékű üzletrészjegyzéssel a Hangya tagszövetkezeteivé váltak, felettük a központ gyakorolt felügyeleti és ellenőrzési jogot. Ez a struktúra teljesen átvette a korábbi Károlyi-féle hitelszövetkezeti modellt, azzal a különbséggel, hogy anyagi tekintetben még inkább rá volt szorulva a gróf támogatására. Az induláskor Károlyi 50.000 korona alapítótőkéből 33 000 koronát maga jegyzett, és egyúttal ingyen bocsátotta rendelkezésre az iroda- és raktárhelyiségül szolgáló budapesti ingatlanját.[52] 1898. április 12-én a Bars megyei Brogyán (ma: Brodzany, Szlovákia) megalakult az első vidéki fogyasztási szövetkezet.[53]

48 Szövetkezés 1897. márc. 6. 1; Magyar Gazdák Szemléje 1897. nov. (11. füzet). 818; „A hazai pénzintézetek által kibocsátott némely törvények biztosításáról" szóló 1897:XXXII. tc. Magyar Törvénytár. Bp., 1898. 121–131.

49 Magyar Gazdák Szemléje 1898. máj. 426–429.

50 Erről részletesen Fehér: *i. m.* 257–280.

51 Magyar Újság 1898. jan. 24. 6; Szövetkezés 1898. 29. 1–2.

52 A felügyelőbizottság vezetője, gróf Zselénszki Róbert (1850–1939) visszaemlékezése: „A szerény keretekre jellemzően, kezdetben egy istállót és egy kocsiszínt béreltünk. Az előbbi volt a raktár, az utóbbiban tartottuk a gyűléseket." Kornitzer Béla: *Apák és fiúk.* II. Széchenyi Irodalmi és Művészeti Rt., Bp., 1940. 515. (https://mek.oszk.hu/07400/07484/pdf/apakesfiuk2.pdf – Utolsó megtekintés: 2020. 05. 15.)

53 „A szövetkezet alapítója és «vezetője», a helyi földbirtokos, Oldenburg Friesenhof Natália hercegnő volt, akinek példaadása és buzgalma 183 gazdát késztetett belépésre." Gaucsík István: *„Áldemokrácia" vagy „lenti és fenti" találkozása? A magyarországi szövetkezeti rendszer (1886–1918).* Eruditio – Educatio 9(2014). 4. sz. 105. (http://e-eruditio.ujs.sk/archive/EE%202014_4_VNUTRO_TLAC.pdf – Utolsó megtekintés: 2020. 05. 15.)

A hálózat bővítéséhez szükséges tőkét az új tagok üzletrészének jegyzésével, a Hangya központ élén álló Károlyi Sándor befizetésével,[54] Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye ismételt pénzügyi támogatásával[55] és a Magyar Általános Hitelbanktól 10 évre felvett 200 000 koronás kölcsönből biztosították.[56]A hálózat megerősödésével párhuzamosan a szövetkezetek egyre nagyobb konkurenciát jelentettek a vidéki kiskereskedők számára, ezért működésük ellen politika által is gerjesztett ellenséges hangulatkeltés kezdődött.[57] Erre válaszul Károlyi a képviselőház 1902. évi márciusi ülésén így reflektált: „Azt hiszem, hogy a fogyasztási szövetkezetek némely körök szemében valami afféle dolgot képeznek, mint, mondjuk, pl. a vörös posztó a mezőn a bika szemében (…), mert a fogyasztási szövetkezeteknek nem az a feladata, hogy a kereskedelmet tönkre tegye, hanem az, hogy a kereskedelem túlkapásait az illetékes mérvekre szorítsa vissza. És mihelyt a kereskedelem olyan helyzetbe jut, hogy azon illetékes mértéket megtartja, azonnal elesik a fogyasztási szövetkezeteknek szüksége, az nem fog működni, bezárja a boltot".[58] A gróf most is a hitelszövetkezetek esetében már elhangzott érvet ismételte, azaz a fogyasztási szövetkezetek feladata a tisztességes üzleti, kereskedelmi morál megteremtése. Mindeközben minden alkalommal tagadta, hogy a szövetkezeti üzletek működése burkolt antiszemitizmust jelentene. Károlyi egészségi állapotának romlása miatt 1900 után nem tudott teljes erejével részt venni a Hangya munkájában, a vezetés munkatársaira, elsősorban Pallavicini Edére hárult. A kitartó építkezésnek köszönhetően halála évében – közel egy évtized elteltével – 676 szövetkezet kezelésében álló bolt kínálta áruit, és tagságának száma elérte a 110 000 főt. Ezek a kiskereskedelmi egységek már a Monarchia időszakában a hazai kereskedelem fontos, a két háború közötti időszakban pedig jelentős befolyást gyakorló, bizonyos vidéki térségekben meghatározó szereplőivé váltak.

MAGYAR GAZDASZÖVETSÉG

Károlyi Sándor közéleti szereplése során céljai eléréséhez használta és alkalmazta a politikai pártoknál, továbbá a gazdasági, társadalmi szervezetek működtetésénél ismert szervezeti és adminisztrációs formákat és kommunikációs technikákat (sajtó, gyűlések, előadások, ankétok stb.). Megítélése szerint, kellett a szövetkezetek mellett

54 Balogh Elemér: *Emlékeim. A negyvenéves „Hangya" és a Közgazdasági Egyetem története.* Bp., 1938. 39, 385.
55 Alkotmány 1899. jan. 10. 8; Hazánk 1899. jan. 10. 7; Pesti Hírlap 1899. jan. 10. 12.
56 Kovalovszky–Solt: *i. m.* 1942. 71; Ieda Oszamu: *Központ és községi szövetkezetek a Hangya szövetkezeti mozgalomban az első világháborúig.* Agrártörténeti Szemle 32(1990). 1–4. sz. 161; Balogh: *i. m.* 48–50.
57 Köztelek 1902. szept. 13. 1441.
58 KN 1901–1906. 1902. márc. 13. IV. k. 238.

egy újabb „társadalmi szervezet", amelyik „szervezi a társadalmi rétegeket", és összehangolja a már meglévő hálózat tevékenységét. Ez lett az 1896-ban alapított Magyar Gazdaszövetség, amelyet 1904-ig közvetlen irányítása alatt tartott.[59] Alapításának megértéséhez időben vissza kell ugranunk az 1894. év végére, amikor az OMGE elnökének választásakor kialakult bizonytalan helyzetben fennállt a veszély, hogy esetleg nem Károlyi Sándor agrárius irányzatához tartozó személy kerül ebbe a tisztségbe. Jóllehet az eset Károlyi és követői szempontjából megnyugtatóan zárult, hiszen Dessewffy Aurél nyerte el az elnöki széket, Károlyi mégis úgy látta, hogy az OMGE-vel nem versengő, de az agrárius célokat egyértelműen megfogalmazó és azért harcoló, nem a hagyományos értelemben vett politikai pártot, hanem politizáló szervezetet kell alapítani. Programjában nem szerepelt egyetlen, a korban divatos közjogi kérdés sem, ehelyett elsősorban a gazdasági és ezzel szorosan összekapcsolható társadalom- és szociálpolitikai témákat karolta fel, és tartotta napirenden. Követeléseik közé tartozott többek között a földadó leszállítása, a földbirtokosokat terhelő adók mérséklése, egyes adónemek megszüntetése, a hitelügy rendezése, a mezőgazdaság érdekeinek megfelelő vámpolitika alkalmazása, ugyanakkor a III. osztályú kereseti és tőkeadók emelése stb. A közelgő képviselőházi választásokra való tekintettel – a Gazdaszövetség bázisának növelése érdekében – kinyilatkoztatták nyitottságukat és pártokon felülálló státusukat: „Válasszunk oly képviselőket, akik tartozzanak különben bármely politikai párthoz is, programunkat elfogadják".[60]

Ebből belpolitikai vihar az 1901-es választási küzdelem során támadt. Ennek előzménye, hogy 1899-ben a Nemzeti Pártban politizáló agráriusok beléptek a kormányzópártba. Így a képviselői mandátumokért folyó küzdelemben a választásokon szabadelvű jelöltként induló Károlyi Sándor közzétette választási programját, „a gönci levelet".[61] Ez egyébként lényegében a Gazdaszövetség ismert téziseinek ismétlését jelentette. Az esemény elutasító reakciót váltott ki a kormánypárt liberális, merkantil eszmékkel rokonszenvező tagjaiban. Retorikájukban a liberális, szabadelvű kormányzati értékeket látták veszélyeztetve. Félelmük alaptalannak bizonyult, és Széll Kálmán patikamérleggel ellenőrzött egyensúlyozásának köszönhetően e két világnézet mentén politizálók miniszterelnöksége alatt egy pártban maradtak. A Gazdaszövetség programja mentén haladva, évente más-más helyszínen megtartott népes gyűléseken, szakmai ankétokon (1902-ben az uzsora kérdéséről), előadásokon, előadássorozatokon jutott el hallgatóságához, növelte támogatói táborát. A szövetkezetekkel, a megyei gazdasági egyesületekkel közösen, velük összehangolva is tartottak rendezvényeket. Kiemelt témának számítottak a szövetség szociális témákat feldol-

59 Szövetkezés 1902. márc. 19. 1.

60 *Magyarországi pártprogramok 1867–1919.* Szerk. Mérei Gyula–Pölöskei Ferenc. ELTE Eötvös, Bp., 2003. 179–180; Kovalovszky–Solt: *i. m.* 1942. 63.

61 Magyar Gazdák Szemléje 1901. aug. 25. 578–581.

gozó kurzusai, melyeket az agrárius ideológiát valló, szakmailag jól felkészült előadók tartottak.[62] Egyes számítások szerint a Gazdaszövetség 760 falusi szervezetében 72 000 aktív tagot tartottak nyilván.[63] A Magyar Gazdaszövetség a politikai párt és a társadalmi érdekképviseleti szervezet mezsgyéjén elhelyezkedve, a szövetkezeti mozgalommal kiegészülve, nagyobb mozgásteret biztosított Károlyi Sándor elképzeléseinek megvalósításához. A szervezet, a Károlyi-féle organizációk egyikeként, a szövetkezetekkel, a gazda- és olvasókörökkel szorosan együttműködve, az általa finanszírozott sajtóorgánumokra támaszkodva (Hazánk, Szövetkezés, Magyar Gazdák Szemléje) szolgálta társadalom- és gazdaságpolitikai vízióját.

ÖSSZEGZÉS

Gróf Károlyi Sándor a nemzeti arisztokrácia azon progresszív személyiségei közé tartozott, aki nemzetének felemeléséért jelentős szellemi, fizikai, pénzügyi energiát mozgósított. Ennek fedezetét morális elkötelezettsége és biztos alapokon nyugvó vagyoni helyzete adta. Tevékenységének egy részét feleségével, Kornis Klarisszával együtt gyakorolt karitatív tevékenység, jótékonykodás jelentette. Szinte lehetetlen felbecsülni az esetenkénti (segélyek, építkezések, pályázatok, támogatások) és hosszú távra vállalt kötelezettségeinek (kórház, gyermekmenhelyek, aggok háza, alapítványok) pénzbeli értékét. Különböző források szerint ez az összeg 15 és 30 millió korona közötti nagyságot is elérhette.[64] Javaiból jutott forrás társadalmi és politikai céljainak menedzselésére is (sajtó, szövetkezetek).

Károlyi a korabeli közélet kisebbségben levő azon szereplői közé tartozott, aki a közjogi kérdések előnybe részesítése helyett inkább a gazdasági, társadalmi, szociálpolitikai ügyek megoldását helyezte előtérbe. Céljai eléréséhez igénybe vett eszközrendszerében is találunk új elemeket. A hagyományos pártpolitikai sémák helyett szívesen alkalmazta a későbbi tömegpártokra jellemző technikákat és kommunikációt (többszintű sajtó, tömeges rendezvények, ankétok, olvasókörök, klubélet).

Azon kevesek közé tartozott, aki a társadalom alacsonyabb presztízsű tagjai (középosztály, gazdagparasztság) irányába a fokozatos „nyitás" politikáját alkalmazta. Hangsúlyt helyezett az alsóbb társadalmi osztályok felvilágosítására. Az önsegélyelv felismerésére alapozva, kisebb közösségekben elképzelhetőnek tartotta a mindennapi életben hasznosítható közéleti jártasság elsajátításához szükséges gyakorlat megszerzését, mindezt azonban ellenőrzött keretek között. Erre megfelelőnek tartotta az egyes falusi szövetkezetek fölött álló központot.

62 Szövetkezés 1904. ápr. 23. 1–2.
63 Anka László: *A magyar agráriusok és eszméik.* Valóság 48(2005). 5. sz. 42, 48.
64 Buday Barna: *Gróf Károlyi Sándorról.* Bp., 1927. 10; Pesti Hírlap 1908. okt. 21. 6.

Életének utolsó szakaszában már nem zárkózott el a felduzzadó számú középosztály tagjai számára biztosítandó szavazati jog megadásától sem. Sőt, ilyen lehetőséget biztosított volna a nemzetiségiek általa műveltebbnek nevezett etnikumai számára is, feltéve, ha elismerik a magyar szupremáciát.

Pályafutása döntő részében nem vitatta az 1867-es közjogi államberendezkedést. Levelezéséből ismert, hogy e tekintetben csak életének utolsó két-három évében bizonytalanodott el. Ekkor már baráti társaságban többször beszélt az önálló vámterületre való átállás szükségességéről – ennek időpontját 1917-ben határozta meg –, az erre való felkészülés módozatairól és ütemezéséről.[65]

Károlyi igen gazdag, sikereket és kudarcokat egyaránt tartalmazó pályája sok tanulságot hordoz magában. Az egyik örök érvényű üzenete: a vagyon kötelességgel jár!

COUNT SÁNDOR KÁROLYI (1831–1906), THE ACTIVE ARISTOCRAT

Keywords: *aristocrat; agrarian; cooperative movement; credit cooperative; consumers' and sale cooperative*

Count Sándor Károlyi (1831–1906) was a significant public figure of a narrow but very influential group of the national aristocracy. He proved his talent and commitment to the nation in various areas of the domestic political, economic and social life. He inherited not only the prestigious wealth of his ancestors, but also the positive qualities that characterized the Károlyis, who were always in the service of the community. In our historiography he is considered primarily the "father" of the Hungarian cooperative movement and the leader of the agrarian movement. Breaking with the public politicization, that was common in the era, he paid a lot of attention to the anomalies (credit, property policy, trade, social issues) of those areas that disadvantaged agriculture and agricultural producers. In order to achieve his goals, he used the opportunities provided by party politics and the weapon of the pressure of social organizations. In realizing his aspirations, Károlyi devoted a prioritized role to the ideology and organizational tools offered by the cooperative movement, with the help of which he wanted to realize his vision: the creation of a Hungary based on strong economic foundations and social self-determination based on the cooperative principles.

65 Károlyi Sándor Buday Barnának. 1904. nov. MNL OL P 389-4-5/b-N°5.

CONTELE SÁNDOR KÁROLYI (1831–1906), ARISTOCRATUL ACTIV

Cuvinte-cheie: *aristocrat; agrar; mișcare cooperațională; cooperativă de credit; cooperativă de consum și de desfacere*

Contele Sándor Károlyi (1831–1906) a fost un personaj public important al unui grup foarte influent, dar restrâns la număr, de aristocrați naționali maghiari. Și-a dovedit talentul și devotamentul față de națiune în diferite arii ale vieții politice, economice și sociale domestice. Alături de averea prestigioasă a strămoșilor săi, Károlyi a moștenit și acele calități pozitive, care i-au caracterizat pe toți membrii familiei sale devotați serviciilor comunității. În istoriografia maghiară este considerat în primul rând fondatorul mișcării cooperaționiste și liderul mișcării agrariene. Delăsându-se de politica publică atât de generală vremii, s-a preocupat mai degrabă de rezolvarea anomaliilor acelor domenii (credite, politica privind proprietățile funciare, comerț, probleme sociale) în care agricultura și producătorii agricoli au fost vizibil dezavantajați. Pentru a-și atinge scopurile propuse s-a folosit de oportunitățile politicii de partid și de arma presiunii exercitate de organizațiile sociale. În realizarea aspirațiilor sale rolul prioritar le-au revenit ideologiei și instrumentarului organizațional al mișcării cooperaționiste, cu ajutorul cărora a încercat să-și atingă scopul: crearea unei Ungarii bazate pe fundații economice solide și pe auto-determinare socială sprijinită pe principii cooperaționiste.

Kaposi Zoltán*

A BIEDERMANN FAMÍLIA URADALMAI A DÉL-DUNÁNTÚLON (1849–1914)

Kulcsszavak: *uradalom; mezőgazdaság; termelés; fejlődés; átalakulás*

BEVEZETÉS

A Dél-Dunántúl területe soha nem tartozott Magyarország fejlettebb térségei közé. A 18–19. században a Baranya, Somogy, Tolna megyét, illetve Zala délkeleti részét felölelő régió alapvetően agráradottságú volt; mind a foglalkozási szerkezetében, mind a gazdasági kibocsátásában a mezőgazdaság dominált. A térség a nagybirtokok hazája volt a 19. században. A Festeticsek, a Széchényiek, az Esterházyak, a Hunyadyak stb. a 18. században hatalmas nagybirtokokhoz jutottak, s bár kétségtelen, hogy az idők során a nagybirtokosok földjei fogytak, de még így is meghatározóak maradtak az első világháborúig tartó időkben. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy mögöttük a *bene possessionati* rétegnek vármegyénként öt-tíz famíliája is sokszor több tízezer holdas birtokkal rendelkezett, s akkor még nem is beszéltünk a hatalmas kiterjedésű egyházi nagybirtokokról, amelyek a megyék területének 15–20%-át is elfoglalták.[1]

A 19. század számos agrárkonjunktúrája, az ausztriai piacok megnyílása és erősödése, az állami felvásárlás rendszere, a hazai urbanizáció stb. nagy hatást gyakorolt a térség mezőgazdaságára. A piaci kereslet kielégítése elsődlegesen a nagy- és középbirtokosok lehetősége volt, nem véletlen, hogy a 19. század során a nagyobb uradalmi központok gyorsan fejlődtek.[2] Nagy előrelépés volt a vasúti forgalmazás lehetősége: 1861-ben és 1865-ben kiépült a Nagykanizsát Budával és Béccsel összekötő két vonal, majd az 1870–80-as években már egyre több vasút átadása jelezte a térség bekap-

* Kaposi Zoltán (1960), az MTA doktora, a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar professzora, kaposi.zoltan@ktk.pte.hu.

1 Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL SML) IV. 1. h. Ö. 282–283. 1806. évi birtokösszeírás; IV. 1. h. 60. csomó, 1848. évi birtokösszeírás adatai.

2 Az uradalmak fejlődésére lásd Kaposi Zoltán: *A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII–XX. században.* Agrártörténeti Szemle XLIII(2001). 1–2. sz. 239–260.

csolódását a nagykereskedelembe.[3] A dél-dunántúli megyék városiasodása ugyanakkor meglehetősen alacsony szintű maradt. A törvényhatósági jogú Pécs mellett csak mezővárosokkal, illetve 1886 után négy rendezett tanácsú várossal találkozhatunk. Jelentősebb innovatív ipar csak Pécsett alakult ki.[4] A 19. század első felében a földbirtoklás is sokat változott. A főrangúak közül sokan eladósodtak, földjeik egy részét elvesztették, amelyek sokszor olyan társadalmi rétegekből származókhoz kerültek, akiknek addig nem sok közük volt a földhöz.

A BIEDERMANNOK MEGJELENÉSE A DÉL-DUNÁNTÚLON

A fenti sorba illeszkedett a bécsi bankár és nagykereskedő Biedermann família dél-dunántúli birtokszerzése is. A család felemelkedését Biedermann Mihály Lázár (1769–1843) alapozta meg. Biedermann Pozsonyban született, majd Bécsbe került, ahol vésnöknek tanult, pecsétüzletet alapított, majd minőségi vésnöki munkái révén engedélyt kapott a városban való letelepedésre. A vésnökből ékszerkereskedő lett, s egyre több kereskedelmi és pénzügyi tevékenységet végzett. Bekapcsolódott a francia háborúk idején a gyapjúkereskedelembe, később a gabonaforgalmazásba. Foglalkoztatta a gyapjúnemesítés gondolata is: a morvaországi Teltschben 600 főt foglalkoztató gyapjúosztályozó intézetet alapított.[5] Jelentős előrelépést hozott számára, amikor már az államot és az állami vezetés meghatározó személyiségeit is hitelezte; ezenkívül egyre több magyarországi nagybirtokosnak adott kölcsönt, avagy szervezte az uradalmi termékeik felvásárlását. 1820-ban a pár évvel korábban meghalt apja jogának átörökítéséért folyamodott a pesti tanácshoz (apja 1804-ben kapott toleranciát a várostól), előadva, hogy a honi ipar fejlődését elősegítve kíván Pesten váltóüzletet alapítani. 1820-ban a Helytartótanács engedélyezte a váltóüzlet megnyitását, amely nagykereskedelemmel is bővült.[6] Biedermann életútjának sikerét mutatja, hogy tizenegy gyermekére mintegy 16 millió forintot hagyott; gyermekei Ausztriában, Németországban, Franciaországban telepedtek le, s a legmagasabb arisztokrata körökkel kerültek kapcsolatba.[7] Biedermann sokat tett a bécsi zsidóságért, vallásiskolát alapított, templomot, kórházat, árvaházat finanszírozott, 1812-ben szegény gyermekeknek tett alapítványt, amelyből tanulásra ösztöndíjat kaphattak, stb.[8] Bécsi háza mel-

3 Lásd Erdősi Ferenc: *Somogy megye közlekedési hálózatának kialakulása a XIX–XX. században. 4. rész = Somogy megye múltjából*. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1983 (Levéltári Évkönyv 13). 215–251.
4 Lásd Kaposi Zoltán: *Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000*. P-BKIK, Pécs, 2006. 58–99.
5 Allgemeine Theater-Zeitung (Wien) 1843. 205. sz. 808.
6 Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*. Magvető, Bp., 1989. 80–81.
7 Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*. I. Bp., 1999. 49–51.
8 Allgemeine Theater-Zeitung (Wien) 1843. 205. sz. 808.

lett Baden bei Wienben rendezte be a rezidenciáját, több gyermeke is ott született, s később más leszármazottai közül is sokat találunk Badenben.

Biedermann az 1840-es években hatalmas kölcsönöket folyósított a jelentős déldunántúli birtokokkal rendelkező gróf Batthyány Gusztávnak (1803–1883). Batthyány gróf élete nagy részét külföldön töltötte: gyermekként apjával Bécsben és Milánóban, majd később felnőttként Angliában élt. Gusztáv gróf hazai birtokai nagy részét elzálogosította, ennek során csaknem 2 millió forint adósságot halmozott fel, amely kiegyenlítésére nem volt más módja, mint nagy kiterjedésű földbirtokaiból néhányat értékesíteni. Tehette, hiszen tudott volt, hogy ő fogja majd örökölni Batthyány Fülöptől a hercegi címet, s vele a négy uradalomból álló hitbizományt. Az adósságokban vergődő Batthyány gróf 1849-ben 1,88 millió forintért eladta Biedermann Mihály Lázár fiainak a Baranya és Somogy megyében fekvő üszögi uradalmat.[9] A vételár megegyezett az adósság és kamatainak összegével. A Biedermann fivérek közül a Batthyány-birtokok Simonhoz (1806–1864) és Gusztávhoz (1819–1880) kerültek.[10] 1850 elején megtörtént a birtokok átadása.[11]

Miből állt az üszögi uradalom? Üszög a 19. században Pécs melletti puszta volt, közepén, a domb tetején a 18. században épült, barokk Batthyány-kastéllyal.[12] Innen irányították az igen nagy kiterjedésű uradalmat. Maga az üszögi uradalom valójában két nagy uradalmat rejtett: az üszögit és a mozsgóit. Az üszögihez három nagyobb birtokkerület tartozott, összesen 20 falu határát érintve.[13] Az egyik az Üszögtől délkeletre, délre lévő falvakat jelentette: Üszög, Kiskozár, Egerág, Pécsudvard, Szemely és Hásságy települések egymással határos földek voltak. A másik kerület a Villányi-hegység fölött nyugat–keleti irányban helyezkedett el. Szintén egymásba érő településekről beszélhetünk: Vaskapu-puszta (ahonnan az ispán irányította a kerületet), Turony, Monyorósd, Alsóegerszeg és Bodony tartozott ide. A harmadik kerület az előbbitől északra, szintén egy nyugat-keleti vonulatot jelentett: Gerde, Vásárosszentgál, Magyarszentiván, Rugásd, Ranódfa, Katádfa, Dencsháza és Okorág tartozott hozzá,

9 Tilcsik György: *Egy parciális obligáció tanulságai – Batthyány Gusztáv kölcsönügylete 1842-ben = Előadások Vas megye történetéről.* III. Szerk. Tilcsik György. Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 2000 (Vas Megyei Levéltári Füzetek 9). 88–89.

10 Kempelen: *i. m*. 51.

11 MNL Baranya Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL BML) IV. 152. b. Baranya Megyei Cs. Kir. Megyehatóság iratai. Megyefőnöki általános és elnöki iratok. 582/1850.

12 A pusztát a 20. század eleji közigazgatási átszervezések eredményeképpen a mellette lévő Kiskozárhoz kapcsolták, majd 1953-ban a falunak azt a részét, ahol Üszög helyezkedett el, a szőlőheggyel együtt beolvasztották Pécsbe.

13 Borsy Judit: *Baranyai uradalmak a XVIII–XX. században*. Honismeret XXXIII(2005). 3. sz. 89–95.

s ezekhez jött még az 1859-ben megvásárolt Téseny. A szűkebben vett üszögi uradalom 1848 előtt mintegy 33 000 holdat tett ki.[14]

E földek nyugaton szorosan kapcsolódtak a délkelet-somogyi mozsgói uradalomhoz, gyakorlatilag több helyen összeértek a települések. A mozsgói uradalom egy 1840. évi birtokösszeírás szerint 31 000 holdas nagybirtok volt.[15] Az uradalom öt kisebb részre tagolódott: az északi falvakat tömörítő mozsgói kerület tiszttartója felelt az egész uradalom működéséért, emellett külön ispánjai voltak a szentmiklósi, az almamelléki, a diósi és a hoboli gazdaságnak.[16] A Biedermann-kézbe került mozsgói és az üszögi birtoktestek együtt 1848 előtt kb. 64 000 holdat tettek ki. Az 1850-es évekbeli erdő- és legelőelválasztások után ebből kb. 33 000 hold maradt.[17] Azt azonban látnunk kell, hogy az 1848 előtti két, de főleg az üszögi uradalomhoz sokszor igen kis területű falvak tartoztak, ami több esetben azzal is együtt járt, hogy alig maradt valami föld majorság létrehozására.

A két testvér az első évtizedekben még nem osztotta meg egymás között a földeket, arra csak jóval később került sor. Ennek során Biedermann Gusztávé lett az üszögi rész, a mozsgói ugyanakkor Simonhoz került, de úgy, hogy abban Gusztávnak is volt még tulajdonrésze. Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy az üszögi rész az erdő- és legelőelválasztások után aránytalanul kisebbé vált. Az 1860-as évek közepén felvett kataszteri térképek szöveges részei világosan jelzik a mozsgói földeken Gusztáv és Simon közös földtulajdonát. Az teljesen biztos, hogy az első három évtizedben közös volt az uradalmak irányítása, hiszen a ránk maradt üszögi és mozsgói gazdasági kimutatások, összesítő táblázatok, elszámolások ugyanolyanok voltak, s általában ugyanabban az időben készültek, ami egyértelművé teszi a központi vezetés létét. Ebben változások majd csak Gusztáv 1880. évi halála után következtek be, amikor megindultak az örökösök részéről az önállósodási törekvések.

Nézzük meg, milyen változások mentek végbe az uradalom birtoklási rendszerében. Kezdjük az idősebb fivérrel, Simonnal, s leszármazottaival. Kétségtelenül Simon volt a híresebb kettejük közül. Ő volt az, aki apjuk halála után Bécsben megalapította a Biedermann M. L. & Co. bankházat, amely egészen 1926-ig működött. Karrierje fontos állomása volt, hogy az 1850-es években az Osztrák Nemzeti Bank igazgatójává nevezték ki. Simon, aki apja pesti üzletét továbbvitte, 1847-ben (kikeresztelkedve) pesti polgárjogot is nyert.[18] Magyarországi földbirtokait nem nagyon

14 Kormánylap 1856. II. rész, II. köt. 347–357. adatai alapján. A tanulmányban minden területi adatot kat. holdban adunk meg.
15 MNL SML IV. 1. h. Ö. 273. (1840. év)
16 Az ispánságokhoz lásd Girókúti P. Ferenc: *Országos Nagy Képes-Naptár az 1861. évre*. 478.
17 Az uradalmi felmérésre közzétett hirdetés: Pécsi Figyelő 1881. júl. 30. 25.
18 Bácskai: *i. m*. 81.

látogatta, a neki jutott Mozsgón nem is volt megfelelő építmény itteni tartózkodáshoz, inkább csak vadászatok alkalmával bukkant föl. Viszonylag fiatalon, 1864-ban meghalt, gyermekei akkor még kiskorúak voltak.

Simon birtokait négy fia közül kettő, Ottó (1852–1905) és Rudolf Károly Félix (1854–1938) örökölte.[19] (Utóbbi a későbbiekben Rezsőként élte életét.) A családtagok szaporodása természetszerűleg felvetette a birtokok megosztását: 1893-ban sor került a divisióra.[20] Biedermann Ottóé maradt a mintegy 5000 holdas Mozsgó és Endrőcz, Rezsőé lett ugyanakkor a Mozsgó melletti Almamellék, valamint tőle délre Dencsháza nagy része, Okorág és Hobol. Mutatja a megtelepedést, hogy Biedermann Ottó az 1890-es évek elején Lechner Ödön tervei szerint Mozsgón reprezentatív kastélyt épített.[21] Ugyanakkor a birtokok szétválasztása Rezső számára is szükségessé tette egy kastély létrehozását, amely Szentegát-pusztán (Dencsháza közigazgatási területén belül) épült föl, s amely mellett egy gyönyörű kápolnát is létrehoztak.[22]

A két örökösnek fényes házasság jutott. Ottó felesége a szlavóniai nagybirtokos családból származó algyesti Tüköry Margit lett, aki apja halála után 6200 holdas uradalmat örökölt.[23] A házasság alatt négy gyermekük született, előbb két lány, majd két fiú. A Simon ágáról származó fivérek közül Rezső lett a híresebb. 1889-ben házasodott, felesége a hatalmas vagyonnal rendelkező berlini bankárcsaládból származó Bleichröder Elsa lett. Apja, Gerson Bleichröder volt „Bismarck bankárja", aki egyben a Német Császárság egyik legbefolyásosabb személyévé is vált; Bleichröder finanszírozta Poroszország 1870–71-es háborúját, majd segítette trónra I. Vilmost.[24]

A MINŐSÉGI GAZDÁLKODÁS ÚTJÁN: BIEDERMANN REZSŐ BIRTOKFEJLESZTÉSI TÖREKVÉSEI

A Biedermann névhez minőségi gazdálkodás illett: Biedermann Rezső híres gazdaságot hozott létre birtokán. Ennek persze volt alapja is, hiszen elvégezte a magyaróvári gazdasági akadémiát, bejárta Európát, s tanulmányozta a nyugati agrárgazdaság működését. A szentegáti uradalom az 1890-es évek közepén 13 218 holdat tett ki, de

19 Kempelen: *i. m*. 49–56.
20 Pécsi Napló 1893. júl. 13. 3.
21 Sisa József: *Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon a historizmus korában.* Bp., 2004. (MTA Doktori értekezés). 269–270.
22 A reneszánsz stílusú, 140 000 koronáért felépített kápolnához: Pécsi Közlöny 1897. nov. 8. 2–3.
23 Ujváry Imre: *Mezőgazdaság, állattenyésztés, szőlőmívelés, erdészet = Magyarország vármegyéi és városai.* 14. Somogy. Szerk. Csánki Dezső. Bp., 1914. 336.
24 Kaposi Zoltán: *Uradalmak, földbirtokosok és birtokforgalom a Dél-Dunántúlon a 19. században*. MMGM, Bp., 2019 (a továbbiakban Kaposi: *Uradalmak*). 134.

a birtok mérete a későbbiekben még nőtt is, mivel Rezső 1903-ban visszavásárolta a korábban nagybátyja örökségéből a Berger családhoz került Gusztávműve pusztát; mellette megszerezte nagynénjétől Ranódfát és Hernádfát is, s egyéb kisebb birtokokra is szert tett.[25] A bővítések eredményeképpen a szentegáti uradalom kiterjedése a háború előtt már meghaladta a 17 000 holdat.

A tulajdonos alaposan átalakította az uradalom rendszerét. Szabályoztatta a patakokat, mocsarakat csapolt le, a réteket alagcsöveztette. A birtokon jelentős erdőirtásokat végeztek, főleg az ártéri erdőket szüntették meg. A kiterjedt gazdasági üzem a tiszti személyzeten kívül 278 cselédet foglalkoztatott. Mutatja a belterjes gazdálkodást, hogy 295 gazdasági épülettel rendelkeztek. Szántóföldi termelvényei között a gabonától az ipari- és takarmánynövény-termelésig szinte minden szerepel, még cukorrépát is termeltek. Az ipari növények termelése persze növekvő munkaalkalmat is jelentett: 1896-ban például az uradalmi cukorrépa-termeléshez május 1-től október 31-ig 150 munkást akartak felvenni. Gőzgépeket használtak, s a kárászi majorságban villanyvilágítást építettek ki. 1893-ban olyan angliai gőzekét szereztek be, amelyet addig Magyarországon még egyáltalán nem forgalmaztak.[26]

Az állatállomány kitűnő fajokból állt össze: az 1890-es évek közepén 180 ló, 330 jármos ökör, 120 hízó ökör, 10 bivaly, 130 szimentáli és bonyhádi tehén, 110 svájci növendék marha és 5 tenyészbika szolgálta a jövedelemtermelést. A juhászat terén is mintaértékű volt a gazdálkodás: 1200 Hampshire angol húsjuhot, valamint 2000 darab merinó birkát tartottak. (Biedermann juhászatáról külön szakcikket is írtak.)[27] A sertésállomány 1200 darabos fehér mangalicából állt.[28] 1902-ben a szentegáti uradalomhoz tartozó kárászi pusztán, az Almás-patak mentén fekvő Millér nevű posványon 7 holdnyi területen halastavat alakított ki.[29] (A mocsarak helyén lévő halastavak kialakítása ebben a korban közegészségügyi és egyben gazdasági kérdés is volt.) A birtokos tíz évig próbálkozott a halgazdálkodással, de aztán feladta: kiderült ugyanis, hogy ez a víz nem alkalmas halastavak üzemeltetésére, így az üzemágat megszüntették.[30]

Biedermann rendszeresen részt vett különböző termékkiállításokon, ahol számos alkalommal díjat nyert. A fenti századvégi adatokat össze tudjuk vetni azokkal a statisztikai kimutatásokkal, amelyek az 1907. évi Pécsi Országos Ipari Kiállítás alkalmával készültek a szentegáti uradalomról. A báró külön pavilont építtetett, ahol térké-

25 Lásd például Pécsi Napló 1903. dec. 12. 3.
26 Ez a Charles Burell & Sons Patent „Universal" típusú gőzekéje volt. Lásd Köztelek 1893. dec. 16.
27 Köztelek 1907. nov. 9. 2239.
28 Várady Ferenc: *Baranya múltja és jelenje*. Pécs, 1896. 535–536.
29 Pécsi Napló 1902. júl. 13. 7.
30 Uo. 1912. jan. 19. 4.

pekkel, grafikonokkal mutatták be az uradalom gazdálkodását.[31] A kiállítási adatok szerint az uradalom szántóföldi termelése 9551 holdra terjedt ki. A szántókon 3996 holdon kalászos növényt, 1985 holdon kapásnövényeket, 3571 holdon takarmánynövényeket termeltek. Az uradalom trágyázott területe 1767 holdat tett ki. A kalászosok termelési eredménye nagyjából a belterjesen működő országos átlagnak felelt meg, a holdankénti termés az országos átlagnál magasabb volt. Az uradalom igásállománya 774, haszonállat-állománya 2607 darabból állt. Különösen szép eredményeket értek el a tejtermelés terén: 1898–1906 között az egy tehénre jutó tejhozam mintegy 40%-kal emelkedett.[32]

A piacgazdasági körülmények között nagyon fontossá vált az áruszállítás megoldása. Mivel nagy kiterjedésű uradalomról van szó, ezért a költséghatékony módszerek között a vasúti szállítás ebben az időben elsőbbséget élvezett. A szentegáti uradalom környéki vasúti fővonalak már kiépültek, de a fővonalakat összekötő helyiérdekű, avagy az agrárüzemeken belüli kisvasutak még várattak magukra. Az ebben az időben fejlődésnek indult Szigetvár fontos pont volt, hiszen a Somogy és Baranya megye határán fekvő településről mind Pécs, mind a tenger felé lehetett árut szállítani, de egyre fontosabbá vált a megyeszékhely Kaposvár felé való összeköttetés is.[33] A Zselicben és Szigetvár környékén hatalmas nagybirtokok terültek el, ezért a helyi vasútfejlesztésekben a környék földtulajdonosai élénken részt vettek. Az engedélyek megszerzése után 1896-ban a „*Szigetvár – Kaposvári Helyiérdekű Vasút Rt*" közgyűlésén az igazgatóság két alelnöke közül az egyik lovag Biedermann Rezső, míg a tagja Biedermann Ottó lett. A szükséges tőke biztosításában Somogy megye, a nagybirtokosok (Biedermann Rezső 150 000 forinttal, Biedermann Ottó 80 000 forinttal) és az állam is részt vállalt; amúgy a Biedermann-fivérek voltak a legnagyobb befektetők.[34] Az 58 km pálya megépítése 1900-ban, nyolc hónap alatt lezajlott. A piaci viszonyok között élő Biedermann Rezső felismerve a lehetőséget, egy évvel az átadás után, 1901-ben kiépítette Almamelléktől Szentmárton-pusztán át Terecsenyig azt az erdei kisvasutat, amely a további faszállításokhoz elengedhetetlen volt. Az ekkor még lóvontatású, keskeny nyomtávú vasúton szállították Almamellékre a tölgy- és bükkfát, ugyanakkor a tulajdonos elkezdte a Terecseny (Sasrét) melletti Lukafán egy szeszgyár és egy marhahizlalda kialakítását.[35]

Nemcsak Somogyban, hanem Baranyában is hozzájárultak a Biedermannok a vasútépítéshez. Láthattuk, hogy földjeik nagy része a két megye határán, illetve a

31 Pécsi Közlöny 1907. máj. 26. 3.
32 Az adatokhoz elemző bemutatás is társult: Köztelek 1907. aug. 28. 1720.
33 Szigetvár 1900-ban 5601 fős település volt. Lásd *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*. Első rész. *A népesség általános leírása községenkint*. KSH, Bp., 1902. 1. 118.
34 Erdősi: *i. m.* 224.
35 Uo. 225.

Szigetvártól Szentlőrincig tartó sávban helyezkedtek el. A szentegáti uradalom nagyrésze erre a baranyai területre esett. A térség nagyobb birtokosai (Schaumburg-Lippe, Draskovich stb.) szorgalmazták leginkább a Pécs–Barcs fővonalból Szentlőrincnél kiágazó, s a szlavóniai területek felé haladó vasút megépítését. A vonal a baranyai területeket összekötötte a nyersanyagtermelő (fa, sertés, marha stb.) szlavóniai vidékekkel. A vasútvonal Szentlőrinc–Sellye–Nasic között épült meg, amely több, horvát oldalon lévő vonalhoz is kapcsolódott. Létrehozására 1894-ben részvénytársaság alakult, melynek alaptőkéje 4,9 millió forintot tett ki. A Biedermannok közül az ekkor még Mozsgón élő Rezső 50 000, míg az Üszögön élő Biedermann Erzsébet (Gusztáv özvegye) 20 000 forinttal támogatta a vasút létrehozását.[36] A 460 m hosszú Dráva-híd megépítése után 1895 végén adták át a forgalomnak a 93 km vasutat. A vonal baranyai része Szentlőrincet elhagyva mintegy 20 km vonalon érintette a Biedermann-birtokokat. Biedermann Rezső ezt a vasutat is jól ki tudta használni. A szentegáti uradalmi árutermelés növekedésével egyszerűbb szállításra volt szükség: 1906-ban a vasútvonal melletti birtokait az említett helyi érdekű vasúthoz kapcsolta egy 12 km iparvágánnyal, amely Okorág-Kárászpuszta állomáson csatlakozott a vasúthoz. Ez egy keskeny nyomtávú, gőzüzemű iparvasút volt, 0,6 m széles nyomtávval készült.[37]

Báró Biedermann Rezső tevékenységével mélyen beírta nevét a szigetvári térség történetébe. Megszámlálhatatlan adományával, kezdeményezésével segítette a térség életét, működését. Szigetváron megalapította a polgári fiúiskolát, felesége pedig a polgári leányiskolát.[38] Támogatta a kórház felépítését. A kárászi pusztán 1889-ben a törvényi elírásoknak megfelelő népiskolát állított fel.[39] Két évvel később, 1891-ben ugyanott felesége, Bleichröder Elsa egy kisdedóvót alapított cselédjei gyermekei számára.[40] 1905-ben az Almamellékhez tartozó sasréti pusztáján épített cselédjei gyermekeinek iskolát.[41] Az ő támogatásával írhatta meg Németh Béla 1903-ban Szigetvár történeti monográfiáját.[42] Felépítette a ma is meglévő szentmárton-pusztai és a terecsenyi vadászkastélyt. Alapítója volt a Pécsi Tejcsarnok vállalatnak, ahova a kárászi és a ranódfai gazdaságából is szállított tejet.[43] Tagja volt Baranya vármegye törvényhatósági bizottságának. 1891-ben a Bécsben rendezett mezőgazdasági kiállítás

36 Uő: *Baranya megye XIX. század végi helyiérdekű vasútjai = Baranyai helytörténetírás 1989*. Szerk. Szita László. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1989 (A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve). 364.
37 Vasúti és Közlekedési Közlöny 1906. jan. 6. 26.
38 Lásd Németh Béla: *Szigetvár története*. Pécs, 1903. részletes leírását.
39 Fővárosi Lapok 1889. okt. 17. 2114.
40 Pécsi Figyelő 1891. okt. 3. 3.
41 Pécsi Napló 1905. ápr. 15. 3.
42 Lásd Németh: *i. m.* alkotását.
43 A vállalat négyoldalas leírására lásd Pécsi Figyelő 1897. szept. 29. Négyoldalas melléklet.

alkalmából a Ferenc József-rend lovagkeresztjét nyerte el.[44] 1902-ben bárói címet szerzett, megkapta a Szent Gergely-rend commandeur-keresztjét is. Szentegáti kastélyában még Ferenc József is megfordult. Nagy támogatója volt az egyházaknak. Felesége hosszú időn át a Pécsi Jótékony Nőegylet elnöke volt, aki sokat áldozott vagyonából karitatív célokra, így például 1905-ben 40 000 koronával támogatta Pécsett az egyesület új, Mária utca 18. szám alatti székházának felépítését.[45]

Biedermann Rezső érdekes alakja volt a korabeli főrangú világnak. Egy korabeli megjegyzés szerint „nagy házat vitt", vagyis szentegáti kastélyában sokan megfordultak. Az évente többször sorra kerülő vadászatok (fácán, nyúl stb.) különböző rangú személyek gyülekezete volt. Biedermann esetében szó sincs olyan elkülönülésről, mint amit ebben a korban például Festetics Tasziló vagy Hohenlohe Keresztély tanúsított.[46] A szentegáti vendégseregekben az átlagos középbirtokosoktól a jó gazdákig, a jeles politikusoktól a vezető baranyai és somogyi emberekig sokan megfordultak. Inkább amolyan értelmiségi jellege volt ezeknek az összejöveteleknek. Biedermann Rezsőnek, mint számos magyar főúrnak, Abbáziában jókora villája volt, ahol élénk társasági életet éltek, talán azzal a különbséggel, hogy ott már sok osztrák vagy német vezető is megfordult.[47] A bárónak egész kis flottillája volt az Adrián. Biedermann Rezső alapítója volt a császári és királyi jachtrajnak, a Yachtgeschwadernek. Legnagyobb hajója 1888-ban épült, a Red Eagle 203 tonnás volt, és 46 méter hosszú, s négyfős legénységgel működött.[48]

BIEDERMANN OTTÓ MOZSGÓI URADALMI FEJLESZTÉSEI

Hasonlóan ismert volt bátyja, lovag turonyi Biedermann Ottó. Az 1893. évi birtokmegosztás után családjával Mozsgón rendezkedett be, ahol gyönyörű kastélyt, kastélyparkot, dísztavat, kápolnát épített. Mintegy 6000 holdas birtokát magas szinten kezelte. Tudjuk, hogy a már említett Rezső-féle beruházásokban sokszor Ottó is ott volt, így például a szigetvári fejlesztésekből is kivette a részét; nagy összeggel támogatta a Kaposvár–Szigetvár-vasútvonalat, külön pénzt fordítva arra, hogy Mozsgó mellett állomás is épüljön. A mozsgói uradalom szintén beszállítója volt a Pécsi Tej-

44 Országgyűlési Almanach 1896–1901. Szerk. Sturm Albert. Bp., 209–210; Pécsi Napló 1938. okt. 1. 5.

45 *Pécs Lexikon*. I. Szerk. Romváry Ferenc. Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft., Pécs, 2010. 107.

46 Kaposi: *Uradalmak.* 126.

47 Lásd Pécsi Napló 1903. ápr. 8. 3.

48 Zelnik József: *Tengerkönyv.* Ökotáj, Bp., 2006. 124. (http://www.kia.hu/konyvtar/dkiadv/tengerko/tenger09.htm – Utolsó megtekintés: 2020. 04. 01.)

csarnok vállalatnak.[49] Agrárgazdasági fejlesztései közül kiemelkedik, hogy Biedermann egy értéktelen mozsgói legelőn 30 holdas komlótelepet létesített, amely később a hazai komlótermelés mintaértékű gazdaságává vált.[50] A szinte az egész országot sújtó filoxérajárvány idején felkarolta a szőlőtermelést: birtokán amerikai szőlővesszőtelepet létesített, s maga is két olyan nagyobb szőlőt hozott létre, amelyekhez amerikai alanyokra nemesített vesszőket használtak föl. Gőzekével történő mélyszántási kísérletei igen eredményesek voltak. Sokat foglalkozott cukorrépa termelésével, különböző cukorrépafajtákkal kísérletezett. De foglalkozott állattenyésztéssel is, 100 szimentáli tehénből álló telepe jó hírnévnek örvendett. Intenzív takarmánynövény-termelést végzett: bíborherevetései, takarmánykeverékei közismerten jó minőségűek voltak. Lótenyésztéséről csak annyit, hogy a honvédlovasságnak nevelt lovakat, s évi 20 csikót adott át a hadseregnek. Híres volt juhászata: Rezső báró híres nyájait is ő létesítette, s adta át. Érdekes módon felesége is foglalkozott állattenyésztéssel, híres volt baromfitenyészete. Biedermann Ottó szép sikereket ért el az 1890. évi bécsi, valamint az 1896. évi millenniumi kiállításon, utóbbin állami aranyérmet kapott. Támogatta az egyesületi életet is, és sokat tett a nagyon gyorsan fejlődő, hatalmas kereskedelmi központtá váló Barcson a sertésszállások megvalósításáért.[51] 1905-ben, amikor az eszéki cukorgyár részvénytársaság megtartotta alakuló közgyűlését, Biedermann Ottót beválasztották az igazgatóságába.[52] Biedermann viszonylag fiatalon, 53 évesen, 1905-ben meghalt, számos pénzügyi problémát hagyva maga mögött.[53] Végrendeletében vagyona haszonélvezetét feleségére hagyta, kiskorú gyermekei sokáig semmit nem láttak az örökségből, majd csak az 1920-as évektől megindúló pereskedés eredményeképpen tudtak jogos vagyonukhoz hozzájutni.

BIEDERMANN GUSZTÁV ÉS ÖRÖKÖSEI BIRTOKAI

Térjünk most vissza a família alapágaihoz, nevezetesen a birtokszerzők közül Gusztávhoz. A família ezen ága 45 éven át bírta a felosztásnál nekik jutó üszögi uradalom keleti részét, valamint a közös mozsgói birtokrészt. Biedermann Gusztáv a kortársak szerint is szívesen tartózkodott a Pécs melletti üszögi, még a 18. század utolsó harmadában a Batthyányak által épített barokk stílusú kastélyában. Az uradalom tulajdonosa a birtokon jelentős mezőgazdasági fejlesztéseket hajtott végre. Simon és Gusztáv közül utóbbi volt a híresebb gazda, sokan dicsérték az általa berendezett

49 Pécsi Figyelő 1897. szept. 29. Melléklet.
50 Köztelek 1907. aug. 3. 3.
51 Uo. 1905. szept. 30. 1627.
52 Pécsi Napló 1905. szept. 26. 3.
53 Pesti Hírlap 1926. febr. 16. 17.

üszögi gazdaságot, amely ekkor és a későbbiekben is (még más tulajdonos által is) mindig mintagazdaságnak számított. Az természetesen nem véletlen, hogy mindegyik birtokosnál azt láthatjuk, miszerint a tulajdonosok megértették a kor szavát: az uradalmakat fejleszteni kellett, hogy azok jövedelmet termeljenek. Biedermann Gusztávról személyes ismerője, az igen sikeres ipari és kereskedelmi vállalkozó, jánosi Engel Adolf írta ezeket a sorokat: *„Biedermann… kitűnő közgazdász volt; amikor 39 évvel ezelőtt megvette az üszögi és mozsgói birtokokat, az épületek düledező állapotban voltak, a szántóföldek elhanyagolva. Szüntelen fáradozásai révén rövid idő alatt mintagazdaságokat csinált belőlük"*.[54] A fejlesztések eredményeképpen az uradalom értéke folyamatosan nőtt.

Az üszögi uradalom anyagi értéknövekedése 1849–1879 között (osztrák Gulden) (épületek, eszközök, építési anyagok, faanyag)[55]

Az uradalmi birtok neve	Régi érték	Új érték	Értékkülönbözet
Üszög	45 490	66 237	20 847
Pusztamalom	11 810	16 844	5 034
Vaskapu	27 510	38 936	11 426
Gusztávműve	26 710	40 499	13 789
Ranódfa	21 900	30 854	8 954
Péterfa	17 195	24 088	6 893
Kárász	1 220	34 990	33 770
Összesen	151 835	252 448	100 713

A fenti táblázatból is világosan látszik, hogy a legelő- és erdőelkülönözések során tisztázódott, új uradalmi területeken a gabonakonjunktúra alatt jelentős fejlesztések történtek: a tulajdonos több mint 100 000 forintot költött épületekre, technikai eszközökre. Ezek az ekkor felfejlesztett puszták (Ranódfa, Vaskapu, Kárász, Péterfa, Gusztávműve) kiváló lehetőséget adtak a gabonatermelésre. Különösen jól látszik, hogy Dencsháza mellett szinte a semmiből kiépítették Kárász-pusztát, amelynek a későbbiekben fontos szerepe volt a birtokok működésében. Megjegyezzük, hogy az ugyanekkor készült egyesített kimutatás szerint a mozsgói uradalom értékei még magasabbak is voltak az üszöginél (ami persze nem véletlen, hiszen a területe is nagyobb volt). Mozsgó (földek nélküli) összértéke 768 100 forintot, Üszögé pedig 671 808 forintot tett ki.[56]

54 Jánosi Engel Adolf: *Életemből*. Pro Pannonia, Pécs, 2009. 38.
55 MNL SML XIII. 60. 4. doboz. Üszögi és mozsgói gazdasági kimutatások. 1879. november 29.
56 Uo. 1879. dec. 8.

Biedermann Gusztáv 1869-ben a mezőgazdászat terén tett törekvéseiért *üszöghi és mosgói* előnévvel nemesi címet kapott. Felesége Gumpel Erzsébet (akit férje után neveztek Biedermann Erzsébetnek is) volt, akitől négy lánya született, valamennyinek fényes esküvő jutott. Közülük a legismertebb Charlotte (Sarolta), aki báró Fejérváry Géza táborszernagy (1884–1903 között honvédelmi miniszter, 1905–1906 között miniszterelnök) felesége lett, s négy gyermekük született.[57] A frigy létrejöttekor a báró már középkorú, a hölgy viszont még csak 18 éves volt, de jelentős hozománynyal rendelkezett. Fejérváry karrierjében a későbbiekben a Biedermann-támogatás erősen érződött.

A dúsgazdag Biedermann Gusztáv 1880-ban meghalt. Érdekesen alakult birtokainak sorsa. A következő másfél évtizedben özvegye haszonélvezetében működtek tovább a gazdaságok, amiből a lányok életét finanszírozták. Viszont újszerű elképzelés volt az özvegy azon döntése, miszerint nem kívánja a négy lány közötti kapcsolatokat megmételyezni örökségi (tulajdoni és birtokelosztási) kérdésekkel, ezért inkább eladott minden birtokot, s az örökségrészeket készpénzben és értékpapírban kívánta kiadni.[58] Az üszögi uradalmi földek kisebb része visszakerült Gusztáv testvére, Simon ágára: került belőlük Ottóhoz, aki a mozsgói részeket szerezte meg, de sokkal nagyobb részeket vásárolt meg unokaöccse, Rezső, aki a szentegáti uradalmát bővítette ki velük. A többi föld viszont külső vásárlókhoz került. Mindez Délkelet-Somogyban és Nyugat-Baranyában az 1880–1894 közötti korszakban jelentős földforgalmat okozott. Mivel jól működő majorságokról volt szó, az értékesítés nem volt nehéz. A Magyarszentiványhoz tartozó Gusztávműve-puszta, amely vasúti megállóval is rendelkezett, a pécsi Berger Emilhez került, (később viszont Biedermann Rezső visszavásárolta, s tőle elsőszülött fia, Elek örökölte).[59] A Mozgó melletti Tótkeresztúr (ma Almáskeresztúr) Nádosy Kálmáné lett.[60] A Ranódfa pusztai részbirtokot Mándy Samu, a szentlőrinci uradalom bérlője vásárolta meg 1893-ban.[61] De a legnagyobb tétel kétségkívül az üszögi birtoktest eladása volt. 1894-ben az 5500 holdas maradék üszögi uradalmat a monoki Andrássy-uradalom bérlőjének, Grósz Antalnak (Nagy Sándor országgyűlési képviselő apósának) adta el a tulajdonos 1,9 millió forintért a fundus instructussal és az évi terméssel együtt.[62] (Mutatja a változásokat, hogy 1849-ben a több, mint 64 000 holdas egész uradalom került ennyibe, most már a fejlesztések és egyebek miatt egy 5500 holdas maradék uradalom ért ugyanannyit.) Az új tulajdonos berendezkedett Üszögön, ő és fiai a későbbiekben fenntartották az addigi

57 Kempelen: *i. m.* 54–55.
58 Budapesti Hírlap 1896. máj. 7. 8.
59 Pécsi Napló 1903. dec. 12. 3.
60 Kaposi: *Uradalmak.* 163–164.
61 Pécsi Napló 1893. nov. 7. 5.
62 Uo. 1894. júl. 4. 3.

magas és elismert szintű gazdálkodást,[63] s egészen a második világháború végéig Gross-tulajdonban maradt az uradalom. Ezzel a Biedermannoknak az üszögi birtoklása 1894-ben megszűnt, ettől kezdve a második világháborúig már csak a mozsgói és szentegáti uradalmakkal rendelkeztek a Dél-Dunántúl területén.

EPILÓGUS: A HÁBORÚ, A SZERB MEGSZÁLLÁS ÉS A FÖLDREFORM KÖVETKEZMÉNYEI

Az első világháború végén Magyarország déli területei szerb megszállás alá kerültek. 1918 novemberében a Barcs–Szigetvár–Sásd–Baja–Kelebia vonaltól délre lévő területeket a szerbek megszállták, s 33 hónapon át sajátjuknak tekintették, vagyis megpróbálták ezt a térséget a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságba minél mélyebben betagolni. Ennek során a délszláv állam irányította a térség gazdasági, társadalmi és politikai működését. A közigazgatás szerb kézbe került, az észak (vagyis Magyarország) felé irányuló kereskedelmi kapcsolatokat a déli területek felé irányították.[64] A megszállás idején a délszláv területek ellátása érdekében erőszakkal rekviráltak: a magyarországi uradalmakat zár alá vették, az állatállományt elvitték, a gabonát, takarmányt elszállították, s ezzel a gazdálkodást gyakorlatilag sok helyen hosszú távra tönkretették. A rablásokat, rekvirálásokat nem úszták meg a Biedermann-birtokok sem. Biedermann Ottó mozsgói uradalmából például 13 320 métermázsa búzát és rozst, 16 780 métermázsa árpát, zabot és kukoricát, valamint 19 200 q burgonyát rekviráltak el.[65]

Már ebből is következik, hogy a háború utáni évek nem számítanak sikertörténetnek a térség uradalmai számára. A szerb megszállás okozta gazdasági katasztrófa után újabb nehézségek jöttek. Az 1920. évi Nagyatádi-féle földreform, valamint az 1921. évi vagyonváltsági törvény természetesen a Biedermann-birtokokat is érintette. A végrehajtás során a terület jókora részét kellett leadni, avagy a vagyonváltságot a leadott földdel megfizetni. A következmények jól látszanak a statisztikai adatokból: a nagy háború előtt 20 878 holddal bírtak a Biedermannok,[66] ám 1925-re földjeik 800 holddal csökkentek. Annyiban szerencséjük volt a birtokosoknak, hogy uradalmaik kevés faluhoz kapcsolódtak, azokban inkább a pusztai jelleg dominált.

63 Lásd Várady: *i. m.* 538.

64 Kaposi Zoltán: *Pécs gazdasági helyzete a szerb megszállás idején (1918–1921).* Közép-Európai Közlemények IV(2011). 2. sz. 40–51.

65 Laky Dezső: *Csonka-Magyarország megszállásának közgazdasági kárai*. MTA, Bp., 1923. 429–439. alapján

66 *Magyarországi gazdacímtár*. Szerk. Rubinek Gyula. Bp., 1911; *Magyarország földbirtokosai és fölbérlői*. Bp., 1925.

Biedermann-birtokok a Dél-Dunántúlon 1925-ben (kat. hold)[67]

Tulajdonos	Település	Összes terület	Szántó	Erdő
Biedermann Rezső br.	Dencsháza[68]	4726	2658	1200
	Katádfa	533	470	-
	Hobol	1556	1053	372
Biedermann Elek	Dencsháza	1566	1064	352
	Magyarszentiván	1352	1212	5
	Szentdienes	1152	946	4
Biedermann Imre br.	Almamellék	4815	1380	2906
Biedermann Ottó	Mozsgó	2125	1007	701
lovag örökösei	Almamellék	634	367	144
	Almáskeresztúr	8	-	-
	Endrőcz	1520	840	325
	Szulimán	106	11	24
Összesen		**20 093**	**11 008**	**6033**

Látható, hogy a Biedermann-birtokok az 1920-as évek közepén még mindig jókora területet elfoglaltak. A 20 000 holdnál Baranyában és Somogyban is voltak jóval nagyobb birtokok, ám a mozsgói és szentegáti földeken kialakított gazdálkodás magas jövedelmet biztosított a tulajdonosoknak. Az is látszik, hogy Biedermann báró a húszas évek közepére két felnőtt fiának, Imrének és Eleknek fejenként 4000–5000 holdas birtokrészeket engedett át.

Voltak azonban olyan sajátosságok is, amelyek miatt a mozsgói uradalom működése nehézségeket mutatott. Egy, a család addigi presztízséhez nem illő hosszú per indult el 1923-ban, amely csak egy évtizeddel később zárult le. Korábban már utaltunk rá, hogy Biedermann Ottó halála után özvegye nem adta ki gyermekeinek az örökséget. Miután azonban három lánya nagykorúvá vált, s férjhez mentek, megindították anyjuk ellen a bírósági keresetet, amelyben megpróbálták jussukat megszerezni. A három lányörökös elérte a végrendelet érvénytelenítését, amellyel a mozsgói uradalom háromnegyedét megkapták, egynegyed azonban még mindig az özvegynél maradt, aki a még kiskorú negyedik gyermekével élt Mozsgón. Miután azonban Biedermann Tibor is elérte a nagykorúságot, vele is meg kellett egyeznie az özvegynek. Végül is a per az 1930-as évek elején lezárult, az özvegy kénytelen volt átadni az

67 Forrás: *Magyarországi földbirtokosai és fölbérlői*. Bp., 1925.
68 Szentegát, az egyik uradalom központja, Dencsházához tartozott.

örökséget, férje után neki csak egy kis földje, járadéka és a mozsgói kastélyban maradás lehetősége maradt meg.[69]

THE MANORS OF THE BIEDERMANN FAMILY IN SOUTHERN TRANSDANUBIA (1849–1914)

Keywords: *manor; agriculture; production; development; transformation*

The study examines the way a banker family from Vienna ended up in Southern Transdanubia, and the role it played in the life of the region. Since several members of the aristocracy were indebted in the first part of the 19th century, many of them were forced to sell their lands. This is how the 46 040-hectare manor of Üszög and Mozsgó in Baranya and Somogy Counties became the properties of the Vienna-based banker family of the Biedermanns. The Biedermanns significantly developed their properties for two generations. Rezső Biedermann stood out among all, who created a model manor at Szentegát at the turn of the century. The manor yielded its results in a relatively poor economic geographical environment; mostly the livestock, forestry and industrial crops were excelling. Members of the family were not only famous for their management. Baron Rezső Biedermann and his wife, Elsa Bleichröder created kindergartens, founded and built schools on their lands. They supported civil society institutions too. Meanwhile, the Biedermanns were living the life of the high society. They spent the summers at Szentegát and Abbazia, while the winters at Vienna and Baden.

DOMENIILE FAMILIEI BIEDERMANN ÎN SUDUL TRANSDANUBIEI (1849–1914)

Cuvinte-cheie: *domeniu; agricultură; producție; dezvoltare; transformare*

Studiul prezintă modul în care o familie de bancheri vienezi a ajuns în Transdanubia de sud, și rolul pe care aceasta l-a jucat în viața regiunii. În prima parte a secolului al XIX-lea mai mulți membri ai aristocrației din Ungaria a acaparat datorii substanțiale, drept pentru care mulți dintre ei au fost nevoiți să-și vândă pământurile. Astfel și moșia de 64 000 de iugări de la Üszög și Mozsgó (comitatele Baranya și Somogy) a trecut în 1849 din proprietatea contelui Gusztáv Batthyány în cea a familiei Biedermann. Vreme de două generații membrii familiei au dezvoltat în mod semnificativ economia acestor proprietăți. Dintre membrii familiei Rezső Biedermann s-a remarcat cel mai mult, creând la turnura secolelor XIX–XX un domeniu model la Szentegát. În ciuda faptului că domeniul nu beneficia de un mediu economico-

69 A tíz évig tartó per a korabeli sajtóban nagy port vert föl. Csak néhány fontosabb cikkre utalunk. Pesti Napló 1924. nov. 11. 12; Dunántúl 1926. márc. 7. 4; Kis Újság 1927. ápr. 2. 4; Pesti Hírlap 1929. okt. 23. 16; Magyarország 1931. dec. 1. 5; Esti Kurir 1933. ápr. 16. 5.

geografic favorabil, a avut rezultate notabile în creșterea animalelor, în industria forestieră și în cultivarea plantelor industriale. Membrii familiei nu s-au remarcat doar prin activitatea lor economică, ci și datorită preocupărilor lor caritabile. Baronul Rezső și soția sa, Elsa Bleichröder au fondat pe moșiile proprii grădinițe și școli și au sprijinit societatea civilă. În paralel au dus o viață caracteristică marii aristocrații a vremii, verile și le petreceau fie la Szentegát, fie în Abbazia, iar iernile la Viena și Baden.

Kerepeszki Róbert*

HABSBURG ARISZTOKRATÁK ÉS A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYAR KIRÁLYKÉRDÉS**

Kulcsszavak: *arisztokrácia; Habsburgok; legitimizmus; Horthy-korszak; sajtótükör; magyar „királykérdés"*

BEVEZETÉS

A két világháború között egy ideiglenesnek szánt, ám valójában a korszak egészére állandósult, sajátos közjogi állapot valósult meg Magyarországon. Az Osztrák–Magyar Monarchia 1918. őszi háborús vereségét és összeomlását követő események gyors, radikális fejleményei, azaz a két forradalom révén bekövetkezett rendszerváltozások (egy rövid, polgári demokratikus elveken alapuló, akkori szóhasználattal „népköztársaság", majd egy még rövidebb kommunista tanácsköztársaság) a királyság államformájának megszüntetését eredményezték. Az 1919–20-as ún. „ellenforradalmi" időszakban hatalomra kerülő új politikai elit azonban az egyik leghangsúlyosabb céljának az alkotmányos „visszarendeződést" tekintette. Ekkor a nemzetközi körülményekre és a zilált belpolitikai viszonyokra való tekintettel az államfői pozíció betöltésének problémája kapcsán az a sajátos megoldás született, hogy Horthy Miklós személyében kormányzó került az állam élére, a királyi tisztség pedig betöltetlen maradt.

Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy a kérdés nyugvópontra került volna. Az utolsó magyar király, Habsburg (IV.) Károly 1921-ben kétszer is megkísérelte a visszatérést a trónra, de mindkét alkalom kudarccal végződött számára, aminek a

* Kerepeszki Róbert (1982), PhD, történész, habilitált egyetemi docens, intézetigazgató-helyettes, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, Debrecen, kerepeszki.robert@arts.unideb.hu.

** A tanulmány az NKFI K 120197 számú pályázatának keretében és a DAB Történelmi Munkabizottságának támogatásával készült. A tanulmány egy korábban megjelent nagyobb áttekintő munka (Kerepeszki Róbert: *„Túl sok jelölt egy összeomlott trónra…" – A két háború közötti magyar királykérdés megoldásának „alternatívái" = Történeti emlékezet és rendszerváltozások. Hatalmi és politizálási alternatívák a 20. századi Magyarországon*. Szerk. Barta Róbert–Csiszár Imre. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 2020. 9–49. [a továbbiakban Kerepeszki: *„Túl sok jelölt"*]) részletének átdolgozott, újabb angol–amerikai sajtóforrásokkal kiegészített változata.

következménye az lett, hogy a magyar Nemzetgyűlés 1921 novemberében kimondta a Habsburg-ház végleges trónfosztását.[1] Ezzel a „király nélküli királyság" több szempontból is ellentmondásos helyzetbe került,[2] amit jól mutat az is, hogy a két világháború közötti korszak egészét a magyar belpolitika megosztottsága jellemezte.

Az egyik oldalon a legitimisták, elsősorban a saját korábbi társadalmi és politikai tekintélyükben bízó arisztokraták és katolikus egyházi vezetők álltak, akik a trónfosztás ellenére IV. Károlyt, illetve az ő 1922-ben bekövetkezett hirtelen halála után fiát, Ottó főherceget tartották a magyar korona jogos birtokosának.[3] Velük szemben formálódott egy nagyobb, ám sokkal heterogénebb tábor, a szabad királyválasztók, akik ugyan nem voltak képesek felmutatni olyan koherens érvrendszert, mint a legitimisták, de két dologban egyetértettek. Egyrészt abban, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával megszűnt az 1722–23-ban elfogadott Pragmatica Sanctio „oszthatatlanul és elválaszthatatlanul" elve, és ezzel a királyválasztás joga visszaszállt a magyar nemzetre. Másrészt pedig abban, hogy ennek az új királynak olyannak kell(ene) lennie, aki kapcsolataival, tekintélyével elő tudja segíteni Magyarország legfontosabb külpolitikai céljainak elérését, illetve megteremti az ország belső politikai stabilitását és gazdasági prosperitását. Viszont amíg a legitimisták következetesen IV. Károly, később Ottó mellett sorakoztak fel, addig a szabad királyválasztók között nem alakult ki konszenzus abban, hogy kit tudnának ilyen „ideális" új királyként elfogadni, ezért a köreikben több személy neve is felmerült lehetséges jelöltként.

A jelen tanulmány ennek a kusza és szerteágazó kérdéskörnek egy bizonyos vonatkozását igyekszik megvilágítani. Már említettük, hogy a legitimisták számára – a folyamatos nemzetközi tiltakozás ellenére[4] – IV. Károly, illetve halála után fia, Ottó voltak a kizárólagos jelöltek.[5] Ám érdekes módon a szabad királyválasztók lehetséges

1 IV. Károly visszatérési kísérleteinek hátteréről és körülményeiről lásd Gratz Gusztáv: *Magyarország a két háború között*. Osiris, Bp., 2001. 51–124; Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Osiris, Bp., 2005. 195–202; Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Osiris, Bp., 2005. 185–205; Speidl Zoltán: *Végállomás: Madeira. Királykérdés Magyarországon, 1919–1921*. Kairosz, Bp., 2012; Ormos Mária: *„Soha, amíg élek!" Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben*. Baranya Megyei Könyvtár, Pécs, 1990.

2 Vö. Takács Péter: *A király nélküli királyság*. Jogtörténeti Szemle 19(2017). 3. sz. 81–82.

3 A vonatkozó szakirodalomból – a teljesség igénye nélkül – lásd Békés Márton: *A legitimisták és a legitimizmus = A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 2009. 214–242; Fiziker Róbert: *A legitimista gondolkodók és a nagyvilág. A Lajtán (és az Óperenciás tengeren is) túl*. Múltunk LVIII(2013). 3. sz. 145–167; Kardos József: *A Szent Korona-tan és a legitimizmus*. Gondolat, Bp., 2012. 63–95.

4 Például *Little Entente and Hungary. Fears of a Hapsburg Restoration*. The Times, June 25, 1930. 15; *Mussolini Opposes Putting Hapsburg on Hungarian Throne*. Chicago Tribune, October 16, 1928. 3.

5 Ezt pedig sem a hazai, sem a nemzetközi fórumokon nem rejtették véka alá. Lásd például *Predicts Young Hapsburg Will Rule Hungary*. Chicago Tribune, September 29, 1925. 15. –

„aspiránsai" között is feltűntek (mások mellett) a Habsburgok, méghozzá a család „nem királyi" ágából, ami fokozta a helyzet (ön)-ellentmondásosságát. Ezeket a jelölteket vesszük most sorra abban bízva, hogy a tevékenységük, illetve „királyjelöltségük" háttere tágabban értelmezve a Habsburg arisztokraták magyar belpolitikai reprezentációjához is hasznos adalékokkal szolgálhat.

JÓZSEF FŐHERCEG

A magyar „királyjelöltként" leggyakrabban emlegetett Habsburg arisztokrata a család ún. magyar nádori ágából származó, 1872-ben Alcsúton született József Ágost volt, akit a magyar közéletben leginkább csak József főhercegnek neveztek.[6] Ő széles körű ismertséggel és – amire még visszatérünk – egyes források szerint bizonyos fokú népszerűséggel is rendelkezett Magyarországon, amit nem kis részben az aktív első világháborús szerepvállalásának köszönhetett. 1918 őszén – mint „homo regius" – ő helyettesítette és képviselte IV. Károlyt Budapesten, majd a forradalom hatására ő javasolta az uralkodónak Károlyi Mihály miniszterelnöki kinevezését. Az új kormány előtte tette le a hivatali esküjét, sőt két nappal később ő maga is esküt tett a forradalom élén álló Nemzeti Tanácsnak, nem sokkal ezután pedig az első magyar köztársaságnak is.[7] Ebben az időszakban arról is cikkeztek a napilapok, hogy a főherceg el kívánja hagyni a Habsburg-Lotharingiai családnevet, helyette pedig a birtokai központja után az Alcsuth vezetéknevet szándékozik felvenni.[8] Amennyiben valós elha-

Megjegyzendő, hogy az európai politikában nemcsak ellenlábasai, hanem pártfogói is akadtak a Habsburgok visszatérésének. Ennek vonatkozásában kiemelést érdemel az is, hogy az 1922-ben elhunyt IV. Károly özvegye, Zita igyekezett minden lehetséges követ megmozgatni fia, Ottó magyar királlyá koronázása érdekében, ezért a korszak folyamán sorra látogatta az európai dinasztiákat. Ez mindig élénk érdeklődést (és ezzel együtt – Ottó lehetséges megházasítása miatt – gyakran vad következtetéseket) váltott ki. Például *Royalists to Discuss Mating Of King Otto*. The New York Times, June 17, 1931. 37.

6 József Ágost főherceg nagyapja, József nádor I. Ferenc császár és király testvére volt. Utóbbi Ferenc József nagyapja, IV. Károly ükapja. Pályájáról lásd részletesen Nánay Mihály: *Habsburg József főherceg. A katona és politikus 1914–1924*. Unicus Műhely, Bp., 2018.

7 *Győzött a Nemzeti Tanács forradalma*. Pesti Hírlap 1918. nov. 1. 1–2; *Habsburg József és fia eskütétele*. Budapesti Hírlap 1918. nov. 3. 2; *Habsburg József esküje*. Köztársasági Újság 1918. nov. 17. 6.

8 *Habsburg Józsefből Alcsuth József*. Budapesti Hírlap 1918. nov. 19. 9; *Habsburg József – Alcsuth József*. Magyarország 1918. nov. 19. 10. – A szándék komolyságát talán megkérdőjelezheti az, hogy – az imént hivatkozott Budapesti Hírlap megfogalmazásában – „*Habsburg József* [a] *névmagyarosításánál legelőször Tapolcsány, majd kistapolcsányi Tapolcsány József név felvételére gondolt*", és csak aztán az Alcsuth névre. Egyébként ez a névváltoztatási szándék, illetve a Nemzeti Tanácsnak tett hűségeskü – egyes sajtóhírek szerint – hatalmas felháborodást

tározás állt az „alkalmazkodási szándék" mögött, akkor ennek a hátterében – Püski Leventét idézve – vélhetően „részint félelem, részint politikai számítás húzódott meg",[9] ami egyébként – ahogy látni is fogjuk – nem állt távol a főherceg jellemétől.

A Tanácsköztársaság bukása után, 1919 augusztusában Habsburg József – az említett korábbi „homo regius" státuszára való hivatkozással – „kormányzóvá" nyilvánította magát, ám ezt – a vele szemben megnyilvánuló nemzetközi bizalmatlanság, illetve tiltakozás miatt – csak rövid ideig (bő két hétig) birtokolhatta.[10] Említettük, hogy egyes források szerint a társadalom bizonyos csoportjaiban is viszonylag népszerű személyiségnek számított, amiről ő maga is meg volt győződve. Ezt (és emellett a főherceg alkalmasságát, illetve képességeit) azonban több forrás is árnyalja. Például Harry Hill Bandholtz tábornok, az 1919 augusztusától Budapesten állomásozó Antant misszió amerikai tagja összességében nem festett hízelgő képet Habsburg Józsefről. Egyik emlékeztetőjében így írta:

> „A főherceg maga azt bizonyította, hogy mihelyt diplomáciáról, politikai kérdésekről és kormányirányításról van szó, még mindig pólyásbaba [sic!] jelleget ölt. […] Mindent figyelembe véve alighanem egész népszerű Magyarországon, de népszerűsége sem nem olyan széleskörű, sem olyan gyökerei nincsenek, mint ahogyan azt ő képzeli. Az járja róla, hogy bizalmasai félrevezették, és elhitették vele, hogy ő a magyar nép majdnem egyhangúlag kiválasztott képviselője."[11]

Kissé ugyan árnyaltabban, de ugyancsak óvatosságra int a Habsburg arisztokrata „népszerűségének" értékelése kapcsán a Budapestre akkreditált francia főbiztos, Maurice Fouchet is. Ő 1920. november elején úgy fogalmazott a hazája külügyminiszterének írt levelében, hogy a Magyarország „következő királyaként gyakorta em-

váltott ki a Habsburg-családban, és egyenesen „árulónak" bélyegezték. *A Habsburgok utolsó családi tanácsa*. Köztársasági Újság 1918. dec. 25. 3.

9 Püski Levente: *Arisztokrácia a 20. századi Magyarországon*. (I.) Korunk XIX(2008). 9. sz. 90.

10 Főképp a francia diplomácia járult hozzá ahhoz, hogy a főhercegnek meg kellett válnia a „kormányzói" tisztétől. Vö. Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Kossuth, Bp., 1984. 338–347; Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Európa, Bp., 2011. 137; *Supreme Council Ignores Archduke*. The New York Times, August 19, 1919. 4. Harry Hill Bandholtz: *An Undiplomatic Diary by the American Member of the Inter-Allied Military Mission to Hungary, 1919–1920*. Columbia University Press, New York, 1933. 21–22. – Sokat árul el József nemzetközi megítélésével kapcsolatban az is, hogy az utóbb idézett forrás szerzője, Bandholtz amerikai tábornok a missziója vége felé a naplóbejegyzéseiben – nem túl hízelgően – már csak „Joe" néven emlegette a Habsburg főherceget. Például uo. 273.

11 Uo. 25.

legetett" József „megfontolt, közepes értelmi képességű, ám előrelátó, nézeteiben inkább szabadelvű, talpig becsületes és kötelezettségeit híven teljesítő", „ebben az országban mindig is kizárólag magyar hercegnek" tekintett személy, de ezen kívül „a vidéki lakosság meg a városi középosztály körében élvezett népszerűségének nincs is más alapja".[12]

Egy másik, néhány hónappal korábban keletkezett, szintén francia diplomáciai irat még tovább árnyalta a főherceg korabeli megítélésének összetevőit. Eszerint Habsburg József az akkor legerősebb politikai erőnek számító (és nem mellesleg főleg szabad királyválasztó álláspontot képviselő) kisgazdapártban, valamint a hadseregben és a „parasztok között" örvendett „nagy népszerűségnek". Ennek oka elsősorban az volt, hogy a „magatartásában keresetlenül egyszerű és szabadelvű" főherceget „származása dacára" nem tartották Habsburgnak, és a „nép szemében" olyan személyt testesített meg, „aki mindvégig az osztrák uralom ellen [!] küzdött, és soha nem hagyta el az országot, a háborúban együtt harcolt a katonákkal a lövészárokban, és osztozott a bolsevik forradalom idején bebörtönzött honfitársai sorsában".[13]

A források tanúsága szerint Habsburg József magyar „királyjelöltsége" – noha változó intenzitással – éppen ebben az időszakban, 1919 tavasza és 1920 vége–1921 eleje között volt a legerősebb. Igen valószínű, hogy a főherceg trónra segítésének gondolata bizonyos „ellenforradalmi" körökben már a Tanácsköztársaság időszakában felmerült. Kelemen Béla, a diktatúrával szemben Szegeden megalakult ellenkormány belügy-, majd vallás- és közoktatásügyi minisztere a kommunizmus alatti szervezkedéseket megörökítő 1923-ban kiadott nagyszabású – naplórészleteket, korabeli újságcikkeket, jegyzőkönyveket tartalmazó – dokumentumgyűjteményében több helyen is utalt arra, hogy József trónigényét állítólag a franciák támogatták.[14] Ez azonban valószínűtlen, és inkább arról lehetett szó, hogy a főherceg királlyá választásának hívei – a családjának francia kapcsolataival alátámasztva (József édesanyja ugyanis I. Lajos Fülöp francia király unokája volt) – ezzel szerették volna megnyerni a céljuknak a szegedi ellenkormányt. A francia „támogatásnak" azonban több körülmény is ellentmondott, leginkább a háború alatti következetes Habsburg-ellenes francia politika.[15]

12 Fouchet budapesti francia főbiztos Leygues francia miniszterelnöknek és külügyminiszternek. Budapest, 1920. november 6. *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1920–1921*. Szerk. Ádám Magda–Ormos Mária. Akadémiai, Bp., 2006. 105–106.

13 Saint-Sauveur grófnak, a Schneider-Creusot cég igazgatójának Paléologue francia külügyminisztériumi főtitkár részére készített jelentése. Párizs, 1920. augusztus 4. Uo. 30.

14 Kelemen Béla: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez (1919). Naplójegyzetek és okiratok*. Szeged, 1923. 174, 223, 225.

15 Kelemen szerint a szegedi ellenkormány miniszterelnöke, gróf Károlyi Gyula József főherceg francia támogatottságát „már magában merő lehetetlenségnek" tartotta, „mert hisz a franciák a republikánusok". Az ehhez fűzött jegyzetében Kelemen egy meg nem nevezett

Ebben némi változásra nem 1919-ben, hanem inkább 1920-ban látszott esély, amikor Georges Clemenceau-t új miniszterelnök váltotta fel, és elindult egy óvatos magyar–francia közeledés.[16] Belpolitikai oldalról nézve pedig az év elején még bizonytalan volt az állami főhatalom rendezésének kérdése is. Beszédes a már korábban idézett Bandholtz amerikai tábornok naplója, amelynek az 1920. január 7-i bejegyzése az akkor még „csak" a Nemzeti Hadsereg fővezéri tisztét betöltő Horthy Miklóssal folytatott eszmecserét örökített meg. Eszerint Horthy aggodalmát fejezte ki amiatt, sőt biztosra vette, hogy a Tanácsköztársaság bukása után néhány hónapig hatalmon lévő és éppen József főherceg „kormányzótól" felhatalmazást kapó kormány egykori miniszterelnöke, Friedrich István „nagy többséggel" megnyeri a közelgő választásokat, és ezután az „egyik első lépése az lenne, hogy nádort csinál [József] főhercegből, amit röviddel ezután utóbbi megkoronázása követne". Bandholtz szerint ebben az is közrejátszhatott, hogy „bizonyos körökben úgy vélik, a tengernagy [ti. Horthy – K. R.] maga is a királyi tisztségben gondolkodik, de akár igaz ez, akár nem, József főhercegnek ez bizonyosan bogarat ültetett a fülébe".[17]

„francia politikus" véleményének idézésével igyekezett bizonyítani a terv képtelenségét, ami a következőképpen hangzott: „mi telebeszéltük minden francia paraszt fejét azzal, hogy a Habsburgok és Hohenzollernek az okai a háborúnak; most nem mehetünk mindegyikhez oda, hogy azt magyarázzuk, József főherceg voltaképpen nem igazi Habsburg és más tekintet alá esik". Uo. 189–190. – Ehhez érdemes hozzátenni, hogy József 1919 augusztusában igyekezett maga mellé állítani a Budapesten tartózkodó Antant diplomatákat. Például a már említett Bandholtz amerikai tábornok azt jegyezte fel a naplójában, hogy a hónap végén József főherceg Mombelli tábornoknak, az Antant misszió olasz tagjának a következőket fejtegette: „ő személyesen nagyon szereti Károly unokatestvérét, de aligha hiszi, hogy Károly meg tudna felelni az elvárásoknak. Majd azzal folytatta: úgy érzi, ő (József főherceg) népszerű egész Magyarországon, és hogy őt kellene felruházni a királyi méltósággal." Bandholtz: *i. m*. 48.

16 Vö. Ablonczy Balázs: *Távol Párizstól. A magyar-francia kapcsolatok 1920 és 1944 közötti történetéhez = Magyarország helye a 20. századi Európában*. Szerk. Pritz Pál; közreműk. Sipos Balázs–Zeidler Miklós. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2002. 65–78.

17 Bandholtz: *i. m.* 326–327. – Egyébként a királykérdéssel kapcsolatban a sokak szerint (nem alaptalanul) „politikai kalandornak" tartott Friedrich még a miniszterelnöksége ideje alatt ellentmondásos kijelentést tett az amerikai tábornoknak. Bandholtz 1919. november 10-i naplóbejegyzése szerint ugyanis a magyar kormányfő „világossá kívánta tenni, hogy ellenzi a Habsburg-restaurációt ilyen körülmények mellett [ti. IV. Károly lehetséges visszatérése mellett – K. R.], még azon az áron is, hogy elmegy a Dunántúlra, hogy szembeszálljon Károllyal". Habsburg Józsefről azonban nem ejtett szót. Bandholtz viszont gyaníthatóan megérezte a hátsó szándékot, hiszen előtte sem volt ismeretlen az, hogy Friedrich József főherceg királlyá választását támogatja (talán olvasta is például a New York Times 1919. október 27-i számát, amely konkrétan erről is tartalmazott egy rövidke cikket), ezért a félreértések elkerülése végett nyomatékosan kijelentette a magyar miniszterelnök előtt, hogy „az Antant semmiképpen sem fogadná el Károly visszatérését, vagy bármelyik [!] Habsburg újbóli trónra lépését". Uo. 217–218; *Expect Hungary to Elect Archduke Joseph as*

Ez alapján is megalapozottan állítható, hogy a Habsburg arisztokrata már ekkor féltékenyen figyelte Horthy hatalmát. József irigységét az 1920. március 1-i kormányzóválasztás és azt megelőző hónap eseményei (pl. Horthy befolyásának, illetve többségében pozitív hazai és nemzetközi megítélésének erősödése) tovább táplálhatták. Ez válthatta ki azt, hogy február elején a főherceg látványosan háttérbe vonult, és nyilvánosan kijelentette, hogy visszavonja minden államfői aspirációját.[18]

Azonban a „színfalak mögött" továbbra sem tett le az ambícióiról. 1920 második felében például személyesen igyekezett maga mellé állítani a Magyarországon tartózkodó francia diplomatákat. Fouchet főbiztos a már idézett 1920. novemberi levelében részletesen kitért a főherceggel folytatott beszélgetésére is, ami során a diplomata számára „egyértelműen kiderült, miféle becsvágy fűti" Józsefet. Fouchet szerint a főherceg a következőképpen fogalmazott: „úgy vélem, hogy ebben az országban csak akkor lesz újból rend, ha a királyi hatalmat visszaállítottuk. Csak a királyi hatalom lesz képes az országot a jövőbe vezető úton elvezetni. És vajon ki legyen a király? Habsburg király kell, mert mást nem akarnak az emberek. A legtöbben rám gondolnak. A nép, főleg a vidéki lakosság engem akar. Sok főnemes, persze nem mind – a legitimitás elvére hivatkozva – inkább unokafivéremet, Károlyt szeretné a trónon látni. Egyszóval, ha Franciaország föloldaná a Habsburgokat sújtó tiltást, csaknem bizonyosan állíthatom, hogy én leszek a király." A főherceg ehhez – nem kevésbé ambiciózusan és naivan – hozzátette: „Cseh-Szlovákiára nézve megbízható forrásból tudom, hogy Masaryk elnök jó szemmel nézné [!] trónra lépésemet. Ezt bizton állíthatom, mégpedig azon megnyilatkozásai alapján, amelyeket egy szlovák barátomnak tett, akit tudta nélkül küldtem hozzá, azzal a kéréssel, hogy puhatolja ki a véleményét".[19] Érdemes ehhez hozzátenni, hogy nem sokkal később, 1920 decemberében még a külföldi sajtóban is jelent meg olyan vélemény, hogy IV. Károly „esélyei csökkenőnek tűnnek, miközben József főherceg kilátásai javulnak" a magyar trón megszerzésére.[20]

A főherceg törekvéseit IV. Károly 1921-ben történt két visszatérési kísérlete húzta keresztül, amelyek után ősszel a magyar Nemzetgyűlés a trónfosztó törvényben nemcsak a korábbi király uralkodói jogainak, hanem a Habsburg-ház trónörökösö-

King. The New York Times, October 27, 1919. 15. – Horthy királyi ambícióiról vagy királlyá választásáról lásd részletesen Kerepeszki: *„Túl sok jelölt…"*. 42–46.

18 Az Est című napilap riporterének például úgy fogalmazott az 1920. február 5-én megjelent interjújában, hogy „kérte [!] politikai barátait, hogy az ő ideiglenes államfővé való jelölésétől álljanak el és semmi körülmények között se akar szerepet vállalni". Paizs Ödön: *Látogatás József főhercegnél*. Az Est, 1920. febr. 5. 1–2. – Egy nappal korábban Bandholtz pedig azt jegyezte fel a naplójában, hogy „József főherceg visszavonta jelöltetését Magyarország trónjára [!]". Bandholtz: *i. m.* 359. – Lásd még Horthy: *i. m.* 141.

19 Lásd a 12. jegyzetet.

20 *The Throne of Hungary. An Elected King Wanted*. The Times, December 6, 1920. 12.

désének megszüntetését is kimondta. Az ambiciózus, kifejezetten hiú és önhitt József gyaníthatóan sértődötten vette tudomásul az események alakulását. Azonban a későbbiek során sem mondott le arról, hogy a rangjához szerinte megfelelő pozíciót szerezhessen Magyarországon, noha a vezető politikai elit számos gesztust gyakorolt felé. Például a Horthy által alapított vitézi rendbe elsőként őt vették fel, később a Magyar Tudományos Akadémia elnökévé választották, a korábbi katonai szerepvállalásai miatt pedig végig a korszak folyamán a nagy háborúra irányuló emlékezetpolitika egyik meghatározó, állandó reprezentatív szereplője volt.[21] Sőt, a főherceg korabeli társadalmi rangjának illusztrálására érdemes azt is megemlíteni, hogy az 1930-as évek közepén gróf Károlyi Sándor és gróf Festetics Sándor után a maga 10 millió pengős vagyonával az ország harmadik leggazdagabb embere volt, a 360 ezer pengős éves jövedelménél pedig csak Chorin Ferenc gyár- és bányatulajdonos, a korszak legbefolyásosabb üzletembere és Dreher Jenő sörgyáros rendelkezett nagyobb keresettel.[22] Továbbá nagyon beszédes két miniszterelnök, Kállay Miklós és Lakatos Géza önéletrajza is. Ugyanis mindketten megemlítették a visszaemlékezésükben, hogy a kormányfői kinevezésük után az egyik első dolguk volt az, hogy – az ország hercegprímása, a miniszterelnöki elődök és az Országgyűlés két házának elnökei mellett – kötelező (!) bemutatkozó „vizitet" tegyenek József főhercegnél.[23] Ilyen reputáció fényében nem meglepő, hogy a korszak folyamán – nemcsak a trón betöltése kapcsán – gyakran felbukkant a neve a királykérdés vonatkozásában. Például a külföldi sajtóban 1926 őszén felmerült az a híresztelés, hogy Horthy hamarosan lemond a kormányzóságról József javára (!), aki azzal a feltétellel vállalja a méltóságot, hogy Ottót a következő kedvező alkalomkor Magyarország királyává koronázzák.[24]

Noha a későbbiek folyamán a főherceg a nyilvánosság előtt vagy direkt konfrontáció formájában sosem vállalta fel az ambícióit, a háttérben azonban kifejezésre juttatta ezeket. A korszak végéről is említve példát jól mutatja ezt, hogy 1941–1942-ben, amikor a kormányzóhelyettesi méltóság létrehozásának gondolata aktuálissá vált, még Horthynak is kifejtette, hogy a poszt őt illetné.[25] Lakatos Géza miniszter-

21 Kerepeszki Róbert: *A Vitézi Rend 1920–1945*. Attraktor, Máriabesnyő, 2013. 105; Püski Levente: *A világháborús emlékezés reprezentatív személyisége a Horthy-korszakban: Habsburg József főherceg = A „Nagy Háború" és emlékezete*. Szerk. Püski Levente–Kerepeszki Róbert. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2015 (Speculum Historiae Debreceniense 22). 233–242.

22 *Beszélő számok. IV. Az utolsó félszázad. Bevallott jövedelmek és vagyonok*. Szerk. Zentay Dezső. Franklin Társulat, Bp., 1936. 104.

23 Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam*. I. Európa, Bp., 2012. 52; Lakatos Géza: *Ahogyan én láttam*. Európa, Bp., 1992. 122.

24 *Hungarian Regent Clears Way for New King*. Chicago Tribune, September 1, 1926. 2.

25 Csíky Balázs: *Serédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása*. MTA BTK Történettudományi Intézet–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, Bp., 2018. 346.

elnök visszaemlékezése szerint 1944 októberében a főherceg rosszallását fejezte ki neki Horthy sikertelen kiugrási kísérlete miatt, Szálasi hatalomátvétele után pedig a feleségével a „miniszterelnökséggel szemben lévő főhercegi palota erkélyén […] széles mosollyal üdvözölték a nyilasokat, tapsoltak nekik, végezetül a főherceg-tábornagy lement a térre, hogy barátkozzék velük".[26] Horthy lemondatása gyaníthatóan újra felerősítette a becsvágyát, de az akkori politikai ambícióiban a következetes szovjetellenessége is közrejátszhatott. Csakúgy, mint korábban az őszirózsás forradalmat követően Károlyi Mihály rendszerének, Szálasiéknak is hűségesküt tett, sőt buzgón tevékenykedett is az érdekében a megmaradt felsőházi tagok megszervezése és vezetése révén.[27] Azonban a nyilas államtól sem kapta meg azt a megbecsülést és pozíciót, amelyet elvárt volna. A háború végén emigrált, és Németországban hunyt el 1962-ben.

ALBRECHT FŐHERCEG

Józsefhez hasonlóan a másik Habsburg arisztokrata (ön)jelölt, az 1897-ben az alsóausztriai Badenben született Albrecht főherceg is a szélsőjobboldallal való együttműködéstől remélte ambíciói megvalósulását a korszak folyamán, ám ő egy kicsit más úton jutott el idáig. Bizonyos források szerint az ő királlyá választása is már 1919 tavaszán felmerült.[28] A vezető külföldi napilapok, illetve a külföldön megjelenő magyar nyelvű emigráns, baloldali sajtótermékek (köztük a Bécsben megjelenő Jövő vagy a New York-i kiadású Előre) IV. Károly második visszatérési kísérletéig gyakran emlegették őt „királyjelöltként". Albrecht törekvéseiben jelentős szerepet tulajdonítottak édesanyja, Izabella főhercegnő szervezkedéseinek, aki – csakúgy, mint Ottó esetében Zita királyné – aktívan igyekezett az uralkodói ambícióknak megfelelő párjelöltet találni a fiának (éppen a főherceg asszony szerepének hatására az említett lapok Albrecht Horthy egyik lányával kötendő házasságát is vizionálták).[29] Sőt az uralkodó őszi visszatérési kísérlete után azzal is megvádolták a fiatal főherceget, hogy a saját céljai érdekében szerepet játszott Károly akciójának meghiúsításában.[30]

26 Lakatos: *i. m.* 172, 187.

27 Püski Levente: *A magyar Felsőház története 1927–1945*. Napvilág, Bp., 2015 (a továbbiakban Püski: *A magyar Felsőház*).

28 Kelemen: *i. m*. 146.

29 *Bohóctánc a királyi korona körül*. Előre 1920. febr. 5. 1; *Albrechtet ajánlják magyar királynak*. Uo. 1921. okt. 16. 1; *Monarchista mozgolódás*. Jövő 1921. okt. 9. 1; *Habsburg–Horthy-nász*. Uo. 1921. okt. 31. 4; *Proposes Albrecht for King of Hungary*. The New York Times, October 15, 1921. 12.

30 *Gömbös 30 milliót kapott Albrechtéktől*. Jövő 1921. nov. 5. 5. – Ez egyébként nem volt alaptalan, mivel Albrecht részt vett a jobboldali radikális titkos szervezet, az Etelközi Szövetség

Ezt követően Albrecht „királyjelöltsége" az 1920-as évek közepén kapott újabb lendületet. Ennek az is táptalajt adott, hogy édesanyja a Croy-Dülmen-család tagja volt, ez a dinasztia pedig a feltételezett eredetét az Árpád-házhoz vezette vissza, így történelmi távlatokba „ágyazódhatott be" a fiatal főherceg magyar trón iránti vágyakozása.[31] Sajtóhírek szerint Albrecht külföldi támogatót is talált az „ügyéhez", mivel állítólag megállapodást kötött a Wittelsbach-házból származó Rupprecht bajor koronaherceggel, hogy kölcsönösen segítik egymás trónra kerülését. A külföldi lapok azt is megírták, hogy Magyarországon leginkább a fajvédő jobboldali radikális körök (nevesítették is ezek közül a legismertebbet, az Ébredő Magyarok Egyesületét) támogatják őt, akik – nem meglepő módon egy Árpád-házhoz köthető névvel – V. Bélaként (!) akarták őt királlyá választani.[32] 1924 őszén belpolitikai botrány is kirobbant abból, hogy az akkori kormánypárt, az Egységes Párt egyik nemzetgyűlési képviselője, Wild József nyílt levélben „teregette ki", hogy a Gömbös Gyula vezette fajvédők puccs útján kívánják Albrechtet trónra segíteni.[33]

Azonban a főherceg nagyon hamar hiteltelenné vált a közéletben, annak ellenére is, hogy – Józsefhez hasonlóan – tagja lett a törvényhozás második kamarájának, az 1926-ban létrehozott felsőháznak, tehát politikai szempontból végig „tűzközelben" maradt. A hitelvesztés oka – a szélsőjobboldali kapcsolatai és szimpátiája mellett – egyrészt az volt, hogy ő is érintett lett az 1925–26-os évek politikai közbeszédét alapjaiban meghatározó és Magyarország nemzetközi helyzetét is megingató frankhamisítási botrányban (egyes szóbeszédek szerint az ügy központi figurája, Windischgrätz Lajos herceg Albrecht trónra segítését kívánta finanszírozni a hamis francia frankok beváltásából származó igaziakkal).[34] Másrészt a magánélete is ellene szólt. Az 1920-as évek közepén még arról szóltak a hírek, hogy házasságra lép Ilona román királyi hercegnővel, I. Ferdinánd román király ötödik gyermekével, ami talán elősegíthette volna a két ország közeledését, egyben erősíthette volna az aspirációját a

vezetőségében, akikkel a Horthy fegyveres erőit szervező Gömbös Gyula valóban tárgyalt a második visszatérési kísérlet megakadályozása érdekében. Lásd Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom*. Kronosz, Pécs, 2018. 161.

31 Megjegyzendő, hogy ez a ködös kapcsolat a család egy másik ágához tartozó magyar arisztokrata, Crouy-Chanel István gróf „királyjelöltségéhez" is alapot adott az 1920-as évek legelején. Kerepeszki: *„Túl sok jelölt…"*. 39–41.

32 *The Hungarian Monarchists. Claimants to the Throne*. The Times, December 8, 1925. 15. – Albrecht szélsőjobboldali kapcsolatairól lásd még Bánffy Miklós: *Egy erdélyi gróf emlékiratai. Emlékeimből – Huszonöt év*. Helikon, H.n., 2013. 312.

33 *Wild József nyílt levelének ügye a Nemzetgyűlésen*. Az Újság 1924. okt. 28. 1–2; *A puccs és társai*. Pesti Napló 1924. okt. 28. 1–2.

34 Ablonczy Balázs: *A frankhamisítás. Hálók, személyek, döntések*. Múltunk LIII(2008). 1. sz. 34.

magyar királyi trónra.[35] Ám később, ahelyett, hogy az ambícióinak megfelelő párt választott volna magának valamelyik európai dinasztiából (gyakran emlegették például potenciális araként Viktor Emánuel olasz király egyik lányát[36]), kétszer is rangon aluli (mésalliance) házasságot kötött az 1930-as évek folyamán. Ez pedig nemcsak az arisztokrácia, hanem más politikai csoportok köreiben is megbotránkozást váltott ki, sőt állandó témával szolgált a sajtó számára is, amelyet olykor kifejezetten szarkasztikus hangvétellel tálaltak az olvasók számára.[37]

Albrecht az 1930-as évek folyamán egyre növekvő szimpátiával figyelte a német nemzetiszocializmust, személyesen is jó kapcsolatot ápolt több náci politikussal és a magyarországi szélsőjobboldali csoportokkal, különösen Imrédy Béla és Szálasi Ferenc pártjaival. Azt várta tőlük, hogy hatalomra kerülésüket követően elősegítik uralkodói ambíciójának beteljesedését, ezért fel is ajánlotta nekik a szolgálatait (például Albrecht segített 1942-ben az újvidéki vérengzésben megvádolt katona- és csendőrtisztek Németországba szökésében is).[38]

Ám valójában mind a német, mind a magyar szélsőjobboldal prominens tagjai lenézték, és csak a céljaik eléréséhez szükséges eszközök egyik elemét látták a Habsburg főhercegben.[39] Noha 1941–42 folyamán az Imrédy vezette Magyar Megújulás Pártja egyértelműen őt favorizálta az államfő fiával, Horthy Istvánnal szemben az újonnan létrehozott kormányzóhelyettesi tisztség betöltése kapcsán, maga Albrecht is nagy anyagi áldozatokat hozott a poszt megszerzése érdekében, ám ennek valójá-

35 A sajtó szenzációként közölte a hírt, amelynek a hitelességét némileg aláássa az, hogy szerintük Bethlen István miniszterelnök is „jóváhagyta a tervet". *Tells of Marriage to Link 2 Thrones*. The New York Times, November 18, 1926. 3; *Report Austrian Archduke Will Marry Ileana*. Chicago Tribune, November 18, 1926. 4; *Külpolitikai szenzációk napja*. Friss Újság 1926. okt. 29. 1; *Olasz részről szívesen látják Albrecht főherceg és Ilona román hercegnő házasságát*. Magyarság 1926. nov. 23. 3.

36 Például Emil Lengyel: *Hungary Seeks a Wife for a Monarch – Marriage of Archduke Albrecht and Princess Giovanna of Italy is Proposed*. The New York Times, January 23, 1927. 4.

37 Albrecht 1930 augusztusában házasodott először Brightonban, ekkor egy elvált protestáns nőt, Lelbach Irént vette feleségül, aki egy kamasz fiú édesanyja volt. Házasságukat 1937-ben felbontották. A következő év májusában került sor a második házasságára Bocskay Katalin tanítónővel. *Archduke Albrecht*. Chicago Tribune, April 29, 1930. 7; *A Throne Seeker Gets Rid of His Commoner Wife*. Chicago Tribune, June 3, 1937. 24; Tóth Krisztina–Tusor Péter: *Inventarium Vaticanum I. A Budapesti Apostoli Nunciatúra levéltára (1920–1939)*. MTA-PPKE „Lendület" Egyháztörténeti Kutatócsoport–Gondolat, Bp.–Róma, 2016. 176, 193, 296; *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945*. S.a.r., bev., jegyz. Perneki Mihály. Kossuth, Bp., 1983 (a továbbiakban *Shvoy naplója*). 108, 169; Csíky: *i. m.* 91.

38 Gratz: *i. m.* 322, 326, 330.

39 Ezt diplomáciai források – például a Budapestre akkreditált olasz követ jelentései – is alátámasztják. Lásd Réti György: *Filippo Anfuso olasz követ jelentései Magyarországról (1942. január 6.–július 9.)*. Múltunk LIII(2008). 2. sz. 168–169.

ban semmilyen realitása nem volt, csak még komolytalanabbá, illetve hiteltelenebbé tette őt a rendszer vezető politikusai és Horthy környezete előtt. A kormányzóhelyettesi méltóság megszerzésében elszenvedett „fiaskó" a főherceget sértődötté tette,[40] és noha Horthy István 1942 augusztusában bekövetkezett halála után még aspirált az üresen maradt posztra, a kormányzó továbbra is elfogadhatatlannak tartotta a személyét. Minden nyilasok felé mutatott elköteleződése ellenére a német megszállás és Szálasi hatalomra kerülése sem hozta el számára az általa várt megbecsülést.[41] A második világháború végén pedig – József főherceghez hasonlóan – emigrációba kényszerült, és Buenos Airesben halt meg 1955-ben (a sors fintora, hogy korábbi „szövetségese" és állítólagos támogatója, a hozzá hasonlóan trónra vágyó Rupprecht bajor koronaherceg alig egy héttel élte őt túl).[42]

TOVÁBBI HABSBURG „JELÖLTEK"

József és Albrecht főhercegeken kívül – noha hozzájuk képest jóval ritkábban és kisebb súllyal – a Habsburg-dinasztia három további tagja is szóba került magyar „királyjelöltként" az 1920-as évek folyamán. Először IV. Károly 1922 áprilisában bekövetkezett halála után cikkeztek arról a lapok, hogy a trónért való „versenyfutásba" – állítólag – bekapcsolódott a Szarajevóban meggyilkolt Ferenc Ferdinánd legidősebb fia, Hohenberg Miksa herceg, valamint az elhunyt exuralkodó öccse, Habsburg-Lotharingiai Miksa Jenő főherceg is. Kettőjük közül az előbbi (és támogatói köre) volt aktívabb. Az 1920-as évek közepén több sajtóhír szólt arról, hogy a Csehszlovákiában működő monarchista csoportok célja az országuk királysággá alakítása, aminek élére Hohenberg Miksát szánták volna. Ezzel párhuzamosan az osztrák legitimisták között Ferenc Ferdinánd fiának neve is felmerült a dinasztia ausztriai restaurációja kapcsán. Továbbá a magyar trón vonatkozásában is szóba került az, hogy az

40 Ez a sértődöttség jól visszatükröződik egyrészt abban, hogy József főherceghez hasonlóan Albrecht sem ment el a kormányzóhelyettesi méltóság létrehozásáról szóló törvény felsőházi vitájára és szavazására, másrészt pedig abban a levélben, amelyet Horthy István megválasztása után írt a kormányzónak. Albrecht királyi herceg levele Horthy Miklóshoz. 1942. február 20. *Horthy Miklós titkos iratai*. S.a.r., jegyz. Szinai Miklós–Szűcs László. Kossuth, Bp., 1972. 321–322; Réti: *i. m.* 173.

41 *Shvoy naplója.* 235; Carlile A. Macartney: *October Fifteenth. A History of Modern Hungary*. Part I. Edinburgh University Press, Edinburgh, 1956. 455–456; Olasz Lajos: *A kormányzóhelyettesi intézmény története (1941–1944)*. Akadémiai, Bp., 2007. 120–122; *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Szerk. Sipos Péter. Osiris–Budapest Főváros Levéltára, Bp., 1999. 50–51; Paksa Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*. Jaffa–MTA BTK, Bp., 2013. 98–99; Püski: *A magyar Felsőház.* 132, 136; Csíky: *i. m.* 345, 355, 363.

42 *Archduke Albert of Hapsburg*. The Times, August 13, 1955. 9.

egyébként Bécsben élő herceg „pályázik" az uralkodói címre (egyes cikkek szerint egyébként Ferenc Ferdinánd a halála előtt azt tervezte, hogy nem koronáztatja meg magát magyar királynak, ezt a méltóságot Miksának szánta, ami hivatkozási alappal szolgált a herceg és környezete állítólagos terveihez).[43]

A következő évtizedben aztán még egy (sorrendben már az ötödik!) Habsburg arisztokrata jelent meg magyar „királyjelöltként". A már korábban említett Ilona királyi hercegnő, I. Ferdinánd román király lánya, akit az 1920-as évek közepén még Albrecht leendő jegyeseként emlegettek, végül valóban egy Habsburg felesége lett. Noha 1931 elején még Ottóval „hozták őt hírbe" a lapok, a nyár folyamán mégis a család ún. toscanai ágához tartozó Antal Ferenc főherceggel, IV. Károly unokafivérével kötött házasságot.[44] Kapcsolatukkal a magyar lapok is előszeretettel foglalkoztak (különösen akkor, amikor az ifjú pár a nászútja alkalmával Magyarországot is érintette, aminek a liberális Pesti Napló egy egész oldalas interjút szentelt 1931 augusztusában), és azt egyenesen egy leányregény lapjaira kívánkozó romantikus szerelemként mutatták be.[45] Az azonban a magyar sajtóban nem jelent meg, hogy Antal Ferenc főherceget bő egy évvel később – épp a házassága apropóján – már lehetséges magyar „királyjelöltként" emlegették a külföldi lapok. 1932 októberében az amerikai Chicago Tribune az általa is csak „az intrikák és a szóbeszéd melegágyaiként" jellemzett „európai királyi körökre" hivatkozva arról számolt be, hogy Angliában felmerült Antal Ferenc jelöltsége. Azzal érveltek mellette, hogy személye Románia számára is elfogadható lenne.[46] Innen pedig nem lett volna messze a magyar–román dinasztikus kapcsolatok kialakítása, aminek a realitása azonban erősen megkérdőjelezhető.[47]

43 *Ottó, Albrecht vagy Miksa?* Ellenzék 1922. ápr. 30. 6; *A legitimisták négy csoportja áll szemben egymással*. Reggeli Hírlap 1922. jún. 25. 5; *Szabadkirályválasztás* [sic!] *esetén Hohenberg Miksa herceg, néhai Ferenc Ferdinánd legidősebb fia is pályázik a magyar trónra*. Miskolci Napló 1925. aug. 2. 4; *Habsburg Károly bitorló volt! Ottó áltrónkövetelő*. Népszava 1927. febr. 27. 3; *Ferenc Ferdinánd ütközőállamot akart teremteni Elzász-Lotharingiából…* Magyar Hírlap 1928. aug. 14. 1–2.

44 *Ileana hercegnő vőlegénye IV. Károly unokafivére*. Magyar Jövő 1931. máj. 8. 5; *Ileana román királyi hercegnő házassága*. Újság 1931. júl. 8. 7; *Ragyogó pompával tartották meg Szinajában Ileana hercegnő és Habsburg Antal főherceg esküvőjét*. Pesti Napló 1931. júl. 28. 4.

45 *Főhercegi szerelem 1931-ben…* Pesti Napló 1931. aug. 6. 7–8.

46 Érdemes szó szerint is idézni a cikk erre vonatkozó részét, ugyanis sok mindent elárul arról, hogy a tengerentúlon mennyire voltak valóban „tájékozottak" a magyar viszonyokat illetően: „[Antal Ferenc] kiválasztása elfogadhatóbb lenne Románia számára, amelynek hadseregei Kuhn [sic!] Béla világháború végén közel két évig [!] uralkodó szovjet kormányának lebontásában segítettek." (Angol eredetiben: „His choice would be more acceptable to Rumania [sic!], whose armies helped put down the soviet government of Bela Kuhn [sic!], rulers in Hungary for nearly two years [!] at the close of the world war." *Royalists Plot to Seat Pretender on Empty Throne*. Chicago Tribune, October 9, 1932. 65.

47 Kerepeszki: *„Túl sok jelölt…"*. 26–28.

KITEKINTÉS ÉS ÖSSZEGZÉS

Az eddigiekben összesen öt Habsburg arisztokrata „jelöltségét" tekintettük át. Rajtuk kívül további több mint egy tucat személyről tudunk, akiket a források gyakran vagy elvétve megemlítettek lehetséges magyar királyként. Köztük voltak olasz, brit, román (!) és belga királyi dinasztiák tagjai, magyar arisztokraták, sőt maga a kormányzó, Horthy Miklós és családtagjai is.[48] E sok jelöltből logikusan következik, hogy az üres magyar trón kérdése élénken foglalkoztatta a korszak hazai és külföldi közvéleményét, hiszen minden aspirációnak volt valamilyen (többé, de inkább kevésbé megalapozott, sőt leggyakrabban kifejezetten légből kapott) háttere, tehát gondolkodtak rajta, és rendre vissza is tértek rá. Ahogy láthattuk, ez az érdeklődés a sajtóban is hangsúlyosan megmutatkozott, és a valóban nem teljességre irányulóan, csupán egy önkényesen kiragadott szegmensként idézett angol–amerikai forrásaink alapján is megállapítható, hogy a külföldi lapok figyelme nem maradt el a hazaiakétól.[49] Érdemes külön is megemlíteni Nagy-Britannia vezető napilapját, a The Timest, ami az 1920-as és 1930-as évek folyamán gyakran közölt *The Throne of Hungary* főcímmel és a témához kapcsolódó valamilyen aktuális alcímmel cikkeket, tudósításokat.[50] Sőt, 1924-ben külön háromrészes, *A Bid for a Throne* főcímű cikksorozattal ismertette IV. Károly kabinetirodájának utolsó vezetője, báró Boroviczény Aladár *Der König und sein Reichsverweser* című, Münchenben megjelent visszaemlékezését, amely az egykori uralkodó szemszögéből mutatta be – többek között – az 1921-es visszatérési kísérletek hátterét.[51]

48 Uo. 26–46.

49 Például *Europe Worried Who Will Be New King of Hungary*. Chicago Tribune, October 21, 1928. 4; *Vacant Throne of Hungary Stirs Intrigues Threatening Balkans.* New Britain Daily Herald, July 11, 1930. 18.

50 Például lásd a 20. jegyzetet, illetve *The Throne of Hungary.* The Times, November 21, 1925. 11; *The Throne of Hungary. Regent on Constitutional Development*. The Times, December 22, 1937. 11; *The Throne of Hungary. Premier's Declaration*. The Times, July 7, 1930. 13; *The Throne of Hungary. Archduke Otto as Pretender*. The Times, November 20, 1930. 15–16. Az egymáshoz közeli időpontban megjelent utóbbi két cikk Ottó nagykorúsága apropóján tárgyalta a fiatal főherceg esélyeit. Az előbbi lényegi mondanivalóját gróf Bethlen István miniszterelnök nyilatkozata jelentette, amelyben a magyar kormányfő „megalapozatlannak" minősítette az Ottó trónra kerüléséről szóló, „a külföldön keringő pletykákat", hangsúlyozva azt, hogy ennek esetleges bekövetkezése „veszélyt jelentene Magyarországra nézve".

51 *A Bid for a Throne. I. King Charles and the Regent. New Details*. The Times, February 18, 1924. 7; *A Bid for a Throne. II. The Dash by Air. King Charles's Last Attempt*. The Times, February 19, 1924. 11; *A Bid for a Throne III. King Charles's Supporters. French Influence*. The Times, February 20, 1924. 11. – Egyébként erre a magyar kormánykörök is bizonyosan felfigyeltek. Ugyanis két hónappal később ugyanazzal a főcímmel egy „kiegészítő" cikk jelent meg a lap hasábjain, amelyben a The Times budapesti tudósítója arról számolt be, hogy

Elmondható az is, hogy a „királyjelöltek" mögötti elképzelések megjelenése vagy felerősödése mindig valamilyen eseményhez kapcsolódott. A két világháború közötti korszak rendkívül eseménydús kezdetén merült fel egyszerre a legtöbb jelölt, és ekkor volt a legerősebb a Habsburg arisztokraták aspirációja is, ami nem véletlen, hiszen ekkor még instabilak és képlékenyek voltak a magyar belpolitikai viszonyok. A királykérdéssel kapcsolatos viták (egyúttal az alternatívák) gyakran az egykori uralkodóhoz vagy családtagjaihoz kapcsolódó események során váltak még „akuttá". Ilyenek voltak IV. Károly visszatérési kísérletei 1921-ben, majd a következő évben bekövetkezett halála, Ottónak a Habsburg-család tradícióinak megfelelő uralkodói korúvá, majd tényleges nagykorúvá válása (1928 és 1930).[52]

Mind az elképzelések, mind a jelöltek szempontjából hasonlóan erős indukáló hatással bírtak bizonyos belpolitikai változások, fejlemények is, amelyek között központi szerepet foglaltak el a Horthy személyéhez vagy a kormányzói intézményhez kapcsolódó történések. Végül pedig bizonyos nemzetközi (például diplomáciai) események is kiválthatták a királykérdés „felmelegítését" a hazai és külföldi közvéleményben egyaránt.

Jogosan merül fel a kérdés, hogy volt-e egyáltalán realitásuk ezeknek az alternatíváknak, illetve hogy maguk a „jelöltek" mennyire gondolhatták komolyan a tervüket. Az általunk vizsgált öt Habsburg arisztokratánál maradva, megalapozottan állíthatjuk, hogy közülük kettőt, Józsefet és Albrechtet bizonyosan komoly szándékok fűtötték, a másik három esetében viszont – megerősítő források és körülmények híján – nem tehetünk ennyire határozott megállapítást. Talán még ennél is izgalmasabb a realitás kérdése. Nemrégiben Paksa Rudolf játszott el azzal a gondolattal, hogy „vajon mi történt volna, ha Horthy Miklós még az utóbb róla elnevezett korszakban meghalt volna", illetve ez „változtatott volna-e az ország alkotmányos berendezkedésén"? Paksa a rendszer stabilitására volt kíváncsi, és különböző időpillanatokra vonatkoztatva hozott fel lehetőségeket. Úgy vélte, hogy a rendszer Horthy személye nélkül is stabil maradt volna, ám az általa felsorakoztatott személyi alternatívák között egyetlen Habsburg arisztokratát sem találunk.[53] Nem véletlenül! Ugyanis – az ő szempontjukból továbbgondolva Paksa gondolatkísérletét – bármennyire is fűtötte őket (különösen Józsefet és Albrechtet) komoly becsvágy, két komoly akadály teljesen irreálissá tette a céljaikat. Az egyik a hivatalos nemzetközi politikai környezet volt,

bepillantást nyerhetett a témával kapcsolatos hivatalos magyar iratokba, és így már Horthy szempontjából is bemutathatta az eseményeket. *A Bid for a Throne. King Charles and Hungary. The Regent's Case*. The Times, April 16, 1924. 15–16.

52 *Otto's Age Revives Magyar King Issue*. The New York Times, November 18, 1928. 3; *Otto Comes Of Age – Hapsburgs At Fete*. The New York Times, November 20, 1930. 7.

53 Paksa Rudolf: *Diktatúra, demokrácia, autokrácia? A politikai rendszer jellege. Hozzászólás Püski Levente alkotmánytörténeti áttekintéséhez = A Horthy-korszak vitatott kérdései*. Kossuth, Bp., 2020. 86–89.

mivel a környező országok, illetve Franciaország, Nagy-Britannia és Olaszország állami döntéshozói mereven elleneztek bármilyen Habsburg-restaurációt. A másik a hazai belpolitika, amivel kapcsolatban megállapítható, hogy bár a Habsburgok bizonyos tiszteletnek továbbra is örvendtek a korszak folyamán (különösen József az első világháborús szerepvállalása miatt), jelentős támogatói bázisra nem tudtak szert tenni. Különösen fontos lett volna ez a magyar kormánykörök és Horthy személye, illetve környezete vonatkozásában. Továbbá fontos kiemelni, hogy a magyar belpolitikában volt egy viszonylag jól körülhatárolható csoport, a legitimisták, akik ugyan támogatták a Habsburg-restaurációt, de ők kizárólag IV. Károlyban és fiában gondolkodtak, számukra teljesen elképzelhetetlen lett volna bármilyen más személy.

József és Albrecht kapcsán ezeket a szempontokat érdemes kiegészíteni azzal a kérdésfelvetéssel is, hogy egyáltalán alkalmasak lettek volna-e magyar királynak. Minden bizonnyal nem. Egyrészt azért, mert épp a fentiekből adódóan is ők nem tudták volna megtestesíteni és reprezentálni a magyar nemzet egészét vagy jelentős többségét, ami ebben az időszakban is elvárás volt Szent István koronájának birtokosától. Ezen túlmenően pedig egyikük sem rendelkezett olyan nemzetközi megbecsültséggel vagy tekintéllyel, amely a korszak legfontosabb magyar külpolitikai céljának, Trianon revíziójának eléréséhez szükséges lett volna. Ha a személyiségük felől közelítjük a kérdés megválaszolását, akkor is nemleges következtetésre juthatunk. Noha az arisztokrata szocializációjuk, a családjuk nemzetközi kapcsolatrendszere még megfelelő alapot jelentett volna, ám a látható hiúságuk, realitásokon túllépő ambícióik, illetve a szélsőjobboldalhoz fűződő önellentmondásos kapcsolatokhoz vezető befolyásolhatóságuk ignorálta ezeket. Elég csak József esetében felidéznünk azt, hogy az 1945 előtt működő, öt egymással is élesen szembenálló politikai rendszer közül négynek (!) tett hűségesküt… (a Monarchia tábornokaként az uralkodónak, aki nem mellesleg a rokona is volt, majd Károlyi Mihálynak, Horthynak például a vitézzé avatásakor, és végül Szálasinak; egyedül a Tanácsköztársaság időszaka jelentett kivételt).

Zárásképpen érdemes még rámutatni két továbbgondolandó kérdésre. Az egyik az, hogy milyen közvetlen vagy közvetett forrásokból „táplálkoztak" a külföldi újságírók, kiktől szerezték a magyar királykérdésre vonatkozó információikat, milyen volt a hírek akkori láncolata. A másik pedig az, hogy ezeknek a sajtóhíreknek – akár a hazai, akár a külföldi olvasóközönséget nézzük – milyen lehetett a hatása vagy fogadtatása, kívülről nézve pedig egyáltalán befolyásol(hat)ták-e a Magyarországról alkotott képet. Hisz ne feledjük, Magyarország a „király nélküli királysággal" valójában alkotmányos patthelyzetet teremtett saját maga számára, és elképzelhető, hogy ennek az önellentmondásos helyzetnek a megítélésén és általában az „országimázson" változtathattak a királykérdéssel kapcsolatos „teóriák". Még akkor is, ha egy külső szem-

lélő számára ez a problémakör – egy korabeli washingtoni napilapot idézve – „csaknem annyira bonyolult, mint Einstein relativitás-elmélete”.[54]

HABSBURG ARISTOCRATS AND THE “ROYAL QUESTION” IN THE INTERWAR HUNGARY

Keywords: *aristocracy; Habsburg-dynasty; legitimism; Horthy era; interwar period; press survey; Hungarian “royal question”*

Following the election of Miklós Horthy as governor and the dethronement of Charles IV, a special public law situation had developed in Hungary, during which the state form of the country remained, in fact, but no one was authorized to occupy the Hungarian royal throne. The fact that a kingdom existed without a monarch in the heart of contemporary Europe served as an almost constant topic for the political and gossip columns of the domestic and international press, and earned a prominent place among the conversation topics in the rather extensive network of European aristocracy as well. However, not only Charles IV and his son Otto Habsburg were mentioned as possible candidates. Many organizations and individuals tried to win their own ideas in the chaotic situation after the Trianon Treaty and get the Hungarian crown for their candidate or for themselves. Focusing on the members of Habsburg family the study attempts to introduce the most important interwar “candidates” of the former royal dynasty, including the motivations, background and supporters of the “candidacy” of each person, as well as the foundations and realities of their aspiration.

ARISTOCRAȚI HABSBURGICI ȘI „CHESTIUNEA REGALITĂȚII” ÎN UNGARIA INTERBELICĂ

Cuvinte-cheie: *aristocrație; dinastia habsburgică; legitimitate; perioada horthystă; perioada interbelică; revista presei; „chestiunea regalității” maghiare*

După detronarea regelui Carol al IV-lea și alegerea lui Miklós Horthy în funcția de guvernator al țării, în Ungaria s-a instalat o situație de drept public specială, în sensul că teoretic forma statală a rămas neschimbată, dar în realitate nimeni nu putea ocupa tronul regal maghiar. Faptul că în inima Europei contemporane exista un regat fără rege a servit drept subiect aproape constant ziarelor politice și de bârfe atât naționale cât și internaționale, devenind o temă populară de conversație și în rețeaua relativ extinsă a aristocrației europene. Nu doar Carol al IV-lea și fiul lui, Otto de Habsburg au fost însă aduși în discuție ca posibili candidați la tron. În situația confuză de după Tratatul de la Trianon multe organizații și indivizi au încercat să-și impună propriile idei și să acapareze coroana maghiară pentru candidații proprii sau chiar pentru ei înșiși. Concentrându-se pe membrii familiei de Habsburg, studiul prezin-

54 *Boy Fights for a Throne*. The Sunday Star (Washington D.C.), August 17, 1930. 3.

tă cei mai importanți „candidați" interbelici ai fostei dinastii regale la coroana maghiară, și încearcă să contureze atât motivațiile și susținătorii fiecărui „candidat", cât și fundamentele și șansele aspirațiilor lor.

Püski Levente*

A NAGYBIRTOK VÉDELMÉBEN. KÁROLYI GYULA 1935-ÖS ADATGYŰJTÉSE**

Kulcsszavak: *agrártársadalom; földreform; gazdálkodás; munkaerő; nagybirtok; parasztság; statisztika*

A világgazdasági válság magyarországi megjelenése egyelőre csupán korlátozott mértékben ingatta meg a bethleni államberendezkedés stabilitását, ám annál jelentősebb változásokat indított el a közbeszéd terén. A korabeli sajtóban és egyéb publicisztikai kiadványokban egyre inkább központi helyet foglalt el az agártársadalom, illetve a parasztság életviszonyaival való szembesítés igénye, s társadalmi felemelkedésüknek a birtokviszonyok radikális átalakításával való összekapcsolása.[1] Publicisztikai téren az 1934-es év tekinthető a kulcsidőszaknak, amikorra egyértelműen egy széles keretű polémia bontakozott ki, melynek során a népi mozgalom képviselői, több neves gazdasági szakember (Kerék Mihály, Matolcsy Mátyás), valamint számos baloldali és jobboldali radikális politikus egyértelműen egy nagyszabású földreformban látta a kérdés megoldását.[2] A téma kapcsán megszólalók körében egyre erősebbé vált a földreformot követelők tábora, melyet a korszak egyik tekintélyes publicista-ideológusa, Szekfű Gyula is megtámogatott.[3] Egy telepítés formájában megvalósítandó földosztás már a Gömbös-kormány programjának tekintett nemzeti munkatervben is szerepelt.[4] A földművelésügyi minisztériumban pedig hamar megindult az

* Püski Levente (1965), az MTA doktora, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, puski.levente@arts.unideb.hu.

** A tanulmány az NKFI K 120197 számú pályázatának keretében és a DAB Történelmi Munkabizottságának támogatásával készült.

1 Ormos Mária: *A gazdasági világválság magyar visszhangja*. Eötvös–PolgART, Bp., 2004 (a továbbiakban Ormos: *Világválság*). 289–291.

2 Ettől eltérően Hegedűs István szerint a földkérdés 1936-tól, a telepítési törvény életbe léptetése után vált a korabeli közélet központi témájává. Hegedűs István: *Feudális eredetű maradvány vagy a modern világgazdaság része? A „nagybirtok-vita" két világháború közötti történetéhez = Doktorandusz hallgatók I. konferenciája*. Szerk: Ballabás Dániel. Eszterházy Károly Főiskola Líceum, Eger, 2013. 46.

3 Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Maecenas, Bp., 1989. 423.

4 Ennek részletes elemzésére nézve: Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom*. Kronosz, Pécs, 2018. 289–295; Nagy József: *A Gömbös-féle telepítési törvény előzményei*. Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Új sorozat XXI. Eger, 1993. 85.

anyaggyűjtő-előkészítő munka, amely újabb ösztönzést adott a téma napirenden tartásának.

A vita több okból sem hagyta hidegen gróf Károlyi Gyula Szatmár megyei nagybirtokost sem, aki egyértelműen a reformellenesek táborát erősítette. Egyrészt közgazdasági alapon, mert meg volt győződve arról, hogy a nagybirtokon hatékonyabban lehet gazdálkodni. Ebbeli meggyőződését saját tapasztalatai is támogatták, birtokain ugyanis sikeresen ötvözte a magas technológiai színvonalú gazdálkodást a pénzügyi eredményességgel.[5] Másrészt egyfajta liberális-konzervatív pozíció alapján, abból kiindulva, hogy a gazdasági-társadalmi élet alapja a magántulajdon elve, melyet nem szabad kívülről, állami eszközökkel felforgatni. Harmadrészt ösztönzőleg hatott rá, hogy a földosztást szorgalmazók többsége nem állt meg a szociálpolitika terepén, hanem azt tágabb politikai/ideológiai összefüggésrendszerben kívánta elhelyezni. Utóbbiak részéről rendre előjött érvként, hogy a földosztás egyfajta nemzeti-hatalmi küzdelem is a „feudális" és jórészt idegen eredetű arisztokrácia, valamint a nemzeti megújhodás fő letéteményesének tekintett parasztság között.[6]

Ha konkrét előzményeket keresnénk, akkor valószínűleg két tényezőt emelhetnénk ki. Egyrészt Kerék Mihálynak, a neves agrárszakembernek az 1934. őszi írásait, aki többek között azt hangoztatta, hogy az ország jövője szempontjából döntő kérdés a föld megoszlása, hogy gyökeres reformra van szükség, és hogy termelési téren az önálló családi gazdaságé, azaz a kisüzemé a jövő.[7] Másrészt azokat a sajtóhíradásokat kell említenünk, melyek szerint már a reform konkrét elemeinek a kidolgozása volt napirenden. Mellesleg Károlyi pozíciója egyáltalán nem tekinthető egyedinek, az szorosan illeszkedett abba a vonulatba, ahogyan a konzervatív tábor viszonyult a földkérdéshez, illetve az agrárszféra helyzetéhez.[8]

5 Károlyi gazdálkodására nézve részletesen: Püski Levente: *A Horthy-korszak szürke eminenciása. Károlyi Gyula (1871–1947)*. Kronosz–Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Bp., 2016. 87–92. Ez egyébként a kortársak számára is ismert volt. Lipták László publicista és politikus éppen egyik, 1935-ben megjelent írásában dicsérte Károlyi gazdaságának színvonalát, olyannyira, hogy Éber Antal, a bankélet egyik vezető alakja országgyűlési képviselőként egy ízben a következőképp nyilatkozott egy beszélgetés során: „Azt elhiszem, hogy az Esterházy Tamások lába alól kicsúszik a föld, de azt nem hiszem, hogy valaha is kicsúszik az Esterházy Móricok, Károlyi Gyulák lába alól, mert azok kitűnő gazdák, dolgoznak és takarékosodnak". Lipták László: *A magyar agrárpolitika az új idők tükrében*. Bp., 1935. 51; Magyar Hírlap 1935. dec. 13. 4.

6 Ormos: *Világválság*. 327.

7 Magyarország 1934. nov. 13. 3–4; 1934. nov. 17. 3.

8 Nézeteikre nézve lásd Bartha Ákos: *A földkérdés diskurzusa. Nép és konzervatív mesternarratíva a két világháború közti Magyarországon* = Uő: *Populizmus, népiség, modernizáció. Fejezetek a kelet-közép európai politikai gondolkodás 20. századi történetéből*. MTA BTK, Bp., 2017. 127–129.

A szatmári gróf az 1930-as évek közepére jelentős karriert tudhatott maga mögött. Már a századelő politikai küzdelmeibe is bekapcsolódott, 1919-ben egy ideig vezetője volt a szegedi ellenforradalmi kormánynak, 1930-ban külügyminiszter lett, majd 1931–32 folyamán rövid ideig a miniszterelnöki bársonyszéket is elfoglalta. Kormányfői posztjáról való lemondását követően azonban csupán a felsőház keretein belül politizált, az azonban pályája során soha nem volt rá jellemző, hogy publicisztikai tevékenységet folytasson.[9] Most azonban éppen erre szánta rá magát, és nem véletlenül. Az persze némi megnyugvással tölthette el, hogy a Gömbös-kormány földművelésügyi miniszterei – 1932–35 között Kállay Gyula, 1935 elejétől pedig Darányi Kálmán – alapvetően konzervatív politikusok voltak, akiktől távol állt mindenfajta radikalizmus.[10] A szatmári gróf így feltehetően inkább attól tartott, hogy a közéleti diskurzus jellege mégis gyakorolhat bizonyos befolyást a kormányzati reformtervekre. Vélhetően ez állhatott a hátterében annak, hogy 1935 január elején négyszemközti tanácskozást folytatott Kállay Miklós földművelésügyi miniszterrel, kifejezetten a telepítés témájáról.[11] Károlyi azonban nem állt meg az informális tájékozódásnál, hanem úgy döntött, hogy – tőle szokatlan módon – a széles nyilvánosság előtt is megszólal. Fellépésének eredményességét segítendő nem pusztán véleménynyilvánításra törekedett, hanem saját érvrendszerét kívánta szembefordítani a reformpárti csoporttal. Úgy gondolta, hogy a statisztikai/szakmai szemléletmódot előtérbe állítva, lényegében a föld népességeltartó képességére kell korlátozni a témáról folyó diskurzust. 1934-ben nagyszabású adatgyűjtésbe kezdett arról, hogy egyes nagybirtokok hogyan gazdálkodnak, pontosabban, hogy különböző formákban hány embernek adnak munkát és megélhetést. Munkája kettős célt szolgált. Egyrészt egyszerűen azt akarta szemléltetni, hogy az országban sok szakszerűen és korszerűen vezetett uradalom van, s nem igazak az elmaradottságról, feudalizmusról szóló vádak. Másrészt azzal kívánt érvelni a nagybirtok mellett, hogy bizonyítja, milyen nagyszámú munkaerőnek biztosít az megélhetést.

Károlyi először 1935. január elején állt a közvélemény elé. Saját indoklása szerint azért, mert „az utóbbi időben megindult egy részint tudatlan és tájékozatlan mozgalom", amely szerint „minden agrárbajnak oka a nagybirtok létezése és hogy ezek felosztása sokkal több ember megélhetését és boldogulását tenné lehetővé".[12] Ezután – állítását alátámasztandó – publikussá tette 29 uradalomra vonatkozó adatait, és az

9 Addigi politikai karrierjére nézve lásd Püski: *i. m.* 27–86, 104–108.

10 Ormos Mária: *Kállay Miklós (1887–1967)*. Korunk III. XV(2004). 3. sz. 70; Vonyó: *i. m.* 316–317; Kerepeszki Róbert: *Darányi Kálmán. Pályakép, személyiség, korrajz*. Kronosz, Pécs, 2018. 92–102.

11 8 Órai Ujság, 1935. jan. 5. 12. A történet csattanója, hogy Kállay pár nappal később lemondott posztjáról.

12 Pesti Napló 1935. jan. 5. 5.

ahhoz kapcsolódó számításait. Az előzetes elképzelések annyiban mindenképpen beváltak, hogy a sajtó azonnal lecsapott a témára. A vezető napilapok központi helyen és részletesen tárgyalták a témát, ami részben Károlyi személyének szólt, részben pedig korszerűnek tekinthető megközelítési módszerének. Utóbbi azt jelentette, hogy a Károlyi-féle anyaggyűjtést nem lehetett egyszerű válaszokkal elintézni, azok alapos és szakszerű vizsgálatot igényeltek. Éppen ezért hosszú és sokrétű diskurzus, illetve polémia bontakozott ki Károlyi, valamint a megszólaló publicisták és szakemberek között, s hónapokon keresztül többször visszatérő témát szolgáltattak a korabeli sajtóban. A *Budapesti Hírlap* külön mellékletet szentelt neki,[13] az Est-konszernél pedig sajátos munkamegosztást alakítottak ki: a *Pesti Napló* inkább Károlyi megnyilatkozásainak adott hangsúlyosabban teret, míg a *Magyarország* az elutasító kritikát megfogalmazó Móricz Miklósnak. Ehhez képest a történeti szakirodalom utóbb felettébb röviden intézte el az egészet: megelégedett a Károlyi-féle akció megemlítésével, egyetlen eleme kiemelésével vagy a cáfolatok egyszerű átvételével.[14] A mondottak tükrében célszerűnek tűnik részletesebben is megnézni a vita résztvevőinek állításait és érvrendszerét.

A szatmári gróf az anyaggyűjtésnél előtérbe helyezte saját és ismeretségi köre birtokait, de emellett tudatosan súlyt fektetett arra, hogy a közismerten jól gazdálkodók kerüljenek be a vizsgálati körbe. Ez 29 uradalom 241 624 holdnyi földjét jelentette, de utóbbiba – a kisüzemi gazdálkodás lehetőségeivel való összevetést szem előtt tartva – csak azoknak a mezőgazdaságilag művelhető részét (szántó, kert, rét, legelő) vette figyelembe. Számításai alapján a fenti terület 18 870 keresőnek (gazdatisztek és tisztviselők, iparosok, szegődményes cselédek, hónapos munkások) nyújtott teljes egzisztenciát. Plusz fél megélhetést biztosított 32 933 részes aratónak és cséplőnek, valamint egyéb munkásoknak, ami az előbbi számnak a felét, 16 461 keresőt foglal magában. (A feles számításoknál Károlyi abból indult ki, hogy az adott nagybirtok a különböző módon alkalmazott munkások idejének csak egy részét foglalja le.) Ehhez jön még – 70 filléres napszámmal számolva – annyi munkamennyiség, amennyi megfelel 2589 napszámosnak. Az összesen 37 920 keresőt egyúttal családosnak vette, és fejenként plusz öt személlyel számolva azt a végeredményt kapta, hogy a fenti birtokok összesen 189 600 főnek biztosítanak megélhetést. Ellenpólusként azonban – tette hozzá –, ha a földeket 20 holdas birtokokra osztják fel, akkor az csupán 11 852

13 Budapesti Hírlap 1935. jan. 20. 7–10.

14 Nagy: *i. m.* 98; Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. Püski, New York, 1983. 86. Ormos Mária pedig egy távolról sem releváns kérdést, az egyes birtoktípusok árutermelésének értékét állította a középpontba. Ormos: *Világválság.* 328. Részletesebb elemzés: Farkas Zsolt: *A földkérdés vizsgálata Károlyi Gyula két adatgyűjtése és azok korabeli sajtóinterpretációi alapján*. Szakdolgozat. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2017. (http://hdl.handle.net/2437/238284 – Utolsó megtekintés: 2021. 01. 22. A dolgozat csak hozzáférési jelszóval érhető el.)

család, 13 holdas birtokokkal számolva pedig 17 778 család megélhetését biztosítja. A számok alapján levont konklúzió szerint tehát a nagybirtok nagyjából háromszor annyi embernek tudott munkát adni, mintha kisbirtokokra lett volna felosztva a terület. Bár ebből elvileg egy teljes földosztás-ellenesség következne, Károlyi eddig nem kívánt elmenni. Csupán annyit állított, hogy nézete szerint „egy erőltetett parcellázás az agrárlakosság egy igen nagy részét megfosztaná megélhetési lehetőségétől, ami a legsúlyosabb szociális és politikai bajok előidézője lehet".[15]

Az anyaggyűjtés eltérő reakciókat váltott ki, de – igazodva Károlyihoz – egyik lap sem kívánta közvetlen pártpolitikai síkra terelni a témát, holott lehetett volna. A kormánypolitikusok közvetlenül nem nyilvánítottak véleményt, de Gömbös Gyula miniszterelnök 1935. február közepén adott rádióinterjújában úgy fogalmazott, hogy semmilyen földreformot nem akar. Helyette „folyamatos nemzeti birtokpolitikáról" beszélt, amely telepítés útján kívánja mérsékelni a latifundiumoknak egyes térségekben érvényesülő, egyoldalú túlsúlyát.[16] Eközben a kormányközeli publicisták és lapjaik kifejezetten erőteljesebb és reformpárti hangot ütöttek meg.[17] Néhány újság óvatosságból megelégedett azzal, hogy fórumot biztosított Károlyi számára, az agrárius-konzervatív körök pedig örömmel fogadták a Károlyi-féle eredményeket, és különösebb kritika nélkül közölték azokat.[18] A témával foglalkozó írások között azonban többségben voltak a bíráló, illetve elutasító állásfoglalások. Ezek egy része felszínes módon ítélte el a szatmári gróf akcióját,[19] megelégedve azzal, hogy pusztán a múlt védelmét lássa benne. Számos esetben azonban kifejezetten szakszerű elemzések is napvilágot láttak. Elöljáróban le kell szögezni, jóllehet az egész vizsgálat önbevalláson alapult, a nyers adatokat rendszerint nem kérdőjelezték meg, mint ahogyan Károlyit sem vádolták tudatos hamisítással. Ifj. Leopold Lajos szociológus egyes pontoknál korrekciót tartott szükségesnek – mindenekelőtt túlzottnak tartotta a feles munkaerő nagyságát –, ezen túl azonban alapvetően egyetértett a vizsgálati eredményekkel. Kovács Alajos, a Központi Statisztikai Hivatal igazgatója már erőteljesebben elhatárolódott az akciótól. Szerinte tévedés volt Károlyi részéről, hogy minden keresőt egyúttal családfőnek is tekintett, mint ahogy túlzásnak látta a családméreteket is, bár a keresők összlétszámát önmagában nem tekintette teljesen rossz adatnak.

15 Pesti Napló 1935. jan. 5. 5.
16 Budapesti Hírlap 1935. febr. 15. 3.
17 Árulkodó ebből a szempontból, hogy Oláh György – elismerve Károlyi magas szintű gazdálkodását – többek között azzal indokolta a felosztás szükségességét, hogy a nagybirtokok többsége rosszul gazdálkodik. Új Magyarság 1935. jan. 8. 1.
18 Köztelek 1935. jan. 13. 46; 1935. febr. 17. 134. Az agrárlap ráadásul csokorba szedte az inkább Károlyit támogató politikusok és közéleti személyek nyilatkozatait: Sigray Antal, Schandl Károly, Ernszt Sándor, Mándy Sámuel, báró Vay Miklós, Kenéz Béla. Köztelek 1935. jan. 20. 60.
19 Népszava 1935. jan. 6. 3; Új Magyarság 1935. jan. 8. 1.

Ehelyett azt állította előtérbe, hogy a felmérés erősen részleges volt. Elismerte, hogy a munkaerő-foglalkoztatás méreteire nézve országos szinten nincsenek részletes és megbízható statisztikai anyagok, ám azzal érvelt, hogy jobb híján a népszámlálási statisztikákból kellene kiindulni. Utóbbi pedig a 100 holdon felüli birtokok esetében átlagosan 24,4 fős, a 100 holdon aluliaknál ellenben 30,7 fős népsűrűséget mutat ki, ami szerinte világosan cáfolja Károlyi eredményeit.[20]

Móricz Miklós, a korszak neves statisztikusa jóval alaposabb volt Kovácsnál. Abban egyetértett vele, hogy az eredmények nem vetíthetőek ki országos méretekre. Ha ugyanis ezt tennék, akkor csak a nagybirtokra 4,1 millió fő jönne ki, miközben a teljes agrárnépesség 4,5 milliót tesz ki. Nem vádolta Károlyit hamis adatok közlésével, ellenben hangsúlyosan mutatott rá arra, hogy az anyagyűjtés – a kapott információkon túl – részben a szatmári gróf saját számításain alapul. Mindenekelőtt azt bírálta, hogy a kiválasztott területek – tendenciózusan – az országos átlagnál jóval nagyobb mértékben tartalmaznak szántóföldet, aminek természetszerűleg nagyobb a munkaerőigénye. Ő is vitatta a családok esetében az ötszörös szorzó alkalmazását, valamint minden kereső egyúttal családfőnek is tekintését. Az 1930. évi népszámlálási statisztikát idézve rámutatott, hogy bár a cselédségnél a gyermeklétszám valóban átlag feletti, de messze áll a Károlyi által feltételezettől. Az őstermelők esetében ugyanis, fejtette ki, 100 keresőre 127 eltartott jut, a cselédséget illetően ellenben 175. Emellett túlzottnak találta a részes és idénymunkások, valamint a napszámosok számát, mivel szerinte ezek egy része a cselédek családtagjaiból került ki. Végül hasonló módszertani alapra helyezkedett, mint Kovács, és népszámlálási adatokkal kívánta bizonyítani a nagybirtok rosszabb foglalkoztatási mutatóit.[21]

Károlyi kész volt reagálni a bírálatokra. Válaszában elismerte, hogy a 29 kiválasztott nagybirtok valóban a jobban kezeltek közzé tartozott, de hozzátette, ő nem is akart országos szintű adatsorral előállni. Majd megvédte számításait a családméreteknél és a feles munkaerő-számításnál egyaránt. Utóbbinál arra hivatkozott, hogy a cselédek családtagjait nem lehet más kategóriáknál számításba venni, hiszen ők aratást, részes munkát nem vállalhatnak.[22] Fellépése nem merült ki ennyiben, hanem folytatta az anyaggyűjtést, majd 1935 áprilisában nagyobb volumenű eredményekkel állt elő. Ekkor már 133 nagybirtokot vont be a vizsgálati körbe, de változatlanul azok művelt területeit figyelembe véve, ami összesen 808 389 holdat jelentett, melyen a korábbi metódust követve tagolta a felhasznált munkaerőt. Végül összesen 108 019 fővel számolt, ami családtagokkal (ötszörös szorzóval) együtt 540 095-re emelkedett. Ezzel szemben – összevetésként – a fenti terület 20 holdas birtokok esetén 40 419,

20 Budapesti Hírlap 1935. jan. 20. II.
21 Statisztikai Tudósító 1935. jan. 6. 2; Magyarország 1935. jan. 6. 3.
22 Pesti Napló 1935. jan. 8. 5.

13 holdasoknál pedig 62 184 főt tarthatott volna el.[23] Végeredményben tehát Károlyi nem csinált mást, mint ugyanazon számítási módszereket alkalmazva megerősítette az első felmérés eredményeit. Munkájának legfőbb üzenetét abban lehet megragadni, hogy miután a szélesebb vizsgálati kör is hasonló eredményeket hozott, a következtetések bizonyos fokig országos szinten is általánosíthatók lettek.

A reakciók természetesen ezúttal sem maradtak el. Voltak, akik megelégedtek bizonyos konkrét részkérdések alaposabb górcső alá vételével. Hartyányi Zoltán a Pesti Hírlapban arra mutatott rá, hogy több községnél a népszámlálások jóval kisebb népességet mutatnak ki annál, mint ami a Károlyi-anyaggyűjtés alapján várható lenne. Így például a Coburg-uradalomhoz tartozó Pusztavacs községben a számítási módszerek szerint 4765 lakosnak kellene lennie, miközben ott valójában csak 1685-en élnek.[24] Abba azonban már nem ment bele, hogy ez a birtokos adatszolgáltatására vagy Károlyi felhasználási módszerére vezethető-e vissza.

Az átfogóbb kritikák közül a Pesti Naplóban megjelent Milhoffer Sándorét azért érdemes kiemelni, mert próbált kiegyensúlyozott maradni. Közvetlenül a napszámosok nagyságrendjét vitatta, jelezve, hogy amíg Károlyi 70 filléres bérrel számolt, addig a földművelésügyi minisztérium felmérései alapján annak összege 1934-ben napi 1,2 és 1,7 pengő körül mozgott, melynek alapján természetesen kevesebb keresőt kellene számolni az adott kategóriánál. Ebből kiindulva arra a várható konklúzióra jutott, hogy a szatmári gróf anyaggyűjtéséből nem lehet általános érvényű következtetéseket levonni a nagy uradalmak népességmegtartó képességéről. Ugyanakkor annyiban mégis kész volt figyelembe venni a bírált munka eredményeit, hogy hozzátette: a telepítés formájában megvalósítandó reformot csakis célzottan, a regionális sajátosságok figyelembevételével, a nagybirtokrendszer felszámolása nélkül kell(ene) megcsinálni.[25]

A legfajsúlyosabb állásfoglalás azonban most is Móricz Miklósé volt, aki többnyire korábbi állításait ismételte meg. Rámutatott arra, hogy a vizsgálati körben bevont birtokok művelési szerkezete eltér az országos adatoktól, a felmérésből jelentős földterületek maradtak ki – elsősorban az erdők –, továbbá irreálisan eltúlzott minden esetben öttagú családokkal számolni. Hozzátette, hogy a vizsgálat a hazai nagybirtokállománynak nagyjából egynegyedét fogja át. Kritikáját alátámasztandó jelezte, hogy a Károlyi-felmérés eredményének országos kivetítése alapján 2,2 millió földnélkülivel kellene számolni, míg az 1930. évi népszámlálás csak 1,75 millió főt regisztrált. A tisztviselői és cselédlétszámot késznek bizonyult elfogadni, a napszámosoknál, valamint a részes és idénymunkásoknál azonban – tette hozzá – reálisabb lenne az egyharmados számítási mód. Így a mintegy 108 000 személy helyett legfeljebb

23 Uo. 1935. ápr. 16. 7.
24 Pesti Hírlap 1935. ápr. 17. 17.
25 Pesti Napló 1935. ápr. 28. 42.

70 000 munkás figyelembevétele lehet valós. Végül arra a következtetésre jutott, hogy szerinte a nagybirtok népesedési szempontból egyértelműen vákuumterületnek számít.[26] A neves közgazdász, Matolcsy Mátyás ugyancsak bekapcsolódott a vitába, bár nem állt elő új szempontokkal. Ő is a népszámlálásokkal jött elő, valamint a Károlyi-féle felmérésből főleg azt emelte ki, hogy a cselédek több birtokon is dolgozhatnak, így őket többszörösen meg lehet a statisztikában jeleníteni. Majd hozzátette, hogy a népszámlálások alapján egyértelműen a kisbirtok rendelkezik nagyobb népességfenntartó súllyal.[27] Károlyi ismételten reagált – valószínűleg szakmai elismertsége miatt elsősorban Móricz Miklósra figyelve –, de lényegében nem állt elő új szempontokkal vagy következtetésekkel. Így leszögezte, hogy a felmérésnél nemcsak egyes birtoktesteket hagyott figyelmen kívül – elsősorban az erdőgazdaságokat –, hanem azok alkalmazottait is. A napszámnál valóban napi 70 fillérrel számolt, de éves szinten 400 pengővel, ami már egyáltalán nem tekinthető alacsonynak. A mezőgazdasági munkásságnak a népszámlálásokban megmutatkozó nagyságrendjére vonatkozóan arra hívta fel a figyelmet, hogy az uradalmakon dolgozók egy része nem tekinthető teljesen földnélkülinek, ha pedig a napszámosok, idény- és részmunkások több birtokon is dolgoznak, akkor nem fele részben, hanem teljes személyként kellene őket figyelembe venni. A családméreteknél pedig nem követett el egyoldalúságot, mert szerinte a kisbirtokosoknál is ugyanúgy lehet ötfős családokkal számolni.[28] Miután a továbbiakban egyik oldal sem tudott előállni újabb érdemi szempontokkal és érvekkel, a vita legkésőbb 1935 júniusára lecsengett.

Károlyi annak idején azért indította el az akcióját, hogy új, korszerű és egyértelműen meggyőző érvrendszert szolgáltasson a nagybirtokok mellett és egy radikális földreform követelésével szemben. A vita során kiderült, hogy a két egymással markánsan szembenálló oldal alapvetően elbeszélt egymás mellett. Amíg a szatmári gróf saját eredményeit védte, addig a vele szemben álló szakemberek és publicisták alapjaiban kérdőjelezték meg a felmérés hitelességét, és a népszámlálások egyes kiválasztott adatsorait szegezték szembe vele. A bírálatok számos esetben egymást erősítve mutattak rá a Károlyi-felmérés problematikus elemeire, bár ebbéli buzgalmukban nem vettek észre egy egyszerű számítási hibát. A keresők összlétszáma ugyanis az új anyaggyűjtésnél csak akkor jöhetett volna ki, ha a hónapos munkásokat teljes egészében figyelembe veszik. Érdemesnek tűnt próbaként megvizsgálni, hogy milyen eredményeket hozna a felmérés, ha bizonyos fokig figyelembe vennénk a megfogalmazott szakmai kritikákat. A napszámosok esetében meghagytam a Károlyi-féle számítási

26 Budapesti Hírlap 1935. ápr. 16. 14.
27 Pesti Napló 1935. jún. 2. 7.
28 Uo. 1935. ápr. 24. 7.

módot,[29] a másik kettőnél azonban korrekcióra került sor. Ugyanakkor elfogadtam a szatmári gróf azon érvelését, miszerint egy földreformnál valóban nem lehet a teljes területtel, hanem csak annak kisbirtok formájában is művelhető részével számolni. A családméretek kérdését ugyanakkor teljesen kizártam, mert ennek vizsgálata az adott keretek között végképp lehetetlen vállalkozásnak tűnik.

	Károlyi foglalkoztatási adatai a második felmérés alapján	**A módosítások alapján készült adatsor**
Gazdatiszt és tisztviselő	1260	1260
Iparos	3656	3656
Cseléd	29 119	29 119
Hónapos cseléd	24 326 12 163 (felezve)	8109 (harmadolva)
Részes arató, cséplő, kapás és idénymunkás	87 397 42 198 (felezve)	28 132 (harmadolva)
Napszámos	7460 (napi 70 fillér)	7460
Összesen	95 856 (korrigált szám)	77 736

A korrekció tehát – várható módon – egyértelmű csökkenést hozott, s mellesleg nem áll távol a Móricz által valósnak vélt munkásszámoktól. Kérdés persze, hogy ez mivel vethető össze, minthogy a korszakban nem volt egyértelmű konszenzus a szükségesnek/kívánatosnak ítélt kisbirtok nagyságáról. Károlyi maga 13 és 20 holddal számolt, s utóbbi alapján 40 419, előbbi esetében pedig 62 184 kereső jött ki eredményként. A neves agrárszakember és nem mellesleg erősen reformpárti Kerék Mihály 1934 őszén maga is úgy fogalmazott, hogy az önálló családi gazdaság mérete ideális esetben 15-20 hold kellene, hogy legyen.[30] Két további szempontot is figyelembe kell azonban venni. Egyrészt Kerék azért állt ki a fenti földméret mellett, mert szerinte az képes lekötni egy család munkaerejét, tehát ekkora méret esetében nem egy keresővel kellene számolni. Másrészt egyes korabeli számítások szerint az uradalmi cselédek jövedelmének eléréséhez legalább hétholdas birtok megléte feleltethető meg.[31] Ezt némileg megemelve, 10 holdas birtokokkal számolva, a felmérésbe bevont földeknél 80 838 keresővel számolhatunk. A fenti adatok tehát azt mutatják, hogy viszonylag magas szinten gazdálkodó uradalmakat figyelembe véve, nincs drasztikus

29 A napi 70 fillérhez kapcsolt évi 400 pengős jövedelem a korabeli kutatások alapján nem tekinthető alacsonynak.

30 Magyarország 1934. nov. 17. 3.

31 Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Bp., 2003. 326.

eltérés abban, hogy a két birtoktípus mekkora nagyságrendű munkaerőt köt le, s az, hogy a mérleg nyelve hova billen, jelentős mértékben a kisgazdaság tervezett méretétől függ.

Végeredményben a vita csak kevéssé befolyásolta a kérdés kapcsán kialakult álláspontokat. Károlyi ugyan az eredményei értékelésénél igyekezett visszafogott maradni. Már első megnyilatkozásakor jelezte, elfogadja, hogy a kisbirtokok erősítése időszerű feladat, de szerinte elegendő egy, az állam által irányított mérsékelt „birtokforgalom", melyet egyes vidékeken telepítés egészít ki. Anyaggyűjtési eredményei azonban mást mutattak. Ha csak annyit vállalt volna fel, hogy cáfolja azt a közkeletű állítást, miszerint a nagybirtok „csak kis számú mezőgazdasági munkával foglalkozónak ad kenyeret", valószínűleg megalapozottabb, védhetőbb lett volna az álláspontja. Ő azonban arra törekedett, hogy látványosan és egyértelműen prezentálja a nagybirtok fölényét szociális téren, s ennek érdekében kész volt túlzó, így megkérdőjelezhető és támadható számítási módszereket is alkalmazni. Ráadásul bármennyire próbált nyitott lenni, anyagyűjtése azt a közvetett üzenetet hordozta, hogy eredményei általánosíthatóak, s ha a nagybirtok ennyivel jobb teljesítményt produkál, akkor semmi szükség földosztásra. A reformpárti tábor így értelmezte az egész akciót, s ennek megfelelően részesítette a szatmári grófot határozott elutasításban.

A vita ugyanakkor egy további tanulsággal is járt a statisztika felhasználhatóságának korlátaival kapcsolatban. Elvileg a földreformkérdés tárgyalásánál akkor lehetett volna az érveket szakszerű módon támogatni vagy cáfolni, ha rendelkezésre álltak volna teljes körű, megbízható és országos méretű felméréseken alapuló üzemstatisztikai kimutatások. Mellesleg erősen kérdéses, hogy elvárható-e egy ilyen alapos, átfogó és hatalmas munkával járó felmérési vizsgálat lefolytatása az államigazgatási szervektől. Ennek híján azonban a földreformpárti és a vele szemben álló tábor egyaránt közvetett módszereket alkalmazott: Károlyi az egyéni, tendenciózusan válogatott és elkerülhetetlenül részleges anyaggyűjtést, az ellentábor pedig népszámlálási és birtokszerkezeti forrásokat. A statisztika tehát egyfajta támogató szerepet töltött be, jelezve a hozzá fűzött objektivitás korlátait. Konkrétan pedig arra mutatott rá, hogy az egyszerű mennyiségi mutatók számbavétele mellett a velük végzett csoportosítási és számítási eljárások mennyire befolyásolhatják a végeredményt.[32] A vita ugyanakkor azt is jelezte, hogy a szélesebb közvélemény felé a világos, könnyen átlátható üzenetek hatásosabbak, a konzervatív tábor pedig a Károlyiénál sokkal egyszerűbb, jobban interpretálható adatokkal tudott előállni. Tátray István közgazdász-mérnök 1936-os elemzésében már arra fókuszált, hogy szerinte a szétoszthatóés családi keretekben művelhető földnagyság – az igénybevételnél 500 holdas határral számolva

32 A kérdésre nézve lásd Gyáni Gábor: *A statisztika, mint konstruált és/vagy objektív történeti adat*. Statisztikai Szemle 96(2018). 3. sz. 245–254.

– nagyjából 2 millió holdat tenne ki, amelyből nem lehet 1,5 millió földnélküli és törpebirtokos igényeit kielégíteni.[33]

Az anyaggyűjtés értékelése, illetve a vele kapcsolatban megfogalmazott reakciók ugyanakkor rámutattak, hogy a téma messze túlmutatott a szorosan vett népesség- és munkaerő-megtartás kérdésén. Kerék Mihály 1934 őszén egyértelműen úgy fogalmazott, hogy termelési téren a kisüzemé a jövő. Matolcsy pedig a vita végén, 1935. június elején ismételten azt hangoztatta, hogy nemzetvédelmi szempontból is szükséges a nagybirtokok paraszti kézbe juttatása.[34] Jóval komplexebb kérdéskörről volt tehát szó annál, mint ahogy azt a Károlyi-féle – szándékát tekintve – problémaegyszerűsítő megközelítéssel el lehetett volna intézni. Időnként ugyan napvilágot láttak megértőbb és nyitottabb állásfoglalások. Maga Móricz éppen a polémia időszakában, a Cobden-Szövetségben megtartott előadásában fejtette ki, hogy miután „a kisbirtok üzemi formája kezdetleges, a különböző birtoktípusok között eltartóerő tekintetében nincs olyan nagy különbség, mint amilyennek azt vélni lehet, és így a birtokfelosztástól nem lehet túl nagy népsűrítő hatást várni".[35] Álláspontját azonban nem kísérelte meg összhangba hozni a Károlyi-féle akcióval szemben megfogalmazott kritikájával. A népi írók mozgalmát erősítő Kovács Imre pedig az 1940-es évek elején jutott arra az elgondolásra, hogy a két üzemtípus „nem ellensége, hanem kiegészítője egymásnak".[36]

A fenti megnyilvánulások azonban szórványosnak tekinthetőek. A két oldal igen kevés hajlandóságot mutatott a másik fél szempontjainak és érveinek a megfontolására,[37] csekély volt a hajlandóság az érdemi közeledésre, s a diskurzust inkább a konfliktusvállaló és erősítő interpretációk dominálták.[38] A Károlyi-féle akció végeredményben – különböző okok miatt – nem érhette el fő célját. Hatása is kimerült abban, hogy rövid időre a szatmári gróf egyfajta diskurzusirányítói szerephez jutott, utóbb néhány konzervatív szakember hivatkozott rá, illetve anyaggyűjtése hozzáértő szakmai kezekben (Scherer Péter Pál) könyv formában is megjelent.[39]

33 Tátray István: *A magyar földbirtokpolitika feladatai*. Magyar Kultúra 1936. ápr. 201–203.
34 Pesti Napló 1935. jún. 2. 7.
35 Budapesti Hírlap 1935. febr. 27. 6.
36 Papp István: *Föld, Föld! = Népiblog. Az elmúlt évek írásai (2014–2016)*. Szerk. Bartha Ákos–Paár Ádám–Péterfi Gábor. L'Harmattan, Bp. 2016. 236.
37 Ennek konkrét jeleként Károlyi végig ragaszkodott az ötfős családokhoz, az ellentábor pedig a nagybirtok területéhez rendre hozzá kívánta számítani a kisüzemi módon nem hasznosítható területeket is.
38 Bartha: *i. m.* 76.
39 Scherer Péter Pál: *A nagybirtok*. Bp. 1939.

IN DEFENSE OF LARGE-SCALE HOLDINGS. THE DATA COLLECTION OF GYULA KÁROLYI IN 1935

Keywords: *agrarian society; land reform; farming; labor force; large-scale holding; peasantry; statistics*

By 1934 the situation of the agrarian society and the demand for a land reform became a leading theme in the Hungarian public life. Several anti- and pro-reform writings came to light in the public discourse, but the latter became more and more dominant, which inspired count Gyula Károlyi to play a more proactive role. Károlyi strove to simplify the debate and – by focusing on a sole central issue – he stood by the necessity of the survival of large estates. At the beginning of 1935 Károlyi collected data on the economic management of 29, and later of 133 demesnes. Based on these, he made calculations and came to the conclusion that a well-managed large-scale holding with intensive farming can provide for more people than a land of similar size divided into 13 or 20-acres (Hungarian acre = 0,57 hectare) small-scale farms. While the Gömbös administration did not deliver its opinion directly on the results of the data collection, the subject still had a special resonance in the contemporary press. Criticizing and dismissive writings were in majority. Primarily, the works of the well-known statistician, Miklós Móricz had the greatest effect on public opinion. Móricz and others challenged the accuracy of Károlyi's calculations putting the data of census surveys against them. Ultimately, a massive debate emerged, which provided a topic for the contemporary press for half a year starting from January 1935. During the debate, neither party was able to prove his standpoint in an unequivocal manner, which shows the limits of the statistical method. The controversy did not bring the opinions closer to each other, and neither camp expressed a willingness to consider the statements and arguments of the opposing side. Finally, the study briefly concludes on the – severely limited – effects of Károlyi's actions.

ÎN APĂRAREA DOMENIILOR ÎNTINSE. COLECȚIA DE DATE A LUI GYULA KÁROLYI DIN 1935

Cuvinte-cheie: *societate agrară; reformă agrară; activitate agricolă; forță de muncă; mari domenii; țărănime; statistică*

Începând cu 1934 situația societății agrariene și necesitatea unei reforme agrare devenise o temă centrală a vieții publice din Ungaria. În discursul public s-au proliferat mai multe scrieri anti- și pro-reformiste, cele în favoarea reformei devenind din ce în ce mai dominante. Acest lucru a determinat activitatea intensă a contelui Gyula Károlyi care urmărea simplificarea dezbaterii și – prin concentrarea pe întrebarea centrală a problemei – dovedirea necesității conservării marilor domenii din Ungaria. La începutul anului 1935 Károlyi a centralizat datele privind administrarea a 29, mai apoi a 133 de astfel de domenii. Prin analiza datelor a ajuns la concluzia că un domeniu mare bine-administrat și cu activitate agricolă intensă putea susține mai multe persoane decât un teren cu o suprafață similară, dar împărțit în loturi a câte 13 sau 20 de iugări. Cu toate că guvernul Gömbös nu s-a pronunțat în mod direct despre rezultatele anchetei, tema a avut un ecou pronunțat în presa contemporană. Majoritatea scri-

erilor au avut însă un ton critic, respingând rezultatele acesteia. Dintre toate, lucrările lui Miklós Móricz, un statistician renumit al vremii, au avut cel mai puternic efect asupra opiniei publice. Atât el, cât și alții au contestat acuratețea calculelor lui Károlyi și i-au confruntat datele cu informații din recensămintele vremii. Între cele două tabere s-a iscat o dezbatere amplă, care devenise o temă constantă a presei din prima jumătate a anului 1935. Niciuna dintre părți nu a reușit însă să-și demonstreze în mod convingător poziția, fapt ce evidențiază și limitele metodologice ale statisticii la vremea aceea. Părțile nu s-au arătat receptive la ideile taberei opuse, astfel în ciuda polemicii intense opiniile și convingerile lor nu s-au apropiat. În final autorul a ajuns la concluzia că străduințele contelui Gyula Károlyi au rămas fără un efect semnificativ în rezolvarea problemei enunțate.

Barta Róbert*

ANGOLBARÁT ARISZTOKRATÁK A HORTHY-KORSZAKBAN. MÁRFFY-MANTUANO JUDIT KAPCSOLATRENDSZERE**

Kulcsszavak: *Márffy-Mantuano Judit; Judith Listowel; Horthy-rendszer; brit–magyar kapcsolatok; angolbarát arisztokrácia*

BEVEZETÉS

A magyar arisztokrácia politikai, közéleti szerepet vállaló tagjainak egy része, szerteágazó családi kapcsolataikat is kihasználva, a 20. században aktív nemzetközi tevékenységet fejtett ki, ami ugyan nem minden esetben bizonyult hasznosnak, de kétségkívül alakította, befolyásolta az akkori Magyarországról külföldön alkotott képet. Ebbe a körbe tartozott Márffy-Mantuano Judit, aki a manapság divatos, és az angol nyelvű történetírás által kedvelt kifejezéssel élve, a nonkonformista (*noncomformist)*[1] arisztokraták köreiben mozgott. Persze nem elsősorban azért, mert hölgyként szerzett nemzetközi ismertséget, hanem inkább kalandos, az elvárt és megszokott arisztokrata életmódtól eltérő karrierje, szerteágazó hazai és külföldi kapcsolatai miatt, és annak okán, hogy „polgári" foglalkozással rendelkezett (közgazdász és újságíró volt), ami életének nagyobb részében a megélhetést jelentette számára.[2]

* Barta Róbert (1966), PhD, történész, intézetigazgató, tanszékvezető egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, barta.robert@arts.unideb.hu.

** A tanulmány az NKFI K 120197 számú pályázatának keretében és a DAB Történelmi Munkabizottságának támogatásával készült. Az írás *A magyar arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolatai és szerepvállalása*. Szerk. Papp Klára–Püski Levente–Novák Ádám. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2019. kötetben megjelent munka átdolgozott változata.

1 A szó eredeti jelentései: 1. Olyan személy, aki a hivatalos anglikán egyházon kívül van. 2. Aki elveti az általánosan elfogadott szabályokat, a szokványostól eltérő módon él és cselekszik. Lásd https://www.merriam-webster.com/dictionary/nonconformist (Utolsó megtekintés: 2020. 01. 22.) A korabeli brit arisztokrácia köreiből leginkább Winston S. Churchillre alkalmazták ezt a kifejezést. Erről bővebben John Charmley: *Churchill. The End of Glory. A Political Biography.* Hodder&Stoughton, London, 1993. 7–139.

2 Márffy-Mantuano Judit életéről és tevékenységéről mindeddig nem készült összefoglaló történeti munka. 1943-ban Londonban megjelent angol nyelvű könyve (*This I Have Seen*)

A tanulmányban Márffy-Mantuano Judit pályafutását és kapcsolatrendszerét elsősorban angliai tevékenysége tükrében vizsgálom. Mindezzel azt kívánom alátámasztani, hogy a két világháború közötti és részben az 1945 utáni, politizáló magyar arisztokrácia szignifikáns részét alkották az ún. nyugatbarát (*anglofil*) személyiségek, még akkor is, hogyha tevékenységük jórészt az informális kapcsolatok világában, a nagypolitika és a diplomácia második, harmadik vonalában zajlott, és sokszor csak közvetetten befolyásolta az események menetét.[3]

CSALÁD ÉS PÁLYAFUTÁS

Márffy-Mantuano Judit apai ágon a Vas megyei (verseghy) Márffyak (az 1754–55. évi országos nemesi összeírás alapján) és a 12. századig visszavezethető itáliai (olai és modenai) Mantuano családok összeolvadásából, itáliai ágról illusztris arisztokratának számított. A Mantuano családi legendárium egy, a szentföldi keresztes hadjáratokban is harcoló lovagig vezette vissza a család eredetét, amit a családi címer szimbolikája is kifejezett (vörös mezőben koronán átszúrt fekete kardot tartó kar; sisakdísz: két fekete sasszárny között a kard). Ugyanakkor anyai ágon (Maár Ilona) jobbára köznemesi ősei voltak.[4] A verseghy Márffyak nevét és nemesi címét 1902-ben ruházták át Mantuano Raoulra, innentől kezdve használták a kettős családnevet (Márffy-Mantuano). Márffy-Mantuano Judit édesapja Mantuano Raoul (Rudolf, Rezső) hat nyelven beszélt, diplomataként az Osztrák–Magyar Monarchia római nagykövetsé-

önéletrajzi ihletésű, és pályafutásának első szakaszát tekinti át. A továbbiakban lásd még Lajos Z. Tamás: *Egy rendkívüli utazás*. Novum Publishing, Bp., 2017; András D. Bán: *Hungarian-British Diplomacy 1938–1941. The Attempt to Maintain Relations.* Routledge, London, 2004. 73–74; Andrea Orzoff: *Battle for the Castle. The Myth of Czechoslovakia in Europe, 1914–1948.* Oxford University Press, Oxford, 2009; *Judith, Countess of Listowel*. The Telegraph, July 22, 2003 (a továbbiakban *Judith Listowel – Obituary*). (https://www.telegraph.co.uk/news/obituaries/1436725/Judith-Countess-of-Listowel.html – Utolsó megtekintés: 2019. 09. 24.); *Egy kalandos életű magyar származású újságírónő harcos száz éve*. 24.hu 2003. 07. 21. (https://24.hu/belfold/2003/07/31/egy_kalandos_elet_369_magyar/ – Utolsó megtekintés: 2019. 09. 24.); Ötvös István: *Államvédelem a kalapszalon nyomában. Márffy Mantuánó Tamás sikertelen beszervezési kísérlete.* Kommentár 2012. 2. sz. 71–79. (http://kommentar.info.hu/cikk/2012/2/allamvedelem-a-kalapszalon-nyomaban---marffy-mantuano-tamas-sikertelen-beszervezesi-kiserlete – Utolsó megtekintés: 2020. 01. 22.)

3 Az 1945 előtti angol–magyar kapcsolatokra és az angolbarát magyar elitre legújabban Frank Tibor: *Britannia vonzásában. Angol-amerikai történelmi tanulmányok.* Gondolat, Bp., 2018.

4 Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. 7. Maár. https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Kempelen-kempelen-bela-magyar-nemes-csaladok-1/7-kotet-C47F/maar-C480/ (Utolsó megtekintés: 2020. 01. 22.)

gén szolgált, közgazdasági szaktudósító és minisztériumi osztálytanácsos volt. Politikai nézeteiről, azontúl, hogy Tisza István híve volt, sokkal többet nem tudunk. Az 1903. július 12-én, Kaposváron született Juditnak egyetlen fiútestvére volt, az 1907-ben született Tamás, akinek mozgalmas életútja[5] számos ponton befolyásolta nővére pályafutását. Márffy-Mantuano Judit 1914 és 1926 között Budapesten élt, viszonylagos létbiztonságban, bár a haláláról megemlékező The Telegraph 2003-as cikkében kiemelte, hogy az ifjú hölgy időnként fel-fellobbanó forradalmi radikalizmusát vélhetően az 1918–19-es forradalmak szemtanújaként szerezte. Ezzel együtt mélyen hívő római katolikus volt, és felháborította az 1919-es vöröskatonák harsány ateizmusa és egyházellenessége. Az arisztokrata körökben átlagosan induló életpálya azzal vett szokatlan fordulatot, hogy Márffy-Mantuano Judit 1926 és 1929 között a London School of Economics hallgatójaként közgazdaságtant tanult, a korszak neves, többnyire baloldali, liberális szakembereit hallgatva (Eileen Power középkorászt, Harold Laski közgazdászt, Leonard Hobhouse szociológust).[6] Jórészt egyetemi oktatóinak hatására a londoni évek alatt érlelődött meg benne az elhatározás, hogy újságírói pályára lép, amelyet édesapja teljesen haszontalan tevékenységnek tartott: „Tudod mit jelent újságírónak lenni? Az egy olyan személy, akit sohasem engednek be egy ház főbejáratán, a zsebében pedig egy állandóan szivárgó tintásüveg van és mellesleg sohasem józan".[7]

Az apai intelmek ellenére Márffy-Mantuano Judit mégis az újságírói pályára lépett. Döntésében nagy szerepet játszott a munkával járó folyamatos külföldi utazások lehetősége, és az, hogy londoni tanulmányai alatt ismerkedett meg William Hare-rel (5th Earl of Listowel),[8] aki angol–ír származású arisztokrataként baloldali (munkáspárti) nézeteket vallott, ugyanakkor a brit politikai elit első vonalába tartozott. 1932-től folyamatosan brit felsőházi tag volt, 1941 és 1944 között a Lordok Házának munkáspárti frakcióvezetőjeként politizált. 1944–1945 között, majd 1947–1948 között India és Burma ügyeiért felelős miniszter, később Clement C. Attlee kormányában postaügyi, majd mezőgazdasági és halászati ügyi miniszterként tevékenykedett. Politikai pályafutását Ghána utolsó brit kormányzójaként (1957–1960) fejezte be.

5 Márffy-Mantuano Tamásról bővebben lásd Ötvös: *i. m.*

6 A családban az angliai tanulmányoknak kiemelt jelentősége volt, mert Márffy-Mantuano Judit öccse, Tamás is angliai egyetemre, Cambridge-be járt, mielőtt 1930-ban magyar külügyi szolgálatba lépett.

7 *Judith Listowel – Obituary*.

8 William Hare, 5th Earl of Listowel (1906–1997) angol–ír származású munkáspárti politikus. Márffy-Mantuano Judit 1933 és 1945 között volt a felesége. Házasságukból 1935-ben egy lány született. Earl of Listowelről bővebben lásd http://www.thepeerage.com/p3817.htm#i38165 (Utolsó megtekintés: 2020. 01. 23.) Lányukról, Lady Deirdre Elisabeth Mary Freda Hare-ről bővebben lásd http://www.thepeerage.com/p3819.htm#i38190 (Utolsó megtekintés: 2020. 01. 23.)

Márffy-Mantuano Judit családjában William Hare-t időnként kommunistának tartották,[9] ami persze túlzás volt, mindenesetre Juditot ez nem zavarta, és újságíróként számos esetben profitált férje politikai kapcsolataiból. Noha a Budapesten 1933-ban megkötött házasságuk,[10] amely az év egyik nagy társasági eseménye volt, csak 12 évig tartott, a hagyományos, konzervatív elveket valló Márffy-Mantuano Judit haláláig viselte a Lady (Judith) Listowel és/vagy a Judith Hare nevet, és ezzel együtt 1945 után is folyamatosan felhasználta volt férje szerteágazó baloldali, munkáspárti politikai és nemzetközi kapcsolatait.

MÁRFFY-MANTUANO JUDIT ANGLIAI TEVÉKENYSÉGE ÉS KAPCSOLATAI

A rendkívül energikus Márffy-Mantuano Judit 1926 és 1939 között szinte egész Európát bejárta. 1936-ban az Egyesült Államokban is járt, és ebben az évben még egy hathetes szovjetunióbeli körutat is tett. Az 1944-ben, már negyedik kiadásban megjelent önéletrajzi ihletésű könyvében[11] rövid időrendi fejezetekben írt családjáról, gyerekkoráról, tanulmányairól, utazásairól, és mindezt a korszak neves személyiségeivel készített interjúi fogták keretbe. 1939 augusztusában a Galeotto Ciano gróf olasz külügyminiszterrel készült interjújában, burkolt formában ugyan, de felhívta a világ figyelmét a várható német katonai agresszió veszélyeire. Még 1932 nyarán a berlini operában találkozott, és rövid beszélgetést folytatott Adolf Hitlerrel, aki egyáltalán nem tett rá kedvező benyomást. Ezek után érthető, hogy a nemzetiszocialistákkal kapcsolatban többször is figyelmeztette távoli rokonát, gróf Teleki Pált, akinek egyetemi gazdaságföldrajzi előadásait 1926 előtt a budapesti egyetemen több alkalommal is látogatta. A Teleki-rokonság Márffy-Mantuano Judit öccsének, Tamásnak volt köszönhető, aki 1934-ben Teleki lányt vett feleségül (Teleki Margit Saroltát), akinek

9 Lajos Z.: *i. m.* (https://www.novumpublishing.hu/koenyvek/eletrajz-politika-kortoertenet/toertenelmi-eletrajzi/egy-rendkivueli-utazas.html?tx_mdprodukte_pi1%5Bmode%5D=reading&tx_mdprodukte_pi1%5Bpointer%5D=0&cHash=06ffefe77f4e889dcfd024bf781c5470 – Utolsó megtekintés: 2019. 01. 23.)

10 Eljegyzésükről és közelgő esküvőjükről még a Prágai Magyar Hírlap 1933. május 4-i száma (6. old.) is közölt egy rövid hírt, kiemelve, hogy a rendkívül művelt és feltűnő szépségű Márffy-Mantuano Judit a cambridge-i egyetemen ismerkedett meg William Hare-rel. A cikk azt is hangsúlyozta, hogy a Prágai Magyar Hírlap korábban az újságírónő több írását is közölte. Lásd https://library.hungaricana.hu/en/view/PragaiMagyarHirlap_1933_05/?query=Pr%C3%A1gai%20Magyar%20Hirlap%201933.%20m%C3%A1jus%204.&pg=15&layout=s (Utolsó megtekintés: 2020. 01. 23.)

11 Judith Listowel: *This I Have Seen.* 4th Impression. Faber and Faber, London, 1944 (a továbbiakban Listowel: *This*). 327.

édesanyja, Teleki Eduardina a kővárvidéki Teleki-ághoz, édesapja, Teleki Domokos a széki Teleki-ághoz tartozott.[12] Márffy-Mantuano Judit 1940 májusában Teleki Pál miniszterelnökkel hosszabb interjút készített, melyben a magyar miniszterelnökkel együtt hangsúlyozta, hogy Magyarországnak rendkívüli kockázattal jár a hitleri külpolitikát támogatni és követni, mert az egy európai nagyhatalom külpolitikája, amelyben csak alárendelt szerepünk lehet. Márffy-Mantuano Judit hasonló figyelmeztetést küldött Cianón keresztül Mussolininek is. 1932-ben Berlinben, az akkorra már nemzetközi ismertséget szerzett magyar újságírónő interjút készített Ernst Franz Sedgwick Hanfstaengl-lel, a náci párt sajtófőnökével, akit nemzetiszocialista párttársai csak „Putzi"-nak neveztek.[13] A náci gazdaságpolitikát firtató újságírói kérdésekre Hanfstaengl olyan ostoba válaszokat adott, hogy a cikk megjelenése után a dologból nemzetközi botrány kerekedett. Két évvel később, immár Lady Listowelként, férjével együtt újra Németországba utazott, ahol a frissen felállított koncentrációs táborokban kívánt vizsgálódni. Ehhez nem kapott hivatalos engedélyt, és William Hare-rel együtt felkerült azok listájára, akiket Anglia tervezett német megszállásakor el kellett fogni. A Listowel házaspár tehát ugyanúgy feketelistára került, mint Winston S. Churchill későbbi irodalmi és sajtóügynöke, Révész Imre (Emery Reves), aki, felszámolva sajtóirodáját, már 1933-ban elmenekült Berlinből.[14] Márffy-Mantuano Judit éles fasizmus- és náciellenessége, amely az antikommunizmussal együtt egész pályafutását jellemezte, valószínűsíthetően az olasz fasiszta és a német nemzetiszocialista berendezkedés kapcsán szerzett gyakorlati élményekből táplálkozott. Az 1944-ben, immár negyedik kiadásban megjelent első könyvének (*This I Have Seen*) utolsó fejezete hosszan tárgyalja Magyarország német megszállását, nem rejtve véka alá a szerző erőteljes náci- és nyilasellenességét.[15]

A Magyarság, a Nemzeti Újság, valamint a Pester Lloyd londoni tudósítójaként dolgozó Márffy-Mantuano Juditnak azonban még kiváló arisztokrata kapcsolataival sem volt egyszerű a brit politikai és diplomáciai elit első vonalához férkőznie. Ehhez

12 Lásd http://www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=2571 (Utolsó megtekintés: 2020. 01. 23.) Ez úton szeretnék köszönetet mondani Ablonczy Balázsnak a Márffy-Mantuano és Teleki családi kapcsolatok felderítésében nyújtott segítségéért.

13 Ernst Franz Sedgwick Hanfstaengl (1887–1975) amerikai–német származású üzletember. Az 1920-as években az NSDAP lelkes támogatója, a *Mein Kampf* és a náci pártlap, a *Völkischer Beobachter* kiadásának egyik finanszírozója. 1933-ig a náci párt sajtófőnöke. Később kegyvesztett vált, Svájcba, majd az Egyesült Államokba menekült, ahol tevékeny részese volt a náci elit megismerésével és jellemzésével kapcsolatos amerikai kutatásoknak. Életéről bővebben lásd https://ww2gravestone.com/people/hanfstaengl-ernst-franz-sedgwick-putzi/ (Utolsó megtekintés: 2020. 01. 23.)

14 Révész Imre (Emery Reves) pályájáról bővebben lásd Barta Róbert: *Az államférfi és a világpolgár. W. S. Churchill és Emery Reves.* Attraktor, Máriabesnyő, 2013 (a továbbiakban Barta: *Az államférfi*).

15 Listowel: *This.* 214–241.

minden követ meg kellett mozgatnia, amit jól szemléltet az, hogy 1935-ben hogyan jutott el a ritkán nyilatkozó Winston Churchillhez. Az eset szemléletesen mutatja a korabeli brit elitben működő politikai, közéleti, informális kapcsolati hálókat: „A mellőzött és anyagi gondokkal küszködő Churchillt tisztelője, a filmmogul Korda Sándor környékezte meg. Tisztes előleg ellenében felkérte, hogy írjon filmet V. György királyról, aki akkor ünnepelte trónra lépésének harmincadik évfordulóját. Hogy a forgatókönyv formailag is jó legyen, Korda elküldte Churchill Chartwell-i kastélyába két legjobb szkriptíróját, Anthony Asquith-et és Bíró Lajost […] Bíró Lajos felesége, Vészi Jolán, a Pester Lloyd főszerkesztőjének, Vészi Józsefnek *(Sárközy Mátyás dédnagyapja – B.R.)* volt a lánya. A lap megbízásából Márffy-Mantuano Judit utat talált Churchill-hez”.[16] Sárközy Mátyás és az interjút publikáló Lojkó Miklós is kiemeli, hogy Márffy-Mantuano Judit mennyire meglepődött Churchill alapos tudásáról a közép-európai régió történetét illetően. Ez valószínűleg Emery Revesnek volt köszönhető, aki folyamatosan ellátta Churchillt a térség országairól szóló információkkal. Reves nemzetközi sajtóügynökségén (Cooperation Press Service) keresztül 1937 júliusa és 1938 júliusa között a Pesti Hírlap, a Pester Lloyd és Az Újság hasábjain tizenöt Churchill-cikket jelentetett meg.[17] Ugyanakkor Churchillnek ez a fajta tájékozottsága a háború végére már alig volt érzékelhető. Amikor a potsdami értekezlet során Sztálin kérdést intézett hozzá London magyarországi szándékait illetően, a brit államférfi egyszerűen nem tudott válaszolni. Churchill ilyen irányú felkészületlensége még saját delegációjának tagjait is meglepte.[18]

A Judith Listowel néven tíz önálló kötetet[19] publikáló újságírónő irodalmi munkássága 1932-ben kezdődött, amikor angolra fordította Viski Károly néprajztudós-

16 Sárközy Mátyás: *Vízszintes zuhanás. Naplójegyzetek, 2006–2007*. Kortárs 51(2007). 7–8. sz. (július–augusztus). (http://epa.oszk.hu/00300/00381/00117/sarkozi.htm – Utolsó megtekintés: 2020. 01. 23.); Miklós Lojkó: *Churchill, Eden and Hungary = British-Hungarian Relations Since 1848*. Eds. László Péter–Martin Rady. Hungarian Cultural Center London–School of Slavonic and East-European Studies, University College London, London, 2004. 217–235.

17 Barta: *Az államférfi.* 59.

18 John Lukacs: *A párviadal.* Gondolat, Bp., 1993. 362. Idézi Bán D. András: *A közép-kelet-európai brit külpolitika és Magyarország 1939–1947 = Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században.* Szerk., bev. Romsics Ignác. Teleki László Alapítvány, Bp., 1995. 146.

19 *This I Have Seen* (1943); *Crusader in the Secret War* (1952); *The Golden Tree: The Story of Peter, Tomi and Their Family Typifies to Enduring Spirit of Hungary* (1958); *Manual of Modern Manners: A Practical Up-To-Date Guide For All Ocassions* (1959; reprint 1960); *The Modern Hostess: a Practical Guide to Entertaining with Ease and Economy on All Ocassions* (1961); *The Making of Tanganyika* (1965); *Dusk on the Danube* (1969); *Idi Amin* (1973); *The Other Livingstone* (1974); *A Habsburg Tragedy: Crown Prince Rudolf* (1978).

nak a magyar parasztság népszokásairól szóló munkáját.[20] Későbbi szépirodalmi tevékenysége jól tükrözte pályájának alakulását és szerteágazó érdeklődését. A családi gyökereket, hátteret, egyéni életsorsokat bemutató munkái (*This I Have Seen*; *The Golden Tree*) mellett nagy sikert arattak és több kiadásban is megjelentek a társasági élettel, az előkelő háztartások és szalonok vezetésével, szervezésével kapcsolatos kézikönyvei (*Manual of Modern Manners; The Modern Hostess*). A társadalom, a közélet, a politika és a történelem iránti mélyebb érdeklődését jelezte két munkája: az 1920-as évekbeli magyar városi társadalom viszonyait rövid történetekben bemutató, *Dusk on the Danube* című, 1969-ben megjelent könyve és a tragikus sorsú, Habsburg Rudolf trónörökösről szóló, nagyobb terjedelmű, monografikus feldolgozás (*A Habsburg Tragedy*). Ez utóbbi kötet bizonyos tekintetben Rudolf trónörökös öngyilkosságát a pszichotörténelem kutatási szempontjait és módszereit alkalmazó, későbbi történeti feldolgozások[21] előfutárának tekinthető. Afrika iránti érdeklődése, mely különösen 1945 után erősödött meg, részben volt férjének afrikai diplomáciai kapcsolatrendszerével magyarázható, részben azzal, hogy ekkor már felkérésre, tetemes honoráriumért is írt könyveket. Így született meg 1965-ben Tanganyika függetlenségéről szóló kötete (*The Making of Tanganyika*), melyben általános optimizmussal írt az ekkor sorra önállósodó afrikai gyarmatok jövőjéről. Ez a derűlátó optimizmus az Idi Aminról szóló könyvének[22] 1973-as megjelenésére már szertefoszlott, mert ekkorra már nagy nemzetközi nyilvánosságot kaptak az afrikai államokban tapasztalható hatalmi visszaélések és korrupciós ügyek. A David Livingstone-ról szóló munkája (*The Other Livingstone*) a szerző kritikai érzékét és a hamis mítoszok iránti fenntartásait bizonyította, amennyiben meggyőzően érvelt amellett, hogy a 19. századi viktoriánus, keresztény missziós erkölcsi elveket valló skót felfedező valójában álszent volt, és sohasem látta a Viktória-vízesést, azt hallomásból írta le. A Jan Kowalewskiről[23]

20 Károly Viski: *Hungarian Peasant Customs.* Transl. by Judith Márffy-Mantuano Hare Listowel. Dr. George Vajna & Company Booksellers, Bp., 1932.

21 Itt elsősorban John T. Salvendy: *Rudolf. Egy lázadó Habsburg lélektani tükörben.* Közgazdasági és Jogi, Bp., 1988 és Brigitte Hamann: *Rudolf trónörökös.* Európa, Bp., 2008 munkáira gondolunk.

22 A kötet megszületését botrányos események kísérték. Lady Listowel másfél hónap alatt írta meg a könyvet, akkoriban jelentős, 300 font honoráriumért. Az ugandai diktátornak annyira megnyerte tetszését a kötet, hogy meghívta az írónőt egy fényűző ugandai fogadásra. Lady Listowel repülőgépe azonban az ugandai–szudáni határon kényszerleszállást hajtott végre, és csak két nap múlva sikerült kimenteni az utasokat. A későbbiekben a kötet bizonyos állításai miatt peres eljárásra is sor került, melynek nyomán Lady Listowelt pénzbüntetésre ítélték (az ugandai kormány még aranycsempészéssel is megvádolta).

23 Jan Kowalewski (1892–1965) lengyel származású kódfejtő, katonai hírszerző, mérnök és újságíró. 1919-ben létrehozta az első lengyel kódfejtő irodát. 1920-ban Varsónál meghatározó szerepet játszott a szovjet Vörös Hadsereg fölött aratott lengyel győzelemben. Lengyelország német megszállása után előbb Franciaországban, majd Portugáliában a lengyel

megjelentetett kötete (*Crusader in the Secret War*) nem csupán egy kalandos életű lengyel hírszerzőtiszt története, de tisztelgés a szovjet és németellenes lengyel emigráció előtt, és gesztus Kowalewski felé, aki 1955-ig a Lady Listowel által életre hívott East-Europe and Soviet Russia című folyóirat főszerkesztője volt.

1939-től 1941-ig a brit Tájékoztatási Minisztérium (Ministry of Information) polgári előadójaként, majd 1942 és 1944 között a brit hadsereg polgári alkalmazottjaként Lady Listowel közvetlen kapcsolatba került a fontosabb brit kormányzati, katonai körökkel és döntéshozókkal, ami azért nem volt megszokott eset. Andrea Orzoff 2009-es munkájában hangsúlyozza, hogy*:* „[…] számos brit külügyminisztériumi alkalmazott szoros kapcsolatokat épített ki magyar arisztokratákkal […] Márffy-Mantuano Judit, Teleki Pál gróf rokona, aki Lord Listowel felesége, közvetíti Teleki különféle üzeneteit a briteknek".[24] Noha Barcza György londoni magyar követ, aki jól ismerte Lady Listowelt, „intelligens, de szereplésre vágyó valaki"-nek titulálta,[25] ez talán túl sommás és elfogult ítélet volt, amelynek Bán D. András szerint „[…] az lehetett az oka, hogy Teleki időnként kisebb-nagyobb feladatokkal, többnyire nem hivatalos, vagy félhivatalos közlések átadásával bízta meg rokonát, s ezekről Barcza csak utólag értesült, ha egyáltalán".[26]

Hasonló, informálisan működő kapcsolatokat bizonyít a brit külügyi levéltári anyagban található, 1942. szeptember 5-i feljegyzés, miszerint Sir Robert Campbell lisszaboni brit nagykövetet ifj. báró Radvánszky Béla[27] tájékoztatta az 1942. kora őszi magyar helyzetről, kiemelve Kállay Miklós miniszterelnök nyugatbarát politikáját.[28] Mindezek tükrében nem meglepő, hogy politikai kapcsolatait kihasználva, Lady Listowel 1944. december 30-án levélben fordult a brit külügyminisztériumhoz, személyesen Anthony Eden külügyminiszterhez, hogy az angol külügy vesse latba befo-

ellenállási mozgalom egyik vezetőjeként tevékenykedett, szorosan együttműködve a brit katonai hírszerzéssel. 1945 után Angliában telepedett le, és újságíróként aktív tagja volt a kommunistaellenes lengyel emigrációnak. Életéről és tevékenységéről bővebben lásd Nigel Cawthorne: *The History of Code Breaking.* Rosen Young Adult, New York, 2018. 102–104.

24 Orzoff: *i. m.* 3. jegyzet.

25 Barcza György: *Diplomataemlékeim. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból 1911–1945*. II. Európa-História, Bp., 1994. 265.

26 Bán D. András: *Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország 1938–1941*. Osiris, Bp., 1998. 180.

27 Ifj. báró Radvánszky Béla (1889–1957) sebészorvos, 1943-ban Bethlen István lisszaboni különmegbízottja. A háborúból történő magyar kiváláshoz Habsburg Ottó támogatását próbálta megnyerni. 1945 után az Egyesült Államokban telepedett le. Háború alatti tevékenységéről bővebben lásd Korom Mihály*: Magyar rendszermentő kísérletek nyugaton és a szövetséges nagyhatalmak politikája a háború döntő fordulatától 1944 őszéig.* Történelmi Szemle 15(1972). 3–4. sz. 507.

28 The National Archives, London-Kew (továbbiakban TNA) FO/371/30962 Central, 1942, Hungary, File No. 81. – with minutes of Carlile Aylmer Macartney.

lyását magyarországi barátai megmentéséért, akiket a nyilasok bíróság elé akartak állítani. Ügyes érveléssel az egész kérdést a magyar kiugrási kísérlethez és az ország akkori súlyos helyzetéhez kötötte:

„Tisztelt Mr. Eden!

Most amikor törvényes magyar kormány jött létre az oroszok által felszabadított magyar területeken, szeretném felhívni a figyelmét arra, hogy közben mi zajlik hazám németek által megszállt részén. A Szálasi-bábkormány által bevezetett terror olyan durva, hogy még a német katonai hatóságokat is aggodalommal tölti el. December 28-án arról kaptam híreket, hogy a magyar külügyminisztérium teljes korábbi állományát letartóztatták. Közülük négyen személyes jó barátaim, őket rögtönítélő bíróság elé kívánják állítani, és közülük Zilahy-Sebess Jenőnek már meg is volt a tárgyalása, ahol kötél általi halálra ítélték.

Ön sokkal jobban tudja, mint én, hogy a Kállay-kormány 1943 tavasza óta kapcsolatban állt a szövetséges hatalmakkal, és a Lisszabonból érkező instrukcióknak megfelelően, egy titkos összeesküvést szerveztek, melynek célja Magyarország háborúból történő kiléptetése és a szövetséges hatalmakhoz történő átállítása volt. Nem szükséges részletesen ismertetnem Önnek a szervezkedés részleteit és azt sem, hogy ez miért vallott kudarcot. Az akkori magyar külügyminisztériumban Ghiczy Jenő külügyminiszteren kívül három személy volt felelős a lisszaboni brit követségről érkező instrukciók megvalósításáért, Szegedy-Maszák Aladár, Bede István és Kállay Kristóf (Kállay Miklós volt miniszterelnök fia). Magyarország 1944. március 19-ei német megszállása után ezt a három fiatal diplomatát letartóztatták. A Sztójay- és Lakatos-kormányok idején Zilahy-Sebess Jenő megpróbálta továbbvinni ezt az ügyet, fenntartva a kapcsolatot Liszszabonnal. Az a tény, hogy Horthy sikertelen kiugrási kísérlete után őt is letartóztatták és halálra ítélték, azzal együtt, hogy a másik három személy március óta csak most kerül rögtönítélő bíróság elé, egyetlen irányba mutat: nagyon valószínű, hogy a németeknek és nyilas kiszolgálóiknak bizonyítékok kerültek a kezükbe arról, hogy a magyar hazafiak az ország német megszállása után is folytatták titkos akcióikat a kiugrás érdekében.

Látva azt, hogy Őfelsége kormánya mennyire elkötelezett a háborús bűnösök felkutatásában, szeretném megkérdezni Öntől, tudna-e valamit tenni, hogy, nyomást gyakorolva a Szálasi-kormányra, megmenthessük négy barátom életét. Egy nagyhatalom számos

olyan eszközzel rendelkezik, melyekről a közvélemény semmit sem tud, és én tudom, hogy az ilyen fajta beavatkozás már sok ember életét megmentette. Ebben a tragikus pillanatban, amikor a magyar főváros romokban hever, és budapestiek tízezrei pusztulnak el teljesen értelmetlenül, Ön joggal kérdezheti, hogy én miért lépek fel négy fiatal élet megmentéséért. Ők azonban személyes jó barátaim, és olyan magyarok, akik nagy szerepet játszhatnak majd az új Magyarország életében.

Noha tisztában vagyok vele, hogy mennyire elfoglalt, mégis levelemhez csatolom a magyar kiugrással kapcsolatos feljegyzéseimet. Sajnos a történet nem teljes, az ezzel kapcsolatos események leírása csak 1944. július végéig tart. A feljegyzésben ('Hungarian Record') csak egyetlen személyt nevezek meg, Keresztes-Fischer Ferencet, mert ő már meghalt, gestapósok verték agyon felesége szeme láttára. Ami a magyar külügyminisztériumot illeti, a szövetséges hatalmak ügyét az a már említett négy személy képviseli, akiknek sorsa jelenleg hajszálon függ. Kérem, ha módjában áll, segítsen.

Őszinte tisztelője, Judith Listowel".[29]

A levélben Zilahy-Sebess Jenőről, Szegedy-Maszák Aladárról, Bede Istvánról és Kállay Kristófról[30] volt szó, akik mindannyian Márffy-Mantuano Judit angolbarát szűkebb köréhez tartoztak. Effektív brit tiltakozásnak az ügy kapcsán nem maradt

29 TNA FO/371/48461 Southern, File No. 26. R.. 305/26./21. (A levelet a tanulmány szerzője fordította magyar nyelvre.)

30 Zilahy-Sebess Jenő jogász, 1936-tól a magyar külügyminisztérium tisztviselője, 1942–1943 között a külügyminisztérium sajtóosztályának irányítója, 1943–1944 között a brassói magyar konzulátus vezetője. 1944 végén a nyilasok letartóztatták. A háború után Argentínába emigrált. Szegedy-Maszák Aladár közgazdász, 1928–1937 között a magyar külügyminisztérium alkalmazottja, 1937–1942 között a berlini magyar követség titkára, 1943–44-ben a külügyminisztérium politikai osztályának helyettes vezetője, majd vezetője. Magyarország német megszállása után letartóztatták, majd Dachauba deportálták. 1945–1947 között washingtoni magyar követ, majd az Egyesült Államokba emigrált. Visszaemlékezése: Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz.* I-II. Európa-História, Bp., 1996. Bede István diplomata, szerkesztő, 1929-től a magyar külügyminisztérium alkalmazottja, 1943–1944 között a külügyminisztérium sajtóosztályának a vezetője. 1947–1948 között londoni magyar követ. Londonból nem tért haza, előbb az angliai magyar emigráció aktív tagja, majd 1955-től 1974-ig a müncheni székhelyű Szabad Európa Rádió szerkesztője és a szerkesztőség vezetője. Kállay Kristóf diplomata, Kállay Miklós miniszterelnök fia, 1942–1944 között magántitkára. 1946-ban Rómába emigrált, és az ENSZ élelmezési szervezetének (FAO) tisztségviselőjeként, valamint a Máltai Lovagrend vatikáni nagyköveteként tevékenykedett. 1997-ben családjával hazatelepült, és Nyíregyházán megalapította a Kállay-gyűjteményt.

fenn nyoma, viszont Anthony Eden külügyminiszter 1945. január 15-én egy rövid levélben udvariasan, de határozottan visszautasította a brit közbenjárást:

> „[…] Nagyra értékelem a magyarok sorsa iránt érzett szimpátiáját, de sajnos Őfelsége kormánya semmit sem tehet értük. Még ha esetleg módunk is nyílna arra, hogy valamilyen módon nyomást gyakoroljunk a Szálasi-kormányra, nagyon nehéz lenne ezt azzal magyarázni, hogy mindezt négy személy érdekben tesszük. Annál is inkább, mert jelenleg magyarok százai vagy ezrei vannak hasonló helyzetben […]".[31]

Végül az említettek mindegyike „megúszta" a nyilas uralmat, bár Szegedy-Maszák Aladár megjárta a dachaui koncentrációs tábort.

Lady Listowel lankadatlan aktivitását jelezte következő akciója. A The Economistban közzétett, 1945. január 13-i olvasói levelében nyíltan megvédte Dálnoki Miklós Bélát, az Ideiglenes Kormány miniszterelnökét a német és nyilas kollaboráció vádjaival szemben, és a magyar helyzet téves bemutatásával vádolta meg a tekintélyes és befolyásos brit sajtóorgánum szerkesztőjét:

> „Uram, ön a december 30-ai számban úgy jellemzi a Debrecenben létrejött Ideiglenes Magyar Kormányt, mint a helyi darlanisták és a baloldali pártok furcsa koalícióját. Darlanhoz hasonlítja Dálnoki Miklós Béla tábornokot, a nagy tiszteletnek örvendő magyar katonát, aki már a müncheni szerződés idején is kifejezte nyílt németellenes álláspontját? Vörös János tábornokot is hozzá hasonlítja, aki a nácik börtönéből szabadulva végrehajtotta Horthy proklamációját, átállt a Vörös Hadsereg oldalára és harcot hirdetett a németek ellen? Vagy esetleg Teleki Géza grófra gondol, akinek az apja, néhai Teleki Pál miniszterelnök 1941 áprilisában inkább a halált választotta, minthogy engedélyezze a német csapatok áthaladását Magyarországon? Személye minden magyar ember számára a mártíromság szimbóluma, fia, az elismert tudós, a magyar konzervatív politikusok egyik legjobbja. A The Economist magyar belpolitikával kapcsolatos tájékozatlanságát az is jelzi, hogy fogalmuk sincs a magyarok mélyen gyökerező alkotmányos hagyományairól, amely miatt sohasem tisztelnének egy illegitim kormányt. A Dálnoki Miklós Béla vezette kormányt az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöksége nevezte ki, ez a tes-

31 TNA FO/371/48461 Southern, File No. 26. R. 305/26./21. (A levelet a tanulmány szerzője fordította magyar nyelvre.)

> tület jelenleg a magyar szuverenitás letéteményese. A The Economist semmit sem tud a magyar helyhatósági választások nagy hagyományairól. Az oroszok által felszabadított országrészben ezeket a választásokat titkos szavazással nemrégen sikeresen megtartották. Jellemzően nem a régi rendszer szélsőséges hívei nyertek mandátumokat, hanem azok a személyek, akik a magyar nép igazi akaratát képviselik. A választásokkal kapcsolatban Magyarországon a szovjet katonai hatóságok Molotov ígérete szerint jártak el, miszerint a szovjetek nem avatkoznak azon országok belügyeibe, melyeket katonai megszállás alatt tartanak.
>
> Üdvözlettel, Judith Listowel".[32]

A The Economist szerkesztőjének válasza rámutatott arra, hogy Lady Listowel mennyire szubjektíven tekint az eseményekre, és arra, hogy ő sem rendelkezhet pontos információkkal:

> „A The Economist Dálnoki Miklós Bélát, az Ideiglenes Magyar Kormány miniszterelnökét helyi Darlan-ként aposztrofálta. Lady Listowel valószínűleg nincs tisztában a darlanizmus jelentésével, vagy elfelejtette, hogy milyen szerepet játszott Darlan admirális. Francia katonaként ő is nagy tiszteletnek örvendett, aki miután a németekkel kollaborált, átállt a szövetségesek oldalára. Mindenesetre, ellentétben Horthyval, ő nem vált Hitler utolsó szövetségesévé. A magyar választásokkal kapcsolatos érvelése sem állja meg a helyét. A Debrecenben létrejött Ideiglenes Nemzetgyűlés jogi státusza csak egy politikai fikció, mert nem parlamenti választások alapján jött létre. Az üdvözlendő, hogy a helyhatósági választások titkos szavazás alapján zajlottak le, de jó lenne tudni azok eredményeit, és azt is, hogy a nemzetgyűlésben szereplő pártok milyen szavazati arányokat értek el. Ezen a ponton a The Economist elfogadja, hogy hiányosak az információi, mert a választások részletes eredményeit mind ez ideig hivatalosan nem tették közzé. Ugyanezért Lady Listowel információi a magyar belpolitikát irányító igazi erőkről szintén bizonytalanok".[33]

32 TNA FO 371/48461, Southern, 1945, Hungary, File No. 26. – with minutes of Carlile Aylmer Macartney. (Judith Listowel olvasói levelét a tanulmány szerzője fordította magyar nyelvre.)

33 TNA FO 371/48461, Southern, 1945, Hungary, File No. 26. – with minutes of Carlile Aylmer Macartney. (A *The Economist* szerkesztői válaszát a tanulmány szerzője fordította magyar nyelvre.)

A The Economist szerkesztői válaszával jórészt megegyező kommentárt fűzött az ügyhöz a Foreign Office ekkori első számú Magyarország-szakértője, a neves történész, Carlile Aylmer Macartney is, aki 1942 és 1946 között szinte minden magyar tárgyú külügyi dokumentumot ellátott jegyzeteivel és megjegyzéseivel.[34] Magyarország német megszállása után, 1944. április 4-i keltezéssel, egy Lisszabonból küldött háromoldalas memorandumban Judith Listowel összefoglalta Macartney számára a németellenes magyar ellenállási mozgalom addigi történetét, ezzel is remélve, hogy a Foreign Office magyar szakértője latba veti tekintélyét és befolyását a magyarság kedvezőbb brit megítélése érdekében.[35]

1944 és 1954 között, az egyre inkább írói tevékenységet folytató Lady Listowel az élesen szovjet és kommunistaellenes *East Europe and Soviet Russia* című hetilap kiadásával a szovjet blokkban is feketelistára került, hasonlóan ahhoz, ahogyan 1932 után a náci Németországban is nemkívánatos személynek nyilvánították. A hetilap, mely az 1944-ben a Foreign Office-ban belső használatra kiadott Soviet Orbit című sajtószemle folytatásának tekinthető, nem csupán hidegháborús szócső volt, de folyamatosan gúnyolta is a szovjet rendszert.[36] A 41 országban terjesztett hetilap egyik számában például a „*Butaság Akadémiája*" (*Academy of Nonsense*) címmel közöltek írást, miszerint a szovjet tudományos akadémia egy hölgytagja meg van arról győződve, hogy 150 évig lehet élni, hogyha mindennap pezsgőfürdőt veszünk.[37]

Lady Listowel öccsét, Márffy-Mantuano Tamást 1948-ban politikai okokból eltávolították a magyar külügyminisztériumból, aki ezek után az emigrációt választotta, és emiatt nővérével együtt hamarosan a magyar állambiztonság látókörébe került. Ötvös István, a Márffy-Mantuano Tamás sikertelen beszervezési kísérletéről szóló tanulmány szerzője kiemeli, hogy 1953-ban a magyar állambiztonság megállapította, és tényként kezelte azt, hogy Lady Listowel nem csupán a Londonban élő ún. magyar fasiszta emigráció központi alakja, de a brit titkosszolgálat embere is, és angol nyelvű folyóirata folyamatosan rágalmazza Magyarországot.[38] Az Államvédelmi Hi-

34 Carlile Aylmer Macartney ekkori tevéknységére lásd Barta Róbert: *Történész a Foreign Office szolgálatában: C. A. Macartney (1895–1978) tevékenysége és írásai Magyarországról = Diplomata írók – író diplomaták.* Szerk. Bárány Attila–Pusztai Gábor. Debrecen, 2018. 131–146.

35 *Memorandum on the Hungarian Resistance by Judit Countess of Listowel.* Lisbon. 4/4/44. C. A. Macartney's Papers, Ms. Eng. c. 3290; Box No. 11. Doc. 4. fols. 30-32. Bodleian Library-Weston Library, Oxford.

36 Erről bővebben lásd John Jenks: *British Propaganda and News Media in the Cold War.* Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006. 27–61, 108.

37 *Judith Listowel – Obituary*.

38 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban ÁBTL) 3. 2. 4 K-1019, 10-11. Feljegyzés, 1953. július 2. Idézi Ötvös: *i. m.*

vatal (ÁVH) londoni rezidentúrája[39] el is kezdte Lady Listowel és a folyóirat szerkesztőségének megfigyelését, és ezzel párhuzamosan itthon is próbáltak személyére vonatkozó terhelő adatokat felkutatni. Ennek során Ignotus Páltól, a Nyugat alapítójának fiától vettek fel vallomást, akit koholt vádak alapján 1950-ben a Szakasits Árpád és társai elleni perben tizenöt év fegyházbüntetésre ítéltek. A vélhetően kikényszerített vallomás szerint Judith Listowel a háború alatt a Horthy-rendszer híveként tevékenykedett Londonban, és nemcsak a kormánypárti-konzervatív körökkel, hanem munkáspárti politikusokkal is kapcsolatban állt.[40] Ignotus Pál szerint, Lady Listowel szerteágazó angliai társadalmi kapcsolati hálója miatt ez a kör eléggé változatos volt. A Daily Herald egyik szerkesztőjével, Barcza György volt londoni követtel, az Amerikai Magyar Nemzeti Bizottmány irányítóival állandó kapcsolatban volt, így a már említett Szegedy-Maszák Aladár mellett Eckhardt Tibort is jól ismerte. A szociáldemokrata Peyer Károly köréhez sorolt néhány személy mellett az angliai emigrációja előtt a Katonapolitikai Osztály helyettes vezetőjeként tevékenykedő Kruchina Viktor, valamint Sztankovich Viktor, a háború alatti brit hírszerzés magyarországi ügynöke is helyet kapott Lady Listowel politikai szalonjában. Sir Ian Jacob tábornok, a BBC európai-kontinentális és tengerentúli kimenő adásainak politikai ellenőre szintén ebbe a körbe tartozott, s mindez némileg alátámasztotta Lady Listowel feltételezett brit titkosszolgálati kapcsolatait. Ignotus Pál szerint ebben a társaságban mindenki valamilyen mértékben klerikális volt, és a külpolitika terén mindannyian egyetértettek abban, hogy Nagy-Britanniát és Németországot a háború után meg kell békíteni, akár úgy is, hogy kommunistaellenes alapon támogatják a német újjáépítést és fegyverkezést.

Az Ignotus-feljegyzésből képet alkothatunk a londoni magyar követség felé irányuló szálak tekintetében is. Lady Listowel kapcsolatban állt Szabó Tamás követségi titkárral, akit Nagy Ferenc volt miniszterelnök bizalmasának tartott, és aki a Magyar Testvéri Közösség-ügy kirobbanása, valamint Nagy Ferenc lemondása után, 1947 nyarán disszidált. Luby Géza követségi titkár, aki Bede István követ bizalmasa volt, szintén Lady Listowel belső köréhez tartozott, annak ellenére, hogy Bede viszonya Szabó Tamással nem volt felhőtlen. A későbbiekben a Luby Gézát felváltó Pulay Gábor is feltűnt Lady Listowel környezetében, ami azt bizonyítja, hogy a követségen lezajlott személyi változások ellenére Judith Listowel folyamatos információkhoz jutott a magyar külképviseletről. Emiatt személye mindenképpen gyanússá vált. Ráadásul a későbbiekben Chornoky Viktor, Tildy Zoltán veje, az ellene zajló eljárás

39 Az Angliában működő 1945 utáni magyar hírszerzésről bővebben lásd Rainer M. János: *Kémeink az Oxford Streeten. Esettanulmányok a magyar hírszerzés történetéből, 1957–1967*. 1956-os Intézet Évkönyv IX(2001). 69–86.

40 ÁBTL 3. 2. 4 K-1019, 47-65. Ignotus Pál feljegyzése a börtönben, 1950. Idézi Ötvös: *i. m.*

egyik kihallgatása során azt közölte, hogy Tildy Zoltán külföldre távozása ügyében Judith Listowel-lel is levelezett.[41]

Judith Listowel 1945 utáni angliai tevékenysége nem csupán a magyar kommunista rendszernek okozott gondot, de Moszkvának is. A Soviet Orbit és az East Europe and Soviet Russia című sajtóorgánumok ugyanis, ha nem is döntő módon, de valamennyire mégis ellensúlyozták és csökkentették a külföldre irányuló szovjet propaganda hatását, és segítették a nyugat-európai és amerikai közvéleményben, valamint a kelet-európai emigráció körében a szovjetellenes gondolkodás megerősödését. Ezért Judith Listowel semlegesítését, de legalábbis megfigyelését a magyar állambiztonság öccse, Tamás beszervezésével kívánta elérni, akit családegyesítési kérelme ürügyén próbáltak megzsarolni. Az állambiztonsági iratok alapján, a beszervezési fedőnevén „Ajtay"-ként említett Márffy Tamásról 1952 óta gyűjtöttek információkat. Egy 1954-es állambiztonsági jelentés szerint: „[…] Az üggyel két éve foglalkozunk, mivel Magyarországon élő 9 éves fiúgyermekén és apósán keresztül lehetőségünk van vele kapcsolatot felvenni és rajta keresztül a nővére által irányított objektumról fontos híranyagot szerezhetünk. Céljuk, hogy gyermekét és apósát magukhoz kivihessék Londonba […]".[42] A cél tehát az volt, hogy testvérén keresztül, mégpedig Magyarországon tartózkodó kisfia kiutazási engedélyének megtagadásával megzsarolva, megismerjék Judith Listowel politikai kapcsolatait, és befolyásolják a Soviet Orbit című lapot. Márffy Tamás beszervezése végül okafogyottá vált, mert 1954 őszén a Soviet Orbit és az East Europe and Soviet Russia kiadása terjesztési nehézségek miatt megszűnt. Ugyanakkor Judith Listowel ez ügyben hatékonyan gyakorolt nyomást a magyar hatóságokra, kihasználva volt férje munkáspárti politikai kapcsolatait. Ennek eredményeképpen a budapesti angol követség 1955-ben távozó első titkára a magyar külügyminisztériumban tett búcsúlátogatása során Márffy-Mantuano Tamás fiának függőben lévő kiadatási ügyét is megemlítette, és ezzel egy időben Lord Listowel még levelet is küldött Rákosi Mátyásnak. Ennek következtében a magyar kémelhárítás kínosan magyarázkodó, igazoló jelentést volt kénytelen írni a belügyminiszternek és Rákosinak, és az ügyet 1955-ben lezárták. Márffy-Mantuano Tamás fiát végül 1956 tavaszán, külön engedéllyel kiengedték az országból.[43] Az 1956-os forradalom idején Judith Listowel az osztrák–magyar határhoz utazott, és a határon átszökve Budapestre próbált eljutni. Egy sofőr azonban figyelmeztette, hogy a szovjet katonák válogatás nélkül lőnek mindenkire, így visszatért osztrák területre. A forradalom le-

41 A Chornoky Viktor elleni perről részletesen lásd Szűcs András: *Az akasztófa két oldalán. Chornoky Viktor és Szász Béla.* Unicus Műhely, Bp., 2007. 110. Idézi Ötvös: *i. m.* 7. jegyzet.

42 ÁBTL 3. 2. 4 K-1019, 74-75. Jelentés, 1954. március 26. BM II/1. alosztály. Idézi Ötvös: *i. m.* 9. jegyzet.

43 A *The Telegraph* értesülései alapján 1956-ban Judith Listowel beszélte rá sógornőjét, hogy levélben egyenesen Hruscsovhoz forduljon fia ügyében. *Judith Listowel – Obituary.*

verése után meglátogatta a magyar menekültek ausztriai táborait, és a velük készült interjúkból készült hosszabb írását az amerikai *Saturday Evening Post* két részletben közölte. Ebben a cikkében és a későbbiekben is úgy vélte, hogy a Nyugat túlságosan el volt foglalva az ugyanekkor zajló szuezi válsággal, és ezért nem érzékelték a magyar forradalom igazi üzenetét, miszerint az „emberek lelki erejét nem lehet megtörni".[44] Ezek után érthető, hogy magyarországi beutazását egészen 1964-ig megtagadták, így az 1980-as évek végéig inkább Lengyelországot látogatta.

Noha a rendszerváltás után már többször járt Magyarországon, sőt az államosított családi vagyon után némi kárpótlásban is részesült, igazából mindvégig az Egyesült Királyságban fejtett ki intenzív magyarbarát tevékenységet. Az *Anglo-Hungarian Society* és az *Oxford-Hungarian Society* rendezvényeinek aktív látogatója volt, és rendszeresen megjelent a londoni magyar követség és a magyar kulturális központ március 15-i és október 23-i megemlékezésein is. Erről Sárközy Mátyás is említést tesz naplójegyzeteiben: „[…] Lady Listowel négy éve, kilencvenkilenc éves korában még eljött a magyar nagykövetség március 15-i ünnepségére. Az állófogadáson mindössze két szék árválkodott a fal mellett, az egyikre letelepedett Határ Győző, a másikra Márffy Judit. Maga kicsoda? – kérdezte éles fisztulahangján Győzőtől az öreg hölgy. Határ Győző író vagyok – hangzott a válasz. Hiába mondja. Már megint nem működik a hallógépem – legyintett a grófné".[45] Márffy-Mantuano Judit (Judith Listowel) három nappal századik születésnapja után, 2003. július 15-én hunyt el angliai otthonában.[46]

ÖSSZEGZÉS

Márffy-Mantuano Judit (Judith Listowel) életpályája és tevékenysége arra példa, hogy a 20. század első felében a magyar arisztokráciához kapcsolódó körökből kerültek már ki olyan egyéniségek, akik szembeszálltak a társadalmi konvenciókkal, polgári, sokak által megvetett foglakozást választottak (újságírónő), akkoriban modernnek számító tudományokkal foglalkoztak (közgazdaságtan, szociológia), és fontosnak tartották a külföldi tanulmányokat. Ez utóbbi ugyanakkor nem állt távol a magyar arisztokrácia értékrendjétől, mint ahogyan a katolicizmus hagyománytiszte-

44 Judith Listowel: *Hungary's Terrible Ordeal.* Saturday Evening Post, January 5, 1957. 22–23; January 12, 1957. 26–27.

45 Sárközy: *i. m.*

46 Lady Listowel egyetlen lánya, Lady Deirdre Mary Hare 1955-ben ment férjhez John Richard Brinsley Nortonhoz, Grantley hetedik bárójához. A házasságból két fiú született; 1956-ban Richard William Brinsley Norton a bárói cím örököse, majd 1960-ban Francis John Hilary Norton. Lásd https://www.findagrave.com/memorial/83268685/john-richard_brinsley-norton (Utolsó megtekintés: 2020. 01. 30.)

lete sem, ami sokukat nem gátolt abban, hogy radikálisabb, liberális-baloldali eszmékkel is rokonszenvezzenek. Mindezt Márffy-Mantuano Judit esetében több szempontból is szokatlan pályaív keretezte, hiszen házassága William Hare-rel már az 1930-as évek közepétől kiszakította őt a magyar arisztokrácia hagyományos világából. Folyamatos utazásai és újságírói munkája során nem csupán a korszak híres politikusaival, közéleti személyiségeivel került személyes kapcsolatba, de világképe, gondolkodásmódja is kiformálódott. Konzervativizmusát, mélyen megélt, hívő katolikusságát otthonról hozta, ami számára összeegyeztethető volt a mérsékelt reformok és változások elfogadásával, valamint a modern, karriert építő nőideál nyílt felvállalásával. Náci-, fasizmus- és bolsevizmusellenessége egyértelműen arra predesztinálta, hogy 1945 előtt a Horthy-rendszer nyugatbarát elitjéhez kapcsolódjon. Angliai tevékenységével megkísérelte a számára fontosnak tartott magyar érdekeket képviselni, különösen a háború évei alatt, amikor valószínűsíthetően kapcsolatba került a brit polgári és katonai hírszerzéssel. 1945 után intranzigens antikommunizmusa és szovjetellenessége világosan kijelölte helyét a hasonlóan gondolkodó angliai magyar emigránsok között. Az írói munkásságával is nevet szerzett Judith Listowel szervesen beépült a brit arisztokrácia köreibe, de ez számára nem jelentette a teljes asszimilációt. Ahogyan a *The Telegraph* nekrológja is hangsúlyozta, élete végéig harcos magyar hazafi maradt.[47] Lady Listowel számos alkalommal csak közvetítőként és a háttérből tevékenykedett, de mégis fontos szerepet játszott abban, hogy az 1945 előtti időszak magyar politikai elitjének angolbarát része itthon és a szigetországban egyáltalán megjelenhetett az akkori brit politikai, külpolitikai döntéshozatal látóterében.

ANGLOPHILE ARISTOCRATS IN THE HORTHY-REGIME. THE CONNECTION NETWORK OF JUDIT MÁRFFY-MANTUANO

Keywords: *Judit Márffy-Mantuano; Judith Listowel; the Horthy-regime; British-Hungarian relations; Anglophile aristocrats*

The study analyses the life and the career of a Hungarian born semi-aristocrat, economist and journalist, Judit Márffy-Mantuano (Judith Listowel), focusing on her activity in England. Due to her British husband, she lived in England from the beginning of the 1930's and made a good number of interviews with prominent Hungarian (eg. Count Pál Teleki) and European politicians (eg. Benito Mussolini, Galeazzo Ciano, Winston S. Churchill), and kept in touch with pro-Hungarian British lobbyists (eg. Carlile Aylmer Macartney). As a writer she has published ten books. During her travels she managed to form an extensive personal network worldwide. Before WWII she had worked a lot in order to create a more balanced and positive reputation of the Horthy-regime in England. Her strong anti-Nazi and anticommunist

47 *Judith Listowel – Obituary*.

attitude determined her position on the side of the pre-1945 moderate conservative pro-Western Hungarian elite. After WWII she became an active member of the Hungarian emigrants living in the United Kingdom. The main sources of the study are the writings of Judit Márffy-Mantuano, the British Foreign Office papers of The National Archives (TNA), the memoires of the time as well as the new historical literature of the subject. The author of the study emphasizes that Judit Márffy-Mantuano as mediator and back-bencher had crucial role in that the pro-British Hungarian political elite could even appear in the theatre of the pre-1945 British policy-making procedure.

ARISTOCRAȚI ANGLOFILI ÎN REGIMUL HORTHY. REȚEAUA DE RELAȚII A LUI JUDIT MÁRFFY-MANTUANO

Cuvinte-cheie: *Judit Márffy-Mantuano; Judith Listowel; regimul Horthy; relații englezo-maghiare; aristocrați anglofili*

Studiul analizează viața și cariera lui Judit Márffy-Mantuano (Judith Listowel), o semi-aristocrată maghiară născută în Ungaria, economistă și jurnalistă. Investigațiile autorului se axează cu precădere pe activitatea sa din Anglia. Căsătorindu-se cu un membru al aristocrației britanice, s-a stabilit în Anglia încă de la începutul anilor 1930, realizând numeroase interviuri cu politicieni importanți maghiari (de ex. contele Pál Teleki), cu personaje proeminente ale politicii europene (de ex. Benito Mussolini, Galeazzo Ciano, Winston S. Churchill) și a menținut relații cu lobbiștii britanici pro-maghiari (Carlile Aylmer Macartaney). În calitate de scriitoare a publicat zece volume, iar pe parcursul călătoriilor sale a reușit să-și formeze o rețea extinsă de relații personale internaționale. Înainte de cel de-al doilea război mondial a militat pentru o imagine cât mai echilibrată și pozitivă a regimului Horthy în rândul britanicilor. Atitudinea ei puternic anti-nazistă și anti-comunistă a plasat-o de partea elitei politice maghiare moderat-conservatoare și pro-apusene de dinainte de 1945. După cel de-al doilea război mondial a devenit membră activă a emigrației maghiare din Regatul Unit. Sursele principale ale studiului sunt scrierile lui Judit Márffy-Mantuano, documente ale Ministerului Afacerilor Externe Britanice din Arhiva Națională Britanică, memorii contemporane și literatura istorică recentă a temei. Autorul subliniază faptul că Judit Márffy-Mantuano a avut un rol crucial ca mediator în transmiterea mesajului elitei politice maghiare pro-britanice către personajele de decizie ale politicii britanice anterioare anului 1945.

III.
MŰVÉSZETTÖRTÉNET

Jánó Mihály*

A SZÉKELYDERZSI TEMPLOM FESTETT TRIPTICHONJA

Kulcsszavak: *megrendelő; donátor; önarckép; intercesszió*

A székelyderzsi unitárius templomnak a 16. században bemeszelt középkori falképeit első alkalommal 1887 nyarán tárta fel Huszka József (1854–1934) sepsiszentgyörgyi rajztanár.[1] 2008-ban a marosvásárhelyi Imago Picta cég munkatársai Pál Péter vezetésével újabb részleteket tártak fel, és a teljes falképegyüttest restaurálták.[2]

A templomhajó északi hosszfalát, a déli fal festményeivel együtt, az 1419-ben festett Szent László-legenda jelenetei borítják. Ennek kiegészítő elemei Szent Kozma és Damján, valamint Remete Szent Antal ábrázolása. Kisebb töredékek láthatók még az alsó sávban: a karzat alatt, a fentiekkel azonos stílusban festett Tízezer vértanú falképének fennmaradt részlete, és több, korábban, vagyis a 14. században festett, ma már értelmezhetetlen falkép.

Dolgozatomban a templomhajó déli hosszfalán megfestett falképegyüttes (püspökszentek, Szent Mihály, Saul megtérése-jelenetek) kutatástörténetét és a kutatás során felmerült ikonográfiai elemzéseket veszem számba, annak reményében, hogy a közel 150 év folyamán közzétett művészettörténeti tanulmányok és a saját kutatásaim eredményeivel talán sikerül közelebb kerülni a székelyderzsi falfestmények keletkezésének körülményeihez. (1. kép)

KUTATÁSTÖRTÉNET

A székelyderzsi falképeket az első, 1887 nyarán történt feltárását követően Huszka József a korábbi években felfedezett falképekkel együtt írta le röviden, a Sepsiszentgyörgyön megjelenő Székely Nemzet c. napilapban:

* Jánó Mihály (1945), dr., művészettörténész, jano.mihaly@yahoo.com.

1 Jánó Mihály: *Színek és legendák. Tanulmányok az erdélyi falfestmények kutatástörténetéhez.* Székely Nemzeti Múzeum–Pallas Akadémia, Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 2008 (a továbbiakban Jánó: *Színek és legendák*). 97–99.

2 Pál Péter–Kiss Lóránd–Mihály Ferenc: *A székelyderzsi unitárius templom falképeinek restaurálása = Székelyek a keleti végeken*. Szerk. Sashalmi-Fekete Tamás. Székelyudvarhely–Székelyderzs. 2020 (a továbbiakban *Székelyek a keleti végeken*). 67–80; Pál Péter–Kiss Lóránd: *Restaurarea picturilor murale din nava bisericii unitariene din Dârjiu.* Art Conservation Support, Buc., [2014] (Colecția restaurări).

> „[…] A déli fal három teljes ornatusban levő főpapot, szent Mihály arkangyalt, lelket mérlegelve és teljes vasba öltözötten adja elénk. Azonkívül, Saul megtérését. Nagy lovas alakkal Ananiással és felhőkből fényt szóró Jézussal. […]A Sault kisérő fegyveresek egyike ugyanis zászlót tart kezében, melyen a következő felírás olvasható a rövidítések kiegészítésével: Hoc opus fecit de pingere seu praeparare magister Paulus filius Stephani de ung anno domini millesimo quadringentesimo decimo nono: scriptum scribebat et pulchram puellam in mente tenebat. Tehát 1419-ben festette Pál mester Ungi István fia.[…]".[3]

Huszka József szerint a zászlón olvasható feliraton Ungi István fia, Pál mester mint festő örökítette meg a nevét, aki a 15. században működő székely festőiskola egyik képviselője volt. A székely festőiskolára vonatkozó megállapítását röviden megismételte a Műemlékek Országos Bizottságához írt egyik jelentésében, amelyhez rajzokat és fényképeket is mellékelt.[4] Az akvarellmásolatok és fotók alapján kisebb vita keletkezhetett a bizottság tagjai között a falképek német vagy olasz festészetbe való besorolásáról.

Henszlmann Imre (1813–1888) a következőképpen fejtette ki a véleményét:

> „[…] E falképek, melyeken az 1419. év van feljegyezve, az egykorú hasonnemű német művek szellemének sehogy sem felelnek meg, hanem megfelelnek, nézetem szerint, az ezen időben felviruló flórenczi iskolának. […] A székelyföldi képek közti kiválóságuk és művészeti értékök fölötte kívánatossá teszi, hogy a derzsi falképek jó állapotban fenntartassanak […]".[5]

1888-ban Huszka az Archaeologiai Értesítőben már külön cikket szentelt a derzsi falképeknek:

> „[…]A déli fal első képcsoportja négy, püspöksüveges és pásztorbotos szentet ábrázol. A fejük mellett S. Khilians és S. Sath. olvasható. A mellette lévő képen Mihály arkangyalt látjuk teljesen vasba öltözve, egyik kezében mérleggel, a másikban lándzsával, melyet a letapodott sárkány szájába szúr. […]

3 Huszka József: *A mi székely festőiskolánk a XV. században.* Székely Nemzet V[1887]. 99. sz. 2.
4 Közölve Jánó: *Színek és legendák*. 99.
5 [Henszlmann Imre:] *Különfélék*. Archaelogiai Értesítő. Új folyam 8(1888). 2. füz. 84–85.

> A következő képcsoport Pál megtérését ábrázolja. A lováról lebukó Saul fejére teszi bal kezét a barátcsuklyás Ananiás, míg jobbját felemelve beszél. […] A Saul és kísérete feje fölött felhőkből könyvet kezében tartó Jézus látszik, a mint más kezét áldólag kinyújtva fénysugarakat szór Saulra és Ananiásra […]".[6]

A következő évtizedekben szórványosan emlékeznek meg a derzsi falképekről. Csak 1933-ban olvashatunk hosszabban kifejtett véleményt a falképek stílusáról. Gróh István (1867–1936) iparművész, tanár, a magyarországi középkori falfestészet jeles kutatója és másolatok készítője az egyik írásában megjegyezte: „Nos, ennek az unitárius templomnak legfőbb ékessége az a falkép, amely Szt. Lászlót és a cserhalmi ütközetet ábrázolja. Ezt a képet pedig éppúgy, mint a többit, keleti mester festette. A részletekbe nem bocsátkozhatom, de erre vall a stílus. […]".[7]

Az első világháború után a román művészettörténészek közül Victor Brătulescu (1899–1976) írt első alkalommal hosszabban a derzsi templomról. Brătulescu a bukaresti Történelmi Műemlékek Bizottságának titkára volt 1923 és 1936 között, majd az Egyházművészeti Múzeum (Muzeul de Artă Religioasă) igazgatója 1936-tól 1938-ig.[8] Miután meglátogatta a templomot, az utóbbi minőségében ajánlotta 1938-ban az épület felvételét az ország műemlékei közé.[9] A derzsi látogatás után született Brătulescu *Biserici din Transilvania. Biserici întărite* (Erdélyi templomok. Erődített templomok.) c. tanulmánya, amelyben az építészeti megfigyelései mellett a falképekről is megemlékezett. Nem térünk ki a Szent László-ciklus jeleneteinek vagy az ábrázolt személyek helytelen értelmezésére, csak a templomhajó déli hosszfalán lévő falfestményekről írt észrevételeit említjük meg. Brătulescu szerint a damaszkuszi útnak nevezett jelenetben az látható, amint Szent Pál apostol lebukik a lováról, előtte feltűnik egy öreg személy, fölötte pedig Jézus. A Szent Pált kísérő lovasok középkori öltözetet viselnek. Valamivel távolabb, az ortodoxok Mihály arkangyala látható, kezében mérleget tart, karján egy lélek. Tovább elemezve a képet, a lélekmérő Szent Mihály jellegzetes ábrázolását írja le, megállapítva, hogy ez a képi motívum szinte minden román templomban megfestett Utolsó ítéletben megtalálható. Továbbá a szerző, az általa közölt fénykép ellenére, amelyen jól felismerhetők a püspöki ornátusban

6 Huszka József: *A derzsi (Udvarhely m) falképek.* Archaeologiai Értesítő. Új folyam 8(1888). 1. füz. 50–53.

7 Gróh István: *A bizánci keresztény művészet első emlékei Erdélyben = Erdély eloláhosodása*. Bp., 1933. 18–19. Gróh „bizánci stílus"-ban megfestett falképeknek tartotta még Erdélyben az őraljaboldogfalvi, zeykfalvi, malomvízi és a dévai templomok falfestményeit.

8 *Enciclopedia istoriografiei românești.* Red. Alexandru Stănciulescu. Științifică și Enciclopedică, Buc., 1978. 73.

9 Ioan Opriș: *Protejarea mărturiilor cultural-artistice din Transilvania și Banat după Marea Unire.* Științifică și Enciclopedică, Buc., 1988. 79.

megfestett alakok, a csoportot meglepő módon a Háromkirályok ábrázolásaként értelmezte. Brătulescu természetesen kitért a Saul megtérése-jelenetben megfestett zászló feliratára is, lefordítva a latin szöveget román nyelvre, Pál mestert a falképek festőjeként nevezte meg. Végül a lábjegyzetben a felirat utolsó mondatával kapcsolatban felvetette, hogy Pál mester talán egy valahol Magyarországon élő lányra gondolt, vagy a festők szokása szerint, Szűz Máriához imádkozott, hogy megsegítse a munkájában. Hozzátette, hogy a felirat inkább az előbbi elképzelés miatt született.[10]

Ion D. Ștefănescu (1886–1981) művészettörténész, a bizánci ikonográfia kutatója az 1938-ban közzétett munkájában[11] részletesen elemezte az erdélyi román, középkori templomok művészetét, ugyanakkor néhány székelyföldi falusi templom középkori falképeiről is írt. Meglátogatva Gelence, Csíkszentmihály, Csíkrákos (Göröcsfalva), Csíkdelne, Kilyén, Csíkmenaság, Bögöz, Felsőboldogfalva, Kőröspatak templomait, a freskókról szóló hosszabb rövidebb leírásai között kitért a derzsi ciklusokra is. A templomhajó déli hosszfalán látott, mérleget tartó Szent Mihály arkangyal ábrázolás alapján egy Utolsó ítélet kompozícióra gondolt. A püspöksorozatot, amelyet részben mészréteg takart, nem ismerte fel. A Saul megtérése-jelenetben megfestett zászló minuszkulás felirata alapján, amelyet nyomtatott nagy betűkkel másolt le, Pál mestert az 1419-ben készült festmény megrendelőjeként értelmezte. A falképek leírását a következőkkel zárta: „Említsük meg ismét, hogy Pálnak hívták a donátort, neve ott szerepel az elöl haladó lovag zászlaján. Szent Pál alakja nagy valószínűséggel az ő portréja".[12]

Ștefănescu egy élete utolsó évében, 1981-ben megjelent tanulmányában feltételezte, hogy a püspöksorozat Szent Ágostont, Nagy Szent Gergelyt, Szent Ambrust ábrázolja. A Saul megtérése-jelenetet, mintha nem látta volna személyesen a falképeket, meglehetősen zavarosan írta le és értelmezte. Az egyik lovasról mint fiatal lányról beszélt, vagy a sisakos, glória nélküli másik lovagot, ha kérdőjelesen is, de védőszentként értelmezte. Nem hivatkozott rá, de bizonyára tudott már ekkor Dávid László feltételezéséről, amely szerint a megrendelőt az Ungi–Nagymihályi család körében lehetne megkeresni, és annak a személyes életében történtekre utalhat az apostol megtérésének jelenete.[13]

10 Victor Brătulescu: *Biserici din Transilvania. Biserici intărite*. Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice XXX(1937). 4–5.

11 I. D. Ștefănescu: *L'art byzantin et l'art lombard en Transylvanie. Peintures murales de Valachie et de Moldavie*. Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1938.

12 Uo. 57–59.

13 Uő: *Arta feudală în Țările române. Pictura murală și icoanele de la origini pînă în secolul al XIX-lea*. Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1981. 68–69. Az idevonatkozó rész eredeti szövege: „Paulus e magistru, rang de noblețe administrativ și militară din Maramureș și senior din Ung, teritoriu aparținînd acestei provincii. […] Pictorul a asemuit evenimentul capital din viața apostolului cu un episod, nelămurit pentru noi, din viața magistrului".

Genthon István (1903–1969) az egyik, 1934-ben megjelent tanulmányában, miközben röviden számba vette a magyarországi és erdélyi középkori falképeket, jórészt a Ștefănescu korábban megjelent könyvében[14] szereplő ortodox templomok festett emlékeit jellemezte. A derzsi falképeket mint a bizánci hatás legjobb emlékét említette meg.[15]

Tudomásunk szerint Genthon István nem járt a derzsi templomban, annak falképeit és a zászló feliratát csak a másolatokból ismerhette, és azok alapján fogalmazta meg a véleményét, amely szerint Ungi Pál a falképek festője volt (az 1414-es évszám csak elírás lehet). Mindezt egy 1936-ban megjelent tanulmányában újra megismételte.[16]

Balogh Jolán (1900–1988) *Az erdélyi renassaince* c. összefoglaló, nagy munkájában hosszabban foglalkozott a derzsi falképek formai és stiláris jellegzetességeivel. Mint írta:

> „Az erdélyi renaissance első nagy művéhez, a Hunyadi tumbához […] a Szent László falfestményeken keresztül egyenes út vezet. A fejlődésnek ez a vonala a XV. sz. első felében sem szakadt meg, sőt éppen ebből a korból való az egyik legszebb sorozat, a székelyderzsi, melyet 1419-ben festetett Pál, Ungi István fia. […] Stílusa elvont és síkszerű, sajátos jellemvonásaiban a magyar képzeletnek dekoratív, meseszövő hajlamai törnek felszínre".

A neves művészettörténész összefoglalta a derzsi falképek addigi irodalmát, ugyanakkor kitért még a Pál mester által megrendelt derzsi festmények és a bizánci művészet kérdésére is:

> „A bizánci művészettől azonban, mellyel többen tévesen összekapcsolták, távol áll. Annak hieratikus, merev kompozíciói, előírt, megszabott rendszeressége, manierisztikus alakjai erősen elütnek a derzsi sorozat stílusától. […] Jellemző, hogy még Stefanescu sem talált a derzsi freskókon bizánci hatást".[17]

14 Uő: *La peinture religieuse en Valachie et Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle.* Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1932.

15 Genthon István: *Az ortodoxia művészete Erdélyben.* Magyar Szemle 22(1934). 9–12. sz. 245.

16 Uő: *Erdély művészete.* Bp., 1936. 572, 573. http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf9314.pdf (Utolsó megtekintés: 2021. 03. 27.)

17 Balogh Jolán: *Az erdélyi renassaince*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kvár, 1943. 33.

Radocsay Dénes (1918–1974), aki nem látta személyesen a derzsi falképeket, csak a Huszka József által készített akvarellmásolatokat és a Szépművészeti Múzeumba került (ma a Nemzeti Galériában található) két freskótöredéket ismerte, elsősorban a festett feliratból kiindulva fejtette ki gondolatait. Azt hangsúlyozta, hogy a falképegyüttes a késő gótikus festészet laicizálódásának egyik példája a magyarországi művészetben. A szerző Ungi Pál mestert a falképek megrendelőjének tekintette, és a csillagmintás háttért említve jegyezte meg, hogy a derzsi festő formai megoldásai a 14. századi itáliai művészetre vezethetők vissza.[18] (2. kép)

Virgil Vătășianu (1902–1993) az 1959-ben megjelent *Istoria artei feudale în Țările Române* c. nagy, összefoglaló munkájában a székelyderzsi falképek stílus- és ikonográfiai elemzése is helyet kapott. A korábbi szerzőkhöz hasonlóan Vătășianu is az északitáliai korai reneszánsz festészettel rokon stíluselemeket említett a derzsi falfestményeken a viselet, a páncélzat és a háttérbrokát mintájával kapcsolatban. Úgy tűnik, nem járt Székelyderzsen, csak a közölt rajzok és fényképek alapján alkotott véleményt. Könyvéből a templomhajó déli oldalán található falképekről szóló részleteket emelem ki. „A déli falon ugyanaz a festő dolgozott, mint az északin. A diadalív mellett két püspök látszik" – írja a szerzőnk. Jegyzetben hozzátette, hogy nyilvánvalóan nem a Királyok imádásának jelenete van itt megfestve, amint azt Brătulescu vélte. Szintén csak néhány szóban tért ki a lélekmérő Szent Mihály ábrázolásra, amellyel kapcsolatban megjegyezte, hogy „ez a jelenet nem feltétlenül egy nagyobb Utolsó ítélet ábrázolás része, ahogyan Ștefănescu gondolta, csak a bizánci ikonográfiában illeszkedett az Utolsó ítélet ábrázolásokba a lélekmérő Szent Mihály alakja." A Saul megtérése-jelenetről a zászló felirata alapján írta Vătășianu: „Ez a jelenet tehát egyfajta votív kép, lévén a patrónus Ungi Pálnak ajánlva, magába foglalva a festmények készítésének ritka és értékes 1419-es évszámát, együtt a reneszánszra jellemző világi indiszkrécióval az alapító nosztalgikus szerelméről".[19]

Az 1960-as évek elején tervbe vették a templomépület és a falképek helyreállítását. 1962-ben templom restaurálási dokumentációjának összeállításakor a nagytekintélyű és jó emlékű Eugenia Greceanu (1928–2016) bukaresti műemlékes építész a következőképpen jellemezte a templom falképeit: „Az Ungi István fia, Pál mester által 1419-ben készített belső festmény egyik ritka példányát jelenti az olasz kora reneszánsz (trecento) hatásának Erdélyben, és kivételes értéket képvisel a kompozíció kifejező erejével és a színek frissességével".[20]

18 Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország falképei.* Akadémiai, Bp., 1954. 62–64.

19 Virgil Vătășianu: *Istoria artei feudale în Țările Române*. I. *Arta în perioada de dezvoltare a feudalismului*. Editura Academiei Republicii Populare Române, Buc., 1959. 425–426.

20 Institutul Național al Patrimoniului (Nemzeti Örökség Intézete) Irattára, leltári szám: 4392 Dîrjiu, Harghita, Biserica unitariană, 1961–1970.

Vasile Drăguț (1928–1987) műkritikus, művészettörténész, több művészeti intézmény vezetője, az 1970-es években a legtöbbet publikáló műemlékes szakember volt Romániában. Mint a romániai műemlékvédelem vezető személyisége, a székelyföldi műemlék-helyreállítási munkálatok irányítója is volt évekig (1968–1976). Számos tanulmányt, cikket írt a középkori falfestészet ikonográfiája témakörében. A székelyderzsi templom falképeinek vizsgálata során a zászló latin feliratában szereplő Ungi Pál mestert nem a falképek megrendelőjeként, hanem mint a freskók festőjének nevét értelmezte, és a mester művészetének különböző sajátos jegyeit írta le. Szerinte a derzsi falképegyüttes festőjének, Ungi Pálnak a művészete nyilvánvaló kapcsolatot mutat a nyugati udvari környezettel, ezzel együtt az italo-bizánci stílus képviselője. A Saul megtérése kompozícióról szólva, arra hívta fel a figyelmet, hogy a lóról leeső apostol mozzanata kevésbé fontos képelemnek látszik, mint a kíséretét alkotó lovascsoport, amelyben kitűnik a mester robusztus és nyers alakja. „Ungi Pál önarcképe nem csupán az ábrázolás kitüntető módja által azonosítható – taglalta Vasile Drăguț –, hanem avval a festett felirattal is, amely a feje fölött lobogó zászlón olvasható." A zászló feliratát pedig a következőképpen értelmezte: „Ezt a munkát festette és előkészítette Pál mester, Ungi István fia, az Úr ezernégyszáz tizenkilencedik éve. Írtam és egy szép lány járt az eszemben".[21]

Talán hajlamosak lehetünk a szerző Ungi Pál önarcképére vonatkozó megállapítását elfogadni, ha számba vesszük a következő lehetséges érveket, amelyeknek kifejtésére nem került sor.

UNGI PÁL, A FESTŐ-DONÁTOR

Sault, a későbbi Pál apostolt, a damaszkuszi úton legtöbb esetben népes katonai kísérettel együtt ábrázolták a 15. századi festészetben. A derzsi falképen viszont csak három szereplőt látunk kíséretként megfestve. Közülük kitűnik a sodronyinges, sisakos, sötétbarna bajuszú és szakállú, idősebb lovag, arccal a nézővel szembe fordulva. Mögötte egy mellvértbe öltözött, hajadonfőtt lévő, fiatalabb lovast láthatunk, aki figyelmesen néz az idősebb társára. A harmadik szereplő egy ijedt arcú, világos színű ruhát viselő ifjú, aki a nyeregben felemelkedve, a lovon előrebukó Saul köpenyét tartja.[22] A középső lovag a festő portréja lehet, akinek a tekintete mereven a nézőre irányul, széles arccsontja, hegyes orra és a szakálla is egyénivé teszi az ábrázolását, fésületlen, barna szakálla természetesebb, mint a Saulé vagy Ananiásé. (3. kép)

21 Vasile Drăguț: *Arta gotică în România*. Meridiane, Buc., 1979. 228–230.

22 Hasonló, Saul köpenyét tartó mozdulatot láthatunk például Aragóniai Márton 1380–1450 k. készült breviáriumának egyik miniatúráján: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b52000996s/f620.image (Utolsó megtekintés: 2021. 03. 28.)

A derzsi festő arcképéhez hasonló frontális vagy háromnegyed profilos művész-önarcképet, amely egy-egy csoportban jelenik meg, többet ismerünk a 15. századból. Itt csak a legismertebbekből említek meg néhányat: Benozzo Gozzoli önarcképe a Háromkirályok kíséretében a firenzei Palazzo Medici-Riccardi, Háromkirályok-kápolna freskóján (1459 k.), Filippo Lippi önarcképe a spoletói dóm Mária halála-freskóján (1467–1469 k.), Pietro Perugino önarcképe a vatikáni Sixtus-kápolna Jézus átadja Szent Péternek a mennyország kulcsait c. freskóján (1479). A derzsi freskóval közel egy időben, 1401-ben készült a montepulcianói Santa Maria dell'Assunta-dóm Szűz Mária elszenderedése-oltár, amelynek festője Taddeo di Bartolo (1363–1422) a névadója, Szent Júdás Tádé portréjaként festette meg a saját önarcképét, egyetlen olyan szereplőjeként a festménynek, akinek a tekintete a nézőre irányul. Nem lehet véletlen, hogy Ungi Pál festő, Pál apostol életének legjelentősebb pillanatát megfestve, a saját önarcképét is elhelyezte a kompozícióban. Ugyanakkor az ő és fiatalabb társa páncélos viselete utalás Saul katonai kíséretére a damaszkuszi úton.

Ungi Pál festő mivoltát erősítheti meg a *magister* kifejezés is. A zászló feliratán magát magisternek nevező Ungi Pálhoz hasonlóan Johannes de Rosenau, a nagyszebeni Szűz Mária-plébániatemplom szentélyében látható monumentális Keresztre feszítés falfestmény készítője is magisternek nevezi magát 1445-ben, az Ecce homo fölötti ablakmélyedésben levő feliratban: „Hoc opus fecit magister Johannes de Rozenaw Ann. Domini milesimo quadrigentesimo XLV." A lónyai református templom szentélyében nemrég feltárt 15. századi falképtöredékek között egy néhány szavas, gótikus minuszkulás írásszalag került felszínre, amelyen a betűtípus és a ligatúrák alkalmazása azonos a derzsi feliraton használtakkal. A feltehetően 1413-ban festett felirat egy Miklós mesterről tesz említést: „… mag(iste)r • nicolaus …e • Anno d(omi) i…• xii•".[23] A magister talán a lónyai falképek festője lehetett.

Számtalan példát lehetne még felsorolni arra, hogy a festők magisterként nevezik meg magukat, így Ungi Pál esetében is erre gondolhatunk. Arra a kérdésre pedig, hogy ki a másik két fiatal szereplő a falképen, a lehetséges válasz az lehet, hogy ők voltak a mestertársai a templomhajó nagy felületen történő kifestésében. Hogy miként zajlott a két festő és a festéktörő segéd együttes munkája, vagyis a falfestés egy épületben, jól szemlélteti például egy 1415 körül festett francia Biblia-illusztráció (1 Királyok 7, 1-12), amelyben a két festő az előrajzot, majd a kifestést végzi, a fiatal segéd pedig a festéket készíti elő.[24] (4. kép)

23 Jékely Zsombor–Lángi József: *Lónya (egykor Bereg vármegye, ma Szabolcs-Szatmár Bereg megye). Református templom* = Jékely Zsombor–Lángi József: *Falfestészeti emlékek a középkori Magyarország északkeleti megyéiből*. Szerk. Kollár Tibor. Teleki László Alapítvány, Bp., 2009. 187.

24 http://corsair.themorgan.org/vwebv/holdingsInfo?&bibId=254463&searchId=2175&recPointer=0&recCount=50; (Utolsó megtekintés: 2021. 03. 29.)

Marosi Ernő a zselízi (Želiezovce, Szlovákia) falképekkel kapcsolatban írja, hogy

> „az annyira individuális tartalmú – és már csak az írás uralkodó szerepe miatt is kivételes műveltséget feltételező – képek, mint az arisztokrata Becsei Vesszős György halála utáni megítélését ábrázoló zselízi falkép, nem lehettek általánosak. A tematika egyéni kívánságokat tükröző megválasztás általában legfeljebb addig mehetett el, mint a székelyderzsi ciklusé, ahol ungi István fia Pál mester nyilván nem minden személyes vonatkozás nélkül festette meg Szent László legendája mellett Szent Pál ritkán ábrázolt történetét is. Rejtett votív képre utal, hogy a donátor feliratát a Saul megtérése-jelenet egy zászlója hordozza".[25]

Itt kell kitérnünk Stefano Riccioni olasz művészettörténész egyik hosszabb tanulmányára, amelyet a középkori liturgikus térben található feliratok és az ábrázolt téma közötti kapcsolatról írt. A szerző az epigrafikus elemeket alapvetőnek tartja a kép ikonográfiai elemzésében, ebből következően a kutatási módszerének megnevezésére az *epikonográfia* fogalmát vezette be.

Riccioni ebben a tanulmányban fejti ki többek között, hogy a felirat, mielőtt olvasni való szöveggé válna, először mint egy kép jelenik meg a néző számára, és úgy vonja magára a figyelmet. További kutatás szempontjából számít az, hogy hol helyezkedik el a kompozíció, amelyben a szöveg olvasható, esetleg szimbolikus jelentőségű hely is lehet. Vizsgálni való, hogy mennyire látható helyen szerepel a felirat, ezáltal felmérhető, hogy milyen fontosságot szánt az írás szerzője a szövegnek, és nem utolsósorban figyelmet érdemel, hogy kompozíciós szempontból a felirat milyen összefüggésben van a körülötte ábrázolt alakokkal.[26]

Mindezt figyelembe véve, azt láthatjuk a derzsi templomban, hogy a Saul megtérése-jelenetet, azon belül a feliratot tartalmazó zászlót a hajó déli hosszfalán festették meg, a lélekmérő Szent Mihállyal együtt, olyan nyilvános helyen, ahol a templomból távozó hívek jól láthatták, és elgondolkozhattak rajta. Mint ahogy a nem túl távoli

25 Marosi Ernő: *Nemesi donátorok = Magyarországi művészet 1300–1470 körül.* I. Szerk. Marosi Ernő. Akadémiai, Bp., 1987. 121.

26 Stefano Riccioni: *L'Epiconografia: l'opera d'arte medievale come sintesi visiva di scrittura e immagine = Medioevo. Arte e storia, Atti del X. Convegno internazionale di studi (Parma, 18-22 sett. 2007)*. Electa, Milano, 2008. 465–480. https://www.academia.edu/4795660/L_Epiconografia_l_opera_d_arte_come_sintesi_visiva_di_scrittura_e_immagine_in_Medioevo_Arte_e_storia_Atti_del_X_Convegno_internazionale_di_studi_Parma_18_22_sett_2007_Milano_Electa_2008_ISBN_978_88_370_6695_6_pp_465_480 (Utolsó megtekintés: 2021. 03. 29.)

kilyéni kortársaik vagy a valamivel korábban élő gelencei hívek, amikor a templomból távoztak a déli ajtón át, az Utolsó ítélet nagy képciklusa alatt.

A Saul megtérése-jelenetnek Marosi Ernő által említett rejtett votívkép-jellege azáltal értelmezhető pontosabban, ha arra gondolunk, hogy a zászló (labarum) az Ungi Pál nevét tartalmazó felirattal nem véletlenül van elhelyezve annak a lovagnak a feje fölött, akit, Vasile Drăguț feltételezését elfogadva, a fentiekben a festővel azonosítottam.

Mindaz, amit az Ungi Pál feltételezett önarcképéből kiindulva végiggondoltam, talán nem zárja ki a lehetőségét annak, hogy ő maga legyen a falképegyüttes donátora is, aki a 15. századi megrendelő, az olasz commitente-ideatore-fogalom értelmében, a saját érzékenységének és műveltségének megfelelően, a derzsi templomhajó déli oldalán lévő falképek témáját megtervezte és megfestette. Ez viszont csak úgy fogadható el feltételesen, ha a zászló feliratában az Ungi Pál személyére vonatkozóan érvényes „fecit depingere" kifejezés, a megrendelő vagy donátor értelmezése mellett a „praeparare" szót a falképek előkészítéseként fogjuk fel. (5. kép)

A festőre mint donátorra egy másik példát néhány évtizeddel később ismerünk Erdélyben. 1483–1484-ben a segesvári Valentinus pictor, egyben városi tanácsos, később polgármester mint donátor festette meg votív képként a Hegyi templom diadalívén a Veronika kendője motívumot, és a hajó egyik boltmezőjében a démonokkal küzdő Szent Mihály alakját, alatta pedig a festők címerét.[27]

Ungi Pál önarcképéhez hasonlóan járt el a 14. század második felében Vas és Zala megyében dolgozó Johannes Aquila a mártonhelyi (Martjanci, Szlovénia) Szent Márton-templom kifestésekor 1392-ben, amikor a falképegyüttesben a saját portréját is megfestette. Marosi Ernő véleménye szerint:

> „Aquila szokatlan öntudata csak azzal a szereppel magyarázható, amelyet a hozzá hasonló vándor festők, mint a liturgiai követelmények és ikonográfiai szokások szakértői tudatlan és inkább csak a kifestést magát igénylő, de annak tartalmi kérdéseiben egészen tanácstalan megbízóikkal szemben játszottak".[28]

Daniel Spanke szlovén művészettörténész Aquila mártonhelyi szerepéhez hasonlóan donátori működését feltételezte a veleméri Szentháromság-templom kifestésében is.[29]

27 Dana Jenei: *Picturile murale ale Bisericii din Deal din Sighișoara*. Ars Transilvaniae XIV–XV(2004–2005). 111.

28 Marosi: *i. m.* 120.

29 Hivatkozik rá Wehli Tünde: *Bogyai Tamás és Johannes Aquila.* Ars Hungarica XXXVIII(2012). 3. sz. 350.

Egy korábbi tanulmányomban[30] fogalmaztam meg, hogy Szent Pál megtérésének jelenete és a jelenet rejtett votív képre utaló felirata, valamint Szent Mihály eszkatologikus jellegű képe és a püspökszentek a jó halál, vagyis az *ars bene moriendi* képzetkörét idézik. Az *ars moriendi* elemei: „elmélkedések a halálról, vigasztalások, figyelmeztetés a bűnbánatra, az ellenséggel való kibékülésre és a hit megerősítésére, imádságok és a szentek segítségül hívása".[31] Fontos számunkra, hogy mindez a festő kortársai által írt irodalmi alkotásokban fogalmazódott meg a 15. század elején. Így Johannes Gerson (1363–1429) *Opus tripartitum de praeceptis decalogi de confessione et de arte moriendi*jében s az Európában rendkívül népszerű *Tractatus (Speculum) artis bene moriendi* (1415) című alkotásban. Feltételezhető, hogy az alapos teológiai műveltséggel rendelkező festő jól ismerte e két művet és az *ars bene moriendi* gondolatrendszerét. Ebben az értelmezésben fogalmazhatta meg, mintegy nagy, hármas osztású oltárképben, triptichonban a maga gondolatait. Így kaphatott helyet a triptichon püspökei között Szent Kilián, a festők védőszentje, és Szent Szaturninusz, a jó halál patrónusa. Ugyanakkor Pál mester az önarcképét a védőszent, Szent Pál élete nagy fordulójának felidézésével együtt festette meg a jobb oldali kompozícióban, ezzel személyessé téve az ábrázolt jelenetet. A jelenet felső részében megfestett Jézus az átlényegüléseként értelmezett ostyát hullatja a misszióra kiválasztott apostolra. (Nagyon érdekes, hogy az aláhulló ostyák nem takarják be az apostol felett előrehajló, világos színű ló – amelyen a festő ül – erőteljes ecsetvonásokkal ábrázolt fejét és sörényét.)

A püspökök és a Szent Pál megtérése-jelenet között, teljes lovagi vértezetben Szent Mihály arkangyal egyszerre jelenik meg mint a sárkány legyőzője és a lelket mérő szent, ahogy megfestették rendszerint az Utolsó ítélet ábrázolásokban.[32]

Figyelmet érdemel, hogy a három jelenet között egyenlő szélességű, keskeny sáv maradt szabadon, amely valamilyen (gipsz-, fa)keret lenyomata lehet.

A lélekmérő szent bal karján kicsi, meztelen felsőtestű női figurát látunk imára összekulcsolt kezekkel, a közvetítésért (intercesszió) könyörögve. A kétkarú mérleg nehezebb serpenyőjében ülő női alak, a lélek (anima) megtestesítője látszik, feje körül kis, fehér színű, kerek ostyákkal. A másik, könnyebbnek bizonyuló serpenyőbe ördögök kapaszkodnak, egyikük a derekára kötött malomkővel. (6. kép)

30 Jánó Mihály: *Ungi Pál mester imája a székelyderzsi templomban = Fogalom és kép 2. A kolozsvári Babeș-Bolyai Tudományegyetem Filozófia Tanszékcsoportjának magyar tagozata által szervezett nemzetközi tanévkezdő konferencia előadásai*. Szerk. Egyed Péter–Gál László. Presa Universitară Clujeană, Kvár, 2011 (a továbbiakban Jánó: *Ungi Pál mester*). 142–149.

31 Diós István: *Ars moriendi = Katolikus lexikon*. I. Szerk. Diós István. Szent István Társulat, Bp., 1993. 417–418.

32 *Apokalipszis, Jel* 12, 7 skk.

A Szent Mihály karján megjelenő lány kapcsán vetődött fel a gondolata annak, hogy reá vonatkoztatható talán a festőnek az a mondata, amelyet a zászlón megfogalmazott: *„Az író írta és az eszében a szép lányt tartotta"* (Benkő Elek fordítása). E sorok írójának 2011-ben, majd Marosi Ernő 2012-ben közölt tanulmányában felmerült annak a lehetőségnek a gyanúja, hogy a felirat készítésekor Pál mester a szeretett és elhunyt kedvesére gondolt, akit a lélekmérő szent védelmébe ajánlott.[33] Ezt tovább gondolva, Marosi felvetette azt a kérdést, hogy

> „… szabad-e egyszerűen csak a képek logikáját követni a szövegeket helyettesítő forrásokként. Vagy feltételeznünk kell egy erős individuális gesztust, szokatlan szóbeli kommunikációt a donátor és a festő között; így különböző művészi kifejezésmódok közötti határok ledöntésével – mint esetünkben – a kultikus képekbe narratív elemek beviteléről van szó. A hipotézisünk alapját képező erős individualizmus nem annyira különös ebben a korszakban – 1419 – azontúl, hogy erősen kapcsolódik ahhoz a kérdéshez, hogy mi lesz a lélek sorsa a halál után".[34] (Szász Fejér Gyöngyi fordítása)

A mondatnak másik értelmezése szerint a szép lány, a „pulchra puella" a középkori kéziratok kolofonjaiban gyakran előforduló kifejezés, amelyet a scriptorok különböző értelemben használtak, rendszerint a munkájukért kívánt égi jutalomra gondolva, máskor pedig diákos, pajzán kifejezésekhez társítva.[35] Vladimir Agrigoroaei művészettörténész is hosszabb tanulmányt szentelt a témának. Figyelemre méltónak tartja, hogy a derzsi felirat a 15. század elején keletkezett, amikor a *pulchra puella* kifejezés a virágkorát élte a német kéziratok kolofonjában. Szerinte is nyitott kérdés a lány kiléte, amely a szöveg különlegességét jelenti. A tanulmányában idézett több kolofon profán, játékos vágyakozását vagy kívánságát örökítette meg az egykori kó-

33 Jánó: *Ungi Pál mester*; valamint Ernő Marosi: *Amour chevaleresque et salut dans deux peintures murales gothiques de Transylvanie = Le plaisir de l'art du Moyen Âge: commande, production et réception de l'oeuvre d'art*. Mélanges en hommage à Xavier Barral i Altet. Publ. Rosa Alcoy Pedros–Dominique Allios. Picard, Paris, 2012 (a továbbiakban Marosi: *Amor chevaleresque*). 705–713.

34 Uo. 708.

35 Giuseppe Cremascoli: *L'amanuense medievale tra pietas e goliardia = Scrivere e leggere nell'alto Medioevo. Spoleto 28 aprile - 4 maggio 2011*. Fondazione Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo, Spoleto, 2012. 607–625. https://www.academia.edu/9572963/L_amanuense_medievale_tra_pietas_e_goliardia_in_Scrivere_e_leggere_nell_alto_medioevo_Settimane_di_studio_della_Fondazione_Centro_Italiano_di_Studi_sull_Alto_Medioevo_LIX_Spoleto_28_aprile_4_maggio_2011_Spoleto_Fondazione_Centro_Italiano_di_Studi_sull_Alto_Medioevo_2012_607_625 (Utolsó megtekintés: 2021. 03. 27.)

dexmásolóknak. Végül a nagy kolofongyűjtemény szerzőjének, Bénédictins du Bouveret-nek azt az írnokokra vonatkozó megállapítását fogadta el, amely a derzsi felirat szerzőjére is érvényes lehet. Bouveret szerint az írnok nagyon gyakran fejezte ki az örömét, hogy sikerült a munkáját befejezni, vagy közvetlenül az olvasóhoz szólt, és megnevezte a másolás során elkövetett hibáit, máskor imát mondott a hibák miatt a lélek nyugalmáért. A kolofonokban egy egész sor emberi érzés nyilvánult meg, személyes közelségbe hozva a szerzőt.[36]

Ungi Pál szerelmi érzületének képben történő kifejezése a Szent Mihály karján ülő lány megjelenítésében konkretizálódott, akinek a fedetlen felsőteste kissé erotikus színezetet kölcsönöz az alakjának.[37]

> „Témánkat illetően – írja Marosi Ernő – az erotikus motiváció, a szerelem és eszkatológia közti szoros kapcsolat egyáltalán nem volt rendkívüli a XV. században, sőt még meg is felelhetett a lovagi udvarlás normáinak. A mi Pál mesterünk, akit […] szerelem és valószínűleg gyász motivált – megfelelt így annak a lovagi etikának, amelyet a szeretett hölgy iránti hűségeként jellemezhetünk."[38]

Ehhez a gondolatmenethez illeszthetjük, illetve a lélekmérő Szent Mihály közvetítéséért való fohászként foghatjuk fel Pál mester névbekarcolását a rövid könyörgéssel, szupplikációval: „Hic fuit Paul […] de Ung […] pictor (?) Rex Judex." A még puha vakolatba bekarcolta a nevét, az évszámot is feltüntetve a mester segédje is: „Hic fuit […] Andreas (?) 1[4]19".[39] (7. kép)

A SAUL MEGTÉRÉSE FALKÉP ÉS A NAGYMIHÁLYIAK

A derzsi falképek kutatástörténetében Dávid László (1932–2007) elsőként próbálta felfedni a magát „de Ung", azaz unginak nevező „magister" személyét, akit Nagymihályi Albert (†1433 k.) vránai perjel rokonsági körében vélt megtalálni. Idézem:

36 Vladimir Agrigoroaei: *Scriptor scribebat et pulcram puellam in mente tenebat: la fin de l'inscription peinte de Dârjiu (1419).* Studii și Materiale de Istorie Medie XXX(2012). 213–221.

37 Ebben a szellemben festette meg Pál mester a Szent László-legenda Birkózás és Pihenés jelenetét is.

38 Marosi: *Amor chevaleresque*. 709.

39 Lásd még Jánó Mihály: *A székelyderzsi unitárius templom Saul megtérése falkép ikonográfiája.* = *Székelyek a keleti végeken*. 9–17.

> „[…] a Nagymihályi családból eredő »Albertus de Ung«, mint a johannita lovagrend magyarországi főnöke, erdélyi kapcsolatokkal is rendelkezik, rokonai közül sokan viselnek országnagyi tisztségeket 1392-ig, majd 1419-től ismét feltűnnek vezető pozíciókban. Ebben a családban reméljük megtalálni a derzsi falképek megrendelőjét Albert testvérének, Istvánnak, vagy rokonának, Dezsőfi Istvánnak fiában".

Az 1419-es évszám Dávid László szerint azért is lehet döntő időpont a derzsi falképek megrendelőjének keresésében, mert

> „[…] az a tény, hogy a családból Nagymihályi Albert vránai perjel épp 1419-ben kapja a horvát báni, Garai Bánffi Dezső ugyanekkor a macsói báni tisztet, azt jelzi, hogy az 1403. évi Zsigmond-ellenes lázadásban részt vett Losonczi család 1419-ben ismét elnyerte a király kegyeit. Ha helyes nyomon járunk – írja a szerzőnk –, ennek a kifejezéseként szemlélhetjük az István fia Pál megrendeléséből készült Saul megtérése-jelenetet a székelyderzsi falképeken".[40]

A megrendelő személyével kapcsolatban Benkő Elek régész véleményét is idéznünk kell:

> „A vármegyei területről származó, a Székelyföldön (is) hatalmi pozícióba kerülő nemesekre az egyik leglátványosabb példát az udvarhelyszéki Székelyderzsen találjuk. Itt – a kutatás kivételes szerencséjére – a templombelső 15. század eleji kifestéséhez egy részletesebb, datált felirat is tartozik, amely megnevezi a megrendelőt Ungi István fia Pál személyében, akit családjával együtt a festő belekomponált a déli hajófal Saul megtérése-jelenetbe. A damaszkuszi úton lováról lebukó, majd megtérő Saul (Ap-Csel 9,1–19) a későbbi Pál apostol falképen meglehetősen ritka szerepeltetése egyértelmű utalás a megrendelő személyére, még ha a bibliai történet konkrét életrajzi vonatkozásait nem is ismerjük, miként azt sem tudjuk, hogyan kerültek a Székelyföld előkelői közé az Ung megyei István leszármazottjai. […] Ami biztos, hogy Pál mester írástudó volt, aki az építési feliratot maga szövegezte, benne a középkori könyvmásolók gyakorlatára emlékeztető fordulattal […]".[41]

40 Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei.* Kriterion, Buk., 1981. 278.
41 Benkő Elek: *A középkori Székelyföld.* MTA, BTK, Régészeti Intézet, Bp., 2012. 202.

Visszatérve Dávid László feltételezésére a megrendelő személyével kapcsolatban, meg kell jegyeznünk: nem tudjuk pontosan, hogy Nagymihályi (Ungi) Albert mikortól viselte a vránai perjelség mellett a dalmát-horvát báni címet. Arra van adatunk, hogy ő magát mint e tisztségek birtokosát nevezi meg egy általa kiadott oklevélben, 1419. július 10-én: „Nos Albertus de Nagmihal prior Auranensis, ordinis Sancti Johannis Jerosolymitani, Dalmatieque et Croatie banus […]".[42]

Nagymihályi Albert egyike volt Zsigmond király legmegbízhatóbb embereinek. Hű szolgálataiért a király már 1397-ben nagymihályi birtokrészhez juttatta, amelyet testvére, László az 1387. évi, Horváti–Palisnai-féle lázadásban való részvétele miatt elveszített.[43]

Nagymihályi vagy Ungi Albert Zsigmond király szolgálatában szerzett katonai érdemeiről részletesen írt Farkasfalvi Mauks Ernő (1877–1953) az *Ungmegye múltjából* c. tanulmányában.[44]

Mauks Ernőnek a gazdag levéltári forrásanyagot felhasználó munkájában olvasható, hogy:

> „Albert érdemeinek legfőbb elismerése azonban az volt, hogy 1417. febr. 12-én, Konstancban kelt oklevelében Naillac Filibert, a jeruzsálemi sz. János rend nagymestere, Zsigmond király jó embere, bizonyára a király közbenjárására, neki adományozta a vránai perjelséget, mely adományt a király még azon évben jóváhagyott".[45]

A konstanzi zsinaton való tartózkodás idején, 1418. március 29-én Nagymihályi Albert kérésére a király neki és az egész nemzetségének adományozta – a család ungi elöljárói által korábban is használt – most kibővített címerét.[46] Élete végén Nagymihályi-Ungi Albert elkísérhette még Zsigmond királyt az itáliai útján is, ő lehetett az, akit „Albertus de Hunc" néven jegyeztek fel 1432-ben Sienában, az uralkodó kíséretében.[47]

---

42 *Zsigmondkori oklevéltár.* Szerk. Mályusz Elemér–Borsa Iván–C. Tóth Norbert–Neumann Tibor–Lakatos Bálint–Mikó Gábor. I–XIV. Akadémiai–MNL OL, Bp., 1951–2020 (MNL OL Kiadványai II: Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49, 52, 55, 59. – a továbbiakban ZsO). VII. 213. (759. sz.)

43 ZsO I. 521. (4720. sz.)

44 Farkasfalvi Mauks Ernő: *Ungmegye múltjából. Adalékok a vármegye középkori történetéhez, feltüntetve a Nagymihályi család történetének keretében.* Szeged, 1905. 76–79.

45 Uo. 78.

46 Uo. 81. A címeres levélről lásd még Jékely Zsombor: *Nagymihályi Albert címereslevele = Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Zsigmond korában. 1387–1437.* Szerk. Takács Imre. Szépművészeti Múzeum–Musée national d'histoire et d'art, Bp.–Luxemburg, 2006 (a továbbiakban *Sigismundus rex et imperator*). 410–411.

47 E. Kovács Péter: *Zsigmond király Sienában*. Corvina, Bp., 2014. 203.

Részben a Nagymihályi Albertéhez hasonló királyhű történelmi szerepet követhetünk a Garai Bánfi Dezső életében is. Ezért talán mégsem tartható az a feltételezés, hogy az ő 1419. évi macsói bánként való szereplésének bármilyen összefüggése lett volna a derzsi falképekkel. Hiszen már 1408-ban országos főméltóságot viselt Zsigmond király udvarában Cillei Borbála királyné főlovászmestereként,[48] majd 1409-ben mint ispánnak Pozsega megyében egyik királyi megbízottként feladata és kötelessége volt kinyomozni és kiszolgáltatni azokat, akik elmulasztották adománylevelük megerősítését, vagy nem kértek kegyelmet lázadásuk miatt.[49]

Nem ismerjük az időpontját annak sem, hogy mikor nyerte el Garai Dezső a macsói báni tisztséget. Nevét ebben a minőségben első alkalommal valóban egy 1419. május 26-án kelt dokumentum őrizte meg, amely azonban nem a kinevezéséről szól, hanem, mint macsói bán, ő volt az oklevél kibocsátója.[50]

A Losonciak Zsigmond-ellenes 1403. évi lázadásban való részvételéről tudjuk, hogy még 1404. elején is ellenálltak a királynak,[51] viszont az 1404 júniusában kelt oklevélben arról értesülhetünk, hogy Losonci István, Ferenc és Dezső hűtlenségét megbocsátotta a király,[52] Losonci Zsigmondnak és testvérének pedig várakat adományoz az uralkodó Zaránd és Abaúj megyében.[53]

Mindezt együttvéve, le kell mondanunk Dávid László feltételezéséről, amelyet mindeddig elfogadtunk, és hivatkoztunk rá, miszerint a Nagymihályi–Losonci–Ungi család tagjainak Zsigmond király az 1403. évi felkelésben való részvétel után 1419-ben megkegyelmezett, és ennek az eseménynek állított jelképes emléket abban az évben Ungi Pál mint a kiterjedt család egyik tagja a Saul megtérésének megörökítésével a székelyderzsi templomban.[54]

48 Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457.* I. MTA, BTK, Történettudományi Intézet, Bp., 1996. 57, 165.

49 Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon. 1387–1437.* Gondolat, Bp., 1987. 57.

50 Engel: *i. m.* 30. Hivatkozása: Diplomatikai levéltár (Q szekció), Kincstári levéltár (E) MKA, Neo-regestrata acta (Q 311) 10813. https://archives.hungaricana.hu/en/charters/118259/?list=eyJxdWVyeSI6ICJHYXJhaSBEZXpzXHUwMTUxIn0 (Utolsó megtekintés: 2021. 03. 29.)

51 Mályusz: *i. m.* 57.

52 ZsO II. 382. (3223. sz.)

53 Uo. 483. (3957. sz.)

54 További tisztáznivaló: a Nagymihályi–Ungi–Losonci család egyik tagjának, Ungi Pál mesternek milyen kapcsolata lehetett azokkal a székelyföldi vagy más erdélyi falvakkal, amelyeknek a templomában a székelyderzsivel közel egy időben, ugyanazon műhely által, azonos stílusban megfestett Szent László-ciklusok vagy más témájú ábrázolások készültek. A művészettörténeti és restaurátori kutatás Csíkszentmihály, Csíkmenaság, Felsőboldogfalva, Homoród és Rádos templomainak ma látható falképeit rokonítja a székelyderzsivel, amelyek a 15. század első két évtizedében készülhettek. Lásd Jánó Mihály: *A székelyderzsi*

PÁLÓCI GYÖRGY ERDÉLYI PÜSPÖK (1419–1423), A SZENT LÁSZLÓ-CIKLUS MEGRENDELŐJE

A festett feliratban jelzett 1419-es évszám alapján elképzelhető egy másik válasz arra a kérdésre, hogyan került kapcsolatba a székelyderzsi templommal az Ung megyéből származó Pál mester, akiről a nevén kívül semmi egyebet nem tudunk.

Egy megjelenés előtt álló tanulmányomban[55] a székelyföldi Szent László-legendaciklusok Kivonulás-jelenetét elemezve arról kellett megbizonyosodnom, hogy csak itt, a székelyföldi templomokban látható egy püspök alakja, aki egy templom vagy vár kapujában állva megáldja a hadba vonuló László királyt.[56]

A püspök szerepére az 1068. évi Kerlés-hegyi ütközetet elbeszélő Képes Krónika világít rá. A magyar sereg harcba indulásáról így ír a krónika szerzője: „Pénteken kora hajnalban felkeltek, az oltáriszentség vételével mindannyian megerősítették magukat, és rendezett sorokban a pogányok elleni összecsapásra indultak".[57] E szövegrésszel kapcsolatban Kerny Terézia megjegyezte: „Bár a Gesta szövegéből mindössze az derül ki világosan, hogy a sereget kísérő egyházi asszisztencia csupán az ütközet előtti misét celebrálta, a későbbi évszázadok történései számos példával szolgáltak arra vonatkozóan, hogy a klérus irányította tevőlegesen az ütközeteket".[58]

Az ütközetbe induló Salamon király és a hercegek számára a szertartást celebráló, majd a falképeken a Szent Lászlót megáldó egyházi személy a résztvevők élén, a király és a hercegek rangjához méltóan, nem lehetett más, mint egy főpap. Ezért szerepel egy püspök a freskóciklus Kivonulás-jelenetében, és mivel az ütközet az erdélyi

unitárius templom (Kalauz). Verbum, Kvár, 2019. 70. Ebbe a körbe sorolhatjuk a csíkszenttamási templom régészeti ásatása során felszínre került, női arcot ábrázoló falképtöredéket, amelyet a Csíki Székely Múzeum régészeti gyűjteményében őriznek. Szintén a derzsi műhely készítette a székelyszentléleki római katolikus templom északi külső falán nemrég feltárt és restaurált falképeket.

55 Jánó Mihály: *A püspök megáldja a hadba vonuló Szent László királyt.* Kézirat.

56 Ivan Gerát szlovák művészettörténész is felfigyelt arra, hogy amíg Gelencén megfestették a sereget megáldó püspök alakját, addig a Szepességben nincs erre analógia: Ivan Gerát: *Pictorial Cycles of St. Ladislas – Some Problems of Interpretation = Slovensko a Chorvátsko: historické paralely a vzťahy (do roku 1780)*. Vedecká redakcia Martin Homza–Ján Lukačka–Neven Budak. Katedra slovenských dejín, Filozofická fakulta UK–Odsjek za slovačku povijest, Filozofski fakultet Comenius sveučilišta, Bratislava–Zagreb, 2013. 306. https://www.academia.edu/20770118/Pictorial_Cycles_of_St_Ladislas_Some_Problems_of_Interpretation; (Utolsó megtekintés: 2021. 02. 20.)

57 Képes Krónika. http://mek.oszk.hu/10600/10642/10642.htm#56 (Utolsó megtekintés: 2021. 02. 20.)

58 Kerny Terézia: *A kerlési ütközet megjelenése és elterjedése az irodalomban, majd a képzőművészetben = Folklór és vizuális kultúra*. Szerk. Szemerkényi Ágnes. Akadémiai, Bp., 2007. 220–221.

püspökség dobokai főesperességének területén zajlott, jelképesen az erdélyi püspökre is gondolhatunk. Bár ábrázolását nem köthetjük konkrét személyhez, feltételezhető, hogy alakját a középkori erdélyi püspökség egész területén megfestették a Szent László-legenda képsorában, és a megrendelő is többnyire a püspökség intézménye lehetett. Ebből következtetve pedig, az 1419-ben készült székelyderzsi Szent László-legenda és a templomhajó déli hosszfalán megfestett falképegyüttes megrendelésében vélhetően Pálóci Györgynek (†1439) mint Erdély püspökének döntő szerepe lehetett.

Temesváry János *Erdély középkori püspökei* c. könyvében írja, hogy Pálóci György 1419 tavaszától töltötte be az erdélyi püspöki tisztséget:

> „Zsigmond király amint az egyetemes egyház és a pápák sorsa fölött döntött, úgy intézkedett az egyes püspökségekről is. Így töltötte be Upori István elhunyta után, 1419 tavaszán az erdélyi püspökséget is, midőn Pálóczy György szepesi prépost személyében új főpásztort adott az üresedésben levő s árvaságra jutott egyházmegyének. Sőt ezúttal a kegyúri bemutatás jogát oly módon gyakorolta, hogy a tőle kinevezett főpapot azonnal a püspökség birtokába is iktatta".[59]

V. Márton pápa csak 1419. július 31-én nevezte ki Pálócit erdélyi püspökké.[60] Később, az 1419. december 20-án kelt levelében ezt írta: „[…] György erdélyi püspök, akkor szepesi prépost az erdélyi püspökség javainak kormányzásába és igazgatásába az pásztor nélkül lévén még az ő általa történt kinevezése előtt magát beleártotta és azt háborítatlanul gyakorolta […]".[61]

> „Pálóczy, aki történelmi szereplésének jelentőségével magasan kiemelkedik a 15. században élt püspökök sorából – írja Temesváry János –, annak az előkelő és nevezetes főúri családnak volt a sarjadéka, amely magát eleinte […] Pányokinak írta. Ezt a nevet azonban utóbb a családnak egyik ága, amelyhez főpapunk is tartozott, elhagyta és az 1327-ben Károly Róbert királytól adományba kapott ungmegyei Pálóczról, […] Pálóczynak kezdette magát neveztetni."[62]

59 Temesváry János: *Erdély középkori püspökei.* Cluj-Kvár, 1922. 310.
60 ZsO VII. 224. (821. sz.)
61 Uo. 283. (1159. sz.)
62 Temesváry: *i. m.*

Az Ung megyei Pálóci családból származó György püspök feltételezhető szerepét a székelyderzsi templom falképeinek megrendelésében néhány olyan tényező erősítheti meg, amely a személyes egyházi pályájában, valamint Zsigmond király és udvara Szent László-kultuszában kereshető.

Pálóci György az egyházi pályáján előbb mint szepeshelyi kanonok, majd 1400-tól 1419-ig szepesi prépost szerepel. Fiatalsága ellenére a szepesi prépostként való kinevezését a király környezetéhez tartozó testvérei, Máté és Imre érték el, ám úgy látszik, hogy György alig tartózkodott a préposti székhelyén, mert emiatt a káptalan többször megpróbálta eltávolítani. A prépostság történetét lejegyző Pirhalla Márton (1852–1922) jellemzése szerint: „Különben is olyan fiatal volt György, hogy alig hagyta el ama kort, melyben az akkori egyházi törvények szerint a tonsurát felvehette volt".[63]

Pálóci György Zsigmond király kitartó támogatásának köszönhetően viselte csaknem két évtizedig a jól jövedelmező préposti címet, és eközben előbb Krakkóban (1408),[64] majd Bécsben (1409–1412)[65] folytatta az egyetemi tanulmányait. Az 1410-es években pedig gyakran kísérte a királyt az európai útjain,[66] pl. a konstanzi zsinat időszakában (1414–1418) Nagymihályi Albert vránai perjellel együtt.[67]

A szepesi prépost a számtalan utazás és az egyetemi évek között gyakorlatilag csak 1401 és 1404 között tartózkodhatott a Szepességben.[68] Azonban, e rövid idő elég lehetett arra, hogy a szepeshelyi (Spišská Kapitula) Szent Márton-templomban látott Károly Róbert megkoronázása falfestmény mellett tudomást szerezzen, vagy akár személyesen is láthasson néhányat azokból a Szent László-legenda-falképsorozatokból, amelyeket nagy számban megfestettek a vidék templomaiban a 14. században.[69]

63 Pirhalla Márton: *A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállításáig*. Lőcse, 1899. 69, 78.

64 Haraszti Szabó Péter–Kelényi Borbála–Szögi László: *Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken 1348–1525*. II. ELTE Levéltára–MTA – ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, Bp., 2017 (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 2). 82.

65 Tüskés Anna: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365 és 1526 között.* ELTE Levéltára, Bp., 2008 (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 1). 79.

66 Engel Pál: *Zsigmond bárói: rövid életrajzok = Művészet Zsigmond király korában.1387–1437.* Szerk. Beke László–Marosi Ernő–Wehli Tünde. Budapesti Történeti Múzeum, Bp, 1987 (a továbbiakban *Művészet Zsigmond király korában*). 405.

67 Bárány Attila: *Zsigmond király 1416-os angliai kísérete.* Aetas 19(2014). 3–4. sz. 5–30.

68 Pirhalla: *i. m.*78.

69 Napjainkban a következő helységek templomaiban van tudomásunk a legenda (historia) ábrázolásáról: Nagy-vagy Kakaslomnic (Veľká Lomnica), Ruszkin (Ruskinovce), Svábfalva (Švábovce), Szepesdaróc (Dravce), Szepesmindszent (Bijacovce), Szlatvin (Slatvina**),** Vitfalva (Vítkovce), Zsigra (Žehra).

A Szent László-legenda falképeinek Ung megyei emlékéről nemrég értesülhettünk. Engel Pál kutatásai alapján tudjuk, hogy a Pálóci család Ung megyei birtokai között szerepelt 1398-ban Komoróc, Palágy helység[70] (ma Palágykomoróc, Palagy Komarivci, Ukrajna), amelynek református templomában a közelmúltban tártak fel egy három jelenetből álló Szent László-legendaciklust.[71]

A 14. században fellendülő László-kultusz Luxemburgi Zsigmond uralkodásának időszakában (1387–1437) az udvar, az egyház és a főnemesi réteg hozzájárulásával kiteljesedett. Ebben a korszakban készült a középkori Szent László-ábrázolások többsége. Czudar János váradi püspök (1383–1395), Szent László nagy tisztelője bízta meg a szent lovas szobrának elkészítésével Márton és György mestert (magistert), amelyet 1390-ben állítottak fel a Boldogságos Szűz Mária-székesegyház előtt.[72] A derzsi falképekkel körülbelül egy időben, Andrea di Filippo Scolari püspök (1409–1426) idején készült a szent váradi fejereklyetartója.[73]

Szent László emlékezetét számos más ábrázolás elevenítette fel és őrizte a 14. század végén és 15. század első évtizedeiben. Nagyrészüket Kerny Terézia (1957–2015) foglalta össze 1987-ben.[74]

Fontos lehet Pálóci Szent László iránti érdeklődésének kialakulásában, hogy jelen volt Konstanzban,[75] amikor az uralkodó megrendelésére a helybeli Heinrich Grubel festő, Caspar Sünder és Johannes Ledeshoser közreműködésével kifestették az egykori Ágoston-rendi, ma Szentháromság-titulusú templomot, amelyben az Ágoston-

70 Engel Pál: *Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond-korban.* Századok 119(1985). 4. sz. 966.

71 Kiss Lóránd: *A palágykomoróci református templom falképeinek feltárása = Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*. Szerk. Kollár Tibor. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft., Nyíregyháza, 2013. 258–261. A falképeket röviden leírja még Jékely Zsombor: *A korai Szent László-ciklusok narratív rendszere és előképei = Szent László kora és kultusza*. Szerk. Kerny Terézia–Mikó Árpák–Smohay András. Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, Székesfehérvár, 2019 (Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum Kiadványai 13). 81.

72 Kerny Terézia: *Szent László lovas ábrázolásai* = Uő: *Uralkodók és királyi szentek*. MTA, Művészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet, Bp., 2018. 124.

73 Evelin Wetter: *Szent László ereklyetartó mellszobra = Sigismundus rex et imperator*. 378–382.

74 Kerny Terézia: *Szent László-kultusz a Zsigmond-korban = Művészet Zsigmond király korában.* 353–363. Tanulmányának későbbi változata 2018-ban jelent meg. Uő: *Magyar szent királyok tisztelete és ikonográfiája a XIII. századtól a XVII. századig* = Uő: *Uralkodók, királyi szentek. Válogatott ikonográfiai és kultusztörténeti tanulmányok*. MTA, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet, Bp., 2018. 35–40.

75 Engel Pál: *Zsigmond bárói. Rövid életrajzok = Művészet Zsigmond király korában*. 435. Egyházi pályafutásáról, tevékenységéről Beke Margit: *Pálóczi I. György = Esztergomi érsekek. 1001–2003*. Szerk. Beke Margit. Szent István Társulat, Bp., 2003. 201–203.

rend története, próféták és más ábrázolások mellett az árkádívek közeiben elkészítették Zsigmond király és Szent László portréját is.[76]

Végezetül, bár nem ismerek egyetlen olyan írásos dokumentumot sem, amely Pálóci György művészetpártolását örökítette volna meg az erdélyi püspöksége idején, biztosak lehetünk abban, hogy a királyi udvar Szent László-kultuszának hatása Erdélyben is végigkísérte, és azt megpróbálta érvényesíteni az egyházmegyéjében. Az alatt a néhány év alatt, amíg Erdélyben tartózkodott (1419 és 1423 között), a környezetében építészek és festők is megfordulhattak. Könnyen elképzelhető, hogy „földije", Ungi Pál is közöttük volt, akivel együtt a székelyderzsi templom falfestményekkel való „díszítését" 1419-ben festő-donátorként és megrendelőként létrehozták.

THE PAINTED TRIPTICH OF THE DÂRJIU CHURCH

Keywords: *customer; donor; self-portrait; intercession*

Most of the wall paintings of the fortified church in Dârjiu/Székelyderzs, Szeklerland (Harghita county, Romania) which can be seen today, were painted in 1419. The author of the study aimed at art historical research and iconographic analysis of the scenes of saint bishops, the Archangel St. Michael and the conversion of Saul on the south side of the nave, as a result of which he pointed out that this series was painted by and donated to the church by Master Pál Ungi. The image cycle of the legend of St. Ladislaus, located on the north side of the nave, which was also painted by Pál Ungi and his workshop, was commissioned by Bishop of Transylvania, György Pálóci (1419-1423).

TRIPTICUL PICTAT AL BISERICII DE LA DÂRJIU

Cuvinte-cheie: *comanditar; donator; autoportret; intercesiune*

Picturile murale ale bisericii fortificate din Dârjiu/Székelyderzs (județul Harghita) au fost executate în anul 1419. Autorul studiului abordează pe scurt istoria cercetării și iconografia picturilor de pe peretele de sud al navei bisericii, reprezentând sfânții episcopi, Arhanghelul Sfântul Mihail și scena convertirii Sfântului Paul. Ca rezultat al studiului se poate afirma, ca

76 A templom falképeinek 2004 és 2006 között végzett restaurálásának befejezése előtt még csak Kerny Terézia beszélt a Szent László-ábrázolásról, Konrad Bernd 2006-ban nem említette meg. Lásd Konrad Bernd: *Falfestmények a konstanzi egykori Ágoston-rendi templomban = Sigismundus rex et imperator.* 162. Jékely Zsombor helyszíni vizsgálata és az általa készített fénykép alapján tudok arról, hogy egy látványosan restaurált Szent László-falkép díszíti ma a templomot.

picturile murale din 1419 au fost executate de meșterul și totodată donatorul Ungi Pál, cel care a fost autorul și al ciclului Sfântul Ladislau, comandat de episcopul Transilvaniei, Pálóci György, între anii 1419-1423.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA IMAGINILOR

1. Falképek a templomhajó déli falán/Mural paintings on the south wall of the nave/Picturile murale de pe peretele de sud al navei
2. Saul megtérése-jelenet/Conversion of Saint Paul/Convertirea Sfântului Pavel
3. Ungi Pál festő önarcképe/Self-portrait of the artist Ungi Pál/Autoportretul pictorului Ungi Pál
4. Biblia-illusztráció (1 Királyok 7, 1-12)/Biblical illustration on the Book of Kings I (7, 1-12)/ Ilustrație la Prima carte a Regilor (Cap. 7, 1-12)
5. A zászló felirata/The inscription of the flag/Inscripția drapelului
6. Szent Mihály arkangyal/Archangel Saint Michael/Arhanghelul Sfântul Mihail
7. Ungi Pál névbekarcolása/Graffito with the name of Ungi Pál/Grafitul cu numele lui Ungi Pál

Kónya Anna*

IKONOGRÁFIAI PROBLÉMÁK ERDÉLYI KÉSŐ GÓTIKUS FALKÉPEKEN. KÉT ESETTANULMÁNY

Kulcsszavak: *Erdély; középkori falképfestészet; ikonográfia; Szent Orsolya; Szent Bálint; Székelydálya; Nagyszeben*

Bár a középkori falképek művészettörténeti elemzésének csak egy kezdeti lépése, az ikonográfiai azonosítás bizonyos esetekben maga is kihívást jelenthet. Ennek oka legtöbbször a falképek gyakran töredékes állapota; más esetekben viszont olyan ritka, szokatlannak vagy következetlennek tűnő ikonográfiai jegyekkel találkozunk, amelyek nehezen illeszthetők az ikonográfiai kézikönyvek rendszerező kategóriáiba. A tanulmányban ezeket a kihívásokat két, az erdélyi késő gótikus falképfestészetből vett példán keresztül szeretném bemutatni, az ikonográfiai jegyek értelmezésekor a lehetséges előképeket és analógiákat is figyelembe véve.

1. A székelydályai, ma református templom szentélyzáródásának északi oldalán egy töredékesen fennmaradt hajóábrázolás látható; a késő gótikus boltozat homlokívéhez illeszkedő kompozíció alsó része hiányzik, felső részét a 18. század végén készült stukkódísz borítja; a fennmaradó festett felületen további hiányok figyelhetők meg. (1. kép) A jeleneten a képmező teljes szélességét kitöltő hajóban mindkét nembeli, különböző korú és rangú, dicsfény nélküli alakokból álló sokaság látható. A több sorban álló, félprofilban megfestett utasok valamennyien egy irányba fordulnak, kezüket imára összetéve. A sokaság élén egy koronás hajadon töredékes alakja vehető ki. Felettük, a magasban egy háromalakos Keresztre feszítés mintegy látomásként lebegni látszik a vitorla háttere előtt. A hajó mögött jobbra páncélos katonák csoportja tűnik fel, a hajó előtt egy további fegyveres áll, kivont karddal.

A székelydályai falképek kutatástörténetét Jánó Mihály részletesen vizsgálta,[1] ezért itt csak az ábrázolás azonosítását érintő részletekre térek ki. A falképet elsőként

* Kónya Anna (1990), PhD, művészettörténész, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, konyaanna@gmail.com.

1 Jánó Mihály: *Színek és legendák. Tanulmányok az erdélyi falfestmények kutatástörténetéhez*. Pallas-Akadémia, Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 2008. 83, 100–102.

Huszka József tárta fel 1882-ben, és akvarellmásolatot is készített róla, mely szerencsés módon ma már kevésbé jól látható részleteket is megörökít.[2] (2. kép) A másolatot a ma látható részletekkel összevetve megállapítható, hogy Huszka nem tárta fel a falképfelület egészét. Az általa feltárt részek alapján a hajótestet a szentélyek díszítésében gyakori festett függönyként értelmezte, a vitorlát a kompozíciót keretező félrevont drapériaként, az árbócot oszlopként, a jelenetet pedig Szent Margit megdicsőüléseként írta le, melyen a katonák a vesztőhelyre kísérik a szentet, míg az imádkozó tömeg Margit közbenjárásáért könyörög.[3]

A jelenetet ezután újból lemeszelték, hogy „csonka alakjaival ne botránkoztassa a híveket".[4] Így a művészettörténeti kutatás számára sokáig a másolat, majd egy kisebb feltárt részlet alapján volt tanulmányozható egészen a 2010-es évek elején történő feltárásig. Ennek megfelelően a falkép szakirodalma sem gazdag. A különböző publikációkban többnyire csak rövid említés esik a szentély északi falának ábrázolásáról, melyet a legtöbb szerző az Egyház hajójaként azonosít.[5]

A hajó az Egyház egyik legkorábbi metaforája, melyet ókeresztény szerzők dolgoztak ki, és amely a késő középkorban is népszerű volt. Az egyházatyák leírása alapján az Egyház hajójának árbóca Krisztus keresztje, amely az Odüsszeusz történetére

2 Huszka 1882-es helyszíni vázlatát a Néprajzi Múzeum őrzi (ltsz. NM R 10183); a Műemlékek Országos Bizottságának 1903-ban benyújtott, kidolgozott akvarellmásolat a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Tervtárában található (ltsz. FM 108).

3 Huszka József: *Magyar szentek a Székelyföldön a XV. és XVI-dik századokban.* Archaeologiai Értesítő VI(1886). 2. sz. 128–130.

4 Uo. 128.

5 Az utóbbi években a legrészletesebben Szabó Tekla foglalkozott a jelenettel: Szabó Tekla: *Magyarvista középkori templomának donátorképei*. Korunk XXVI(2015). 1. sz. 6; Uő: *The 14th Century Representations of Navicella and the Story of the Murals from Jelna (Bistriţa-Năsăud County).* Caiete ARA IX(2018). 151. Lásd még: Gombosi Beatrix: *„Köpönyegem pedig az én irgalmasságom …": köpönyeges Mária ábrázolások a középkori Magyarországon/"Mein weiter Mantel ist meine Barmherzigkeit…": Schutzmantelmadonnen aus dem mittelalterlichen Ungarn."* Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2008. 163; German Kinga: *Sakramentsnischen und Sakramentshäuser in Siebenbürgen.* Michael Imhof, Petersberg, 2014. 256; Dana Jenei: *Thèmes iconographiques et images dévotionelles dans la peinture murale médiévale tardive de Transylvanie (deuxième partie du XVe siècle – premier quart du XVIe siècle).* Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts LI(2014). 30. A még feltáratlan falképpel kapcsolatban felmerült, hogy egy Utolsó ítélet kompozíció részlete lehet: Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kvár, 1943. 295; Lángi József–Mihály Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések.* I. Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, Bp., 2002. 104–105. Szent Orsolya magyarországi tiszteletéről írt tanulmányában Tüskés Anna utal Sarkadi Nagy Emese szóbeli közlésére, mely szerint a falkép Szent Orsolya legendájának egyik jelenete. Tüskés Anna: *Szent Orsolya tisztelete a középkori Magyarországon: legendák, ereklyék, oltárok*. Opus Mixtum III(2014). 37.

visszavezethető motívum. Ahogy a Krisztus prefigurációjaként értelmezett pogány hős az árbóchoz kötözve ellenállt a szirének csábító énekének, ugyanígy a történet keresztény újraértelmezésében Krisztus keresztje oltalmat nyújt az Egyház hajójának fedélzetén utazó hívők számára, akik így elkerülhetik a bűn és csábítás veszélyeit az örök élet kikötője felé tartó viharos úton.[6]

Ez a motívum a székelydályai képpel korábban kapcsolatba hozott analógiákon is megfigyelhető, így Winand von Steeg *Adamas colluctancium aquilarum* című, 1419-es allegorikus munkájának egyik tollrajzán,[7] vagy Giacomo Ammannati Piccolomini bíboros breviáriumának miniatúráján.[8] Az utóbbi ábrázolás lehetséges forrásaként Szent Ambrus egyik prédikációját azonosította a kutatás, mely az allegória különösen képszerű és részletes kifejtését tartalmazza: bár az Egyházat, mint egy hajót, különböző megpróbáltatások érik, nem szenved hajótörést, mert az árbócán a megfeszített Krisztus van, a hajó tatján az Atya kormányoz a földi világ keskeny tengerszorosain keresztül, a hajó orránál pedig a Szentlélek mutatja az irányt; a tizenkét apostol az evezős, és ugyanennyi próféta is jelen van a hajón.[9] Ez az ekkleziológiai összkép a miniatúrán az evangélistaszimbólumokkal, illetve a hajó fölött a keretdísz medalionjában a gyermek Jézust tartó Mária alakjával és további szentekkel egészül ki. Az ábrázoláson a dagadó vitorla háttere előtt feltűnő feszület mellett a parton álló, a hajó utasaira támadó fegyveres katonák jelenléte is hasonló a székelydályai kompozícióhoz.

Mégis, a következőkben amellett szeretnék érvelni, hogy a székelydályai falkép egy másik képtípushoz köthető. Az Egyházat mint hajót megjelenítő allegorikus képekhez képest feltűnő a falképen a nőalakok túlsúlya. A jelenet főalakja mellett a sokaság első soraiban álló többi szereplő is egy-két kivételtől eltekintve nő; legtöbben koronát viselnek, a kibontott hajú hajadonok mellett fejkendős asszonyok is megjelennek.

6 Hugo Rahner: *Greek Myths and Christian Mystery*. Biblo and Tannen, New York, 1971. 328–386; Thomas Lentes: *Die Barke zur Ewigkeit, der Mastbaum und die Waage des Kreuzes = Glaube Hoffnung Liebe Tod – Von der Entwicklung religiöser Bildkonzepte*. Hrsg. Cristoph Geissmar-Brandi–Eleonora Louis. Kunsthalle, Wien, 1995. 194.

7 Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 412, fol. 66r. Lásd Marosi Ernő: *Winand von Steeg: Adamas colluctancium aquilarum = Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában. 1387–1437.* Szerk. Takács Imre. Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 2006. 463–464. A rajzot Szabó Tekla említi a székelydályai hajóábrázolás analógiájaként: Uő: *i. m.* 6.

8 New York, Pierpont Morgan Library, Ms. 799, fol. 234v, 1475 körül (http://ica.themorgan.org/manuscript/page/33/145066). (Utolsó megtekintés: 2021. 05. 30.)

9 Martin Kemp: *Navis ecclesiae: An Ambrosian Metaphor in Leonardo's Allegory of the Nautical Wolf and Imperious Eagle.* Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance XLIII(1981). 2. sz. 260–261.

Szintén új elem az előtérben jobbra, a hajó előtt álló férfialak, aki a feje fölé emelt karddal éppen lefejezni készül egy hajadont, akit a hajánál fogva húz át a hajó peremén. (3. kép) A szűz fejét levágó katona a korabeli Szent Orsolya vértanúsága-jelenetek gyakori motívuma, közeli kompozíciós analógiákkal az erdélyi oltárképfestészetben is.[10]

A sokaság előtt álló, kibontott hajú, koronás nőalak sötétvörös köpenyben és imára összetett kézzel minden bizonnyal maga Szent Orsolya, akit elhelyezése és nagyobb mérete is kiemel a többiek közül, akárcsak a vértanúság más ábrázolásain. A hajóban álló imádkozó sokaság összetétele is megfelel az írott legendahagyománynak, mely szerint a szüzeket férfiak – közöttük Cyriacus pápa és több püspök –, valamint férjes asszonyok is elkísérték. A falképen Szent Orsolya jobbján látható egy díszes mitrát viselő püspökalak, a mellette álló tiarás pápa nagyrészt elpusztult alakja az akvarellmásolaton jobban kivehető.

A hajó mögött, a parton jobbról közelítő katonák föltehetően a hunok, akik Köln kikötőjében rátámadtak a római zarándoklatról visszatérő Szent Orsolyára és kíséretére. A fallal és kaputornyokkal megerősített Köln látképe gyakran feltűnik a vértanúság-jelenet hátterében;[11] a katonák csoportja mögötti félköríves kapu és kőfal részlete így a Köln városára való egyszerűsített utalás lehet.

Míg a legenda ábrázolásain rendszerint feltűnnek a partról a mártírokra célzó íjászok, Székelydályán a többnyire páncélt viselő katonák karddal és botokkal vannak felszerelkezve. A legenda szerint a hunok vezére egy nyíllal lőtte le Orsolyát, azonban nem esik szó arról, hogy kíséretének tagjai hogyan lelték halálukat. Ennek megfelelően képi ábrázolásokon is előfordulhat, hogy ne legyenek íjászok a hunok között,[12] viszont az sem zárható ki, hogy voltak nyilazó katonák a kompozíció mára elpusztult alsó részén.

Szent Orsolya és a tizenegyezer szűz vértanúságának középkori magyarországi ábrázolásait tekintve példa nélküli azonban az Egyház mint hajó allegóriájából ismert feszület a hajó árbócán, melyre nem találunk utalást a legenda írott változatai-

10 A motívum hasonló ábrázolása látható a homoródbenei oltár Szent Orsolya vértanúsága jelenetén (Sarkadi Nagy Emese: *Local Workshops – Foreign Connections. Late Medieval Altarpieces from Transylvania*. Thorbecke, Ostfildern, 2012. 231–234, II.167. kép) és egy azonos témájú, feltételezhetően erdélyi eredetű oltártáblán is (1480 körül, magángyűjtemény, lásd Uo. 217–218, II.148. kép). További példákért lásd Tüskés: *i. m.* 39.

11 Például a szlovéniai Mače Szent Miklós-templomának falképén (1467), ahol a székelydályaihoz valamelyest hasonló elrendezésben a hun katonák a kompozíció jobb felső sarkában látható városkapun özönlenek elő, hogy a hajóra támadjanak (REALonline, no. 010654, https://realonline.imareal.sbg.ac.at). (Utolsó megtekintés: 2021. 05. 30.)

12 Így például a Très Riches Heures du Duc de Berry miniatúráján (fol. 178^{v}), ahol a hunok lándzsákkal és karddal vannak felfegyverkezve.

ban.[13] A motívum mégsem egyedülálló Szent Orsolya ikonográfiájában; értelmezéséhez egy, a 15. század közepén kialakult kompozíciós típus vizsgálata visz közelebb, mely motívumkincsében és gondolatiságában a korábban említett hajóallegóriákkal rokon, azonban egy sajátos kontextushoz, a Szent Orsolya-testvérületekhez köthető.

A strasbourgi testvérület 1497-ben kiadott könyvének címlapját díszítő fametszeten Krisztus keresztje képezi Szent Orsolya hajójának árbócát.[14] (4. kép) A kereszt lábánál Szent Orsolya Mária és a gyermek Jézus jobbján tűnik fel további szentek társaságában, előttük oltárasztal ostyával és borral. Az oltár előtt Szent János a *fons vitae*ből egy kehelybe gyűjti Krisztus életadó vérét. A kompozíció jobb felső sarkában egy második oltár látható, melynél egy pap misét celebrál; ennek azonnali következménye egy, a tisztítótűzben szenvedő lélek megmenekülése. A kiadvány szövege magát a testvérületet nevezi Szent Orsolya hajójának, mely a tagjait viteldíj, azaz imádságok fejében az örök élet kikötőjébe szállítja. Az allegória egy kompozícióban összesíti mindazt, ami a hajó utasainak üdvösségét biztosíthatja: Krisztus megváltó áldozata és az Oltáriszentségben jelen levő teste és vére mellett a szentek és különösen Szent Orsolya közbenjárása is fontos szerepet kap, aki érdemei és vértanúhalála alapján az őt tisztelők méltó szószólója lehetett.

Szent Orsolya hajójának allegorikus ábrázolása a testvérületek kiadványainak lapjain kívül is kifejtette hatását, így a megfeszített Krisztus alakja a vértanúság narratív ábrázolásain is helyet kaphatott. A lichtentali ciszterci apácakolostor 1496-ban készült oltárképének tábláján mindjárt két, csaknem egyforma, az életnagyságúnál jelentősen kisebb feszületet látunk, az egyiket az oszlopszerű árbóc tetején, a másikat Szent Orsolya tartja a magasba.[15] (5. kép) Az utóbbit a szent feliratszalagon olvasható szavai magyarázzák meg, melyekkel arra buzdítja társait, hogy bátran harcoljanak Krisztusnak e keresztjében, hiszen a kegyetlen zsarnokok általi halált majd az örök élet követi.[16] Id. Jörg Breu 1520–30 körül készült Szent Orsolya-oltárának középképén az árbócot helyettesítő, csaknem életnagyságú feszület méreténél fogva még

13 A legenda különböző változatainak összefoglalását lásd: Frank Günter Zehnder: *Sankt Ursula: Legende, Verehrung, Bilderwelt.* Wienand, Köln, 1987. 13–41.

14 Bartholomäus Kistler: *Von Sant Ursulen schifflin*. Strasbourg, 1497. Lásd: Marcus Dekiert: *Bartholomäus Kistler = Spätmittelalter am Oberrhein. Große Landesausstellung Baden-Württemberg 29. September 2001 – 3. Februar 2002. I. Maler und Werkstätten 1450 – 1525*. Hrsg. Dietmar Lüdke. Thorbecke, Stuttgart, 2001. 390–391, 228. kép.

15 Zehnder, *i. m.*, 1. tábla.

16 *Jn Cruce hac Christi pugnemus fortiter om(n)es: Nec nos Conturbe(n)t crudeli morte tÿra(n)ni: Nam hoc triste malum sequitur mox vita p(er)hemnis 1496*. Ilas Bartusch: *Baden-Baden-Lichtental, Kloster Lichtenthal, Klosterkirche/Fürstenkapelle = Die Deutschen Inschriften 78. Stadt Baden-Baden und Landkreis Rastatt*, no. 127 (http://www.inschriften.net/baden-baden-und-landkreis-rastatt/inschrift/nr/di078-0127.html#content – Utolsó megtekintés: 2021. 05. 30.)

hangsúlyosabb.[17] A kereszthalált halt Megváltó szivárványszerű dicsfénybe foglalt alakja az áhítatos elmélyülésre alkalmat adó nyugvópont a mozgalmas, zsúfolt vértanúság-jeleneten.

Ebbe a sorba illeszthető a székelydályai kompozíció is, ahol a bemutatott korabeli párhuzamokhoz hasonlóan a legendaepizód ábrázolása további jelentésrétegekkel gazdagodik. A Szent Orsolyával Rómából visszatérő zarándokok közössége egyben a hívők közösségére is utalhat, akik Krisztus keresztjének oltalma alatt hajóznak az örök élet kikötője felé.

2. A nagyszebeni egykori domonkos apácakolostor templomában (ma ferences templom) 2016 nyarán a szentély egész déli falát kitöltő falképegyüttes került napvilágra.[18] (6. kép) A két regiszterre kiterjedő dekorációs program a Tízezer vértanú, valamint Szent Orsolya és a tizenegyezer szűz gyakran párhuzamba állított mártíromsága mellett álló szentek alakjait, a Keresztre feszítést és egy, csak töredékeiben fennmaradt intercessziós képet foglal magában.

A felső sáv balról a második jelenetén négy álló püspökszent látható. A két középső püspök alakját egy 18. századi pilaszter vágja át: itt egy ma már nem azonosítható szent mellett Szent Miklós áll, kezében könyvvel és három aranygolyóval. A tőlük jobbra álló, egyelőre szintén azonosítatlan püspöknek egy kutya az attribútuma.

A sorban balról az első, a többiekhez hasonlóan püspöki ornátusban, süveggel és bottal ábrázolt szent azonosítása nem okoz problémát. (7. kép) A lábánál fekvő félalak, aki felé jobb kezének áldó gesztusával mutat, egyértelműen Szent Bálintként azonosítja a püspököt, akit a nyavalyatörősök védőszentjeként leggyakrabban a földön fekvő epilepsziás beteggel együtt ábrázoltak.[19]

Szokatlan elem azonban Szent Bálint ikonográfiájában a szent második attribútuma, a bal kezében tartott aranymonstrancia. (8. kép) Bár a német területeken és a középkori Magyarországon tisztelt Szent Bálint esetében több hasonló nevű szent kultusza olvadt egybe, egyikük élete vagy későbbi tisztelete sem ad magyarázatot erre

17 Andrew Morrall: *Jörg Breu the Elder: Art, Culture and Belief in Reformation Augsburg.* Ashgate, Aldershot, 2001. 189–192, 3.24. kép.

18 A feltárásra a templom felújítása során került sor 2016 nyarán, Kiss Lóránd vezetésével. A templom építészeti és történeti ismertetését lásd: Mihaela Sanda Salontai: *Mănăstiri dominicane din Transilvania.* Nereamia Napocae, Cluj-Napoca, 2002. 224–227. A falképeket említi: Dana Jenei: *Goticul în Transilvania. Pictura.* Oscar Print, Buc., 2016. 77, 136–137, 159.

19 Gerhard Jaritz: *Signs of Mental Disorder in Late Medieval Visual Evidence = Mental (Dis) Order in Later Medieval Europe.* Ed. Sari Katajala-Peltomaa–Susanna Niiranen. Brill, Leiden–Boston, 2014. 93–97.

az attribútumra,[20] amely azonban nem teljesen egyedülálló az erdélyi emlékanyagban. Szent Bálintot hasonlóan úrmutatóval ábrázolták a Nagyszebentől nem messze fekvő Brulya 1520-ban készült szárnyas oltárán is.[21] (9. kép) Egyes részletbeli különbségek ellenére – mint a ruházat színei és részletei vagy a falkép egyszerűbb, síkszerűbb és esetlenebb megfogalmazása – feltűnőek a két kompozíció közötti hasonlóságok: Szent Bálint és a földön fekvő alak[22] testtartása, a szent jobb kezének jellegzetes gesztusa és főként a szokatlan attribútum[23] mind valamilyen kapcsolatra utal a két mű között.

A két Szent Bálint-ábrázolás közös előképeként egy Lucas Cranach-metszet azonosítható, melyet a *Wittenberger Heiltumsbuch* című, 1509-ben megjelent kiadvány számára készített. (10. kép) Ez a kiadvány Bölcs Frigyes szász választófejedelem Wittenbergben őrzött ereklyegyűjteményének illusztrált leltára, melyben az egyes ereklyetartók ábrázolásai láthatóak, a tartalmuk részletes felsorolásával.[24]

Az, hogy a Szent Bálint-metszet is egy ereklyetartó szobrot ábrázol, felismerhető a nyavalyatörős alakja által nagyrészt eltakart sokszögű talapzatról, akkor is, ha Cranach nem egy végletekig hű másolatra törekedett, hanem lendületesebb, életszerűbb módon értelmezte újra a modellt.[25] A képhez tartozó leírás alapján a Bálint kezében tartott monstrancia a szent testének összesen hét – két nagyobb és öt kisebb – darabkáját tartalmazta, míg Bálint figura-ereklyetartója további tizenhat darabot őrzött.[26] Ez alapján egyértelmű, hogy a monstrancia eredetileg nem a szent azonosítását elősegítő attribútumként szolgált, hanem ereklyetartóként, akárcsak egy azonosítatlan királyalak (fol. 41r) monstranciája, mely a felirat szerint Krisztus töviskoszo-

20 *Lexikon der christlichen Ikonographie.* VIII. Hrsg. Engelbert Kirschbaum. Herder, Rom–Freiburg im Breisgau–Basel–Wien, 1976. 529–531.

21 A nagydisznódi evangélikus templomban őrzött szárnyas oltárról újabban, további szakirodalom megjelölésével, lásd: Sarkadi Nagy: *i. m.* 153–155; Ciprian Firea: *Polipticele medievale din Transilvania: Artă, liturghie, patronaj*. Mega, Cluj-Napoca, 2016. 156–158.

22 Bár a falkép zsúfoltabb kompozíciója miatt itt csak a nyavalyatörős felsőteste fért el, a két fekvő alak testtartása és ruházata hasonló.

23 A monstrancia az oltárképen díszesebb kialakítású, felső része fiálékkal tagolt.

24 A *Wittenberger Heiltumsbuch*-ról lásd: Livia Cárdenas: *Friedrich der Weise und das Wittenberger Heiltumsbuch: mediale Repräsentation zwischen Mittelalter und Neuzeit.* Lukas, Berlin, 2002.

25 Bár maga az ereklyetartó mára nem maradt fenn, ismert egy korabeli rajz, amely a fametszetnél minden bizonnyal hűbb képet ad a szoborról, lásd: Uő: *Kollektionskataloge des Heiligen: Reliquiensammlungen im Bild = Collectors' Knowledge: What is Kept, What is Discarded.* Ed. Anja-Silvia Goeing–Anthony T. Grafton–Paul Michel. Brill, Leiden–Boston, 2013. 184, 14. kép.

26 *Zum .xii.Ein silbern Bild sant Valentini / Von dem gebein sant Valentini.xvi.partickel ym Bildt / Seynes heyligen gepeyns yn der Monstrantz funff partickel / Zwey gantz glidt yn der Monstrantz von sant Valentino / Summa .xxiii. partickel*

rújának egy darabját tartalmazta, és a gyűjtemény számos egyedülálló ereklyetartó monstranciája.

A monstrancia eredeti funkciójára való utalás azonban elvész, miután a metszetkompozíciót az oltárkép, illetve falkép műfajába adaptálták, ugyanúgy, ahogyan az eredeti modell, az ereklyetartó szobor műfaja sem ismerhető fel többé. A brulyai oltárképen a monstrancia egyértelműen új értelmet kap, Krisztus testét tartalmazza az üvegen keresztül jól látható szentostya formájában. Bár a nagyszebeni falképen nem látható a monstrancia tartalma, így nem beszélhetünk egy ennyire tudatos jelentésváltásról, valószínűnek tűnik, hogy az oltárképhez hasonlóan itt is úrmutatóként értelmezték, miután a *Heiltumsbuch* lapjairól a szentély falképdíszének kontextusába helyezve már semmi nem utalt eredeti ereklyetartó szerepére.

A két bemutatott példa jól szemlélteti, hogy az erdélyi falképek mennyire szervesen illeszthetők a korabeli, nyugatabbra fekvő régiók – főként a német területek – jellegzetes művészeti és vallásos jelenségei közé, amelyek vizsgálata viszont az erdélyi emlékanyag jobb megértését teszi lehetővé.

ICONOGRAPHIC PROBLEMS IN TRANSYLVANIAN LATE GOTHIC WALL PAINTINGS. TWO CASE STUDIES

Keywords: *Transylvania; medieval wall painting; iconography; Saint Ursula; Saint Valentine; Daia; Sibiu*

The study analyses two wall painting representations, whose unusual, seemingly inconsistent iconographic features pose challenges for interpretation. The first part of the article focuses on a composition on the northern chancel wall in the parish church of Daia, which has previously been described as an allegory of the Church as a ship. Based on an examination of its iconographic features and compositional analogies, I argue for an identification as the Martyrdom of Saint Ursula and the Eleven Thousand Virgins. At the same time, through the motif of the Crucifixion on the ship's mast the narrative scene acquires a broader, allegorical meaning and can be fit into a composition type connected to Saint Ursula confraternities, where the vessel of the saint is presented as the ship carrying the community of believers toward the harbour of eternal life under the protection of Christ's cross.

In the second part of the study, I focus on an image of Saint Valentine within the recently discovered wall painting decoration of the southern chancel wall in the former church of the Dominican nunnery in Sibiu. Besides his conventional attribute, an epileptic lying at his feet, the bishop saint is holding a golden monstrance in his left hand, which is an unusual element in his iconography. This attribute also appears in a compositionally similar representation of Saint Valentine in the altarpiece from Bruiu (1520). The common source of both compositions can be identified in a woodcut by Lucas Cranach prepared for the *Wittenberger Heiltumsbuch* (1509), representing a reliquary statue. While in the original work the monstrance functioned

as a container of relics, it acquired a new, eucharistic meaning when the composition was transposed from the printed model into the media of panel and mural painting.

PROBLEME ICONOGRAFICE ÎN PICTURA MURALĂ GOTICĂ TÂRZIE DIN TRANSILVANIA. DOUĂ STUDII DE CAZ

Cuvinte-cheie: *Transilvania; pictura murală medievală; iconografie; Sf. Ursula; Sf. Valentin; Daia; Sibiu*

Studiul analizează două reprezentări de pictură murală ale căror caracteristici iconografice neobișnuite, aparent incoerente constituie provocări pentru interpretare. Prima parte a acestui articol focusează pe o compoziție de pe peretele nordic al corului bisericii parohiale din Daia, care a fost interpretată anterior ca și o reprezentare alegorică a Navei Bisericii. Pe baza examinării trăsăturilor iconografice și a analogiilor compoziționale, argumentez că pictura reprezintă martiriul Sfintei Ursula și al celor unsprezece mii de fecioare. În același timp, prin motivul Răstignirii pe catargul navei, scena narativă dobândește o semnificație alegorică mai largă, și poate fi încadrată într-o categorie de compoziție legată de confraternitățile Sfânta Ursula, unde vasul sfintei și al însoțitoarelor ei este reprezentat ca nava care duce comunitatea credincioșilor spre portul vieții veșnice sub protecția crucii lui Isus.

În cea de-a doua parte a studiului mă concentrez asupra unei imagini a Sfântului Valentin în decorația de pictură murală recent descoperită pe peretele sudic al corului fostei biserici a călugărițelor dominicane din Sibiu. Pe lângă atributul său tradițional, un epileptic situat la picioarele sale, sfântul episcop deține o monstranță de aur în mâna stângă, un element neobișnuit în iconografia sa. Acest al doilea atribut apare și într-o reprezentare asemănătoare în compoziție a Sfântului Valentin de pe polipticul din Bruiu (1520). Sursa comună a ambelor compoziții poate fi identificată într-o gravură de-a lui Lucas Cranach după o statuie-relicviar, realizată pentru *Wittenberger Heiltumsbuch* (1509). În timp ce în lucrarea originală monstranța a funcționat ca și un recipient de relicve, transpus din modelul grafic în mediul picturii murale și de retablu, motivul a dobândit un sens nou, euharistic.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA IMAGINILOR

1. Szent Orsolya és a tizenegyezer szűz vértanúsága. Székelydálya, plébániatemplom (ma református templom), 16. század eleje/The martyrdom of Saint Ursula and the Eleven Thousand Virgins. Daia, parish church (today Calvinist church), beginning of the 16th century/Martiriul Sfintei Ursula și al celor 11.000 de fecioare. Daia, biserica parohială (azi biserică calvinistă), începutul secolului al XVI-lea.
2. A szentélyzáródás északi falának jelenete, Huszka József akvarellmásolata, 1903. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár, ltsz. FM 108/Scene on the northern chancel wall, watercolour copy by József Huszka, 1903. Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center, Plan Collection, inv. no. FM 108/Scena pe peretele nordic al corului, copie în acuarelă de József Huszka, 1903. Muzeul Maghiar de Arhitectură și Centrul de Documentare pentru Protejarea Monumentelor, Colecție de planuri, inv. no. FM 108

3. Szent Orsolya és a tizenegyezer szűz vértanúsága, Székelydálya (részlet)/The martyrdom of Saint Ursula and the Eleven Thousand Virgins, Daia (detail)/Martiriul Sfintei Ursula şi al celor 11.000 de fecioare, Daia (detaliu)
4. Bartholomäus Kistler: *Von Sant Ursulen schifflin*, 1497 (forrás: Dekiert: *i. m.* 228. kép)/Bartholomäus Kistler: *Von Sant Ursulen schifflin*, 1497 / Bartholomäus Kistler: *Von Sant Ursulen schifflin*, 1497
5. Szent Orsolya és a tizenegyezer szűz vértanúsága. Lichtental, ciszterci apácakolostor, 1496 (forrás: Zehnder: *i. m.* 1. tábla)/The martyrdom of Saint Ursula and the Eleven Thousand Virgins. Cistercian nunnery of Lichtental, 1496/Martiriul Sfintei Ursula şi al celor 11.000 de fecioare. Lichtental, mănăstirea călugăriţelor cisterciene, 1496
6. Nagyszeben, domonkos apácák temploma (ma ferences templom), a szentély déli fala/Sibiu, church of the Dominican nunnery (today Franciscan church), southern chancel wall/Sibiu, biserica călugăriţelor dominicane (azi biserică franciscană), peretele sudic al corului
7. Szent Bálint, Nagyszeben, 1515–1520 körül/Saint Valentine, Sibiu, c. 1515–1520/Sf. Valentin, Sibiu, cca. 1515–1520
8. Szent Bálint (részlet). Fotó: Kiss Lóránd/Saint Valentine (detail)/Sf. Valentin (detaliu)
9. Szent Bálint és egy azonosítatlan püspökszent a brulyai oltáron, 1520/Saint Valentine and an unknown bishop saint in the altarpiece from Bruiu, 1520/Sf. Valentin şi un sfânt episcop neidentificat pe polipticul de la Bruiu, 1520
10. Lucas Cranach: Szent Bálint, Wittenberger Heiltumsbuch, 1509, fol. 20^{v} (forrás: *Wittenberger Heiltumsbuch: Faksimile-Neudruck der Ausgabe Wittenberg 1509*. Uhl, Unterschneidheim, 1969)/ Lucas Cranach: Saint Valentine, Wittenberger Heiltumsbuch, 1509, fol. 20^{v}/Lucas Cranach: Sf. Valentin, Wittenberger Heiltumsbuch, 1509, fol. 20^{v}

Veress Ferenc*

VÍZKERESZT ÉS EUCHARISZTIA. A HÁROMKIRÁLYOK IMÁDÁSA-TÉMA EUCHARISZTIKUS VONATKOZÁSAIRÓL**

Kulcsszavak: *vízkereszt; háromkirályok imádása; Eucharisztia; jászol és oltár; misztériumjátékok*

BETLEHEM ÉS RÓMA: A MÁGUSOK CSILLAGA (ANTIK CSILLAGHIT ÉS KERESZTÉNY MESSIÁS-VÁRÁS)

Bálint Sándor *Karácsony, húsvét, pünkösd* című kötetének Vízkereszt fejezete a népszokásokat, a zarándoklatokat, a búcsújárást, valamint a liturgikus drámát és a képzőművészeti alkotásokat egységes antropológiai keretbe foglalja.[1] Módszerének köszönhetően a középkori vallásos élet és a Trident utáni katolikus megújulás között nem szakadék, hanem folytonosság érződik. Érzékletesen megragadható a középkor és a barokk között húzódó „vörös fonal" a háromkirályok imádása-téma esetében, amelynek az eucharisztikus vonatkozásai képezik az írásom tárgyát. Kérdésként merült fel számomra, hogyan képzelhető el a háromkirályok-téma és az oltárépítmény kapcsolata, miképpen jelenik meg a téma az oltárépítmények, oltárképek ikonográfiájában? A kérdés megvilágításához hasznos támpontokat nyújtott a szakrális térhasználat, a liturgikus dráma (vízkereszti játékok, felvonulások és pásztorjátékok), valamint a konfraternitások tevékenységének, szerepének vizsgálata.

2020. december 22-én az újságok tudományos rovatában vezető hír volt, hogy négyszáz év után ismét közel került egymáshoz a Jupiter és a Szaturnusz bolygó. Hasonló együttállásra a 18. században volt példa, a legközelebbi pedig csupán 2080-ban lesz – írták.[2] Az élénk érdeklődés, amely a jelenséget kísérte, nem példa nélküli az emberiség történetében: az európai asztrológia 1484. november 28-ra, a Jupiternek

* Veress Ferenc (1986), PhD, művészettörténész, Szegedi Tudományegyetem Néprajz és Kulturális Antropológia szak, posztdoktor kutató, veressf@gmail.com.

** A tanulmány az NKFIH PD 18-típusú, 128219 számú pályázata keretében készült.

1 Bálint Sándor: *Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából*. 3. kiad. Szent István Társulat, Bp., 1989. 135–164.

2 https://hvg.hu/tudomany/20201222_jupiter_szaturnusz_egyuttallas_fotok (Utolsó megtekintés: 2020. 12. 24.)

és Szaturnusznak a Skorpió jegyében való együttállásának dátumára, egy új próféta feltűnését jósolta. Ezt a jóslatot a korabeli pamfletisztikában a katolikusok negatív, a protestánsok pozitív előjellel Martin Lutherre vonatkoztatták.[3] A humanisták csillagok iránti érdeklődésének gyökerei az ókorig nyúlnak vissza. Az Aratoszthenész (i.e. 342–305) által kidolgozott állócsillagégbolt, amely eredetileg tudományos céllal született, s a tengeren való eligazodást segítette, Teukrosz *Sphaera barbaricá*jában, időszámításunk első évszázadában már egy babonás hiedelmeket tükröző állócsillagkozmográfiává alakult. Mint Aby M. Warburg bemutatta, ez a Kis-Ázsiában született munka egészen Indiáig eljutott, ahonnan arab közvetítéssel került vissza ismét Európába, Spanyolországba; a közvetítő szerepét Abú Macsar munkája, az *Introductorium majus* játszotta. A Spanyolországban Ibn Ezra által héberre fordított munkát követte Pietro d'Abano 1293-ban megjelent *Astrolabium Magnum*a, amelyet a humanisták is jól ismertek.[4]

A napkeleti bölcsek alakja hasonló utat tett meg a hagyományban, távoli civilizációkat kötött össze,[5] mégis a közelmúltig élő néphagyomány, népi színjátszás révén alakjuk eleven maradt a kollektív emlékezetben. Máté evangéliuma (2,1-12) görög és szír nyelvű szövegének összevetéséből Teres Ágoston arra a következtetésre jutott, hogy a (valószínűleg) babiloni mágusok által megfigyelt csillagkonstelláció a Jupiter (Tündöklő Csillag) és a Szaturnusz (az Idő Fénylő Csillaga) együttállása lehetett a Halak jegyében, a babiloni időszámítás 304. évének 12. hónapjában, vagyis Kr. e. 7-ben.[6] Bárhogyan volt is, *Jakab protoevangélium*ában (Kr. u. 2. sz. II. fele) a bölcsek így írják le Heródesnek az általuk látott csillagot: „Feltűnően nagy volt, úgy ragyogott fel a többi csillag között, hogy mindet elhomályosította – más csillagot látni sem lehetett mellette".[7]

A népszerű középkori legendagyűjtemény, a *Legenda Aurea* szerint „e nömös szent királyok napkelet felé való Persidának [Perzsiának] tartományából támadának, mely

3 Aby M. Warburg: *Heidnisch-antike Weissagung in Wort und Bild zu Luthers Zeiten.* Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philos.-hist. Klasse 26. Abhandlung, Heidelberg, 1920. Magyarul: *Pogány-antik csillagjóslás Luther korában*. Ford. Adamik Lajos. Helikon, Bp., 1986.

4 Uő: *Itáliai művészet és nemzetközi asztrológia a ferrarai Palazzo Schifanoiában = MNHMOΣYNH. Aby M. Waburg válogatott tanulmányai*. Szerk. Széphelyi F. György. Balassi–Magyar Képzőművészeti Főiskola, Bp., 1995 (a továbbiakban Warburg: *Itáliai művészet*). 193–213.

5 Felicitas Schmieder: *Die Heiligen Drei Könige auf den Globen des Martin Behaim (1492/93) und Johannes Schöner (1515) = Europa jenseits der Grenzen. Festschrift für Reinhard Wendt*. Hg. Michael Mann–Jürgen G. Nagel. Draupadi, Heidelberg, 2015. 335–355.

6 Teres Ágoston: *Biblia és asztronómia. Mágusok és a csillag Máté evangéliumában*. 4. kiad. Korda, Kecskemét, 2005. 29–40.

7 *Jakab protoevangéliuma = Apokrif iratok – Csodás evangéliumok*. Vál. Adamik Tamás. Telosz, Bp., 1996. 5–17.

Belső-Indiának neveztetik és Sábaországnak […]. Ezek mindhárman nagy természettudó bölcsek vala [valának]. Az ég forgásának tudományába igen esmeretet vettek, s a Bálám prófétának, ki bálványimádó papjok vala a pogányoknak, maradéki valának. Mely Bálám imezt prófétálta vala az ő nemzetséginek: Jákob pátriárkától csillag támad, és vessző támad Izraeltől és megveri e vessző Moábnak hercegit".[8] Hasonló szellemben született Johannes von Hildesheim *Háromkirályok-legendá*ja (1364 k.), amely szerint az Eufrátesz folyó torkolatánál lévő Vaus-hegyen babiloni csillagászok figyelték meg egy igen fényes csillag feljövetelét. Ugyanekkor a „három India királyai" a Gondviseléstől indíttatva találkoztak és elhatározták, hogy Jerzsálembe mennek. Miután hazatértek, Tamás apostol meglátogatta őket Indiában, ahol megkeresztelte őket. Szent Ilona, Nagy Konstantin császár édesanyja megtalálta a sírjukat, és testüket a konstantinápolyi székesegyházba vitette.[9]

Nagy Konstantin építkezéseinek valóban fontos színtere volt a Szentföld, ahol Krisztus életének, passiójának emlékhelyeit monumentális épületekkel jelezték. 324-ben Ilona anyacsászárné meglátogatta a Szentföldet, s az ő kezdeményezésére épült a betlehemi *Krisztus születése templom* (333-tól).[10] Az eredeti épület előtt átrium húzódott, lépcsős, fedett oszlopfolyosóval övezve, amely hívők és nem hívők előtt egyaránt nyitva állt, pihenőhelyet kínálva a zarándokoknak. A hosszház öt hajóját oszlopsorok választották el, keleti végéhez lépcsőkön emelkedő oktogon csatlakozott. A centrális tér minden oldalához rövidebb térrészek és közvetítő háromszögű boltszakaszok csatlakoztak. Az oktogon íves árkádokkal kapcsolódott a hosszházhoz, középpontjában lépcsőkön álló rács védte nyílás volt. Ezt a születés helyeként ismert barlang boltozatába vágták, abba nyújtott betekintést a zarándokok számára. Az oktogont magát a tetejébe vágott opeion-nyílás világította meg, mintegy összekötve a születés helyét az éggel, ahová Krisztus felemelkedett. A barlangba az oktogon bejáratától lépcsők vezettek. A két térelem, oktogon (martyrium) és hosszház Betlehemben inkább elkülönült egymástól, szemben a későbbi zarándokbazilikákkal, amelyeknél a kápolnakoszorús szentélykörüljáró szervesen oldotta meg az ereklyék megközelítését, a zarándoktömegek mozgását a templomtérben.

8 Idézi Bálint: *i. m*. 140. Vö. *Debreceni kódex 1519. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata*. Bev., jegyz. E. Abaffy Erzsébet–Madas Edit–Reményi Andrea. Argumentum–Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1997 (Régi Magyar Kódexek 21). 111–113.

9 E. Christern: *Die legende von den Heiligen drei Königen*. Köln, 1960. Idézi Teres: *i. m*. 28–29.

10 Richard Krautheimer: *Early Christian and Byzantine Architecture*. The Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1963. 36 skk. Jelenlegi formájában a templom 6. századi átépítés eredménye, amelyet a keresztes hadjáratok időszakában tovább formáltak. Lásd Lucy-Anne Hunt: *Art and Colonialism: The Mosaics of the Church of the Nativity in Bethlehem (1169) and the Problem of „Crusader" Art*. Dumbarton Oaks Papers XLV(1991). 69–85.

Órigenész és Euszebiosz beszámolói szerint a betlehemi Jézus születése barlang már a 3. században felkeltette a zarándokok érdeklődését. Szent Jeromos az előkelő és gazdag római hölgyek, Paula és Eustochium társaságában 386-ban érkezett ide,[11] és amint *108. számú levelé*ben beszámolt, elragadtatással látogatta meg a születés színhelyén épült bazilikát. Jeromos érzékletes szavakkal írta le Paula lekiállapotát, amikor megpillantotta a jászolt, s lelki szemeivel látta a kisdedet rongyos ruhácskájában.

> „Innen az Üdvözítő barlangjába lépett be, s látta a Szűz szállását és az istállót, ahol »az ökör megismerte alkotóját és a szamár urának jászolát« (Iz 32,20) […] Fülem hallatára megesküdött, hogy a hit szemével látta a jászolban a pólyába takart, gőgicsélő kisdedet, az Istent imádó bölcseket, a fent ragyogó csillagot, a szűzi anyát, a szorgos nevelőapát, valamint az éjszakában azért érkező pásztorokat, hogy meglássák az Igét, aki emberré lett […] Örömkönnyek között így beszélt: »Üdvöz légy Betlehem, kenyér háza, amelyben az a kenyér született, mely a mennyből szállott alá.«"[12]

Miután Paula támogatásával megalapították a betlehemi férfi- és női kolostort, Jeromos élete végéig itt élt és alkotott, többször is mondott szentbeszédet a bazilikában, egyik karácsonyi homíliájában megemlítette, hogy a földből tapasztott vályút kicserélték egy míves ezüstmásolatra.[13] Jeromos prédikációi, gondolkodásmódja mély nyomot hagyott, különösen a Bethlehemet a „kenyér háza"-ként említő levele, amely a jászolt és a gyermek Jézust az oltárral és az eucharisztiával állítja párhuzamba.

I. Theodórosz pápa (642–649) idejétől említik Rómában Jézus jászolának ereklyéjét, a Santa Maria Maggiore-bazilika jobb oldali hajójához csatlakozó kápolnában. IV. Miklós pápa, aki maga Szent Ferenc rendjének tagja volt, az assisi bazilika díszítésével egy időben (1290–1292) rendelte el a római Santa Maria Maggiore-bazilika restaurálását és belső díszítését, amelynek fontos eleme volt a Krisztus születésének emléket állító és a betlehemi jászolereklyét magában foglaló kápolna.[14] Feltételezhető, hogy a kápolna tere, kialakítása a betlehemi Krisztus születése templom grottáját

11 J. N. D. Kelly: *Jerome. His Life, Writings, and Controversies*. Duckworth, London, 1998. Magyarul: *Szent Jeromos. Élete, írásai és vitái*. Ford. Nemes Krisztina. Paulus Hungarus–Kairos, Bp., 2003. 183–193.

12 *Szent Jeromos: Levelek*. I–II. Ford. Puskely Mária–Takács László. Szenzár, Bp., 2005. II. 116 (CVIII. levél).

13 Karácsonyi homília CCL 78, 524 k. Idézi Kelly: *i. m.* 203.

14 Angiola Maria Romanini: *Arnolfo di Cambio = Enciclopedia dell'Arte Medievale*. 1991. Online kiadás: https://www.treccani.it/enciclopedia/arnolfo-di-cambio_%28Enciclopedia-dell%27-Arte-Medievale%29/ (Utolsó megtekintés: 2020. 12. 22.)

akarta imitálni. Arnolfo di Cambio, aki ekkor Assisiben is dolgozott, elkészítette a római bazilika kápolnájába a három király, Szűz Mária és Szent József alakjából álló márvány szoboregyüttest, amely mára csupán töredékes állapotban szemlélhető. (1. kép) Rekonstrukciók alapján,[15] a szoborcsoportot befoglaló fülke ívét két próféta alakja keretezte, bal oldalt Szent József alakja állt, jobb oldalt két, útközben beszélgető király, míg a középpontban a fekvő Szűz Mária (mára elveszett) alakja foglalt helyet, az előtte térdelő idős mágus alakjával. Az együttest balra az ökör és a szamár jászol fölé hajló feje egészítette ki. Arnolfo szoborcsoportja csupán a mozgó és helyzetét változtató látogató számára tárult fel minden oldaláról, tehát *sacra rappresentazione*ként értelmezhető.[16]

Így látták azt a 15–16. század utazói is, akiknek a leírásaiból következtethetünk az eredeti elrendezésre. Fra' Mariano da Firenze *Itinerarium Urbis Romae* című munkájában (1517) például így ír: [sacellum]

> „in cuius altare reclusum est praesepium cum foeno in quo reclinatus fuit Christus, in qua capella statio habetur in prima missa in nocte nativitatis. „[Kápolna], oltárába foglalva a jászol a szénával, melyben Krisztus feküdt; ebben a kápolnában tudniillik stációt tartanak a születés éjszakájának első szentmiséjén".[17]

A forrás azért is különösen fontos, mert utal a karácsonyi szentmise egy mozzanatára, amelynek során a szentostyát a Santa Maria Maggiore-bazilika jászolereklyéjére helyezték.[18] A betlehemi Születés-bazilikát a „kenyér háza"-ként (domus panis) jellemző Szent Jeromos testének 13. század végi áthozatala és újratemetése a Santa Maria Maggiore-bazilika főhajójában, a Születés-kápolna közelében, bizonyosan hozzájárult a jászol és Eucharisztia közötti összefüggés hangsúlyozásához.[19]

15 Francesca Pomarici: *Il Presepe di Arnolfo di Cambio: nuova proposta di ricostruzione.* Arte Medievale II(1988). 2. sz. (a továbbiakban Pomarici: *Il Presepe di Arnolfo di Cambio.*) 155–174; Uő: *Il Presepe di Santa Maria Maggiore: un riesame = Arnolfo di Cambio e la sua epoca. Costruire, scolpire, dipingere, decorare*. Red. Vittorio Franchetti Pardo. Viella Editore, Roma, 2006 (a továbbiakban Pomarici: *Il Presepe di Santa Maria Maggiore*). 103–116.

16 Arnolfo szoboregyüttese egy olyan emlékcsoport első alkotása, amelyet Betlehemnek nevezünk. Lásd Rudolf Berliner: *Denkmäler der Krippenkunst*. Augsburg, 1926.

17 Idézi Pomarici: *Il Presepe di Arnolfo di Cambio*. 166.

18 Karl Young: *The Drama of the Medieval Church*. I–II. Clarendon Press, Oxford, 1933. II. 25.

19 Pomarici: *Il Presepe di Arnolfo di Cambio*. 165–166, illetve Steven F. Ostrow: *Art and Spirituality in Counter-Reformation Rome: the Sistine and Pauline Chapels in S. Maria Maggiore*. Cambridge University Press, Cambridge–New York, 1996 (a továbbiakban Ostrow: *Art and Spirituality*). 49.

Arnolfo di Cambio római szoborcsoportjával egy időben, hasonló szellemben ábrázolta Giotto di Bondone az assisi felső templomban Szent Ferenc *grecciói csodáját* (1297/98–1300).[20] (2. kép) A jelenet egy templom kórusában játszódik, amelynek szentélyrekesztőjéhez a firenzei San Miniato-temploméhoz hasonló márványberakásos szószék tartozik. A freskón ábrázolt oszlopos-baldachinos oltárépítmény Arnolfo di Cambio római oltárarchitektúráinak közeli rokona. Szent Ferenc diakónusi öltözékben az oltár elé helyezett jászolba fekteti a gyermek Jézust, ahogyan életrajza is említi: „Készen állott a jászol, ott volt a széna, odavezették az ökröt és a szamarat. Ünnepelt itt az egyszerűség, vigadozott a szegénység, felmagasztaltatott az alázatosság, és Greccio mintegy új Betlehemmé alakult át".[21] A legenda szerzője felismeri a szent tettének jelentőségét: „Mert lám, a kisded Jézus sokak szívében egészen feledésbe merült; most ellenben Isten kegyelméből szolgájának, Szent Ferencnek a segítségével megint életre támadt, és kitörölhetetlenül mélyen belevésődött az emberek emlékezetébe." Mint Jacques le Goff megállapítja, Szent Ferenc tette hozzájárult a gyermek Jézus tiszteletének elterjedéséhez, s ez magával hozta a gyermekkor felértékelődését is.[22] Giotto freskója liturgiatörténeti szempontból is kiemelten fontos, hiszen részletezi a szentély berendezését, a papság és a laikusok viseletét, elhelyezkedését, mindehhez járul a művészettörténetben újszerű drámai előadásmód, az érzelmek megjelenítésének fokozott igénye.

Giotto meggyőző drámaisága fokozatosan részévé vált az eredetileg tömör és visszafogott liturgikus játéknak, amelyet vízkereszt ünnepén a templomtérben adtak elő. A papság és a laikusok által együtt előadott sacra rappresentazionék a vízkereszti ünnepi mise introitusa előtt játszódtak, az offertóriumhoz vagy a felolvasott evangéliumhoz kapcsolódtak. Történhettek a szentmisén kívül is, például a vízkereszti zsolozsma keretében, éjszaka, az ünnepi matutinum éneklése során, a 10. századtól kimutathatóan.[23] Magyarországon készült a Zágrábban őrzött *Hartvik-agenda* (11. század, Metropolitanska Knjižnica), amelyben a *Tractus Stellae* című játék a következőképpen adja elő a mágusok hódolatát: 1. Processzió: a bölcsek bevonulása a sekrestyéből. 2. Stáció: találkozás a főoltárnál, ahol felveszik az ajándékokat. 3. Processzió:

20 Giancarlo Vigorelli–Edi Baccheschi: *L'opera completa di Giotto*. Rizzoli, Milano, 1977. Magyarul: *Giotto festői életműve*. Ford. Nádasdy Ádám. Corvina, Bp., 1984. 92. Lásd még Péter András: *A trecento festészete*. Utószó Zádor Anna–Prokopp Mária. Corvina, Bp., 1983 (Művészet és elmélet); Millard Meiss: *Giotto és Assisi*. Ford. Nádasdy Ádám. Corvina, Bp., 1986.

21 *Szent Ferenc első életrajza = Celanói Tamás életrajzai Szent Ferencről*. Szerk. Hidász Ferenc–Várnai Jakab Ford. Balanyi György. Agapé, Újvidék–Szeged–Csíksomlyó, 1996 (Ferences Források 2). 91.

22 Jacques le Goff: *Assisi Szent Ferenc*. Európa, Bp., 2002. 176.

23 Karsai Géza: *Középkori vízkereszti játékok. A győri »Tractus stellae« és rokonai*. Szent István Társulat, Bp., 1938. 46–54.

áthaladva a szentélykóruson, a főhajó közepén elhelyezett (jeruzsálemi) Heródestrónig vonulnak. 4. Stáció: Heródes fogadja a mágusokat. 5. Processzió: Betlehembe vonulás, a csillag megpillantása. 6. Stáció: a jászolnál (ez a helyszín valószínűleg egy Mária-szobor lehetett) átadják ajándékukat a kisdednek. 7. Processzió: a mágusok kivonulása.[24]

A liturgikus előadások szereplőinek, stációinak száma rendkívül változatos volt, a szövegek rubrikái pontos rendezői utasításokat fogalmaztak meg az előadás menetéről, a jelmezekről és a kellékekről. Idővel a drámai elemek, főként Heródes és udvaroncainak érzelmi reakciói színezték a liturgikus játék ünnepélyes némaságát, amely például az ajándékok átadásának stációját jellemezte.[25] A jászol maga kezdetben a főoltárnál volt, erre tették le adományaikat a mágusok. A kora keresztény és román kori bazilikák baldachinos oltárai függönyökkel voltak ellátva, valószínűleg ezért is találunk utalást a liturgikus játékokban arra, hogy a bábák elvonják a jászol elől a függönyt. Látjuk, hogy a Hartvik-agenda nem teszi egészen nyilvánvalóvá, hogy az oltárnál volt-e a jászol, csak Szűz Mária és a gyermek Jézus szobrát említi: „Et duo clerici, (cappis) induti, stantesque iuxta imaginem sanctae Mariae, tenentis Dominum parvulum in manibus, imponant hanc versum".[26] A rubrika utasításai mégis említik a Mária-főoltárt, mint ahol a bölcsek találkoznak, az oltár tehát szerepet játszott a liturgikus dráma során.

A szakirodalomban megjelenik az a vélemény, hogy a pécsi székesegyház altemplomának domborművei (1170–1180 k.) vizuális párhuzamai lehetnek a *Tractus Stellae* szövegének.[27] A pécsi altemplom déli lejárójának ábrázolásai gazdag részletességgel mutatják be a *Három napkeleti bölcs hódolatá*t Mária trónusa előtt, párbeszédüket Heródessel, valamint álmukat, amelynek nyomán más úton tértek vissza hazájukba, mint amelyen érkeztek. (3. kép) A háromkirályok által viselt tarisznya a zarándokok attribútuma volt, amelyre útjuk előtt áldást kértek az egyháztól, és amelyet később, zarándokútjuk befejeztével hálából egy templomnak ajánlhattak fel. A Pray-kódex (12. sz. vége) ezért tartalmazza az áldóformulát, amelyet a zarándokok botjának és tarisznyá-

24 Uo. 54; Földváry Miklós István: *Egy úzus születése. A Chartvirgus-pontifikálé és a magyarországi liturgia megalkotása a XI. században*. Argumentum–ELTE-BTK, Vallástudományi Központ, Liturgiatörténeti Kutatócsoport, Bp., 2017; *A karácsonyi ünnepkör színjátékai Magyarországon (11–18. század)*. Szerk. Kilián István. Ráció, Bp., 2017. 57–74.

25 Karsai: *i. m.* 95–102.

26 Kilián: *i. m.* 58.

27 Dercsényi Dezső: *Adalékok a pécsi domborművek ikonográfiájához*. Archaeológiai Értesítő LXXVII(1950). 90–96; Marosi Ernő: *A pécsi román kori székesegyház narratív reliefjeiről = „Ez világ mint egy kert…" Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Szerk. Bubryák Orsolya. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet–Gondolat, Bp., 2010. 549–564.

jának megszentelésekor mondtak.[28] A tarisznya motívuma feltűnik a déli lejáratnak egy kapcsolódó domborművén, *Az angyali híradás a pásztoroknak* címűn is. A pásztorok életszerű alakja, tunikája, szíjjal felövezett saruja, botja, a lombot legelő kecske az ókeresztény művészet ábrázolási hagyományaihoz kapcsolódik.[29]

Feltételezhetjük, hogy a pécsi Szent Kereszt-oltár is szerepet kapott mint stáció egy vízkeresztkor előadott liturgikus dráma során, amennyiben gazdag figurális ábrázolások vették körül az epifánia misztériumával kapcsolatosan. Megemlíthető, hogy az északi lejáró domborművein a Genezis mellett, Krisztus ószövetségi előképének, Sámsonnak a története is helyet kapott, akinek alakjához eucharisztikus értelmezések is fűződtek.[30] A rekonstrukció szerint a *Szent Kereszt-oltár* egy, a templom hajójának közepe táján, az altemplomi lejáratokkal összefüggésben kialakított tömör falú, baldachinos-boltozatos kápolna volt. Elsődlegesen Krisztus halálára és feltámadására emlékeztetett, a nagypénteki szertartások során kiemelt szerepet töltött be. Zártsága, gazdag díszítése az itt őrzött Szent Kereszt-ereklyével állhat összefüggésben, elhelyezkedése a templom hajójában a laikusok számára is megközelíthetőbbé tette, vagyis népoltárként szolgált.[31]

A román kori templomokban idővel előfordult, hogy az oltár fölé emelt baldachinos struktúra s vele a jászol az oltártól eltávolodott, a szentélybe került, ahol ereklyéket tartottak alatta.[32] Hasonló elrendezésre példa a kölni háromkirályokereklye-tartó láda is, amely a gótikus szentély megépülését követően az oltár mögött helyezkedett el, amint alább kitérek rá. A jászolt idővel a templom bejáratához vagy a templom

28 Dercsényi: *i. m.* 93. Az áldás kezdete: Benedictio baculorum et perarum peregrinantium. Zalán Menyhért: *A Pray-kódex benedictiói*. Magyar Könyvszemle XXXIV(1927). 1–4. sz. 44–66.

29 Tóth Melinda: *A pécsi székesegyház kőszobrászati díszítése a románkorban = Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Szerk. Takács Imre–Mikó Árpád. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 1994. 135–137.

30 Sámson mindenképpen Isten kiválasztott bajnoka, a középkor felfogásában *athleta Christi*, így szerepeltetése nem lehet véletlen a Genezissel és Krisztus gyermekségével foglalkozó ciklus keretében. Szent Jeromos például így ír róla: „és amint Sámson is, a szerencsétlen örömlány, Delila szeretője, sokkal több ellenséget pusztított el halálával, mint életében, hogy előre jelezze Krisztus szenvedését". Puskely–Takács: *i. m.* I. 340 (LXXII. levél, 3. bekezdés), illetve „Mi édesebb, mint az Úr? Ízleljétek meg és lássátok, milyen édes az Úr. Ezért történt, hogy Sámson, aki elhessegette gyümölcseitől a madarakat, s megkötözte a szőlejét fosztogató rókákat, miután megölte az ordító oroszlánt, lépesmézet talált a koponyájában." Uo. I. 375 (LXXVII. levél, 27. bekezdés).

31 Tóth: *i. m.* 123–124; Uő: *Die Umbauung des Heiligkreuz-Altars in der Kathedrale zu Pécs = Skulptur des Mittelalters. Funktion und Gestalt*. Hg. Friedrich Möbius–Ernst Schubert. Hermann Böhlaus Nachfolger, Weimar, 1987. 100 skk.

32 Karsai: *i. m.* 138–151.

előtti térre is tehették, helyet adva a paraliturgikus előadásoknak, amelyek például a firenzei Compagnia dei Magi tevékenységét jellemezték (lásd alább).

A NAPKELETI BÖLCSEK MINT A KÖZÉPKORI URALKODÓK PÉLDAKÉPEI: AZ OBLATIO SZERTARTÁSA

A *Gesta Romanorum* (13. század második fele) nyomán a három napkeleti bölcs a középkori királyok mintaképévé,[33] gesztusuk pedig a keresztény lélek megtérésének metaforájává változott: „a dániai király nagy indulattal volt azokhoz a három királyokhoz, kik Jeruzsálemben keresték Idvezítőnket, ajándékot hozván. Midőn azon király Koloniába ment volna nagy készülettel, aholott azoknak a királyoknak testek tartatik, három koronát készíttetett és vitt ugyanazoknak a tisztességekre. […]". A király hazatérve álmot látott, amelyben a három király ajándékot adott át neki: aranyat (a bölcsesség kincseként), mirhát (a penitencia jelképeként) és tömjént (az ájtatosság jeleként). Az ajándékok egyben jelzik a tiszteletnek formáit is (tisztesség, reménység, szeretet), amellyel a keresztény lélek az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek tartozik.[34]

A *Gesta Romanorum* hangsúlyozza a királyok által hozott ajándékok jelentőségét, mégis inkább a *felajánlás* gesztusa az, amelyet ki szeretnék emelni. Felajánlóként látjuk a háromkirályok alakját az ariánus gót uralkodó, Theoderik által építtetett ravennai San' Apollinare Nuovo-bazilika mozaikján (520-as évek). Lazarev joggal hangsúlyozza a ravennai mozaikok udvari jellegét, reprezentativitását, mivel Ravenna rövid ideig a Nyugat-római Birodalom, majd az Osztrogót Királyság központja, kevéssel utána pedig Jusztinianosz bizánci császár kiemelt építkezéseinek színtere volt. Feltételezhető, hogy Theoderik, a felesége és az udvartartása eredetileg éppúgy megjelent ezeken a mozaikokon, mint a Jusztinianosz által befejezett San Vitale-bazilika apszismozaikján.[35] (4. kép) A mai állapotban azonban a főhajó falán az Istenanya trónusához a három mágus által vezetett vértanú szüzek, Krisztus trónjához viszont férfi mártírok tartanak, Tours-i Szent Mártonnal az élükön. A három mágus fríg sapkát viselő, jellegzetes alakja, beállítása visszatér Theodóra császárné palástján a San Vitale-bazilikában. Az uralkodók és kíséretük a San Vitale szentélyében, olyan ábrá-

33 Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban*. Balassi, Bp., 2000. 53–69.

34 Idézi Bálint: *i. m*. 140–141. A szöveg magyar fordítása Haller János Torda megyei főispántól származik, 1681–1682-ből. Kiadása Misztótfalusi Kis Miklóstól Kolozsvárott, 1695-ből. Vö. Katona Lajos: *Gesta Romanorum Haller János fordításában*. Franklin Társulat, Bp., 1900 (RMK 18). 187–189.

35 Viktor Lazarev: *Storia della pittura bizantina*. Torino, 1967. Magyarul: Viktor Lazarev: *Ravennai mozaikok* = Uő: *Bizánci festészet*. Ford. Tábor Béla. Magyar Helikon, Bp., 1979. 63.

zolások mellett jelennek meg, amelyek az Eucharisztia jelentőségét ószövetségi előképek révén hangsúlyozzák.[36] Ezek az egyik oldalon *Ábrahám vendégszeretete* és *Ábrahám áldozata*, a másikon *Ábel és Melkizedek áldozata*. (5. kép) Az uralkodó és felesége a három napkeleti bölcset követve, szintén ajándékokat hoznak a templomnak: Jusztinianosz aranyedényt, Theodóra aranyserleget – a császárné gesztusát szándékosan állították párhuzamba a palástjára hímzett napkeleti bölcsekével.

Az uralkodók tehát követik a napkeleti bölcseket, amikor elismerik Krisztus királyságát. Ez a gesztus a középkor folyamán a vízkereszti szentmise offertóriumának keretében történt ünnepélyes felajánlásban köszön vissza. A szentmisében történt felajánlások közül a papét *oblatának*, a hívekét *munerának* hívták, utóbbinak körmenetszerű jellege volt, ezért idővel az ünnepi alkalmakra korlátozták. Az *oblatio sacerdotalis* uralkodói kiváltság lett. A Grandes Chroniques de France-ban részletes leírás maradt fenn például V. Károly francia király és Luxemburgi Károly német-római császár közös vízkereszti felajánlásáról (1378): „A király felajánlása a következő módon történt: három lovag, a király kamarásai, magasan felemelve három szépen aranyozott és zománcozott kupát tartott a kezében. Az egyikben volt az arany, a másikban a tömjén, a harmadikban pedig a mirha. Így mentek mind a hárman egymás után a király előtt, abban a sorrendben, amint a felajánlást el kell végezni. A király pedig mögöttük haladt. A főoltárnál letérdeltek s a király is letérdelt az érsek előtt. […]”.[37] A hasonló szertartásokban a liturgia és az udvari ceremóniák keveredése figyelhető meg.

A Legenda Aurea és Johannes von Hildesheim (1310/20–1375) karmelita szerzetes *Háromkirályok-legendá*ja szerint, (1364 k.)[38] miután Szent Ilona, Nagy Konstantin édesanyja megtalálta a három napkeleti bölcs sírját, testüket a konstantinápolyi székesegyházba vitette. Eustorgius milánói kormányzó, a város püspöke, 343-ban magával vitte az ereklyéket Milánóba, ahol egészen a 12. századig őrizték őket. 1164-ben Barbarossa Frigyes meghódította Milánót, és az ereklyéket a kölni székesegyház-

36 Uo. 65. Figyelemre méltó, hogy az áldozati bárány alakja megjelenik a szentélyboltozaton és oszlopfőinek faragványain is.

37 Young: *i. m.* II. 433. alapján idézi Karsai: *i. m.* 24–25, 39. jegyzet.

38 E. Christern: *Die legende von den Heiligen drei Königen*. Köln, 1960. Idézi Teres: *i. m.* 28–29. A karmelita Johannes Háromkirályok-legendáját talán az ereklyék *translatio*jának 200. évfordulójára írta, könyvét mindenesetre Florentinus von Wevelinghofen kölni dómkanonok, pápai nuncius, később münsteri püspöknek ajánlotta. Florentinust 1364-ben nevezték ki püspökké, de a dedikációban ez a cím még nem szerepel, tehát a legenda azelőtt keletkezhetett. Ursula Rautenberg: *Überlieferung und Druck. Heiliglegenden aus früher Kölner Offizinen*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1996. 121. Lásd még Sylvia C. Harris: *German Translations of the „Historia Trium Regum" by Johannes de Hildesheim*. The Modern Language Review LIII(1958). 3. sz. 364–373.

ba szállíttatta. Szövetségese, a kölni érsek, Rainald von Dassel így adta tudtára a város lakóinak a nevezetes eseményt főpásztori körlevelében:

> „Inter cetera enim liberalitatis suae beneficia, quae in nos affluentissime contulit, nunc tria nobis munera donavit pretiosissima, videlicet corpora insignia beatissimorum trium magorum ac regum, qui primitiae gentium in typum ac presagium futurae ex gentibus ecclesiae iacenti adhuc christo in presepi munera pretiosa obtulerunt; quorum videlicet nobilissima corpora omni veneratione dignissima mediolani in ecclesia beati Eustorgii confessoris atque pontificis solenniter ac gloriose fuere recondita".[39]
>
> „Ő [ti. a császár] nagylelkűségének számos jótéteményét, amelyeket felénk oly bőségesen árasztott, most három igen értékes felajánlással tetézte, tudniillik a boldogságos mágusoknak vagy királyoknak jeles tetemeivel. Ők a népek közül elsőként ajánlottak fel becses ajándékot a még jászolban fekvő Krisztusnak – mintegy elősejtéseként és előképeként a jövendőbeli egyház tagjainak. [A királyoknak] tudniillik minden tiszteletre méltó, nemes tetemeik boldog Eustorgius hitvalló és püspök milánói templomában illő méltósággal és dicsőségben tartattak meg."

A kölni ereklyék szekrényét verduni Miklós mester készítette Rainald von Dassel kölni érsek megrendelésére. (6. kép) A felépítményében bazilikához hasonló szekrény oromzati oldalán a három király hódol Szűz Mária és gyermeke előtt; hozzájuk csatlakozik az 1198-ban királlyá és 1204-ben császárrá koronázott IV. (Brunswick) Ottó is. Utóbbi a kezében tartott szelencében Gáspárhoz hasonlóan aranyat hoz ajándékba. Az ábrázolásnak valós alapja van: Ottó 1200-ban Kölnben időzött, és – mint a fentebb idézett *Gesta Romanorum* írta – három koronát ajánlott fel.[40] A koponyaereklyékre helyezett koronákra felírták a királyok nevét abban a sorrendben, ahogyan azt

39 Idézi Alhedys Plassmann: *Über die Nützlichkeit von Heiligen: die Translation der Heiligen drei Könige und die Erhebung der Gebeine Karls des Grossen*. Rheinische Vierteljahrsblätter LXXXII(2018). 48. Hangsúlyozza, hogy a *translatio* egybeesik az ókeresztény múlt, a mártírok iránti érdeklődés megélénkülésével, például Szent Orsolya vértanú szűz vagy a keresztténnyé vált thébai légió tiszteletével. Ugyanekkor Aachenben fölemelik Nagy Károly földi maradványait. A háromkirályok kölni ereklyéi erősíthették az *imperium christianum* gondolatát, valamint a kölni érsek jogát a császárkoronázára. A milánói tiszteletre vonatkozóan lásd Patrick Geary: *The Magi and Milan* = Uő: *Living with the Dead in the Middle Ages*. Ithaka, London, 1994. 243–256.

40 Erika Zwierlein-Diehl: *„Interpretatio Christiana": Gems on the „Shrine of the Three Kings" in Cologne*. Studies in the History of Arts LIV(1997). 62–83.

a 9. századtól kialakult és meghatározott napokon a szekrény rácsán át láthatóvá tették a zarándokoknak. Az 1220 körül Kölnbe érkező Nagy Szent Albert részletes leírást szentelt az ereklyeszekrényt díszítő gemmáknak és értékes drágaköveknek *De mineralibus* című művében (1248–1250).[41]

A kölni háromkirályokereklye-szekrény a gótikus kórus megépülését követően (1248–1322) az oltár mögötti, ráccsal körülvett kápolnában került elhelyezésre. A székesegyház gótikus főoltárának oldalait márványreliefek díszítik, amelyek között – éppen az ereklyetartó szekrény felé tekintő oldalon – ott találjuk a háromkirályok imádását is.[42] A jelenetek hangsúlyozzák Krisztus testének azonosságát az oltáron átváltoztatott szentostyával és Mária szerepét mint Megváltó testének hordozóját. *Krisztus bemutatásá*nak jelenetén például a főpap és Mária tisztelettel tartják az oltáron álló gyermek Jézust, aki jobbjával áldásban részesíti a hívőt.[43] A *Háromkirályok imádás*án a Gyermek mintha jobbjával megáldaná az idős király által kehelyben nyújtott aranyakat, amelyeknek formája a szentostyát idézi.[44]

A KERESKEDŐK ÉS HÁROMKIRÁLYOK

Mivel a messzi földről érkező napkeleti bölcsek az utazók, zarándokok védnökeivé is váltak, nevüket az útra indulók a térdükre kötötték, talizmánként.[45] Pártfogóikként tekintettek rájuk a kereskedők is, akik gyakran kényszerültek hosszú, kockázatos utazásokra. Nem volt ez másként a kölni kereskedők esetében sem, akik posztójuknak az 1420 előtti időszakban új felvevőpiacokat kellett keressenek, így felértékelődött számukra a Duna völgye; Bécs mellett főként Pozsony és Sopron városa. A soproni kereskedők kölniekkel fenntartott gazdasági kapcsolatairól 1401-től vannak adataink.[46] Tanulságos, hogy Hans Groesnekk (den man nennet den Kölner), egy kölni kereskedőnek, Hans Heinbachnak az ügynöke, 1422-ben feleségével, Ilonával együtt a soproni Szent Mihály-templom Alexandriai Szent Katalin-oltárjavadalmával rendezi a

41 Uo. 65–67.
42 Joan A. Holladay: *The Iconography of the High Altar in Cologne Cathedral*. Zeitschrift für Kunstgeschichte LII(1989). 4. sz. 485.
43 Uo. 478–479.
44 Uo. 485–486.
45 Bálint: *i. m.* 142. Lásd még Dercsényi: *i. m.* a pécsi székesegyház altemplomának domborműveiről, amelyeken a háromkirályok tarisznyát viselnek, és a Pray-kódex áldását a zarándokok botjára. Minderről fent.
46 Szerepüket 1420 után a délnémet városok, Nürnberg és Augsburg vette át. G. Szende Katalin: *Kölni kereskedők a középkori Sopronban = Tanulmányok Csatkai Endre emlékére.* Szerk. Környei Attila–G. Szende Katalin. Soproni Múzeum, Sopron, 1996. 60, 69.

tartozásukat.[47] Hozzátehetjük, hogy a templom Háromkirályok-oltárjavadalmát csupán 1457-ben alapította Lederer Imre és Péter soproni polgár, ekkorra pedig ismereteink szerint a kölni kapcsolatok már másodlagosak vagy alkalmiak voltak.[48] Tartósnak mondhatók ugyanakkor a magyarok aacheni–kölni zarándoklatai, kihasználva a kereskedelmi útvonalak jól kiépített rendszerét. A soproni polgárok végrendeleteiben, az 1393–1526 közötti időszakban Róma után Aachen szerepelt a leggyakoribb célpontok között, amely meglehetősen közel feküdt Kölnhöz.[49]

Firenzei kereskedők, a Portinarik és a Sassettik rendelték meg a németalföldi és itáliai művészet kapcsolatának bizonyítékaként Hugo van der Goes és Domenico Ghirlandaio *Pásztorok imádása* oltártábláit. (7. kép) Francesco Sassetti (1420–1490) 1488-ban, 68 évesen Lyonba kényszerült utazni, hogy helyreállítsa a Medici-bank fiókjának az ügyvivők csalásai miatt megrendült tekintélyét. Ekkor készült végrendeletében meghagyta holttestének a Santa Trinità ferences templomban lévő családi kápolnában való nyugalomra helyezését.[50] A kápolnát Domenico Ghirlandaio Assisi Szent Ferenc életének jeleneteivel díszítette, az ugyancsak általa festett oltárkép a Pásztorok imádását ábrázolja. A kép központi motívuma a jászolként szolgáló antik szarkofág: „nem másnak, mint egy antik szarkofágnak kell látványosan hirdetnie, hogy a keresztény egyház meghaladja a pogányságot: a gyermek Krisztusnak bölcsőül, ökörnek, szamárnak jászolul szolgálva, latin feliratával hirdeti egy madárjós jövendőlését: sírkövem egykoron istenséggel fogja megajándékozni a világot". Az 1485 karácsonyán felszentelt kápolna programjához tartozik a négy szibilla alakja a boltsüvegekben, továbbá a bejárati kapu fölötti jelenet: *A tiburi szibilla megjövendőli Octavianus császárnak Krisztus születését*.[51]

A vízkereszti előadásokat Firenzében a Compagnia dei Magi testvérisége szervezte 1390-től igazolhatóan. Ebben az évben Heródes palotája a Battisteriónál, Bet-

47 Uo. 62. Véleménye szerint Groesnekk kölni származása valószínűsíthető. Mint ilyet említi a házaspárt az adatot elsőként közlő Házi Jenő is. Házi Jenő: *Sopron középkori egyháztörténete*. Székely és Társa Nyomdája, Sopron, 1939. 115.

48 Helyszűke miatt itt nem térhetek ki a soproni Szent Mihály-templom oltáregyüttesének s benne a Háromkirályok-oltárának rekonstrukciójára. Az 1605 júliusában, Bocskai István hadjáratának idején megsemmisült oltárokról lásd Házi Jenő idézett munkáját.

49 Csukovits Enikő: *Középkori magyar zarándokok.* MTA, Történettudományi Intézete, Bp., 2003 (História Könyvtár Monográfiák 20). 35. Nagy Lajos kápolnaalapításának köszönhetően Aachen vált a késő középkor legnépszerűbb magyar zarándokközpontjává. Uo. 25, 43.

50 Aby M. Warburg: *Francesco Sassetti végrendelete.* Ford. Adamik Lajos. = Warburg: *Itáliai művészet*. 154–186. Domenico Ghirlandaióról lásd még Jeanne C. Cadogan: *Domenico Ghirlandaio, Artist and Artisan*. New Haven, Conn., London, 2000. A Sassettikkel konkurens Tornabuoni-család számára készült munkáiról, köztük az Uffiziben lévő *Királyok imádásá*ról lásd Gert Jan van der Sman: *Lorenzo and Giovanna: Timeless Art and Fleeting Lives in Renaissance Florence*. Mandragora, Firenze, 2010. 86–89.

51 Warburg: *Itáliai művészet*. 175.

lehem színpada pedig a San Marco-kolostornál volt felállítva.[52] 1408-ban a Signoria rendeletet hozott, amelynek értelmében a céhek elöljárói vízkereszt ünnepén gyertyákat kellett, hogy felajánljanak a San Marco-kolostor templomának. A Háromkirályok-testvériség által szervezett vízkereszti ünnepségről 1429-ből van részletesebb leírásunk. Paolo di Matteo Pietrobuoni elragadtatással számol be a Piazza della Signorián felállított Heródes-palotáról, ahonnan a Húszak a San Marcónál lévő jászol elé vonultak. Ebből az alkalomból a teljes Via Larga díszbe öltözött, a misztériumjáték pedig – drámaiságát elveszítve – ünnepi menetté alakult át.[53] A vízkereszti ünnep felvonulásjellege főként az 1439-ben tartott firenzei zsinat alkalmával domborodott ki, amikor Firenze vendégül látta a bizánci uralkodót. A pompáról Benozzo Gozzolinak a Palazzo Medici kápolnáját díszítő falképei tanúskodnak.[54] A Medici-család különösen 1434-től, Cosimo száműzetésből való visszatérését követően vonta befolyása alá a Háromkirályok-testvériséget, amelynek székhelye az általuk patronált San Marco-kolostorban volt. 1436-ban, Cosimo támogatásával, az obszerváns domonkosok kapták meg a kolostort, a Firenzében tartózkodó IV. Jenő pápa pedig 1443-ban a Mediciek védőszentjeinek, Szent Kozmának és Damjánnak a tiszteletére szentelte fel azt, búcsút engedélyezve mindazoknak, akik vízkereszt alkalmával itt vesznek részt szentmisén.[55]

A San Marcóban időző Cosimo de Medici celláját Fra Angelico festette ki, íves záródású falán a Királyok imádásának jelenetével. (8. kép) A háttér kopár hegylánca előtt foglal helyet a királyok népes kísérete, amely a kép bal oldalán ülő Szűz Mária és Szent József elé járul, hogy hódoljon a Gyermeknek. Mária alakja egyszerre légies és méltóságteljes, gyermeke élénk mozgással fogadja az eléje proszkünésziszben térdelő idős királyt. A hegylánc kopársága, meditatív jellege erőteljesebbé válik, ha a fal közepén elhelyezett eucharisztikus fülkével hozzuk kapcsolatba, amelyet a szarkofágból félig kiemelkedő halott Krisztus, a Fájdalmak Férfija és a passió eszközei emelnek ki. Krisztus alakja a csendes megnyugvást sugározza, meditációra késztet, továbbá a domonkos filozófia szellemében a királyok hódolata és a szenvedés ábrázolása közötti összefüggésről gondolkodtat el. Aquinói Szent Tamás Krisztus sírjáról írva kiemelte annak alázatosan szerény voltát (humilitas), továbbá „dicsőséges" jellegét, mert a Megváltó testét fogadta be (virtus). Ugyanígy Mária méhe hasonlít az áthatolhatatlan sírbolthoz, hiszen szüzességének sérelme nélkül fogadta magába az Örök Igét,

52 Rab Hatfield: *The Compagnia de' Magi*. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 33(1970). 109.
53 Uo. 146.
54 Uo. 113.
55 Uo. 136.

akárcsak a sírkő, amelynek elmozdítása nélkül támadott fel az Úr.[56] Az Eucharisztia őrzésére szolgáló falfülke egyben a megtestesült, még gyermek Krisztus (akit elsőként a pásztorok és a mágusok ismernek fel) és a kereszthalált halt Megváltó azonosságát sugallja az átváltoztatott szentostyával.

A Medici-család kiűzését követően (1494) a Háromkirályok-testvériség felbomlott, javai a San Marco tulajdonába kerültek. A kolostor priorja ekkor Girolamo Savonarola volt, aki nem csupán saját közössége, de a város lakóinak erkölcsi megújulását is szerette volna elérni. 1498. január 8-án a Signoria megjelent a San Marcóban, bár Savonarola ekkor már kiközösítésben volt, VI. Sándor pápa és a római Kúria bírálata miatt.[57] A város vezetői felajánlották a szokásos gyertyákat, és mindannyian megcsókolták Savonarola kezét. Vízkereszt nyolcadán a domonkos testvérek zárt ajtók mögött játszották el a háromkirályok hódolatát a kórusban elhelyezett jászolban fekvő gyermek Jézus előtt. A laikusok ezen már nem vehettek részt, tehát az ünnep nyilvános, pompázatos jellege megszűnt.[58]

A DEVOTIO MODERNA ÉS A KONFRATERNITÁSOK

Savonarola reformjával egy időben a meditációt mint spirituális látást, a lelki átalakulás (*reformatio animae*) eszközét helyezte előtérbe a németalföldi *devotio moderna* is, amely kritikusan viszonyult a késő középkori vallásosság bizonyos formáihoz. Az eucharisztiával való bánásmódban, annak vételének módjában számos változás történt az ókeresztény kor óta.[59] Míg a kezdeti időszakban az eucharisztiát bajelhárítóként (*apotropaeon*) otthon is őrizték, azzal közvetlenebbül érintkezhettek, idővel a papság fokozatosan magához vonta a szentséggel való közvetlen érintkezést. A szakrális térben a szertartás latinul, a hívektől elkülönített szentélyben folyt, a pap a római kánont a népnek háttal, suttogva mondta, és felszentelt kézzel változtatta át a szentostyát. Az egykori közösségi *communio* a pap által a közösség nevében bemutatott rituális étkezéssé változott. A laikusok a kelyhet nem érinthették, a kehelybe való bemártást III. Ince pápa annak „júdási emléke" miatt tilalmazta. A IV. lateráni zsinat óta (1215) az Eucharisztiát „kulcs alatt" kellett őrizni, ugyanekkor előírták, hogy mindenki évi legalább egy alkalommal, húsvét táján áldozzon, miután szentgyónást

56 Georges Didi-Huberman: *Beato Angelico – Figure del dissimile*. Trad. Paolo Peroni. Leonardo, Milano, 1991. 86–93.

57 A Savonarola-reformmal a Krisztus siratása-téma kapcsán foglalkoztam. Veress Ferenc: *Michelangelo és a vatikáni Pietà. Hatások és követők*. Typotex, Bp., 2017. 20–46.

58 Hatfield: *i. m.* 140–141.

59 G. J. C. Snoek: *Medieval Piety. From Relics to the Eucharist*. E. J. Brill, Leiden–New York–Köln, 1995. Különösen a következő fejezet: *Process of the Independence of the Eucharist*.

végzett. Ez az előírás valószínűleg a szentáldozás visszaszorulásának a jele, az „elevatio", azaz az átváltoztatott szentostya felemelése a pap által, kezdte az áldozást kiszorítani, sokan ugyanis elégségesnek tartották a felemelt szentostya megtekintését (*manducatio spiritualis, manducatio per visum*).

A megújulást hirdetők a képekre úgy tekintettek, mint az emlékezet, akarat, intellektus hatékony támaszaira a lélek megtisztulásának folyamatában.[60] Ily módon nyer jelentőséget számos kora németalföldi táblaképen a donátorok befelé tekintő pillantása. Hugo van der Goes *Pásztorok imádása* oltárképén (más néven *Portinari-oltár*, 1476 k. Firenze, Uffizi) a pásztorok arckifejezése igen elmélyült és érzelemgazdag. A fiziognómia és gesztusnyelv párhuzamba állítható az imádság, a belső és a külső látás formáival is, ahogyan azokat a korban értelmezték.[61] A kép eucharisztikus üzenete, a szentmisére utaló szimbólumainak sokasága már régóta foglalkoztatja a kutatást. A Mindenség Ura meztelen gyermekként fekszik a földön, alakjának az előtérben hangsúlyosan egy köteg búzakalász és szőlőlevéllel díszes váza felel meg. A mellette jobbra térdelő angyalok kéztartása a közösen celebráló papságot idézi, az eucharisztikus felajánlás pillanatában. Azonban, bár öltözetük a szerpapság változatos ruhadarabjaival azonos (alba, dalmatika, cappa), egyikük sem visel kazulát, amely itt egyedül Krisztusé lehet, aki maga a főpap.[62] Központi szerepe rajta kívül csupán Máriának van, akinek misztikus papságáról szintén sokat értekeztek a teológusok.[63]

Hugo van der Goes berlini Krisztus születésén két férfialak, talán Ézsaiás és Jeremiás próféta húzza szét a függönyt, hogy az elmélkedő hívőnek feltáruljon az epifánia misztériuma. A széthúzott kárpit vagy függöny a középkori oltárok esetében szokásos volt (lásd például Szent Egyed miséjét a londoni National Galleryben), valószínűsíthető, hogy itt is a megtestesülés misztériumát, a jászol oltárjellegét kívánta a

60 A devotio moderna szerzőiről (Ruusbroec, Groote) máig ható szuggesztivitással írt: Johan Huizinga: *A középkor alkonya.* Európa, Bp., 1996. 116–152. Lásd még Jan van Ruusbroec: *A lelki menyegző*. Ford. Balogh Tamás. Szent István Társulat, Bp., 1999.

61 A fiatal lányoknak írott *Zardino de Oration* (1454) például elmagyarázza, hogyan kell gondolatban átélni a szent történeteket. Fra' Caracciolo da Lecce prédikációiban (*Prediche volghare*, 1491) bő teret szentelt Mária érzelmeinek leírására, amellyel az angyal megjelenését fogadta. Lásd Michael Baxandall: *Painting and Experience in Fifteenth Century Italy*. Oxford University Press, Oxford, 1983. Magyarul: *Reneszánsz szemlélet – reneszánsz festészet*. Ford. Falvay Mihály. Corvina, Bp., 1986. 53 skk.

62 M. B. McNamee SJ: *Further Symbolism in the Portinari Altarpiece*. The Art Bulletin XLV(1963). 2. sz. 142–143. A virágok jelentésére nézve lásd Robert A. Koch: *Flower Symbolism in the Portinari Altar*. The Art Bulletin XLVI(1964). 1. sz. 70–77.

63 René Laurentin: *Maria, Ecclesia, Sacerdotium – Essai sur le développement d'une idée religieuse*. Nouvelle Éditions Latines, Paris, 1952.

festő sugallani a motívum alkalmazásával.[64] A függöny utalhat továbbá a liturgikus drámára, azaz a *theatrum sacrum* műfajára is.

A függöny mint a misztériumot leplező vélum jelenik meg Hieronymus Bosch Háromkirályok-triptichonjának (Bronchorst-triptichon, Madrid, Prado, 1495 k.) külső oldalán is. (9–10. kép) Nyitott állapotban a szárnyakon a donátorok és védőszentjeik térdelő alakját, a középső táblán a gyermek Jézus előtt hódoló mágusokat láthatjuk.[65] A mágusok kíséretét a romos kunyhó nyílásából egzotikus, turbánszerű fejdíszt viselő, szakállas férfialak figyeli, akit a misztériumjátékok szereplőjével, Heródessel azonosíthatunk. A jelenet résztvevői esetében Bosch finom megkülönböztetéseket tett a nézés és a látás aktusát illetően. A Heródes mögött várakozó-csodálkozó figurákban valószínűleg az ószövetségi zsidóság képviselőire ismerhetünk: bár a királyok hódolata a szemük előtt játszódik, nem értik annak jelentőségét. Ellenpárjukként tekinthetünk a jobb oldalon tolongó pásztorokra, akik közül egyesek a szalmatetőn szunnyadnak, s így, bár közvetlenül nem láthatják az epifániát, lelki szemeik révén részesei annak, hiszen először nekik jelent meg az angyal, hírül adva, hogy megszületett Jézus.[66]

Bosch oltára zárt állapotban, monokróm technikával megfestve, Nagy Szent Gergely pápa miséjét mint az Aquinói Szent Tamás által megfogalmazott transzszubsztanciáció-tan isteni csoda által megerősített tanúságtételét ábrázolja.[67] A fehér lepellel letakart oltár előtt a pápa imádkozó alakja mentes minden külsőségtől, kísérete alig van: egy segédpapon és két világi öltözetű alakon kívül más személy nem közvetlen tanúja a csodának. A jelenet többi alakja, világiak és egyháziak egyaránt, az elhúzott függönyök mögött várakozik. Mint rámutattak, esetükben is a „színről színre" látás helyett a belső szemlélés jelenik meg, mint a hit támasza és hatékony eszköze.[68] Az oltár fölötti retabulum szarkofágformájú, a Fra Angelico által festetthez hasonló Fájdalmas Krisztus kiemelkedő félalakjával. Krisztus alakját félköríves fülke övezi, a peremén angyalokkal, ezt fogják közre a passió jelenetei, köztük a legkülönösebb a Golgota kozmikus dimenziókat nyerő látomása, egymás ellen harcoló angyalokkal és ördögökkel víziószerűen benépesítve. Véleményem szerint Bosch képe ese-

64 Barbara G. Lane: *The Manger as Altar in Hugo's Berlin Nativity*. The Art Bulletin LVII(1975). 4. sz. 476–486.

65 Bosch oltárképének elemzésében a következő tanulmányra támaszkodom. Reindert Falkenburg: *Hieronymus Bosch's Mass of Saint Gregory and "Sacramental Vision" = Das Bild der Erscheinung. Die Gregorsmesse im Mittalalter.* Hg. Andreas Germans–Thomas Lentes. Dietrich Reimer Verlag, Berlin, 2007. 178–206.

66 Uo. 198.

67 A Nagy Szent Gergely pápa miséjének ábrázolásaihoz az előbbi mellett lásd a következő adatbázist: www.gregorsmesse.uni-muenster.de (Utolsó megtekintés: 2020. 12. 21.)

68 Falkenburg: *i. m.* 195–197.

tében is feltételezhetjük a korabeli populáris kultúrának, a nyilvánosan előadott misztériumjátékoknak a hatását.

A konfraternitások tevékenysége összekötő kapocs a késő középkori vallásosság és a tridenti reformot előkészítő katolikus megújulás között. A pozsonyi Krisztus Teste Konfraternitást 1349-ben alapították, tagjai között módos itáliai családokat is találunk, Bonaventura de Saltót és Jacob Venturt, az előbbi saját házában kápolnát is alapított Krisztus testének tiszteletére.[69] A testvériségnek oltára volt a Szent Márton- és a Szent Lőrinc-plébániatemplomban, tagjai minden csütörtökön nagymisén vettek részt, amelynek keretén belül, a templomban processziót tartottak. Aktív részt vállaltak a húsvéti és az úrnapi ünnepség megszervezésében, úrnapján a források szerint misztériumjátékokat is tartottak.[70] Emellett gondoskodtak arról, hogy a viaticumot, vagyis az Oltáriszentséget a testvériség beteg tagjai otthonukban méltó keretek között megkaphassák. Ily módon a konfraternitás, bármennyire a módosabb pozsonyi polgárok alkották, az ókeresztény hagyományokhoz nyúlt vissza, mivel biztosította tagjai számára az Oltáriszentség vételét.[71]. Erre enged következtetni, hogy a plébánosok gyakran féltették jogaikat a konfraternitásoktól: hozzájárultak ugyan, hogy a firenzei Háromkirályok-testvériség tagjainak saját gyóntatójuk legyen, illetve, hogy oratóriumaikban áldozzanak, de kikötötték, hogy legalább húsvétkor a plébániatemplomban járuljanak áldozáshoz.[72]

A firenzei San Giovanni Battista dello Scalzo-testvériséget 1376-ban alapították, statútumaikat 1456-ban, Szent Antoninus püspök idején foglalták írásba, majd 1579-ben megújították, és egészen II. Habsburg Lipót feloszlató rendeletéig (1785) érvényben maradtak.[73] Feladataik közé tartozott a betegek látogatása, a szegények támogatása kisebb összegekkel, a hozomány nélküli lányok kiházasításának segítése, nemkülönben a temetés költségeinek vállalása. A Via Largán lévő intim kialakítású oratóriumukban minden hónap két vasárnapján összegyűltek a közösségi rituálékra, amely kegyes olvasmányok felolvasásából, zsoltárok énekléséből, litánia mondásából, vezeklésből állt. A szertartás idején magukra vett csuklyás öltözéket viselték az ünne-

69 Majorossy Judit: *A Krisztus Teste Konfraternitás helye a középkori pozsonyi polgárok életében = Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*. Szerk. Csukovits Enikő–Lengyel Tünde. MTA, Történettudományi Intézete, Bp., 2005 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 35). 258–260.

70 Uo.

71 Snoek: *i. m.*

72 Vö. Hatfield: *i. m.* 122–123.

73 Douglas N. Dow: *Confraternal Piety and Corporate Patronage: a Reconstruction of the Art and Oratory of the Company of San Giovanni Battista dello Scalzo, Florence*. PhD dissertation. The Pennsylvania State University, 2006. 26–28. https://www.sah.org/docs/default-source/dissertation-lists/dissertations-completed---by-year.pdf?sfvrsn=eebe5f9b_24 (Utolsó megtekintés: 2020. 12. 19.)

pi körmeneteken is. Nagycsütörtökön, Krisztust követve, megmosták egymás lábát, és megáldoztak. Elhunyt társulati tagjukat közösen kísérték utolsó útjára, s miután a Santissima Annunziatában lévő közösségi kriptába eltemették, gondoskodtak arról is, hogy elmondják érte Szent Gergely miséjét, egymást követő harminc napon át.[74]

A Compagnia közösségi székházát, árkádos udvarát (chiostro) Franciabigio és Andrea del Sarto díszítették, Keresztelő Szent János életének jeleneteivel (1509–1526); a festő Andrea maga is a társulat tagja volt. A képeken időnként, mint csendes szemlélők, a konfraternitás tagjai is feltűnnek, például a *Zakariás és az angyal*, *Salome tánca* vagy a *Keresztelő János lefejezése* című jeleneteken.[75] Andrea a konfraternitás által temetkezőhelyként és szertartások során használt Santissima Annunziata szervita templom árkádos chiostrójában, Alesso Baldovinetti *Pásztorok imádása* képének (1460) pendant-jaként megfestette a *Mágusok utazás*át (1511). (11. kép) Mindkét jelenet a templom Szűz Mária-titulusával és a chiostro programjával összhangban mariológiai értelmet nyer, így az eucharisztikus üzenetük kevésbé hangsúlyos. Megjegyzendő mindazonáltal, hogy a művész önmagát is odafestette a Heródes palotája elé érkező mágusok kíséretébe, barátjával, a szobrász Jacopo Sansovinóval és a zenész dell'Aioléval együtt – ami votív gesztusra utalhat, lévén a chiostro a felöltöztetett viaszbábuk (*voti*k) őrzési helye.[76]

Rómában a város kifosztását, a saccót (1527) követően számos oratórium épült a konfraternitások számára, köztük az Oratorio di San Giovanni Decollato (1535–1543) és az Oratorio di Ss. Pietro e Paolo al Gonfalone (1544). Esetükben a testvériség tagjait egyszerű téglányalakú imaterem fogadta be, a végében oltárral, a lefödés sík, famennyezetes.[77] Mind a falakat, mind a mennyezetet gazdag képciklusok dísz-

74 Uo. 42–77.

75 John Shearman: *Andrea del Sarto.* I–II. Clarendon Press, Oxford, 1965. II. 294–307; Antonio Natali–Alessandro Cecchi: *Andrea del Sarto. Catalogo completo de dipinti*. Cantini, Firenze, 1989. 143–152.

76 Uo. 30–34, 40–41. A felöltöztetett viaszbábuk szerepéről lásd Aby M. Warburg: *Portréművészet és firenzei polgárság – Domenico Ghirlandaio a Santa Trinitàban. Lorenzo de'Medicinek és környezetének portréi (1902)* = Warburg: *Itáliai művészet.* 100–131. A vagyonos firenzeiek saját, felöltöztetett, életnagyságú viaszszobraikat állították fel a firenzei templomokban felajánlásként (így Lorenzo de' Medici hálából a Pazzi-összeesküvésből való megmeneküléséért). A Santissima Annunziatában valóságos gyűjteménye alakult ki ezeknek a szobroknak, melyeket csak a 18. században távolítottak el. Warburg: *Itáliai művészet*. 104–105. Lásd még Julius von Schlosser: *The History of Portraiture in Wax = Ephemeral Bodies. Wax Sculpture and the Human Figure*. Ed. Roberta Panzarelli. Getty Research Institute, Los Angeles, 2008. 228–230.

77 Giovanni Sale: *Pauperismo architettonico e architettura gesuitica. Dalla chiesa ad aula al Gesù di Roma*. Jaca Book, Milano, 2001. Lásd Sandro Benedetti bevezető tanulmányát: *L'avvio pauperistica alla prima stagione dell'architettura gesuitica*. 9–20.

tik.[78] A hasonló építészeti megoldásokkal a katolikus reform korai szakasza lényegében az őskeresztény hagyományokhoz kapcsolódott, a lelki megújulást helyezte előtérbe, vagyis a szentségeket, a katekézist és a prédikációt.

A TRIDENTI ZSINATOT KÖVETŐ IDŐSZAK

Jacopo Tintorettónak a velencei Scuola Grande di San Rocco nagytermébe festett képciklusa (1575–1588), a konfraternitás karitatív, betegápoló küldetésének hangsúlyozása céljából is, az Eucharisztiát központi témaként emeli ki. Ószövetség és Újszövetség párhuzamba állításához a művész számára valószínűleg a Biblia pauperum-szemlélete jelenthette az ihlető forrást, amely a velencei populáris vallásosságba ekkorra mélyen beépült, és maga is azonosult ezekkel, mint a Szent Rókus-konfraternitás tagja. Az Érckígyó csodáját ábrázoló középképet a Mannaszedés és a Mózes vizet fakaszt a sziklából kompozíciói keretezik. Amint a Vízfakasztás jelenete Krisztus oldalsebére mint kegyelemforrásra, a Mannahullás az Eucharisztiára, azaz Krisztus testére utal, amely itt eső formájában hull a hívekre.

Az oltár felé haladva Tintoretto még további kisebb jelenetekkel egészítette ki a ciklust, mint például a Bűnbeesés és a Kovásztalan kenyér ünnepe. Mint Tolnay Károly írja, a mennyezetképeknek feleltette meg a művész a később festett falképeket: formailag és tartalmilag a bűnbesés párhuzamának szánta a falakon elhelyezett Krisztus megkísértését és Jézus születését a pásztorok alakjával.[79] A mennyezeten látható Mannaszedésnek a falakon a Illés próféta enni ad a népnek, ill. Illést az angyal táplálja jelenete felel meg. Ez utóbbi jelenetek eucharisztikus értelmét erősíti, hogy az oltár környezetében jelennek meg. A háromkirályok témája viszont a szemben lévő Sala Terrenába került, Jézus gyermekségének ciklusába.

A Scuola Grande di San Rocco nagytermének márványoltára háromtengelyes építmény, monumentális, magas lábazaton álló korinthoszi oszlopokkal. A szélesebb középmezőben íves keretelésű oltárkép, a keskenyebb szélső oszlopállások között posztamensen álló alakok: Szent Sebestyén és Szent Rókus, fölöttük reliefes mezők. Az oszlopok között a párkányzat golyvázott, fogrovatos függőlemeze kiülő, a közép-

78 Az Oratorio di San Giovanni Decollato festészeti díszítéséről Andrea Donati: *Ritratto e figura nel manierismo a Roma*. Asset Banca, San Marino, 2010. 130–140. Hasonlóképpen Sienában Szent Katalin házát alakították át oratórium céljára. Kirwin W. Chandler: *The Oratory of the Sanctuary of Saint Catherine in Siena. Revised Dating for the Paintings*. Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz XVI(1972). 2. sz. 199–220.

79 Tolnay Károly: *L'interpretazione dei cicli pittorici del Tintoretto nella Scuola di San Rocco*. Critica dell'Arte VII(1960). 41. sz. 341–376. Magyar fordítása: *A Scuola di San Roccóban lévő Tintoretto-festményciklusok interpretációja* = Tolnay Károly: *Teremtő géniuszok*. Vál. Tímár Árpád. Gondolat, Bp., 1987. 176–177.

tengelyt háromszögű timpanon koronázza. Az oltár előlapját és a oszlopszékeket márványberakás díszíti. Az oltárépítmény a Rio della Frescadára tekintő homlokzat belső oldalához épült hozzá, és ez számos nehézséget okozott, a homlokzati loggiát ugyanis statikailag meg kellett erősíteni. 1587-ben több terv is készült az oltárhoz,[80] ezek közül végül Francesco di Bernardinóét fogadták el, a szobrokat Girolamo Campagna készítette carrarai márványból (1606-tól). Az oltár típusa erősen hasonló a római Sant'Andrea della Valle-templom Strozzi-kápolnájában lévőhöz, amelyet Gregorio de Rossinak Michelangelo nyomán öntött bronzszobrai díszítenek (1612).[81]

Tintoretto a Sala Grandéban lévő Pásztorok imádásán a szereplőket kétszintes istállótérbe helyezte. (12. kép) Az emeleten a Szent Család és a nekik segédkező két nőalak (egyik fedetlen kebellel, talán a Caritas jelképeként) foglal helyet, miközben a gerendák között a természetfölötti fénytől megvilágított mennyboltra nyílik kilátás. Az „alsó szféra" alakjai látszólag külön világban léteznek, bár a művész az előtérben, bal oldalt elhelyezett két fiatal férfi gesztusa révén kapcsolatba hozza őket a felső szférával. A férfiak ajándékokat, adományokat nyújtanak a Szent Család felé, ahová közvetlenül nem tudnak feljutni a hely szűkössége miatt. Tőlük jobbra egy nőalak a belső tér felé invitál két idősebb férfit, talán az ő számukra tart a kezében egy tányéron élelmet; gesztusát a szeretet, a vendéglátás felhívásaként kell értelmeznünk.

A Sala Terrenában lévő Királyok imádása kompozíciója ismét meglepő játék a térrel. (13. kép) A romos épület gerendázatán át látható csillag éppen a gyermek Jézus alakja fölött helyezkedik el. A Szent Család magasított, színpadszerű emelvényen foglal helyet,[82] ahová a velencei dózsék méltóságteljes viseletét idéző, ősz mágus lépdel föl, térdre ereszkedve, hogy ajándékát átadhassa. Mellette balra a másik uralkodó kezét mellére helyezve, meghajolva nyújtja át ajándékát. Mögöttük szinte eltörpül a szerecsen király alakja, miközben meglepően előkelő helyet kap egy jobbra térdelő, bíborosi öltözetű, idős főpap portrészerűen megfestett alakja. A háttérben a királyok kíséretének menete – az egyik legszínpompásabb felvonulás látható, amelyet megfestettek. Kérdés, mit akart Tintoretto kifejezni a Pásztorok és a Királyok imádásának bonyolult, emelvényszerű tereivel, van-e ezeknek kapcsolata a korabeli szakrális előadásokkal, színpadtechnikával? Analógiaként felidézhetjük az 1428. évi firenzei víz-

80 Wladimir Timofiewitsch: *L'altare al piano superiore della Scuola Grande di San Rocco a Venezia*. Saggi e Memorie di Storia dell'Arte XX(1996). 199–226.

81 Cecilia Grilli: *Le cappelle gentilizie = Sant'Andrea della Valle*. Red. Alba Costamagna et al. Skira, Milano, 2003 (a továbbiakban *Sant'Andrea della Valle*). 142–145; Veress: *i. m.* 155, 215. Újabban a főúri családok által alapított római kápolnákról: Chiara Francheschini–Steven F. Ostrow–Patrizia Tosini: *Chapels of the Cinquecento and Seicento in the Churches of Rome. Form, Function, Meaning*. Officina Libraria, Roma, 2020.

82 József Grabski: *The Group of Paintings by Tintoretto in the „Sala Terrena" in the Scuola di San Rocco in Venice and Their Relationship to the Architectural Structure*. Artibus et Historiae I(1980). 1. sz. 115–131.

keresztünnep leírását,[83] a főbb helyszíneken épült színpadokat, kiegészítve azzal, hogy a szokás nem korlátozódott Firenzére, hiszen eredetileg a milánói Sant'Eustorgio-templom őrizte a háromkirályok ereklyéjét, és itt ugyanolyan ünnepélyes keretek között ülték meg az epifánia ünnepét, mint a domonkosok által 1336-ban rendezett ünnepélyes körmenet mutatja.[84] A belső látás és a meditáció, amely a devotio moderna nagy újítása volt, Tintoretto ciklusában az Egyiptomi Mária és Mária Magdolna tájban elmélkedő alakjaiban testesül meg, a misztikus kisugárzású nagyalakos jelenetek pedig úgy tűnnek, mintha az ő látomásuk eredményeként elevenednének meg.[85]

A tridenti zsinatot követő időszakban az Eucharisztiát őrző tabernákulum került a liturgikus tér középpontjába. 1517-ben a theatinus rend alapítója, San Gaetano da Thiene a római Santa Maria Maggiore-bazilika Születés-kápolnája előtt térdelve imádkozott, amikor megjelent neki Szűz Mária, a gyermek Jézust tartva a karján. A kápolna közelében nyugvó egyházatya, Szent Jeromos szintén „jelen volt," arra biztatva Gaetanót, hogy lépjen közelebb Máriához, majd amikor ez megtörtént, a Szűz a szent karjába tette a Gyermeket.[86] A történet jelképes üzenete figyelemre méltó: a katolikus megújulás egyik fontos szerzetesrendjének az alapítója éppen a Santa Maria Maggiore Születés-kápolnája közelében nyert spirituális erőforrásra. A theatinus rend a jezsuitákkal versengve, az Il Gesù szomszédságában építette fel templomát, a Sant'Andrea della Vallét, amelynek építészeti kialakítása még a jezsuita templomét is túlszárnyalta, például a monumentális kupola térhatásában.[87]

A ferences pápa, V. Sixtus minden bizonnyal Assisi Szent Ferenc grecciói jászolát követte, amikor a Santa Maria Maggiorében saját kápolnáját kialakíttatta építészével, Carlo Fontanával. V. Sixtus kápolnájának középpontjában új környezetbe kerültek a Születés-kápolna darabjai, illetve fölé emelkedett a díszes, angyalok hordozta tabernákulumszekrény, Bastiano Torrigiano és Lodovico del Duca munkája (1589).[88] (14. kép) Lodovico tabernákulumának az előképe Jacopo del Ducának a Michelangelo rajzai nyomán készült tabernákulumszekrénye volt, amely ma a padulai Certosa di San Lorenzo-templomban található.[89] A Sixtus-féle tabernákulumon közreműködő Gregorio de' Rossi bronzöntő – mint fentebb említettem – a theatinus rend római

83 Vö. Hatfield: *i. m.* 113.
84 Karsai: *i. m.* 43–44.
85 Grabski felteszi a kérdést, vajon nem Szűz Mária jelenik itt meg a két női szent helyett? Grabski: *i. m.* 131, 19. jegyz.
86 Ostrow: *Art and Spirituality.* 46.
87 A Sant'Andrea della Valle-bazilikára vonatkozóan lásd *Sant'Andrea della Valle*.
88 Ostrow: *Art and Spirituality.* 46; Veress Ferenc: *Az Eucharisztia tiszteletének szimbolikus-építészeti formái*. Építés-építészettudomány XLVIII(2020). 3–4. sz. 197–224.
89 Francesco Repishti: *Un »tabernacolo di metallo da Jacobo di Duca siciliano secondo il disegno di messer Michel Angelo Bonaroti« per il Duomo di Milano*. Arte Lombarda 157(2009). 33–38;

Sant'Andrea della Valle Strozzi-kápolnájának oltárára készített másolatokat Michelangelo szobrairól. A Santa Maria Maggiore Sixtus-kápolnájának építésze, Domenico Fontana saját szerzeményű, illusztrált albumot jelentetett meg a pápa megbízásából folytatott munkálatokról, *Della trasportazione dell'obelisco vaticano e delle fabbriche di Nostro Signore Sisto V*. címmel (Róma, 1590), amelyben szerepel a Születés-kápolna szétszedése és áthelyezése is.[90] Az ereklyekápolna fölé emelkedő tabernákulumszekrény állandó kapcsolatot teremtett a megtestesülés misztériuma és a szentmisében történő átváltoztatás (transzszubsztanciáció) között, amelynek révén Krisztus folyamatosan jelen van a hívők közösségében és a szakrális térben.

A Santa Maria Maggiore Sixtus-kápolnájában történt liturgikus térrendezés nem egyedülálló a római bazilikák esetében, amelyekben a barokk időszakában több esetben is kialakítottak ókeresztény eredetű, ún. confessio-típusú ereklyekápolnát. A legismertebb példa erre a római Szent Péter-bazilika confessiója, fölötte Gian Lorenzo Bernini hatalmas baldachinjával (1626–1633). Bernini, mint ismeretes, a régi San Pietróban álló oszlopos-baldachinos oltárépítmény emlékét idézte meg,[91] olyan struktúrákét, amelyeket a 13. század végén Arnolfo di Cambio tervezett a San Paolo Fuori le Murába, vagy a Santa Cecilia in Trasteverébe, de amelyek típusa jóval korábbi.[92] A régi San Pietrónak a *confessió*ja csavart törzsű oszlopokból állt, amelyeket Nagy Konstantin a Liber pontificalis szerint Görögországból hozatott; a rekonstrukció szerint négy ilyen oszlop tartotta a szent sírja fölötti baldachint, kettő pedig az apszis íve előtt állt, architrávot hordozva, amelyre drapériát függesztettek.[93] Később, a 6. sz. végén az apszis padlószintjét megemelték, úgy, hogy az oltár a szent sírja fölé kerül-

Claire Guinommet: *Das italienische Sakramentstabernakel im 16. Jahrhundert*. Hirmer, München, 2017. 101–103.

90 Pomarici: *Il Presepe di Arnolfo di Cambio*. 155; Ostrow: *Art and Spirituality.* 47; Pomarici: *Il Presepe di Santa Maria Maggiore*. 105; Maria Felicia Nicoletti: *Un cantiere nel cantiere: Domenico Fontana e la costruzione con »non piccola difficultà« della cappella di Sisto V (1585–1590) = Pratiche architettoniche a confronto nei cantieri italiani della seconda metà del Cinquecento*. Red. Maria Felicia Nicoletti–Paola Carla Verde. Officina Libraria, Milano, 2019. 161–199.

91 Jan Białostocki: *Gianlorenzo Bernini*. Arkady, Warszawa, 1980. Magyarul: *Bernini*. Ford. Bihari Gábor. Corvina, Bp., 1978. kat. 9. Lásd még Steven F. Ostrow: *The „Confessio" in Post-Tridentine Rome = Arte e committenza nel Lazio nell'età di Cesare Baronio. Atti del convegno internazionale di studi, Sora, 16-18 maggio 2007*. Red. Patrizia Tosini. Gangemi, Roma, 2007. 19–32.

92 Arnolfónak a San Paolo fuori le Mura-bazilikában álló baldachinos oltára a mai állapotában nagyobb részt az 1823. évi tűzvészt követő rekonstrukció eredménye. Lásd Anita F. Moskowitz: *Arnolfo, Non-Arnolfo: New (and Some Old) Observations on the Ciborium in San Paolo fuori le Mura*. Gesta XXXVII(1998). 1. sz. 88–102.

93 Lásd a Pola-ládika ábrázolását (5. sz. Velence, Museo Archeologico Nazionale). Lásd J. B. Ward Perkins: *The Shrine of St. Peter and Its Twelve Spiral Columns*. The Journal of Roman Studies XLII(1952). 1–2. sz. 22.

jön – ennek a változtatásnak a során a csavart oszlopokból egy szentélyrekesztőhöz hasonló struktúrát hoztak létre.[94] Amikor a San Pietro megújult, Bernini felhasználta a megmaradt oszlopokat a nagy kupola alatti szoborfülkékhez, illetve maga is ezek formáját vette alapul a baldachinjához. A csavart oszlopok, törzsükön szőlőlevelek között szüretelő puttókkal nagy hatással voltak mind a reneszánsz, mind a barokk művészetre.

Ahogyan a baldachinos oltár típusának újraformálása és a confessio-kápolnák kialakítása mutatja, a barokk tudatosan törekedett a kora keresztény típusok felélesztésére. A liturgikus dráma tekintetében szintén folyamatosságról beszélhetünk, hiszen a katolikus reform idején az iskoladrámák és a népi színjátszás továbbvitte a középkori előadások hagyományát.[95] Ugyancsak tovább működtek a barokk korban a középkori konfraternitások, vagy ahol újra kellett szervezni őket, mint például az evangélikus Sopronban, ott a jezsuiták megtették ezt a Corpus Christi esetében.[96] Ugyanitt, a Szent Mihály-templomban, a 15. századi, elpusztult Háromkirályok-oltár helyén a barokk újat állíttatott.[97] A háromkirályok vízkereszti játékának vagy Betlehemnek az esetében még az is megfigyelhető, hogy az evangélikusok, reformátusok is gyakorolták azt,[98] nem tartották hitükkel ellentétes szokásnak, ami szép példája a felekezetek közötti párbeszédnek.

EPHIPHANY AND EUCHARISTIC DEVOTION. EUCHARISTIC SYMBOLOGY IN THE ADORATION OF THE MAGI

Keywords: *Epiphany; adoration of the Magi; Eucharist; manger and altar; mystery plays*

According to an old tradition, the fragments of Christ's manger and cradle are preserved in the Santa Maria Maggiore Basilica, Rome. On Pope Nicholas IV's commission, Arnolfo di Cambio carved a stone group, representing the Adoration of the Magi (1290–1292) to commemorate the place of the precious relic. In the same time Giotto di Bondone depicted the Miracle of the Manger of Greccio in his fresco series in the Basilica of Assisi.

As testified by Giotto's fresco, clerics and laics participated together in the *sacre rappresentazioni* aiming to visualise the dialogue between the shepherds and the angels or the

94 Uo. 24.

95 Lásd Kilián: *i. m.*

96 Kádár Zsófia: *Középkori eredetű vallásos testvérületek és barokk társulatok kapcsolata: a soproni Krisztus Teste konfraternitás példája = Barokk vallásos közösségek*. Szerk. Bogár Judit–Déri Eszter. MTA–PPKE, Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. Bp., 2017. 135–145.

97 Dávid Ferenc: *Sopronbánfalva-kolostorhegyi lépcső. Adatok Schweitzer György soproni szobrász működéséhez*. Építés-építészettudomány XV(1983). 1–4. sz. 55–92.

98 Lásd Kilián: *i. m.* közlésében az evangélikus-református szakrális játékokat.

arrival of the magi. We possess texts and descriptions of such plays from the 10th century, which are, as I believe in strong relationship with visual arts. In the case of the reliefs of the Cathedral in Pécs, the scene of the Adoration of the Magi was placed originally close to the altar and can probably be discussed as a parallel of the contemporary religious play from Győr, entitled Tractus Stellae.

Travelling merchants as well as royal personalities visiting the relic-shrine in Cologne regarded the Magi as their patrons and imitated them through the offering of the gifts during Mass (offertorium). Drama was part of the medieval and the baroque religious life, for example in Florence where the Compagnia dei Magi designed sumptuous processions and stages to mark the feast of the Epiphany. The oratories of the Confraternities are adorned with frescoes representing the childhood of the Saviour as in case of the Compagnia dello Scalzo and the Santissima Annunziata in Florence or the Scuola di San Rocco in Venice.

Baroque religious life integrated medieval customs and iconographic types. In the Santa Maria Maggiore a tabernacle was raised above the chapel of the manger (16th century) and the San Pietro Bernini designed his tabernacle imitating the form of the columns of the early San Pietro Basilica.

EPIFANIA (ADORAȚIA MAGILOR) ȘI DEVOȚIUNE EUHARISTICĂ. SIMBOLISTICĂ EUHARISTICĂ ÎN TEMA ADORAȚIEI MAGILOR

Cuvinte-cheie: *Epifania; Adorația magilor; euharistie; iesle și altar; scenete de misteriu*

Conform unei tradiții, fragmente din ieslea și leagănul lui Iisus s-au păstrat în bazilica Santa Maria Maggiore din Roma. La cererea papei Nicolae IV. Arnolfo di Cambio realizase un grup statuar din piatră reprezentând Adorația magilor (1290–1292) pentru a comemora locul relicvei prețioase. În aceeași timp, Giotto di Bondone pictase scena Miracolul ieslei din Greccio în seria sa de fresce din bazilica Sf. Francisc din Assisi.

Cum atestă fresca lui Giotto, clerici și laici au participat împreună la *sacre rappresentazioni*, vizând vizualizarea dialogului dintre păstori și îngeri, sau sosirea magilor. Dispunem de texte și descrieri despre astfel de scenete din secolul al X-lea, care sunt după părerea mea într-o strânsă relație cu artele vizuale. În cazul reliefurilor catedralei din Pécs, scena Adorația magilor a fost plasat original aproape de altar și probabil este vorba despre un paralelism cu scenета religioasă din aceeași epocă de la Győr, cu titlul Tractus Stellae.

Comercianții călători, dar și regi care au vizitat altarul-relicviar din Köln considerau pe magi ca și patronii lor, pe care le imitau prin oferirea de cadouri în timpul misei (offertorium). Drama făcea parte din viața religioasă medievală și barocă, de pildă la Florența, unde Compagnia dei Magi proiectase procesiuni somptuoase și scene pentru a marca sărbătorile epifaniei. Oratoriile confraternităților sunt decorate prin fresce reprezentând copilăria Mântuitorului, ca și în cazul lui Compagnia dello Scalzo și al Santissima Annunziata din Florența sau Scuola di San Rocco din Veneția.

Viața religioasă barocă continuase obiceiurile religioase și tipurile iconografice medievale. În Santa Maria Maggiore un tabernacol a fost ridicat deasupra capelei ieslei (secolul al XVI-lea), iar în San Pietro Bernini a proiectat tabernacolul imitând forma coloanelor bazilicii inițiale San Pietro.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA IMAGINILOR

1. Arnolfo di Cambio: A háromkirályok imádása. Róma, Santa Maria Maggiore-bazilika. Fotó: Veress Ferenc/Arnolfo di Cambio: The Adoration of the Magi. Rome, Santa Maria Maggiore/Arnolfo di Cambio: Adorația magilor. Roma, basilica Santa Maria Maggiore
2. Giotto di Bondone: A grecciói csoda. Assisi bazilika, felsőtemplom. Forrás: https://it.wikipedia.org/wiki/Presepe_di_Greccio/Giotto di Bondone: Miracle of Greccio. Scene from the life of Saint Francis of Assisi. Assisi, upper church/Giotto di Bondone: Miracolul din Greccio. Scenă din viața lui Sf. Francisc de Assisi. Assisi, biserica superioară
3. Háromkirályok imádása. Pécsi székesegyház, kőtár. Fotó: Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ/The Adoration of the Magi. Relief scene, 1170–1180. Cathedral, Pécs, Hungary/Adorația magilor. Relief în piatră, 1170–1180. Catedrala din Pécs, Ungaria
4. Theodóra császárné és kísérete. Ravenna, San Vitale-bazilika. Fotó: Veress Ferenc/Empress Theodora and her entourage. 6th century mosaic from the sanctuary of the San Vitale church, Ravenna/Împărăteasa Teodora și escorta. Mozaic, sec. VI., corul bisericii San Vitale, Ravenna
5. Ábel és Melkizedek áldozata. Ravenna, San Vitale-bazilika. Fotó: Veress Ferenc/The offering of Abel and Melchizedech. 6th century mosaic from the San Vitale church, Ravenna/Sacrificiul lui Abel și Melchisedec. Mozaic, sec. VI., biserica San Vitale, Ravenna
6. A háromkirályok ereklyetartója. Köln, székesegyház. Forrás: https://de.wikipedia.org/wiki/K%C3%B6lner_Dom#/media/Datei:K%C3%B6ln_Dreik%C3%B6nigsschrein.JPG/Nicholas of Verdun: Relic-shrine of the three Magi, 12th c. Cologne, Cathedral/Relicviarul celor trei magi. Nicolaus din Verdun, sec. XII. Catedrala din Köln
7. Domenico Ghirlandaio: A pásztorok imádása. Firenze, Santa Trinità. Forrás: https://it.wikipedia.org/wiki/Adorazione_dei_pastori_(Ghirlandaio)#/media/File:Cappella_Sassetti_Adoration_of_the_Shepherds.jpg Domenico Ghirlandaio: The Adoration of the Shepherds. Altarpiece in the Sassetti-chapel. Florence, Santa Trinita/Domenico Ghirlandaio: Adorația păstorilor. Florența, Santa Trinità, altarul capelei Sassetti
8. Fra' Angelico: A háromkirályok imádása fali szentségházzal. Firenze, San Marco. Forrás: https://it.wikipedia.org/wiki/Adorazione_dei_Magi_(Angelico_San_Marco)#/media/File:Angelico,_affresco_s._marco,_adorazione_dei_magi_cella_39.jpg/Fra' Angelico: The Adoration of the Magi with a tabernacle. Fresco. Florence, Museo di San Marco/Fra' Angelico: Adorația magilor cu tabernacol. Frescă, Florența, Museo di San Marco
9. Hieronymus Bosch: Bronchorst-triptichon, nyitott állapot. Madrid, Prado. Forrás: https://it.wikipedia.org/wiki/Trittico_dell%27Adorazione_dei_Magi_(Bosch)#/media/File:Hieronymus_Bosch_-_Triptych_of_the_Adoration_of_the_Magi_-_WGA2606.jpg Hieronymus Bosch: Adoration of the Magi. Bronchorst-triptych, opened. Madrid, Prado/Hieronymus Bosch: Tripticul Bronchorst, deschis. Adorația magilor. Madrid, Prado
10. Hieronymus Bosch: Bronchorst-triptichon, zárt állapot. Madrid, Prado. Forrás: https://it.wikipedia.org/wiki/Trittico_dell%27Adorazione_dei_Magi_(Bosch)#/media/File:Hieronymus_Bosch_062.jpg/Hieronymus Bosch: Mass of Pope Saint Gregory the Great. Bronchorst-triptych. Madrid, Prado/Hieronymus Bosch: Tripticul Bronchorst, închis. Misa papei Sf. Gregoriu cel Mare. Madrid, Prado
11. Andrea del Sarto: A háromkirályok megérkezése. Firenze, Santissima Annunziata, chiostro. Fotó: Veress Ferenc/Andrea del Sarto: The arrival of the Three Magi to the Palace of Herod (1511). Fresco. Florence, Santissima Annunziata convent, chiostro/Andrea del Sarto: Sosirea magilor în palatului lui Irod, 1511. Frescă, Florența, claustrul conventului Santissima Annunziata
12. Jacopo Robusti (Tintoretto): Pásztorok imádása. Velence, Scuola di San Rocco (forrás: https://www.wga.hu/support/viewer/z.html)/Jacopo Robusti (Tintoretto): The Adoration of the Shepherds. Scuola di San Rocco, Venice/Jacopo Robusti (Tintoretto): Adorația păstorilor. Scuola di San Rocco, Veneția

13. Jacopo Robusti (Tintoretto): Királyok imádása. Velence, Scuola di San Rocco (forrás: https://www.wga.hu/support/viewer/z.html)/Jacopo Robusti: The Adoration of the Magi. Scuola di San Rocco, Venice/Jacopo Robusti (Tintoretto): Adorația magilor. Scuola di San Rocco, Veneția
14. Lodovico del Duca: Tabernákulum. Róma, Santa Maria Maggiore-bazilika. Fotó: Veress Ferenc/Lodovico del Duca: Tabernacle. Sistine Chapel, Santa Maria Maggiore, Rome/Lodovico del Duca: Tabernacol. Roma, basilica Santa Maria Maggiore

Szőke Balázs*

A KOLOZSVÁRI FARKAS UTCAI REFORMÁTUS TEMPLOM BOLTOZATAI

Kulcsszavak: *hálóboltozat; sejtboltozat; magyarországi gótika; baltikumi gótika; számítógépes rajzi rekonstrukció; digitális felmérés; kolozsvári kőfaragóműhely*

I. A FARKAS UTCAI TEMPLOM SZENTÉLYBOLTOZATA

A templom szentélyében ma is látható boltozat az építkezések első periódusában épült.[1] Valószínűleg még a 15. század utolsó évtizedében elkészült. (1. kép) Formája az első tervhez, a háromhajós csarnoktemplomhoz illeszkedő lehet.[2] Hasonló formájú, arányú és szélességű boltozattal tervezhették a főhajó boltozását is ebben a korai térkoncepcióban. A hosszú, négyszakaszos, a nyolcszög három oldalával záródó poligonális szentélyt hatágú csillagmotívumra szerkesztett hálóboltozat fedi. A szentély boltszakaszai viszonylag nyújtottak, ezért a hálóboltozat alapmotívumai is nyújtott-torzított szerkesztésűek. (2. kép) A csillagmotívum közepében lévő rombuszmezők zárókőhöz csatlakozó bordái, közel szabályos, 60–30 fokos szerkesztésűek – ténylegesen 55–70 fok mérhető a boltozaton.[3] A boltszakaszhatárokon a rombuszmezők merőleges állásúak, 110–70 fokos szögekkel. A boltvállakba bekötő bordák vonalvezetése nyújtott. A boltfiókokat határoló bordák szöge mintegy 45 fokra mérhető. A boltszakaszok alaprajzi vetületének arányai 1/2 nagyságúak, 11,90/5,95 méteresek. A poligonális rész a boltozathoz kismértékű torzulással illeszkedik. A hálóboltozathoz egy szabályos nyolcágú csillagboltozat fele kapcsolódik, a hálóboltozatéval azonos méretű és formájú boltfiókokkal. A boltozattípus népszerűségét a szen-

* Szőke Balázs (1974), történész-művészettörténész, Nyíregyházi Egyetem, Vizuális Kultúra Intézet, Gödöllői Református Líceum, szokebalazs.boltozat@gmail.com.

1 Papp Szilárd: *A királyi udvar építkezései Magyarországon. 1480–1515*. Balassi, Bp., 2005. 44–49.

2 Weisz Attila megfigyelése szerint a szentély falpillérein és a bordákon eltérő kőfaragójegyek láthatóak, ami a szentély építésének folyamatán belül is eltérő fázisra és/vagy mesterváltásra utalhat.

3 Az épület és a boltozatok modellje CAD/alapú építészeti felmérések alapján készült. Az építészeti felméréseket az M&M Kft. Maksay Ádám vezetésével készítette.

télyboltozatok fedésénél éppen a harmonikus megoldású átfordíthatósága adta a poligonális térlezárásokba.

A szentély hálóboltozatát a templomot ért 1603-as pusztítás során nem tették tönkre. A hosszú, több évtizedes elhagyatottság és főleg a Szabók tornyában tárolt puskapor 1627-es felrobbanása azonban megviselte szerkezetét, ezért az 1640-es évek helyreállításai során ezen a szerkezeten is nagyobb mértékű helyreállítási munkákat kellett végezni. Jól megfigyelhető a boltozat süvegfelületein, hogy bizonyos boltmezők falazata konvex formát mutat, amelynél a boltsüvegeket alkotó tégla boltövek a boltozat képzeletbeli síkjától fölfelé mozdulnak ki, szabályos, a két bordára megtámasztott boltöveket alkotnak. Ezzel szemben más süvegfelületeknél a tégla boltövek konkáv módon a boltozat képzeletbeli síkjától lefelé térnek el.[4] A látható eltérések arra utalnak, hogy a 17. századi javítások eltérő falazótechnikával készültek, mint a boltozat süvegeinek eredeti falazata. Az 1400-as évektől kezdve a bordás boltozatokat, a keresztboltozatoknál is, kézből falazott, zsaluzat nélküli technikával készítették.[5] Ezeknél a két bordára megtámasztott, téglából falazott boltívek minden rétege önálló boltövként működhet. Ezekre a boltsüvegekre jellemző a felfelé hasasodó forma. Az egyenes vonalú vagy konkáv módon lefelé eső boltsüvegek falazatát valószínűleg a bordákra támasztott deszkazsaluzaton készítették. Ezek a zsaluzatok megközelítőleg a bordák közé feszíthető elméleti felületet rajzolják ki. A deszkák eltávolítása után a még képlékeny kötőanyag miatt a süvegfelületek kismértékben befelé süllyednek, így konkáv formát eredményeznek. Kolozsváron a felfelé hasadó konvex felületek a boltfiókok süvegeinél az eredeti boltozat részei, a megsüllyedt szakaszok zsaluzatos kialakítására pedig a boltozat mérete miatt lehetett szükség. A szentélyboltozat építésénél tehát mindkét falazási technikát, a szabad kézből falazottat és a zsaluzásost egyszerre alkalmazták az építők. Van olyan boltmező a zsaluzott szakaszon, ahol a javításokat láthatóan szabadkézből végezték: ezek lehetnek a 17. században kiegészített mezők. (3–5. kép)

II. MILYEN LEHETETT A KOLOZSVÁRI FARKAS UTCAI TEMPLOM KÉSŐ GÓTIKUS HAJÓBOLTOZATA?

A kolozsvári Farkas utcai református templom, az obszerváns ferencesek egykori temploma, a középkori Magyarország egyik legnagyobb templomépülete, és egyben világviszonylatban is az egyik legnagyobb egyhajós gótikus teremtemplom. Az épület

4 A belső nézőpontból a csomópontokat összekötő egyeneshez viszonyítva konvex, ha az egyenes fölött van a boltöv, és konkáv, ha az egyenes metszi a boltövet.

5 Michael Kühlenthal: *A regensburgi Dóm restaurálása.* Műemlékvédelmi Szemle 1993. 2. sz. 35–39.

jelenlegi állapotában a hajót az I. Rákóczi György (1630–1648) által építtetett posztgótikus csillagháló-boltozat fedi, amely tudatos idézete az eredeti gótikus szerkezetnek. A késő középkori boltozat a várost sújtó, 1602–1603-as zavargásoknak esett áldozatul. Ekkor a felekezetek közötti villongások során tudatosan akarták elpusztítani a kolostort, amely akkoriban a jezsuiták használatában volt.[6] Az építéstörténet történeti adataira ebben a tanulmányban nem kívánok bővebben kitérni, hiszen erről Herepei János, Kelemen Lajos, Entz Géza, Kovács András, Papp Szilárd és Weisz Attila részletesen írtak.[7] A 2014–15-ös években zajlott a templom teljes körű felújítása, mely során olyan alapvető információk láttak napvilágot, amelyek érdemessé teszik a boltozatról szóló eddigi álláspontom felelevenítését.[8] Korábban, az Erdélyben több emléken fennmaradt hálóboltozat-típus vizsgálata kapcsán fölvetettem, hogy a Nagysinken, Szászújfalun, Nagybaromlakán, valamint Miklóstelkén és Berethalmon ma is álló hálóboltozat-típus mintaadó előzménye a kolozsvári Farkas utcai templom hajójának egykori boltozata volt.[9] (6–10. kép) Ez a boltozattípus kizárólag Erdélyben fordul elő, sem a történeti Magyarország más részén, sem német nyelvterületen nincs analógiája. Szerkezeti szempontból egyetlen hasonló vonásokat mutató rokona a nyírbátori mai református templom boltozata. (11. kép) A nyírbátori templom és a Farkas utcai templom között a művészettörténeti kutatás egybehangzóan a legszorosabb összefüggést feltételezi.[10] Korábban csupán két, vélhetően az 1950-es évek végi, Bágyuj Lajos által vezetett helyreállítás során előkerült, talán az egykori hajóboltozatból származó boltozati csomópontot lehetett megvizsgálni. Ezeket a Farkas utcai templomban kerengőjében 2014-ig működő református levéltár termeiben őrizték.

A templom legutóbbi külső és belső felújítását Weisz Attila művészettörténeti felügyelete mellett végezték. A beállványozott épületen a hajóban álló behúzott támpilléreken, közelről szemlélve, ő vette észre a lefaragott boltozati bordaindítások nyomait. Az épület belső falkutatása során a szentély egy déli ajtónyílásának utólagos

6 Herepei János: *A kolozsvári Farkas utcai templom történetéből*. Művelődés, Kvár, 2002. 34–35.

7 Uo.; Entz Géza: *A Farkas utcai templom.* Református Szemle 41(1948). 14, 15, 16. Újraközölve: Entz Géza–Kovács András: *A kolozsvári Farkas utcai templom címerei*. Bp.–Kvár, Balassi–Polis, 1995; Papp: *i. m.*; Weisz Attila: *A templom*. Kolozsvár-Belvárosi Református Egyházközség, Kvár, 2016 (a továbbiakban Weisz: *A templom*). 2–3.

8 Szőke Balázs: *Behúzott támpilléres boltozott terek és hálóboltozatok az erdélyi gótikában: Nagybaromlaka, Nagysink, Szászújfalu* (a továbbiakban Szőke: *Behúzott támpilléres*) = *Ars Perennis. Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája*. Szerk. Tüskés Anna. CentrArt Egyesület, Bp., 2009 (a továbbiakban *Ars Perennis*). 51–56.

9 Uo.

10 Papp: *i. m.* 47–76; Buzás Gergely: *A kolozsvári Farkas utcai egykori ferences templom és Erdély késő gótikus építészete*. Erdélyi Múzeum LXIII(2001). 3–4. sz. 38–50.

elfalazásából számos bordatöredék került elő. Ezek közül kettő közvetlenül a boltváll felett volt egykor a szerkezetbe beépítve – a bordató felett a süvegek indításának síkját is megfaragták ezeken az elemeken.[11] A templom egykori kerengőjének falszövetében is számos újjáépített szakaszt mutatott ki az alaposabb vizsgálat. A kerengő maradványára a 17. században emeletet építettek. Mind az újjáépítésnél megbolygatott falazatokban, mind az emeletráépítés anyagában nagyszámú boltozati bordát lehetett megfigyelni.[12] Ezek egységesen egy rendkívül nagy méretű, kétszer hornyolt, a tövénél élszedett profilú típusba tartoznak. A jelenlegi ismereteink alapján kijelenthető, hogy az eredetileg is ismert két bordacsomópont ehhez a profiltípushoz tartozik, és egyik sem a ma is meglévő szentélyboltozatból származó kicserélt kőelem.[13] Mind az ajtó befalazása, mind a kerengő újjáépítése és emeletráépítése 17. századi. A bennük felhasznált boltozat elemei bizonyosan az egykori hajóboltozatból származnak. A bordaprofil lenyomata a belső támpilléreken egyértelműen a kétszer hornyolt típushoz tartozik. A korábbi feltételezéseket megerősítve bizonyítható, hogy az akkor a szerkezethez tartozónak vélt csomópontok valóban a boltozat részét képezték.[14] (12–14. kép)

A boltozat két azonosítható csomópontja közül az egyik a boltfiókokat határoló bordák összemetsződése, a csomópont Y alakú. Két boltváll felől érkező bordából és egy, a záradék felé továbbfutó bordából áll. A boltváll felől érkező bordák szöge 100 fok körül mérhető. A harmadik borda ezek felezőpontjában szimmetrikusan indul, megközelítőleg 130 fokos szögekkel a másik két bordához viszonyítva. A bordacsomópont emelkedési szöge az illesztőfül vízszintező síkjához viszonyítva 40-41 fok.

A magasabban elhelyezkedő másik csomópont szintén Y alakú. Egy, a boltváll felől érkező bordából és két, a záradék felé továbbinduló bordaindításból áll. Emelkedési szöge kicsi, 10-11 fok között mérhető. A bordacsomópont a boltozat gerince, a zárókövek alatti első csomópontszinten helyezkedett el. Alaprajzi vetületben a másik csomóponthoz hasonlóan 100–130–130 fokos szögekkel rendelkezik.

A pillérek kutatásánál minden pilléren egységesen hat bordaindítást lehetett azonosítani. Ezek közül oldalanként egy indítás a jelenlegi falsíktól mintegy 20 centiméterrel bentebb helyezkedett el. Ezeknek a bordáknak a lenyomata tökéletesen szimmetrikus. A másik bordaindítás a falpillér belső sarkától kissé beljebb jelentkezett, néhol közvetlenül a sarkon, máshol 10-12 centiméterrel bentebb. Ennek a bordának

11 A bordatető kialakítása arra utal, hogy a boltváll közelében voltak eredetileg a szerkezetbe építve.

12 Weisz Attila helyszíni megfigyelései.

13 Az újabb kutatási eredmények bizonyították a korábbi feltételezést, hogy az ismert csomópontok közül kettő az egykori hajóboltozathoz tartozott. A másodlagos befalazásokból előkerült bordák kontextusa bizonyítja, hogy ezek az egykori hajóboltozat elemei voltak.

14 A hajó hálóboltozatának profilja korábban nem volt bizonyítható.

a lenyomata erősen aszimmetrikus, a lenyomat torzulása alapján a borda 45 fokos szögben metsződött a pillérre.[15] A további két borda a falpillérek hengeres bővítményére metsződött, közel szimmetrikusan – a bordák lenyomata is közel szimmetrikus formát mutatott. A bordaindítások függőleges helyzete megegyezik, egyik sem nyúlik a többi indításnál mélyebb síkra. (15–18. kép)

Kolozsváron pillérenként hat darab bordaindítás figyelhető meg, a feltételezett boltozattípusnak négy vagy öt bordaindítása van, attól függően, hogy használtak-e a szerkezetben egy, a boltszakaszok határán futó, a boltvállra merőleges bordaszakaszt. Az erdélyi példák között ennél a boltozattípusnál mindkét megoldás előfordul.[16] A Farkas utcai templomon a rekonstruálható hálóboltozatnak négy bordaindítása látható, amelyek közül a két belső a pillér hengeres bővítményére metsződött. A boltfiókokat határoló külsők pedig a belső támpillér sarkainál kapcsolódtak a pillértesthez. A további két bordaindítás nem illeszthető be a boltozati rendszerbe, használatukra a templom építéstörténete ad magyarázatot. A templomot eredeti formájában háromhajós, két pillérsorral megtámasztott csarnoktemplomnak tervezhették, melyre a kutatás már korábban felhívta a figyelmet.[17] A belső támpilléres egyhajós szerkezet későbbi tervmódosítás eredménye, melyet az is alátámaszt, hogy a legutóbbi vizsgálat szerint a belső támpillérek utólagosak és nincsenek bekötve a falszövetbe.[18] Az épület ablakai azonban még a korábbi háromhajós rendszer adottságai szerint épültek.

Ennek a boltozattípusnak a szabályos 60 fokos szerkesztőhálón megrajzolt alaprajzi vetületének aránya boltszakaszonként 2,1 az 1-hez. A különböző boltozattípusokhoz tartozó boltmezők aránya meglehetős kötöttséget jelent, amely jól behatárolja azon boltozattípusok körét, amely az adott helyen megépülhetett.[19] *A bordarajzban, a boltmező középpontjában, a boltozat hossztengelyével párhuzamos hosszátlójú rombuszmező található.*[20] *A rombuszsor a gerinccel párhuzamosan folyamatosan végigfut a boltozaton. Ehhez mindkét oldalon átlós állású rombuszsorok kapcsolódnak, amelyet újabb, a boltozat tengelyével párhuzamos állású rombuszsor követ. Ehhez futnak a boltfiókokat határoló és a boltvállba futó bordák. A boltvállhoz kapcsolódó negyed alapmotívuma megegyezik a nyírbátori volt Szent*

15 A boltozat boltfiókjainak csatlakozásánál található csomópont szöge szintén 45 fokos.

16 Öt borda, a boltszakasz határán futó merőleges irányú borda épült Miklóstelkén, Berethalmon, négy bordával épült Nagybaromlaka, Szászújfalu, Nagysink és Garat evangélikus templomainak boltozata.

17 Papp: *i. m.*

18 Weisz Attila helyszíni megfigyelése, hogy a behúzott pilléreknek csupán a legfelső elemei vannak beszőve az oldalfalak falszövetébe.

19 A boltszakasz a boltozat két egymást követő boltváll közötti része, amely szakaszonként azonos alaprajzi vetületet mutat.

20 Az áttekinthetőség kedvéért a boltozat elemeinek helyzetét a rombuszmezők hosszátlójának irányával jellemzem.

György-templom boltozatának ugyanilyen helyzetű részével.[21] *A nyírbátori boltozattípus ennek a boltozattípusnak a továbbfejlesztéseként értelmezhető. A két boltozattípus között hasonló párhuzamok jelentkeznek, mint az augsburgi Szent Ulrik- és Afra-templom hajóboltozata, a Schwäbisch Gmünd-i Heilig-Kreuz-Münster hosszházboltozata és a pécsi székesegyház egykori szentélyboltozata, valamint a pécsi domonkos templom egykori hajóboltozata között.*[22] *A boltozatok közötti kapcsolat nemcsak az alaprajzi vetületben mutatott hasonlóság miatt bizonyos, hanem az alaprajzi vetület és a térbeli kiemelés kötöttsége folytán is azonos szerkezeti sajátosságokat mutatnak.*[23] *Ezeknél a boltozatoknál ilyen egyedi vonások a boltvállakhoz kapcsolódó rombuszmezők bordáinak egyedi térbeli kiemelésénél láthatók. A hossztengellyel párhuzamosan álló hosszátlójú rombuszmezők oldalain futó bordáknak, a szabályos szerkesztés szerint, a rombuszmező rövidebb átlója mentén, a boltozaton (keresztmetszetben) két csomópontnyi süllyedést mutatna. Ez a rész a boltozat szerkesztési ívének alsó felére esik, így az adott szakaszon a boltozat amúgy is meredek szerkesztési íve, a rombuszmező alaprajzi vetületének megfelelően beforgatva, igen meredek, a függőlegeshez közelítő ívet adna a boltozat keresztmetszetén. Ennek kiküszöbölésére a hossztengellyel párhuzamos rombuszsor bordáit egymás után ugyanazzal a laposabb ívszegmenssel szerkesztik a két bordahossznyi távon, egy csomópontnyi süllyedést elérve. Az 1–2–3–4–5 szegmensből felépülő szerkesztési ívből, az adott helyen, a 2–3 és 3–4 szegmensek által alkotott mező felépítésénél a 3–4 szegmens helyett a 2–3 szegmenssel szerkesztenek.*[24] *Így a boltozat szerkesztési íve kiterítve, az adott részen tört formát mutat. A*

21 Nyírbátorra lásd Entz Géza–Szalontai Barnabás: *Nyírbátor*. Pannónia, Bp., 1959. 29–32; Papp: *i. m.* 67–76, 194–201; Simon Zoltán: *A nyírbátori református templom. Kutatási dokumentáció 2008*. ÁMRK. Itt szeretném megköszönni Simon Zoltánnak, hogy a kutatási dokumentációt rendelkezésemre bocsátotta. Szőke: *Behúzott támpilléres*. 456–457.

22 Ezeknél a boltozatoknál a jellegzetes, de szerkezeti szempontból elhanyagolható jelentőségű fecskefarkas boltvállak mellett, a háromszögű, záradékközeli mezőket határoló bordáknál megfigyelhető, két azonos magasságon elhelyezkedő csomópontot összekötő vízszintes borda. Ez az elem, amelyre feltétlenül szükség van ahhoz, hogy a bordaváz működőképes legyen. Ez a szerkezeti elem, a szegedi és bakabányai hajóboltozatoknál, valamint a jakabfalvi szentélyboltozatnál a boltozati rendszer meghatározó elemévé válik.

23 A térbeli kiemelés: az alaprajzi vetület és a szerkesztési ív eredőjének létrehozása. Ez határozza meg a boltozat térbeli formáját.

24 A boltozatok szerkesztésének menete: 1. A boltozat görbületi sugarának meghatározása. Az állandó nagyságú ív, amellyel a boltozat bordavázának minden elemét szerkesztik, általában a „leghosszabb út" elvén meghatározva az ív sugarát. Leghosszabb út elve: a boltmező (bármely) záradéki csomópontjából, a hozzá legközelebb lévő boltvállba tartó, a csomópontokon keresztülmenő vonalak, alaprajzi vetületben mért együttes hossza. Más esetben a görbületi sugár lehet a boltszakasz átló fele. (Ebben az esetben mindig toldott szerkesztést kell alkalmazni.)
2. A csomópontok térbeli helyzetének (magasságának) meghatározása az egymás után mért szakaszokra helyezett függőleges vetítővonalak, és a körív metszéspontja által adott magassági pontok által. Ezek sorrendben: 1. a záradék, az utolsó, jelen esetben 5. a boltváll.

hossztengellyel párhuzamos rombuszmezőket határoló bordák pedig ezen a részen nem a boltozat szerkesztési ívére illeszkednek, hanem egy olyan képzeletbeli egyenesre, amely a 2–3, 2–3 szegmensek által alkotott kettős ív három pontjára illeszkedik. Ez a szerkesztési eljárás mind a tárgyalt erdélyi boltozatok, mind Nyírbátor esetében megfigyelhető, és számítógépes szerkesztéssel is modellezhető. Az eljárás nemcsak ezen boltozatok esetében gyakori, hanem a boltozat hossztengelyével párhuzamos hosszoldalú rombuszmezőkből álló, homogén bordarajzú hálóboltozatok estében is igen elterjedt.[25] *A sorolt rombuszhálók egyszerűbb rajzolatú változatainál is szükséges a térbeli kiemelés során ugyanezt a szerkesztésmódot alkalmazni, amint az például a szászbudai hajóboltozat esetében megfigyelhető. A szerkesztési eljárást az ívszegmens-megkettőzés terminológiával írhatjuk le. (19–20. kép)*

A boltozattípus elterjedtebb, mint az eddig említett példákból látható. Behúzott támpillérek nélküli, hagyományos boltvállakkal kialakított formájára még számos példa akad, mint Nagybaromlakán a szentélyboltozat vagy a miklóstelki templom hajóboltozata és a berethalmi templom szentélyboltozata. Az erdélyi boltozatok között összetett formája ellenére az egyik leginkább elterjedt hálóboltozat-típus.[26]

Az épület legutóbbi, térszkenneres felmérése alapján készült modellbe beépítve a boltozatrekonstrukciót, láthatóvá vált, hogy a boltozat az ablakok záradékához viszonyítva alacsonyan helyezkedik el. Amennyiben a boltozat boltvállai a belső támpilléren mért magasságon indulnak, akkor a boltozat záradéka kevéssel alacsonyabbra kerül, mint a meglevő épület eredeti gótikus főpárkánya, és elfér a gótikus rendszerű tetőszerkezet alatt – tehát az egykori boltozat elhelyezését megfelelően határozhattuk meg. A boltozat fiókjai ilyen szerkesztésnél kismértékben rátakarnak a déli ablakok íves záradékára. A további, a falhoz legközelebb eső boltvállakra tehát az a magyarázat adódik, hogy ezek a falsíkkal párhuzamosan futó ívek voltak. Ilyen helyzetben általában a fallal párhuzamosan futó, fél bordaprofillal faragott falbordák futnak. A Farkas utcai templomban azonban ezeket a falbordákat teljes profillal a falsíktól mintegy egylábnyival beljebb építették meg, így azok nem takartak rá közvetlenül az ablakbélletek rézsűs indítására, és optikailag megoldották ennek a tervváltozásból eredő építési hibának a kérdését. Hasonló szabálytalanság látható a szeged-alsóvárosi templom hajójában, valamint az újtordai református templom szentélyében is.[27]

---

3. Az adott körszegmensek beforgatása az alaprajzi vetület szerint.
A boltozatok szerkesztése mindig a záradékból indul, és az esetleges különbségek a boltvállban jelentkeznek (csak a közép-európai boltozatok esetében).

25 Carl Heinz Clasen: *Deutsche Gewölbe der Spätgotik*. Henschelverlag, Berlin, 1961. 71–88. Például a Freiburg am Breisgau-i Münster szentélyboltozata.

26 A dőlt betűs szövegrész Szőke: *Behúzott támpilléres* tanulmányából átvéve.

27 Weisz Attila: *Megjegyzések az újtordai református templom periodizációjához = Ars Perennis.* 43–49; Szőke Balázs: *A Szeged–alsóvárosi ferences templom hajóboltozata az újabb kutatások tükrében = Nyolcszáz esztendős a Ferences Rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hi-*

A boltozat boltvállindításai a tér sarkain. A belső támpillérek öt boltszakaszra osztják a hajó terét. A nyugati és a keleti végfalon nincsenek félpillérek vagy nagyobb, mélyen beülő konzolok, hanem egy-egy, a nyolcszög öt oldalával képzett vékonyabb, konzolról indított faloszlop állt, melyek közül a két keleti in situ ma is megtalálható. Ezek formai jegyei megegyeznek a korábbi szentély faloszlopainak a kialakításával. A szerkesztés szerint a boltozatok boltvállindításainak végpontjai a belső támpillérek középpontjába esnek, így a sarkokban a bordák ezekre a vékonyabb falpillérekre nagyobb kiüléssel csatlakozhattak. Ugyanilyen sorokba szerkesztett boltvállindítás látható a dési református templomban.[28]

Különösen érdekes az egykori boltozat és a nyugati homlokzat kapcsolódása, hiszen a nyugati homlokzaton az egykori, háromhajós csarnokrendszerhez igazított három magas ablak nyílik. Ezek közül a két szélső ablak a mellékhajó boltozatához igazodott volna, az egyhajós rendszerben azonban ezek nagyon közel helyezkednek el az egyhajós tér boltozatának meredekebb ívű boltvállaihoz. A számítógépes szerkesztés alapján kimutatható, hogy az egykori boltozat íve épphogy érintette a szélső ablakok káváját, és a déli oldal ablakaihoz hasonlóan a fal mellett futó borda nem takart rá az ablakra. Így az eredeti hármas tagolású nyílásrendszer az áttervezett egyhajós boltozattal is fennmaradhatott. A problémát nagyon látványosan mutatja a jelenleg álló boltozat megoldása ezen a részen, ahol a boltozati rendszer általános szerkezetét módosítva, kisebb fiókokkal kerülik meg a szélső ablakok záradékát.

Mihály Melindának köszönhetően a kolozsvári múzeumi anyagban fellelhető összes kőfaragványt sikerült átnézni, melynek során nem került elő ehhez a bordaprofilhoz tartozó kőelem, tehát a rekonstrukció során az összes jelenleg felelhető adatot figyelembe lehetett venni. A boltozati rendszerből viszonylag kevés csomóponti elemet ismerünk. Ilyenek a kerengőre épített emeleti rész falszövetében vagy a templom körüli, még nem kutatott részeken maradhattak fent.

A közelmúltban tovább-bővült a boltozattípus ma is álló példáinak száma. A garati evangélikus templom hajójában is ilyen boltozat épült. Ennek süvegfelülete ma is áll, bordarácsát leverték.[29] (21. kép)

Az újabb kutatási adatok alapján bizonyíthatóvá vált, hogy mely kőfaragványok tartoznak biztosan az egykori szerkezethez. Ezek a legutóbbi felmérés eredményei alapján is beilleszthetők a feltételezett boltozati rendszerbe. A pilléreken feltárt bordaindítások szintén megerősítik a boltozati rendszerrel kapcsolatos korábbi feltétele-

vatásáról és kulturális-művészeti szerepéről. II. Szerk. Medgyessy S. Norbert–Ötvös István–Őze Sándor. Írott Szó Alapítvány–Magyar Napló, Bp., 2013 (a továbbiakban Szőke: *A Szeged-alsóvárosi*). 801–822.

28 Uő: *A dési református templom. Kísérlet a gótikus boltozatok rekonstrukciójára = Középkori egyházi építészet Erdélyben*. V. Szatmár Megyei Múzeum, Szatmárnémeti, 2012. 215–229.

29 A korábbi szakirodalom nem közölte a boltozat típusát.

zéseket. Az újabb adatok alapján kijelenthető, hogy az egykori boltozat legvalószínűbb formája az említett hálóboltozati típus lehetett. A Farkas utcai templom hajójának egykori belső terét legjobban ma a mintegy fele olyan méretű szászújfalusi evangélikus templom és garati evangélikus templom belső tere idézi meg. (22. kép.)

III. A KOLOZSVÁRI FARKAS UTCAI TEMPLOM MÁSODIK HAJÓBOLTOZATA

A kolozsvári Farkas utcai templom eredeti késő gótikus boltozata a templom hajójában az 1603-ban bekövetkezett felekezeti zavargások során pusztult el. A jezsuiták rendházának helyt adó templomot és kolostorépületet a protestáns, ekkor jórészt unitárius városi lakosság megostromolta, majd az épületegyüttes módszeres bontásába kezdett.[30] A zavargások során elpusztították a hajó tetőszerkezetét, és beomlasztották a hajó hálóboltozatát.[31] A templom végül fejedelmi beavatkozás eredményeként részben megmenekült.[32] Az épületegyüttes sokáig gazdátlanul állt, majd Bethlen Gábor tervezete után, I. Rákóczi György fejedelem volt az, aki véghez tudta vinni elképzeléseit.[33] A Kolozsváron álló fontos épületegyüttest ő a város református gyülekezete számára állította helyre. A templomot megerősítve, a városban a kálvinista hit terjesztését kívánta előmozdítani, erősen unitáriusellenes éllel. A korábbi pusztításoknak áldozatul esett épületegyüttesből a templom épülete maradt meg a legjobb állapotban, a szentély boltozata a kutatások szerint kisebb-nagyobb sérülésekkel vészelte át a gazdátlanság évtizedeit. A helyreállítás során a megfigyelhető javítások kivitelezésével megmenekült az eredeti szerkezet. A hajó hálóboltozata végül teljesen elpusztult. Fennmaradtak viszont az épület testébe utólagosan beépített behúzott támpillérek és a sarokban kialakított boltozatindító konzolok.

A fejedelem célja az eredeti gótikus boltozat helyreállítása volt. Ebből a szempontból maga az építészeti program is kiemelkedő. Az 1630–40-es években, az erdélyi késő reneszánsz idején, amely párhuzamos az európai barokk első nagy korszakával, egy olyan tudatos posztgótikus helyreállítást kíséreltek meg a korabeli Erdélyben, amely egy rendkívül nagy méretű, világviszonylatban is kiemelkedő statikai ismereteket igénylő szerkezet helyreállítása volt. Nem formailag gótizáló, a középkorra csak

30 Herepei: *i. m.* 47–48.
31 A rombolásnak ekkor tizennégy halálos áldozata is volt. 1615–17-ig folytak a bontási munkák a kolostorépületen. Uo. 54–55.
32 Uo. 63.
33 Uo. 88.

látványában visszautaló építményt kívántak felépíteni, hanem az eredeti bordás gótikus boltozat helyreállítására törekedtek.[34] (23–24. kép.)

Az ekkor végzett helyreállítás során kitakarították az épület belsejét, meghagyva az eredeti behúzott támpilléreket. A pusztítások ellenére valószínűleg az összeomlás után is fennmaradtak a pilléreken a boltvállak a bordák indításaival, illetve a boltozat tömegének, alsó, statikailag még állékony része.[35] Ezeket a részeket a helyreállítás során ugyan visszabontották, a lebontott falazatok-boltozatok építőanyagát pedig újból hasznosították. Az új boltozat tervezése során azonban még ismertek lehettek a korábbi részletek, így a helyreállítás tervezésére is hatással lehettek.[36]

A 17. századi építkezések nagy részén megtalálhatóak szórványban az egykori 16. századi hálóboltozat bordái másodlagos felhasználásban.[37] Az 1630–40-es években épített falazatokban azonban mennyiségük lényegesen kevesebb annál, mint amennyi a bontások alapján feltételezhető lenne. A kőanyag nagyobb részének helye a mai napig ismeretlen. A helyreállításra forrásaink szerint több kísérlet történt, és a fejedelmi adminisztráció több építőmester véleményét kikérve próbálta meg megoldani az ebben az időben is kivételes nagyságrendű feladatot.[38] Több alkalommal járt követség Danzigban /Gdansk, Gdancka/, hogy a gótikus építéstechnikához még értő építőmestereket szerződtessen az újjáépítés tervezésére és kivitelezésére. Ez a kísérlet a későbbiek során sikeresnek bizonyult, ugyanis a forrásokban „kőműves német György"-ként emlegetett építőmester és két segédje elkészítette a jelenleg is álló, gótikus szerkezetű, posztgótikus boltozatot. A mesterkérdésben sajnos közelebbit nem tudunk megállapítani, ugyanis ezen jól adatolt időszak erdélyi iratanyagában a „kőműves német György"-ként említett mesterről nevén kívül szinte semmi közelebbit nem tudunk meg.[39] Különösen fájdalmas ez abból a szempontból, hogy mind a munkákat szervező tisztviselőknek, kolozsvári polgároknak, illetve sáfároknak a ne-

34 Uo.

35 A boltvállak alsó, meredek ívű része a szerkezetek pusztulása során gyakran állva marad. A boltvállak fölött a falazott feltöltésben még az ívek vonalában is vannak vízszintes bekötések a falszövetbe.

36 Látható lehetett a bordák szétosztott, de egy magasságból induló válla és a boltozat egykori bordáinak száma. Csakúgy, mint ma a dési református templom pillérein.

37 Weisz: *A templom*. 16–28.

38 Herepei: *i. m.* 247. A követséget Göcsy (Geocsy) Pál vezette Gdanskba. A vezető fundáló 1642–43-ban Sárdi Imre deák volt, „Kőmílyes német György" és két társa az előzmények alapján nyilván a boltozat tervezésén és kivitelezésén dolgoztak. A fejedelem kolozsvári képviselői az építkezés adminisztratív lebonyolításában Filstich Lőrinc (1643–45), majd, 1646-tól, már a boltozat felépülte után, Szakállosi János tekintélyes kolozsvári polgárok voltak. A fejedelem építési ellenőrként és műszaki tanácsadóként más építkezéseken is igénybe vette Német György és társai tudását.

39 Uo.

vét, szolgálati idejét pontosan ismerjük, sőt még a munkához fuvarozási munkákat vállalók vagy erre befogott gyalui jobbágyok neveit is feljegyezték.[40]

A kolozsvári Farkas utcai templom második hajóboltozata egyedülálló szerkezet, a fejedelmi építtetői igény és a nagy számban máig fellelhető erdélyi minták hatására létrejött építmény. A mintául szolgáló erdélyi boltozatok a magyarországi késő gótikus építészet kiemelkedő alkotásai, műszaki szempontból számos elemüket tekintve a késő gótikus boltozóművészet legnívósabb példái közé tartoznak. Ilyen volt maga az elpusztult kolozsvári hálóboltozat is, amelyre a történeti távlatból már csak nagyon kevesen emlékezhettek az új boltozat emelésének idején.[41] Az első boltozás egykori formája valószínűleg már nem volt az építkezések idején meghatározható, csak a korábban említett, a boltvállhoz kapcsolódó részek lehettek még meg. Ugyanakkor a majdnem épségben megmaradt szentély boltozata, amely egy egyszerűbb csillaghálóboltozat, olyan típus, amely a balti régióban is széles körben elterjedt. Ekkor azonban még minden bizonnyal megvolt a történeti emlékezetben, hogy az eredeti hajóboltozat a szentélynél lényegesen összetettebb rajzolatú és szerkezetű volt.[42]

A baltikumi építési eljárásokban jártas építőmesternek kellett megoldania azt a feladatot, hogy a behúzott támpilléres rendszerre, amely a Baltikum építészetében nem volt elterjedt, felépítsen egy olyan kiemelkedő fesztávú hálóboltozatot, amely szerkezetében hasonlít az eredeti építményre. Mivel a Baltikumban elterjedt késő gótikus szerkesztési és szerkezeti eljárások részben különböznek a közép-európai régióban, így Erdélyben is használt eljárásoktól, ezért az építőmester nem tudta vagy nem állt szándékában teljességükben értelmezni, megérteni és átvenni az Erdélyben fennálló szerkezeteket. Arra kényszerült, hogy az általa elsajátított tudásnak megfelelően építsen fel egy olyan, bordás gótikus boltozatot, amely formailag hasonlít a megrendelő által elvárt és a helyi hagyományban gyökerező hálóboltozati rendszerekhez.

A kolozsvári boltozat felépítése után néhány évvel született meg 1648-ban Danzigban Bartel Ranisch építőmester.[43] Ranisch Danzig városának városi építőmesteri hivatalát betöltve, a város templomainak karbantartása során megismerte a késő gótikus boltozatok jellegzetességeit. *Beschreibung derer vornähmesten Gebäude in der Stadt Dantzig* című művében, amely a város építészeti emlékeit ismerteti, pontos

40 Uo. 247–256.

41 A rombolás és újjáépítés között mintegy 40 év telt el.

42 Ekkor I. Rákóczi György családi birtokán, Sárospatakon is állt a háromhajós csarnoktemplom gótikus hálóboltozata, amely szintén kiemelkedő alkotás volt. A fejedelem személyesen is ismerte a boltozótechnika adta lehetőségeket.

43 Elena Pilego de Andres: *The Germ of the Prinzipalbogen Concept in Bartel Ranisch Nexus Network*. Journal 19(2017). 405–425. https://link.springer.com/article/10.1007/s00004-017-0343-y (Utolsó megtekintés: 2021. 05. 31.)

leírást ad a gótikus boltozatok szerkesztésmenetéről.[44] A kutatások szerint magának a vezérgörbére /Prinzipalbogen/ szerkesztett boltozási eljárásoknak az első írott ismertetését közölte ebben a munkájában.[45] A német szakirodalomban elterjedt azonos sugarú vezérgörbére alapuló, gótikus szerkesztési eljárások koncepciójának első megjelenését kötik művéhez, melyre nagyban támaszkodott a későbbi szakirodalom. Bartel Ranisch munkássága abból a szempontból is figyelemre méltó, hogy a korszak baltikumi építési-szerkesztési eljárásai során nem mindig következetesen használták a vezérgörbe elvét. Számos konstrukcióban megmaradtak a keresztboltozati bordák, valamint inkább a csillagboltozatok voltak elterjedtebbek, melynek bordarácsát az alaprajzi vetület és egy, az alaprajz sarkaira kiszerkesztett gömbhéj metszetéből is meg lehet határozni.[46] Közvetlen összehasonlítási alapot is ad műve, a danzigi Szentháromság ferences kolostor templomának Ranisch által is ismertetett főhajóboltozata a közép-európai boltozatokkal megegyező szerkesztési elvek szerint épült.[47]

Az építőmester, „kőműves német György" a források szerint „Kurlandiá"-ból érkezett. Amennyiben szűken értelmezzük, akkor a „Kurlandia" kifejezés a Kurzemei hercegséget jelenti a mai Lettország területén, nyugaton, a Balti-tenger mellett.[48] Ezen a területen gyakorlatilag nem találunk kiemelkedő gótikus építkezéseket, bár azt tudjuk, hogy itt is épültek a baltikumi gótikus művészetnek megfelelő kivitelű, szerényebb templomok. A történelmi események során ezek az épületek nagyobbrészt elpusztultak, vagy jelenleg az orosz klasszicizmus korának átépítésében maradtak fenn. A területtel szomszédos régiókban, elsősorban Litvániában és Lengyelország északi részén jelentős értékű késő gótikus művészeti újításokat alakítottak ki a 15. század végi és 16. századi időszakban.[49]

A baltikumi gótika jellegzetes, általánosan, további bordákkal felosztott csillagformációkra épülő boltozati típusai mellett, kimutatható a 15. század végén és elsősorban a 16. század első évtizedeiben a közép-európai boltozatszerkesztési eljárások hatása ebben a régióban. Az átmeneti, közvetítő szerepű régió Szászország, Németország déli és keleti része, ahol az északnémet és a lengyelországi, valamint a középeurópai gótika határrégiója jelentkezik ebben az időszakban. Ezen a területen kezdték el használni a borda nélküli, de erősen megtört süvegfelületekkel felépített cella-

44 Bartel Ranisch: *Beschreibung derer vornähmesten Gebäude in der Stadt Dantzig*. Herder-Institut, Marburg, 1997.

45 Pilego de Andres: *i. m.*

46 Ennél az eljárásnál nem lesznek azonosak a görbületi sugarak.

47 Szentháromság-kolostor, Gdansk

48 Kurzeme Lettország tengerparti tartománya, a közel 30.000 négyzet-kilométeres területet a kardtestvérek rendje hódította meg. A reformáció utáni korszakban Kurzemei hercegségként ismert. Az építkezés időszakában lengyel fennhatóság alatt állt.

49 Teresa Mroczko–Marian Arszyński–Andrzej Włodarek: *Architektura gotycka w Polsce*. II. Warszawa, 1995. 256–257.

boltozatokat vagy sejtboltozatokat.[50] Ezeknek szerkesztésénél, később pedig a csillag- és hálóboltozatok szerkesztésénél is megjelennek a közép-európai, inkább fiókos dongaboltozatokra emlékeztető konstrukciót eredményező szerkesztési eljárások, akár kőfaragványok alkalmazásával, akár tisztán téglából megépített szerkezetekkel. Nagyon gyakori a faragott kő bordacsomópontokkal és idomtégla bordákkal felépített szerkezetek használata is, amely a konstrukciós eljárásokhoz hasonlóan a két építési módszer kombinálásával alakult ki.[51] A közvetítő régió lehetett az Odera melletti Frankfurt környéke, ahol feltételezhetjük a koldulórendek, a ferencesek és a domonkosok szerepét a közép-európai boltozatszerkesztési eljárások északi meghonosításában.[52]

Nagyon szép példa erre Danzigban a ferences kolostor épületegyüttese, ahol a hosszú, egyenes záródású szentélyben, a hajóban, illetve az kolostorépületben álló Szent Anna-kápolnában és a kolostor más boltozott tereiben felépített boltozatok különböző kombinációi jó példái az északi szerkesztési eljárások és a közép-európai szerkesztési módok együttes alkalmazásának.[53] A közel egy időben épített boltozatok gazdag sokféleséget mutatnak, az eltérő hagyományok egymásra hatása oly módon érvényesült, hogy egymástól gyakorlatilag lényegesen különböző szerkezeteket építettek fel ugyanott, ugyanabban az időszakban a kiindulásként használt eljárások eltérő kombinációjával.

Ezzel ellentétes, de hasonló hatások eredményeként készült el a kolozsvári Farkas utcai templom második boltozása 1643-ban.[54] Az eredeti baltikumi boltozatépítő eljárások az érett gótika, 13–14. századi változataira, a részben az angol gótika újításaira vezethetőek vissza. A Baltikumban döntő többségében idomtégla bordákkal építettek bordás boltozatokat, amelyek jelentős része valamilyen csillagboltozati formát mutatott. A baltikumi boltozatszerkesztési eljárások során nagyobbrészt megtartották a keresztboltozati bordákat, olyan szerkezetű konstrukciókat létrehozva, mint a négyágú csillagboltozat, amelynek keresztboltozati bordái is vannak. Ez a megoldás a közép-európai régióban is előfordul, mint Kolozsváron a Szent Mihály-templom Zsigmond-kori boltozatainál. Ugyanilyen jellegű a nyolcágú csillagboltozat keresztboltozati bordával vagy az olyan nyolcágú csillagra felépülő hálóboltozati séma,

50 Milada Rada–Oldrich Rada: *Das Buch Von dem Zellengewölben*. Petersberg, Imhof, 2001.

51 A szeged-alsóvárosi templom boltozata is vegyes szerkezetű, téglabordás, de kő csomópontokkal épült. Az 1503-ra datálható szerkezet megelőzi az 1510–1520-as évek hasonló konstrukcióit.

52 Stefan Bürger: *Figurierte Gewölbe zwischen Saale und Neisse: Spätgotische Wölbkunst von 1400 bis 1600*. VDG, Weimar, 2007.

53 A gdanski Szentháromság-kolostor Szent Anna-kápolnájában az alapvetően hálóboltozati bordarácsot a csomópontok között átlósan vezetett további bordával háromszögletű mezőkre tagolták.

54 A hajó egyik bordájának oldalán 1643-as felirat látható. Weisz Attila kutatási megfigyelése.

amelynél a közbülső, váltott rendszerű boltvállat a nyolcágú csillag két ága adja meg. A baltikumi térszervezés általában meglehetősen szakaszolt, a boltszakaszok határai világosan jelentkeznek. A boltozat gerince többnyire nem egyenes, hanem az egymás mögé sorolt szakaszok záradéka a boltszakaszhatároknak, és a záróköveknek megfelelően erősen ingadozó magasságú.

A lengyelországi és poroszországi késői gótikában nagyon gyakoriak azok a hatágú csillagmotívumra szerkesztett hálóboltozatok, amelyek egyébként alapelemei mind a közép-európai szerkesztésmódú késő gótikának, mind az északi régió késő gótikus építészetének.[55] Gyakran feltűnnek ezek a boltozatok olyan szerkezetekben, ahol a háromhajós csarnokrendszerű templomok főhajóit hatágú csillagmotívumra szerkesztett hálózatok fedik, a mellékhajókat pedig csillagboltozatok sora alkotja. A négyágú csillagboltozat- és a hatágú csillagmotívum-alaprajzon szerkesztett hálóboltozat jól kiegészíti egymást, szerkesztésmódjuk és felépítésük hasonló. Nagyon szép példa erre a Landshutban álló Bürgerspitalkirche csarnokrendszerű egységes tere, amelynek körüljárója tengelypilléres, ezáltal az egymáshoz kapcsolódó azonos elemek következetes rendszert alkotnak. Ez a szerkesztésmód az északi idomtégla-szerkezetű boltozatok építőinek sem volt idegen, ezért meglehetősen nagy számban készültek ilyen szerkezetek a helyi építési hagyománynak megfelelő téglakivitelben.[56]

Ebben a szerkezetben is el lehetett helyezni a csillagboltozatok építésénél elterjedt keresztboltozati bordákat. Ez az építésmód még az angol gótika hagyományára megy vissza, amelynél a csillagjellegű és hálóboltozatra hasonlító boltozatok bordarácsának gazdagítását a keresztboltozati bordákhoz viszonyítva alárendelt, további osztóbordákkal sűrítették. Ezek a bordák a keresztboltozat süvegfelületeihez illeszkednek, és egymástól eltérő görbületi sugarúak. Az angol gótikában ezek az alárendelt bordák gyakran kisebb szerkezeti vastagságúak és eltérő profilúak a keresztboltozati bordákhoz képest.[57] Az angol hálóboltozat-jellegű konstrukcióknál a további alárendelt bordák a keresztboltozatok süvegfelületéhez alkalmazkodtak, ezáltal a görbületi sugaruk nem lehetett egységes, minden egyes bordát eltérő görbületi sugárral kellett szerkeszteni és kifaragni. Ezt a magasan képzett angliai kőfaragók hagyományos tudása segítette, így ezek a boltozattípusok is meglehetősen széles körben elterjedhettek. Az egységes boltvállból indított, a keresztboltozati bordával azonos görbületi sugarú bordák egy zárt, pálmalevélszerű szerkezetet adnak, amely konstrukció később az angol gótikában a tölcsérboltozatok kialakulásához vezetett.[58]

55 Papp: *i. m.* 129–132.

56 Toruń, Mária menybemenetele-templom.

57 *Tierceron vault*. https://www.tracingthepast.org.uk/tag/tierceron-vaults/ (Utolsó megtekintés: 2021. 05. 31.)

58 Fan vault, Cambridge Kings' College Chapel. https://www.tracingthepast.org.uk/scanning-at-westminster-abbey-and-st-stephens-chapel/ (Utolsó megtekintés: 2021. 05. 31.)

Ezzel ellentétben a Baltikumban gyakorlatilag minimális kőfaragói munkát fektettek be az építkezések során. Az épületszerkezetek döntő többségét igyekeztek idomtéglából kialakítani. Maguk a rövid idomtéglaelemek rendkívül alkalmasak arra, hogy megfelelő módon kövessék a fából készült építési állványzat íveit, így gyakorlatilag a baltikumi régió építőmestereit sem kötötte az a megszorítás, hogy kizárólag azonos görbületi sugarú bordákat kelljen felhasználniuk az építkezés során. A korai csillagboltozatok sűrű bordarácsának a keresztboltozati bordáit meghagyták, a csillagboltozat szerkesztési ívétől különböző görbületi sugárral szerkesztve. A bordacsomópontokat is a leggyakrabban hengeres téglaelemek beiktatásával alakították ki. Ez a megoldás szintén minimális kötöttségeket jelent a kivitelezés során.

A közép-európai gótikus boltozatok alapvető szerkezeti konstrukciója ellenben az, hogy a boltozatot alkotó minden borda azonos görbületi sugárral készül, ezáltal nagy tömegben előregyártható. A boltozatban a csomópontok összemetsződése és a boltozat térbeli konstrukciója ehhez az elváráshoz igazodik. A közép-európai hálóboltozatok a fiókos dongaboltozatokra emlékeztető szerkezeti formát mutatnak. Többnyire a boltozatok gerince egyenes, a boltvállakban azonban jelentős eltérések mutatkoznak ebben a konstrukcióban. Ennek eltüntetésére bizonyos hálóboltozattípusoknál a magasabban végződő bordák függőleges profiljának továbbfutását használják, illetve a konzolok segítségével nyelik el a szerkesztésmódból adódó különbségeket. Bizonyos bordák akár szegmensívvel is csatlakoznak a függőleges felületekhez. A leggyakoribb eljárás viszont az, hogy ellentétben a csillagboltozatokkal és az északi boltozatszerkesztés sajátosságaival, ahol a gerinc meglehetősen hullámzó, és a boltvállak egységesek, a közép-európai hálóboltozatoknál a gerinc egységes és egy vonalban található, míg a boltvállakba bekötő bordák láthatóan különböző magasságban enyésznek el a pillérek vagy a falsík függőleges felületében, felvállalva azt, hogy ezek nem egy pontban találkoznak a boltozat vállaiban. Erre a megoldásra számos szép példát találhatunk a közép-európai építőművészetben.[59] (25–26. kép)

A kolozsvári Farkas utcai templom első hajóboltozata a közép-európai boltozatépítés egyik legkiemelkedőbb alkotása volt. Pusztulása után az újjáépítés tervezésekor az északi tanultságú építőmesternek ezzel a kettős kihívással kellett szembenéznie: egyrészt egy hálóboltozat felépítését várták tőle, erre pedig az általa ismert formák közül a hatágú csillagmotívumra szerkesztett hálóboltozat típusa volt a legalkalmasabb. Ennek építési eljárásaival minden bizonnyal rendelkezett, hiszen ez az egyik legáltalánosabban elterjedt forma abban a régióban, ahonnan az építőmester származhatott, és tudását megszerezhette. Alapvetően ismerte a keresztboltozati bordával kombinált, csillag- és hálóboltozat építésének technikáját. A kolozsvári konstrukcióban látható keresztboltozati bordák ebből a háttérből származhatnak. (27–28.

59 Szőke: *A Szeged-alsóvárosi*. Szeged; Werner Helmberger: *St. Georg zu Dinkelsbühl. Katholische Stadtpfarrkirche Geschichte – Architektur – Ausstattung.* Dinkelsbühl, 1988.

kép) A boltozat alapvető szerkezete, a hatágú csillagmotívumra szerkesztett hálóboltozat követendő példaként a jórészt eredeti állapotában fennmaradt szentélyben is tanulmányozható volt számára. (29–30. kép) Az építőmester a sérült szentélyboltozat helyreállításában is közreműködhetett, ha erre már nem az érkezése előtt került sor. Eleve törekedhetett a bordaváz rácsának gazdagítására, sűrűbb rajzolatú mustra megalkotásra, így amennyiben szerkezetileg meg tudta volna építeni a boltozatot a keresztboltozati bordák elhagyásával, a konstrukció megerősítése szempontjából és a bordarács gazdagításának okán a keresztboltozati bordák használata mellett dönthetett. A boltszakaszok süvegfelületeit a boltfiókok záradékán továbbfuttatott bordához csatlakozó további bordával lehetett megosztani. (31. kép) Ehhez a boltszakasz középvonalán végigfutó bordához kapcsolódik a falakhoz támaszkodó és a boltozatot a falsíktól elválasztó falbordák végződése is. (32. kép) Ezek a további, a boltvállba futó bordák azonos görbületi sugárral szerkeszthetőek úgy, mint a boltozat többi része. Eltérő görbületi sugárral csak a boltozat középvonalában az épületre merőlegesen végigfutó borda alsó szakasza rendelkezik. (33. kép) Ez a szerkezet egyetlen olyan eleme, amely nem követi az általános görbületi sugarat.

A hatalmas méretű szerkezet süvegei még mindig meglehetősen nagy méretűek maradtak, ezek további osztására mind statikai, mind pedig esztétikai szempontok szerint törekedett a tervező. A hatágú csillagmotívummal szerkesztett hálóboltozat rácsozatát további mezőkre osztotta. Ennek alapján jöttek létre a gerinc mellett található háromszögletű mezők. (34. kép) Ezek konstrukciója a közép-európai késő gótikában is ismert, Augsburgban és Magyarországon Pécsről ismerjük példáját. Sőt, Erdélyben a gyulafehérvári székesegyház Lázói-kápolnájában is megtalálható ez a típusú konstrukció.[60] (35. kép) Felmérési rajzokból ismerjük a dévai református templom ugyanilyen boltozatát.[61] A konstrukció lényege az, hogy az azonos pontból induló, két azonos térbeli helyzetű bordaszakasz közé egy vízszintesen futó bordát iktatnak be, amely egyenes boltövként vízszintesen megtámasztja a két csomópontot. Az

60 Szőke Balázs: *Az esztergomi székesegyház késő gótikus boltozásának hatása Erdélyben*. Előadás: Műemlékvédelem Erdélyben VIII. Szováta, 2018. április 20. A gyulafehérvári Lázói-kápolna Foto3D-felmérését összehasonlítva a vezérgörbére szerkesztett számítógépes modellel, bizonyítható, a boltozatot azonos görbületi sugarú bordákkal szerkesztették. A Lázói-kápolna boltszakaszai közötti záradékon található rombuszmezőt határoló bordáknál, ugyancsak a felmérés alapján bizonyítható, hogy a két azonos magasságon elhelyezkedő csomópont között egyenes boltövként működő bordát alkalmaztak, hasonlóan a pécsi székesegyház és az augsburgi Szent Ulrich és Afra boltozatához. Ez a megoldás a felméréssel történő összehasonlítás előtt nem volt egyértelmű, mert Gyulafehérváron végül a rombuszmezőt nem osztották fel két háromszögű mezőre. Ennek bordának az indítása azonban tagozattúlfutásként megvan a csomóponton.

61 Sarkadi Nagy Emese: *Adatok az eltűnt dévai templom történetéhez = Építészet a középkori Dél–Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Kollár Tibor. Teleki László Alapítvány, Bp., 2010.

ehhez a motívumhoz kapcsolódó borda szintén azonos görbületi sugárral szerkesztett, a záradéki szegmensből. Ez az utóbbi szerkezeti elem az egyetlen, amely nem állítható párhuzamba a Gdansk környéki késő gótikus boltozatok elemeivel, és nincs közvetlenül a Baltikumból származó analógiája. Legkézenfekvőbb magyarázat használatára a gyulafehérvári Lázói-kápolna szerkezetének tanulmányozása lehetett, bár a baltikumi boltozatoknál is gyakoriak a háromszög alakú boltmezők. (36. kép)

A második hajóboltozat rajzolatában felismerhető az egyszerű sorolt rombusz hálóboltozat bordarácsa is. A hatágú csillagmotívumra szerkesztett hálóboltozat gerince mentén található rombuszmotívum szélső elemei az említett térben két azonos magasságon elhelyezkedő csomópontot összekötő egyenes boltívek. Ez a megoldás a hatágú csillagmotívumra szerkesztett hálóboltozat esetén nem kézenfekvő, itt a konstrukcióhoz alkalmazott módosítás. Az egyszerű sorolt rombuszháló-boltozat ívei viszont teljes egészében következetesek, így a boltozat szerkesztésének alapmotívumaként is értelmezhetőek. Gyakorlatilag az azonos görbületi sugár használatának köszönhetően több hálóboltozat-típus egymásba szerkesztése vált lehetségessé. (37. kép)

Ennek az elemnek a kivételével (az egyenes boltövként működő borda), az 1643-ban elkészült szerkezetnek gyakorlatilag egyező analógiája áll a 16. század elejéről a ma lengyelországi, közelebbről a pomerániai kasub Żarnowiec ciszterci templomában. (38–39. kép) A Żarnowiecben álló boltozat rendelkezik a hatágú csillagmotívumra szerkesztett hálóboltozat alapvető konstrukciós vázával, a keresztboltozati bordával, illetve a boltsüvegek fiókjainak további felosztásával, és az ezt összekötő hossztengelyre merőlegesen, a boltfiókok gerincén futó, eltérő görbületi sugarú bordával. A boltozat szerkezete Żarnowiecben teljes egészében idomtéglából készült. A közép-európai hatásra átalakult északi boltozat szerkesztési eljárások teljes szintézisének tekinthető. Hasonló nagyságrendű boltozatra és összetett formavilágú konstrukcióra kevés példa található a Baltikumban. A żarnowieci építkezés is viszonylag késői, a 16. század elejére tehető.[62]

A kolozsvári Farkas utcai templom építése során az építőmesternek az építőanyag tekintetében is alkalmazkodnia kellett a helyi építési hagyományhoz. A reneszánsz idején is virágzó kolozsvári kőfaragóműhely számos jól képzett kőfaragóval és építőmesterrel rendelkezett. A feltehetőleg idomtéglával történő boltozáshoz szokott építőmester számára új kihívást jelenthetett, hogy kőből faragott bordás hálóboltozatot kellett emelnie. Feltehető, hogy maga a konstrukció ebből a szempontból is támaszkodott arra, hogy a helyi építési hagyományban az azonos görbületi sugárral felépí-

62 https://medievalheritage.eu/en/main-page/heritage/poland/zarnowiec-pomorze-cistercian-monastery/?fbclid=IwAR1RlgqGPSksl_ijadcrYFKYzRpizrdhOeK7YTsMeHRrlXuEZW1_HJSL-m4.
(Utolsó megtekintés: 2021. 04. 12.) Hanna Domańska: *Żarnowiec,* Warszawa, 1977. alapján.

tett boltozatokat ismerték. A Farkas utcai templom bordáinak görbületi sugara minden borda esetében azonos lehet, kivéve a boltszakaszok középvonalában merőlegesen a boltfiókok gerincén végigfutó gerincbordát.

A feltételezett, egy vezérgörbére alapuló szerkesztésmód szerint, amennyiben a számítógépes rekonstrukcióban a végletekig ragaszkodunk az azonos görbületi sugárral végigvitt szerkesztéshez, azt tapasztaljuk, hogy a boltozat vállai közel egy magassági pontba kerülnek, de kismértékben minden egyes, a boltvállba bekötő borda enyészpontja eltérő magasságú.[63] Ez a pontatlanság részben kiegyenlíthető a bordaprofilok függőleges továbbfuttatásával, illetve vízszintes síkú elvágásával. Ennek nagyobb mértékű torzítására az építkezés során azért sem volt szükség, mert a boltvállak bekötési helyeit az építőmester nem egy pontban vonta össze a pillérekhez kapcsolódó hengeres tagozaton, hanem elosztotta a behúzott támpillérek vízszintesen elvágott felületén. Így a különböző pontokon egyenként a pillérekre metsződő, a bordák profilját behúzott támpillérek tetején végigvitt, reneszánsz tagozatú profillal tudta megállítani, egységes, a szerkezeti elemekkel összhangban álló belső képet eredményező konstrukciót választva. Ez a megoldás ellentétes a közép-európai szerkesztésmóddal, ahol többnyire vállalták, hogy a boltvállba bekötő bordák különböző magasságon csatlakoznak a pillérekre vagy a falfelületre. A kolozsvári, egykori késő gótikus boltozat boltvállaiban a bordák, az alaprajzi vetület sajátosságaiból adódóan, közel egy magasságban végződtek, amely a 17. századi építés idején a boltvállakon még megfigyelhető lehetett.[64] A korábbi boltozat téglabordás másolatain is vízszintes felületről egységes szinten indulnak a bordák.[65]

Az északi gótikában is gyakori a viszonylag nagy méretű, hengeres vagy nyolcszögletű pilléreken elosztott boltvállak használata, amelynél a boltozati bordák nem egy pontból indulnak, hanem különböző pontokon vannak a pillér testébe bekötve. A pillérek nélküli hosszfalakon azonban az északi gótikában általában a boltozatok indításait egy pontban, egy konzolban fogják össze. Ilyenek a żarnowieci boltozat boltvállai is. Ehhez képest a közép-európai eredetű behúzott pilléres rendszer használata újdonságnak számított. A Farkas utcai templomot boltozó építőmesterek gyakorlatában ilyen jellegű boltvállindítással az északi gótika építményeinél nem találkozunk, tehát ezt az egyébként meglehetősen előnyös megoldást egy korábbi szerkezet, a már

63 Ez a pillérek párkánya miatt nem látható, a profilt ebben a magasságban megakasztották.

64 A boltvállindítások a dési református templomban ma is megvannak. Kolozsváron a bordaindításokat csak a helyreállítási munkák során vésheték le.

65 Szépen látható akár Nagybaromlakán, akár Garaton vagy Szászújfalun, hogy egyszerűen csak lekezdték a boltozatot falazni a belső támpillérek vízszintes felületéről. Nagysinken koronázópárkány készült, de ez a tagozat inkább késő reneszánsz vagy barokk kori kiegészítés lehet.

meglévő behúzott támpillérek felhasználásának kényszere követelte meg az építőmestertől.

A Farkas utcai templom második hajóboltozatának konstrukciója felhasználja a lehetőségét annak, hogy a térben álló behúzott támpillérek szélessége szűkíti a teret. A pillérek között boltozat boltfiókjait egységesen bevonták az újonnan épített boltozat terébe, nem választották el hevederekkel attól. Ezek a térbővületek a pillérekre támaszkodó bordák elhúzása miatt optikailag a boltozat szerves részét képezik. A boltozat konstrukciója igazából szűkebb, mint a főhajó teljes szélessége, ebből adódóan a nyugati és a keleti végfalnál az építőmester számára az a kihívás adódott, hogy miképpen tudja a boltozat sarokkonzoljait megtámasztani a sarokban a térbe beépített további támpillérek nélkül. Az eredeti boltozat szerkesztett boltvállai a pillérek mértani közepébe estek, a gótikus konzolok formája és nagysága lehetővé tette a fogadásukat. Hasonló megoldás látható Bakabányán, Szásztörpényben és Désen. (40. kép) Ezeken a részeken az eredeti gótikus konzolok a tér sarkaiban álltak, az új boltozat homlokívei ezen a két falon szélesebbek lettek, mint a boltozat tényleges fesztávja. Ha összehasonlítjuk a belső támpillérek közötti csúcsíves szakaszokat a keleti végfalon látható szinte félköríves homlokívvel, megfigyelhető, hogy a szélső negyedek bordáit az építőmesternek szét kellett húznia. (41. kép) A boltozat vállainak fogadására, az eredeti gótikus falpillérek fölé egy nagyobb, reneszánsz tagozatokkal képzett, a támpillérfejezetekhez hasonló konzolt alakított ki. Ennek felületén elosztva, egyenként kötnek be a bordák a sarokba is. A szerkezet csúcsíves konstrukciója lehetőséget adott arra, hogy a kismértékben hosszabb alaprajzi vetületű bordákat itt is azonos görbületi sugárral szerkessze. További nehézségek adódtak a nyugati homlokzat esetében. Az eredeti, három magas nyugati ablak szélső ablakaira az így kialakított konstrukció íve is erősen rátakart, ezért a délnyugati és északnyugati sarokban külön kis fiókokat alakított ki az építőmester. (42. kép)

Részben a kőből faragott bordák használatából adódhat a Farkas utcai templom boltozatának egyedi bordaprofilja. (43. kép) Az idomtéglából készülő baltikumi, észak-európai boltozatoknál meglehetősen gazdag profilok kialakítására adott lehetőséget az, hogy a rövid, általában a téglamérettel megegyező kontúrba befoglalható profilt formába préseléssel, sajtolással állították elő. A közép-európai gótikában általában az egyszerű, egyszer vagy kétszer hornyolt profilok terjedtek el. A Farkas utcai templom eredeti boltozatai is viszonylag egyszerű, élszedéssel indított, kétszer hornyolt bordaprofillal épültek fel. Ilyen profillal épült az eredeti hajóboltozat, melynek elemeit minden bizonnyal ismerte az építőmester, illetve láthatta ennek a részletmegoldásait a fennálló szentélyboltozaton. Ennek ellenére a körtetagos profilra emlékeztető, inkább az északi hagyománynak megfelelő bordaprofilt választott. A bordaprofil további különlegessége, amely műszaki szempontból is unikális a közép-európai boltozatépítésben az, hogy a bordaprofil látható része fölött, egy ék alakú nyúlvány, taréj

helyezkedik el, amely szerkezetileg összeépült a bordaváz közé beépített boltsüvegekkel. Az észak-európai boltozatok egyik eljárása szerint olyan boltozatokat építettek, amelynél a préselt idomtégla profil nagyobb része a süvegfelületek közé bekötött. Az ilyen jellegű boltozatokon a bordarács finom rajzolatként jelenik meg a külső szemlélő számára, azt a benyomást keltve, hogy ez tulajdonképpen csak egy díszítő jellegű rátét. Ténylegesen a borda szerkezeti elemeinek nagyobb része kötésben van a süvegfelülettel. Ezzel a kivitellel az együtt dolgozás teljesen problémamentes a szerkezeti elemek között, és mind a bordarács, mind a süvegfelület egységes egészet alkot. A bordarács taréja a süvegfelületek mezőit egymástól úgy választja el, hogy a két szomszédos boltsüveg falazata felette nincs egymással kötésben. Ezzel szemben a közép-európai építési gyakorlatban meglehetősen nagy méretű bordaprofillal képzett kő bordarácsokat építettek. A süvegfelületek és a bordarács elkülönülnek egymástól a közép-európai gyakorlatban. A süvegfelületeket a bordarács tetejére boltozzák rá úgy, hogy a süvegfelületek egymással kötésben vannak, a bordarács és a süvegfelület azonban egymástól többnyire elkülönül. Többnyire csak a bordacsomópontok tetejének vízszintezésre szolgáló illesztőfüleit kötik be a boltozat téglából falazott süvegeibe, biztosítandó a két szerkezeti elem részleges együtt dolgozását. Ez látványosan megmutatkozik a késő gótikus szentélyboltozat esetében a Farkas utcai templomban. A közép-európai építési eljárások egyik konstrukciós hibája a süvegfelületek és a bordarács nem kielégítő együtt dolgozása, amely csak a szerkezeti elemek közötti habarcs és a csomópontok illesztőfülei meglétében merül ki. Ez az építésmód eredményezett olyan hibákat, melynek következtében elválik egymástól a két szerkezet, vagyis a bordarács és a süvegfelület. Számos helyen tanulmányozható ilyen jellegű probléma, amelyet a történeti korokban többnyire a bordarács süvegfelületekhez való felkötésével próbáltak orvosolni. Nem egy esetben a bordarácsot eltávolították a süvegfelületekről attól félve, hogy a meglazult szerkezet statikailag veszélyessé válhat.[66]

A Kolozsváron felépített szerkezet az észak-európai boltozás technikájának felel meg ebből a szempontból. A borda nagyobb része a boltsüvegekkel kötésben épült, és a szerkezetbe beépítve, így nem látható. Ehhez viszonyítva azonban, arányosan jelennek meg a bordák látható részei, tehát maga bordaprofil szerkezeti magassága lényegesen nagyobb, mint más északi bordatípusoké, a gótikus formáktól eltérő, talán reneszánsz jellegűnek nevezhető profilképzéssel. A konstrukció a süvegfelületekben bekötött erőteljes bordákkal meglehetősen stabil, és statikailag rendkívül kedvező térbeli felépítést eredményez. A bordák közé falazott süvegfelületek a hajóboltozat esetében az észak-európai megoldásokhoz hasonlóan meglehetősen magasak, önma-

66 Ilyen az említett garati evangélikus templom boltozata vagy a nagyajtai unitárius templom boltozata. Szászkézden a templom szentélyboltozatáról csak részlegesen távolították el a bordarácsot.

gukban is térben jelentősen tagoltak, ezáltal statikai szempontból rendkívül kedvezőek. A boltsüvegek jelentős mértékben kiemelt, megtört felületek, geometriájuk a padlástérben a kutatás előtt jól tanulmányozható volt.[67] A magasan kiemelt záradékú süvegfelületek hasonló konstrukciót mutatnak, mint a sejtboltozatok vagy cellaboltozatok elemei. (44–45. kép)

A boltsüvegek a helyi hagyománynak megfelelően téglaszerkezetűek. A források alapján tudjuk, hogy Erdély egész területéről a fejedelem a magasan képzett építő- és kőművesmesterek nagyobb részét az építkezés segítésére rendelte. A munkálatok során számos mester szerezhetett tapasztalatot az ilyen konstrukciók építéséről. Sajnos, a korabeli építkezések más jellege és az építtetői igény egyedisége folytán ez az építkezés kevesebb hatást gyakorolt Erdély építészetére, mint az első hajóboltozat hasonló körülmények között készült konstrukciója. Míg az első hajóboltozat szerkezeti rendszerét számos erdélyi emléken viszontláthatjuk, addig sajnos a Farkas utcai templom második boltozatának építése követők nélkül maradt. Így egyedi, teljesen egyedülálló alkotásként épült fel az erdélyi késő reneszánsz építészet egyik legtermékenyebb időszakában, I. Rákóczi György fejedelem idején.

THE THREE VAULTS OF THE REFORMED CHURCH ON "FARKAS STREET" IN CLUJ

Keywords: *net vault; cell vault; hungarian Gothic; baltic Gothic; computer drawing reconstruction; digital surveying; Cluj stone-carving workshop*

The so-called church on Farkas Street (Mihail Kogălniceanu) of Cluj-Napoca is the center of the (city's) Hungarian Calvinist reformed community, and it is the most important building of the Reformed Diocese of Transylvania. The church was built for the observant Franciscans between 1490 and 1503. The founding of the monastery was connected with King Matthias Hunyadi (1486).

The vault of the sanctuary has remained in its original condition. In the 17th century, the vault was renovated to a lesser extent. The combined application of two masonry techniques could have been observed on the cap surfaces of the sanctuary vault. In the attic there were visible the structural elements used for the leveling of the vault's nodes.

The first vault of the nave was destroyed in 1603 during a religious conflict in the town. The rib launches of the demolished late Gothic vault were identified during the restoration works in 2015, and some of its vault nodes and ribs had been found during other works in the past. Based on these data, a theoretical reconstruction of the former vault can be made by using computer methods. The former vault has got some analogies in Transylvania. This complex type of late Gothic net vault occurs exclusively in churches in Transylvania. There are such vaults in the churches of: Nou, Valea Viilor, Cincu, Cloașterf, Dacia, Biertan. The only

67 Jelenleg geotextil burkolat takarja a boltsüvegeket.

structurally similar analogy is in the Reformed Church in Nyírbátor (north-eastern Hungary). The workshop has got several works in Transylvania, which still exist today. Although these are not exactly the same type, but the basic design is similar to that of the nave vault of the "Church on Farkas Street". Several smaller-scale replicas of the vault were built with a brick-ribbed structure.

According to the order of George I. Rákóczi (Prince of Transylvania from 1630 until 1648), the destroyed vault was replaced. This difficult task (the largeness of the nave is around 15 meters) was accomplished in 1643, by a mason master from Gdansk/Danzig. This new star-based net vault relies on the surviving sanctuary vault (which was used as a model), but many of its elements comes from the late Gothic architecture of the Baltic Sea area. Its closest structural analogy can be seen in the Cistercian monastery church in Żarnoviec/Żarnówc/Zarnowitz, Poland, in Kasub region. The structure itself combines the architectural features of two other circles: Central European, including Transylvania, and Northern European, by the Baltic Sea. The structure was built of stone carved ribs. The profile of the rib is of Renaissance style in nature. The poling surfaces are made of brick. In northern architecture, brick was used to fabric the ribs. Their surface is high, and they are like cell vaults. Stone carvers left a "ridge" on the back surface of the stone ribs. All elements of the rib grid connect to the poling surfaces.

This structure, built in the heyday of Transylvanian late Renaissance architecture, in the 17th century, has got perhaps the largest span of the Baltic-type late Gothic vault. Unfortunately, there was no further follower of this construction technique in Transylvania.

CELE TREI BOLȚI ALE BISERICII REFORMATE DE PE STRADA LUPILOR DIN CLUJ

Cuvinte-cheie: *boltă în rețea; boltă-celulă; goticul în Ungaria; goticul în regiunea baltică; reconstituire desenată pe calculator; relevare digitală; atelier de pietrărie din Cluj*

Biserica de pe strada Lupilor (Mihail Kogălniceanu) din Cluj este centrul spiritual al comunității reformate din oraș, fiind totodată și una dintre cele mai importante clădiri ale Bisericii Reformate din Transilvania. Biserica a fost construită original pentru franciscanii observanți (minoriți) între anii 1490–1503. Fondarea mănăstirii se leagă de numele lui Matia Corvinul (1486).

Bolta corului s-a păstrat în stare originală. În secolul al XVII-lea erau efectuate reparații locale asupra bolții. Pe suprafețele de pânză ale bolții se poate observa utilizarea a două tehnici de zidire. Dinspre pod se văd acele elemente ale intersecțiilor de nervură care erau utilizate pentru nivelarea bolții.

Prima boltă a navei s-a prăbușit în urma conflictelor interconfesionale din 1603. S-au păstrat câteva intersecții de nervură și nervuri, respectiv cu ocazia reabilitărilor din 2015 au fost regăsite și urmele vechilor porniri de boltă de pe stâlpii angajați ai navei. Pe baza acestor date se poate realiza reconstituirea ipotetică desenată pe calculator. Vechea boltă în rețea are numeroase analogii în Transilvania. Acest tip complex de boltă în rețea se regăsește exclusiv în Transilvania. Analogii: Nou, Valea Viilor, Cincu, Cloașterf, Dacia, Biertan. Singura analogie asemănătoare din punct de vedere structural în afara Transilvaniei se găsește în biserica

reformată de la Nyírbátor. Atelierul care a construit bolta are mai multe opere în Transilvania. Unele rezolvări ale acestora se aseamănă cu ideile constructive ale bolții navei bisericii de pe strada Lupilor. Cunoaștem și numeroase copii la o scară mai mică, având nervuri de teracotă.

Reconstruirea bolții s-a realizat din inițiativa principelui Transilvaniei, Gheorghe Rákóczi I., având loc în cadrul reabilitării generale a clădirii bisericii. În anul 1643 sarcina inedită (lățimea navei fiind de peste 15 metri) a fost realizată de un meșter constructor cu numele Georg, sosit din Gdansk (Danzig), Polonia. Bolta nouă este în sistem de rețea cu elemente de stea, care se bazează pe forma bolții vechi, dar numeroase rezolvări provin din arhitectura gotică târzie din zona baltică. Cea mai apropiată analogie se găsește în biserica cisterciană de la Żarnoviec (Polonia). Structura combină caracteristicile tehnologiei de construcție central-europene (inclusiv cele transilvane) cu cele din nordul Europei, din zona Balticului. Structura s-a construit cu nervuri ciopliți din piatră. În goticul nordic erau realizate și nervurile din teracotă. Profilatura nervurilor are caracter renascentist. Pânzele de boltă au fost zidite din cărămidă. Suprafața pânzelor puternic îndoită este înaltă, asemănător bolților-celulă. Pe suprafața superioară a nervurilor a fost lăsată creastă. Fiecare element al rețelei de nervuri se leagă cu pânzele de boltă. Această structură, construită în perioada de apogeu a renașterii transilvane, în secolul al XVII-lea, este probabil bolta cu cea mai mare anvergură de stil gotic târziu de tip baltic. Din păcate, tehnologia aplicată în construirea bolții nu a mai fost urmărită în Transilvania.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA IMAGINILOR

1. A kolozsvári Farkas utcai református templom tere/The interior of the church on the Kogălniceanu (former Farkas) street/Interiorul bisericii de pe strada Kogălniceanu (fosta Lupilor) din Cluj
2. A szentély boltozata/The vaulting of the choir/Bolta corului
3. A szentélyboltozat a felújítás során. A konkáv boltmezők geometriáját kiemelő vízszintező jelöléssel/The choir vault during the renovation. With a leveling mark highlighting the geometry of the concave vault cap/Bolta corului în timpul lucrărilor. Geometria concavă a pânzelor de boltă este indicată prin linii orizontale
4. A szentélyboltozat a felújítás során a padlástérben. A konkáv boltmezők hátoldala a bordás boltozat csomópontjának vízszintező taréjával/The choir vault in the attic during the renovation. The back of the concave vault cap with the leveling trough of the vault node/Bolta în timpul lucrărilor dinspre pod. Spatele pânzelor de boltă cu intersecțiile nervurilor, pe care se observă creasta folosită la nivelare
5. A szentélyboltozat a felújítás során a padlástérben. A boltfiókok süvegfelületének szabad kézből falazott szerkezete/The choir vault during the renovation in the attic. The freehand masonry structure of the vault cap surface/Bolta în timpul lucrărilor dinspre pod. Structura zidită din mână liberă a pânzelor de boltă a penetrațiilor
6. Miklóstelke, az evangélikus templom hajóboltozata/Cloașterf, the nave vault of the Lutheran church/Cloașterf, bolta navei bisericii evanghelice /
7. Nagybaromlaka, az evangélikus templom hajóboltozata/Valea Viilor, the nave vault of the Lutheran church/Valea Viilor, bolta navei bisericii evanghelice /
8. Berethalom, az evangélikus templom szentélyboltozata. Forrás: https://ro.wikipedia.org/wiki/Biertan,_Sibiu#/media/Fi%C8%99ier:Tavan_biserica_cetate_din_Biertan.jpg/Biertan, the choir vault of the Lutheran church/Biertan, bolta corului bisericii evanghelice
9. Szászújfalu, az evangélikus templom hajóboltozata (kép/photo/imagine: Karczag Ákos)/Nou, the nave vault of the Lutheran church /Nou, bolta navei bisericii evanghelice

10. Nagysink, az evangélikus templom hajóboltozata. Forrás: https://www.siebenbuerger.de/ortschaften/grossschenk/bilder/Cincu, the nave vault of the Lutheran church/Cincu, bolta navei bisericii evanghelice
11. Nyírbátor, a református templom boltozata/Nyírbátor, the vault of the Calvinist (reformed) church/Nyírbátor, bolta bisericii reformate
12. Az egykori hálóboltozat bordái a 17. századi falazatban/The ribs of the former net vault in the 17th century masonry/Nervurile fostei bolți în rețea, reutilizate într-o zidărie din secolul al XVII-lea
13. Az egykori hálóboltozat bordacsomópontja/Rib intersection of the former net vault/Intersecție de nervură a fostei bolți în rețea
14. Az egykori hálóboltozat bordacsomópontja/Rib intersection of the former net vault/Intersecție de nervură a fostei bolți în rețea
15. Behúzott támpillér a lefaragott boltvállindításokkal. A déli második pillér keletről/Inner buttress with chopped rib starters. The southern second pillar from the east/Contrafort tras în interior (stâlp angajat, al doilea din sud, dinspre est) cu urmele șterse ale pornirii nervurilor
16. Behúzott támpillér a lefaragott boltvállindításokkal. A déli második pillér nyugatról/Inner buttress with chopped rib starters. The southern second pillar from the west/Contrafort tras în interior (stâlp angajat, al doilea din sud, dinspre est) cu urmele șterse ale pornirii nervurilor
17. A déli második pillér helyszíni felmérése, kelet/On-site survey of the southern second inner buttress from the east/Releveul de mână al stâlpului angajat al doilea, latura estică
18. A déli második pillér helyszíni felmérése, nyugat/On-site survey of the southern second inner buttress from the west/Releveul de mână al stâlpului angajat al doilea, latura vestică
19. A boltozat elméleti rekonstrukciója ívszegmens-megkettőzéssel és az eljárás mellőzésével. Hosszmetszet/Theoretical reconstruction of the vault by doubling the arc segment and omitting the procedure. Longitudinal section/Reconstituirea ipotetică a bolții cu dublarea segmentului de arc și cu ignorarea metodei. Secțiune longitudinală
20. A boltozat elméleti rekonstrukciója ívszegmens-megkettőzéssel és az eljárás mellőzésével. Keresztmetszet/Theoretical reconstruction of the vault by doubling the arc segment and omitting the procedure. Cross section/Reconstituirea ipotetică a bolții cu dublarea segmentului de arc și cu ignorarea metodei. Secțiune transversală
21. Garat, az evangélikus templom hajóboltozata (kép/photo/imagine: Mayer Jácint)/Dacia, the nave vault of the Lutheran church/Dacia, bolta navei bisericii evanghelice
22. A kolozsvári Farkas utcai templom belső terének elméleti rekonstrukciója az első hajóboltozattal/Theoretical reconstruction of the interior of the church on Farkas Street in Cluj-Napoca with the first ship's vault/Reconstituirea ipotetică a spațiului interior al navei bisericii de pe strada Kogălniceanu cu prima boltă a navei
23. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem, Rembrandt van Rijn és Jan Gillisz van Vliet portréja/Portrait of György I. Rákóczi, Prince of Transylvania, Rembrandt van Rijn and Jan Gillisz van Vliet/Principele Gheorghe Rákóczi I., portret de Rembrandt van Rijn și Jan Gillisz van Vliet
24. A kolozsvári Farkas utcai református templom tere nyugat felé/The interior view of the reformed church of Farkas street in Cluj-Napoca, to the west/Spațiul bisericii de pe strada Kogălniceanu, spre vest
25. A szeged-alsóvárosi ferences templom különböző magasságon található boltvállindításai/Franciscan church in the lower town of Szeged. Ribs starting at different heights on the inner wall buttress/Biserica franciscană din Szeged-Alsóváros, cu porniri de nervură la cote diferite
26. A dési református templom különböző magasságon található boltvállindításai/Dej, the Calvinist reformed church. Ribs starting at different heights on the inner wall buttress/Biserica reformată din Dej, cu porniri de nervură la cote diferite
27. Toruń (Thorn). A Nagyboldogasszony-templom főhajójának boltozata (Forrás: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Vaults_in_the_Church_of_the_Assumption_of_Our_Lady_in_Toru%C5%84#/media/File:Torun_NMP_sklepienie_nawa_gl.jpg)/Toruń. The vault of the main nave of the Church of the Assumption/Toruń (Thorn). Biserica Maica Domnului, bolta navei bisericii

28. A kolozsvári Farkas utcai református templom második hajóboltozata. Elméleti rekonstrukció, vörössel jelölve a toruńi boltozattal azonos elemek/The second ship vault of the reformed Church on Farkas Street in Cluj-Napoca. Theoretical reconstruction, the elements identical with those of the Toruń vault are marked with red/ A doua boltă a bisericii reformate de pe strada Kogălniceanu. Reconstituire ipotetică, cu roșu sunt marcate elementele identice cu bolta de la Toruń
29. A kolozsvári Farkas utcai református templom szentélyboltozata/The choir vault of the reformed Church on Farkas Street in Cluj-Napoca/Bolta corului bisericii de pe strada Kogălniceanu
30. A második hajóboltozat, elméleti rekonstrukció. Vörössel jelölve a szentélyboltozattal azonos elemek/The second ship's vault, theoretical reconstruction. The elements identical with those of the chorus vault are marked with red/A doua boltă a navei, reconstituire ipotetică. Cu roșu sunt marcate elementele identice cu corul bisericii
31. A második hajóboltozat, elméleti rekonstrukció. Vörössel jelölve a hatágú csillagmotívumhoz csatlakozó, merőleges gerincborda túlfutása és a hozzá kapcsolt borda/The second ship's vault, theoretical reconstruction. The chorus vault has the same elements, which are marked with red/A doua boltă a navei, reconstituire ipotetică. Cu roșu este marcată prelungirea nervurii perpendiculare, conectată la steaua cu șase colțuri, și nervura conectată la ea
32. A második hajóboltozat, elméleti rekonstrukció. Vörössel jelölve a merőleges gerincborda túlfutása és a hozzá kapcsolt falborda/The second ship's vault, theoretical reconstruction. The overrun of the perpendicular ridge rib and the associated wall rib are marked with red/A doua boltă a navei, reconstituire ipotetică. Cu roșu este marcată prelungirea nervurii perpendiculare și nervura de perete conectată la ea
33. A második hajóboltozat, elméleti rekonstrukció. Vörössel jelölve a különböző szerkesztésmódú elemekből felépülő merőleges gerincborda teljes vonala/The nave's second vault, theoretical reconstruction. The complete line of a perpendicular spine made up of elements with different editing modes is marked with red/A doua boltă a navei, reconstituire ipotetică. Cu roșu este marcată nervura perpendiculară, compusă din elemente rezultate din metode diferite de construire
34. A második hajóboltozat, elméleti rekonstrukció. A záradékon kialakuló háromszögű mező, melynek záróeleme két azonos magasságon elhelyezkedő csomópont közötti egyenes boltöv/The nave's second vault, theoretical reconstruction. The triangular field formed on the clause, the closing element of which is a straigth vault between two nodes at the same height/A doua boltă a navei, reconstituire ipotetică. Câmp triunghiular format la închidere, al cărui element de închidere este centură de boltă dreaptă formată între două intersecții aflate la aceeași cotă
35. A gyulafehérvári székesegyház Lázói-kápolnájának boltozata. A FOTO3D-felmérés összevetése az ideális szerkesztésű CAD-modellel. (FOTO3D-felmérés/FOTO3D survey/releveu FOTO3D: Călin Șuteu. Felhasználás a jogtulajdonos Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség engedélyével. Forrás: https://sketchfab.com/3d-models/roman-catholic-cathedral-lazo-chapel-interior-c15ae853c1fe4bd299d9bb9b518e299f)/The vault of the Lázói chapel of the Alba Iulia Cathedral. Comparison of the FOTO3D survey with the ideally edited CAD model/Bolta capelei Lázói de la Alba Iulia. Comparația releveului FOTO3D cu construcția ideală a modelului CAD
36. Gdańsk/Danzig, a Szentháromság ferences kolostor Szent Anna-kápolnája/The Chapel of St. Anne of the Franciscan Monastery of the Holy Trinity in Gdańsk/Capela Sfânta Ana a mănăstirii franciscane Sfânta Treime din Gdańsk
37. Żarnowiec, a ciszterci apátsági templom hajóboltozata (Forrás: https://pl.wikipedia.org/wiki/%C5%BBarnowiec_(wojew%C3%B3dztwo_pomorskie)#/media/Plik:Zarnowc_koscol_2004.jpg)/Żarnowiec, the vault of the Cistercian abbey church/Żarnowiec, bolta navei bisericii cisterciene
38. A második hajóboltozat, elméleti rekonstrukció. Vörössel jelölve a Żarnowiecben álló boltozaton is megtalálható szerkezeti elemek/The second ship's vault, theoretical reconstruction. The structural elements which can also be found on the vault in Żarnowiec are marked with red/A doua boltă a navei, reconstituire ipotetică. Cu roșu sunt marcate elementele care se regăsesc și în bolta de la Żarnowiec

39. A második hajóboltozat, elméleti rekonstrukció. Vörössel jelölve a sorolt rombuszháló-boltozat bordarácsának vonala/The second vault, theoretical reconstruction. The line of ribs of the assorted rhombic net vault is marked with red/A doua boltă a navei, reconstituire ipotetică. Cu roșu este marcată linia grilei de nervuri a bolții de tip rețea de romburi aliniate
40. A dési református templom belső tere/Interior of the reformed church in Dej/Spațiul interior al bisericii reformate de la Dej
41. A kolozsvári Farkas utcai református templom hajója. A keleti végfal a sarokkonzolokra támasztott bordákkal/The nave of the reformed church on Farkas Street in Cluj-Napoca. The east wall with ribs resting on the corner consoles/Nava bisericii reformate din Cluj. Zidul terminal estic cu nervuri sprijinite pe console
42. A kolozsvári Farkas utcai református templom hajója. A nyugati végfal az ablakokat megkerülő boltfiókokkal/The nave of the reformed church on Farkas Street in Cluj-Napoca. The west wall with the ribs bypassing the windows/Nava bisericii reformate din Cluj. Zidul terminal vestic cu penetrații de boltă care ocolesc ferestrele
43. A második hajóboltozat bordaprofilja/Rib profile of the second nave's vault/Profilatura bolții secunde a navei
44. A második hajóboltozat süvegfelülete a padlástérben/The hat surface masonry of the second nave's vault in the attic/Pânză de boltă din pod aparținând bolții secunde a navei
45. A második hajóboltozat süvegfelülete a padlástérben/The hat surface masonry of the second nave's vault in the attic/Pânză de boltă din pod aparținând bolții secunde a navei

Orbán János*

BAROKK HÁZBÓL KÁVÉHÁZ. A MAROSVÁSÁRHELYI BISSINGEN-PALOTA ÁTALAKÍTÁSAIRÓL**

Kulcsszavak: *Marosvásárhely; építészet; historizmus; kávéház; Berzenczey Domokos; Keleti Béla*

Marosvásárhely főterén, a Bartók Béla utca sarkán mutatós épület vonja magára a járókelő figyelmét. Jó arányai, elegáns sarokerkélye, homlokzati díszei megkülönböztetett helyet biztosítanak számára a város századfordulós építészetében. Nem ismeretlen a helytörténet számára: a közemlékezet pontosan megőrizte a 20. század első felében birtokló Bissingen Ottóné nevét,[1] a közelmúlt kutatásai pedig az épület homlokzatának tervét is felszínre hozták a levéltárak mélyéről.[2] A város múltjában tájékozott marosvásárhelyiek azt is jól tudják, hogy a Monarchia korában földszintjén működött a Korzó kávéház. Az már kevésbé ismert, hogy az épületnek jelentős művészettörténeti értékeket felmutató 18. századi előzménye is volt, mely 1900 után, a kávéház létrehozásával szoros összefüggésben álló radikális átalakítások nyomán enyészett végképp el. Alább ezeknek az épület mai arculatát meghatározó, többrendbeli munkálatoknak a levéltári forrásokkal jól dokumentálható történetét szeretnénk bemutatni.

A FÖLDVÁRI-HÁZ

Előtte röviden meg kell ismerkednünk a mai épület barokk előzményével. Ez az emeletes, hattengelyes, középen kocsibehajtóval kialakított, cserépfedelű, manzárdte-

* Orbán János (1981), PhD, művészettörténész, tudományos kutató, Maros Megyei Múzeum, orbanjanos@yahoo.com.

** A tanulmány megírása idején a szerző *Székely Előfutár* ösztöndíjban részesült, melyért ezúton fejezi ki köszönetét.

1 Keresztes Gyula: *Marosvásárhely régi épületei*. Difprescar, Marosvásárhely, 1998. 83; Fodor Sándor (S.)–Balás Árpád: *Marosvásárhelyi útikalauz.* Impress, Marosvásárhely, 1998. 24.

2 Ioan Eugen Man: *Târgu-Mureş, istorie urbană*, II. *Din anul 1850 până la primul război mondial.* Nico, Târgu-Mureş, 2009. 120, 125. Fig. 74.

tős ház Mikolai Tóth István 1827-ben rézbe metszett városképén tisztán azonosítható. Forrásaink szerint építtetője gróf Földvári Ferenc volt, és a Királyi Tábla beköltözését követően kibontakozó barokk kori helyi építészeti fellendülés jelentékeny emlékének számított.[3] Építéstörténete kivételesen jól dokumentált, de itt csupán rövid összegzésére szorítkozunk. Földvári Ferenc (1700–1770) a szükséges telekrészek megszerzését követően, 1764. december 29-én kötött szerződést Paul Schmidt kőművespallérral az építkezésre, aki vállalta, hogy két év alatt a házat kulcsrakészen átadja a megrendelőnek.[4] A pallér a szerződésbe foglalt összeget 1764. december 29. és 1766. november 27. között az utolsó forintig felvette[5] – a munkát tehát két év alatt becsülettel elvégezhette. A homlokzatra a megrendelő családi címere került, ezt Kolozsváron egy *Anton* nevű mester faragta 30 magyar forintért[6] – minden bizonnyal a keresett kolozsvári szobrászról, a marosvásárhelyi Toldalagi-palotán ez idő tájt szorgoskodó Anton Schuchbauerről van itt szó.[7] A mennyezeteket stukkóművek díszítették, 1766-ban ugyanis előírták, hogy a pallér „a hátulsó két házaknak stukatúráit mindenekben a többihez hasonló módon megvirágozza".[8] A lépcsőház díszítőfestését 1768-ban Paul Seblauer képíró készítette el: oldalfalaira „minél díszesebben lehető virágok" között „illendő vadaknak, madaraknak és egyéb kigondolható rendes mulatságoknak", mennyezetére „a Magyarok Mausoleumában expressált, s legelöl effigialt 15 hercegeknek és királyoknak" megfestését vállalta.[9] A mintakép, az 1664-ben Nürnbergben kiadott *Mausoleum* magyar vezéreket és királyokat ábrázoló, a korban népszerű metszetsorozata[10] ikonográfiailag is különleges emlékké avatja a régi házat – méltán sajnálhatjuk, hogy az alább tárgyalt 20. század eleji átalakítások miatt nyoma sem maradt a barokk kor emlékeinek.

3 Orbán János: *Táblabírák, főnemesek, pallérok és házak. Városkép és társadalom változásai Marosvásárhelyen a Királyi Tábla beköltözését követően = Könyvek által a világ… Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére.* Szerk. Bányai Réka–Sebestyén Spielmann Mihály. Teleki Téka Alapítvány, Marosvásárhely, 2009. 245–280.

4 Paul Schmidt szerződése. Nagyida, 1764. december 29. MNL OL, P 676 - A Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Földvári cs. levéltára (a továbbiakban MNL OL, P 676), 14. cs. 1764, 239.

5 MNL OL, P 676, 14–15. cs. 1764–1766, passim.

6 Marosvásárhelyi házra különösen expendált necessariumok listája. MNL OL, P 676, 14 cs. 1765, 371.

7 Biró József: *A gernyeszegi Teleki-kastély*. Sárkány nyomda, Bp., 1938. 38.

8 Hátralévő munkák jegyzéke, 1766. november 27. MNL OL, P 676, 14. cs. 1765, 370.

9 Biás István: *Erdélyi művészettörténeti adatok*. Művészet X(1911). 8. sz. 370–374.

10 *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum Regni Apostolici Regum et primorum militantis Ungariae ducum…* Norimbergae, 1664.

VÁZLATOS BIRTOKTÖRTÉNET A 19. SZÁZADBAN

Az építtető 1770-ben elhunyt, végrendeletében a házat gondozásra szoruló „boldogtalan" fiára, Istvánra, és annak feleségére, hidvégi gróf Nemes Juditra hagyta.[11] Róluk a ház gyermekükre, ifj. Földvári Ferencre szállt, akinek gyanús körülmények között esett hirtelen halálával 1786-ban a fiúág kihalt. Özvegyét, Bethlen Máriát 1793-ban sikerrel perelte a nagyapjuk végakarata értelmében leányágon szétosztandó javakért az elhunyt testvére, Földvári Druzsiána, a jövendőbeli marosszéki főkirálybíró, Teleki Mihály felesége.[12] A ház ezen az úton került Teleki családjának tulajdonába, és ott is maradt a 19. század első három évtizedében. Az 1830-as évek közepén az épületnek és a hozzá tartozó kiterjedt teleknek már új tulajdonosa volt Barcsay János személyében, egy 1835-ös becsülevél az ingatlant 43 197 rajnai forint 40 krajcárra értékelte[13] – bizonyára Teleki Mihály unokája, Miklós adhatta el neki a korábbi években.[14] Az 1850-es népszámlálás a 289. szám alatti házat már gróf Lázár Eszter tulajdonaként rögzítette,[15] valószínűleg férje, a szabadságharc eseményeit követően Magyarországra menekült Lázár József kényszerű távolléte miatt.[16] Az épületben öt albérlőt vettek számba: báró Johann Stutterheim császári-királyi ezredest (előzőleg a szabadságharc erdélyi hadszíntereinek fontos szereplőjét)[17] Friderika feleségével és Alfréd fiával; Richtzeit Zsigmond izraelita kereskedőt és feleségét; Göde Istvánt és nejét; Vitális Karolina divatárust és nem utolsósorban Kántor Anna színésznőt, aki nem más, mint a reformkori magyar színjátszás kiválósága, *Kántorné* Engelhardt Anna (1791–1854),[18] aki, mint köztudott, élete utolsó éveit Marosvásárhelyen töltötte, és itt is hunyt el.[19] Az 1857-es népszámlálás már az időközben hazatért Lázár Józsefet említi tulajdonosként, ekkor már katonai kórházként használták az épületet, mely 32 be-

11 Földvári Ferenc végrendelete. Marosvásárhely, 1766. november 28. MNL OL, P 676, 15. cs. 1767, 81–95.

12 Facti species… MNL OL, P 676, 16. cs. 1771, 19–21.

13 Becsülevél. Marosvásárhely, 1835. február 26. A Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Hivatala, Lázár család medgyesfalvi levéltára, 584. cs. 44.

14 Teleki Miklós és Barcsay János a marosvásárhelyi kórház curatoratusához. 1835. április 12. Uo. 39.

15 Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala (a továbbiakban RNLtMaros), Marosvásárhely város levéltára (a továbbiakban Mvhlt), Összeírások és népszámlálási iratok. Az 1850-es népszámlálás iratai, 40. cs. Nro. 289. 145–149.

16 Lázár Miklós: *A gróf Lázár család.* Kvár, 1858. 241–245.

17 Csikány Tamás: *A háromszéki kisháború 1848 őszén.* Hadtörténelmi Közlemények CXX(2007). 3. sz. 837–875.

18 Megjegyzendő, hogy a népszámlálási íven 1802-es születésűnek vallja magát.

19 Fodor István: *Kántorné, az első legnagyobb magyar tragika végállomása Marosvásárhelyen.* Marosmenti Élet kiadása, Marosvásárhely, 1939 (Krónikás Füzetek. Fodor István monográfiai gyűjteménye, IV. sorozat, 1).

tegnek adott otthont.[20] 1869-ben a funkció változatlan, birtokosa pedig József fiának, Lázár Mórnak (1817–1865) az özvegye, Barcsay Polixéna (mh. 1906),[21] a házat az 1830-as években megszerző Barcsay János leánya.[22] Házasságukra 1841. február 1-jén került sor, a ház minden jel szerint ezen az úton került a közeli Medgyesfalván birtokos Lázár grófok tulajdonába.[23]

LÁZÁR JENŐ (1845–1900)

A 19. század utolsó évtizedeiben a korabeli erdélyi főúri társadalom különös figurája, Mór fia, Lázár Jenő országgyűlési képviselő volt az épület gazdája. 1845-ben született,[24] 1869-ben házasodott, felesége, Bors Rudolphine (1845–1894), báró Bors Frigyes tamáshidai birtokos leánya. Margit leányuk 1891-ben ment férjhez a lovrini birtokos báró Lipthay Frigyeshez.[25] Lázár Jenőt a kortársak műgyűjtőként, a háziipar pártfogójaként, szenvedélyes vadászként ismerték, nekrológjai ihletett művészként méltatták, kiemelve a porcelánfestészet, műbútor-asztalosság terén mutatott tehetségét. Országos politikai pályafutásáról alig ejtettek szót, igaz, ez rövidre sikeredett: 1887-ben nyert országgyűlési mandátumot a gernyeszegi választókerületben, mérsékelt ellenzéki programmal, ám vitatott körülmények között.[26] 1892-ben a nemzeti párt jelöltjeként már alulmaradt Temes vármegye rittbergi kerületében,[27] s későbbi

20 RNLtMaros, Mvhlt, Összeírások és népszámlálási iratok. Az 1857-es népszámlálás iratai, 68. cs. Nro. 289. 154.

21 Székely Lapok XXXVI. 101. sz. (1906. május 3.) 2.

22 Az ingatlan ekkor 19 szobát, 5 konyhát, 5 kamrát, 2 pincét, 2 raktárt, 1 fészert foglalt magában. RNLtMaros, Mvhlt, Összeírások és népszámlálási iratok. Az 1869-es népszámlálás iratai, 77. cs. Nro. 289, 585–586.

23 Lázár: *i. m.* 248.

24 Uo. 250.

25 Közérdek III. 33. sz. (1891. augusztus 16.) 2.

26 Állítólag csak azért, mert ellenfele, a népszerűbb Berzenczey István késve érkezett a választás helyszínére. Budapesti Hírlap VII. 177. sz. (1887. június 28.) 3; Pesti Hírlap IX. 291. sz. (1887. október 23.) 2; Várady Aurél: *Aki az óra késése miatt esett el a képviselői mandátumtól. Emlékezés Berzenczey Tar Istvánról, a vad zseniről.* Keleti Újság XIII. 203. sz. (1930. szeptember 15.) 5.

27 Budapesti Hírlap XII. 29. sz. (1892. január 29.) 6. Ennek kapcsán a *Pesti Napló*ban közzétett sértő cikk miatt párbajba keveredett Deschán Achill alispánnal, majd Hollósy Gyula főszolgabíróval, 1893-ban mindhármukat rövid fogházra ítélték. Az ügyet az országos sajtó a szokott élvezettel követte. Pesti Hírlap XV. 298. sz. (1893. október 28.) 12. Lázár egyébként is folyton párbajozott, 1889-ben Károlyi László gróffal, 1892-ben egykori kerületi riválisával, a szintén notórius párbajhős Berzenczey Istvánnal. Pesti Hírlap XI. 340. sz. (1889. december 10.) 4; Pesti Hírlap XIV. 355. sz. (1892. december 24.) 7. Vö. Kelemen

mandátumszerzési próbálkozásai is sikertelenek maradtak.[28] Ezután talán másfelé tájékozódva kereshette a politikai érvényesülés lehetőségeit, halála előtt, 1899 nyarán ugyanis belépett a szabadelvű klubba.[29]

Iparművészeti kincsei és iparosmunkái állandó szereplői voltak a korabeli kiállításoknak: 1883-ban régi díszkabátot küldött a kolozsvári női háziipari kiállításra,[30] 1898-ban fára készített saját festményt a Maros-Torda vármegyei kiállításra,[31] 1899-ben bútorokat a párizsi világkiállítás erdélyi történelmi részlegére.[32] Műiparosként egyik legjelentősebb bemutatkozása az 1885-ös budapesti országos kiállítás volt. Már 1883-ban medgyesfalvi műhelyében dolgozott az általa felfedezett Köllő Miklós (1861–1900), a neves szobrász, akivel együtt készültek az eseményre: Köllő egy szobát, a gróf egy konyhát bútorozott volna be, az enteriőrök textíliáit szintén Medgyesfalván szőtték.[33] Végül egy, Köllő tervei alapján készült úriszobát mutattak be, nagy sikerrel.[34] A faragványokat a szobrász, az asztalosmunkát Bucsy Benjámin és

Lajos: *Születtem Marosvásárhelyt. Önéletrajzi feljegyzések.* S. a. r. Gaál György. KOMP-PRESS–Korunk Baráti Társaság, Kvár, 1993. 126–129.

28 Az 1893-as pótválasztáson újra a Nemzeti Párt jelöltje lett Bács vármegye hódoltsági kerületében, ám Apponyi Albert támogatása ellenére ismét veszített – a hírlapok élcelődtek is a mandátum nélkül maradt, az országgyűlés karzatára kényszerült exképviselőn –, és bár ellenfele mandátumát utólag megsemmisítették, 1894-ben már nem indult újra a kerületben. 1896-ban az ellenzék a lovrini kerületben indította, kevés eséllyel – veszített is Rónay Jánossal szemben. Pesti Napló XLIV. 84. sz. (1893. március 20.) 1; 91. sz. (1893. március 28.) 1; Budapesti Hírlap XIII. 118. sz. (1893. április 30.) 4; Pesti Napló XLV. 15. sz. (1894. január 15.) 1; XLVII. 293. sz. (1896. október 24.) 3, XLVII. 298. sz. (1896. október 29.) 10.

29 Pesti Napló L. 177. sz. (1899. június 28.) 2.

30 Vasárnapi Ujság XXX. 10. sz. (1883. március 11.) 160–161.

31 Közérdek X. 42. sz. (1898. október 16.) 3.

32 Pesti Napló L. 206. sz. (1899. július 27.) 13.

33 Budapesti Hírlap III. 348. sz. (1883. december 19.) 5.

34 „A harmadik megrendelt úri szoba gróf Lázár Jenő tulajdona, ki ezt az általa kiképeztetett Köllő fiatal szobrász tervezete után erdélyi (székely) iparosok által – a faragászati munkáknak tervező általi előállítása mellett – hazai tölgyfából készítette. A dombor és figurális faragások, az ornamentica tetszetős alakban nyilvánulnak, habár a könyvszekrény rajzával mindenben egyet nem érthetünk, mert olyan nagy testet, mint ezen szekrény, két kis kölyök oroszlány nem tarthat, s ez az, mi e sikerült alakzatú szekrénynél méltán kifogásolható. E két oroszlány elhagyásával a szekrény compositiója és kivitele ily genrében a legszebbek közé volna sorolható. A pamlag összeállítása, a vele kapcsolatos étagerral, és ennek talapzatul szolgáló szekrénykével, mely egyik felől kihúzható mosdót is képez, genialitásra vall. Különben, a mint a többszörösen hallott nyilatkozatokból ítélni lehet, a fülke a nagyközönség kiváló tetszését vívta ki. A szemlélőkre kellemes benyomást tesz, s nem kételkedünk, hogy állandó helyén, ha majd kellő világítást nyerhet, iparpártoló és kiválóan műértő gazdájának kedves otthonját képezendi Medgyesfalván." Magyar Ipar VI. 11. sz. (1885. június 15.) 158. Vö. Katholikus Hetilap XLI. 27. sz. (1885. július 2.) 231.

Hauke Frigyes készítette – munkájukat közreműködői éremmel ismerték el,[35] Lázár pedig díszoklevelet vehetett át „jó munka-, jó ízlés- és közhasznú tevékenységért".[36] Az országos kiállításra a Székely Művelődési és Közgazdasági Egylet által rendelt székely pavilon („székely ház") Lázár terve szerint és felügyeletével készült Medgyesfalván.[37] Ez 1885 első hónapjaiban épült,[38] márciusban pedig elemeire bontva úton volt a főváros felé, ahová a 15 000 forint értékű háziipari cikkek már megérkeztek.[39] A kiállító- és elárusítóhelyiséget magában foglaló hagyományos házat[40] a fővárosi sajtó többször méltatta, a *Vasárnapi Újság* illusztrációkat közölt róla.[41] Az 1600 forintba került épületet a kiállítás lejártával Máthé Domokos fogorvos vásárolta meg 650 forintért, svábhegyi nyaralója mellett tervezte felállítani.[42]

Lázár szenvedélyes gyűjtő volt: régi bútorokat, szőnyegeket, ötvöstárgyakat, tajtékpipákat, de főleg kerámiát gyűjtött.[43] „A felekezet magyar főpapja azonban alighanem gr. Lázár Jenő, kiről úgy emlékeznek a cserepesek, mint a tatárjárásról. A ki olyan vidéken akar szerezni, a melyen a gróf már áthaladt, az nem talál semmit!" – írta róla Herman Ottó a népi kerámia rajongóinak „felekezetére" célozva.[44] 1884-ben, amikor a fővárosban felmerült a székelyföldi agyagipari iskolák létrehozásának szükségessége, Lázár ajánlkozott, hogy Medgyesfalván saját költségén fel fog egyet sze-

35 Budapesti Közlöny XIX. 236. sz. (1885. október 16.) 3.

36 Budapesti Közlöny XIX. 235. sz. (1885. október 15.) 3; Vö. *Az 1885. évi Budapesti Országos Általános Kiállítás. A jury-tanács határozatai alapján kitüntetett valamint a versenyen kivül álló kiállitók és a kitüntetett közreműködők jegyzéke*. Bp., 1885.

37 A vállalkozási részért Gáspár Gyula marosvásárhelyi kereskedő felelt volna. Vasárnapi Újság XXXI. 42. sz. (1884. október 19.) 677; Fővárosi Lapok XXI. 285. sz. (1884. december 4.) 1837.

38 Lázár még egy fiatal székely házaspárt is szerződtetett bele. Budapesti Hírlap V. 36. sz. (1885. február 6.) 6.

39 Budapesti Hírlap V. 77. sz. (1885. március 19.) 6. A tárgyak részletes felsorolása: Marosvidék XV. 13. sz. (1885. március 19.) 1–2.

40 „Az épület egy rendes székely lakóház, melynek elől és oldalt tornáca, közepén pitvara, két szobája s egy kamrája van. Egyik szobája tisztán kiállítási helyiség lesz, ősi székely háztartáshoz való tárgyakkal felszerelve, egy székely házaspár vezetése alatt. A másik szobában székelyföldi házi-ipar cikkeket: szőtt, fonott, agyag, fafaragási sat. tárgyakat fognak elárusítani." Fővárosi Lapok XXII. 85. sz. (1885. április 12.) 551.

41 Vasárnapi Újság XXXII. 24. sz. (1885. június 14.) 388.

42 Fővárosi Lapok XXII. 282. sz. (1885. november 18.) 1879.

43 Máriaffi Dávid: *Gróf Lázár Jenő (1845–1900)*. Vasárnapi Újság XLVIII. 2. sz. (1901. január 13.) 25.

44 Hermann Ottó: *Magyar bokály, magyar tál*. Vasárnapi Újság XXXIV. 19. sz. (1887. május 8.) 311.

relni.[45] 1888-ban a budapesti Iparművészeti Múzeumnak adta el mintegy húsz éven át gyűjtött, 413 darabból álló kiváló majolika-gyűjteményét 5000 forintért.[46]

Utolsó éveiben kiemelt figyelmet szentelt a medgyesfalvi birtokán létrehozott asztalosműhely fejlesztésének. Méltatói szerint ekkor már Charles Robert Ashbee (1863–1942) művészetével rokon szellemben, tehát az Arts and Crafts elképzelései felé fordulva alkotott.[47] A Székely Iparmúzeumban rendezett 1899-es karácsonyi vásáron *„szecessziós"* remekműveket mutatott be.[48] 1900-ban, néhány héttel halála előtt, a székelyföldi iparkiállításon 23 pompás bútort[49] tárt a közönség és nem utolsósorban a városba érkező kereskedelemügyi miniszter, Hegedüs Sándor elé, aki medgyesfalvi műhelyét is meglátogatta[50] – érthető, hogy a minisztérium hamarosan 3000 korona értékben támogatta gépvásárlásait.[51] Halála után üzlettársa, alsócsernátoni Domokos Jenő vette át a létesítményt,[52] aki aztán két év leforgása alatt sikeresen csődbe is vitte azt.[53] Lázár Jenő 1900. december 10-én hunyt el, hosszas betegeskedés után. Haláláról nemcsak a helyi,[54] hanem az országos lapok is megemlékeztek,[55] esetenként hamisítatlan népmesei elemekkel tarkított, terjedelmes nekrológokkal búcsúztatva a híres medvevadászt, a nagy erejű, különc főurat.[56]

45 Budapesti Hírlap IV. 256. sz. (1884. szeptember 16.) 6.

46 Pesti Hírlap X. 256. sz. (1888. szeptember 16.) 5; *Részletes jelentés az 1888. évre, az állami háztartás, az állami vagyon kezelése körül szerzett számviteli tapasztalatokról…* Az országgyűlés elé terjeszti Gajzágó Salamon. Bp., 1889. 75. Ritka perzsaszőnyeget is adományozott az intézménynek. Fővárosi Lapok XXV. 82. sz. (1888. március 22.) 599.

47 Máriaffi: *i. m.* 25.

48 Székely Lapok XXIX. 103. sz. (1899. december 24.) 5; XXX. 3. sz. (1900. január 4.) 4.

49 „Gróf Lázár Jenőnek külön lapot kellene szentelni, ott sem lehetne eléggé dicsérni mesés fantáziáját, finom ízlését. 23 bútordarabot állított ki s mindannyiban egészen új szerkesztést és új motívumokat mutatott be. Köztük nagyszabású alkotások vannak, a melyek meglepnek merész kompozíciójukkal. Értéküket pénzben megbecsülni sem lehet. Annyi bizonyos, hogy idők múltával az utókornak még becsesebbekké, még értékesebbekké válnak. A részletekben sem tudjuk, mit bámuljunk; a színes fáknak harmonikus összeállítását, a díszítő faragásokat, vagy a befoglalt festményeket. Mind pazarul ékeskednek ezek az építményes könyvszekrényeken, az íróasztalokon, a kis szalon asztalkákon" – lelkendezett a helyi sajtó. Székely Lapok XXX. 102. sz. (1900. július 7.) 2.

50 Székely Lapok XXX. 100. sz. (1900. július 3.) 1–3.

51 Magyar Ipar XXI. 44. sz. (1900. november 4.) 1334.

52 Magyar Ipar XXII. 17. sz. (1901. április 28.) 494.

53 Egyetértés II. 239. sz. (1902. október 14.) 2.

54 Nekrológját lásd Egyetértés I. 211. sz. (1900. december 12.) 2; temetéséről: 212. (1900. december 13.) 2; fényképes gyászjelentése: Vasárnap I. 5. sz. (1900. december 16.) 1.

55 Vasárnapi Ujság XLVII. 50. sz. (1900. december 16.) 837; Máriaffi: *i. m.* 25.

56 Pesti Napló LI. 348. sz. (1900. december 18.) 12.

MIÉRT BISSINGEN-PALOTA?

Lázár Jenő leánya, Eleonóra (1871, Medgyesfalva – 1952, Marosvásárhely) 1895-ben kötött házasságot a gróf Bissingen-Nippenburg család sarjával, Ottóval (1860–1900).[57] A tiroli eredetű családnak a Bánságban is voltak birtokai, ugyanis Ferdinand Ernst Bissingen-Nippenburg gróf (1749–1831), Tirol és Voralberg kormányzója 1819-ben királyi adományként megszerezte a krassó-szörényi Jám (Iam, RO) és Mercsény (Mercina, RO) birtokait, majd az 1827. évi magyar országgyűlés honfiúsította is.[58] Ottó is Jámon született, majd 1878-ban katonai pályára lépett: 1880-ban nagyszebeni huszár hadnagyként említik,[59] 1885-ben főhadnaggyá, hamarosan másodosztályú, 1895-ben pedig első osztályú kapitánnyá léptették elő. 1899-ben a Jász és Kun 13. számú huszárezred századparancsnokaként került Ceglédre,[60] ahol a jó modorú tiszt katonái és a helyi polgárság körében egyaránt nagy népszerűségnek örvendett, Nóra néven közismert fiatal feleségével egyetemben.[61]

Boldog házasságukat azonban tragikus fordulat törte szét: 1900-ban a férj Cegléden heves szóváltásba keveredett tiszttársával és barátjával, Békássy Ernő főhadnagygyal (melynek okául egyes források évtizedek múlva természetesen felesége miatti féltékenységét adták).[62] Az összeszólalkozás vége pisztolypárbaj lett, mely 1900. április 21-én, szombaton délben zajlott le Kecskeméten, a Rudolf-laktanya lovaglóiskolájában. A feltételek egyes értesülések szerint enyhék, mások szerint nagyon is szigorúak voltak: a felek háromszori lövésváltással, 25 lépésről, 5-5 lépés avansszal kívánták rendezni a nézeteltérést. Mindenesetre a párbaj nem nyúlt hosszúra: az először lövő Békássy azonnal nyakon találta ellenfelét, akinek a golyó átszakította légcsövét és főütőerét, így szinte azonnal szörnyethalt – felesége érkeztekor már nem élt.[63] Április 23-án többezres tömeg kísérte utolsó útjára a kecskeméti Szentháromságtemetőbe.[64] A szerencsétlen tragédia lázban tartotta a helyi és az országos sajtót, a

57 OSzK, Gyászjelentések gyűjteménye.
58 Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal.* II. Kiad.ja Friebeisz István, Pest, 1858. 113–114.
59 Hölgyek Lapja IV. 26. sz. (1880. június 27.) 2.
60 *A halálos pisztolypárbaj.* Budapesti Hírlap XX. 111. sz. (1900. április 23.) 3. Katonai elismeréseit gyászjelentése sorolja fel, mely szerint „a katonai érdem-éremnek vörös szalaggal, a jubileumi emlékéremnek és a spanyol királyi III. Károly lovagrend keresztjének tulajdonosa" volt. Pesti Hírlap XXII. 112. sz. (1900. április 24.) 9.
61 *A kecskeméti halálos párbaj.* Budapesti Napló V. 111. sz. (1900. április 23.) 3; 112. sz. (1900. április 24.) 7.
62 *Magyar párbaj. A párbaj története. Magyar párbajok. Párbajkódex.* Osiris, Bp., 2002. 371–372.
63 Pesti Hírlap XXII. 111. sz. (1900. április 23.) 5; Magyar Nemzet XIX. 112. sz. (1900. április 24.) 9.
64 A család később szállíttatta volna a jámi birtokra. Pesti Hírlap XXII. 112. sz. (1900. április 24.) 9.

részvét nyilván főként a fiatal özvegy felé irányult, aki férjével hat évig „páratlan, szinte mesébe illő boldog házaséletet élt", három leánygyermeknek, Nórának, Margitnak és Erzsébetnek adva életet.[65]

Ez a drámai fordulat játszhatott szerepet abban, hogy a mindössze 29 éves özvegy hamarosan hazatért szülei erdélyi birtokaira, annál is inkább, mert néhány hónap múlva újabb tragédiát kellett átélnie: 1900. december 10-én, hosszú betegeskedés után 55 éves édesapja is elhunyt Medgyesfalván.[66] A fiatal özvegy sosem házasodott újra, több mint fél évszázadon át, haláláig férje nevét viselte. Ezzel magyarázható, hogy az itt tárgyalt ház, melynek átalakításához hamarosan hozzálátott, Bissingen-palotaként vonult be a marosvásárhelyi köztudatba, annak ellenére, hogy az időnap előtt megboldogult Bissingen Ottónak sok köze már nem lehetett hozzá – nyilvánvalóan Lázár-örökség volt, amint azt az erkélyablak szemöldökében ágaskodó címerállat, a koronából kiemelkedő, nyíllal átlőtt dámvad mai napig jelzi.

AZ 1902-ES NAGY METAMORFÓZIS

A környezetéből egykor messze kimagasló ház az új évszázad hajnalán egyre szerényebbé zsugorodott a főtér egyre-másra emelkedő, többszintes épületei között. A századforduló éveiben ugyanis a város arculatát látványos építészeti fellendülés formálta: a főtér szerény, vidékies házai egyre-másra adták át helyüket az impozáns historizáló, majd szecessziós palotáknak, s ebben a szellemben alakult át számos, a barokk időkben keletkezett emeletes épület is. Gáspár Gyula kereskedő 1770 táján épült házát 1897-ben bővítette a neobarokk jegyében (Rózsák tere 52.),[67] épületünk közvetlen szomszédságában Mestitz Mihály 1899-ben öltöztette neoreneszánsz köntösbe az egykor a Henterek által emelt barokk lakóházat (Rózsák tere 19.). Ez lett a sorsa Földvári Ferenc szinte másfél évszázada álló épületének is.

1902. április 26-án a kivitelező, Soós Pál építőmester fordult özvegy Bissingen Ottóné Lázár Nóra nevében a városi tanácshoz építési engedélyért. A kiszálló építési szakbizottság 1902. május 2-án véleményezte a nagyszabású átalakítási tervet, Soós Pál személyes jelenlétében. A felvett jegyzőkönyv részletesen összegezte a tervbe vett beavatkozásokat; ezt annál is inkább érdemes teljes terjedelmében idéznünk, mivel alaprajz sajnos nem maradt fenn iratok között:

65 *A halálos pisztolypárbaj.* Budapesti Hírlap XX. 111. sz. (1900. április 23.) 3.
66 Egyenlőség I. 211. sz. (1900. december 12.) 2; 212. sz. (1900. december 13.) 2.
67 Orbán János: *A barokktól a neobarokkig. A marosvásárhelyi Rózsák tere 52. szám alatti ház történetéből.* Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából XIV(2019). 153–156.

> „A jelenlegi lakóház utczai és egy udvari falát teljesen lebontatván, helyettök új falakat építeni a mellékelt homlokzati rajz szerint. Az épület dereka táján egy egész épületrészt lebontván, ide egyemeletes lépcsőház, kapualj és felette egy szoba épül. Az udvar hátsó részén egy új emeletes lépcsőház és egy emeletes épületrész alul egy szobával, fölül egy szobával. A rajzon feltüntetett helyeken emeletes árnyékszékek és mosókonyha, istálló és kocsiszínből álló épület, téglából, bádoggal fedve. Végre a tervben feltüntetett egyéb átalakítások".[68]

A bizottság főként az istállóval kapcsolatban támasztott feltételeket, előírta a mosókonyha kéményének magasságát, ugyanakkor javasolta a homlokzat magasságának lehetőség szerinti emelését. A városi tanács május 13-án végül ezekkel a feltételekkel engedélyezte az építkezést:

> „Az építési bizottság az engedélyt a következő feltételek mellett véleményezi megadhatónak: 1. Az istálló a telek délnyugati sarkára helyezendő, a szomszéd felől 45 cm-res fallal építendő az egész épület, az istálló alapfala, valamint a f[öld]szinti fal 1 m magasságig p[ortland] czementhabarcsba rakandó. 2. Az istálló falazott, befedett és p[ortland] cementtel simított pöczegödörrel látandó el. 3. A mosókonyha kéménye a szomszédos épület gerinczén túl legkevesebb 80 centiméterrel emelendő. 4. Amennyiben a szerkezet ezt megengedi, a földszint és I. emelet közötti homlokzat legalább 60 cm-terrel felemelendő".[69]

Az engedélyezési dokumentáció tartalmazza az új főhomlokzat tervének figyelemre méltó pontossággal kidolgozott pauszmásolatát is – ez alapján nyilvánvaló, hogy a mai homlokzat az 1902-es munkálatok eredménye.[70] A régi homlokzat hattengelyes szerkezete megmaradt, de barokk kocsibehajtót felszámolták, a földszinten három széles kirakatnyílást létesítve. Ezek fölött az emeleti ablakpárokat közelebb vonták egymáshoz, az épület sarkán pedig hagymasisakkal fedett, zárt sarokerkélyt alakítottak ki, teljesen átfogalmazva a homlokzati dekorációt is. A fent idézett jegyzőkönyv szerint mindezt drasztikus beavatkozások segítségével érték el, a teljes utcai

68 Jegyzőkönyv. 1902. május 2. Román Országos Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (a továbbiakban *Tanácsi iratok*), 2897/1902.

69 Uo.

70 A tervet közli (megalapozatlan stílustörténeti és építéstörténeti megállapításokkal) Man: *i. m.* 120, 125. Fig. 74.

homlokzat elbontásával és helyettesítésével. Emellett egy teljes épületszakaszt elbontva kapualjat, mellette lépcsőházat terveztek létesíteni az oldalszárnyban, hátrább új lépcsőház készült, mellette szintenként egy-egy szobát tartalmazó szakasszal. Az árnyékszékek, mosókonyha pontos helye nem egyértelmű a szöveg alapján, az istállót és kocsiszínt a bizottság áthelyeztette a telek északnyugati sarkába.

A munkálatok azonnal elkezdődtek, 1902. május 16-án már munkabalesetről számol be a helyi sajtó: a kiterjedt bontásoknak köszönhetően egy teljes emeleti fal leomlott, maga alá temetve egy munkást, akinek életét azonban megmentette egy boltív. A bontás a falak kitámasztása után nagy erőkkel folytatódott tovább.[71] Ám amint hamarosan kiderült, a balesetnek mégiscsak lett halottja: az építőtelep munkásai közé nem tartozó Gasicza Péter bádogos testét másnap találták meg a pincében a romok alatt. Halálát fulladás okozta.[72] A szerencsétlenül járt bádogost a feltételezések szerint bizonyára kincskeresés közben temette maga alá a fal. Ugyanis a tragédiával egy időben szenzációról is beszámoltak az újságok: a bontáson dolgozó marosszentkirályi munkások – Berki János és Grekuj Gábor – 47 darab „1552 évbeli aranypénzt" találtak, a kincslelet Kuszka Ferenc építési felügyelő kezére került,[73] majd a rendőrség Budapestre küldte a Nemzeti Múzeumnak.[74] A Múzeum régészeti osztálya 15 darabot megvásárolt 200 koronáért, 32 darabot pedig visszaküldött: a pénz és a maradék aranyak fele-fele részben oszlottak a tulajdonos és a kincset találó munkások között.[75] Az esemény építéstörténeti szempontból is tanulságos: arra utalhat, hogy a Földvári-háznak akár a 16. századra visszanyúló előzményei lehettek. Kuszka Ferenc személyében ugyanakkor az építőtelep fontos szereplőjével, Soós Pál művezetőjével ismerkedhetünk meg, aki 1896-ban rendkívüli tanulóként szerepelt a Fa- és Fémipari Szakiskola építészeti osztályában;[76] Soós halálát (1910) követően pedig önálló vállalkozóként igyekezett méltó utóda lenni nagynevű mesterének.[77] Saját iparengedélyét

71 Egyetértés II. 112. sz. (1902. május 16.) 2. A Székely Lapok tudomása szerint három munkás szenvedett könnyebb sérüléseket. Székely Lapok XXXII. 53. sz. (1902. május 16.) 3.

72 Székely Lapok XXXII. 54. sz. (1902. május 17.) 2.

73 Egyetértés II. 113. sz. (1902. május 17.) 2.

74 Székely Lapok XXXII. 54. sz. (1902. május 17.) 2; 55. sz. (1902. május 18.) 3.

75 Egyetértés II. 129. sz. (1902. június 3.) 2; Székely Lapok XXXII. 66. sz. (1902. június 3.) 2. A kincslelet ma is a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében található.

76 *Értesítő a marosvásárhelyi Állami Fa- és Fémipari Szakiskola és a vele kapcsolatos építő- és agyagipari tanfolyamok 1895–96. tanévi működéséről.* Összeáll. Fekete Jakab. Nyomtatta Adi Árpád, Marosvásárhely, 1896. 78.

77 Szolgáltatásait a helyi sajtóban is ajánlotta a közönségnek. Székely Lapok XL. 74. sz. (1910. május 15.) 5.

1910. január 28-án váltotta ki,[78] ezt követően számos helyi építkezésnél látjuk viszont, pályája átnyúlik a két világháború közötti időszakba.[79]

Minden jel szerint a munkálatok 1902 őszére véget is érhettek. Erre következtethetünk legalábbis abból, hogy 1902 októberében két törekvő szabólegény, Nagy Vince és Vermes Ignác nyitott boltot „a gróf Lázár-féle új épületben (sétatérrel szemben)". 1902 végén itt működött a játékárutól a pipereáruig mindent forgalmazó Reményi-bazár is: decemberben már betörők látogatták meg „a gróf Lázár-féle új palotában" működő üzletet.[80] A megfogalmazás mindkét esetben egyértelművé teszi, hogy a palotáról és nem a mellette lévő közben, azzal egyidőben épült bazársorról van szó.[81] 1902 decemberében arról értesülünk, hogy a pénzügy-igazgatósági, valamint a vármegyei számvevőség is az épületbe költözne.[82] A bérházfunkció hangsúlyosságát jelzi, hogy az újabb átalakításokat követően, 1906-ban garzonlakásokat és irodahelyiségeket adtak bérbe a palotában, minden bizonnyal az oldalszárnyban.[83] A tér felőli sarokhelyiségben 1903 elején Reich Sámuel divatáruháza működött.[84] A bérlők még változtak a következő év során,[85] de a földszint főhomlokzati termei hamarosan teljesen más funkciót nyertek.

ÁTÉPÍTÉS 1904-BEN. A KORZÓ KÁVÉHÁZ KIALAKÍTÁSA

Alig két esztendő elteltével újabb nagyszabású átépítésre került sor, ezúttal a belső terekben: a földszinti helyiségekben ekkor alakították ki a *Korzó* kávéházat, mely gyorsan a város egyik legnépszerűbb vendéglátóipari egységévé fejlődött.[86] 1904. augusztus 4-én Bissingenné nevében dr. Barcsay Andor (a medgyesfalvi jószágigazgató[87]) és maga az építész fordultak építési engedélyért a városi tanácshoz, mely szerint a *bérház* három, a térre néző földszinti helyiségét készültek bontások révén egyesíteni

78 Iparengedélyek (1884–1922), 92. RNLtMaros, Mvhlt, Magisztrátusi jegyzőkönyvek és nyilvántartások, Nro. 449. (a továbbiakban *Iparengedélyek*)
79 1933-ban hunyt el. Az Ellenzék XXIV. 20. sz. (1933. május 16.) 3.
80 Egyetértés II. 242. sz. (1902. október 17.) 3; II. 281. sz. (1902. december 2.) 3.
81 A bazársor építéséről lásd Orbán János: *Istoricul casei Hirschmann și începuturile stilului secession maghiar la Târgu Mureș.* Marisia. Archaeologia–Historia–Patrimonium I(2019). (a továbbiakban Orbán: *Hirschmann*) 167–169.
82 Egyetértés II. 298. sz. (1902. december 23.) 3.
83 Szabadság II. 171. sz. (1906. július 28.) 3.
84 Székely Lapok XXXIII. 32. sz. (1902. február 11.) 4.
85 A jól működő Reményi-bazár számára már 1903 nyarán szűknek bizonyult a helyiség, és költözni kényszerült. Székelység VI. 169. sz. (1903. július 25.) 3.
86 Bár számos más névváltozat is forgalomba került (Corsó, Corso stb.), a kávéház leggyakrabban használt, az iparengedély által is szentesített elnevezése a *Korzó* volt.
87 Székelység VI. 284. sz. (1904. december 16.) 3.

a kávéház céljaira. A kérvény világosan elmondja, hogy a szerkezeti szempontból kényes beavatkozás tervezője és kivitelezője egy személyben a budapesti Berzenczey Domokos építész, vállalkozó volt („ki távolléte esetére helyettesét maga fogja bejelenteni"), aki az engedélyezési terv mellé felmérési rajzot, kimerítő műszaki leírást és szilárdsági számításokat is mellékelt. Utóbbiban a tervezett beavatkozásokat így írta le:

> „Az átalakítandó saroképület földszintje 3, tengelyével a Széchenyi térre merőleges üzlethelyiséget foglal magában, melyek jelenleg egymástól 75 cm-es főfalakkal vannak elválasztva. Az átalakítás czélja ezen három helyiségnek egy helyiséggé való egyesítése, mely kávéházul szolgálna. Az eltávolítandó főfalak szegecselt vasoszlopok által hordandó hengerelt vastartókkal fognak szerkezetileg helyettesíttetni. Ezen vasszerkezeteket, valamint ezek összeköttetéseit a megmaradó részekkel a mellékelt tervek világosan érthetővé teszik és kifogástalan voltukat a számítások igazolják. A padló színe 15 cmrel leeresztetni van tervezve a kávéház nyári kedvezőbb használhatósága czéljából. A mennyezet poroszsüveg boltozatai pedig deszkázattal, nádazással és vakolattal fognak burkoltatni. Az új árnyékszék a régi pöcegödörrel fog összeköttetni, a régi árnyékszék pedig vizeldéül szolgál […]".[88]

A továbbiakban részletes statikai számításokkal indokolta a teherkiváltásokat, megadta a hengerelt vastartók méreteit, pontosítva, hogy ezek vaslemezeken fekszenek, melyeket portlandcement falazatra helyeznek, és tulajdonképpen ez fogja átvezetni a terhet a régi falakra.[89] Az építési szakbizottság 1904. augusztus 10-én hagyta jóvá az elképzeléseket, feltételei elsősorban az oszlopok alapozásának szilárdságára és a vasgerendákat alátámasztó portlandcement falazat megfelelő súlyeloszlásra vonatkoztak, ám kikötötték azt is, hogy a munka teljes időtartama alatt gyakorolni kell a szakfelügyeletet.[90] Az építési engedélyt a városi tanács még aznap kibocsátotta.[91]

Az engedélyezési iratcsomó két tervlapot őrzött meg: az első az átalakítás alaprajzát és metszetét, a második a vasoszlopok tervét tárja elénk, mindkettőt Berzenczey Domokos jelezte Budapesten, 1904. augusztus 7-én. Az első tervlap világosan mutatja a beavatkozások mibenlétét: a földszint három, Széchenyi térre néző, hátranyúló

88 Műszaki leírás és szilárdsági számítások. Marosvásárhely, 1904. augusztus 4. *Tanácsi iratok,* 4855/1910, 9–10.
89 Uo.
90 Jegyzőkönyv. Marosvásárhely, 1904. augusztus 10. *Tanácsi iratok,* 4855/1910, 9–10.
91 RNLtMaros, Mvhlt, Rendőrkapitányság iratai (a továbbiakban *Rk. iratok*), 5504/1904.

helyiségét elválasztó hosszanti közfalakat nagyrészt elbontották, és vasoszlopokkal váltották ki, melyeket utólag burkoltak volna. Az így keletkezett tágas tér adott otthont a kávéháznak. Az egykori délnyugati üzlethelyiségből a mögötte lévő szobába nyíló ajtót beépítették, a szoba oldalfalát pedig szinte teljes egészében kiváltották – ez a sötét, ám viszonylag tágas helyiség lett volna a *kártyaszoba*. A középső hosszanti téregység (a barokk épület egykori kocsibehajtója) végében kis helyiséget alakítottak ki a *konyha* számára. A részben az oldalszárnyba eső, a közre néző *különszoba* teréből keskeny átjárót választottak le, mely az illemhelyekhez vezető üvegezett udvari folyosó megközelíthetőségét biztosította volna a kávéház felől. Az illemhely továbbra is a főhomlokzati tömb nyugati sarkánál, már az udvari szárnyban kapott helyet: a meglévő régit piszoárrá alakították, udvari oldalához pedig kétüléses új árnyékszéket toldottak a kávéház közönsége számára.[92] A teherkiváltást szolgáló szegecselt vasoszlopok terve cianotípia-másolaton maradt ránk az engedélyezési iratok között, előírt magasságuk mintegy 4,5 méter, az alapozásnál 0,65 cm szélességgel.[93]

A munkálatokat 1904 őszén befejezték. Időközben a *Székely Lapok* azzal támadta a tulajdonost, hogy bár az átalakítás a mérnöki tudomány becsületére válik, „mindenféle jó magyaros és magyar elnevezés között addig válogatott, amíg, hallomásunk szerint, valami idegenszerű, elkoptatott ostoba nevet akar kibiggyeszteni czégérnek. Jó előre figyelmeztetjük ennek az elkerülésére, mert ez nemcsak neki, de a székely fővárosnak is szégyene lenne".[94] Rechnitzer válaszolt a névmagyarosítás lázában égő újság vádjára, tisztázva, hogy a nevet a helyi magyar ifjúság kívánságára választotta, a nemzetközi nevek pedig a vendéglátóiparban általánosak.[95] A lap azonban még november 4-én is úgy fogalmaz, hogy „a gróf Lázár palotában most nyílik meg egy csúf német nevű, de szép kávéház".[96] Rechnitzer hamarosan fizetett újsághirdetésben jelezte, hogy kávéházát november 17-én, csütörtökön délben fogja megnyitni: „Fő törekvésem lesz, hogy üzletem a legszolidabb alapon, kitűnő kávéházi italok, hideg buffet bel- és külföldi hírlapok, valamint figyelmes kiszolgálás által a n. é. közönség megelégedését kiérdemelje"[97] – ígérte, és a jelek szerint ezt komolyan is gondolta,

92 „*Gróf Bissingen Ottóné sz. Lázár Nóra grófnő marosvásárhelyi bérházának (Széchenyi tér 39.) átalakítási tervezete*". Lépték 1:100. Budapest, 1904. augusztus 7. J. j. l. „*Berzenczey Domokos építész*". 63,5×50 cm. Hátlapján pecsét: „Sokszorosította Fellner Leo müszaki papírgyára Budapest, V. Váci-ut 4." *Tanácsi iratok,* 4855/1910, 11.

93 „*Szegecselt vasoszlop tervezete Bissingen Ottóné sz. Lázár Nóra grófnő marosvásárhelyi bérházához*" Lépték: 1:15. Budapest, 1904. augusztus 7. J. j. l. „*Berzenczey Domokos építész*". 36,5×49,5 cm. *Tanácsi iratok,* 4855/1910, 11b.

94 Székely Lapok XXXIV. 219. sz. (1904. szeptember 25.) 3.

95 Székely Lapok XXXIV. 221. sz. (1904. szeptember 28.) 3.

96 Ismét méltatva Berzenczey mesteri teherkiváltásait. Székely Lapok XXXIV. 252. sz. (1904. november 4.) 2.

97 Székely Lapok XXXIV. 261. sz. (1904. november 15.) 2.

hiszen a helyi sajtó, pártállástól függetlenül, egyöntetűen pozitívan értékelte a megnyílt lokál igényességét.[98] A *Székely Lapok* következő száma részletes leírásban méltatta az újdonság ereje miatt felettébb népszerű létesítményt, értékes információkat árulva el a berendezés jellegéről is:

> „Kávéházi láz fogta el a délutáni szórakozások férfi közönségét tegnap, s mintha csak válni akarna régi, megszokott fészkeitől, elhagyva a törzsasztalokat, új helyre tett foglalót a Korzó kávéházban. Farkas Izsáknál és Lorbernél kongó ürességben, tátogó pinczérek, álmosan unatkozó kasszírnők szidták Rechnitzer Adolfot, akinek ez a sakkhúzása – úgy látszik – nagyon jól sikerült, mert amíg ők az esti órákban is csak várakozó állást foglaltak el, amott, az „új szitában" alig győzték kihordani a kicsiny, kisebb és legkisebb adag kitűnő, ízletes kávékat. A bemélyedést földig érő füst jelezte, a villamos szellőztetők brummogva repítették ki félóránként az illatos levegőt… Szép is ez a kávéház. Elegáns, szolid természetes cseresznyefa színre festett az egész, hozzásimuló szolid tapétával. Sok, finom márványasztal, találó bútorzat, fénylő csillár stb. stb. bőségesen emelik a hatást. Dicséretére válik Tóthfalusi Károlynak, világlátott műasztalos polgártársunknak, aki a kávéház remek munkáját készítette és Nagy József festőnek, aki a cseresznyefa színt meglepő hűséggel rávarázsolta. A Korzó kávéház tehát úgy is érdekes, mint a hazai ipar figyelemre méltó tárlata – mondogatták a megnyitás részesei – s igazuk van".[99]

A sajtó tehát szerencsés módon felfedi az igényes belső mestereinek, Tótfalusi Károlynak és Nagy Józsefnek a személyét. Méltatták a különleges anyagból készült padló minőségét, majd a szellőztetőberendezés újszerűségét is.[100] Elismerő sorok jelentek meg a *Székelység* hasábjain, mely a berendezés visszafogott stílusát, egységes-

98 „Gyönyörű kávéház nyílt meg ma: a Korzó kávéház a gr. Lázár-féle palotában. Igazi kellemes otthont nyújt azoknak, akik feketéjüket márványasztalok mellett szokták elkölteni. Díszes, kényelmes, tiszta levegőjű, minden ízében modern. Előkelő társaskörök vették nyomban igénybe. Egy minden tekintetben elegáns kávéház szükséget pótló része a nagyobb város életének. Törekvő tulajdonosa csak saját érdekében cselekszi, ha mindig ezen a színvonalon tartja." Székely Lapok XXXIV. 264. sz. (1904. november 18.) 2.

99 Székely Lapok XXXIV. 265. sz. (1904. november 19.) 2. Vö. Sebestyén Mihály: *Kávéházak tündöklése és bukása Marosvásárhelyen*. Korunk XXIX(2018). 8. sz. (a továbbiakban Sebestyén: *Kávéházak tündöklése*) 59.

100 Székely Lapok XXXIV. 262. sz. (1904. november 16.) 3; XXXV. 68. sz. (1905. március 23.) 3.

ségét méltatta, sőt, *A korzó kávéház megnyitására* címmel nyolc strófából álló, kedélyes költeményt is közölt, hangot adva a helyi férfi társadalom által a kávéház zöld tapétái között érzett szerfeletti megnyugvásnak.[101] A lap a következő hetekben is foglalkozott a kávéházzal, kisebb sajtópolémiát robbantott ki a Transzilvánia tulajdonosa, Lorbeer Sándor és az egykor odaát dolgozó Rechnitzer közötti vélt nézeteltérésről,[102] humoros cikket közölt a kávéházban ijedséget keltő vadmacskáról – magyarán napirenden tartotta a témát.[103] A *Székely Lapok* sem mulasztotta el Rechnitzer további szándékaival riogatni a megszeppent helybéli vendéglátókat: értesülései szerint a kávéház-tulajdonos tavasszal a Bissingen-palota kétemeletessé bővítését és egy 36–40 férőhelyes szálloda kialakítását tervezte, majd arról tudósított, hogy a mögötte elterülő, faraktárként használt hatalmas telket parkosítani fogják, és mulatókertté alakítanák át.[104]

A kávéház enteriőrjének 1904-ben elkészült első változata jól rekonstruálható a Rechnitzer Adolf által 1905-ben kiadott képeslapok alapján. Az oldalfalakat mintegy 2 méter magasságban díszes lambéria borította. Ha hihetünk az újságíróknak, ez cseresznyefaszínű volt, fölötte pedig zöld tapéta boríthatta a falakat, melyeket felül egy, helyenként konzolokkal is tagolt, profilozott párkányzat zárt, alatta egymást átmetsző körökből álló mintázat szaladt végig. A négyzetes alaprajzú középső pilléreket kárpitozott, háttámlás pamlagok fogták körül, föléjük minden oldalon íves pártázattal díszített farámákba tükröket helyeztek. A kávéház kiemelt díszét képezte a délnyugati oldalfalra helyezett, hármas tagolású, méretes tükör, illetve a kártyaszoba bejárata mellett, a kasszírnő pultja mögött látható tükrökkel és ólomüveges betétekkel ékes tálalószekrény. A kártyaszoba melletti sarokban magas, hengeres formájú kályha azonosítható. A márványlapos asztalok, valamint legyezőszerű háttámlával ellátott, hajlított székek szabadon álltak a tágas térben, melyet karcsú csillárok sokasága világított meg. A helyiség Korzó köz felőli részében biliárdasztalokat fedezhetünk fel.

Rechnitzer folyamatosan befektetett kávéházába, ami a vállalkozás sikerét és a tulajdonos igényességét egyaránt jelzi. Két év sem telt el a nyitás után, s 1906 nyarán a belső megújult: négy új, „amerikai" szellőztetőt szereltek be, a falakat fehér alapon aranysávos tapétákkal borították, a festés és díszítés munkáit Nagy Jenő és Dezső végezték,[105] az új belső pedig hamarosan az újdonságnak számító Dürkop-izzók ré-

101 Székelység VII. 261. sz. (1904. november 18.) 2.
102 Székelység VII. 263. sz. (1904. november 20.) 2, 265. sz. (1904. november 23.) 2; Székely Lapok XXXIV. 264. sz. (1904. november 22.) 4.
103 Székelység VII. 265. sz. (1904. november 23.) 2–3.
104 Székely Lapok XXXIV. 269. sz. (1904. november 24.) 2–3; 270. sz. (1904. november 25.) 3.
105 Szabadság II. 190. sz. (1906. augusztus 18.) 3; Székely Lapok XXXVI. 191. sz. (1906. augusztus 23.) 3.

vén úszott fényárban.[106] A korabeli képeslapok szerint a Széchenyi tér felőli homlokzat előtt díszes vasráccsal elkerített, mozgatható ponyvával fedett, keskeny terasz is állt. Ennek engedélyét Rechnitzer 1905. február 24-én szerezte meg hat évre, évi 400 korona, a közterületért a városnak fizetendő bér ellenében, évente a május 1. – november 1. közötti időszakra („a kávéház egész hosszában és a sarkon túl 2.00 m hosszban, a falsíktól 1.80 m távolban egy vasrácsot állíthasson fel és az így elkorlátolt területet nyári kiülő czéljaira felhasználhassa").[107]

Rechnitzer Adolf egyébként – korábban a Lorbeer Sándor által működtetett Transzilvánia talpig becsületes emberként jellemzett főpincére[108] – 1904. augusztus 23-án nyert iparengedélyt a Korzó kávéház működtetésére, melyről 1907. december 26-án mondott le,[109] eladva a lokált Skregula Istvánnak,[110] aki az 1907. december 17-én kiváltott engedély alapján három évig, 1910. június 17-ig működtette azt.[111] Rechnitzer ekkor visszavásárolta a Korzót, ugyanaznap váltott ki újabb iparengedélyt, s üzemeltette azt 1918-ig.

BERZENCZEY DOMOKOS, A TERVEZŐ

A kockázatos teherkiváltásokkal járó 1904-es átalakítás tervezője tehát Berzenczey Domokos (1879–1939) volt. Forrásaink budapesti építészként hivatkoznak rá, bélyegzője szerint irodája ekkor a IX. kerületben, a Ferenc körút 7. szám alatt működött.[112] Személye nem ismeretlen a magyar építészettörténetben: Zenta, majd Szeged főmérnökeként fontos szerepet játszott e két város építészeti fejlődésében. Lesnyeken (Leșnic, Hunyad megye) született, a dévai állami főreáliskolában tanult.[113] Ezt követően a fővárosi Műegyetemre iratkozott be: először 1896–1897-ben látjuk a hallgatók sorában, ekkor még a gépészmérnöki osztályban.[114] 1897–1898-ban már az építész szakosztály diákjai között szerepelt,[115] 1898–1899-ben rendkívüli hallgatóként

106 Székely Ellenzék X. 26. sz. (1907. január 31.) 2.
107 *Rk. iratok,* 1165/1905.
108 Székelység VII. 263. sz. (1904. november 20.) 2; Székely Lapok XXXIV. 264. sz. (1904. november 22.) 4.
109 *Iparengedélyek,* 68.
110 Székely Lapok XXXVII. 288. sz. (1907. december 17.) 3.
111 *Iparengedélyek,* 80.
112 Mindkét, fent bemutatott tervrajzát bélyegzővel látta el. *Tanácsi iratok,* 4855/1910.
113 *A dévai M. Kir. Áll. Főreáliskola XXV-ik évi értesítője az 1895–96. tanévről.* Közzéteszi Téglás Gábor. Hirsch Adolf Könyvnyomdája, Déva, 1896. 76.
114 *A Magyar Királyi József-Műegyetem programmja az 1897/1898-ik tanévre.* A Pesti Lloyd Könyvnyomdája, Bp., 1897. 46.
115 *A Magyar Királyi József-Műegyetem programmja az 1898/99-ik tanévre.* A Pesti Lloyd Könyvnyomdája, Bp., 1898. 47.

látogatta az első félévet,[116] 1899–1900-ben hiányzott a névsorból,[117] a következő két tanévben aztán az építész szakosztályban fejezte be tanulmányait,[118] 1902-ben szerezve oklevelet.[119] Ezekben az években tanára volt Pecz Samu is,[120] aki középítéstant adott elő az építészeti szakosztályban heti öt óra előadás és hat óra gyakorlat formájában, de oktatói között találjuk a nemzedékek építészeti felfogását meghatározó Steindl Imrét és Hauszmann Alajost, valamint mások mellett Czigler Győzőt is. Egyes források szerint az egyetem után Czigler irodájában dolgozott, majd a kassa–oderbergi vasúti igazgatóságra került volna.[121] 1904. december 16-án a Zentán lezajlott tisztújítás során városi mérnökké választották.[122] 1918 áprilisában, még a teljes összeomlás előtt, megpályázta Szeged város főmérnöki állását, melyre hamarosan ki is nevezték.[123] A tisztséget haláláig betöltötte, kiemelkedő szerepe volt a város két világháború közötti építkezéseiben, írásai jelentek meg a városi építészet, városrendészet témakörében.[124]

Neve hallatán méltán kapja fel fejét az erdélyi történész, a Berzenczey család neve ugyanis jól ismert tájainkon, főként Berzenczey Lászlónak, Marosszék országgyűlési követének 1848–1849-as tevékenysége, kalandos életútja révén. Fia, Berzenczey István (1846–1905) felesége, Szereday Eliz öröksége révén szentháromsági birtokos volt, a vármegyei ellenzék és a marosvásárhelyi közélet különc figurája. Alakjáról Kelemen Lajos fest érzékletes képet: a nagy tudású, tiszteletre méltó ember benyomását keltő Berzenczeyt indulatossága közönséges gyilkosságba sodorta, mely közéleti pályáját kettétörte.[125] Atyja sorsára jutva megtébolyodott, a szebeni elmegyógyintézet-

116 *A Magyar Királyi József-Műegyetem programmja az 1899/1900-ik tanévre.* A Pesti Lloyd Könyvnyomdája, Bp., 1899. 50.

117 *A Magyar Királyi József-Műegyetem programmja az 1900/1901-ik tanévre*. A Pesti Lloyd Könyvnyomdája, Bp., 1900. 49–51.

118 *A Magyar Királyi József-Műegyetem programmja az 1901/1902-ik tanévre.* A Pesti Lloyd Könyvnyomdája, Bp., 1901. 50; *A Magyar Királyi József-Műegyetem programmja az 1902/1903-ik tanévre.* A Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája, Bp., 1902. 52.

119 *A Magyar Királyi József-Műegyetem programmja az 1903/1904-ik tanévre*. A Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája, Bp., 1903. 72.

120 Pecz ekkoriban, 1898–1900 között két tanéven át a mérnöki és építészeti kar dékánja is volt.

121 Habermann Gusztáv: *Személyi adattár a szegedi polgár-családok történetéhez*. Csongrád Megyei Levéltár és a Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 1992 (Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből 19). 28.

122 Alkotmány IX. 301. sz. (1904. december 16.) 10.

123 Szeged és Vidéke XVII. 85. sz. (1918. április 15.) 4; Építő Ipar–Építő Művészet XLII. 16. sz. (1918. április 21.) 126.

124 *Magyar életrajzi lexikon,* I. A–K. Szerk. Kenyeres Ágnes. Akadémiai, Bp., 1967. 199.

125 Kelemen: *i. m.* 123–130; Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*, I. Hornyánszky Viktor akad. Könyvkereskedése, Bp., 1891. 974.

ben halt meg.[126] Az ő fia építészünk, Berzenczey Domokos, akit Kelemen szintén személyesen ismert.[127] A fentiek tükrében válik érthetővé az, hogy a család marosszéki kötődései révén a vásárhelyi lapok évtized múltán is földiként kezelték a Budapestről érkező fiatal építészt, büszkén méltatták szakértelmét a Korzó teherkiváltásai kapcsán, és figyelemmel kísérték pályája további alakulását: 1904 novemberében tudósítottak irodája átköltözéséről a II. kerületbe, a Török utca 4. szám alá,[128] év végén zentai mérnöki kinevezéséről,[129] 1905-ben pedig Mihálkovics Margittal kötött házasságáról.[130]

TÓTHFALUSI KÁROLY, A BERENDEZÉS MESTERE

A Korzó kávéház pompás berendezését készítő Tóthfalusi[131] Károly (1875–1947) asztalos munkássága a századforduló alig kutatott marosvásárhelyi iparművészetében nagy jelentőségűnek ígérkezik, érdemes kissé elidőznünk személyénél. Marosvásárhelyen született 1875. augusztus 26-án, apja,[132] József is asztalosmesterként tevékenykedett.[133] Testvérbátyja, József (1869–1940) peregrinációját követően a Vártemplom lelkésze lett, a Kemény Zsigmond Társaság elnöke és ismert szabadkőműves volt.[134] Az apja mesterségét továbbvivő Károly – iparkamarai támogatással[135] – mintegy kilenc évet felölelő európai tanulmányutat tett. Útvonala több mint látványos: budapesti, bécsi, párizsi műhelyekben dolgozott, egy évig a párizsi *École nationale des Arts*

126 Várady: *i. m.* 15; OSzK Gyászjelentések gyűjteménye.

127 Megállapítja, hogy nem örökölte apja kártékony természetét. Kelemen: *i. m.* 129; Kelemen Lajos levélben járt közben az építésznél a Berzenczey-levéltár Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárába történő átszállítása érdekében. Kálnoki Kis Tamás: *Kelemen Lajos (II). „Az én életem a mások életének szolgálatában aprózódott és veszett el".* Levéltári Szemle 25(1975). 2–3. sz. 399–425.

128 Székely Lapok XXXIV. 252. sz. (1904. november 4.) 2. A hír a következő hetekben többször visszatér.

129 Székelység VI. 289. sz. (1904. december 22.) 2.

130 Székely Lapok XXXV. 107. sz. (1905. május 12.) 2.

131 Neve többször szerepel *Tóthfalussy* alakban is, itt a jóval gyakoribb *Tóthfalusi* formát használtuk.

132 A marosvásárhelyi református egyházközség születési anyakönyve 1868–1877, 183. RNLtMaros, Anyakönyvek gyűjteménye, Nr. 890.

133 A mikefalvi születésű mester 1856-ban szabadult fel segédként Marosvásárhelyen, 1869-ben igényelt iparjegyet önálló ipar űzésére. *Tanácsi iratok,* 57/1869.

134 Berekméri Árpád Róbert: *Tóthfalusi József (1869–1940) = Teremtő életek. Marosvásárhelyi személyiségek.* Szerk. Pál Antal Sándor–Simon Zsolt. Mentor, Marosvásárhely, 2011. 30.

135 *Jelentés a marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara 1898. évi közgazdasági viszonyairól.* Nyomtatta Grünn Vilmos, Marosvásárhely, 1899. 20.

Décoratifs diákja volt. Ő készítette elő a bécsi J. W. Müller császári műasztalos gyárának kiállítását 1900-ban a párizsi világkiállításon, részt vett az osztrák pavilon berendezési munkálataiban,[136] s nyilván ő kalauzolta a kiállításra látogató vásárhelyi iparosokat.[137] Mindeközben díjat nyert a millenniumi kiállításon is.[138] Vándorútja során tanulmányozta Németország (Stuttgart, Nürnberg, München), Svájc, Lyon, Marseille, Bordeaux, Orléans, Edinborough, Liverpool és Manchester asztalosiparát, s képviselte Müllert 1901-ben a glasgow-i nemzetközi kiállításon. Bár Bécsben, Müller gyárában igazgatói állás várta,[139] hazatért, és 1902 áprilisában a kamara javaslatára Kézdivásárhelyen átvette az elhunyt Cimbalmos Ferenc műasztalos üzletét.[140] De marosvásárhelyi kapcsolatai elevenek maradtak, bútorokat készített Tauszik B. Hugó kamarai elnök, bankigazgató és Molnár Gábor, a későbbi könyvtárigazgató számára, melyekből népszerű kiállítást is rendezett.[141] Nem csoda hát, ha az első adandó alkalommal hazaköltözött, annál is inkább, mivel Kézdivásárhely iparostársadalmában állítólag nem okozott osztatlan örömöt a túlképzett és túl tehetséges asztalos odatelepedése.[142] 1903-ban Marosvásárhelyen helyiként nyerte el a gyermekmenhely asztalosmunkáit,[143] párhuzamosan, hazatérési szándékát jelezve, saját készítésű bútorokat állított ki a városban.[144] Az, tehát, hogy 1904 márciusában kézdivásárhelyi ipartelepe porig égett,[145] csak az utolsó löketet adta terveinek. Szempontunkból külön jelentőséggel bír, hogy hazatérve a gróf Lázár Jenő által létrehozott, halála után csődbe ment, 1902-ben bezárt[146] medgyesfalvi bútorgyárat vette át – a Korzó munkálatainál tehát a Lázár grófoktól egyáltalán nem függetlenül bukkant fel. 1904-ben a létesítmény újraindításához állami támogatást is nyert a kereskedelemügyi minisztériumtól.[147] A fiatal mester az ipartelepet gyorsan felvirágoztatta, és már 45 munkást

136 Az osztrák építészek és Fittler Kamill nagy megelégedésére. Tóthfalussy Károly: *Jelentés Párisból.* Székely Lapok XXX. 133. sz. (1900. szeptember 1.) 1–2.
137 Uő: *Tudósítás P(á)risból.* Székely Lapok XXX. 134. sz. (1900. szeptember 3.) 3.
138 *A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1897-es évben*. Nyomtatta Adi Árpád, Marosvásárhely, 1898. 74.
139 *Városunk szülötte Glasgowban.* Székely Lapok XXXI. 36. sz. (1901. május 2.) 5.
140 Székelyföld XXI. 33. sz. (1902. április 24.) 4.
141 Székely Lapok XXXII. 152. sz. (1902. szeptember 14.) 3.
142 Székely Lapok XXXII. 173. sz. (1902. október 9.) 3.
143 Székely Lapok XXXIII. 127. sz. (1903. június 5.) 1; 131. sz. (1903. június 10.) 3.
144 Rokokó női íróasztalt állított ki Bartscht Károly és angol stílusú könyvszekrényt Bogdánfi István kirakatában. Székelység VI. 127. sz. (1903. június 10.) 3.
145 Székely Nemzet XXII. 36. sz. (1904. március 11.) 3.
146 Egyetértés II. 239. sz. (1902. október 14.) 2.
147 Eszközbeszerzését 878 korona 78 fillérrel, nyolc teljes felszerelésű gyalupaddal és három éven keresztül négy tanonc tartásáért évi 600 koronával. Magyar Ipar XXV. 43. sz. (1904. október 23.) 917; Székely Lapok XXXIV. 274. sz. (1904. november 30.) 2; A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara Jegyzőkönyve, 5. sz. (1904. november 16.) 152.

foglalkoztatott, amikor 1906 februárjában egy tűzvész ismét porig égette gyárát.[148] Lendületét a katasztrófa nem törte meg, családot alapított,[149] 1906-ban a tordai iparkiállításon aranyérmet nyert „szép és remek kivitelű pohárszékeiért, ebédlő asztalaiért",[150] termékeit folyamatosan népszerűsítve 1906-ban és 1908-ban sikeres helyi kiállításokat rendezett,[151] 1909-ben ismét Bécsben és Párizsban képezte magát.[152]

Munkája minőségét jelzi, hogy Toroczkai Wigand Ede számos előremutató bútortervét ő kivitelezte, ezek közül több szerepelt a Toroczkai által összefogott, a helyi iparosság színvonalát bemutatni hivatott, 1909–1910-es enteriőrkiállításon.[153] Már Toroczkai Marosvásárhelyre érkezését követően baráti viszonyban állhattak.[154] Munkakapcsolatuk a későbbiekben folyamatos volt, a kiváló iparművész tervei több ízben a tehetséges asztalos műhelyében váltak valósággá, közreműködött a Kultúrpalota berendezésén,[155] a Felső Kereskedelmi Iskola Wigand által tervezett reprezentatív enteriőrjein 1911-ben.[156] Enteriőrművészeti szolgáltatásait a helyi polgárság számára is hirdette.[157]

Vállalkozása sikeres lehetett, 1913-ban országos lapok hasábjain keresett hat bútormunkást és két fafaragót,[158] műhelye a Híd utca 7. sz. alatt működött.[159] Már hazatelepedését követően részt vett a helyi iparosközélet különféle csatározásaiban,[160] s tisztségeket töltött be országos szakmai testületekben is.[161] 1919-ben az Építőiparosok Szövetségének elnökévé választották.[162] Tevékenysége átnyúlik a háború utáni

148 Székely Lapok XXXVI. 32. sz. (1906. február 10.) 2.
149 1906. szeptember 13-án kötött házasságot Fodor Jolánnal a helyi katolikus plébánián. Székely Ellenzék IX. 209. sz. (1906. szeptember 14.) 2.
150 Ellenzék XXVII. 223. sz. (1906. október 2.) 4; 229. sz. (1906. október 9.) 4.
151 Székely Ellenzék IX. 254. sz. (1906. november 7.) 3; XXXVIII. 99. sz. (1908. május 21.) 2.
152 A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara Jegyzőkönyve, 1. sz. (1909. február 26.) 7.
153 Keserü Katalin: *Toroczkai Wigand Ede.* Holnap Kiadó, Bp., 2007. 57–58.
154 Toroczkai Akseli-Gallen Kallelához küldött lapját 1907-ben ő (vagy bátyja) írhatta alá *Tóthfalussy*ként. Uo. 19.
155 Bernády György: *A marosvásárhelyi Közművelődési Ház.* Magyar Iparművészet XVI(1913). 10. sz. 397.
156 Székely Lapok XLI. 135. sz. (1911. szeptember 2.) 2.
157 Maros-Vásárhely I. 2. sz. (1911. május 1.) p. 21.
158 Magyar Asztalosmesterek Lapja VI. 11. sz. (1913. március 16.) 9.
159 *Székelyföldi képes naptár az 1910-ik évre Marosvásárhely sz. kir. város czímtárával.* Szerk. Szilveszter Ferenc. Marosvásárhely, 1910. 40.
160 *Válasz a marosvásárhelyi ipari hitelszövetkezet igazgatósága és felügyelő bizottsága „Nyilatkozat"-ára.* Melléklet a Székely Lapok 1907. évi 6. számához.
161 Székely Lapok XL. 55. sz. (1910. április 12.) 3.
162 *Időtár III. Marosvásárhely történeti kronológiája 1919-től 1944-ig*. Szerk. Sebestyén Mihály. Mentor, Marosvásárhely, 2011. 13.

időszakba, a tűzvészek pedig tovább kísértették: főtéri műhelye és bútorraktára 1926-ban harmadjára is porig égett.[163] A tűzesetek tönkretették, élete utolsó szakaszában Bukarestben volt üzemvezető, itt hunyt el egy tragikus vasúti balesetben, 72 éves korában.[164] 1947. március 27-én temették a marosvásárhelyi református temetőben.[165]

TOVÁBBI MUNKÁLATOK 1904-BEN

1904 őszén, a kávézó pompás terének kialakításával párhuzamosan más munkálatok is zajlottak Bissingenné udvarában: átalakították az északnyugati, Mestitzék felőli oldalon húzódó földszintes épületet. Ennek során heves konfliktus bontakozott ki a szomszédokkal, ugyanis a megrendelő utasítására Hann József kőműves mindenféle engedély nélkül nekilátott a Mestitzékkel közös, 80 cm vastag fal bontásának, bizonyára a beltér növelése érdekében. A szomszéd riasztására Flesch Adolf városi főmérnök 1904. szeptember 14-én Dósa László vármegyei főmérnökből és Csiszár Lajos építőmesterből álló szakértői bizottságot hívott a helyszínre, akik megállapították, hogy valóban omlásveszély áll fenn, mivel a 45 cm-re vékonyított fal fontos szerepet játszik a Mestitz-ház statikájában.[166] Javaslatukra a rendőrkapitányság sürgősen utasította Mestitzéket a földszinti mennyezet alátámasztására, a fal újrarakására, s amennyiben ez nem történik meg a fagy beálltáig, a földszinti bútorraktár, bolthelyiség és az emeleti lakószobák kiürítésére.[167] Az ügyről a *Székely Lapok* is tudósított: kissé túlozva ingadozó, omladozó épületről beszélt,[168] kiemelve a fal *teljes*

163 A Ma II. 68. sz. (1926. március 24.) 3.

164 *Csiszár L. emlékiratai*, I. MTA Kézirattár, Ms. 10.292.

165 Szabad Szó IV. 71. sz. (1947. március 27.) 2.

166 „… a szakértők megállapították, miszerint a 12 m 80 cm hosszú és 5 m 10 cm magas, és eredetileg 80 cm vastag közös földszinti téglafalból közönként 3 drb. átlag 1 m 10 cm széles pillér meghagyásával a közös falnak Mestitz-felőli tűzfalától kiugró része 30 cm vastagságban, felülről mintegy 4 m magasságban levágatott. A fal, mely ekként vékonyíttatott, helyenként 2 és ½ cm teljesen nedves vakolatba rakott és szabálytalan, kötés nélküli falazatot képez, melyben a téglák is nedvesek, vékonyok, puhák. Ezen rossz minőségű vakolat nélkül 45 cm vastag fal hordja a földszint és I. emelet közötti, vasgerenda közti csapos mennyezet gerendázat-súlyának felét, a felette lévő 45 cm vastag emeleti falat, az ide szolgáló válaszfalak súlyának felét, a felső mennyezet és tetőszerkezetből ezen traktusra eső súlynak felét. Ily vastag fal (45 cm), ha teljesen új, a fönti megterhelésre elegendő vastag lenne, azonban a szóban forgó fal a föntleírt állapotban ezen teher viselésére nem képes és így tartani lehet attól, hogy a legközelebbi fagy alkalmával ezen fal megrokkan, kidől". Végzés. 1904. szeptember 15. *Rk. iratok,* 6188/1904, 6–7.

167 Jegyzőkönyv. 1904. szeptember 14; Végzés. 1904. szeptember 15. *Rk. iratok*, 6188/1904, 2–3; 6–7.

168 Székely Lapok XXIV. 210. sz. (1905. szeptember 15.) 2.

újjáépítésének szükségességét,[169] és azt, hogy mindez a mellékszárnyban – tehát nem a kávéházban – történt.[170]

A felháborodott Mestitzék ügyvédjük, Tischler Márton révén október 3-án tiltakoztak, ugyanis a kárt okozó, ráadásul engedély nélkül építkező Bissingenné helyett rájuk terhelték a helyreállítás és a biztonsági intézkedések költségeit.[171] Közben úgy tűnik, Bissingenék is átlátták a helyzet tarthatatlanságát, és maguk ajánlkoztak az alátámasztás és az új falazat elkészítésére, kérve a hatóságok hivatalos utasítását.[172] A városi tanács is szigorúan felülbírálta a rendőrkapitányság korábbi végzését, kötelezve Bissingennét a két munkálat elvégzésére, eltiltva a további építéstől. Ugyanakkor kihágási eljárást rendeltek el engedély nélküli építkezésért, és kötelezték a felmerült eljárási költség, 50 korona kifizetésére, leszögezve, hogy „gróf Bissingen Ottóné jogtalan ténykedése idézte elő a közveszéllyel fenyegető állapotot, ennél fogva őt terheli a veszélyes állapot megszüntetésére vonatkozó kötelezettség is".[173]

Ugyanezen a napon, 1904. október 7-én iktatták Bissingenné építési engedély iránti kérését is, melyben a sokat vitatott földszintes szárnyban egy fáskamra kialakítását, a folytatásában húzódó épület átalakítását, valamint a sokat vitatott közös fal újjáépítését kérvényezte a mellékelt rajz szerint.[174] Eszerint az udvar Mestitzék felőli oldalán, a mellékhelyiségek emeletes tömbje mögött kapott volna helyet a fáskamra, ez után húzódott a vitatott épületszárny, melynek elbontott fala visszaépítésre várt, és melyet a terv értelmében vékony közfalakkal külön bejáratú szobákra kívántak tagolni (cselédszoba, mosókonyha, kamra, konyha).[175] A keltezetlen rajzot Keleti Béla és Társa jelezte – a magyaros formák helyi terjedésében jelentős szerepet játszó építőmester[176] egyik első marosvásárhelyi munkájáról van szó, aki irodáját pár hónappal korábban nyitotta meg a szomszédos Hirschmann-házban,[177] 1906-ra pedig ide, a Bissingen-palotába helyezte át azt.[178] Az ügy a helyszínen újabb, az építészettörté-

169 Székely Lapok XXIV. 211. sz. (1905. szeptember 16.) 2.
170 Székely Lapok XXIV. 213. sz. (1905. szeptember 18.) 2. Tehát a sajtó szerint sem a kávéházat érintették a munkálatok. Bírósági ügyről sincs szó, csak hatósági eljárásról. Vö. Sebestyén: *Kávéházak tündöklése.* 59.
171 Tischler Márton a rendőrkapitánysághoz. Iktatva: 1904. október 3. *Rk. iratok,* 6188/1904, 13–14.
172 Bissingenné a rendőrkapitánysághoz. Iktatva: 1904. október 7. *Rk. iratok,* 6188/1904, 15–16.
173 Tanácsi átirat a rendőrkapitánysághoz az 1907. október 7-i ülés végzéséről. *Rk. iratok,* 6188/1904, 22–23.
174 Bissingen Ottóné a városi tanácshoz. Iktatva: 1904. október 7. *Tanácsi iratok,* 7131/1904, 1–2.
175 54,5×32 cm. J. j. l. „*Keleti Béla és Társa építészek*". *Tanácsi iratok,* 7131/1904, 3.
176 A Keleti Bélára vonatkozó kutatásaink összegzése nemrégiben: Orbán: *i. m.* 176–183.
177 Székely Lapok XXXIV. 119. sz. (1904. május 26.) 4.
178 Szabadság II. 171. sz. (1906. július 28.) 3.

nész számára izgalmas fordulatot vett: az építkezési bizottság kiszállásakor ugyanis nem más volt ott jelen, mint a budapesti Műegyetem tanára, a kiváló építész, Pecz Samu (1854–1922), aki a megfaragott falat kellő szilárdságúnak vélte, de a kedélyek megnyugtatása érdekében helyére egy, a maradék falba helyenként bekötött, portlandcementes habarcsba rakott téglafalat ajánlott az elbontott szakaszokon a *falazat teljes újjáépítése helyett*.[179] Mestitzék képviselője tiltakozott, felületesnek tartva Pecz Samu szakvéleményét, nem egyezett bele a falukhoz támasztott fáskamra építésébe sem. A függőben lévő felülvizsgálat miatt a bizottság, bár Pecz javaslatát elviekben elfogadta, várakozó álláspontra helyezkedett.[180] Néhány nap után Mestitzék mégis belenyugodtak Pecz szakvéleményébe, október 14-én közösen kérték engedély kibocsátását Bissingenné számára a „tanár úr" javaslata alapján, ezt Flesch főmérnök és a városi tanács is jóváhagyta,[181] az ügy a jelek szerint nyugvópontra jutott.[182]

A KORZÓ KÁVÉHÁZ ÁTALAKÍTÁSA 1910-BEN

Alig néhány év után a Korzó arculata teljesen átalakult. A hírlapok már 1910 márciusában tudni vélték, hogy száz személyt befogadó hatalmas szállodával fogják bővíteni az épületet, mely még a Mestitzék szomszédos telkére is át fog terjedni.[183] S bár nyár elején még javában zajlott a zenei élet a kávéházban – júniusban Veres Tóni debreceni cigányprímás és fia[184] szórakoztatta a vásárhelyi közönséget, majd „36-ik Rácz Laczi cigánykirály Budapestről teljes zenekarával"[185] – a neves előadóművészek távozása után június 11-én Rechnitzer közleményben értesítette vendégeit, hogy a Korzót visszavette Skregula Istvántól, s „teljes átalakítás és berendezés miatt az üzlet szeptemberig zárva marad".[186]

Egy nappal korábban, 1910. június 10-én Keleti Béla építőmester valóban építési engedélyért folyamodott Bissingenné nevében a városhoz: bár szállodáról a sajtóértesülésekkel ellentétben nem volt szó, a kávéház alapterületét újabb falkiváltások révén

179 Pecz Samu műszaki véleménye. 1904. október 7. *Tanácsi iratok,* 7131/1904, 4–5.
180 Jegyzőkönyv. 1904. október 7. *Tanácsi iratok,* 7131/1904, 6–7.
181 *Rk. iratok,* 7054/1904.
182 Láni Oszkár (Bissingenné ügyvédje) valamint Mestitz Mihály és fiai kérése a városi tanácshoz. 1904. október 14. *Tanácsi iratok,* 7131/1904, 8–9. A *Székely Lapok* tudósítása tehát, mely szerint a hatóságok nem tették magukévá Pecz véleményét, nem felel meg teljesen a valóságnak. Székely Lapok XXXIV. 231. sz. (1904. október 9.) 2, 232. sz. (1904. október 11.) 2. Vö. Sebestyén: *Kávéházak tündöklése.* 59.
183 *A fejlődő város.* Hírlap III. 19. sz. (1910. március 9.) 1.
184 Székely Lapok XL. 83. sz. (1910. június 2.) 3.
185 Székely Lapok XL. 85. sz. (1910. június 5.) 3; 87. (1910. június 9.) 3.
186 Székely Lapok XL. 88. sz. (1910. június 11.) 3.

valóban növelni szerették volna.[187] A tervezett szerkezeti módosítások pontos mibenlétét a Keleti által jelzett átalakítási terv tisztázza.[188] Eszerint elbontásra ítélték a kávéház köz felőli részén 1904-ben érintetlenül hagyott különszoba falait is, belefoglalva azt a kávéház csarnokába. Közvetlenül mögötte kapott volna helyet – már az oldalszárnyban – az új kártyaszoba. Mögötte az udvarról induló lépcsőház vezet az emeletre. Az 1904-ben az alaprajz nyugati felében meghagyott kártyaszoba falait szinte teljes egészében el kívánták bontani, az emeleti terhelést két újabb vasbeton pillérrel váltva ki. Hátsó részét közfallal leválasztva, ide költöztették volna át a konyhát. Mögötte újabb változások mentek végbe: az 1904-ben kialakított illemhelyet az új konyhából könnyen megközelíthető kamrává alakították, a funkciót pedig az U-alaprajz belsejébe, az egykori üvegezett folyosó helyén kialakított bővítménybe helyezték, a feliratok szerint itt már világosan különválasztva a női és férfi illemhelyeket, valamint azok forgalmát. Utóbbi összefüggésben állhat azzal a körülménnyel, hogy Rechnitzer kávéháza volt az első, melyet a hölgyközönség is látogatott, ez korábban ismeretlen szokás volt Marosvásárhelyen.[189]

A vasbeton pillérek terve cianotípia-másolaton maradt fenn,[190] melyet a vasbeton szerkezetek elismert budapesti szakértője, Sabathiel Richárd (1875–1942) mérnök (korábban műegyetemi tanársegéd, később Zielinski Szilárd, ekkortájt épp Lenarduzzi János munkatársa) jelzett.[191] A pillérek magassága 4,20 m, négyzetalaprajzuk oldalhosszúsága 0,45 cm, betonalapozásuk pedig 1 m magas és 1,20 m széles lett volna. Utóbbit azonban utólag 2 méterre javították, a terhelést is nagyobbra, 56 000 kilogrammra becsülve – minden bizonnyal a tervet július 8-án felülvizsgáló városi mérnök, Radó Sándor korrekcióiról van szó.

A rajzokhoz az építési engedély szövege szerint eredetileg műszaki leírás is tartozott, de ezt nem őrizte meg az engedélyezési iratcsomó, ahogy a város építési bizottságának helyszíni szemléjén felvett jegyzőkönyvet sem. Annál nagyobb jelentőséggel bír az 1910. július 8-án kibocsátott építési engedély, melynek szövege Radó Sándor városi főmérnök saját kezű átiratában maradt fenn az engedélyezési iratok között. Feltételei főként az egykori kártyaszoba környékén elbontott falakat helyettesítő vasbeton szerkezet szilárdságát voltak hivatva növelni rúdvasak beillesztése és az alapo-

187 *Tanácsi iratok,* 4855/1910, 3.

188 *„Méltóságos Grf. Bissingen Ottóné Úrnő Korsó kávéház helyiségének átalakítási terve. Széchenyi tér 39. sz."* J. j. l. *„Keleti Béla".* 47,3×24,2 cm. *Tanácsi iratok,* 4855/1910, 13.

189 Sebestyén: *Kávéházak tündöklése.* 61; „Csak később, midőn az udvarias és finom Rechnitzer megnyitotta a Corsót, akkor kaptak rá a marosvásárhelyi szép asszonyok a kávéházba járásra, mely a marosvásárhelyi kávéházak kőkorszakában ismeretlen dolog volt." Székely Napló XLIV. 38. sz. (1914. március 8.) 2.

190 „Vasbetonoszlop 50.000 kg. terhelés hordására." 1:20. J.j.l. „Dr. Sabathiel Richard s.k." 18×40,5 cm. *Tanácsi iratok,* 4855/1910, 12.

191 *Magyar életrajzi lexikon.* II. L–Z. Szerk. Kenyeres Ágnes. Akadémiai, Bp., 1982. 557.

zás szélesítése által, de előírta a pillérek terhelési próbáját, valamint a kockázatos munkálatok állandó felügyeletét az építésvezető részéről.[192]

Az átalakítás a belső tér gyökeres megújulásával járt együtt. A kávéházat Rechnitzer 1910. október 31-én nyitotta meg,[193] kitűnő italokkal, hideg büfével várva vendégeit.[194] A sajtó szerint a csaknem 200 000 koronát felemésztő, a „legkényesebb ízlésnek is megfelelő" berendezés technikai és iparművészeti szempontból egyaránt remekműnek számított, nem csak a városban biztosítva a Korzó számára az elsőbbséget a kávéházak sorában.[195] Keleti Béla tervrajzát a belső teret ábrázoló 1910 utáni képeslapokkal egybevetve, jól leírható az enteriőr eme második korszaka is. Keleti alaprajza vázlatosan jelöli az épület sarkában a főbejárat szélfogóját, a négy biliárdasztalt, a kasszírnő pultját, valamint az újonnan kialakított szeparékat is. Ezek az alaprajzi körvonalak a képeslapok segítségével azonosíthatók, egyúttal arról is meggyőznek, hogy a javasolt szerkezeti és közlekedésszervezési átalakításokra valóban sor került. A felvételeken jól kivehető a térről nyíló főbejárat üvegezett, baldachinszerű fedett szélfogója, valamint ezzel szemben, a Korzó köz felőli oldalon a biliárdasztalok sora. Balra, a két pillérsorral tagolt, csarnokszerű térben sűrűsödnek a kávéházi asztalok, a pillérek körül továbbra is kárpitozott pamlagok növelték a befogadóképességet. A délnyugati fal mentén alakították ki az intimebb társasági együttlétet lehetővé tevő szeparékat. A lambériák fölé rögzítve több helyen cserepes szobanövényeket láthatunk. A világítást szecessziós mennyezeti csillárok, valamint a pillérek és az oldalfalak kandeláberein függő lámpák biztosították. A biliárdasztalok melletti falra és a délnyugati oldalfalra rögzítették a nagy méretű kávéházi órákat. A berendezés további igényes részletei a kasszírnő pultja, a pillérek tükrös borítása, valamint a falak mentén több helyen is azonosítható, világos színű paravánok. Megállapítható tehát, hogy az átalakítás során számos eszközzel növelték a befogadóképességet, ugyanakkor gyökeresen változott az enteriőr stílusa, hangsúlyosabban érvényesültek az 1910-es évekre jellemző geometrizáló tendenciák, akár a berendezés vonalvezetését, akár a

192 „Beadott kérése folytán engedélyt adunk arra, hogy a Széchenyi tér 39. sz. egyemeletes lakóépület földszinti helyiségeiben a csatolt és egyik példányban visszaadott tervrajz és műszaki leírás szerinti átalakításokat teljesítse a köv. feltételek mellett: 1.) A tervrajzon A–B-vel jelölt nyílás kiváltására 2 drb. 400 m/m szelvényű hengerelt vasgerenda alkalmazandó és az erre merőleges irányú falat alátámasztó 2 drb. 240 m/m-es tartó az előbbiek fölé helyezendő és nem az egyikbe szerelve, mint az a tervrajzon ki van tüntetve. 2.) Az A és B helyeken 45/45 cm-es keresztszelvényű vasbetonoszlopba 4 drb. 24 m/m-es rúdvas helyezendő. Ezen oszlopok alapfalai legalább 2.5 m^2 alapterülettel készítendők. 3) A vasbeton oszlopok leállásolása 4 hét után kezdhető meg és a használatba vétel előtt terhelési próba alá veendő. 4) A munka a terveket aláírt felelős szakértők állandó felügyelete alatt teljesítendő." *Tanácsi iratok,* 4855/1910, 1; vö. *Rk. iratok,* 5548/1910.

193 Székely Ellenzék XIII. 163. sz. (1910. november 1.) 2.

194 Közélet I. 1. sz. (1910. november 9.) 14.

195 Székely Ellenzék XIII. 158. sz. (1910. október 23.) 3.

pillérek rovátkolt, szögletes formájú stilizált fejezeteit tekintjük. 1911-ben az *Erdélyi Pénzügy* lap pünkösdi melléklete, a Bernády-éra megvalósításait propagáló *Fejlődő Maros-Vásárhely* már ennek az új arculatnak az eleganciáját magasztalta.[196]

Rechnitzer az átalakítást követően, 1911-ben ismét engedélyt kért a várostól egy, a főhomlokzat előtt húzódó terasz, valamint egy 4×9 m alapterületű kioszk felállítására, majd egy 15 m hosszú és 4 m széles lugas létesítésére, a közterületért fizetendő évi 1500 korona bér ellenében.[197] Hasonló létesítmények azonosíthatók is a korabeli képeslapokon és fotográfiákon. A sajtóból azt is tudjuk, hogy a fáradhatatlan Rechnitzer 1914 nyarán újabb befektetést eszközölt. A város már napok óta a világháború lázában égett, amikor augusztus 2-án arról értesítette vendégeit, hogy a helyiséget központi szellőztetővel látta el, teljesen füst- és huzatmentes belső teret alakítva ki.[198]

Rechnitzer Adolf 1918. február 19-én mondott le végleg iparáról,[199] a kávéházat 210 000 koronáért eladta Lusztig László főpincérnek.[200] Az impériumváltást követően, 1921. június 14-én Schulmeister Gábor váltott ki iparengedélyt a Korzó kávéház működtetésére.[201] Az 1920-as évek folyamán még létezett, de a több tulajdonost váltó és egyre kopottabb hírnevű lokál 1931 elején megszűnt.[202]

196 „Talán a helyesen fejlődő várost ez a kávéház jellemzi a legjobban, mintegy bebizonyítja, hogy a társas összejövetelekre, szórakozásokra milyen kellemes hatással lehet egy elegánsan berendezett kávéház, ahol a kultur ember a kávé mellett megtalál mindent, kellemességet, pontos és figyelmes kiszolgálást, a vidék, ország és külföld összes számottevő lapjait és folyóiratait. Külön említésre érdemes, szinte látványosság-számba megy a Korzó-kávéház pompás ragyogása, káprázatos, tüneményesen szép belső berendezése. Ami szépet, értékeset, kényelmeset, újszerűt és igazán vonzót a modern kávéházi kultúra, berendezés – művészit nyújthat – [!] az mind, mind feltalálható a Korzó-kávéházban. Olyan ez a nagystílű, fényes hely a maga művészies angol bútoraival, márványasztalaival, impozáns oszlopsoraival, tükreivel, mint egy diszkrét, előkelő társaságú klubhelyiség, amely az otthon minden kényelmét és vonzó kedélyességét nyújtja a látogatónak. Ezt a gyönyörű helyet Marosvásárhely rohamos fejlődése teremtette meg és fogja kifejleszteni Erdély egyik legszebb, leghíresebb kávéházává." Erdélyi Pénzügy II. 11. sz. (1911. június 1.). *Fejlődő Maros-Vásárhely* c. melléklet, oldalszámozás nélkül.

197 *Rk. iratok,* 422, 2356/1911. (hiányzó iratok)

198 Sebestyén: *Kávéházak tündöklése*. 61; Székely Napló XLVI. 117. sz. (1902. augusztus 2.) 3.

199 *Iparengedélyek.* 96.

200 Sebestyén Mihály: *Időtár V/2. 1900–1944. Pótlások, kiegészítések, javítások az Időtár II–III. kötetéhez*. Mentor Könyvek, Marosvásárhely, 2016. 289.

201 *Iparengedélyek,* 187.

202 Székelyföld XXXIII. 1. sz. (1931. február 2.) 3.

ZÁRÓGONDOLATOK. NÉHÁNY MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FELVETÉS

Az 1902-ben elkészült homlokzat ma is szemrevaló dísze Marosvásárhely főterének – érthető, ha a közemlékezet Bissingenné és nem a régen volt barokk megrendelők nevéhez köti az épületet. Tervezője jó érzékkel használta ki a sarok adottságait, ahol festői tömegelem, egy hagymakupolás sisakkal fedett, zárt sarokerkély hívja fel magára a figyelmet. A főhomlokzat átmetsződő pálcatagos keretelése és az erkélyajtók fölötti háromkaréjos szemöldökmező – benne Lázár-címerrel ékes, leveles tölgyágakkal övezett tárcsapajzs – a késő gótika formatárából merít. Az ablakok fölötti, vízszintes alapvonalról induló, háromszögben megemelt oromzatok a vimpergákra is emlékeztetnek, de plasztikus tagozataik a klasszikus architektúrát idézik. Mindez, a tornyos sarokerkéllyel kiegészülve, franciás ihletésű, historizáló szemléletmódot tükröz, melyre találunk is példát a századvég magyar építészetében, elég Lechner Ödön vagy Spiegel Frigyes korai munkásságára gondolnunk. Figyelemre méltó párhuzam a Pártos Gyula által a budapesti Kereskedelmi és Iparkamara székházához 1898-ban készített terv, mely ugyan nem valósult meg, de az *Építő-Ipar* hasábjain ország-világ megismerhette – a hagymakupolás saroképítmény, az emeleti ablakok oromzatai és a kváderezett falfelület együttese erőteljesen emlékeztet a marosvásárhelyi terv megoldásaira.[203]

A hosszan hátranyúló oldalhomlokzat szerkezete, az ablakok pálcás keretelése a főhomlokzati megoldásokat viszi tovább, itt is folytatódik a profilozott emeleti oromzatok sora, ám a háromkaréjos szemöldökökben újszerű növényi dekoráció pompázik: egy erőteljes gyökérzetből kinövő, gránátalmaszerű tőből kétoldalt kígyózó levelek és indák kúsznak szét, közöttük fonákjukról ábrázolt virágkelyhek és csüngő tulipánok láthatók, a kompozícióból felül három virágszál emelkedik ki. A lendületes mintázás, a virágok térbeli láttatása avatott mester kezére, a motívumkincs pedig a szecesszió térhódítására vall, bár a keret még nyilvánvalóan historizáló. De 1902-ben Marosvásárhelyen ez így is stílustörténeti jelentőséggel bír: a szecesszió helyi diadalútja még jóformán el sem kezdődött, az oldalhomlokzat árnyékában megbújó szemöldökdíszek az új stílus korai hírnökeinek számítanak.[204]

Kvalitásai ellenére a palota szinte társtalan a város századfordulós építészetében, melyben a gótizáló tendenciák amúgy sem honosodtak meg különösebb mértékben. Néhány párhuzamát azonban sikerült azonosítanunk a város földszintes lakóházainak sorában. Legközelebbi rokona a Márton Áron utca 21. szám alatti ház homlokzata, melynek szerkezete, pálcatagos keretelése, háromkaréjos szemöldökmezői és az

203 Építő-Ipar XXIII. 3. sz. (1899. január 19.) 18–19.

204 A szecessziós jelenségek helyi felbukkanásának időrendjéről lásd Orbán: *Hirschmann*. 183–184.

ezekbe foglalt virágos stukkóművek szerényebb kivitelben ugyan, de ténylegesen idézik a Bissingen-palota szecessziós és gótizáló elemeket felvonultató oldalhomlokzatát. Távolabbi visszfénye ennek egy ma már csak fotókról ismert, utcavonalba épített, földszintes lakóház homlokzati ornamentikája a régi város perifériáján, a kommunista városfejlesztés által letarolt Hosszú utcában: a kapuzat háromkaréjos, pálcatagos oromzata, a hat ablak szamárhátíves szemöldökébe mintázott virágok gyatrább minőségben ugyan, de félreérthetetlenül jelzik, hogy a palota oldalhomlokzata nem maradt visszhangtalan a helyi épületplasztikában.[205] Szintén a gótizálás és a florális szecesszió ötvözésére irányuló törekvést tükrözik a Hosszú utca 101. szám alatt pusztulófélben lévő kis villa szamárhátíves nyílásai és magyaros motívumokkal tarkított, zsúfolt stukkóornamentikája, az ablakmellvédek virágdíszei itt is a Bissingen-palota oldalhomlokzatára emlékeztetnek. Gótizáló hatásokat mutatott a Kossuth Lajos u. 27. szám alatt álló, mára elbontott földszintes lakóház homlokzata is,[206] bár erőteljes szamárhátívei és konzolsora csak távoli rokonai a Bissingen-palota stílusának.

A városi levéltár sajnos nem fedi fel előttünk az 1902-es nagyszabású átalakítás tervezőjének kilétét. Úgy véljük ugyanis, hogy a helyi építészetben szokatlan stíluselemeket felmutató, jó minőségű terv aligha születhetett az amúgy nagy tapasztalattal rendelkező és megbízható építőmester, Soós Pál műhelyében. Bár kétségtelen, hogy a sarokerkély-motívum később is feltűnik munkái között: a Köteles Sámuel és Bolyai utcák sarkára épített emeletes ház (1909) ma is a város ékessége, tervrajzán ráadásul gótizáló fiatornyok is feltűnnek az erkély fölött.[207] A Korzó köz felőli oldalhomlokzat szecessziós ornamentikája sem feltétlenül Soós Pál ötlete lehetett, az idősödő mester ugyanis köztudottan idegenkedett az új stílustól. Inkább egy tájékozott tervezőt sejtenénk a háttérben, aki tisztában volt a 19. század végének fejleményeivel a magyar építészetben. A kivitelezés szinte összes részletében követte a homlokzati tervet, ami nemcsak az építőmester szakértelmét dicséri, de az építőművészeti szempontok hangsúlyosságát is jelzi. A terven kivehető vázlatos dekoráció pontosan visszaköszön a homlokzaton: a szemöldökök ornamentikájától a sarokerkély mellvédjén pihenő bagolyig minden szerepel rajta. Ez további részletrajzok létezésére utal, melyeknek az engedélyezési terv elnagyolt, de hű összegzése lehetett. Amint láthattuk, a megrendelő családjában mind a művészi igény, mind a lehetőség megvolt egy felkészült építész bevonására a tervezés folyamatába – kiterjedt kapcsolatrendszerük révén akár a fővárosból is. Ám ma még nem tudható, hogy valamelyik helyi építőmérnök, a városban megforduló budapesti építészek egyike, netalántán a két év múlva felbukkanó Berzenczey Domokos, Keleti Béla, Pecz Samu (utóbbi stílusától nem is idegen az épület) vagy egy teljesen más szereplő rejtőzködik az 1902-es homlokzatterv mö-

205 Az épületet egy, Bach Loránd által készített fotóról ismerjük.
206 Man: *i. m.* 154.
207 Uo. 412. Az épület földszintje Benkő László kollégiumi nyomdájának adott otthont.

gött. Egyelőre nem is kívánunk a stíluskritikai alapon álló attribúciók ingoványos talajára lépni, így a kérdést, bízva a további források felbukkanásában, nyitva hagyjuk.

FROM BAROQUE HOUSE TO COFFEE HOUSE. THE TRANSFORMATIONS OF THE BISSINGEN PALACE FROM TÂRGU MUREŞ

Keywords: *Târgu Mureș; architecture; historicism; coffee house; Domokos Berzenczey; Béla Keleti*

The study provides insight into certain aspects of the past of the building in Târgu Mureș that stands on the corner of the Trandafirilor Square with the Béla Bartók Street. In 1765-1766, on this land plot, Earl Ferenc Földvári had raised a baroque style, multi-storey building with the contribution of master builder Paul Schmidt. The family's coat-of-arms on the main façade was sculpted by Anton Schuchbauer, while the interior wall painting of the staircase figuring Hungarian kings and leaders was painted by Paul Seblauer. In the second half of the 19th century the building ended up in the property of the Lázár earls and the widow of Otto Bissingen, Eleonóra Lázár, in 1902, transformed it into a representative palace, according to the newest tendencies of the period. Due to its historicizing main façade and the closed, turreted corner balcony the building became one of the most elegant among those located in the historic town center. Not long after, the ground floor hosted the renowned coffee house named Korzó, run by Adolf Rechnitzer, thus, the newest transformations were elaborated in line with the needs of the establishment. In 1904, based on the plans of architect Domokos Berzenczey, the capacity of the halls of the ground floor were expanded. The elegant furnishings, in art noveau style, were made by Károly Tóthfalusi, a local carpenter with experience in France and England. In 1910 the expansion of the space continued with the help of entrepreneur Béla Keleti. The reinforced concrete pillars were designed by a famous expert in the field, Richárd Sabathiel from Budapest. Simultaneously, all interior arrangements and furnishings were renewed according to the geometric art nouveau style.

CASĂ BAROCĂ, CAFENEA ANTEBELICĂ. METAMORFOZELE PALATULUI BISSINGEN DIN TÂRGU MUREȘ

Cuvinte-cheie: *Târgu Mureș; arhitectură; istorism; cafenea; Domokos Berzenczey; Béla Keleti*

Studiul prezintă unele aspecte din trecutul clădirii târgumureșene aflate pe colțul pieței Trandafirilor cu strada Béla Bartók. Pe acest lot, contele Földvári Ferenc a ridicat în anii 1765-1766, prin contribuția maistrului constructor Paul Schmidt, o remarcabilă clădire în stil baroc. Stema familiei, de pe fațada principală, a fost realizată de către sculptorul Anton Schuchbauer, iar pictura murală interioară, de pe casa scării, de către pictorul Paul Seblauer.

În a doua parte a secolului al XIX-lea clădirea a ajuns în proprietatea conților Lázár, iar văduva lui Ottó Bissingen, Eleonóra Lázár, în anul 1902, a transformat-o într-un palat reprezentativ, conform noilor necesități ale epocii. Datorită fațadei principale, realizată în spiritul istorismului și a balconului închis, acoperit cu un coif bulbiform, amplasat pe colț, clădirea a devenit una dintre cele mai elegante din centrul istoric al orașului. În curând, la parter a fost înființată renumita cafenea Korzó, proprietatea lui Adolf Rechnitzer, noile transformări au fost marcate de necesitățile acestei întreprinderi. În anul 1904, pe baza planurilor arhitectului Domokos Berzenczey a fost mărită capacitatea sălilor de la parter, mobilierul elegant în stil secession a fost confecționat de către Károly Tóthfalusi, un tâmplar local pregătit în Franța și Anglia. În anul 1910 s-a continuat lărgirea spațiului, de data aceasta cu ajutorul antreprenorului Béla Keleti. Pilonii din beton armat au fost proiectați de un renumit expert în domeniu, Richárd Sabathiel din Budapesta. Totodată, amenajările interioare și mobilierul au fost reînnoite în stilul secessionului geometrizant.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA IMAGINILOR

1. A Bissingen-palota homlokzatának átalakítási terve, 1902. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai, 2897/1902, 8./The transformation plan of the Bissingen palace's façade, 1902. Mureș County Office of the Romanian National Archives, Archives of the town of Târgu Mureș, Documents of the town council, 2897/1902, 8./ Planul de transformare a fațadei palatului Bissingen, 1902. Serviciul Județean Mureș al Arhivelor Naționale Române, Primăria municipiului Târgu Mureș, Consiliul orașului, 2897/1902, 8.
2. Átalakítási terv, 1904. Berzenczey Domokos. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai, 4855/1910, 11./Transformation plan, 1904. Domokos Berzenczey. Mureș County Office of the Romanian National Archives, Archives of the town of Târgu Mureș, Documents of the town council, 4855/1910, 11./Plan de transformare, 1904. Domokos Berzenczey. Serviciul Județean Mureș al Arhivelor Naționale Române, Primăria municipiului Târgu Mureș, Consiliul orașului, 4855/1910, 11.
3. Átalakítási terv, 1910. Keleti Béla. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai, 4855/1910, 13./Transformation plan, 1910. Béla Keleti. Mureș County Office of the Romanian National Archives, Archives of the town of Tîrgu Mureș, Documents of the town council, 4855/1910, 13./Plan de transformare, 1910. Béla Keleti. Serviciul Județean Mureș al Arhivelor Naționale Române, Primăria municipiului Târgu Mureș, Consiliul orașului, 4855/1910, 13.
4. A Korzó kávéház első berendezése, 1905. Képeslap Csepreghy András gyűjteményéből/The first interior furnishing of the Korzó coffee house, 1905. Postcard from the collection of András Csepreghy/Prima amenajare interioară a cafenelei Korzó, 1905. Carte poștală din colecția lui András Csepreghy
5. A Korzó kávéház második berendezése, 1910 után. Képeslap Csepreghy András gyűjteményéből/ The second interior furnishing of the Korzó coffee house, after 1910. Postcard from the collection of András Csepreghy/A doua amenajare a cafenelei Korzó, după 1910. Carte poștală din colecția lui András Csepreghy
6. A Bissingen-palota épülete, 1909. Képeslap Csepreghy András gyűjteményéből/The building of the Bissingen palace, 1909. Postcard from the collection of András Csepreghy/Clădirea palatului Bissingen, 1909. Carte poștală din colecția lui András Csepreghy

IV.
ZENETUDOMÁNY

Csákány Csilla*

BRASSAI SÁMUEL ÉS ANGI ISTVÁN: ÉLETUTAK ÉS ESZMÉK PÁRBESZÉDE EGY KÉPZELETBELI KOLOZSVÁRI ZENEESZTÉTIKA-MŰHELYBEN

Kulcsszavak: *Brassai Sámuel; Angi István; zeneesztétika; Kolozsvár; műhelymunka*

A ZENEMŰVÉSZETI KÉPZÉS TEREI: ZENEESZTÉTIKAI MŰHELYPARADIGMÁK

A jelenkori zeneművészeti képzés lehetséges irányvonalain elmélkedve, feltettük magunknak a kérdést, hogyan is körvonalazódtak ezek a „terek" a múltban, milyen erők működtették ezeket az oktatási helyszíneket? Továbbgondolva: milyen utat tudnánk mi magunknak kiszabni, amikor a jövőbeni művészi, azon belül a zenei képzésre gondolunk, értékadó és útmutató példákra támaszkodva. Minden bizonnyal ismert tény, hogy főként a zenei pályán igen fontos szerepet tölt be a mentor és mentorált kapcsolata.[1] Jelen tanulmány egy tágabb értelemben vett műhely gondolatát igyekszik körvonalazni, egy olyan kört, amely széles körű zenei műveltséget, zenepedagógiai ismereteket kívánt szorgalmazni, főként az Erdélyben élő, zenei, művészi területen tevékenykedők számára. A zeneesztétikai műhely gondolata két példaértékű személyiség zenei érdeklődésének alkotói párbeszédbe való állítása mentén fogalmazódott meg.

A 19. századi erdélyi zenei életben a hivatásos, intézményes keretek között megszervezett zenélési alkalmak mellett meghatározóvá vált a kamarazenélés szélesebb körű gyakorlata. Kolozsváron ebben nagy szerepet játszott az alábbi fotográfián, középen látható Brassai Sámuel – aki talán éppen kottát olvas – muzsikus és muzsikál-

* Csákány Csilla (1981), PhD, muzikológus, a nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetem adjunktusa, csakany.csilla@partium.ro.

1 Példaként említhetjük a Heinrich Neuhaus–Gabriel Amiras–Adriana Bera-zongoraiskola vonalát a kolozsvári „Gheorghe Dima" Zeneakadémián.

ni szerető barátai társaságában. Brassai mellett Pákei Lajos, Kolozsvár főépítésze ül, kezében Brassai gordonkájával, továbbá, hátul középen, a lapot tartó hölgytől balra Fangh Antónia, Pákei felesége látható. A fénykép valószínűleg az 1890-es évek elején készült, egy zenedélutánon a Majális utcai Pákei-villában.

1. kép. Brassai Sámuel Pákei Lajossal és muzsikus társaival

Bár Brassai elismert tagja volt városa kortárs zenei életének, aktívan nem vett részt az intézményes zeneoktatásban. Ennek ellenére jómaga előadóként, de mindinkább szervezőként fontos tevékenységet folytatott, mely döntő hatással bírt a város kulturális és szellemi fejlődésére.

Ezzel szemben Angi István teljes életpályájára meghatározó volt a kolozsvári „Gheorghe Dima" Zeneakadémián kialakított munkaközösség, az intézmény keretei között megvalósított munkáját eredményesnek ítélte. Továbbá, ezen tevékenységén túl, Angi professzor úr számos erdélyi zeneoktatási intézmény létrehozásában vállalt tevékeny szerepet, zeneesztétikai előadásain nevelkedett megannyi zenész- és zenetanár-generáció, továbbá filozófus, filológus és teológus diák is.

2. kép. Angi István zeneakadémiai kollégái körében
(balról jobbra: Gabriel Banciu, Banciu Katalin, Sorin Lerescu,
Alexandru Boboc, Adrian Pop, Pavel Puşcaş)

Intézményi hovatartozástól függetlenül, mind Brassai Sámuel, mind Angi István életpályáját egyfajta műhelyben való gondolkodás jellemezte: segítő, tanító és bátorító magatartásuk által felkarolták és ösztönözték mindazokat, akik hittek a zeneművészet szépségében, örök értékeiben, olyan befogadó és elfogadó teret teremtve számukra, melyben biztosított volt a fejlődés, kibontakozás lehetősége.

ÉLETKÉPEK BRASSAI SÁMUELRŐL

Brassai Sámuel, a holdsziget – Jókai Mór így nevezte Torockót – szülötte keresztény értelmiségi családban nevelkedett. Édesapjáról azt írta, hogy eleinte tanítóként, majd papként tevékenykedett Torockón, később Torockószentgyörgyön, hangsúlyozva, hogy mindig is a tudományok lelkes olvasója volt. Brassai külön kiemeli, hogy édesapja tanítómesteri pozíciójában már a 18. század végén bevezette a kölcsönös tanítás módszerét, ami azt jelentette, hogy a tanító mellett a nagyobb diákok segédkeztek a kisebbek tanításában.

3. kép. Torockó és Torockószentgyörgy

Brassai Sámuel édesanyja papi családból származott. Férjével, ha a helyzet megkívánta, latinul társalkodott, de a német nyelvet is anyanyelvi szinten birtokolta. Szenvedélyes virágkertész volt, feltételezhetjük, hogy tőle örökölte fia növénytani érdeklődését. Brassai Sámuel írásaiban arról mesél, hogy miután megtanult olvasni, a Robinson-regények miatt a földrajz után kezdett érdeklődni igen intenzíven. Tizenkét évesen került a kolozsvári Unitárius Kollégiumba. Innentől már, ahogy maga is mondja: menthetetlen. A tanulás számára: „az izgás és elcsillapulás hullámzása által okozott szellemi gyönyörűség".[2]

Tanulóévei után főúri házak gyerekeinek nevelőjeként tevékenykedett.[3]

2 Mikó Imre: *Az utolsó erdélyi polihisztor*. Kriterion, Buk., 1971. 25.

3 Brassai 1819–1820 táján gróf Bethlen Károly szolgálatába állt, aki tanítót keresett fia mellé. Brassai hat évig házitanító volt Bethlenben. A Bethlen család a telet Kolozsváron töltötte, így Brassainak is lehetősége nyílt bekapcsolódni a kolozsvári zenei életbe. Ugyanakkor gyakran ellátogatott a család Bécsbe is, ahol opera-előadásokat és egyéb hangversenyeket hallgathattak meg. 1826-ban Brassai Bethlen Jánoshoz ment Rettegre, ahol két leányát tanította. 1832-ben pedig gróf Kendeffy leányának, Katinkának a nevelője volt. Általános műveltség, szépművészetek iránti szeretet, a zene művelése – hagyomány és egyfajta követelmény is volt a főúri körökben. A téli időszakokat rendszerint Kolozsváron töltötte, ahol a Szebenből Kolozsvárra került kormányszék köré gyűltek Erdély művelt és számottevő egyéniségei. Lásd Lakatos István: *Brassai Sámuel és a muzsika*. Keresztény Magvető Füzetei. Pallas Könyvnyomda, Kvár, 1941. 5.

4. kép. A kolozsvári Unitárius Kollégium és környezete

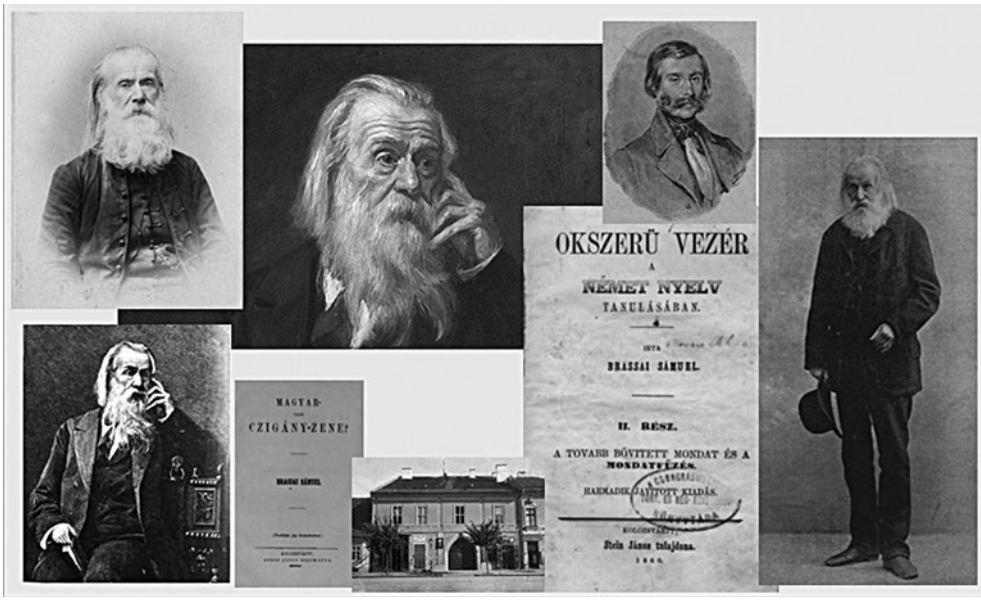
Ezt követően a fiatal Brassai egy ideig tevékenyen részt vállalt a *Vasárnapi Újság* szerkesztésében,[4] majd maga is tanítóvá válik ugyanabban az oktatási intézményben, ahol egykor tanult.[5] Továbbvitte a még otthonról hozott kölcsönös tanításmód gondolatát, tetteiben és írásaiban is kiállt a nevelői demokratizmus mellett. Az oktatásügy szabadságát hirdette, minden gyermekről úgy gondolta, hogy tanítható, tehetségtől függetlenül.[6]

Tankönyveket írt, melyek közül a legtöbb kiadást kettő ért meg: a *Számító Socrates* és az *Okszerű vezér a német nyelv tanulásában*, ezeken kívül nagyon sok tudományterületen szorgalmasan publikált (földrajz, történelem, statisztika, közgazdaságtan, logika).

4 Pedig ekkor még csak egy jelentős közleményt jelentetett meg *A gyönyörűségről* címmel a *Nemzeti Társalkodó*ban (1832).

5 Ekkoriban lapszerkesztői foglalatossága mellett *klaviermester*ként volt számontartva. Az Unitárius Kollégiumba tanárként való felvétele ellen azzal érveltek, hogy ő eddig „csak" „Klaviert" (zongorát) tanított, ami látszólag nem fért össze a tudós tanár állásának méltóságával. Lakatos: *i. m.* 6.

6 A nevelés minden lehető oldalát igyekszik megvizsgálni, ennek szellemében egy német írást is lefordít, átdolgoz és közzétesz, méghozzá a *Pof kultúrtörténetéről…* többnyire elrettentés céljából.

5. kép. Fotó-, festményrészletek és publikációk

A nevelést mindennél fontosabbnak tekintette, ezért például *A Kolozsvári Nevelői Kör* gyűléseit az 1840-es években Brassai akkori lakásán tartották, az unitárius püspöki palotában. Az alapszabályt a Brassaiból, Gáspár Jánosból és Kovácsi Antalból álló bizottság dolgozta ki, első elnökének pedig gróf Mikó Imrét választották meg. A nevelői kör célként azt fogalmazta meg, hogy foganatosítson egy reformmozgalmat az oktatás terén. Brassai mindenkori tanítási módszerének alapelve pedig az volt: „keveset, jól és lassan!".

A zenélést Brassai lelki és szellemi feltöltődésének alapvető forrásaként élte meg, koncertlátogatásait pedig egyfajta menekülésként a szürke hétköznapokból. Gyakran zongorázott Bösendorfer zongoráján, kamarazenét játszott mint korrepetitor vagy mint vonósnégyese brácsása, gordonkása – attól függően mire volt éppen szükség. A klasszikus zenével való viszonya egész életére kihatott. Azt vallotta, hogy minél többet hallgatunk egy zeneművet, annál több szépséget fedezünk fel benne.[7]

Az öreg Brassai bácsit, ahogy kortársai szólították, így jellemzi monográfiájában Mikó Imre: „Hórihorgas, kemény csontú öreg, kissé már görnyedten jár, s meg-megbotlik a macskafej-kövein. (…) S mikor estebéd után kovakővel, acéllal és gyaluforgáccsal rágyújt hosszú szárú pipájára, hátradől karosszékén, és a kakukkos órára tekint, már tudja is, hogy nemsokára itt lesznek muzsikus barátai. Kezdődhet a »zenély«.

7 Lakatos: *i. m.* 13.

Ha többen gyűlnek össze, »zenezsinat«. A Bösendorfer zongorán, amely mellett egykor kedves öccse, Erkel Ferenc ült, kikészítve áll Mozart vonósnégyesének kottája. És a zeneszerszámok".[8]

ÉLETKÉPEK ANGI ISTVÁNRÓL

Angi István zeneesztéta egy művészetkedvelő agrár-értelmiségi családban született Háromszéken. Mezőgazdasági profilú középiskolai évei után – a korabeli továbbtanulási elvek szerint – a kolozsvári Agronómián folytatta felsőfokú tanulmányait. Több sorsszerű körülménynek köszönhetően rövidesen az akkori Zenekonzervatóriumba került, ahol karvezetői diplomát szerzett. Ezekre az évekre visszatekintve, mindig szeretettel emlékezett vissza a Kodály-tanítvány Nagy István által irányított énekkari, valamint karvezetői gyakorlatra, valamint a hegedűjátékra, különösen a kamarazene és zenekari muzsikálásra. Szintén ezekben az években ismerkedett meg a későbbi pályaválasztásában meghatározónak bizonyuló Földes László esztétikatanárral.

Doktori tanulmányait a moszkvai Lomonoszov Egyetemen engedélyezték, ahol a korabeli orosz és európai filozófia egyik kimagasló személyisége, a neves kantiánus gondolkodó, Valentin Asmus tanította. „Moszkvai és szentpétervári emlékei nagy hatással voltak gondolkodására, a zene és a társművészetek iránti nyitottságának alakulására. Mivel mestere kiváló zongorista is volt, jóvoltából olyan korabeli zenész óriásokat ismerhetett meg, mint a hegedűművész David Ojsztrah, a csellista Msztyiszlav Rosztropovics vagy a zongoraművész Szvjatoszlav Richter, akikkel Asmus gyakran játszott otthonában kamarazenét. Többször idézte fel ezekből az időkből a magas színvonalú moszkvai koncertélményeit, a világhírű balett-társulatok előadásait, s nem utolsó sorban a képzőművészeti érdeklődése szempontjából meghatározó, szentpétervári Ermitázs galériában töltött pillanatait."[9]

Az itt töltött évek alatt mélyült el a művészetek és a kultúrák közötti termékeny párbeszédben rejlő üzenetek iránti érdeklődése is. Hazatérve Kolozsvárra immáron zeneakadémiai tanárként fogalmazza meg elemzői modelljeit, melyek esztétikai rendszerének, zeneesztétikai gondolkodásának alapját képezik (értékkategóriák tengelyrendszere, műalkotások szerkezeti rétegei). Írásaival tanulmánykötetek hosszú sorát gazdagította, önálló munkái jelentős helyet foglalnak el az erdélyi zenei tárgyú publikációk között.[10]

8 Mikó: *i. m.* 5–7.

9 Csákány Csilla: *Az emlékezés sosem a múltért van. Az emlékezés mindig a jövőre irányul. Búcsú Angi Istvántól*. ZeneSzó XXX(2020). 9. sz. 3.

10 Angi István önálló publikációi: *Zene és esztétika* (Buk., 1975), *Az esztétikum zeneisége: Eszszék a viszonyalkotás varázsáról* (Kvár, 2001), *A zenei szépség modelljei: Zenetudományi írások*

6. kép. Fotókollázs Angi Istvánról és kulturális-szellemi horizontjáról

Angi István filozófiai fogantatású, fogalomalkotásra épülő, azokat elemző írásainak mélysége, majdhogynem hermetikus gondolatisága egyetemi előadásaiban teljes mértékben átlényegült könnyed és érthető nyelvezetté, közvetlen, humoros megjegyzésekkel teletűzdelt értekezésekké. A mindenkori hallgatóságot elragadó beszédstílus felsejlik az alábbi rendhagyó önéletrajzból is, amelyet maga írt saját személyéről: „kéthetes (77) korában már túl öregnek bizonyult, s miként más »fiatalosnak«, számára is éppen megszűnt a konzulens professzori titulus. Egyébként egyetemi tanár volt az elmúlt 40 esztendőben. Régtől máig imádja a reál tudományokat, ezért már a kezdetektől a humán diszciplínák felé orientálódott. Kémikus szeretett volna lenni. Ezért elvégezte a karvezetői szakot, következésképpen filozófiából doktorált orosz honban. Így vált esztétává, s talán még most is az. Elkövetett jó néhány kötetet (…) rendületlenül ostromolja Bartók, Kodály művészetét. Állandó stresszben tartja írása-

(Kvár, 2003), *Értéktől jelentésig* (Kvár, 2004), *Zeneesztétikai előadások I–II*. (Kvár, 2003, 2005), *Fotografii la minut din atelierele compozitorilor clujeni* [*Pillanatképek kolozsvári zeneszerzők műhelyéből*] (2008), *A harmónia marad* (Nagyvárad, 2013), *Cornel Țăranu. Mărturisiri mozaicate, studii și eseuri* [*Țăranu, Cornel. Mozaikszerű vallomások, tanulmányok és esszék*] (2014), *Divertismente. Eseuri* [*Divertimentók. Esszék*] (2018), *A megérintett szép továbbgondolásai* (Kvár, 2018).

ival a hazai és a magyarországi szaklapok szerkesztőségeit. Zeneretorika, modern művészetelméletek foglalkoztatják diákjai örömére-bánatára".[11]

A fenti képen egy sajátos kulturális és szellemi horizontot körvonalazó fényképkollázs látható – a romantikus szépségű szülőfalujáról, Ozsdoláról, az 1960-as években a Zenekonzervatóriumban tanító magyar oktatókról, Kolozsvárról, Nagy Istvánról, illetve egy látkép Moszkváról és mesteréről, Valentin Asmusról –, mely mélységeiben meghatározta Angi István személyiségét.

KOLOZSVÁRI ZENEESZTÉTIKAI MŰHELYEK, TÍPUSOK

Kolozsvár zenei életében Brassai szervezőként, ritkán előadóként, gyakran műkritikusként és még gyakrabban zenei véleményformálóként jelent meg. A hivatalos zenei oktatási berkekben is otthonosan mozgott, zenei kérdésekben nagy tekintélynek örvendett.[12]

Brassai fiatalkori éveiben gyakran járt Pest-Budán. A magyar főváros pezsgő zenei kultúrájához szokva, Kolozsváron nem kapott megfelelő mennyiségű ingert, ő maga kezdte hát szervezni a helyi zenei életet. Vagy a saját lakásán, amely akkoriban már a múzeumkertben volt, vagy ismerőseinél gyülekeztek zenélni a város jobb műkedvelői és hivatásos muzsikusai.[13] Heti rendszerességgel tartotta a kamarazeneesteket, előre megállapított napon. 1864-ben Brassai hivatalosan is megalapított egy házi zenekört, melynek célja kifejezetten a kamarazenélés volt. A 7. képen néhány kolozsvári helyszín látható, ahol nagy valószínűséggel folyt kamaramuzsikálás.[14]

---

11 *A közlés sava-borsa. Tanulmányok az iróniáról*. Szerk. Horváth Gizella. EME–Partium, Kvár–Nagyvárad, 2011. 83.

12 A Zenekonzervatórium vezetői gyakran fordultak Brassaihoz tanácsért. 1840-ben Ruzitska György egy belső intézményi konfliktus miatt lemondott igazgatói állásáról, melyet végül egy egyeztető bizottság közbenjárásával sikerült feloldani, és ennek a bizottságnak az élén Brassai állt. A későbbiekben Brassait a konzervatórium tiszteletbeli tagjai közé választotta (további tiszteletbeli tagok: Erkel Ferenc, Liszt Ferenc, Joachim József, Johannes Brahms stb.).

13 Kozma Ferenc megjelentette azok névsorát, akikkel Brassai együtt muzsikált (Erkel Ferenc, Ruzitska György, Mátéfy Károly törvényszéki bíró, Id. Bodor Pál, Id. Dr. Hintz György gyógyszerész, Ruzitska Béla pénzügyi tanácsos, dr. Wachsmann Ede orvos, dr. Bélteky Ferenc orvos, Watterflied Ágoston pénzügyi hivatalnok, Gegenbauer József, egy magán-zeneiskola tulajdonosa, Boér Gergely tanár, Nagy Gábor, a Központi Szálloda tulajdonosa, Pákei Lajos építész). Kozma Ferencz: *Brassai Sámuel, mint aesthetikus és műkritikus*. MTA, Bp., 1900.

14 Dr. Szabó József megyei főorvos, Gegenbauer József zenetanár házában. A Ruzitska-ház állandó vendége is volt (Ruzitskáné Raczek Zsófia, Béla felesége, világjáró hegedűművész-

7. kép. Kamarazenélési helyszínek Kolozsváron

Brassai következő otthona a Sétatér utca 15. sz. (később Bartha Miklós u. 20. sz.) alatt, közvetlenül a Szamos malomárka melletti díszkertben volt (mai Fürdő utca). Látogatói – korabeli feljegyzések szerint – itt mindig zongoranégykezes-játék közben találták.[15]

Brassai írásai között izgalmas színfoltot képviselnek zenei témájú publikációi. Lakatos István zenetörténész véleménye szerint „élvezhető és tanulságos" zenekritikákat hagyott az utókor számára.[16] Írásaiból idézünk egy részletet, melyet 34 éves korában publikált a *Nemzeti Társalkodó*ban, Budapesten. Az eseményről azt tudjuk, hogy

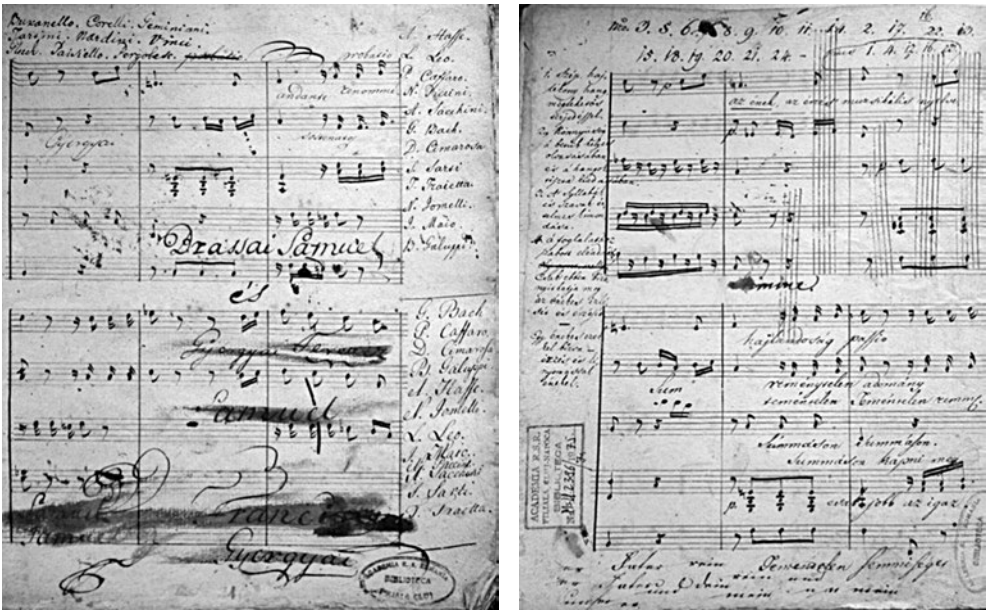
nő volt) (Belső-Magyar utca 26. szám) Lásd Gaál György: *Magyarok utcája*. EME, Kvár, 1995. (https://mek.oszk.hu/02800/02808/html/#27 – Utolsó megtekintés: 2021. 07. 06.); Lakatos: *i. m.* 10.

15 Brassai és kortársai fokozott lelkesedését a klasszikus zene iránt egy anekdota is őrzi. Az oldal tetején látható fényképkollázs legfelső fotóján szerepel a főtéri Wesselényi-ház. A ház névadója egykori tulajdonosa, a művészetpártoló Wesselényi Farkas. Állítólag itt olyan heves vita alakult ki Brassai és a ház ura között egy zenemű megfelelő interpretációja okán, hogy kottatépésre is sor került.

16 *Kolozsvári magyar muzsikusok emlékvilága. Szemelvények a XIX. század zenei írásaiból*. Szerk. Lakatos István. Kriterion, Buk., 1973 (a továbbiakban *Kolozsvári magyar muzsikusok*). 18.

Händel *Belsazar* című oratóriumát hallgatta meg Bécsben, melyet Ferenc császár feleségének születésnapja alkalmából adtak elő. Azt írja: „»… akit a munka belső érdeme nem bájolt, azt a külső érzékek meghatódása bámította el.« (…) A siker nem volt olyan, »mint kívánta volna az igazi classicitast becsülni tudó aestheticus«”.[17]

Brassai Sámuel véleményére kortársai sokat adtak, és bizony ő szívesen el is mondta azt. Ha pedig nem kérdezték, akkor leírta. Az alábbi kottalapon például Gyergyai Ferenc énekhangját méltatja, aki kora egyik legjobbjának tartott énekese volt Kolozsváron, egyébként politikus és nyelvész. Gyönyörű kalligrafikus írással jegyzi le meglátásait, gondolatait pedig arab számokkal jelöli. „1. szép, hajlékony hang, meglehetős terjedéssel. 2. Könnyűség a betűk helyes olvasásában és a hangok cifra (?) kiadásában. 3. A Sylabbák és szavak értelmes kimondása. 4. A foglalathoz szabott előadás. Csak ebbe bizonyíthatja meg az énekes ízlését és eszét. - Az énekes ezekkel bírva – érzés és kinyomással énekel.” A kottába még néhány jelző is helyet kap: „hajlandóság, passió” és „az ének az érzés muzsikális nyelve”.[18]

8. kép. Brassai Sámuel és Gyergyai Ferenc jegyzete

17 Nemzeti Társalkodó 1834. 24. sz. 378–381.

18 Sófalvi Emese: *Zeneoktatás a kolozsvári Muzsikai Conservatoriumban 1819–1869 között.* EME, Kvár, 2020. 71.

Zenekritikái mellett egyik leghíresebb zenei tematikájú írása az a röpirat, melyben Liszt elmélkedéseit cáfolja meg a magyar zene eredetéről. Hatalmas felháborodásában Liszt minden gondolatát szétszedi, és sorozatos érveléssel, fokozott iróniával semmisíti meg azokat.[19]

Angi István éveken át tanított zeneesztétikát a Zeneakadémián, abban az alma materben, melyhez mindvégig hűséges maradt, azonkívül pedig azokban az intézményekben, melyek létrehozásában aktívan részt vállalt. Tanítványok hosszú sorát terelgette a tudományos munka, a zenepedagógia vagy a művészi pálya útján. Ám Angi István a tanítást, a tanítványaival együtt való továbbgondolkodást az oktatási intézmények falain kívül is folytatta, mintegy inspirálva őket egy olyan életforma kialakítására, melyet ő maga képviselt. Egykori diákja, Gábor Csilla részletezi a professzor úrnak írt *Laudatio*jában azt a jelenséget, amelyet „otthon-műhelynek" is nevezhetünk. „Az iskolateremtő mesterre nemcsak az egyetemi munkában lehetett ráismerni: otthona mindig nyitva állt a tanulni vágyó ifjú művész- és tudósjelöltek előtt, ilyenkor kötetlen beszélgetések közben leshettük meg, hogyan is épül fel témáról témára, gondolatról gondolatra egy-egy tanulmány, vagy csodálkozhattunk rá jólismert klasszikusokban a számunkra addig rejtett értékekre. Egyáltalán: eltanulhattuk a tudóséletformát, hogy aztán saját kutatásainkban megpróbálhassuk a magunk módján továbbvinni."[20]

BRASSAI ÉS ANGI TALÁLKOZÁSAI. ZENEESZTÉTIKAI ELMÉLKEDÉSEK PÁRBESZÉDE

Zeneesztétikai kérdések fölötti elmélkedéseik közül csupán egynéhány gondolatkört, valamint elemzői perspektívát helyezünk párbeszédbe, érzékeltetve a két személyiség gondolkodásának sajátos útját.

A *Szép* útja

Brassai zeneesztétikai gondolatai nagyon megfontoltak, sok szempontból tárgyal egy-egy általa fontosnak vélt problémakört. Amikor a szépről beszél, a *művészi szép*et

19 Brassai érzékletesen taglalja Liszt tévedését, ami a cigány nép eredetét és „művészi kvalitásait" illeti: „Leír ön egy népet, három lapon át fogyasztva symphrasisai festékkészletét, mint olyant, mely az emberiség körén egészen kívül esik, s midőn azt várja az olvasó, hogy már egyenesen az orángutánok sorába helyezze, íme következmény gyanánt, egyszerre csak „költői", mégpedig „epicus költői" válik belőle". Brassai Sámuel: *Magyar vagy cigányzene? = Kolozsvári magyar muzsikusok*. 111.

20 Gábor Csilla: *Laudatio.* (kézirat) Elhangzott 2020. július 29-én, a Magyar Érdemrend Lovagkeresztje kitüntetés átvételekor.

igyekszik meghatározni, a természeti szépet szándékosan mellőzi. Amikor pedig egy műalkotást elemez, akkor magát a *tetszés*t vizsgálja.[21]

Angi István a teljes esztétikatörténetet úgy határozza meg, hogy az nem más, mint a szép meghatározásának a története. Elemzői módszerének sarkalatos mozgatórugója az esztétikai értékkategóriák rendszere. Utolsó interjújában a következőket mondta: „Ami az esztétikai értékeket, kategóriákat illeti, feltehetnők a kérdést: kategória kell ahhoz, hogy én gyönyörködjek a művészetben, a szépben? Nem, nem kell kategória hozzá. De a rendszerben ezek csak ott vannak. Például ha azt vesszük, a milói Vénusz szép? Hát persze, hogy szép. Nagyon szép, példásan szép. Egy impreszszionista festménye Manet-nak egy kislányról, szép? Gyönyörű szép. És akkor ugyanaz a szép egy dárdát hajító hős? Mert az is szép… Ha meghallgatsz egy Beethoven szimfóniát, az egész más, mint egy *Für Elise*, amit szintén Beethoven írt. Akkor hogy is állunk a szépséggel? Ezért kell a kategóriákat bevinni. Mert kiderül, hogy a szép egy általános kijelentés az esztétikai élményről. A szép lehet tragikus is, komikus is, lehet fenséges is, alantas is, nos, ezeket mutattam be akkor, amikor megcsináltam a rendszert”.[22] A rendszerben való gondolkodás fontosságát emeli ki Angi István akkor, amikor a művészi szépet igyekszik meghatározni. *Zeneesztétikai előadások*[23] című kétkötetes munkájának első felében az esztétikai erőtér kialakulásának kérdése után tárgyalja az esztétikai értékek – a szép és a rút, a fenséges és az alantas, a tragikus és a komikus, valamint a groteszk és az abszurd – szerepét és jelentőségét. Elemzéseiben és előadásaiban gyakran kiemelte, hogy a szépről alkotott eszményünk nem abszolút és örökkévaló, hanem épp ellenkezőleg, relatív és változó. A változatosságok ellenére azonban létezik egy közös nevező, mégpedig az, hogy a művészi szépet poláris viszonyfogalmak segítségével lehet körülírni, viszonyfogalmakkal, mint a *valóság* és az *eszmény*, valamint a *külső* és a *belső*, a *figurális* és a *nonfigurális*, a *plasztikus* és a *kifejező*, a *térbeli* és az *időbeli* stb.

A művészetek párbeszédének útja

Angi István zenei elemzéseit gyakran egyéb ágazati művészetekből vett példákkal támasztja alá. Képzőművészeti alkotások, irodalmi művek megidézésével hozza közelebb olvasói számára egy-egy zenemű üzenetét. A tematikai, szerkezeti vagy mon-

21 „Az indukciót megszűkíti a művészeti szép birodalmára, kizárván fejtegetései köréből a természeti szépet. A másik »sajátibb és lényegesb fogás« az, hogy »nem azokat a tárgyakat veszi vizsgálata alá, melyek a tetszést keltik, hanem magát im e tetszést.« Tehát már kiindulása tudatosan nemcsak elüt, hanem egyenesen ellentétes a korabeli esztétikusok eljárásával. A szép meghatározását, mellyel korabeli esztetikusok telezúgták a világ fülét, meg sem próbálja, mert tudja, hogy nem vezet eredményre, hanem elindul a maga saját utján.” Gál Kelemen: *Brassai, az esztétikus*. Keresztény Magvető 58(1926). 3. sz. 140.

22 Interjú (kézirat), 2020. szeptember.

23 Angi István: *Zeneesztétikai előadások.* I–II. Scientia, Kvár, 2003.

danivalóban megragadható analógiákon túl izgalmas jelenségekre hívja fel figyelmünket, például a *Múzsák testvérisége ma. A jelenkori zene és építészet téridő–időtér viszonyrendjei* című tanulmányában.[24] Az ősrégi *musiké* fogalmára utalva – a fogalom a zene és az irodalom együttesének összefüggési struktúráját hivatott jelölni – a társművészetek egymásra kifejtett hatásait vizsgálja. Olyan problémákon elmélkedik, mint az ágazati művészetek differenciáltságának kérdése, elemzi önállóságuk és kölcsönös egymásrautaltságuk sajátosságait. Megejtő rugalmassággal kezeli a kortárs művészet nyújtotta példákat, felhíva figyelmünket szabadságunk szükségszerűségének elfogadására, valamint a mai stílusgazdagság ellentmondásos termékenységében rejlő lehetőségekre. Ami az építészeti és zenei alkotásmód kölcsönös összefüggéseit illeti, Iannis Xenakis paradigmáit elemzi, különös tekintettel azok formaelveire, téridő metaforáira.

Érdekes látni, hogy Brassai Sámuel is néha társművészetekből kölcsönzött ismérvekkel igyekszik okfejtéseit alátámasztani, amint ezt a Liszt-írásra reflektáló röpirat is példázza: „Schiller… midőn az eszményekben elmerült költő későn érkezik a világi javak, világi boldogságok osztályára, s az üres kézzel búsan távozandónak Jupiter saját keblét mutatja ki menhely, kárpótlás gyanánt – az felemel, az vigasztal, az megnyugtat. De midőn Liszt Jupiter keble helyett nemzetünknek a cigány szívrejtekét mutatja, melyet az az ő zilált fantasiája, tövestől felfordult képzelődése által készített microscopium sem bír felfedeztetni józan érzékű emberrel, azt a menhelyet, azt a kárpótlást, azt az ajándékot bizony mi meg sem köszönjük neki”.[25]

Kortárs zeneirodalommal való kapcsolataik útja

Mind Angi, mind Brassai behatóan ismerték a kortárs zeneirodalmat. Angi avatott és lelkes elemzője a kortárs zenének, külön kötete is jelent meg ebben a témában. Brassai pedig írásain kívül a nagy európai zenei központokba való sorozatos utazásaival bizonyítja, mennyire érdeklődött kortársai zenéje iránt. Ám ami a kortárs zeneirodalom megítélését illeti, véleményük merőben különbözött. Ugyanis míg Angi lelkesedik a kortárs zenekultúráért, Brassai a klasszikusan gondolkodó szerzőket részesítette előnyben. Élesen elítéli például Wagner zenéjét, egyetértve Hanslick gondolataival, melyeket Wagner-kritikájából[26] ismerhetünk meg. Több ízben is vitába bonyolódott véleménye miatt mind Pesten, mind Kolozsváron. Persze, lenyűgöző, hogy Brassai milyen magabiztossággal osztotta ezt az elképzelését, milyen *modern* is volt ezáltal. Merthogy ily módon véleményével szembemegy az átlaggal, hiszen köztudott, mennyire divat volt akkoriban Wagner-rajongónak lenni.

24 Uő: *A zenei szépség modelljei*. Polis, Kvár, 2003. 240–249.

25 Brassai: *i. m.* 121.

26 *Szöveggyűjtemény a zeneesztétikai tanulmányokhoz*. Összeáll. Kedves Tamás. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997. 184–185.

Zeneesztétikai szemlélődések útja

Brassai zeneesztétikai nézeteit harminckét évesen, 1832-ben publikálta, *A gyönyörűségről* címmel. Ekkor fogalmazza meg esztétikai alapelvét: „az esztétikai gyönyörűség oka nem a művészeti tárgyban, hanem lelkünknek az általa felébresztett működésében áll".[27] Brassai annyira meg volt győződve ez alapelv érvényességében, hogy sokkal később, két ízben is újra kiadatta.[28] Az esztétikát induktív tudománynak nevezte, amelynek megkerülhetetlen forrása a tapasztalat.[29]

Brassai elképzelése szerint a művészet lelkünkre való hatásmechanizmusát nem az *utánzás*ban és *eszményítés*ben kell keresni – amint azt a korabeli esztétikusok tanítják. Az esztétikai tetszésnek Brassai elmélete szerint két forrása van: egyik a lelki képességek foglalkoztatása és gyakorlása, amely már magában – habár nem sajátosan esztétikai – gyönyörűséget okoz, de ezt az élvezetet még fokozza a meggyőzött nehézség jóleső érzése. Példáiból azt látjuk, hogy itt lelkünk/szellemünk úgymond kiegészítő munkásságát, asszociációs képességét érti. A műélvező ugyanis a műalkotás által sohasem nyer *teljes* képet a valóságról, az ábrázolt dologról, hanem a mű követeli a szemlélő kiegészítő tevékenységét. Ez a tevékenység a „teremtő képzelet vagy fantázia",[30] melyet Brassai a művészi lángelme jellemző sajátságának tekint. Brassai vélekedéseit az alkotás vagy az interpretáció teremtő erejéről Gál Kelemen írásából ismerhetjük meg: „Brassai szerint, habár a műélvezet korántsem kíván olyan teremtő erőt, mint a műalkotás, mégis vitathatatlan, hogy a művészben az alkotás, a műélvezőben a szemlélés pillanatában működő erők és lelki folyamatok egy lényegűek. Az alkotás is szorosan véve nem egyéb reprodukciónál, minthogy lelkünk teremtő ereje, csak abban áll, hogy az érzéki tárgyak képeit más-más rendbe, más összefüggésbe és arányba helyezi".[31]

27 Gál: *i. m.* 139.

28 1859-ben, a *Szépirodalmi Közlöny*ben *A szépművészetek általános elve* címen másodszor, majd 1877–78-ban az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok*ban. Később németül is kiadta értekezését Meltzl Hugó fordításában. „Brassai önálló széptani művet nem írt, de azért a széptan egyes kérdéseivel, elveivel és szabályaival első nyilvános föllépése óta (1832) állandóan foglalkozott. Ezeket mint műkritikus és philosoph sem mellőzhette, de fejlett ízlésének és nagy terjedelmű míveltségének az aesthetika alkató része is volt." Kozma: *i. m.* 3.

29 „»Én az aesthetikát rendíthetlenűl tartom inductiv tudománynak s a szép értelmezése kísérleteinek sikertelensége által magamat az inductio egyedül idves pályájáról leriasztani nem hagyom. « (…) Az esztétikának tehát nem a metafizikai spekulatio, – mely »hegyire állítja a gulát« – hanem a tapasztalás az alapja, egyetlen forrása. Az esztétika nem elméleteken nyargal, hanem a tények megfigyelésén és vizsgálatán vezet keresztül. A művészet jellemző vonásai nem a tárgyakban vannak, hanem az élvező lelki állapotában. A kérdést tehát itt is megfordítja s a problémát a külső világból áthelyezi az emberi lélekbe." Gál: *i. m.* 140–141.

30 Uo.

31 Uo.

Szintén Gál Kelemen hívja fel a figyelmünket arra, hogy Brassai elképzelése szerint a műélvezetet két különböző lelki működés irányítja. Az egyiket „direct" hatásnak nevezi, a másikat a műélvező lelkében felébredő emlékképek szerint jellemzi. A műélvezet pillanatában felsejlő asszociációs képzetek kapcsolódása tehát igen fontos szerepet kap Brassai esztétikájában.[32]

Angi István zeneesztétikai szemlélődései, zenéről való gondolkodásának eszmei távlatai irányadóak, mind történelmi, mind földrajzi kontextusban. Elemzéseiben tetten érhető filozofikus gondolkodásmódjának kettőssége, melyre gyakran utalt is, mint nehezen értelmezhető szövegeinek nyitjára.[33] Zeneesztétikai rendszerének alapfogalmai közül utolsó interjújában a valóság-eszmény viszonyfogalmakról[34] mesélt, mely fontos helyet foglal el a művészi szép meghatározásában. Mint mondotta: „a szép nem egyéb tehát, mint valamilyen formája annak a viszonynak, amit mi érzékileg az eszményről és a valóságról mondunk. Vagyis: ilyen a valóság, de ilyennek szeretném. A kettő között van valahol az, amit éreznünk kell".[35]

32 „A szépmesterség által felgerjesztendő képet alkotó egyes vonásoknak már készen kell feltűnni, ha szétszórva is, emlékezetünk tárában; s lelkünk munkás hatása az, hogy ezeket a szépműtől adott jelszóra villámsebességgel összeszedvén egybeállítsa." Uo. 142.

33 „Én nagyon megszerettem Kantot, sőt, neki köszönhetem azt is, hogy egy kicsit a filozófiába is belemehettem, persze, akik belesegítettek, azoknak is, és Kant után, a neokantiánusok közül Nikolaus Hartmann, ő volt az, aki felhívta a figyelmemet, hogy a gondolkodásmód két féle. Mégpedig lehet rendszerben gondolkodni, és problémafelvető módon gondolkodni. Tehát egy rendszer csak akkor érdekes, hogyha tükröződik benne az, hogy problémafelvetésekből jött létre. Sőt, fel is vethet újabb problémákat." Interjú (kézirat), 2020. szeptember.

34 „Hegel rendkívüli módon geometrikusan dolgozott, térben látott mindent. Soha egy képletet nem írt le. Szemben Kanttal, aki imádta a matematikát. És hát mielőtt beleszerettem véglegesen és menthetetlenül Kantba, megelőzőleg Hegelnek voltam a szerelmese. Pista bácsi ilyen hosszú, bohém utat járt be a filozófia berkeiben. Hegel, amikor megírta az esztétikáját, mindent a legpontosabban matematikailag beleszerkesztett ebbe a geometriai képbe. Valahogy bennem megmaradt az a mágikus viszony a vélt valóság és az igazi valóság között. Addig hiszem a vélt valóságot, míg valós valósággá válik. Valakinek lebénult a lába, az orvosok nem tudtak segíteni rajta, és mikor sokadára mondta el, hogy megmozdul a lába, megmozdult." Uo.

35 „Ha ezt mi megértjük, akkor innentől kezdve könnyebb elsajátítani a rendszer többi gondolatát is, például a kategóriaközti állapotot is. Mikor én azt mondom, hogy olyan szép ez a *Für Elise*, olyan szép ez a Schumann dal, olyan nagyon szép az *Este a székelyeknél*, akkor melyik ebből a szép? Mindegyik szép, csak másképpen szép. Ezeket az árnyalatokat bele kell vinni: bájos, kecses, törékeny stb. Ez mind benne lehet, mikor a szépséget keressük. Hogyha előkerül egy beethoveni szépség, akkor rögtön Michelangelóra gondolsz, vagy Ady versekre, ezek olyan árnyalatok, melyeket érdemes megkeresni. De még így sem volt teljes a rendszer, ugyanis előjött a kérdés, hogy miért érdekes egy ilyen szép? Úgy történt, hogy engem például kirúgtak a könyvtárból, mert én fütyültem egy dalt. És nem tudtam abbahagyni. Odajött a könyvtáros és azt mondta: – Uram, ne fütyüljön, mert mindenki

Angi rendszerében Brassai elképzeléséhez hasonló módon a művészi szép megjelenése mindig érzelemhez kötött.[36] Két különböző érzelmet definiál, egyik az emóció, a másik az affektivitás. Ezeket szemléltetésére két Leonardo-festmény hatásának emlékét idézi fel: „Elmesélem neked, amikor Pista bácsi egy múzeumlátogatás során két Leonardo festmény között ingázott. Egyik a Madonna Benois, másik a Madonna Litta volt. Mindkettőn egy fiatal reneszánszkorabeli mama látható, úgy tizenöt éves, aki kezében tart egy kisdedet: Jézust. Az egyiken játszanak. Ebben gyönyörködtem, nem tudtam megszabadulni tőle. A mama tart egy kis virágszirmot a kezében, és Jézuska megmarkolja. Miért? Mert a haptikus élmény a kisgyermekeknél még nincs meg. Őneki olyan természetes, hogy felnyúl a holdért a babakocsiból, mint ahogy a csörgőjével játszik. Ezt a pillanatot ragadja meg a mama és nagyon élvezi, ahogy a kicsi megpróbálja a kis szirmot megfogni. A sziromnak a törékenységét, hamvasságát összeveti egy erőteljes, markoló mozdulattal. (…) Felmerül benned ugyan a gondolat, hogy jó-jó mama, de ha elesik a kölyök? Nem esik el. Miért? Mert a mama ugyan gyermekké válik ebben az emócióban, de Jézuskának a kis rózsaszín fenekét biztonságosan tartja a balkezében, nem fog leesni. Ez mind benne van egy ilyen élményben. A másik festmény elküldött. Már bosszantott, mert azt is akartam nézni. Hát igaz, hogy éppen étkezett a Kisjézus. Éppen emiatt végül a tekintetére összpontosítottam. A tekintete egy szúrós tekintet volt. Egy nyers intés: tűnj el innen. Vagy, ahogy József Attila mondaná, »Kedves három királyok, jó éjszakát kívánok!« És ekkor kapcsolunk át az affektivitásba. Ezek az élmények csak akkor jönnek létre, hogy ha már volt hasonló vagy bár megközelítőleg hasonló élményed. És az a belső élmény dolgozik benned, hogy létrehozza a külső élményt."[37]

---

magát nézi. És akkor én elkezdtem énekelni. És akkor kitessékeltek. Szabályosan így történt. Igaz, hogy az agronómián történt, nem a Zenekonzervatórium könyvtárában, de megtörtént. Ez a fülbemászó dallam. Vagy miért van az, hogy háromszor-négyszer is végigsétálsz egy festmény előtt? Nem tudsz továbbmenni, vissza kell menni." Uo.

36 »Első sorban minden érzelemről ki kellett deríteni, hogy két állapotban jelenik meg, ha esztétikai. Az egyik egy közvetlen érzelem, a másik egy elraktározott érzelem. Egyik fontosabb a másiknál. Nevén nevezvén a gyermekeket, az egyiknek azt mondtam, hogy emóció, a másiknak, hogy affektivitás. Utóbbival egy kis huncutságot is elkövettem. Ugyanis Asmus, Isten nyugtassa, csodálatos vezetője volt az én gondolataimnak, azt kérdezte, mi az, hogy affektivitás? Úgy kilenc nyelven adta elő az esztétikát, ehhez még hozzávehetjük a klasszikus nyelveket is, mert amikor egyszer „tetten értem", éppen szanszkritul írt. Akkor elmondtam neki, hogy mit jelent az affektivitás magyarul, németül, mire ő: oroszul ilyen nincs, értsd meg, hogy nincs. Hát mondom, akkor legyen: „affektivnosz", mire ő kacagott. Ez is mutatja azt a könnyedséget, amit megpróbáltam átcsenni tőle. Ekkor ő: legyen az oroszoknak egy ilyen szavuk is. Ő svéd volt származásilag, de voltak ukrán felmenői is. És így is szerepelt a doktori értekezésem címlapján: *Muzika i affektivnosz. Zene és affektivitás*.« Uo.

37 Uo.

9. kép. Leonardo da Vinci: Madonna Benois *(1478)*
és Leonardo da Vinci: Madonna Litta *(1490 k.)*

A tanulmányban ismertetett gondolatok összefoglalásaként kérdezhetnők végül: milyen kapcsolódási pontok érhetők tetten Brassai és Angi zeneesztétikai nézeteiben? Szemlélődéseik során tett felismeréseiket mindketten a művészeti alkotás és annak befogadásának kérdéskörei teremtette erővonalak mentén határozták meg. Írásaikban bemutatják koruk filozófiai, esztétikatörténeti és esztétikaelméleti ismereteit, ezeken túlmenően pedig fontos további összefüggésekre hívják fel olvasóik figyelmét. Mindezt egy olyan életút mentén, melyből kisugárzik a műhelymunka példaértékű, ösztönző és megtartó ereje.

SÁMUEL BRASSAI AND ISTVÁN ANGI: DIALOGUE OF LIFE PATHS AND IDEAS IN AN IMAGINARY MUSIC AESTHETICS WORKSHOP IN CLUJ-NAPOCA

Keywords: *Sámuel Brassai; István Angi; music aesthetics; Cluj-Napoca; workshop*

19th-century polyhistor, Sámuel Brassai and one of the most defining personalities of contemporary Transylvanian music life, István Angi developed a versatile and multifaceted artistic, scientific and pedagogical work. Their lives and creative careers are connected to Cluj-Napoca and they both played an important role in the development of the musical life of the city. While Brassai worked in real and human fields of science, Angi published and taught his

analyses of music aesthetics following the guidelines of art philosophy and modern art theories. They both treated music as their heart's desire. Among Brassai's writings, a document discussing his views on music aesthetics occupies an important place, while Angi's publications are the paradigms of Transylvanian analyses of music aesthetics.

The present study places the life paths, thoughts and theories of music aesthetics of these two school-creating personalities in a creative dialogue. They both set up a workshop, involving performers, creators and intellectuals of their age who were interested in the evolution of classical music. While Brassai introduced and promoted the experience of chamber music, Angi introduced the practice of musical aesthetic thinking conceived in the dialogue of the arts. So they are both founders of creative workshops whose basic driving force is the desire to make music or listen to music. Music history happily remembers the musical evenings organized by Sámuel Brassai, and similarly a long line of music educators and performers find memorable the conversations associated with music listening with István Angi. Both events, although different in nature, were characterized by a need of listening to the best quality possible of classical music. And it soon became clear for the participants that the workshop leaders encouraged them to increase their professional knowledge on contemporary music literature, and to disseminate thought-provoking conversations about current artistic ideas.

SÁMUEL BRASSAI ȘI ȘTEFAN ANGI: DIALOG ÎNTRE CĂI DE VIAȚĂ ȘI IDEI ÎNTR-UN ATELIER IMAGINAR DE ESTETICĂ MUZICALĂ DIN CLUJ-NAPOCA

Cuvinte-cheie: *Sámuel Brassai; Ștefan Angi; estetica muzicii; Cluj-Napoca; lucru de atelier*

Polihistorul secolului al XIX-lea, Sámuel Brassai și una dintre personalitățile definitorii ale vieții muzicale transilvănene contemporane, Ștefan Angi au dezvoltat o muncă artistică, științifică și pedagogică versatilă și multidirecțională. Viața și cariera creativă a celor doi sunt legate de Cluj-Napoca, ambii jucând un rol important în dezvoltarea vieții muzicale a orașului. În timp ce Brassai a lucrat în domenii științifice reale și umaniste, Angi a predat și și-a publicat analizele despre estetica muzicii urmând liniile directoare ale filozofiei artei și teoriilor artei moderne. Amândoi au tratat muzica ca o materie „de inimă". Printre scrierile lui Brassai un document care discută punctele sale de vedere asupra esteticii muzicale ocupă un loc important, în timp ce publicațiile lui Angi sunt paradigmele analizelor transilvănene ale esteticii muzicale.

Studiul de față plasează căile de viață, gândurile și teoriile esteticii muzicale ale celor două personalități într-un dialog creativ. Amândoi au înființat un atelier, implicând interpreți, creatori și gânditori ai epocii care erau interesați de evoluția muzicii clasice. În timp ce Brassai a introdus și a promovat experiența muzicii de cameră, Angi a introdus practica gândirii estetice muzicale concepută în dialogul artelor.

Ambii esteticieni sunt fondatori de ateliere creative ale căror forță de bază este dorința de a interpreta muzică sau de a asculta muzică. Istoria muzicii privește înapoi cu bucurie la seratele muzicale organizate de Sámuel Brassai și, în mod similar, un lung șir de pedagogi și interpreți de muzică clasică consideră memorabile conversațiile asociate cu audiții muzicale alături de Ștefan Angi. Ambele evenimente, deși diferite în natură, au fost caracterizate de

nevoia de a asculta cea mai bună calitate posibilă a muzicii clasice. Fondatorii acestor ateliere au încurajat participanții să își sporească cunoștințele profesionale în domeniul literaturii muzicale contemporane și să disemineze ideile din aceste conversații cu privire la problemele actuale ale muzicii clasice.

Potyó István*

A KOLOZSVÁRI RÓMAI KATOLIKUS ZENEISKOLA (1919–1931)

Kulcsszavak: *római katolikus zeneiskola; Marianum; Kolozsvár; Csipkés Ilona*

Erdélyben az alsó- és középfokú zenei intézmények hálózata már az első világháború előtti időszakban megfelelően működött és látta el a térség zeneoktatási igényeit. A 20. század elején Kolozsvárt a Zenekonzervatórium volt az az intézmény, amely az 1819-ben való megalapítása óta felvállalta a zenei oktatást, és több nemzedékkel megismertette és megszerette a művészi zenét. A tanári kar javarészt külföldön képzett oktatókból állt, akiknek egyéni munkássága és az intézmény keretében kifejtett tevékenysége révén a kolozsvári társadalomban a komolyzenei kultúra megalapozódott. A Konzervatóriumban ekkor három szinten folyt a tanítás: alsó-, közép- és felsőfokon, e formáját Farkas Ödön (1880, 1903–1904) és Lavotta Rezső (1913–1914) igazgatósága alatt fokozatosan vezették be. A virágzó, szépen kibontakozó zeneoktatásnak az első világháború és az azt követő események vetettek véget.

Csipkés Ilona, a római katolikus zeneiskola vezetője így vall erről az időszakról: „Trianon a föld porába döntötte évszázadok munkásságának eredményeit. Megdermedt társadalmi életünk, elnémultak hangszereink, elhalt a dal ajkainkon".[1] 1919. augusztus 28-án a román államhatalom lefoglalta a Zenekonzervatórium minden helyiségét, és teljes felszerelését. A nehéz helyzet ellenére, a meglévő körülmények és lehetőségek között mégis elkezdték újraszervezni a zenei oktatást, és ebben a folyamatban fontos részt vállalt a kolozsvári főtéri plébánia elöljárója, dr. Hirschler József plébános.

1906–1936 közötti a főtéri Szent Mihály-templom plébánosa boldog emlékű dr. Hirschler József volt, aki tanulmányait Budapesten, Bécsben és Rómában végezte. A hétéves szeminárium alatt egy életre való élményt gyűjtött az örök város művészetéből és kultúrájából. Egyik legfontosabb tevékenységi köre az iskolaügy volt, ahol maradandó eredményeket ért el: „A templom legerősebb vára az egyházi iskola" – vallotta. 1906-ban a pénzügyi nehézségek folytán be kellett szüntetni a még 1823-ban

* Potyó István (1983), PhD, egyházzenész, kántor, a kolozsvári Szent Mihály-templom orgonista karnagya, potyo.istvan@ceciliakorus.ro.

1 Gálffy Attila: *A kolozsvári magyar zeneoktatásról, zenészképzésről*. Művelődés LXII(2009). 5–6.

alapított Auguszteum iskolát. Közbenjárására sikerült újraalapítani az Auguszteumot, a szegények iskoláját. A katolikus nőnevelés újabb bástyája lett a Ferenc József úton megépült, 120 helyiségből álló iskolakomplexum, amelyben négyosztályos elemi, négy párhuzamos osztályú polgári leányiskola, egyéves női kereskedelmi szaktanfolyam, hároméves női felső kereskedelmi iskola, háztartási iskola és a leánygimnázium működött.[2] A Marianum épülete szolgált a későbbiekben a megalapítandó zeneiskola elsődleges székhelyéül. Leginkább Hirschler József apátnak az intézmény felszentelésén elhangzó vallomása tükrözi a hely szellemiségét: „Legyen a Marianum temploma sok ártatlan szívnek, iskolája sok derék magyar honleánynak, hű őrszeme, erős vára édes magyar hazánknak, büszkesége városunknak”.[3] Az intézet vezetését a Miasszonyunkról elnevezett iskolanővérek gondjára bízta, Serbőczy M. Amanda főnöknő irányításával.

1. kép. Hirschler József apát, plébános

2 Sas Péter: *Egy reneszánsz lelkületű főpap, dr. Hirschler József pápai prelátus*. Egyháztörténeti Szemle 2006. 1. sz.

3 Gyöngyössy M. Aurélia: *Emlékezés a 30 éves Marianumra*. A Hírnök 1942. 1. sz. 17.

AZ ELSŐ ZENEISKOLAI TANÉV: 1919–1920

1919. szeptember 27-én, egy hónapra rá, hogy az új államhatalom lefoglalta a Konzervatórium teljes vagyonát, a kolozsvári Marianum tanári szobájában római katolikus zeneiskola létesült. Az alapító ülést dr. Hirschler József plébános, iskolaszéki elnök felkérésére Csipkés Ilona vezette. A kolozsvári magyar nyelvű zeneoktatás folytonosságának biztosítása a plébános segítőkészségének és bölcsességének köszönhető. A kezdeményezés azért is volt nagyon fontos, mert a Zenekonzervatórium elfoglalása után számos tanár megélhetése lehetetlenült el. A jelenlévő zeneoktató testület annak a reményének adott kifejezést, hogy a most alakuló iskola a jövőben a zenekultúra erős oszlopává fog fejlődni, és a jól képzett muzsikusok és koncertek által tovább él a zeneművészet a városban. Ezek után az újonnan létesült intézmény igazgatónője, Csipkés Ilona átadta a tanári megbízóleveleket.

2. kép. A kolozsvári Marianum leánynevelő intézet, a római katolikus zeneiskola otthona

Az alakuló ülésen részt vettek: Borsai Samu[4] karének és zenekar, Csipkés Ilona zongora és énekkar, dr. Klumák Jánosné zongora, Lavotta Rezső zeneelmélet és ze-

4 Borsai Samu, az Erdélyi Református Egyházkerület ma is használatban lévő Choral könyvének későbbi szerkesztője. Már az 1915–1916-os tanévben kapcsolatban volt a Marianummal, a honvédzenekar vezetőjeként jótékonysági hangversenyt tartott az intézményben.

netörténet, Pongrácz Ádám[5] zongora, Rezik Károly gordonka, Salamon Fóris János[6] hegedű, dr. ifj. L. Sipos Gábor hegedű (az értekezlet jegyzője) és Tóth Mária magánénektanár. A tantestület képesítésének megfelelően a következő szakokat hirdették: orgona, zongora, hegedű, gordonka és magánének.

A római katolikus zeneiskola vezetője, Csipkés Ilona 1873. augusztus 8-án született Kolozsváron, egyszerű polgári családban, tanulmányait az 1880-ban megnyitott állami felsőbb leányiskolában kezdte, ahol a leánynevelés első hivatásos pedagógusától, De Gerando Antoninától tanult.

3. kép. Csipkés Ilona (1873–1962), a római katolikus zeneiskola igazgatója

Ezekben az években vezetőségi tagja (titkár) az intézet önképzőkörének, amelynek célja a szavalat, zongora-, ének- és színdarabok előadása, írásbeli dolgozatok felolvasása és azoknak megbírálása volt. Az 1890. május 31-én sorra kerülő záróünnepélyen Csipkés Ilona diákként zongoraműveket adott elő, és társait kísérte: „a dicséret tapsai főképpen az iskolának a nevelésügyért fáradhatatlanul munkáló kitűnő igazgatónőjét, De Gerando Antoniát illetik, az előadás sikeres összeállításáért”.

5 1893-ban született Kolozsváron, Donogán Valéria tanította zongorázni, majd a budapesti Zeneakadémián Szendy Árpád növendéke.

6 Salamon Fóris János (1853–1941) hegedűművész Bécsben tanult, a császári Opera zenekarának volt elsőhegedűse, cigány család sarja volt. Édesapja Bem tábornok karmestere volt, osztrák börtönben hunyt el. Esti Ujság 1941. 77. sz. 34.

Bár a jegyzőkönyv nem rögzíti, Rezik Károly, a Magyar Magán Zenekonzervatórium igazgatója emlékezései azt elevenítik fel, hogy már az alapítóülésen konfliktusok adódtak bizonyos tanárok miatt, akiket Csipkés Ilona „nem vett át." Ezt Rezik nem tartotta elfogadhatónak, és ezért Kőváry Dalma, Ruzitska Ilona és Stritzky Lili tanárokkal saját lakásán folytatta az oktatást, vallomása szerint több mint száz diákkal.[7] Ebben az időben a két intézmény versengett egymással, ezért, és a Csipkés Ilonával való hosszú ideig tartó konfliktusa miatt, Rezik visszaemlékezéseit fenntartással kell kezelnünk.

Az alapítóülésen fontosnak tartották, hogy a zenei oktatás széles körű legyen, így a diákok a fő szakokon kívül zeneelméletet és zenetörténetet, valamint karéneket tanultak. Az iskola kórusa és a létesítendő zenekar fő céljaként a templomi zene élénkebbé tétele szerepelt. Az ülésen annak is hangot adtak, hogy a jövőben az oktatást kibővítenék egy kántorképző, énektanító és zongoratanító tanfolyam felállításával is. A tanfolyamok felosztása a következő volt: kezdő 4 éves, közép 4 éves, kiművelési (tehát felsőfokú) 3 éves. Fontosnak tartották azt a követelményt, hogy a tantervet összhangba hozzák a budapesti Zeneakadémia tantervével, hogy a növendékeknek módjukban állhasson ott (is) vizsgázni. Az iratkozások már ez időben elkezdődtek, és a felvételi vizsga időpontját 1919. október 4-re tűzték ki, azért hogy a növendékeket osztályokba sorolhassák.

Az alakuló ülésen Csipkés Ilona előterjesztette az iskola rendtartását is. Mivel a Marianum adott otthont a zeneiskolának, ezért az első bekezdés értelmében az intézmény növendékeinek és tanárainak teljes mértékben alkalmazkodniuk kellett a Marianum házirendjéhez. A zeneiskola célja a zenekultúra fejlesztése: az ifjúság komoly zeneoktatása, a zenetudományi ismeretek terjesztése és az egyházi zene emelése. Ezen irányvonalak megvalósulása érdekében fontosnak tartották a fokozottan felépített tantervet, a magasabb korú egyének beiratkozásának lehetőségét, a templomi hangversenyeket és ezek magyarázatát, vagyis a leckekoncerteket. Az Erdélyi Római Katolikus Püspökségnek a 4723-1919 sz. (244 isk. számú) irata értelmében, a zeneiskola szervezetét és rendtartását Ft. Gr. Majláth Gusztáv Károly püspök jóváhagyta.

A felvételire 7–8 éves gyerekeket várnak, akik „egészségesek és normálisan fejlettek".[8] A felvételi vizsga alkalmával mindenkit a megfelelő szintű képzésre írattak be. A tandíjakat olyan módon állapították meg, hogy minél többen iratkozzanak be: a kifizetendő összeget részletekre bontották le, és szociális érzékenységre vall, hogy

7 Papp Annamária: *A Kolozsvári Magyar Zenekonzervatórium története, Emlékezés Rezik Károly zenészre*. Művelődés LXVII(2014). 12. sz.

8 Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Kolozsvári Gyűjtőlevéltára: A zeneiskola rendtartása.

tekintettel voltak a nehéz sorsú, illetve tehetséges gyerekekre, akiknek kedvezményt biztosítottak.[9]

Rendes és rendkívüli státuszú diákot határozott meg a rendtartás, a különbség pedig abban állt, hogy a rendes növendék a dalkör- és karénektanfolyamokon is részt vett. A dalkörre 7–8 éves diákokat, karénekre 16–17 éves növendékeket vettek fel. A rendes diákok díjmentesen vehettek részt az intézet házi hangversenyein, viszont a rendkívüliek belépődíjat voltak kötelesek fizetni. A növendékek kötelességei közé tartoztak: az órákat látogatni, a kiszabott tanulmányi időt otthon betartani, az intézmény hangversenyein megjelenni, a leadott anyagot megtanulni, és az év végén minden tantárgyból vizsgázni. Azon diákok, akik a karének II. és III. osztályába jártak, felekezeti különbség nélkül tartoztak a Cecília Egylet hangversenyein részt venni. A tanároknak előírták, hogy a naplót havonként ellenőrizzék és aláírják, a növendékek tanulmányairól félévkor értesítőt szerkesszenek és a vizsgálóbizottságnak bemutassák. Ha a növendék nem teljesítette pontosan a kötelezettségeit, az intézmény kötelékeiből eltávolíthatták, illetve ha a tanulmányi eredmények nem voltak megfelelőek, akkor elveszíthette a tandíjkedvezményt. A növendékek nyilvánosság előtt csak a vezetőség engedélyével szerepelhettek és az előadandó zenemű is csak a vezetőség jóváhagyásával volt megválasztható. Magánórákat venni, illetve tanári tevékenységet kifejteni csak a vezetőség beleegyezésével volt engedélyezett. A karének II. és III. osztályába járó tanítványok kötelesek voltak közreműködni a Cecília Egylet Szent Mihály-templomi ünnepi szentmiséin. Kétféle hangversenyről tesznek említést az iratok: egyrészt a házi hangversenyekről (növendékek és a nagyközönség számára), illetve a népszerű hangversenyekről, amelyeket a népnevelés, a hazafias érzés erősítése, a vallásosság ápolása céljából rendeztek, és magyarázó előadás kísért.

A zeneiskola öt fő tanszakát tanfolyamtól függően 2–4 tanévre szervezték. A főtantárgyak mellett figyelemre méltó a széles körű zeneoktatást biztosító kötelező melléktárgyak sora: zenediktálás, zeneelmélet, zenetörténet, összhangzattan, formatan, hangszertan, zeneesztétika, kamarazene, zenekari gyakorlat, karének. Az intézmény rendtartása értelmében azon diákok, akik a magánének szakra jártak, olasz nyelvet és költészettant-szavalástant is tanultak. Az intézményben többek között Rischbieter[10] *Összhangzattan*át és Szentgáli[11] *Zeneelmélet*et használták.

9 Kezdő tanfolyam: I. osztály 50 korona, II–III. osztály 60 korona, középtanfolyam: 70 korona, kiművelési tanfolyam: 80 korona havidíj.

10 Wilhelm Albert Rischbieter (1834–1910) drezdai zeneszerző és tanár, egy máig használatos összhangzattan, a *Der Harmonieschüler* szerzője.

11 Szentgáli (Szent-Gály) Gyula (Szeged, 1863–Miskolc, 1919) zeneszerző, zenepedagógus. 1883-ban premontrei pappá szentelték, 1885-ben kilépett a szerzetesrendből, és mint vidéki színtársulatok vezetője, bejárta Felső-Magyarország nagy részét. Írt dalokat, zongora-, hegedűdarabokat, pedagógiai, zeneelméleti műveket, színművekhez kísérőzenét.

Több jó szándékú adományozó kottával segítette az intézményt: özv. báró Wesselényi Ferencné és Jékey Aladár. A tanári kar az igényeknek megfelelően változott: a zongora tanszak növendékei számának növekedése miatt Lederer Ilona adott órákat, Borsai Samu távoztával Lavotta Rezsőt kérték fel a zenekari gyakorlatok vezetésére, a Cecília Egylet élére pedig Rezik Károlyt kérték fel. 1919 novemberében a rendkívüli hallgatók részére tanfolyamot rendeztek a következő szakokon: zongora, hegedű, gordonka, ének, zenetörténet, karének és zenekari gyakorlat. A levéltári dokumentumok arról tanúskodnak, hogy a zavaros idők ellenére érdeklődés övezte az iskolát. Összesen 75 diák iratkozott be, amelyből 56 kezdő, 15 közép, 4 kiművelési osztályba; hangszer szerint: 58 zongora, 11 hegedű, 4 magánének; felekezeti hovatartozásuk szerint pedig: 35 római katolikus, 26 izraelita, 8 református, 2 evangélikus, 1 görögkatolikus, 1 görögkeleti vallású.

4. kép. A Marianum zeneiskola pecsétje

A tanári testület közreműködésével az intézmény első, zárt körű hangversenyére 1919. december 14-én került sor, és elrendelték a következő időszakra egy zenekari, egy orgonahangverseny, illetve egy szonátaest rendezését is. A bemutatkozó koncerten a következő darabok csendültek fel: Wolfgang Amadeus Mozart *C-dúr hegedűszonáta* (Forisch János – hegedű, Pongrácz Ádám – zongora), Frydryk Chopin *g-moll ballada* (Pongrácz Ádám – zongora), Mozart *g-moll zongoranégyes* (dr. Klumákné, Forisch János, Klumák János, Rezik Károly). Az egyházmegye támogatását megerősíti az a tény is, hogy a hangversenyen jelen volt a gróf Majláth Gusztáv Károly püspök úr is, aki köszönetet mondott a tanároknak a művészi zene érdekében tett lelkes erőfeszítéseiért.

Az intézet első nyilvános hangversenyét 1920. január 27-én rendezték, a következő műsorral: Bevezető előadás Seprődi János ref. főgimnáziumi tanár, Felix Mendelssohn-Bartholdy *Hebridák-nyitány*, Ludwig van Beethoven *III., „Eroica" szimfónia*, Lavotta Rezső *Perzsa levelek szvit*. Az intézmény karénekre beosztott nö-

vendékei, a Szent Cecília Egyesülettel közreműködve, a Szent Mihály-templom liturgikus cselekményein 1919 decembere és 1920 januárja között Beethoven *C-dúr mise* és *Isten dicsősége,* illetve Mozart *Ave Verum*jában is szerepeltek. A repertoár alapján kijelenthető, hogy képzett és népes muzsikus közösség állt rendelkezésre, mely valószínűleg már részben adott volt azokból a zenészekből és együttesekből, akik eddig is zenei szolgálatot teljesítettek a különböző kolozsvári templomokban.

Az intézmény tehát sikeresen indult, számos diákkal és még (legalábbis 1920 januárjáig) Rezik Károly közreműködésével. Az emlékezések és az a tény, hogy 1920 márciusától kezdődően nem maradt fenn írott forrás, arra enged következtetni, hogy a Csipkés–Rezik-konfliktus idővel annyira fokozódott, hogy utóbbi kilépett az iskola kötelékeiből, és külön intézményt nyitott saját lakásán. Hirschler plébános megpróbálta kibékíteni a feleket, erről Rezik a következőképpen emlékezik: „1920 májusában magához hívatott Hirschler prelátus úr, és bocsánatkérések között közölte velem, hogy csak most értesült arról, hogy mi nem a Mariánumban dolgozunk, és kijelentette, hogy ő Csipkést semmire sem jogosította fel, csak a konzervatórium elhelyezését, illetőleg felajánlott segédkezését fogadta el. Csipkés teljesen önhatalmúlag járt el, éppen ezért elégtételt ad nekünk Csipkéssel szemben. Lavotta erre kijelentette, hogy amúgy is év vége van, hagyjuk az ügyet, és szeptembertől legyen másképp. Ennek dacára szeptemberben a Mariánum újból meghirdette a zeneiskolát azzal, hogy ez az iskola a 100 éves zenekonzervatórium folytatása!!!".[12] Valószínűsíthető, hogy Csipkés Ilona igazgatói megbízását nem tartotta Rezik elfogadhatónak.

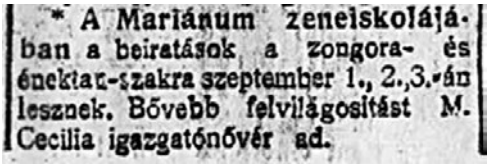
Az 1919/1920-as tanév utolsó tanári értekezletére, amelyen csak a zongora tanszak tanárai voltak jelen, 1920. március 14-én került sor. Ezen az értekezleten a következőket tárgyalták: a Chován Kálmán-féle zongoraiskola és Haller István zenepedagógiai tanulmányai használatát, a kezdő tanfolyam osztályának tagolását, egy rendszeres előkészítő tanfolyam beindítását 6–8 éveseknek és a magyar zeneszerzők műveinek tananyagban való felhasználását (Liszt Ferenc, Székely Iván, Aggházy Károly, Chován Kálmán).

Az 1920-as esztendőben az intézmény működése megtorpant, ez a bizonytalan politikai helyzetnek és a tanárok közti viszályoknak tulajdonítható. Bár Rezik állítása szerint meg volt hirdetve a beiratkozás, erre valószínűleg már nem került sor. Újból idézzük Rezik Károly visszaemlékezéseit: „Lavotta a sok intrika és aknamunka miatt annyira elkeseredett, hogy 1920 nyarán repatriált. Én is vele akartam menni, azonban Grandpierre, akkori kormánybiztos a következő szavakkal tartott vissza: »Kérem Rezik, ameddig teheti, ne menjen el, mert ha Ön elmegy, vége itt a magyar zenekultúrának. Egyedül magával lehet dokumentálni, hogy itt magyarok élnek.« Erre azt válaszoltam, hogy vagyok olyan jó magyar és szívemen viselem itteni zenekultúránkat,

12 Papp: *i. m.*

s ha reám szükség van, itt maradok azzal a feltétellel, hogy megszüntetik a Mariánum zeneiskoláját, és adnak nekünk 4 termet. Ez a terv annyira tetszett Grandpierrenek, hogy 2 nap múlva már a felekezetközi tanács tárgyalta. Ott elhatározták, hogy a Mariánum zeneiskoláját megszüntetik, és az ott lévő tanárokat meghívják hozzánk tanítani. A tanárok összehívását Kirchknopf lelkészre bízták, az igazgatást pedig rám ruházták. Kirchknopf összehívta a tanárokat, illetőleg mindnyájunkat, azonban a mariánumbeliek közül egy sem jelent meg, ki szóban, ki írásban kijelentette, hogy a zenekonzervatóriumi állásra nem reflektál".[13]

Az 1920/1921-es tanévben a Marianum zeneiskola aktivitása szünetelt, Csipkés Ilona igazgatónő az újjászervezést tűzte ki célul, folytatva mellette zenepedagógiai tevékenységét a Marianumban.

* A Mariánum zeneiskolájában a beiratások a zongora- és énektan-szakra szeptember 1., 2., 3.-án lesznek. Bővebb felvilágositást M. Cecilia igazgatónővér ad.

5. kép. A római katolikus zeneiskola felvételi hirdetése, 1921. augusztus

AZ 1921–1922-ES TANÉV

1921. szeptember 12-én a Marianum igazgatói termében, a zeneiskola megnyitása ügyében újból értekezletre került sor. A zeneoktatás ügyének fontosságát igazolja az a tény is, hogy ezen az ülésen, illetve a következőkben gyakran jelen van dr. Hirschler József prelátus, aki szükségesnek tartja, hogy a folyó tanévben az intézet zeneiskolája ismét működjék. Az 1919-ben elfogadott, a budapesti Zeneakadémia tanrendjéhez kapcsolódó tanterv nem változott.[14] A főtanszakokra 35, az alaptanfolyamra 22 jelentkező volt. A 6–9 évesek számára tanfolyamot szerveztek a zeneoktatás megalapozására, hallás- és ritmusgyakorlatokat tartva (Erdélyben talán elsőként) az ún. Dalcroze-módszerrel. Említésre méltó a modern módszertan használata. A középiskolai zeneóraszám csökkentése miatt Csipkés tanfolyam rendezését javasolta a középiskolai tanulók számára.

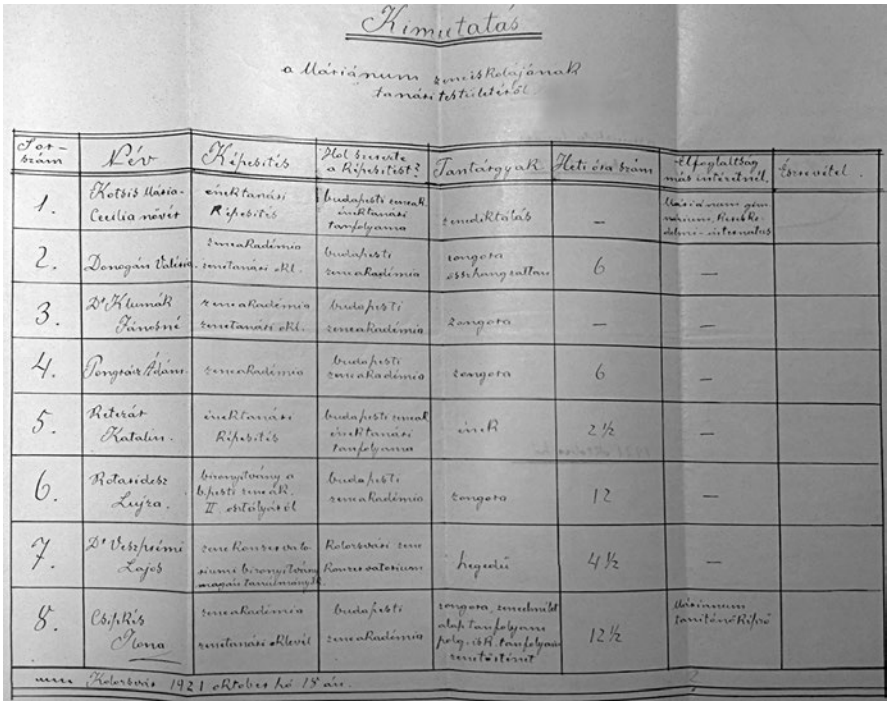
1921-ben a Marianum zeneiskolájának tanári testületében Kotsis Mária – Cecília nővér (diktálás és zongora), Donogán Valéria (zongora, összhangzattan, formatan), dr. Klumák Jánosné (zongora), Pongrácz Ádám (zongora), Retezár Katalin (ének), Rotaridesz Lujza (zongora), dr. Veszprémi Lajos (hegedű) és Csipkés Ilona (zongora, zeneelmélet, karének, zenetörténet) oktatott. A megalapítás óta eltelt két évben tehát

13 Uo.

14 A kolozsvári zeneiskola egy évvel hosszabb idő alatt dolgozta fel ugyanazt az anyagot.

szinte a teljes tanári kar lecserélődött. Ez a tanév is sikeresnek mondható, összesen hat hangversenyt szerveztek, tartalmas műsorral, melyen Johannes Brahms, Mosonyi Mihály, Farkas Ödön és Dohnányi Ernő művei is megszólaltak. Az 1921. márciusi szonátaesten közreműködött Lakatos István is. Az 1921. április 30-án tartott *Magyar hangverseny* műsora a következő volt: Brahms *Magyar táncok* (Rotaridesz Lujza és Kócsi Erzsi – zongora), Mosonyi Mihály *Gara Mária-ballada* (Kuthy József tanárjelölt – ének, Rotaridesz Lajos – zongora), Farkas Ödön *c-moll vonósnégyes, Andante*, dr. Bródy Miklós *d-moll vonósnégyes*, *Scherzo* (dr. Veszprémi Lajos és Viski János hegedű, Viski János, dr. Klumák János – mélyhegedű, Adler Ernő – cselló), Erkel Ferenc *Hunyadi László-részlet, La Grange-ária* (Lévay Ilonka, a magyar színház művésznője – ének, Török Emil – zongora), Dohnányi Ernő *e-moll zongorás kvintett* (dr. Keppich Ákosné zongora, dr. Veszprémi L., Viski János – hegedű, dr. Klumák János – mélyhegedű, Adler Ernő – cselló). Ezen a hangversenyen a kolozsvári fiatal Viski János, a későbbi Kodály-tanítvány neve tűnik fel.

A beiratkozás után 93 diákot számlált az intézmény (év közben néhányan kimaradtak). Érdekességként említjük, hogy 99 évvel ezelőtt is gondot okozott a világjárvány, és a jegyzőkönyvben szerepel, hogy 1922. január 29-től 1922. február 7-ig spanyoljárvány miatt az oktatás szünetelt.

Kimutatás

a Mária-Gymn. zeneiskolájának tanári testületéből

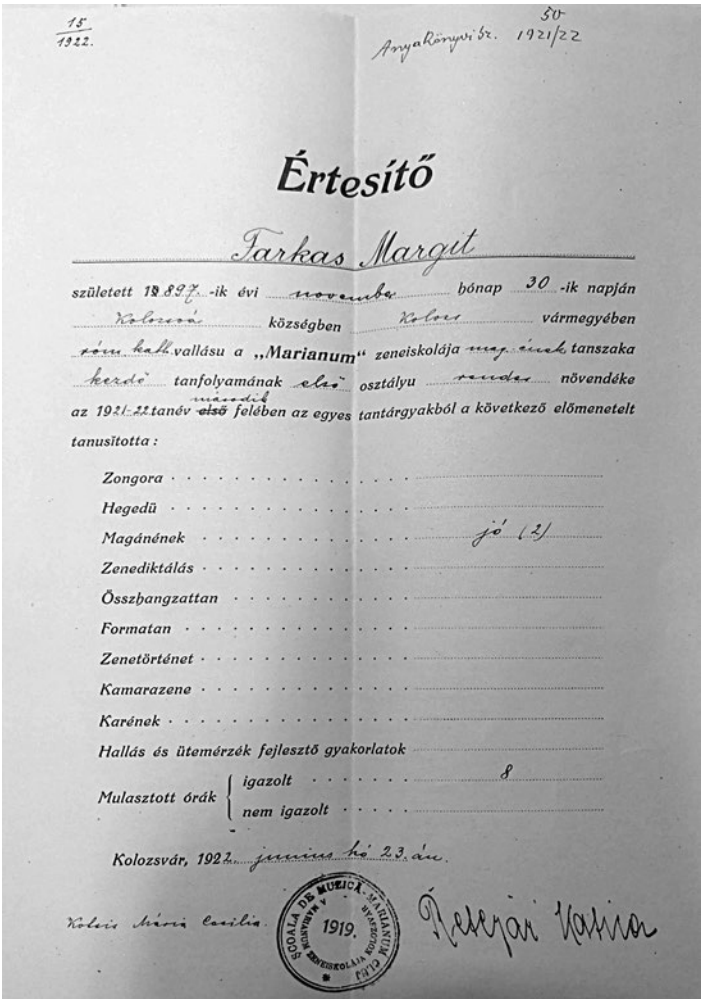
Sor-szám	Név	Képesítés	Hol szerezte a képesítését?	Tantárgyak	Heti óra-szám	Elfoglaltság más intézetnél	Észrevétel
1.	Kotsis Mária-Cecília nővér	énektanári Képesítés	Budapesti zeneakadémia énektanári tanfolyama	zeneelmélet	–	Mária-Valéria gimnázium Kolozsvár-internátus	
2.	Donogán Valéria	zeneakadémia zenetanári okl.	budapesti zeneakadémia	zongora összhangzattan	6	–	
3.	Dr Klumák Jánosné	zeneakadémia zenetanári okl.	budapesti zeneakadémia	zongora	–	–	
4.	Forgách Ádám	zeneakadémia	budapesti zeneakadémia	zongora	6	–	
5.	Reterát Katalin	énektanári Képesítés	budapesti zeneakadémia énektanári tanfolyama	ének	2½	–	
6.	Rotaridesz Lujza	bizonyítvány a budapesti zeneakadémia II. osztályáról	budapesti zeneakadémia	zongora	12	–	
7.	Dr Veszprémi Lajos	zeneakadémia konzervatóriumi bizonyítvány magántanulmányok	Rotarides zeneakadémia Konzervatórium	hegedű	4½	–	
8.	Cs. sz. Ris Ilona	zeneakadémia zenetanári oklevél	budapesti zeneakadémia	zongora zeneelmélet alsó tanfolyama polg. isk. tanfolyam zenetörténet	12½	Mária-Valéria tanítónő-Risfő	

Kolozsvár 1921 október hó 15-én.

6. kép. A Marianum zeneiskola tanári testülete 1921 októberében

7. kép. A Marianum zeneiskola pecsétje

15
1922.

50
Anyakönyvi sz. 1921/22

Értesítő

Farkas Margit

született 1897. -ik évi novembr hónap 30 -ik napján
Kolozsvár községben Kolozs vármegyében
róm. kath. vallású a „Marianum" zeneiskolája ~~ref.~~ tanszaka
kezdő tanfolyamának első osztályu rendes növendéke
az 1921-22 tanév ~~első~~ második felében az egyes tantárgyakból a következő előmenetelt
tanusitotta:

Zongora
Hegedü
Magánének jó (2)
Zenediktálás
Összhangzattan
Formatan
Zenetörténet
Kamarazene
Karének
Hallás és ütemérzék fejlesztő gyakorlatok
Mulasztott órák { igazolt 8 / nem igazolt

Kolozsvár, 1922. junius hó 23. án.

Kolcsi Mária Cecilia

SCOALA DE MUZICĂ MARIANUM 1919.

Kelemen Kálmán

8. kép. Farkas Margit értesítője magánének szakon

A következő tanévben (1922–1923) a Marianum zeneiskolája három fő tantárggyal folytatta működését zongora, ének és hegedűszakon, a zeneakadémiai tanterv szerint. A zeneiskola elindította zongora szakon a tanárképzést. Ez az intézkedés jelentős fordulatot jelentett a zeneoktatásban, s arra volt hivatott, hogy alapos szaktudással és pedagógiai képzettséggel bíró zongoratanítókkal helyettesíti a dilettánsokat. Másfelől ez az intézkedés azért is volt fontos, mert a zongora tanszak növendékei olyan bizonyítványt kaptak, amely kenyérkeresetet biztosíthatott. Azok a diákok,

akiknek a zenei képzettségük már megvolt, a pedagógiai képzést utólagosan is megszerezhették a tanterv kivételes elsajátítása alapján.[15]

KIVÁLÁS-ÁTKÖLTÖZÉS

1923–1925 között a Marianum zeneiskola átalakul, és az új neve Római Katolikus Egyházi Zeneiskola, ezt jelzi a bélyegző új változata is. Az átnevezés és plébánia épületébe átköltözés idejét a különböző források eltérő módon, más-más adatokkal erősítik meg: a Marianum történetéről Nagy József által írt beszámoló szerint „1923. szeptember 1. óta kivált a Marianum Leányiskola keretei közül, ahogy nőtt erdélyi életünk: még ez az impozáns épület is szűknek bizonyult! – és ma, mint a katolikus egyházi zene rendszeres mívelője, a kolozsvári plébánia épületében működik tovább".[16] A *Keleti Újság* viszont arról ír, hogy 1925-ben a plébániára helyezte át dr. Hirschler József plébános az iskolát.[17] Ugyancsak az 1925-ös év szerepel a Kolozsváron kiadott zenei intézmények és zenészek almanachjában, kiemelve az intézmény fontos szerepét az erdélyi püspökség kántorképzésében is. Annyi bizonyos, hogy az 1924-es tanévet már a román kultuszminisztérium jóváhagyásával kezdi az intézmény, Római Katolikus Egyházi Zeneiskola néven.

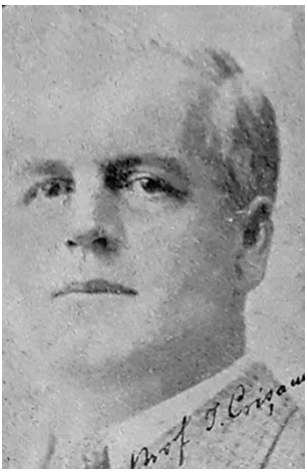

9. kép. A Római Katolikus Egyházi Zeneiskola pecsétje

Említésre méltó esemény volt az 1927-ben szervezett Beethoven-centenárium, amelyen megszólalt a *Missa Solemnis*, illetve a *Krisztus az Olajfák hegyén* oratórium. Ebben az időben a tanári karban olyan neves művészek neve tűnik fel, mint Ionel Crișan (a bécsi akadémián tanult, és Gheorghe Dima meghívására párhuzamosan

15 Ellenzék XLIII(1922). 1922-08-19 /185. szám.
16 Nagy József: *Marianum*. Brassói Lapok, XLIV. 1940-08-11. 181.
17 Keleti Ujság XI. 1928-05-28. 118.

tanított éneket a román konzervatóriumban és a római katolikus zeneiskolában), N. Szele Irén (Kolozsvár szülöttje, Szendy Árpád növendéke) vagy Moll Lajosné (zongoratanárnő, Chován Kálmán tanítványa).

10. kép. Ionel Crișan

11. kép. Moll Lajosné

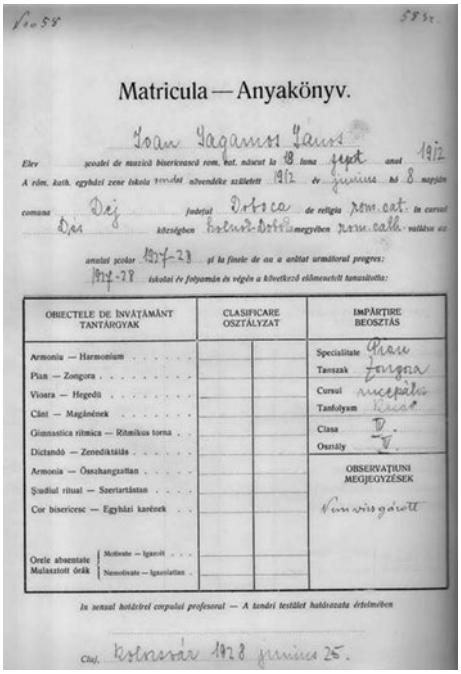
12. kép. N. Szele Irén

Erre az időszakara a római katolikus zeneiskola tevékenysége már szépen kibontakozott, színvonalas oktatás zajlott az intézményben. 1928-ban Schubert-estélyt rendezett a Katolikus Nőegyesületek Szövetségének országos kongresszusa alkalmából, a hangversenyt a Marianumban tartották, szép számú közönség érdeklődése mellett. A *Keleti Ujság* tudósítója szerint „az egész műsor összeállítása és megrendezése ismét csak a kiváló igazgatónő, Csipkés Ilona agilitása és hozzáértésének volt újabb bizonyítéka”.[18] Az új tanév kezdetén, 1928 októberében, Krisztus király ünnepén, délután öt órakor a római katolikus főgimnázium dísztermében műsoros ünnepélyt tartottak, amelyen a zeneiskola vegyeskara Palestrina miséjéből énekelt.

Ebben az időszakban olyan diákok részesülnek a római katolikus egyházzenei iskola képzésében, mint többek között Jagamas János (nem vizsgázott) és Bretán Miklós.[19]

18 Keleti Ujság XI. 1928-07-04. 148.

19 Nem összetévesztendő az operaénekes és zeneszerző Nicolae Bretan/Bretán Miklóssal. Bretán Miklós (Ózd, 1916. okt. 30. – Bp., 1984. jan. 13.) orvos volt, az orvostudomány kandidátusa (1961). 1940-ben szerzett orvosi diplomát a kolozsvári tudományegyetemen. 1940-től haláláig a budapesti orvostudományi egyetemen dolgozott.

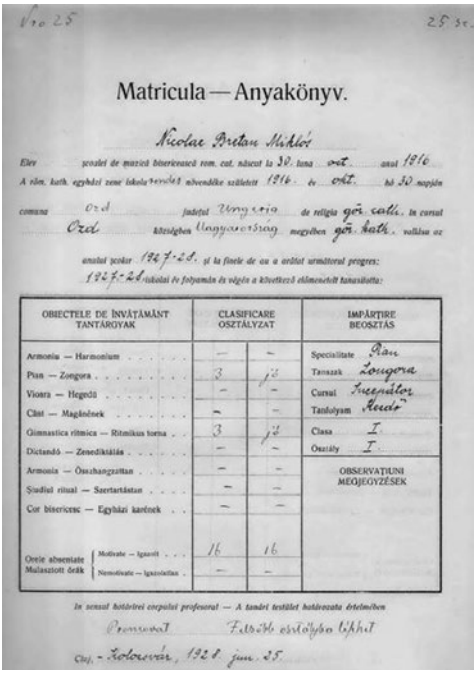
Matricula — Anyakönyv.

Elev Ioan Jagamas Ianos scolei de muzică bisericească rom. cat. născut la 18 luna sept. anul 1912
A róm. kath. egyházi zene iskola tanulót növendéke született 1912 év junius hó 8 napján
comuna Dej județul Dobrica de religia rom. cat. în cursul
Dés községben Belső-Szolnok megyében róm. kath. vallású az
anului școlar 1927-28 și la finele de an a arătat următorul progres:
1927-28 iskolai év folyamán és végén a következő előmenetelt tanusította:

OBIECTELE DE ÎNVĂȚĂMÂNT TANTÁRGYAK	CLASIFICARE OSZTÁLYZAT		IMPĂRȚIRE BEOSZTÁS
Armoniu — Harmonium			Specialitate Orgu
Pian — Zongora			Tanszak Zongora
Vioara — Hegedü			Cursul incepător
Cânt — Magánének			Tanfolyam Kezdő
Gimnastica ritmica — Ritmikus torna			Clasa D.
Dictandó — Zenediktálás			Osztály IV.
Armonia — Összhangzattan			OBSERVAȚIUNI MEGJEGYZÉSEK
Șiudiul ritual — Szertartástan			
Cor bisericesc — Egyházi karének			Nem vizsgázott
Orele absentate Mulasztott órák — Motivate — Igazolt			
Orele absentate Mulasztott órák — Nemotivate — Igazolatlan			

In sensul hotărîrei corpului profesoral — A tanári testület határozata értelmében

Cluj. Kolozsvár 1928 junius 25.

Matricula — Anyakönyv.

Elev Nicolae Bretan Miklós scolei de muzică bisericească rom. cat. născut la 30. luna oct. anul 1916
A róm. kath. egyházi zene iskola tanulót növendéke született 1916 év okt. hó 30 napján
comuna Ocol județul Ungaria de religia gör. calh. în cursul
Ocsó községben Magyarország megyében gör. kath. vallású az
anului școlar 1927-28. și la finele de an a arătat următorul progres:
1927-28 iskolai év folyamán és végén a következő előmenetelt tanusította:

OBIECTELE DE ÎNVĂȚĂMÂNT TANTÁRGYAK	CLASIFICARE OSZTÁLYZAT		IMPĂRȚIRE BEOSZTÁS
Armoniu — Harmonium	—	—	Specialitate Orgu
Pian — Zongora	3	jó	Tanszak Zongora
Vioara — Hegedü	—	—	Cursul Incepător
Cânt — Magánének	—	—	Tanfolyam Kezdő
Gimnastica ritmica — Ritmikus torna	3	jó	Clasa I.
Dictandó — Zenediktálás	—	—	Osztály I.
Armonia — Összhangzattan	—	—	OBSERVAȚIUNI MEGJEGYZÉSEK
Șiudiul ritual — Szertartástan	—	—	
Cor bisericesc — Egyházi karének	—	—	
Orele absentate Mulasztott órák — Motivate — Igazolt	16	16	
Orele absentate Mulasztott órák — Nemotivate — Igazolatlan	—	—	

In sensul hotărîrei corpului profesoral — A tanári testület határozata értelmében

Promovat Felsőbb osztályba léphet

Cluj. - Kolozsvár, 1928. jun. 25.

13. kép. Jagamas János és Bretán Miklós anyakönyve

Az iskola történetében mérföldkövet jelentett Zsizsmann Rezső orgonaművész, tanár Kolozsvárra való szerződtetése 1929 őszétől, Hirschler apát közbenjárására. Zsizsmann tehetsége, zenei víziója és vezetői készsége a római katolikus zeneiskolát magasabb minőségi szintre emelte. Az új karnagy által összeállított hangversenyek műsorai azt bizonyítják, hogy nagyon jól képzett zenészek álltak rendelkezésére.

Zsizsmann kinevezése után egy hónappal már tartalmas koncertet szerveznek a csíkszenttamási árvízkárosultak megsegítésére, majd rá egy évre, 1930. június 17-én Georg Friedrich Händel *Messiás* oratóriumát szólaltatják meg a Szent Mihály-templomban.[20] A Barátok- és Szent Mihály-templomban egyfelől Rezik, másfelől Zsizs-

20 „A Szent Mihály-templomban tegnap este Händel nagyszabású oratóriumát, a »Messiást« adta elő a róm. Kath. zeneiskola ének és zenekara Zsizsmann Rezső karnagy vezetése alatt. A nagy német zeneszerző, akit az angolok is magukénak tartanak s akit csodálatos kortársának, Bachnak kolosszus alakja egy ideig háttérbe szorított, újra divatba jött a művészi zene világában. Ez az előadás a legnehezebb feladatok közé tartozik. Erős, fegyelmezett kart, kitűnő orkesztert és teljes értékű, az oratórium-stílus rejtelmeiben otthonos szólistákat követel. Mindezt természetesen Kolozsvárt ma nem lehet megkapni. De az adott eszközökkel, az összes szereplők jóindulatú erőmegfeszítésével tegnap este is a »Messiás« igazi művészi élvezetet nyújtó előadását kaptuk. A jól betanított énekkar a legnehezebb részletekben is becsületére váló módon állotta meg a helyét. A zenekar tehetsége legjavát

mann betanításával Giovanni Battista Pergolesi, Mozart, Beethoven, Liszt Ferenc és mások alkotásai csendültek fel. A repertoár változatossága és frissítése Zsizsmann nevéhez köthető, így az új magyar egyházi zeneszerzők is szóhoz jutnak (Halmos László *Napmise*, Pikéthy Tibor *Békemise*).[21] Az eseményeken a zeneiskola diákjai aktívan részt vettek.

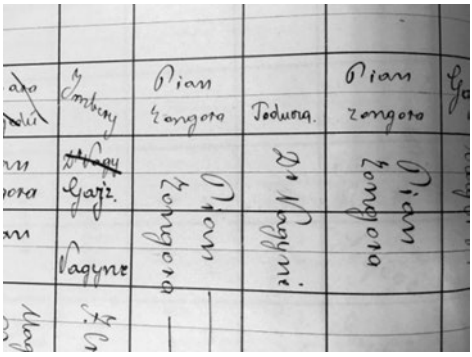

14. kép. Zsizsmann Rezső (1885–1941)

Az 1930/1931. tanév folyamán az intézmény nehézségekkel küszködött (ebben az időben a plébániának is anyagi gondjai voltak), Veszprémi Lajos és Csipkés Ilona levélben folyamodtak segítségért az iskolaszékhez, hogy hathatósabban támogassák az iskolát. Az intézmény működésének utolsó időszakában a zongoratanárok között feltűnik a szászvárosi Toducza Zsigmond (Sigismund Toduță) neve, aki zongorát oktat.

adta és mindig kitűnően helyezkedett bele az együttesbe. Csak a fúvók gyöngeségét éreztük itt-ott. Ezzel szemben viszont Kouba Paula hegedűje nyújtott igazi élvezetet a szóló-részletben. A magánszereplők, M. Lévay Ilonka, P. Ruck Ilona és E. Mihályffy Irén, valamint Bretán Miklós és Kutti József szintén minden dicséretet megérdemelnek. Különösen Lévay Ilonka hangja szárnyalt a templom boltivei alatt gyönyörűen, de P. Ruck Ilona is élvezetet nyújtott és Bretán Miklós férfiasan szép deklamációja illett bele első rangúan a Händel-stílusban. De a siker érdeme elsősorban Zsizsmann Rezső karnagyot illeti meg, akinek páratlan muzikalitása és művészi energiája egészen uj életet visz be Kolozsvár zenei világába." Ellenzék LI. 1930-06-19. 139. sz.

21 Latakos István: *Zene fejlődése Erdélyben*. Magyar Lapok VIII. 8., 1939-01-22. 13. sz. 2–3.

18/1/ Az egyházi zeneiskoláról
jelenti az igazgatónő, hogy a létszám 97.
Megbizást kér az Iskolaszéki elnöktől
Frána Péter, Toducza Zsigmond és Gajzágó
Anna részére, valamint a szertartástanak
heti egy órában való tanitására előadót
kér.
Ujból kéri a gyülésterem visszaadását
tanterem céljára és megfelelő irodahelyi-
séget.
Javaslatot adott be a tandijak elengedésére, mely szerint 28.250 Lei elengedést javasol. 263. Iskolaszé
vette.

15–16. kép. Sigismund Toduță, a római katolikus zeneiskola óraadó tanára

A fentebb említett nehézségek sajnos nem oldódtak meg, és ez valószínű, annak is köszönhető, hogy Zsizsmann víziójában az intézményesített magyar zenei oktatást egységesíteni kell. Személyében később létrejött a két kolozsvári zeneoktatási intézet uniója. Amikor 1931-ben a római katolikus zeneiskola megszűnt, ő a Magyar Konzervatóriumban vállalt órákat. A *Keleti Újság* a következőképpen ír a történtekről: „A róm. Kát. zeneiskola működése megszűnt. A tanári testület, amely 12 éven keresztül szolgálta az ifjúság nevelését és fejlesztette a város zenei kultúráját, áthatva ezen eszmétől, továbbra is a zenei nevelés szolgálatában marad. »Zeneművészeti tanfolyam« keretében folytatja működését. A tanítás akadémiai tanterv szerint, a róm. Kát. zeneiskola tandíjai mellett történik. Beiratkozni lehet Csipkés Ilona vezető tanárnál (Str. I. Maniu, volt Szentegyház utca 42. Sz., II. emelet 9.) naponta délután 4–6 óráig. A tanári testület tagjai: Csipkés Ilona, B. Szász Ilona, N. Szele Irén (zongora), Ionel Crișan (ének), Marțian Negrea (zeneszerzés) akadémiai tanárok, dr. Veszprémy Lajos és Imbery János (hegedű)”. Említésre méltó Ionel Crișan és Marțian Negrea[22]

22 Marțian Negrea (1893, Nagybaromlak – 1973, Bukarest) zeneszerző, tanár és karmester. Bécsben tanult, majd Kolozsváron és Bukarestben tanított.

román nemzetiségű tanárok közreműködése, mindkettő a kolozsvári Gheorghe Dima által vezetett Zeneakadémián tanított.

Az iskola bezárása után vezetője, Csipkés Ilona aktív maradt, magánórákat tartott a Szentegyház utcai lakásán, illetve zeneművészeti tanfolyamokat vezetett.[23]

A Marianum zeneiskola, majd római katolikus zeneiskola, amelynek működését Csipkés Ilona tevékenysége fémjelezte, nagyon nehéz időszakban jelentett igazi reményfáklyát. Rögtön az impériumváltás után, Hirschler apát-plébános közbenjárásával a Marianum segítő kezet nyújtott számos lelkes tanárnak, akiknek egyik napról a másikra veszélybe került a megélhetése. Ugyanakkor az ifjúság zenei nevelését felvállalva, biztos alapokra helyezték a következő nemzedék művészi képzését.

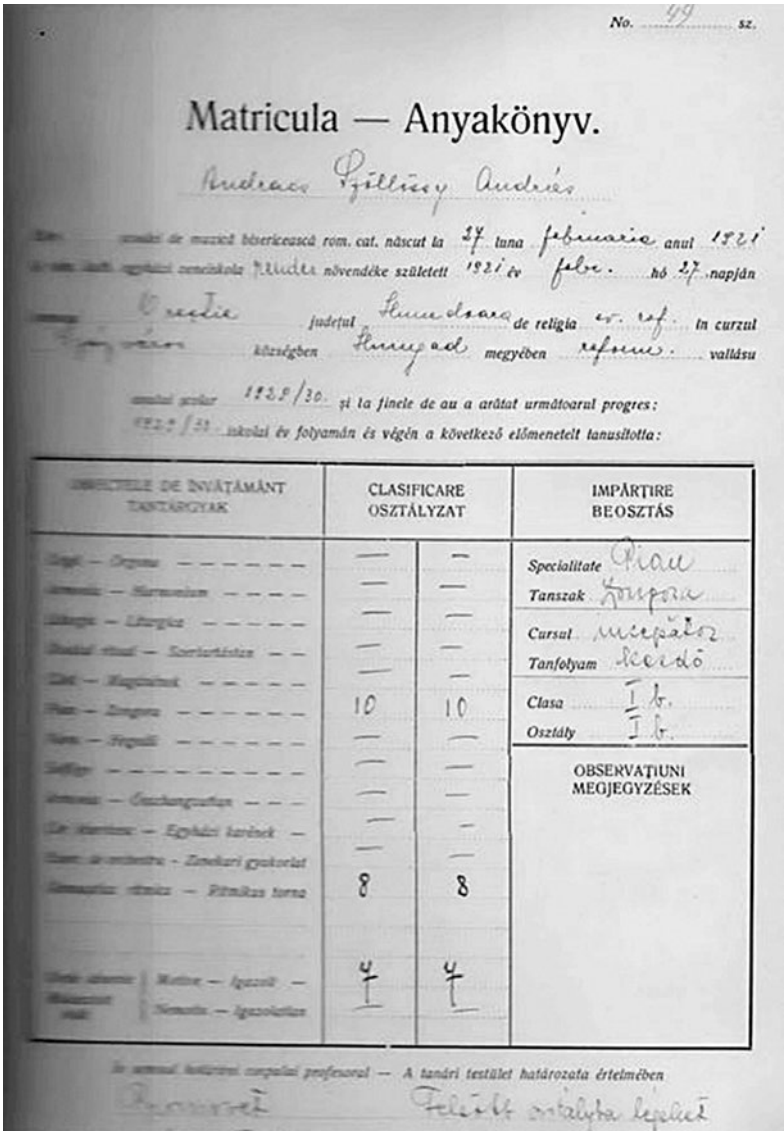
A Pesti Hírlap tudósítója szerint: „Gróf Bethlen Györgyné egyik leglelkesebb segítőtársa volt a magyar kultúra mezején Csipkés Ilona zongoraművésznő és zenepedagógus, a volt magyar tanítóképző intézet kiváló képesítésű tanára. Az ő pályája is derékban tört ketté a román megszállás idején, de később a Marianum vezetője lett, majd megszervezte a városi zenekonzervatóriumot s ez később átalakult egyházi zeneiskolává. Csipkés Ilona Kolozsvár zenei élete feletti rendületlen éberséggel őrködött s magas színvonalra emelte azt”.[24]

Csipkés Ilona karizmatikus egyénisége több mint ötven éven át számos fiatalt indított el a zeneművészet útján. Pedagógiai módszerei és fáradhatatlan szervezőkészsége a kolozsvári zenei életben maradandót alkotott. Tanulmányunk zárásául Szöllősy András vallomásait idézzük, aki egykor a kolozsvári római katolikus zeneiskolában kezdte zenei tanulmányait, és kimagasló zeneszerzői pályát futott be.

> „Volt Kolozsvárott egy csodálatos öregasszony, Csipkés Ilonának hívták. Szendy növendékként végezte el a Zeneakadémiát. Bámulatra méltó jelenség volt. Hihetetlen energiával szervezte Erdély magyar zenei életét. Előadásokat tartott-tartatott, hangversenyeket rendezett-rendeztetett, nagyon sokszor régi erdélyi szerzők műveiből. Ő nyitott a katolikus egyház égisze alatt valamilyen fajta magán-zeneiskolát, ide jártam. Ez az iskola abban különbözött a szokásos magán-zeneoktatástól, hogy a zongora órákon kívül, – ezeket más tanár tartotta – hetenként kétszer fel kellett menni Ilonka nénihez, úgynevezett elméletórákra. Ezek az órák mindent magukba foglaltak, ami egy gyermek széles látókörű zenei képzéséhez szükséges, hallásképzést, összhangzattant, formatant, s a zenetörténetnek azokat az elemeit, amit egy 6–8 éves is érdeklődéssel követ.”

23 1943-ben megjelent kis kötete, mely Kolozsvár két világháború közötti zenei életét mutatja be, értékes kordokumentum. Csipkés Ilona: *Kolozsvár magyar társadalmának zenei élete a román megszállás alatt*. Lengyel Albert könyvnyomdája, Kvár, 1943. [Szerk. megj.]

24 Pesti Hírlap 1940. 11. 17. 5.

No. 49 sz.

Matricula — Anyakönyv.

Szöllősy András

...născut la 27 luna februarie anul 1921
...növendéke született 1921 év febr. hó 27 napján

...județul Hunedoara de religia ev. ref. în cursul
...községben Hunyad megyében reform. vallású

...anului școlar 1929/30. și la finele de an a arătat următoarul progres:
...iskolai év folyamán és végén a következő előmenetelt tanusította:

OBIECTELE DE INVĂȚĂMÂNT TANTÁRGYAK	CLASIFICARE OSZTÁLYZAT		IMPĂRȚIRE BEOSZTÁS
Orgă — Orgona	—	—	Specialitate Pian
Armoniu — Harmonium	—	—	Tanszak Zongora
Liturgică — Liturgia	—	—	Cursul mijlociu
Teoria muzicei — Szerkártástan	—	—	Tanfolyam Közép
Cânt — Magánének	—	—	Clasa I b.
Pian — Zongora	10	10	Osztály I b.
Vioară — Hegedű	—	—	OBSERVAȚIUNI MEGJEGYZÉSEK
Violoncel — Gordonka	—	—	
Contrabas — Cselló	—	—	
Cor bisericesc — Egyházi karének	—	—	
Exerciții de orchestră — Zenekari gyakorlat	—	—	
Gimnastica ritmică — Ritmikus torna	8	8	
Purtarea: Motive — Igazolt	4	4	
Neglijențe — Igazolatlan	1	—	

...în semnul hotărîrei corpului profesoral — A tanári testület határozata értelmében

...Promovat Felvált osztályba léphet

17. kép. Szöllősy András zeneiskolai anyakönyve

THE ROMAN CATHOLIC MUSIC SCHOOL IN CLUJ (1919–1931)

Keywords: *Roman Catholic music school; Marianum; Kolozsvár; Ilona Csipkés; Rezső Zsizsmann*

Based on archive sources and data from the local media, the article presents briefly the history of the Roman Catholic music school in Kolozsvár. Established in 1919 in the Marianum, a Roman Catholic school for girls, the Hungarian musical institution was open for both sexes and served as an important cultural and educational forum until its closing in 1931. Initially it preserved much of the teaching staff of the former local Conservatory which was undertaken by the Romanian state in August 1919. The ecclesiastical school employed highly trained teachers, its developing curricula and active concert-life contributed not only to the religious events. Its first directress, Ilona Csipkés was a skilled piano player, its second (and last) leader, Rezső Zsizsmann was an acclaimed organist and conductor.

ȘCOALA DE MUZICĂ ROMANO-CATOLICĂ DIN CLUJ (1919–1931)

Cuvinte-cheie: *școala de muzică romano-catolică; Marianum; Cluj-Napoca; Ilona Csipkés; Rezső Zsizsmann*

Articolul prezintă pe baza surselor primare (documente din arhiva instituției) și a datelor din presa locală istoria succintă a Școlii de muzică romano-catolice din Cluj. Fondată în 1919 în incinta Marianumului, o instituție dedicată educației fetelor romano-catolice, școala de muzică a fost deschisă ambelor sexe și a servit ca un important forum eclesiastic, cultural și educațional. Inițial a preluat mai mulți profesori din fostul Conservator maghiar, instituție care a fost desființată în august 1919. Școala romano-catolică a angajat profesori de o pregătire excepțională, astfel dezvoltare curriculumului și viața muzicală activă au contribuit semnificativ la îmbogățirea evenimentelor religioase și culturale ale orașului. Prima directoare, Ilona Csipkés a fost o pianistă și o profesoară desăvârșită. În ultimii ani de existență Școala romano-catolică de muzică din Cluj a fost condusă de organistul și dirijorul renumit, Rezső Zsizsmann.

Bodurian Ágota–Simény Beáta*

ÖTVENÉVES A SZÉKELYUDVARHELYI DR. PALLÓ IMRE MŰVÉSZETI LÍCEUM

Kulcsszavak: *zene; művészet; oktatás; Palló Imre; Filharmónia; Székelyudvarhely*

> „Amely ifjúság a zenében oktatást nem nyer, s az iránt nem lelkesül, olyan, mint a festett virág, lehet szép a szemnek, de mit ér, ha nem érez s nincs élet benne."
>
> Dr. Vajda Emil[1]

1. SZÉKELYUDVARHELY, AZ ISKOLAVÁROS

Székelyudvarhely szellemiségét és eszmei értékeit hűen tükrözi a köztudatban elterjedt *iskolaváros* titulus, okkal társulva a település nevéhez. Ez utóbbi cím többet takar, mint valamennyi felekezeti és állami tanintézmény fizikai létesülése, tudván azt, hogy a nevelés és tudás mindennemű kultúra szerves alapját képezi, s annak fejlődését lényegesen meghatározza. Egy iskolavárosnak egykor jó esélye volt a szellemi gyarapodásra, hiszen mind a közművelődés felelőssége (népnevelési, kulturális egyletek alapítása, vezetése), mind a művészi produkciók kezdeményezése a város elsőrangú pedagógusainak kezében volt.

Székelyudvarhely intellektuális fejlődésében elsőként az 1593-ban Marosvásárhelyi Gergely jezsuita áldozópap alapította katolikus gimnázium (ma Tamási Áron Gimnázium) játszik szerepet.[2] Az oktató szerzetesrendet 1773-ban eltörölték, a gim-

* Bodurian Ágota (1978), a brassói Transilvania Egyetem zene fakultásának doktorandusza, a székelyudvarhelyi dr. Palló Imre Művészeti Líceum zenetanára, a Székelyföldi Filharmónia művészeti titkára, agota.bodurian@yahoo.com.
Simény Beáta (1997), a kolozsvári „Gheorghe Dima" Nemzeti Zeneakadémia hallgatója, a muzikológia szakirány mesterképzős hallgatója, bsimeny15@gmail.com.

1 *Emléklap a Székelyudvarhelyi rom. kath. új Főgymnasium felszentelése alkalmából*. Szerk.: Embery Árpád. 1892 (a továbbiakban *Emléklap*). 28.

2 Hermann Gusztáv–P. Buzogány Árpád: *Székelyudvarhely magyar irodalmi és művelődési élete, 1918–1944 = Adatbank. Erdélyi magyar elektronikus könyvtár, Romániai magyar lexikon*. http://lexikon.adatbank.transindex.ro/tematikus/szocikk.php?id=142 (Utolsó letöltés: 2021. 07. 06.)

náziumban 1850-ig világi papok vették át a tanítást, kiknek felettesei a helybeli plébánosok voltak. A jezsuiták feloszlása után a ferences rend biztosított színvonalas oktatást az udvarhelyszéki városban: 1721–1779 között templomot és kolostort építettek a főtéren, a zárdában pedig 143 évig (1784–1927) elemi oktatás működött. A ferences rend és temploma kapcsán fontos megemlítenünk azt is, hogy számos hangversenynek adott és ad otthont jelenleg is a templom.

A Református Kollégium 1670-ben létesült, alapítója gróf Bethlen János, Apafi Mihály kancellárja. Ma az 1768–1787 közötti iskolaigazgató, Backamadarasi Kis Gergely nevét viseli, aki elsőként alapított iskolai énekkart.

1860-tól működött a városban Római Katolikus Leánynevelő Iskola, 1871-ben pedig egy harmadik, középiskolai rangú intézmény létesült, az Állami Főreáliskola, melynek alapítása Eötvös József vallási és közoktatási miniszter nevéhez fűződik. A Főreáliskola tanárai közül ki kell emelnünk Dr. Vajda Emil magyartanárt, aki pedagógiai kötelességeit a főtárgya mellett zenetanításra, a város zenei életének fellendítésére, az Udvarhelyi Népnevelési Egylet titkári szolgálatára és egyéb közművelődési mozgalmak szervezésére is kiterjesztette.[3]

Amint ez az évkönyvek és emlékfüzetek részletes leírásaiból kitűnik, diákjaik szépérzékének fejlesztése céljából az oktatási intézmények igényt tartottak a művészi produkciókra (zene, költészet, színművészet). 1892-ben a Katolikus Főgimnázium új épületének felszentelése alkalmából az emléklap szerkesztője, Embery Árpád főgimnáziumi tanár alkalmi költeményt és *A legszebb nász* címmel egyfelvonásos dramolettet írt, melyet az október 31-i ünnepélyen elszavaltak, előadtak.[4]

1893-ban létrejött a Kő- és Agyagipari Szakiskola (ma a Dr. Palló Imre Művészeti Líceum B épülete, a Petőfi Sándor utca 24. szám alatt), a századforduló környékén pedig elkezdődött az iparosok rajzoktatása is.[5]

A közkultúra színvonalának emelése érdekében 1869-ban megalakult az Udvarhelyvár-megyei Általános Népnevelési Egylet[6], melynek 25. évfordulója alkal-

3 Vajda Emil a kolozsvári Conservatorium növendéke volt, kiemelkedő hangszeres képességeiről és repertoárismeretéről az 1902-ben megjelent, a hegedűnek szentelt kötete is tanúskodik. (Dr. Vajda Emil: *A hegedü: A hegedü keletkezése, fejlődése, szerkezete, a hangszerkészítők különböző iskolái és kiválóbb Képviselői: Magyar és idegen hegedű–Művészek rövid élet- és jellemrajza. A hegedűre írott s hegedűről szóló irodalom*. Pannónia Könyvnyomda, Győr, 1902.) Lásd Sófalvi Emese: *A kolozsvári magyar nyelvű zeneoktatás 1819–1950 között. Vázlatos áttekintés = Kortársaink a művészetekben*. Szerk. Dombi Józsefné–Maczelka Noémi. JATEPress, Szeged, 2020. 125.

4 *Emléklap*. 14, 17.

5 Székely-Udvarhely I(1895). 2. sz. 29.

6 Az Egylet anyagi (pénzsegély, tanszerek) és szellemi segítséget nyújtott a tanintézeteknek, népkönyvtárakat létesített, taneszközöket, térképeket, ásványi anyagokat adományozott az iskoláknak, többek között hozzájárult a tanítói nyugdíjalap emeléséhez.

mából Dr. Vajda Emil egyleti titkár megemlékező gondolatait írásban közölte a *Székely-Udvarhely* folyóirat[7]. 1874-ben Jótékony Nőegyesületet hoztak létre, amely adománygyűjtés céljából gyakran szervezett felolvasó- és zeneestélyeket, színpadi előadásokat. A művészeti jellegű rendezvények az egyesületi tagdíjak mellett az évi bevétel java részét képezték, bizonyítva a lakosság kultúra iránti érdeklődését.[8]

A művészetekre való nevelés, az énekes és hangszeres zene gyakorlása már a 19. század második felében túlnőtt az iskolák falain: 1868-ban megalakult a Székely Dalegylet, majd a századforduló után sorra jelentek meg a különböző vokális és kamarazenei formációk.

2. SZÉKELYUDVARHELY ZENEI ÉLETE

A helyi Református Kollégium zenei múltja szempontjából meghatározó Backamadarasi Kis Gergely egykori iskolaigazgató, aki énektanítót nevezett ki minden osztály mellé, és 1768-ban elsőként hozott létre iskolai énekkart (*Harmonia*). A kollégium évkönyve hangszeres diákokról is beszámol, későbbi zenekari tevékenységük is számottevő. 1885-től Solymossi Endre földrajz–történelem szakos kollégiumi tanár az ifjúsági énekkar vezetője és a zenekar felügyelője, valamint a volt polgári zeneegylet és dalegylet elnöke.[9] A zenei momentumok elengedhetetlen részei voltak az ünnepeknek: 1888. október 14-én az iskola új épületének avatása alkalmából fellépett a kollégium zenekara, ifjúsági vegyeskara, valamint a gyermekkórus. A formációk emlékünnepeken is felléptek: többek közt az 1876. november 18-i gróf Mikó Imre-kommemoráción, és az 1892. március 28-án megrendezett Comenius-emlékünnepen.[10]

A Katolikus Főgimnáziumban énekkar 1858-tól, zenekar pedig 1874-től működött, később, Bors Lázár igazgató kezdeményezésére, ún. „zenedeegylet" alakult.

Az Állami Főreáliskola 1875-ben elsőként hangszeres együttest szervezett, 1882-ben pedig énekkart. Mindkettőt – a 127 tagú zenekart és a 27 tagú kórust – Vajda Emil vezette.[11]

A korabeli sajtó szót ejt világhírű magyar virtuózok látogatásáról is. Ezek a színvonalas előadások nagyban befolyásolták, alakították a közönség ízlését. 1860-ban

7 Székely-Udvarhely I(1895). 12. sz. 55.

8 *A Székely-Udvarhelyi Jótékony Nőegyesület Első Évkönyve*. Összeáll. Zajzon Ferencz–Kovács Antal–Dr. Nagy Sámuel. Becsek Dániel Könyvnyomdája, Székely-Udvarhelyt, 1878.

9 *A Székelyudvarhelyi Év. Ref. Kollégium Múltja és Jelene: Történeti vázlat*. Összeáll. Gönczi Lajos. Becsek Dániel Könyvnyomda, Székely-Udvarhely, 1892. 55.

10 Uo. 243–245.

11 Farkas Sándor: *Székelyudvarhely zenei múltjából.* Palló Imre Alapítvány, Székelyudvarhely, 2002 (a továbbiakban Farkas: *Székelyudvarhely*). 7–8.

Székelyudvarhelyen koncertezett Reményi Ede hegedűművész.[12] 1879-ben Hubay Jenő és Aggházy Károly első erdélyi hangversenykörútja során Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad, Temesvár mellett Székelyudvarhelyen is fellépett.[13] 1892. március 31-én Hubay újból Udvarhelyre látogatott, ezúttal Bodó Alajos zongoraművész kíséretében.[14] A *Zenelap* krónikása részletesebben ismerteti a vendégművészek fellépését követő eseményeket: „A hangverseny után dísz bankettet szerveztek a művészeknek, ez alkalommal a Székely Dalegylet szerenáddal tisztelgett nekik, Huber Károly dalaiból adtak elő, többek közt az »Olyan a te dalod« kezdetűt. Karnagy dr. Vajda Emil, majd Solymossi Endre elnök. Ezeket Hubay és Bodó elragadtatással hallgatta".[15] 1884-ben Szendy Árpád, 1943-ban Zathureczky Ede és Dohnányi Ernő koncertezett a városban.

1868. április 26-án alakult 26 taggal, Nagy Lajos elnökletével a Székely Dalegylet, a város első műkedvelőkből alapított férfikara. Karnagyai kezdetben Liszkay Károly, Vajda Emil, Kiss Elek, Nagy László, 1900-tól Morascher Hugó gimnáziumi tanár (a polgári zenekart is vezette 1899-től, harmóniumon és hegedűn játszott), 1925-től Gönczi Gábor (megszervezte a dalegylet fúvószenekarát) voltak. A tagok 1874-ben részt vettek a kolozsvári dalostalálkozón.[16] Budapesten ezüst babérkoszorúval díjazták a Dalegyletet, a Nemzeti Zenede Nagydíját is a székelyudvarhelyi kórusnak ítélték (1892). A Nőegylet fillérestjein több alkalommal felléptek, a századfordulóig pedig 150 hangversenyt adtak. Gönczi vezetésével bemutatták Kacsóh Pongrác *János vitéz* című művét. A sikeres múltú és hosszú életű énekkar az országos dalosversenyek keretében 1927-ben színre vitte a *János vitéz*, *Tatárjárás*, majd később a *Leányvásár* és *Gróf Rinaldo* című operetteket.[17]

1938-ban, a Székely Dalegylet 70 éves fennállásának díszhangversenyén részt vett a város valamennyi kórusa: a Református Dalkör, a Szentimrei Földműves Énekkar és a Szombatfalvi Dalkör is.

12 Nővilág IV(1860). 33. sz.
13 Gyalui Farkas: *Hubay Jenő dr. Kolozsvárott*. Pásztortűz XIV(1928). 20. sz. 457.
14 Magyar Polgár–Kolozsvár VI(1892). 66. sz. 267.
15 A *Zenelap* krónikásának leírása alapján a hangversenyek erős impressziókat, nagy érdeklődést és rajongást váltottak ki a városlakókból: „1879-ben sok tisztelőt szerzett Hubay, de akkor még kezdő művész volt, 1892-ben már kiforrott virtuóz. A közönség nem bírt a játékkal betelni (…)". RL: *Hubay Jenő Székelyudvarhelyt*. Zenelap VII(1892). 7. sz. 6.
16 Továbbá karnagyuk volt Kehl István, dr. Pelzer Vilmos, Révay György, Benkő József, ifj. Ungváry János is.
17 Dr. Lévai Lajos: *Székelyudvarhelyi Székely Dalegylet Emlékkönyvecskéje*. Székelyudvarhely, [1938]. 60.

2.1. A székelyudvarhelyi Filharmonikus Társaság Zenekara (1921–1976)

A századforduló után az udvarhelyi zenei életet az iskolai ének- és zenekarok, a műkedvelőkből álló csaknem 40 éves Székely Dalegylet, valamint a Polgári Zenekar képviselte.

Az 1910-es évek elején megalakult a keresztúri Filharmonikus Társaság kvartettje. Néhány év múlva a vonósnégyes első hegedűse, dr. Peltzer Vilmos (zeneszerző, karmester) kezdeményezte az udvarhelyi Filharmonikus Társaság alapítását. Első lépésként, 1921. április 17-én felhívást intézett a város műkedvelőihez: olyan fúvós vagy vonós hangszeren játszók jelentkezését várja, akik értenek a kottaolvasáshoz és kellő lelkesedéssel rendelkeznek, céljául pedig egy filharmonikus zenekar létesítését tűzte ki. Peltzer indítványa csakhamar visszhangra talált, néhány héten belül megalakult a dr. Voszka István elnöklete alatt működő Filharmonikus Társaság, a kezdetben 10 tagú együttes karmestere pedig dr. Peltzer Vilmos lett. A zenekar alapját egy képzett muzsikusokból álló vonósnégyes alkotta, akik a Filharmonikus Társaság Kvartettje név alatt külön is felléptek önálló műsorral (1921–1940).

A Társaság együttese 1922. március 25-én debütált, a következő évben pedig a székelykeresztúri és székelyudvarhelyi filharmonikusok már közös muzsikálásra készültek.[18] Peltzer vokálszimfonikus művek előadásának ötletét vetette fel, ennek nyomán 1923-ban sor került az első önálló vendégszereplésre Szovátán (műsoron Carl Maria von Weber, Franz Schubert, Giuseppe Verdi, Gioacchino Rossini művei). Ugyanebben az évben Kiss Elek vezetésével létrejött a Filharmonikus Társaság Vegyeskara. A társaság ének- és zenekara, a Református Kollégiummal karöltve, részleteket mutatott be Joseph Haydn *A teremtés* című oratóriumából.[19] Tizenhárom évvel később, az 1936–37-es évadban az említett mű teljes egészében is elhangzott, a Filharmóniai Társaság katonafúvósokkal kiegészített zenekarának és a ferences rendiek kórusának előadásában.[20]

A Filharmonikus Társaság keretén belül két kamaraegyüttes is alakult, egy zongoratrió, Szabó Ilus – hegedű, Filó Ferenc – cselló, Tompa Lászlóné – zongora (első koncertjük 1925-ben) és egy vonósnégyes[21] (1928–32): dr. Peltzer Vilmos, dr. Wennetsek Oszkár, dr. Voszka István, dr. Filó Ferenc.

18 Farkas Sándor: *Adalékok a Székelyudvarhelyi Filharmonikus Társaság történetéhez = Zenetudományi írások*. III. Szerk. Benkő András. Kriterion, Buk., 1983 (a továbbiakban Farkas: *Adalékok*). 217.

19 Farkas: *Székelyudvarhely*. 21. Kolozsváron az oratórium teljes egészében 1839-ben került bemutatásra a Konzervatórium diákjai és tanárai zenekara által, magyar nyelven. Lakatos István: *Kolozsvári Magyar Muzsikusok Emlékvilága*. Kriterion, Buk., 1973. 10–11.

20 Farkas: *Adalékok*. 220.

21 Oláh István: *Gipsz Euterpé vagy márvány?* Művelődés XXXII(1979). 4. sz. 4.

A Társaság zenekarának utódaként 1949-ben a művelődési ház igazgatója, Balázs Ferenc újjászervezte az együttest Bartók Béla Zenekar néven[22], amely az 1950–51-es évadban nevelő hangversenyeket iktatott be programjába, az elkövetkezendő pár évben pedig műsorukat opera- és operettegyvelegek alkották (Giuseppe Verdi, Giacomo Puccini, Pietro Mascagni, Jakobi Viktor, Franz von Suppé). A zenekar munkássága 1959-től nyolc évig szünetelt, majd 1968-tól három évig Kamarazenekar név alatt működött Balázs Ferenc vezetésével, akitől 1973–1976 között dr. Keizler László vette át a karmesteri pálcát.[23]

Ebben az időszakban már intézményes zeneoktatás folyt a városban. 1976-ban a képzett zenészek egy része különvált a műkedvelőktől, és hivatásos együttest alapított Bodurian János vezetésével, a *Zeneiskola Kamarazenekara* néven. Valójában ez a kezdeti mozzanat, a színvonalasabb hangversenyekre való igény, valamint az iskolai zenekar intenzív professzionális fejlődése játszott meghatározó szerepet a 32 évvel később intézményesített Székelyföldi Filharmónia megalakulásában, mely intézményre a későbbiekben térünk ki.

3. A ZENEI OKTATÁS INTÉZMÉNYESÍTÉSE

Az egyre élénkebb zenekultúra, a vokális és instrumentális formációk megjelenése maga után vonta egy zeneiskola létrehozásának gondolatát. Ennek kezdeményezéséről már 1908-ban olvashatunk az *Udvarhely* folyóirat januári számában.

Rövid ideig magán-zeneiskola fenntartására vállalkozott az 1905–1908 közötti periódusban Udvarhelyen tartózkodó Dobó házaspár, Dimény Mária és Dobó Zoltán. Mária a budapesti Zeneakadémián végzett ének és zongora szakon, tanítványai közül kiemeljük Tompa Lászlónét, Szabó Ilust (mindketten a Filharmonikus Társaság Zongoratriójának tagjai), valamint az akkoriban református kollégiumi diákot, Palló Imrét. Dobó Zoltán testneveléstanár volt, de jól játszott csellón és hegedűn, a Főreáliskola ének- és zenekarát vezette.[24] Bár nem maradtak huzamosabb ideig Udvarhelyen, zenepedagógiai iniciatívájuk néhány jól képzett zongoratanár-utódot jelentett a város számára.

1921-ben, a Filharmonikus Társaság létrejöttével egy időben újból életre kapott a zenei nevelés ideája. Az intézmény létrehozásának érdekében Tompa László, a város művelődésének lankadatlan támogatója a következőket publikálta: „Zenetanulók figyelmébe: a megalakult Filharmonikus Társasággal kapcsolatban Zene Konzervatórium létesítése tervbe van véve. Sikerült a kolozsvári Zene Konzervatóriummal meg-

22 Ezúttal 22 alapító tagot számolunk a zenekarban, ebből három gimnáziumi tanuló.
23 Farkas: *Adalékok*. 222.
24 Farkas: *Székelyudvarhely*. 51.

egyezésre jutni. Ilyenformán az udvarhelyi fiókintézete lenne a kolozsvárinak. Az Intézet az Állami Középiskola helységében nyerne elhelyezést (Főreáliskola): Jelentkezni Bányai János Reáliskola Igazgatójánál".[25] Az iskola létesítését ennek ellenére elnapolták.

A művelődési ház, amelynek vezetője Balázs Ferenc 1949-ben újjászervezte a Filharmonikus Társaság zenekarát, 1962–1970 között hangszertanulási köröket indított zongora, hegedű és tangóharmonika szakon[26]. A lakosság hangszertanulás iránti érdeklődése egyre fokozódott, de hamar megérződött a zeneelméleti oktatás hiánya, amit az egyesület nem tudott biztosítani. Mivel zenei téren valódi fejlődést kizárólag az elméleti és gyakorlati ismeretek együttes elsajátítása útján lehet elérni, egyre sürgetőbbé vált az intézményes zeneoktatás megszervezése.

3.1. Általános iskola, majd szakiskola (1970–1992)

Székelyudvarhely sokáig nélkülözte a zenei utánpótlás nevelésének helyi lehetőségeit. A zeneiskola létrehozása nagyszámú zenetanár letelepedését jelentette a városban, nagyban befolyásolva az egyre fejlődő zenei élet alakulását.

1970. szeptember elsején nyitotta meg kapuit a sokak által óhajtott Zene és Képzőművészeti Általános Iskola, melynek elsődleges célja az volt, hogy zeneszerető közönséget neveljen, tudván, hogy a nagyrészt vidéki diákok közül csak néhányan fognak magasabb szintű művészeti oktatásban részt venni.

Az 1970–1974 közötti periódusban az intézmény mint általános iskola működött: első osztálytól zene, ötödik osztálytól képzőművészeti tagozat indult. Mindkét szakosztályba 25 gyereket vettek fel, 1977-re az iskolások létszáma a zenetagozaton 215-re, képzőművészeten pedig 100-ra emelkedett.[27] Nagy hangsúlyt fektettek az ének- és zenekari próbákra, 1972-ben a kórust Böjthe Angéla vezényelte, a zenekar élén pedig Hollósi István, majd 1973–76 között Keizler László állt.[28] 1974-ben Major László vezetésével létrejött a zenetanárok énekkara, a Cantilena, amely 2001-ig működött.

A zeneiskolának megalakulásától az 1990-es rendszerváltásig több vezetője volt: Baczó Zoltán, Verestóy Árpád, Lakatos Imre, Dr. Orosz-Pál József, Korodi-Vass Attila, Gergely János. Tekintve, hogy az intézménynek kezdetben nem volt saját épülete, az elméleti oktatásnak az 1-es számú iskola (ma Tompa László Általános Iskola) adott helyet, a szakoktatás pedig a művelődési házban zajlott.

25 Székely közélet 1921. 05. 22.

26 A *Palló Imre Művészeti Szakközépiskola 40 éve.* Szerk. Gergely Gábor Zoltán. Magánkiadás, 2010. 5.

27 Köznevelés XXXIV(1978). 39. sz. 11.

28 László Miklós: *Kórusfesztivál Székelyudvarhelyen*. Köznevelés LIX(2003). 22. sz. 14.

1974-től a Szabadság téri volt zárda épülete fogadta be a művészeti iskolát, amelyben 8 tanterem, 9 gyakorlószoba, egy hangversenyterem és egy kiállítóterem állt a tanárok és diákok rendelkezésére.[29] Ugyanettől az évtől szakiskolai státuszba kényszerült a tanintézmény: a diákok körzetek szerint jártak iskolába, délután vagy délelőtt került sor a zenei szakoktatásra.

1976-tól a zeneiskola kamarazenekarát Bodurian János hegedű szakos tanár vezette. Elmondása szerint az iskola jelenlétét hamar megérezte a város, hiszen a zenekar 6–8 jelentős koncertet adott évente, 1977-ben – ekkor 35 tagú zenekara volt az iskolának – színvonalas iskolai hangversenyt tartottak a művelődési házban.[30]

1977-ben költözött az intézmény a Kossuth Lajos utca 41. szám alatti, takarékpénztárnak szánt, eklektikus stílusú épületbe, ahol napjainkig folyik a zeneoktatás.

A kommunista diktatúra idején katedraszűkítések miatt megszűnt a képzőművészeti tagozat, leépítésekre került sor zenei területen is. A művészeti iskola ellehetetlenítése során a 80-as évektől 1990-ig az intézményt a Pedagógiai Líceumhoz csatolták, beolvasztották, a zeneórákat pedig mint a pedagógiai oktatás kiegészítőit kezelték.[31]

Az intézmény a rendszerváltás után nyerte vissza önálló művészeti iskolai státuszát, ekkor újra elindult a képzőművészeti tagozat is. 1990-től Bodurian János került az igazgatói székbe. Az épületek és az iskola belső rendjének folyamatos fejlesztése, modernizálása és felügyelete által a civilizált körülmények közt zajló, emelt színvonalú oktatás biztosítását tűzte ki céljául, meg is valósítva azt. Országos viszonylatban a rangos zeneiskolák közé emelte a székelyudvarhelyi iskolát, amelyet 2015-ig vezetett. Azóta Porsche Éva az intézmény igazgatója.

3.2. Művészeti líceum (1992)

Hosszas tárgyalások után a romániai Tanügyminisztérium engedélyével 1992-ben a székelyudvarhelyi zeneiskola líceumi rangra emelkedett. Ekkor kapta meg az intézmény a Petőfi utcai B épületet, amely azóta is a közismereti és a képzőművészeti oktatás színhelyéül szolgál.

Középiskolai státuszának előkészítésekor az intézmény névadási ünnepségére is sor került, névválasztásával az intézmény a Mátisfalván született Dr. Palló Imre világhírű operaénekesnek állított emléket. A névadó ünnepségre, valamint az emléktáblaavatásra Dalos László tekint vissza az *Operaélet* első számában.[32] Az ünnepség 1991. június 22-én, Székelyudvarhelyen kezdődött. Az iskola koncerttermében beszédet

29 Romániai Magyar Szó – Előre XXVII(1973). 8025. sz. 2.
30 Előre XXXI(1977). 9100. sz. 4.
31 Zsidó Ferenc: *A Palló Imre Művészeti Szakközépiskola 30 éve* = Farkas: *Székelyudvarhely*. 106.
32 Dalos László: *Palló Imréről másként*. Operaélet I(1991). 1. sz. 11–13.

mondott Angi István, a kolozsvári Zeneakadémia professzora. Itt elhangzott gondolatai utólag a *Jelkép mely tanít és kötelez* című tanulmányban jelentek meg. A továbbiakban (hanglemezről) elhangzott a *Mikor Csíkból elindultam* című népdal, Palló Imre előadásában. Ezt követően Mátisfalván, emléktábla-avatással folytatódott az ünnepség. Az eseményen részt vett a Budapesten élő özvegy Palló Imréné, Dusi néni is.

Az iskolában ezután rögtön három énekkar is létesült. A kicsinyek kórusát Böjthe Angéla, a gimnáziumi kórust Lőke Viola, az ifjúsági vegyeskart pedig Mészáros Ildikó vezette. 1994-től már két zenekar is működött, az elemi és általános iskolások együttese, valamint a középiskolások zenekara, mely többnyire preklasszikus és klaszszikus műveket adott elő.[33] A tanintézmény vezetősége és pedagógusai magyarországi kapcsolatokat hoztak létre, az erdélyi és az anyaországi diákok együtténeklése, a karvezetők szaktudásának gyarapítása, tapasztalataik megosztása céljából.

A Kossuth utcai épület folyamatosan modernizálódott, szálláshelyeket alakítottak ki, a pincét konyha-, étkezde- és galériahelyiségként rendezték be, ahol különböző kiállítások kaptak és kapnak helyet. Ezen fejlesztések eredményeként az iskola bármilyen rendezvényt meg tudott szervezni önerőből, egyaránt biztosítva a vendégek elszállásolását és étkeztetését.

1998. március 11-én, a koncertterem avatóünnepsége alkalmával Ruha István érdemes hegedűművész lépett fel az iskolában. Ugyanebben az évben országos zenei olimpiát szervezett az intézmény: ekkor több mint ötszáz diák és tanár látogatott Székelyudvarhelyre, a teljes Románia területéről.[34]

2000-ben megszerezésre került a Millenniumi Fesztiválzenekari Tábor, amelyet még nyolc alkalommal megismételtek Kárpát-medencei Fesztiválzenekari Tábor néven.

2000–2005 között a zene- és képzőművészeti oktatás színművészeti tagozattal bővült.

2005-től az intézmény egy harmadik épülettel egészült ki, így az I–III. osztályos diákok új épületbe költözhettek. Ugyanitt, 2011-től, újabb két tanterem szolgált az előkészítő osztályos diákok számára.

2008-ban a zenei oktatás 24 gyakorlóteremmel és egy 130 férőhelyes hangversenyteremmel rendelkezett. Az iskola a székelyudvarhelyi városháza Szent István termében is elhelyezett egy hangversenyzongorát, így a terem alkalmassá vált kamarakoncertek és egyéb rendezvények megtartására.[35]

33 Komoróczy György: *Fejlődő művészeti oktatás Székelyudvarhelyen*. Köznevelés L(1994). 11. sz. 7.

34 Oláh István: *Átmeneti olimpiász*. Romániai Magyar Szó X(1998). 2668. sz. 1.

35 Varga Stella: *Művészeti oktatás – nem csak művészeknek*. Köznevelés LXIV(2008). 37. sz. 14–15.

3.2.1. Palló Imre (1891–1978)

Kevesen jártak be nagyobb ívű művészi pályát, mint Palló Imre, a magyar operatörténet egyik legkitűnőbb baritonja. „Tartalmas, hosszú életének krónikájához a magyar történelem és művészettörténet eseményeinek színes képsora szolgáltatott változatos hátteret."[36] Palló Imre Székelyudvarhelytől néhány kilométerre, egy eldugott kis településen, Mátisfalván született, parasztcsalád legkisebb gyermekeként. Kiemelkedő értelmi képességeire és zenei tehetségére tanítója figyelt fel, aki a szülőket arra biztatta, támogassák Imrét a továbbtanulásban. Így került a gyermek a székelyudvarhelyi Református Főgimnáziumba. Kitűnően tanult, s mint az iskolai énekkar lelkes tagja, gyakran énekelt szólót a különféle ünnepségeken.

„Amikor az érettségi előtt nyilatkozni kellett, hogy ki milyen pályát választ, én a kérdő rovatba, mint valami magától értetődő dolgot, beírtam: operaénekes. Pedig akkor még nagyon homályos fogalmaim voltak arról, hogy mi is az az opera. (...) Annyit tudtam róla, hogy olyan műfaj, amelyben egész este énekelnek. Ez kellett nekem!" – nyilatkozta később. Arról a pillanatról is mesélt, amikor közölte földműves édesapjával: „Operaénekes akarok lenni", s erre édesapja azt felelte: „Én nem tudom mi az, de bármi leszel, legyél jó!".[37]

Palló Imre udvarhelyi diákéveit követően a budapesti Zeneakadémiára jelentkezett, ahol tanulmányait 1914-ben fejezte be. Rögtön be is sorozták, ám zenekedvelő parancsnoka jóvoltából gazdászati tiszti tanfolyamra került, megmenekült a frontszolgálattól és tovább foglalkozhatott az énekléssel. Mivel felismerték rendkívüli tehetségét, katonaévei alatt mondhatni vigyáztak rá, szinte nemzeti értékként kezelték.

1917 szeptemberében az Operaház új rendezésben mutatta be Pietro Mascagni *Parasztbecsület* című operáját. Az Alfio szerepére eredetileg kiválasztott Farkas Sándor nem vehetett részt az előadáson, így Palló Imre ugrott be helyette. Bemutatkozását mind a közönség, mind a zenekritika rokonszenvvel fogadta: „A jó alakú fiatal énekest a Zeneakadémia vizsgáiról előnyösen ismerjük. Szép tömör baritonját ma az elfogódottság egy kis köddel vonta be ugyan, de így is sikeres volt első fellépése, amihez rokonszenves játéka is hozzájárult".[38]

1925-ben a Parasztbecsület ünnepi előadását Budapesten maga a szerző, Mascagni vezényelte. Az előadás után egyéves, nagy sikerű európai körútra vitte Palló Imrét, amelynek végállomása a milánói Scala volt. Bár az olasz mester próbálta marasztalni, Palló mégis hazatért Magyarországra.

1926. október 16. jelentős fordulópontot képvisel a magyar zenei életben: a *Háry János* bemutatásával a hagyományos magyar népdal teret hódított az operaszínpadon. Ebben – a zeneszerző Kodály Zoltán mellett – döntő szerep jutott Palló Imrének is.

36 Németh Amadé: *Palló Imre*. Zeneműkiadó, Bp., 1970, 5.
37 Uo.
38 Uo. 7.

1931-ben, hosszas viták után, az Operaház vezetősége engedélyezte a *János vitéz* bemutatását, melyben Palló Imre címszerepet játszott, s a korabeli zenekritika szerint Kacsóh szép melódiáit nem engedte magyar nótás műdalhangra hígítani. Ő, a népdalok avatott ismerője, nem is tehetett másként.

1932-re csaknem a teljes baritonrepertoár birtokosa, mindenki által tisztelt, elismert művész vált belőle. Ebben az évben Kodály neki ajánlotta, mi több, az ő számára komponálta *Székely fonó* című művét. Ez a megrendítő szépségű színpadi mű, a székely népdalokból összefont életkép 1932. április 24-én hangzott el először a budapesti Operaházban. „Tősgyökeres egyénisége egész súlyával és minden sajátos zamatával adta magát Palló Imre is új szerepében, melyet kongeniálisabban alakítani: szinte lehetetlenség" – írta a bemutatóról Tóth Aladár a Pesti Naplóban.[39]

1938-ban az énekművész Liszt Ferenc *Krisztus*-oratóriumában alakított maradandót. Ez évben a művészi élet legmagasabb kitüntetését, a Corvin-koszorút is elnyerte, amelyet előtte csak Bartók Béla és Kodály Zoltán kapott meg. 1943 szeptembere és 1944 májusa között a székely művészeti év keretében több hangversenyt rendeztek Székelyudvarhelyen, neves vendégművészek – Dohnányi Ernő, Gyurkovics Mária, Németh Mária, Zathureczky Ede – közreműködésével, ahol egy Kodály-est keretében Palló Imre is fellépett.

1967-ben – aktív énekesként – tevékenységének ötvenéves jubileumát ünnepelte. Művészi pályája során 112 szerepben összesen 2000 fellépése volt. 1957–59 között a Budapesti Operaház igazgatójaként tevékenykedett. Élete során számos kitüntetésben részesült: Kossuth-díj (1949), Kiváló Művész (1950).

1978. január 25-én hunyt el Budapesten, 87 éves korában.

„Saját hazámban szeretnék próféta lenni!" – nyilatkozta egykor. A sors megadta ezt neki, kívánsága teljesült – hiszen Székelyudvarhelyen, ahol tanulmányait kezdte, egy méltán elismert zeneiskola viseli a nevét, gondoskodván arról, hogy ez a név fennmaradjon a köztudatban.

4. A DR. PALLÓ IMRE MŰVÉSZETI LÍCEUM SZEREPE A VÁROS KULTURÁLIS ÉLETÉBEN

A művészeti iskola napjainkban Székelyudvarhely lüktető művelődési életének szerves része. Nem csupán kiállításaival, hangversenyeivel járul hozzá a kulturális paletta színesítéséhez, de szólistái, formációi rendszeresen részt vesznek kiállításmegnyitókon, könyvbemutatókon, díjátadókon, a városvezetés által szervezett kulturális és közérdekű eseményeken, rendezvényeken. Az intézmény egykori diákjai, jelenlegi tanárai és

39 Uo. 32.

tanítványaik a város és a régió egyik meghatározó kulturális intézményének, a Székelyföldi Filharmóniának is tagjai.

4.1. Fesztiválok, rendezvények

Székelyudvarhely kulturális életét igen aktív klasszikus zenei tevékenység jellemzi. A művészeti líceum létrejötte révén végre intézményes keretet sikerült biztosítani a zenészutánpótlásnak, az állandó, minőségi zenei rendezvényeknek. Az iskola fő célja a klasszikus zenei műveltség népszerűsítése volt, az intézmény falain túl is. Ennek jegyében szervezték az első kamarazenekari, szimfonikus és vokálszimfonikus hangversenyeket, amelyek előadói az iskola diákjai és tanárai, majd a különböző egyetemekre bejutott hangszeresek és a környékbeli városokból érkező diákok, egyetemi hallgatók voltak. A zenekar és a közönség részéről érezhető igény növekedésével egyre gyakoribbá váltak a hangversenyek. A szakmai minőség erősítése érdekében nyaranta zenekari táborok kerültek megszervezésre, egyrészt tudatos csapatépítési céllal, másrészt előkészítendő a következő évad repertoárját.

A szimfonikus és kamarazenei hangversenyek mellett a mesterkurzusok, a tanárképzés, a kóruséneklés is méltó teret kaptak, olyan specifikus rendezvények szervezése által, amelyek létrejöttéhez és sikeréhez hozzájárult a folyamatos infrastrukturális fejlődés is.

A Bolyai Nyári Akadémia egy, a Romániai Magyar Pedagógusok Szövetsége által létrehozott sokoldalú képzéssorozat, amelyet szakokra leosztva szerveznek Erdély több településén. A székelyudvarhelyi művészeti intézmény 26 éve szervezi a Bolyai Nyári Akadémia zene- és képzőművésztanár továbbképzését. A művészeti képzés struktúrája némileg sajátosnak mondható a „nagy" BNYA keretében, hiszen mesterkurzusszerűen, diákok, egyetemi hallgatók bevonásával zajlik, egyaránt tartalmaz elméleti és gyakorlati oktatást. Hazai, anyaországi és vajdasági zene- és képzőművészet szakos tanárok, művészetek iránt érdeklődő tanítók, óvónők vesznek részt a képzésen. Javarészük visszatérő résztvevője a nyári szakmai együttlétnek. Az anyaországi vendégtanárok és a külhoni résztvevők egyaránt otthon érzik magukat az egyéni és a csoportos munkához kiváló helyszínül szolgáló iskolában. Fontos megjegyeznünk, hogy a rendezvénysorozat hiánypótlónak számít, tekintve, hogy magyar nyelvű művésztanár-továbbképzést Romániában máshol nem szerveznek.[40]

A képzés megszervezésének célja a pedagógusok szakmai és módszertani-didaktikai kompetenciáinak fejlesztése, a kreatív alkotó-gyakorló munka, az innovatív didaktikai eszközök, módszerek megismerése, a kommunikációs kompetenciák fejlesz-

40 Molnár Melinda: *Negyedszázada akadémiázik Székelyudvarhelyen a zene- és képzőművészeti tagozat*. Székelyhon 2019. 06. 19. https://szekelyhon.ro/aktualis/negyedszazada-akademiazik-szekelyudvarhelyen-a-zene-es-kepzomuveszeti-tagozat (Utolsó megtekintés: 2021. 04. 02.)

tése. A kurzus – mely kórus- és kamarazenei próbákat, műtermi munkát, szakmai előadásokat, koncerteket, kiállítást foglal magában – lehetőséget nyújt a kreatív zene- és művészetoktatási módszerek taglalására, a tehetségápolás jelentőségének megvitatására, tapasztalatcserére. A foglalkozásokat vezető művésztanárok mellett gyakran megtisztelnek jelenlétükkel neves előadók, akik – rangos előadásaik által – a képzés színvonalát emelik.

A Bárdos Lajos–Palló Imre Éneklő Ifjúság Kórusfesztivál hasonlóan nagy múltra tekint vissza Székelyudvarhelyen. Célja: „Népszerűsíteni, visszaadni rangját a komoly tradícióval büszkélkedő székelyudvarhelyi kórusmuzsikának – ezzel a szándékkal és céllal indította útjára több mint két évtizeddel ezelőtt az udvarhelyi művészeti szakközépiskola az ifjúsági kórusfesztivált, amely már nemcsak felserdült, nagykorúsodott, de az ifjú felnőttkorba lépett".

A fesztivál története 1994-ben kezdődött, két évvel azután, hogy a székelyudvarhelyi zeneiskola líceummá vált, és felvette Palló Imre nevét. Ekkor alakult a három iskolai kórus. A Kicsinyek Kórusát Bodurian Ágota, majd Tifán Csaba-Gáspár vette át, ő máig a kórus vezetője. Az V–VIII. osztályos kórust Sándor Noémi, majd Simó Zsuzsa vezette, jelenleg Boros Beáta irányítja. A líceum vegyeskarát Benczédi Hunor vezényelte, most pedig dr. Bodurian Aram vezeti.

1994-ben, a kórusok fellépési lehetőségeit mérlegelve született meg a fesztiválszervezés ötlete. Ebben fontos szerepe volt Miskolczi Ottó színművésznek és nejének, Kempelen Tünde karvezetőnek – a magyarországi Bárdos Lajos Zenei Hetek szervezőinek –, akik a kezdeményezést támogatva, segítettek felvenni a kapcsolatot több anyaországi zeneiskolával, akikkel hosszú évekig tartó munka- és baráti kapcsolat jött létre.[41] A fesztiválra ma is a külföldi testvériskolákat, a szórványmagyarságot és a Székelyföldet képviselő kórusokat hívnak a szervezők. A fesztivál létrejötte azonban nem csupán az iskola és diákjai érdekeit szolgálta, hiszen Székelyudvarhely gazdag kórushagyománnyal rendelkezik. Hosszú évekig, a ma is fennálló, éneklő felnőtt kórusok mellett minden általános iskolában működött énekkar, néhol kettő is. Sok évvel ezelőtt a fesztivál alapítója, Bodurian János igazgató így fogalmazott: „hazánkban az ifjúsági kórusmozgalom nem kapta meg azt a keretet, amelyben hatékonyan, szervezett formában a nagyközönség előtt kifejthetné tevékenységét. Ezért aztán vidékünkön az ifjúsági kórusséneklés lassan hanyatlásnak indult, mivel a változások után – és azok ellenére – egyetlen hivatalos közeg sem vette a fáradságot, hogy keretet teremtsen egy ilyen nemes cél kibontakozása érdekében".[42] Ennek a hiánynak a pótlására is vállalkozott tehát a fesztivált életre hívó közösség, amely e kezdeménye-

41 http://www.parlando.hu/2011/2011-4/01-Bardos-Kempelen.htm (Utolsó megtekintés: 2021. 04. 02.)

42 Bárdos Lajos–Palló Imre Éneklő Ifjúság Kórusfesztivál jubileumi műsorfüzete, 2014.

zéssel fellépési lehetőséget biztosít a kórusoknak, egyben alkalmat teremt a találkozásra és tapasztalatcserére, a magyar kóruskultúra ápolására, gazdagítására.

„Célunk az volt és a jövőben is az marad, hogy a rendezvény – a névadók rangjához mérten – elérje célját, sikeres és hosszú életű legyen."[43] Azt, hogy valóban jelentős eredményeket értünk el e téren, bizonyítja azon kórusok száma és szakmai színvonala is, akik az elmúlt 26 évben részt vettek a rendezvényen: a 20. évforduló alkalmából írott összegzésben 74 részt vevő kórust soroltunk fel, köztük 33 külföldi és 41 erdélyi énekkart – s ezek száma az utóbbi hat évben tovább emelkedett. Fontos megjegyeznünk, hogy a rendezvény nem verseny-jellegű, éppen ellenkezőleg: ünnepe azoknak az együtteseknek, amelyek már magas szinten művelik a muzsikálást, és mindazoké, akik ezt érdeklődéssel befogadják. Egyben alkalom a karvezetők és zenepedagógusok továbbképzésére, szakmai megbeszélésekre, valamint a társművészetek bemutatására is, hiszen egyaránt sor kerül népdalénekesek bemutatkozására, kiállításra, zenetudományi előadásokra (olyan neves meghívottakkal, mint Angi István, Berkesi András, Szalay Zoltán, Pávai István), kórushangversenyre és egyházzenei hangversenyre is. Az utóbbi négy évben a program kétnaposra rövidült, de minőségében, szándékaiban töretlenül megőrizte a hagyományokat.

Az intézmény rendszeres művészeti eseményei továbbá a házi koncertek, amelyek lehetőséget teremtenek a szülők számára a befektetetett munka, a gyakorlás eredményét színpadon látni, és felkészítik a gyerekeket a nélkülözhetetlen színpadi jelenlét és játék elsajátítására. Évente június elsején kerül sorra az első osztályosok koncertje és kiállítása, mely az iskola hangszeres kisdiákjai számára a színpadi bemutatkozás pillanata; a karácsonyi tárlatot és hangversenyt, a húsvéti koncertet, a nagykorúsítást, a ballagást és több hasonló ünnepet és a mindennapi életet a zene- és a képzőművészet határozza meg.

4.2. A zeneiskola kamarazenekarától a Székelyföldi Filharmóniáig

Székelyudvarhely kulturális életéről és a Dr. Palló Imre Művészeti Líceumról nem beszélhetünk úgy, hogy ne szentelnénk egy alfejezetet a Székelyföldi Filharmóniának, hiszen e két intézmény élete a kezdetektől fogva szervesen összefonódott. A szimfonikus zenekar létrehozásának tervén a líceumi rang megszerzésének pillanatától tudatosan munkálkodott az iskola- és a városvezetés. Szándékuk szerint a zenekar szolgáltatja az igényes komolyzenei produkciókat a városban és környékén élő zenekedvelő közönség számára, és munkahelyet biztosít a tehetséges hangszeresek számára, akik egyetemi tanulmányaik végeztével hazatérhetnének.

„Székelyföld minden tehetséges zenészének szüksége van egy intézményre, amelynek keretein belül kibontakozhat, s egy egységes csoportba tömörülve végre

43 Uo.

létjogosultságot követelhet tudásának. Nem csak munkahely ez a zenekar, de a székelyföldi magyarok identitástudatának, egységének kulturális és művészeti megnyilvánulási formája, kifejezőeszköze"[44] – fogalmaztak az alapítók a Székelyföldi Filharmónia létrejöttekor.

A már említett zenekari hangversenyek és táborok eredményeként néhány év alatt összeforrott zenekari mag alakult ki, melynek tagjai udvarhelyi, csíkszeredai, sepsiszentgyörgyi, marosvásárhelyi diákok, egyetemi hallgatók voltak. A plakátokon kezdetben Palló Imre Művészeti Szakközépiskola Szimfonikus Zenekara, majd Palló Imre Kamarazenekar néven szerepelt az együttes, amely több nemzetközi versenyen vett részt, és 1999-ben és 2002-ben a Pro Archi Nemzetközi Vonószenekari Versenyen két I. díjat és karmesteri különdíjat kapott, ugyanakkor – több neves előadóművész közreműködésével (Ruha István hegedűművész, Lendvai György hegedűművész, Mező László gordonkaművész) – sikeres hangversenyeket adott bel- és külföldön egyaránt.

Ruha István érdemes művész – a kamarazenekarral való koncertezés során szerzett pozitív tapasztalatai alapján – haláláig hű mentora, állandó résztvevője (tanárként és szólistaként) volt a rendezvényeknek, lett légyen szó a zenekari táborokról, kül- vagy belföldi fellépésekről. A szimfonikus zenekar az évek során tehát – a hazai és külföldi fesztiválokon és versenyeken való részvétel, a neves művészekkel való koncertezés eredményeként – olyan művészi szintet ért el, amely lehetővé tette a komolyzenei koncertévadok elindítását. 2002-től Székelyföldi Szimfonikus Zenekar néven szerepelt az együttes, hiszen ekkorra az összetétele jogossá tette ennek a névnek a felvételét. 2003-ban a Romániai Magyar Szó így ír: „Jó lenne, ha lenne, egy állandó Szimfonikus Zenekar Székelyudvarhelyen, a kérdésben a megyei tanács dönt".[45]

Már 2000-ben Hargita és Kovászna megye vezetősége a székelyudvarhelyi zenekarra építve egy regionális filharmónia alapjait készült letenni. Az elképzelést támogatta és írásban kérvényezte többek közt Ruha István érdemes művész és Vasile Cazan, a marosvásárhelyi filharmónia egykori igazgatója is. Eközben a zenekar alapítványi támogatással folyamatosan koncertezett, főként a székelyföldi városokban (Székelyudvarhely, Csíkszereda, Sepsiszentgyörgy, Gyergyószentmiklós, Marosvásárhely), 2006–2007-ben Szebenben (akkor európai kulturális főváros) és több magyarországi városban (Budapest, Debrecen, Nyíregyháza, Nyírbátor). A 2005. júliusi zenekari táborban Wolfgang Amadeus Mozart *Requiem*jét mutatták be; a zenekar középiskolás diákokból és egyetemistákból állt, közreműködött a Művészeti Líceum

44 www.filharmonia.ro (Utolsó megtekintés: 2021. 07. 07.)
45 Romániai Magyar Szó XV(2003). 4545. sz. 3.

kórusa.[46] 2006-ban Székelyföldi Szimfonikus Zenekar néven hivatkozik az együttesre a *Háromszék*[47] folyóirat. 2008-ban Székelyudvarhely polgármesteri hivatala a helyi művelődési ház alintézményeként létrehozta a Székelyföldi Filharmóniát.

A zenekar 2008 óta több száz fős bérletes közönséggel büszkélkedhet. Évente 45–50 hangversenyt szervez: egyéni előadóesteket, kamaraesteket, vonószenekari, szimfonikus és vokálszimfonikus hangversenyeket, opera-előadásokat. Vendégei Románia, Magyarország, Európa és az Amerikai Egyesült Államok neves karmesterei, szólistái (a teljesség igénye nélkül: Bogányi Gergely zongoraművész, Virginie Robilliard hegedűművésznő, Tiberiu Soare karmester, Gábor Ferenc brácsaművész), akik mindig önzetlenül, szeretettel jönnek Udvarhelyre játszani és vezényelni, értékelik és támogatják az intézmény munkáját.

Az együttes oktatási jelleggel is működik: a művészeti szakközépiskolák legjobb hangszereseinek mutat helyes szakmai irányt és szintet, lehetőséget ad a felsőoktatásban tanulók továbbképzésére, koncertezésre, a hangszertanároknak pedig folytonos gyakorlást és a művészi szinten tartást jelent, egyben elősegítve oktatási tevékenységüket. A Dr. Palló Imre Művészeti Líceum kiemelkedő tehetségű diákjai zenekari játékosként és szólistaként is lehetőséget kapnak a színpadi bemutatkozásra, tanáraik pedig a zenekar állandó tagjai. Többen az eredeti „zenekari mag" részei, akik gyerekkoruktól részesei a folyamatnak. A pályakezdő zenészek támogatására indult a Fiatal Tehetségek sorozat is, melynek keretében diákok, egyetemi hallgatók, pályakezdő művészek kapnak lehetőséget a bemutatkozásra. Ugyanakkor a meghívott, neves előadóművészek a városban töltött idő alatt mesterkurzust is tartanak a zeneiskola kiemelkedő képességű növendékeinek.

A nevelő és vidéki hangversenyek egyaránt érdekesek és hasznosak a gyerekek és felnőttek, az urbánus és vidéki környezetben élők számára. Tekintve, hogy napjainkban a klasszikus zene népszerűsége csökken, az intézmény hivatásának tekinti ennek a folyamatnak a visszafordítását. Évi rendszerességgel ismétlődik az Őszi Zenei Kavalkád, társszervezőként a Harmonia Cordis Nemzetközi Gitárnapok (fesztivál, verseny és mesterkurzus) létrejöttében is szerepet kap az intézmény.

A Székelyföldi Filharmónia Erdély egyetlen, az ifjúságra alapozó, az ifjúságnak munkát adó és az ifjúságnak fellépési lehetőséget és továbbképzést biztosító szimfonikus zenekara, és Románia egyetlen magyar vonatkozású zenekara, melynek létrejötte és fennmaradása Székelyudvarhely kulturális életének egyik legnagyobb megvalósítása.

46 Kretsch Emese: *Mozart Requiemje ifjú előadókkal*. Háromszék XVII(2005). 5247–5248. sz. 4.

47 Háromszék XVIII(2006). 4758. sz.

THE FIFTIETH BIRTHDAY OF THE PALLÓ IMRE ARTS SCHOOL FROM ODORHEIU SECUIESC

Keywords: *music; art; education; Imre Palló; Philharmonic Orchestra; Odorheiu Secuiesc*

The sensibility regarding our need for the expression and reception of the arts, of beauty has developed in parallel with the evolution of culture. Odorheiu Secuiesc is known as a school-town. This title dates back several centuries, as the Szekler settlement nurtured three secondary schools before the turn of the 20th century (in addition to its numerous elementary schools): the Catholic College, founded in 1593, the Reformed College, established half a century later, and the State College, founded in 1871. The emphasis on education has thus also laid the foundations for the intellectual growth of the city's evolving cultural education, and an increased demand for music.

The fact that first singing, then instrumental discipline was included in school curricula is the merit of art-loving pedagogues, who in time supported the founding of civic musical societies: choirs, chamber music ensembles, and later the creation of the Philharmonic Society. Although the need for music education was already noted and encouraged by the city's intellectuals in the first decades of the 20th century, we can only speak of institutionalized music education since 1970, the year the Primary School of Music and Fine Arts was established.

The educational institution providing general arts education was promoted to a higher school rank in the early 1990s. With its numerous successes in the field of singing and orchestral interpretation, group activities meant to safeguard traditional ways of making art, encouraging talented students, while also playing an important and responsible role in the region's cultural education, the school thus attempts to pay proper homage to Dr. Imre Palló – after whom the school was named –, an opera singer of Szekler descent who deeply loved his country.

The present study commemorates the occasion of the school's 50th anniversary, with its links to the musical life of the city, data regarding the school's history, thus also commemorating the singer Imre Palló.

It is also essential to outline the short history of the Szeklerland Philharmonic, which grew out of the school, as past and present, education as well as professional practice. The Palló Imre Arts School and the symphonic orchestra formed, developed and continue to exist today in correlation to the intellectual and musical needs of the town.

LICEUL DE ARTE PALLÓ IMRE DIN ODORHEIU SECUIESC LA 50 DE ANI

Cuvinte-cheie: *muzică; arte; învățământ; Palló Imre; Filarmonică; Odorheiu Secuiesc*

Sensibilitatea noastră cu privire la nevoia umană de exprimare și receptare a artelor, a frumosului s-a dezvoltat în paralel cu evoluția culturii. Denumirea de oraș-școală al Odorheiului datează de câteva secole, deoarece așezarea (pe lângă numeroasele sale școli elementare)

avea nu mai puţin de trei licee în secolul al XIX-lea: Colegiul Catolic, fondat în 1593, Colegiul Reformat, înfiinţat la jumătate de secol mai târziu, şi Colegiul de Stat, înfiinţat în 1871. Accentul pus pe educaţie a consolidat astfel bazele dezvoltării intelectuale a tinerilor din oraş, a educaţiei culturale şi a unei cereri crescânde privind muzica. După muzica vocală, cea instrumentală a fost la rândul ei inclusă în programele şcolare – acesta fiind meritul pedagogilor melomani. În timp acest fenomen a dat naştere cercurilor şi asociaţiilor de cânt, a corurilor, ansamblurilor de muzică de cameră, şi mai târziu, la crearea Societăţii Filarmonice.

Deşi nevoia de educaţie muzicală a fost deja remarcată şi încurajată de intelectualii oraşului în primele decenii ale secolului al XX-lea, nu putem vorbi despre educaţie muzicală instituţională decât din 1970, anul în care a fost înfiinţată fosta Şcoala primară de muzică şi arte plastice (azi: Liceul de Arte dr. Palló Imre, Odorheiu Secuiesc). Instituţia de învăţământ a fost promovată la rang de liceu la începutul anilor 1990. Preluând denumirea unui bariton de renume mondială, instituţia a dorit să aducă un omagiu lui Imre Palló, originar din Scaunul Odorhei.

Prezentul studiu dedicat aniversării a 50 de ani de la înfiinţarea liceului înşiră date referitoare la istoria şcolii, la tradiţiile care determină caracterul unic al instituţiei, comemorând astfel şi personalitatea lui Imre Palló. De asemenea, se consideră important prezentarea unei scurte istorii a Filarmonicii din Ţinutul Secuiesc, instituţie care a izvorât din activitatea şcolii. Asfel trecutul şi prezentul, educaţia muzicală precum şi orchestra simfonică s-au format, dezvoltat şi continuă să existe şi astăzi în corelaţie cu nevoile intelectuale şi muzicale ale oraşului.

Hadnagy Melinda*

ZENEELMÉLET KISISKOLÁSOKNAK. ÚJ UTAK AZ ERDÉLYI MŰVÉSZETI SZAKOKTATÁSBAN

Kulcsszavak: *zenei készségfejlesztés; zeneelmélet-tanterv; eszközök; módszerek*

A 21. században az oktatás reformkorát éljük. Az utóbbi egy évben [2020-ban] pedig rohamos átalakulást tapasztalhattunk ezen a területen. Feltevődik a kérdés, hogy az oktatás egyik speciális formája, a művészeti szakoktatás követi-e ezt a trendet?

Az alábbiakban a művészeti szakoktatás egyik területe, a zene tanítása kerül górcső alá, vizsgálat tárgyaként alkalmazva a zeneelmélet tantárgyat a romániai magyar tannyelvű művészeti oktatás elemi ciklusban történő fejlesztése tekintetében.

A zeneiskolák elemi osztályaiban képesség- és készségfejlesztés történik a ritmus, dallam, harmónia, hangszín és hangerő területén. A zeneelméleti tanórákon folyó tevékenységek hozzájárulnak olyan zenei képességek fejlesztéséhez, mint például a ritmus, dallam észlelésének képessége, a hangmagasság-megkülönböztetés képessége, a tonális érzék, harmóniai észlelés, a többszólamúság észlelésének képessége, a hangszín- és hangerőészlelés képessége, éneklési képesség, a zenei írás-olvasás, a zenei fogalmak használata, a zeneértés, zenei kifejezőképesség. A tanórákon történő szolfézstanulmányok során a tanulók komplex képességei fejlődnek, ami egy bonyolult hallási, gondolati, érzelmi és technikai feladat.[1]

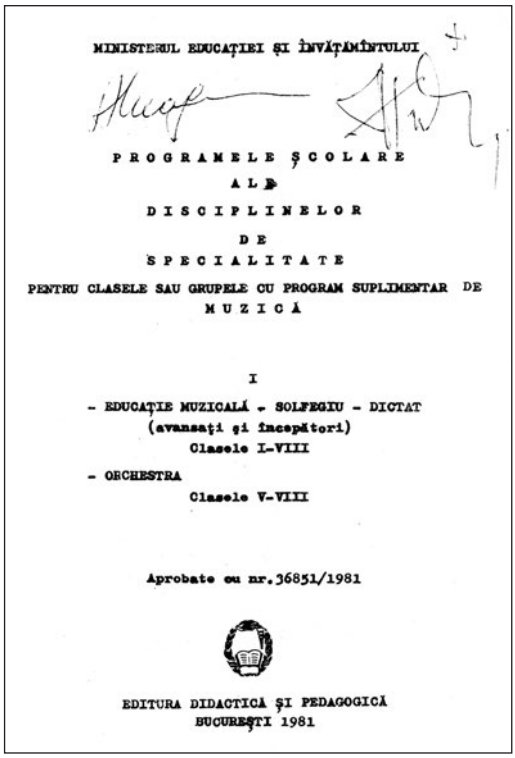
A zeneelméleti oktatása alapját, mint minden más tantárgy esetében Romániában, az éppen érvényben lévő kerettanterv, tanterv képezi. Az 1. ábrán található Kerettantervet áttekintve megfigyelhető, hogy a zeneelmélet-szolfézs tantárgy csak az első osztálytól jelenik meg. A székelyudvarhelyi Dr. Palló Imre Művészeti Líceumban egy hároméves próbaidőszak alatt játékos formában már az előkészítő osztályban is megjelent a zeneelmélet tantárgy. Ez a típusú fejlesztés az egyik zene-mozgás órán valósult meg olyan tevékenységek keretén belül, mint a játékos ritmusfejlesztés, dalanyagbővítés. Erre azért volt szükség, mivel a művészeti iskolákban alkalmazott képességpróbák során gyakran tapasztalható volt, hogy a gyerekek nagyon kevés mondókát, gyerekdalt ismernek. A hangszert tanító zenepedagógusok visszajelzései

* Hadnagy Melinda (1978), MSc, zenepedagógus, Dr. Palló Imre Művészeti Szaklíceum, Székelyudvarhely, hadnagymelinda@yahoo.com.

1 Osvay Károlyné: *Az ének-zene tanítás módszertana*. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 1999.

Arii	Discipline	Clasa				
		P	I	II	III	IV
Limbă și comunicare	Limba și literatura română[1]	5	7	6	5	5
	Limbă modernă	1	1	1	2	2
Matematică și științe ale naturii	Matematică[2]	3	3	4	4	4
	Științe ale naturii	1	1	1	1	1
Om și societate	Istorie	-	-	-	-	1
	Geografie	-	-	-	-	1
	Educație civică	-	-	-	1	1
	Religie	1	1	1	1	1
Educație fizică, sport și sănătate	Educație fizică	2	2	2	2	2
	Joc și mișcare	-	-	-	1	1
Arte	Muzică și mișcare	2	2	2	1	1
	Educație muzicală specializată*	-	4	4	4	4
Tehnologii	Arte vizuale și abilități practice	2	2	2	2	1
Consiliere și orientare	Dezvoltare personală	2	1	1	-	-
Număr total de ore trunchi comun		19	24	24	24	25
Curriculum la decizia școlii/CDS (discipline opționale)[3]		0-1	0-1	0-1	0-1	0-1
Număr minim de ore pe săptămână		19	24	24	24	25
Număr maxim de ore pe săptămână		20	25	25	25	26

1. ábra. A zeneiskolák elemi ciklusa számára megjelentetett Kerettanterv. Forrás: https://lege5.ro/gratuit/gm2dqobsgy/planul-cadru-de-invatamant-pentru-invatamantul-primar-cu-program-integrat-si-suplimentar-de-arta-muzica-ordin-3371-2013?dp=gy2dcnzwheyti. (Utolsó megtekintés: 2021. 01. 17.)

MINISTERUL EDUCAȚIEI ȘI ÎNVĂȚĂMÂNTULUI

PROGRAMELE ȘCOLARE
ALE
DISCIPLINELOR
DE
SPECIALITATE
PENTRU CLASELE SAU GRUPELE CU PROGRAM SUPLIMENTAR DE
MUZICĂ

I

- EDUCAȚIE MUZICALĂ - SOLFEGIU - DICTAT
(avansați și începători)
Clasele I–VIII
- ORCHESTRA
Clasele V–VIII

Aprobate cu nr. 36851/1981

EDITURA DIDACTICĂ ȘI PEDAGOGICĂ
BUCUREȘTI 1981

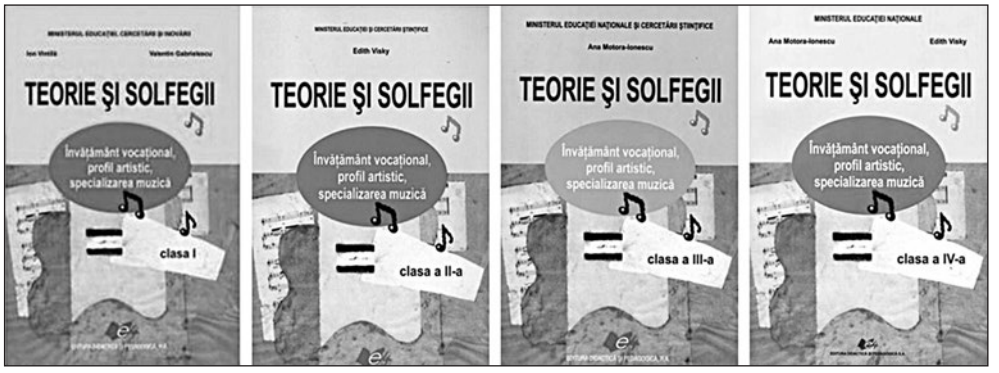
2. ábra. A zeneiskolák elemi ciklusa számára megjelentetett romániai tanterv, címlap, 1981. Forrás: Ministerul Educației și Învățământului: Programele școlare al disciplinelor de specialitate pentru clasele sau grupele cu program suplimentar de muzică. Aprobat cu numărul 36851/1981, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1981).

alapján elmondható, hogy ez a lépés nagy segítséget jelentett a tanároknak, mivel a tanulók már szilárd zenei alappal rendelkeztek az első osztály kezdetekor, megkönnyítve a hangszeres játék elsajátítását.

A 2. ábrán látható tantervre áttérve megfigyelhető, hogy az elemi ciklus számára Romániában legutóbb 1981-ben jelent meg egy hagyományos, tartalomalapú tanterv, amely a tanulási tartalmakat, témaköröket, tanári tevékenységet, eszközöket tartal-

mazza.[2] Első lépésként tehát egy új tanterv megírásának okvetlen szükségességét kellene szem előtt tartani, ami segítené az elemi ciklusban tanító pedagógusokat a fejlődéshez szükséges szilárd zeneelméleti alap lerakásában, valamint biztosítaná a folytonosságot a gimnáziumi ciklus számára 2017-ben megjelent tantervvel, ami a 3393-as számú miniszteri rendelet 2. mellékletében található.

Ez a folytonosság jelenleg nem érvényesül, példaként kiemelhető a Hangsorok témakör: amíg a régi tanterv negyedik osztály végére a 4#-4b-s hangsorok elsajátítását írja elő, addig az új, gimnázium számára kiadott tanterv V. osztály végére csak a 2#-2b-s hangsorokig jut el. A tanulási tartalmak, témakörök átszervezésével meg lehetne oldani a jelenleg fennálló hatalmas tananyag mennyiségének problémáját is, mivel a régi tantervben meghatározott anyagmennyiség elsajátítására, elmélyítésére nem elegendő a jelenlegi Kerettantervben, valamint a tanévszerkezetben meghatározott óraszám. Ahhoz, hogy a tantervet hatékonyan életbe lehessen léptetni, fontos, hogy minőségi tankönyvek, munkatankönyvek álljanak a tanárok rendelkezésére. Az alábbiakban a pedagógusok rendelkezésére álló kiadványok kerülnek bemutatásra.

3. ábra. Román nyelvű zeneelmélet-szolfézs tankönyvek a zeneiskolák elemi ciklusa számára

Az elemi ciklus számára kiadott zeneelmélet-szolfézs tankönyveket megvizsgálva tapasztalható, hogy Romániában szűkös keret áll a pedagógusok rendelkezésére. Egyetlen lehetőség van mindenik osztály számára, ez a 3. ábrán látható, minisztérium által jóváhagyott, román nyelvű tankönyvcsalád. Ezekből a tankönyvekből egy magyar tannyelvű iskolában csak a kottapéldákat lehet felhasználni, a román nyelvű tan-

2 Ministerul Educaţiei şi Învăţământului: *Programele şcolare al disciplinelor de specialitate pentru clasele sau grupele cu program suplimentar de muzică,* aprobat cu numărul 36851/1981. Editura Didactică şi Pedagogică, Buc., 1981.

anyagot, feladatokat fordítani kell, annak érdekében, hogy a tanulók is megérthessék azokat.

A zeneelmélet-tanárok mindennapi munkájuk során tapasztalhatják, hogy milyen nehézséget jelent a magyar nyelvű zeneelmélet-tankönyvek hiánya. A román nyelvű tankönyvek tanórán történő alkalmazása plusz munkát igényel a pedagógustól, ami a kottaanyag magyar énekgyűjteményekből kivett példákkal való pótlásában, a leckék magyar nyelven történő lediktálásában vagy fénymásolásában is megnyilvánulhat. A magyar nyelvű tankönyveket illető űr pótlásában játszik szerepet a szerző által – 2014–2018 – között az elemi ciklus számára összeállított *Tanuljunk zenét!* munkatankönyv-sorozat. (4. ábra)

4. ábra. Hadnagy Melinda: Tanuljunk zenét!
munkatankönyvek a zeneiskolák elemi ciklusa számára

A kötetek szerkezetének összeállításakor a szerző figyelembe vette Papp Károlyné és Spiegel Marianna szempontjait,[3] melyeket a tankönyv-választásnál szem előtt kell tartani:

3 Papp Károlyné–Spiegel Marianna: *Alapfokú szolfézstanítás a gyakorlatban*. LFZE Kodály Intézet, Kecskemét, 2012. 31–32.

– egy tankönyv anyaga legyen zeneileg értékes, jól kapcsolódjon a tantervben meghatározott követelményekhez;
– tartalmazzon készségfejlesztési és gyakorlási feladatokat;
– a munkáltató jelleget részesítse előnyben a „közlő" hangnemmel szemben;
– feleljen meg a tanulók életkori sajátosságainak, nyelvezete legyen érthető, világos;
– segítse ábrákkal, színes képanyaggal a tanulók érdeklődésének felkeltését;
– tankönyvcsaládként biztosítsa a folytonosságot.

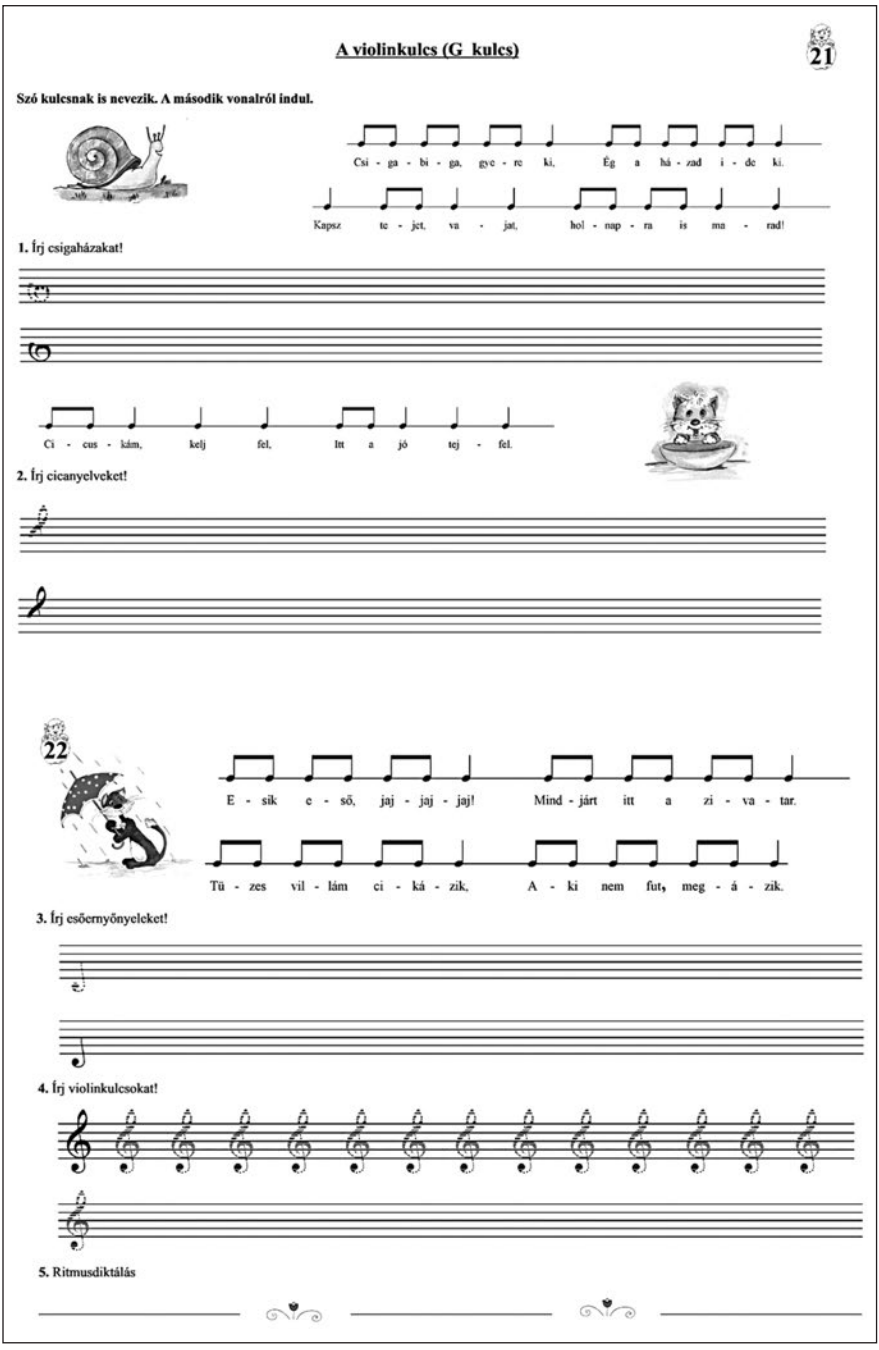
A munkatankönyvek zenei anyagának összeállítása kodályi koncepción alapszik, az első két kötet a magyar népi kultúrára épül, majd fokozatosan jut el a III. és a IV. kötetben a műzene remekeihez, középkori, reneszánsz, barokk, bécsi klasszikus, valamint romantikus zeneszerzők különböző alkotásainak részleteit felhasználva.

A tananyag szerkezetének összeállításakor a szerző próbált minél több készséget, területet bevonni, hogy a tanulókban a tanulás során működésbe léphessen mind az analitikus, logikus, reális gondolkozásért felelős bal agyfélteke, mind a kreativitást irányító jobb agyfélteke is. A gardneri többszörös intelligenciára építve próbálja a zeneelméletet megszerettetni azokkal a tanulókkal is, akiknél a zene kevésbé erős terület, bevonva az oktatásba több intelligenciatípust, mint a nyelvi-verbális, logikai-matematikai, képi-térbeli, testi-mozgásos, zenei, természeti, társas (interperszonális) és személyes (intraperszonális) intelligenciát.

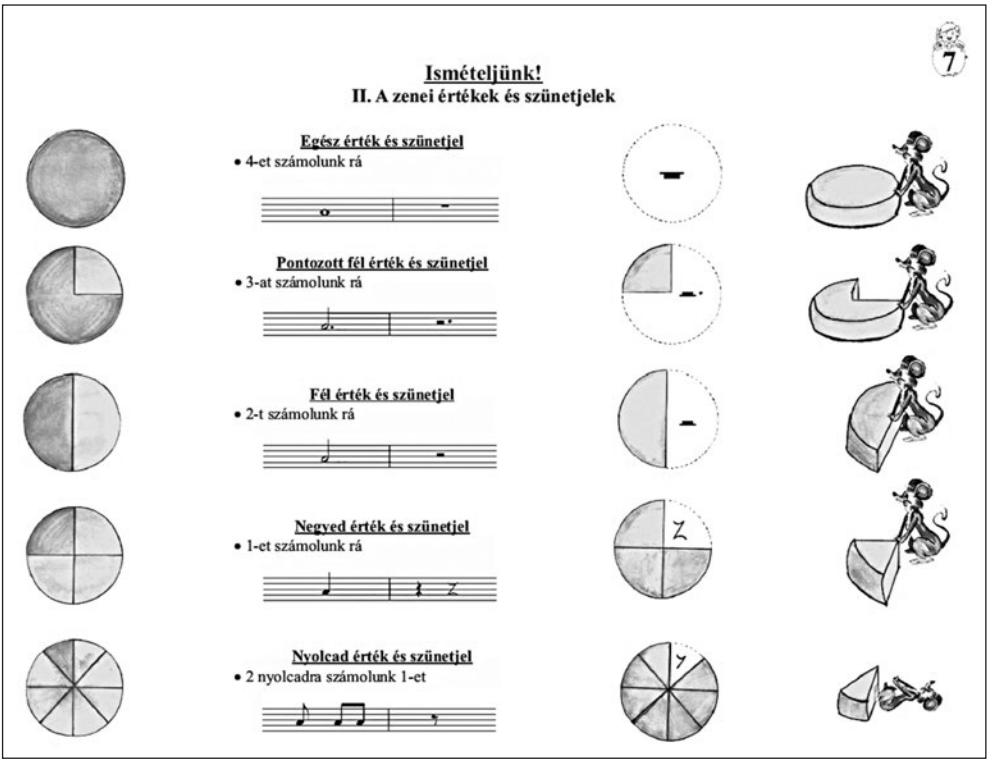
A nyelvi-verbális intelligencia fejlesztése, ami az olvasásért, írásért, történetmondásért, valamint az adatok memorizálásáért felelős, a tananyag átadásánál alkalmazott mesék segítségével valósul meg, ilyen például a violinkulcs meséje, amely röviden arról szól, hogy egy kislány elveszíti a lakáskulcsát (violinkulcs), amelyet később a kiscica és a csiga segítségével talál meg. (5. ábra)

A munkatankönyvek számtalan memorizálási feladatot tartalmaznak, ezeket alsóbb évfolyamokon, pl. első-második osztályban többszöri, közös éneklés után énekelik el fejből a tanulók, később harmadik-negyedik osztályban eljutnak oda, hogy már csak a belső hallást alkalmazzák a többszöri leolvasáshoz, ezt követően már pontosan eléneklik a memorizálandó részletet.

A logikai-matematikai intelligencia, amely a logikus gondolkodást, a problémamegoldást segíti elő, nagyon fontos a zeneelméletben a hangok időtartamának, a hangértékek egymáshoz történő arányainak megértésekor, de idesorolható a hangközök, hangsorok felépítésének rendszere is. A munkatankönyvek ezt a típusú intelligenciát színes ábrák segítségével mozgósítják, példaként kiemelhető a 6. ábrán látható, a hangértékek és a szünetjelek szemléltetése esetén alkalmazható illusztráció.

5. ábra. Hadnagy Melinda: Tanuljunk zenét! *Munkatankönyv kezdőknek. 2014. 21–22.*

6. ábra. Hadnagy Melinda: Tanuljunk zenét! *Munkatankönyv, II. kötet, 2017. 7.*

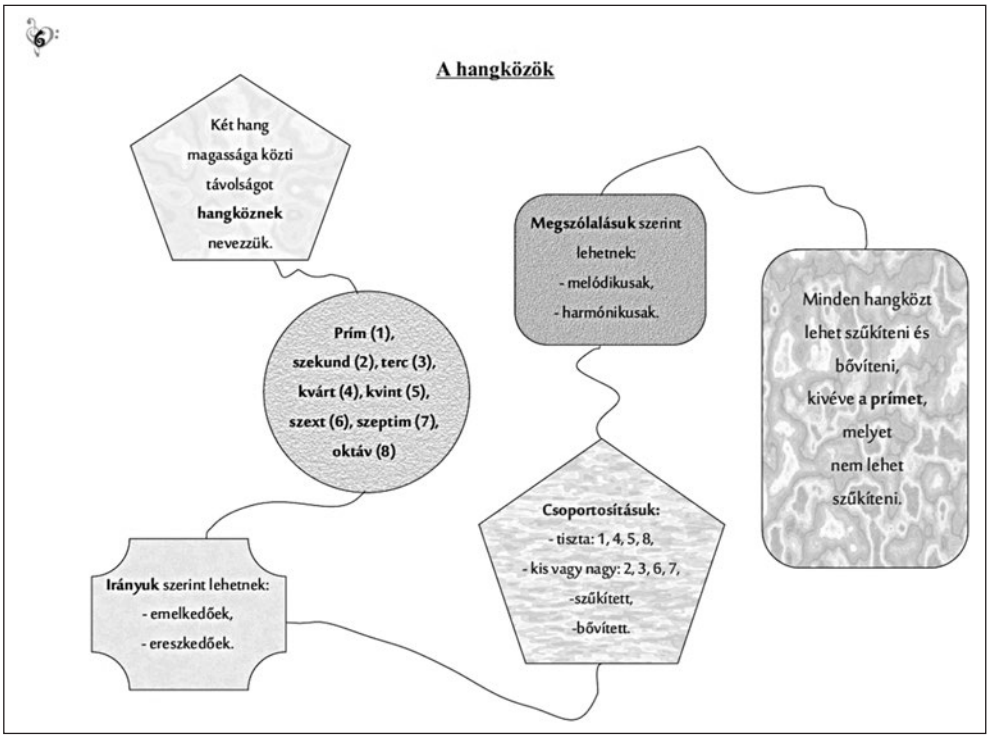
A belső megjelenítésben, vizualizálásban fontos képi-térbeli intelligenciára is szükség van a kottában történő tájékozódásnál. Ez a típusú intelligencia fontos szerepet játszhat a ritmusfejlesztésben is. A különböző feladattípusok közül megemlíthető a 7. ábrán látható ritmuskígyó, amely már első osztályban elősegíti az ütemek megértését, a kottaolvasást, a tájékozódást, mivel mindkét irányban olvasható. A képi-térbeli intelligencia alkalmazható a 4/4-es ütem ütemezésénél is, ami kihívást jelenthet az első osztályos tanulók számára. Az ütemezés térben történő megjelenítése megkönnyíthető például a *Hopp, Juliska* dal szövegének le, be, ki, fel irányt jelző szavakkal történő helyettesítésével, ezek segítségével a tanulók könnyedén elsajátítják ezt a mozgástípust.

7. ábra. Hadnagy Melinda: Tanuljunk zenét! *Munkatankönyv kezdőknek, 2014. 12.*

A testi-mozgásos intelligencia a test koordinációjában játszik szerepet, fejleszthető csoportos játékokkal, ezeknek leírása az énekek kottájával együtt a munkatankönyvek végén található. A tapsolós, kopogtatós ritmusgyakorlatok nagy szerepet játszanak a ritmus, metrum, tempó megértésében, pl. a *Méz, méz, méz* népi gyermekdal ritmusszavakkal történő hangoztatása esetén, a tanulók bal kézzel a metrumot, jobb kézzel a ritmust ütik egyszerre, bekapcsolva a testi-mozgásos intelligenciát.

A zenei intelligencia az éneklésben, hangok megjegyzésében, dallamok felidézésében, ritmusok megszólaltatásában fedezhető fel. A *Tanuljunk zenét!* munkatankönyvek használata során a hangok elsajátítása kézjelek, valamint színes kottaképek alkalmazásával történik. Három lépésben valósul meg a hangok nevének, vonalrendszeren való elhelyezkedésének elsajátítása: a tanulók először színes hangok szerint énekelnek, majd a fekete hangjegyeket színes ceruzával bekarikázva könnyítik meg a kottaolvasást, végül már a fekete hangjegyekkel is elboldogulnak.

8. ábra. Hadnagy Melinda: Tanuljunk zenét! *Munkatankönyv IV. kötet, kézirat. 6.*

A fogalmak megkülönböztetésében, a növényi és állatvilág megismerésében hasznos természeti intelligencia fejlesztéséhez is hozzájárulnak a *Tanuljunk zenét!* munkatankönyvek kötetei. Az oldalszámok az évszakok változását mutatják, a tanult ol-

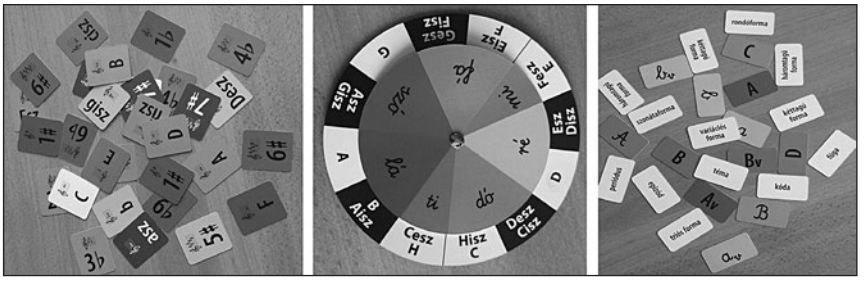
dalak oldalszámait kiszínezve az első osztályos tanulók könnyedén tájékozódnak a tankönyvben. A dalok nagy része állatokról, növényekről szóló népdal, gyermekdal, műdal, amelyek segítségével a gyerekek megismerhetik a környező világot.[4]

A kommunikációban hasznos társas (interperszonális) intelligencia zenei megjelenítése lehet a kánon. A munkatankönyvek sok kánont tartalmaznak, ezeket énekelve a tanulók figyelemmel kell, hogy kövessék mind a saját szólamukat, mind a társuk szólamát.

A munkatankönyvek minden lecke elején vagy végén összefoglaló ábrákat tartalmaznak. A 8. ábrán látható a hangközök tananyagrész-összefoglalása, ezt a leckét negyedik osztályban egymásnak feltett kérdések segítségével már szinte önállóan is át tudják ismételni a tanulók.

Személyes (intraperszonális) intelligencia az önismeretet, a saját erősség, gyengeség megismerését szolgálja. A munkatankönyvek mindenik fejezet végén összefoglaló gyakorlatokat tartalmaznak, melyek segítségével a tanulók felmérhetik, hogy mit sikerült elsajátítaniuk, valamint azt is, ami még gyakorlásra szorul, kiküszöbölve ezzel a hiányosságaikat.

A zeneelmélet tantárgy oktatásakor a tankönyvek mellett kiemelt szerepet kaphatnak a tanórán felhasználható játékos eszközök is. A romániai művészeti szakoktatás ebben a tekintetben is szűkös választékból szemelgethet. Ezt a hiányosságot próbálta pótolni a jelenleg Budapesten tanító Sándor Noémi, a székelyudvarhelyi Dr. Palló Imre Művészeti Líceum volt tanára. Az általa tervezett, a szolfézs, zeneelmélet tanítása során felhasználható eszközök különböző színes korongokból, kártyákból állnak, ezek segítségével könnyedén elsajátítható a kvintkör, a hangsorok 7#-7b-ig, valamint a zenei formák sokasága is. Az 1. képen látható eszközöket 2015-től kezdve közösen tesztelték a székelyudvarhelyi Dr. Palló Imre Művészeti Líceum, valamint a budapesti Hubay Jenő Zeneiskola és Alapfokú Művészeti Iskola szolfézstanárai a Határtalanul a zenei tehetségek gondozása mesterprogramban.

1. kép. A Sándor Noémi zenepedagógus által megszerkesztett játékos eszközök

4 Hadnagy Melinda: *Tanuljunk zenét!* Munkatankönyv, I–IV. osztály. A szerző kiadása, Székelyudvarhely, 2015–2018.

A két intézmény közti kapcsolat elmélyítésében szerepet játszottak a szerző nyílt órái, valamint azok a közös megbeszélések, ahol a budapesti és a székelyudvarhelyi tanárok tudásmegosztással gyarapíthatták a szolfézsoktatásban használatos új eszközök tárházát. Elkészült ebből az anyagból egy módszertani kötet is. A két intézmény az elkövetkező öt évben is kapcsolatban marad a „Legyen a szolfézs mindenkié!" című mesterprogram keretén belül. Célkitűzésként szerepel az új eszközök gazdag tárházának használatára épülő munkafüzetek megírása, valamint a játékosítás/gamifikáció lehetőségeinek bevezetése a szolfézsoktatásba. Ez már IKT-eszközök használatára is épül, többek között a musicators.com online felület felhasználására, előkészítve ezzel egy majdani online közös szolfézsverseny megszervezését.

2. kép. Zeneelmélet-nyíltóra: a tanulók kipróbálják az új eszközöket

A hagyományos, frontális oktatás változatosabbá tétele megoldható új módszerek használatával. Kiemelt helyen említhető a kooperatív módszer, melynek keretében egy-egy kisebb projekt vagy tananyagrész bemutatása alkalmával a tanulóknak lehetőségük adódik a csoportos munkára, elősegítve így a diákok közti együttműködést. (3. kép) Az ilyen típusú lecke előkészítése több energiát igényel a tanártól, viszont a tanórán már csak a moderátor szerepét kell betöltenie.

Az online oktatásban is alkalmazható módszer a *gamification* vagy játékosítás. A gamifikáció nem egyenlő a tanórán történő játékkal, egy olyan módszer ez, amely a

videójátékok motivációs rendszerét alkalmazza az oktatásban.[5] Az online oktatásban nagyon jól alkalmazható: a tanulók egy-egy feladat megoldásáért, projekt elkészítéséért vagy a Kahoot online felületen megszerzett helyezésekért pontokat kaphatnak, melyeket jutalomként jegyre is beválthatnak. Előnye az, hogy a közepesen tanuló szorgalmas diákok is érhetnek el sikereket, kiküszöbölve ezzel a kudarcélményt.

3. kép. Zeneelméletórán alkalmazott kooperatív módszer

A technológia fejlődésével mind több és több oktatásban használatos felület jelent meg. Az online oktatási felületek könnyedén használhatók a zeneelmélet tantárgy esetében is, nincs szükség okostáblára, már egy projektor és egy laptop segítségével elkezdhetjük az alkalmazásukat. A tantermi digitális zeneoktatásban több platform is segítséget nyújthat a pedagógusnak, az online feladatmegosztó felületek mellett ilyen az OkosDoboz, a Kalandok Zeneszigeten vagy a Musicators. Ezek közül kiemelt szerepet kaphat a szolfézsórán kitűnően használható Musicators. Előnye, hogy a tanulók számára nem szükséges a regisztráció, a tanároknak kell e-mail-címükkel regisztrálniuk az oldalon. Ezután ingyenesen használhatják a kollégák által elkészített feladatot, ezek ritmus-, dallamfejlesztésre kiválóak, percek alatt elkészíthetőek. Rit-

5 Fromann Richárd–Damsa Andrei: *A gamifikáció (játékosítás) motivációs eszköztára az oktatásban. A gamifikáció jelentése és jelentősége*. Új Pedagógiai Szemle 2016. 3–4. https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-pedagogiai-szemle/a-gamifikacio-jatekositas-motivacios-eszkoztara-az-oktatasban. (Utolsó megtekintés: 2021. 02. 01.)

musfejlesztésre felhasználhatók a ritmuskártyák-, ritmuskopogás-, ritmusnév-, ritmuslejegyzés-típusú feladatok. A dallamfejlesztést a lejegyzés öt vonalon: éneklés hangonként, szolmizációs név, lejegyzés zongorával stb. témájú feladatok segítik elő. A tanóra színesíthető a kottamozaikkal vagy a YouTube-videóval. A felület használata a tanár számára is megkönnyíti a munkát, mivel a feladatok javítása automatikusan történik, a pedagógus információt kap arról, hogy a tanuló mennyi idő alatt oldotta meg, hányszor hallgatta meg a leírandó részt, hány hibát ejtett munka közben.

Az IKT-eszközök világában élő tanulók könnyebben magukévá tehetik a zene absztrakt világát, ha a pedagógus alkalmazkodik az új igényekhez, a hagyományos oktatás mellett új tankönyveken, eszközökön, módszereken, online felületeken keresztül vezeti be őket e rejtelmes világba, hatékonyabbá téve így a zeneelméleti szakoktatást.

MUSIC THEORY FOR ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS. NEW PATHS IN THE EDUCATION OF ARTS IN TRANSYLVANIA

Keywords: *musical skills development; programs of Music Theory-Solfeggio; tools; methods*

In the 21st century we live the age of educational reform. In the past year [2020] we witnessed a rapid transformation in this area. The question arises as to whether one of the special forms of artistic education in Transylvania (Romania) follows this trend. The present paper examines artistic education, namely the teaching of music theory in terms of its development in the elementary cycle.

Based on the curricula, programs, textbooks and different illustrative tools, complex skills development begins in the primary classes in the field of rhythm, melody, harmony, timbre, volume. Although there is a preliminary grade, the so-called 0 (zero) class, in Romanian vocational education, the Music Theory-Solfeggio discipline appears only in the first grade. As a first step, this subject could be introduced into the preparatory class in a playful way, preparing skill development. Innovation is also needed in the curriculum itself, as a traditional content-based curriculum for the elementary cycle was last published in the year 1981. By reorganizing the learning contents and topics, a new, competence-based curriculum should be developed, as a continuation of the curriculum which was published in 2017 for the gymnasiums.

In order for the curriculum to be applied effectively, quality textbooks are in need. For the elementary classes (ages 7–10) there is only one option available in Romania approved by the Ministry of Education, a Romanian textbook which is difficult to apply in a Hungarian school. The Author's *Tanuljunk zenét!* series of workbooks, who's musical material is based on the Kodály concept, is a viable alternative. The efficiency of the use of textbooks can be enhanced by new tools, illustrative materials, methods and online teaching interfaces that can be used in the lesson.

The Hungarian-language music education in Transylvania is ready for change. Reorganizing the curriculum, new textbooks, alternative lesson tools and online educational interfaces point to the paths to be followed in making music theory and solfeggio teaching more effective.

TEORIA MUZICII PENTRU ELEVII DIN CLASELE PRIMARE. DIRECȚII NOI ÎN EDUCAȚIA ARTISTICĂ DIN TRANSILVANIA

Cuvinte-cheie: *dezvoltarea aptitudinilor muzicale; programa școlară pentru disciplina Teorie-Solfegii; mijloace; metode*

În secolul al XXI-lea ne aflăm într-o perioadă de reformă a educației. Chiar în ultimul an [2020], am fost martori la o transformare rapidă în acest domeniu. Se pune întrebarea dacă una dintre formele speciale ale educației, învățământul vocațional în domeniul artelor, urmează această tendință. Prezenta lucrare examinează educația artistică, și anume predarea muzicii în liceele vocaționale, în special teoria muzicii în ciclul primar, limba de predare maghiară.

Dezvoltarea complexă a aptitudinilor începe în clasele primare cu domeniile ritmului, melodiei, armoniei, timbrului vocal, dinamicii, pe baza curriculumului cadru, a programei școlare, a manualelor, a instrumentelor și mijloacelor utilizate în timpul orelor. Conform curriculumului cadru actual, disciplina teoria muzicii apare doar în clasa I. Ca un prim pas, această disciplină ar putea fi introdusă deja din clasa pregătitoare, deschizând calea spre dezvoltarea competențelor în clasa I. Înnoirea este, de asemenea, necesară în cadrul curriculumului, deoarece un curriculum tradițional, bazat pe conținutul ciclului primar a fost introdus ultima dată în 1981. Un nou curriculum bazat pe competențe, reorganizat în privința conținutului și a subiectelor de învățare ar putea fi continuat de curriculumul publicat pentru ciclul gimnazial în 2017.

În vederea unui curriculum aplicat în mod eficient, sunt necesare manuale de calitate. În România, în ciclul elementar vocațional există o singură opțiune pe an de studiu: acesta este un manual aprobat de Minister, în limba română, care este dificil de aplicat într-o școală cu predare în limba maghiară. O soluție în acest demers ar constitui manualele de lucru *Tanuljunk zenét!*, elaborate de autor, bazate pe conceptul Kodály.

În Transilvania educația muzicală este receptivă în fața schimbărilor. Acestea sunt realizabile prin intermediul studiului curriculumului cadru, a programelor școlare, a manualelor, sau a mijloacelor didactice, precum și prin utilizarea platformelor educaționale online, relevând astfel demersurile adecvate pentru predarea eficientă a teoriei muzicii și a solfegiului.

Elekes Márta-Adrienne*

VAJON EZ MÁR TÖRTÉNELEM? GYERMEKKONCERTKALANDOK EGY FILHARMÓNIÁNÁL

Kulcsszavak: *bevezetés; bevett zenei nyelvezet; filharmónia; tematikus koncepció*

A marosvásárhelyi filharmónia jelenlegi honlapjának magyar nyelvű oldala röviden így tájékoztat a témában: „A nevelő- és leckehangversenyekkel indulása óta foglalkozott a Filharmónia. Ezek rendszerint népszerűsítő szöveggel összekapcsolt koncertek voltak, oldottabb vagy szakmaibb fogalmazásban. A hőskorban nagymesterük a polihisztor Antalffy Endre volt, aki a zenében is igen otthonosan mozgott és lenyűgöző módon hozta a közönséghez közel a zene remekműveit. Ez a hagyomány aztán bérletekbe szervezett formában komoly kötelezettségeket rótt az intézményre, amely ezt fel is vállalta. Sok fiatal járt ezekre a koncertekre, később szenvedélyes zeneszerető hangverseny-látogatóvá válva. Két színvonalon mozgott a bérletrendszer: a felsőbb osztályoknak bonyolultabb, az elemiseknek egyszerűbb tematikával. Közel négy évtizeden át ezeket a koncerteket Csíky Boldizsár zeneszerző vezette hozzáértéssel és felelősségtudattal. Meghatározó emléket hagytak jó néhány felnövekvő generáció életében Kovács Zsuzsa tanárnő lecke- és nevelőhangversenyei is, melyek a gyermeki univerzumba lopták a kultúra és a zeneértés színes világát. A változatos tematikával felépített, két korcsoport – az I–IV., valamint az V–VIII. osztály – számára szervezett hangversenyeken a gyermekeket az utóbbi években rendszerint Fülöp Klára tanárnő kalauzolja a zenei élmények útján”.[1]

A jelen írásnak nem célja, hogy történetileg összefoglalja, vagy statisztikailag, illetve tartalmilag mérlegelje egy intézmény, esetünkben a marosvásárhelyi filharmónia nevelésre fordított tevékenységét. Mégis, mielőtt a kiszemelt „kalandokra” irányítanánk a figyelmet, az elődök iránti tiszteletként, szenteljünk néhány gondolatot a múltnak, a kezdeteknek.

* Elekes Márta-Adrienne, dr., muzikológus, egyetemi előadótanár, Marosvásárhelyi Művészeti Egyetem, művészeti titkár, Marosvásárhelyi Állami Filharmónia, elekes_marta@yahoo.com.

1 Concerte educative [Nevelő hangversenyek] http://www.filarmonicams.ro/main/getPage/9 (Utolsó megtekintés: 2020. 11. 21.)

Szabó Csaba marosvásárhelyi zeneszerző 1970-ben befejezett, *A zenei élet alakulása Marosvásárhelyen a XX-ik század elejétől 1968-ig* című írásában a következőket jegyzi: „A zenekar egész tevékenysége alatt állandó feladatának tekintette a »szimfonikus zene pedagógusa« funkciójának betöltését. A második világháború után többféle formájával kísérleteztek az ún. »nevelő-hangversenyeknek.« Egyik ilyen formát azok a hangversenyek képezték, amelyeket 1950-es évek első felében a város különböző üzemeinek munkásai, vagy az egyetemi és középiskolai diákok számára rendeztek. Ezen hangversenyek előtt egy külön erre a célra felkért előadó ismertette a műsoron szereplő műveket és azok szerzőit. Leggyakoribb előadó Antalffy Endre volt (utolsó nyilvános fellépése 1957. november 24-én a László Árpád 94 éves születésnapjára rendezett díszhangversenyen), de több ismertetőt tartott Trózner József is." Továbbá azt is megtudjuk, hogy: „A nevelő-hangversenyeknek ezt a formáját a későbbiek folyamán felváltották az állandó jellegű ifjúsági hangversenyek, amelyeket a tulajdonképpeni koncertet megelőző napon tartanak, azonos műsorral, leszállított helyárakkal. Ezekről a koncertekről fokozatosan elmaradtak az addig szokásos zenei ismertető előadások. A közönség a műsoron szereplő művekről a hangversenyek műsorfüzetében találhat tájékoztató írásokat, melyeknek szerzője Csíky Boldizsár, aki 1961-től a művészeti titkári teendőket látja el a zenekarnál".[2]

Hogy e történet még mindig a múltban futó fonala ne maradjon levegőben, legalább egy „félzárlatos kadencia" erejéig Csíky Boldizsár zeneszerzőtől (az intézmény egykori zenei titkárától, majd igazgatójától) szerzett értékes, szóbeli információkkal[3] toldjuk meg. Már ő is kiemeli, hogy már a század elején, Metz Albert zenekari koncertjei előtt, a polihisztor Antalffy Endre (aki a marosvásárhelyi zeneiskolában annak idején még Csíky Boldizsárnak zenetörténetet tanított) rendszerint a hangverseny előtti kiselőadásban ismertette a közönséggel a műsorban szereplő komponistákat és az elhangzó zeneműveket. Később, a filharmónia alapításakor is szolgálati feladat volt a leckehangversenyek szervezése, melyeket kezdetben, 1950–52-ben az akkori művészeti titkár, aztán több éven keresztül Berceanu Klára[4] tartott. Innen folytatta 1961-től zenei titkárként Csíky Boldizsár, aki a gyermekhallgatóságnak történeti, esztétikai magyarázatokat tartott, visszaénekeltette velük a művek fontosabb zenei témáit, motívumait. A zenekar koncertmesterével és az intézmény állandó karmesterével, Hamza Gyulával és Remus Georgescuval[5] megbeszélték, mi az a szakmai szint, amit a gyerekek fel tudnak fogni, majd elemi, közép- és felső szintű csoportokba szervezték az eseményeket. Öt-hat évbe telt míg kialakult az ilyen jellegű hangverseny forgató-

2 Kiadatlan írás a szerző hagyatékában.
3 2020. november 23-i telefonbeszélgetés id. Csíky Boldizsárral.
4 Berceanu Klára, a filharmónia első hegedűcsoportjának tagja, később művészeti titkára (1961-ben visszaült a zenekarba).
5 Remus Georgescu, karmester és zeneszerző (sz. 1932, Temesvár).

könyve. A rendezvény időpontja mindig vasárnapra került. Az „elvtársak" ugyanis azt akarták, hogy a gyerekeket eltávolítsák a templomtól, és a tanárok jó pontot kaptak, ha vasárnapi tevékenységként diákjaikat hangversenyre hozták. Az 1970-es évek elején tele volt a hangversenyterem. Román és magyar nyelven zajlottak az előadások, Mozart-, Beethoven-, Bach-bérletekkel, különböző korcsoportoknak megfelelően. A szólisták, főleg a fiatalok, ott maradtak a filharmóniában tartott hangversenyeik után, a gyermeksereg előtt ismét felléptek, ugyanakkor részt vettek a színpadon zajló párbeszédben is. Így sok versenymű részlete került bemutatásra zenekari kísérettel. A gyerekeket illető kérdés-válasz-, valamint a díjazásos módszer bizonyos okokból nem vált be. Az 1990-es évek után hétköznapra, csütörtökre került a koncert (már nem számított ugyanis antiklerikális eszköznek), s a látogatottság is csökkent.

A történeti visszatekintést elhagyva, közelítsünk másként a témához. Induljunk el onnan, mindegy, hogy iskolában vagy iskolán kívül (leckehangversenyen), formális vagy akár nonformális vagy informális oktatásban történik a tevékenység/esemény, a gyermekek tudást szerezni jönnek. Kreativitás ide meg oda, szabadság ide meg oda, még ha játékosan tálaljuk is, amit adni akarunk, a tudás megszerzéséhez munka és fegyelem kell. Másként fogalmazva, az óhajtott tudás megszerzésének feltételei: az erőfeszítés és a kitartás.

Pár éve rádióadásban hallottam: beszélgetés formájában arról vitatkoztak, váltottak véleményt, hogy nem jó a régi iskola, sokkal szabadabban kell kezelni a gyermekeket, s mennyire fontos helyet adni a kreativitásnak. Az új vagy relatíve új, divatos módszereken fellelkesülve ostorozták a hagyományos tanítást.

Ezen sokat lehetne vitázni, pró és kontra. Mindenhol találunk pozitív és negatív elemeket. Az is lehet, hogy egyikből több, másikból kevesebb van, sőt az is bizonyos, hogy egyes megoldások helytelenek, a gyakorlat mutatja, és a tudomány hangsúlyozza ezt.

Számomra rendkívül tanulságos az a hiteles beszámoló, melyet Kokas Klára *Amerikában tanítottam* című kis könyvében olvastam. A könyv nemcsak erről szól, de több helyen is találtam benne az említett problémára vonatkozó megállapításokat. Például arról, hogy a kötetlen, de nem szervezetlen oktatási forma miért jobb, miért hatékonyabb. Kiderül, hogy főként azért, mert a dramatizálás lázba hozta a gyerekeket, azokat is, akik utálták az énekórát, vagy botfülűek voltak.[6] Arról is olvashatunk, hogy Kanadában az úgynevezett nyílt osztályban, a kötött ülésrend fellazítása, valamint a „komplex program" (értve itt az interdiszciplináris megközelítést) konkrétan milyen előnyöket eredményezett.[7] Ezzel szemben más helyen, Bostonban a hagyományos tanítási mód vált be.[8] Következésképpen a gyakorlat igazolta: van, akinek az egyik (a

6 Kokas Klára: *Amerikában tanítottam*. B.K.L., Szombathely, 2001. 16.
7 Uo. 20.
8 Uo. 23.

hagyományos tanítási módszer) felel meg, de van, aki nem bírja ezt, képtelen kibontakozni benne. Kokas Klára a megoldás keresésére indult…

Mi azonban nagyot ugorva, másutt találunk fogódzót, vagyis ismét olyan megállapítást, amely ezt a kettősséget mutatja. Sőt, egyfajta ellentmondást is tartalmaz. Arról van szó, hogy Kokas tapasztalata alapján az egyszerűbb, afroamerikai gyerekek iskolájában padban ülve írnak-olvasnak, és rendszerint szép ruhában jönnek a tanulók. A gazdag villanegyedek iskoláiban ezzel szemben a földre ülnek, a tevékenységek között fontos az agyagozás, homokozás, s talán ebből kifolyólag inkább rossz ruhákban érkeznek.[9]

Erről a földön ülésről (amit megint mint egy bizonyos fokú természetességre való törekvést értelmezhetnénk) villan fel előttem az ugyancsak Amerikában tanító Bartalus Ilona beszámolója. A 70. születésnapja alkalmából róla/vele készített portréfilmben (melyet a Duna Televízió 2010-ben sugárzott) osztja meg velünk, hogy az amerikai iskolákban – ahol szabad kezet kapott, hogy a Kodály-koncepciót minden oktatási szinten életbe ültesse – kétségbeesetten tapasztalta, hogy a gyerekek a nagy szabadság közepette az iskolában a földön hempergőztek, se ceruza, se papír, se feladatok. És így nem lehetett tanítani, tanulni. Reformálás következett…

Mások tapasztalatát használva alátámasztásként, az eddigi bevezetővel azt próbáltam érzékeltetni, hogy a tudás megszerzéséhez erőfeszítés szükséges. De lássuk akkor most saját, címben beharangozott területünket, hogyan zajlik ez ott. Konkrétan azt: lehetnek-e a leckehangversenyek beavató jellegűek, a fiatal emberpalántákba tudást csepegtetőek, élményt kínálóak, vagy mit akarnak tulajdonképp? Tény, a hogy hosszabb-rövidebb zeneművek sora gyakran unalmas is lehet. És ha így van, mitől, hogyan válhatnak élménnyé? Elméleti fejtegetés helyett néhány „élő" példával állok elő.
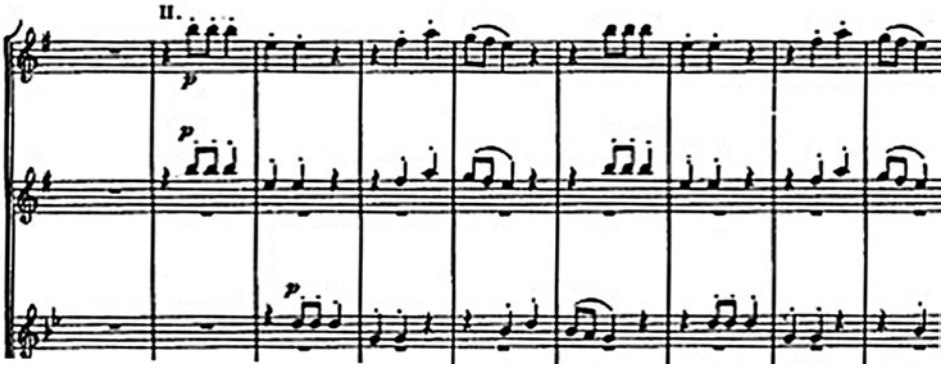
Az egyik egy Joseph Haydn-szimfóniával kapcsolatos. A leírás egy komoly CD-lemez-kísérő könyvből, az *Orfeusz – Hangzó zenetörténet* bécsi klasszicizmust bemutató kötetéből való. (Itt a komoly kifejezést elsősorban a kiadvány minőségi szintjére vonatkoztatva értem.) Íme a részlet: „Lehet-e egyszerűbb tételtípust találni a bécsi klasszikus zenében a menüettnél, melynek témái általában 8 ütemesek, formája pedig az első pillantásra áttekinthető? Csakhogy Haydn csalafinta szelleme a londoni szimfóniák menüett-tételében sem alszik. A valóban szabályos menüett-témát megismétléskor alaposan kibővíti, és ráadásul a háromnegyedes ütem hangsúlytalan második és harmadik negyedére helyezett jókora akcentussal teljesen összezavarja a hallgatóban a metrikus rend érzetét. Ám a legvaskosabb és legmerészebb tréfát mégis a triószakaszra tartogatja a zeneszerző. A menüettek középrésze korábbi műveiben is népies stílus felségterülete volt. A 101. szimfónia triója viszont egyenesen a falusi ma-

9 Uo. 45.

lacbandáknak állít »emléket«, kíméletlenül kigúnyolva minden esendőségüket. A vonósok verkliszerű kíséretet játszanak, a szóló fuvola rossz helyen lép be, és amikor a dallam és kíséret már rég nem illik egymáshoz, a zenekar még mindig boldog együgyűséggel hajtja a magáét. Egy erőteljes dobbantó motívum aztán összerázza a társaságot, s a téma megismétlésekor már ügyelnek a dallam és kíséret összhangjára. A fuvolást azonban megviseli az eset, s amikor a trió második részében a fagottal kezd párbeszédet, megint csak elbizonytalanodik, eltéved. A vonósok buzgón segítségére sietnek, de ezzel csak még nagyobb zavart okoznak. Nincs az a vígopera helyzetkomikum, amely kacagtatóbb lenne ennél a pillanatnál. Ezzel a komédiázással Haydn túlságosan messzire ment: még a kiadóit is megviccelte, akik buzgón kijavították a »hibát«".[10] Hát, egy ilyen helyzetet gyermeknyelvre fordítani nem nehéz, ugyanakkor nagyon kifizetődő, mármint biztos siker. Unalmas-e még a hosszú szimfónia? Nem, mert már értjük, mi zajlik benne, de magunktól gyermekként (de akár beavatatlan felnőttként sem – tesszük hozzá) nem jöhetünk rá, nem tudjuk még értelmezni.

Másik két példám rövid. Mindkettőt kolléganőmtől (valamikori zongoratanárnőmtől!), Kovács Zsuzsától loptam. Pontosabban, loptam ide. Hozzátéve, hogy még ma is csodálom leleményességét az ilyenszerű példákban. Bőven hallottam belőlük a gyermekeknek és fiataloknak szánt hangversenyeken, ugyanis ezek szervezésében, amennyire tehetségem engedte, odaadással kivettem a részem.

Antonin Dvořak *Újvilág-szimfónia*jának *Scherzo* tételében az alapmotívum karakterisztikus ritmusát a gyerekkori bújócskajáték „Pityiri Palkó" felkiáltásával tette állandóan felismerhetővé. Íme a szóban forgó motívum első megjelenése a fuvolák-oboák, majd a klarinétok szólamában (1. kottapélda):
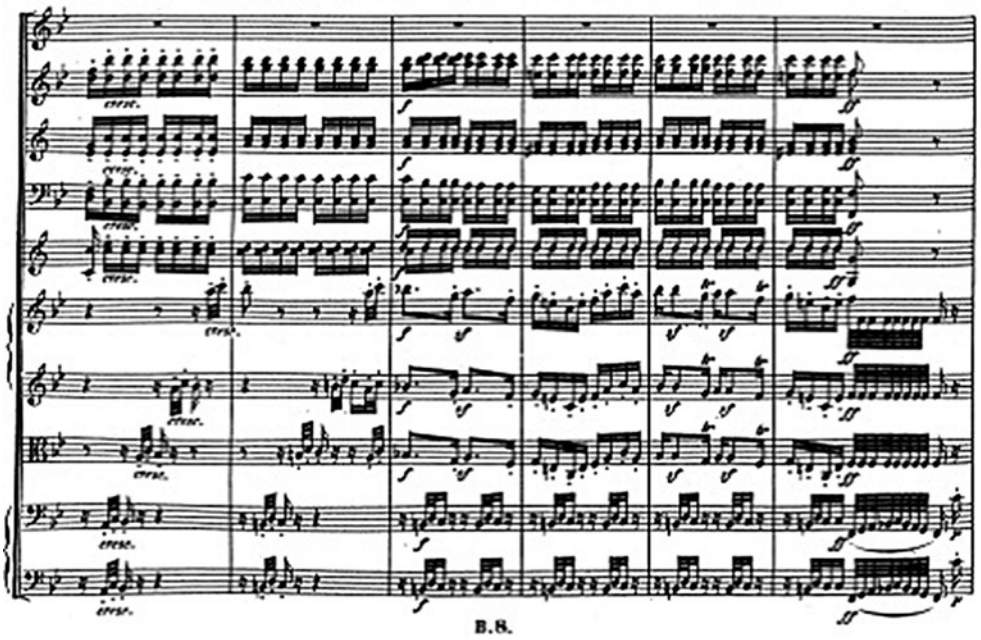

1. kottapélda. Antonin Dvořak: 9. szimfónia, *III. tétel, 12–20. ütem*[11]

10 Farkas Zoltán: *Orfeusz – Hangzó zenetörténet III. Bécsi klasszika*. Mágus, Bp., 1998. 18.

11 Forrás: https://ks.imslp.net/files/imglnks/usimg/4/42/IMSLP405834-PMLP08710-Dvorak Symph9.pdf (Utolsó megtekintés: 2020. 11. 21.)

Nyolcadik szimfóniájának *scherzando* jellegű második tételébe Ludwig van Beethoven a metronóm feltalálójának, Mälzelnek írt kánonját építette bele. A rendíthetetlen egyenletességgel kattogó zene folyamatába időnként közbelép, beugrik valami akadály. Ezt a jelenetet a hangversenyek szakavatott kommentátorának oly plasztikusan sikerült ábrázolnia a gyermekkori élmények, a kicsinyek lábon lovagoltatása közben történt, időnkénti kedves ijesztgetések felidézésével (2. kottapélda):

2. kottapélda. Ludwig van Beethoven: 8. szimfónia, *II. tétel, 18–23. ütem*[12]

A példák felsorakoztatását megszakítva, zenetudományi területekre terelve a figyelmet, helyénvaló a kérdés: mindez nem tekinthető-e „belemagyarázásnak", a zenétől független elkalandozásnak, a fantázia szüleményének? Szabad-e nekünk ilyesmit tenni?

Szabolcsi Bence, a 20. század nagy magyar zenetudóselméje 1968-ban megjelentetett kis könyvében 75 pontba rendszerezve, a maga éleslátásával éppen erről értekezik. Az ő szavait idézve, *A zenei köznyelv problémái*t így vezethetjük fel: „Minden zenei kultúra mélyén egy zenei köznyelv rejlik, egy sokak által közösen használt jelés formularendszer, amely életet és intenzitást ad a teljes zenekultúrának. Mik a tör-

12 Forrás: https://imslp.simssa.ca/files/imglnks/usimg/c/ce/IMSLP61814-PMLP01605-Beethoven_Breitkopf_Serie_1_Band_3_B_8.pdf (Utolsó megtekintés: 2020. 11. 21.)

vényei ennek a köznyelvnek, ki a közönsége, mi a közege, mi teszi élővé, majd idejétmúlttá?".[13] Igen, ezekről a problémákról akkor is beszélni szoktunk, amikor szakmai körökben zenei korstílusról vagy egyéni zeneszerzői kifejezésmódról, eszköztárról van szó, legyen az például harmóniai szabályrendszer, témaszerkesztés és -feldolgozásmód, formaalkotás és így tovább.

Történeti síkon vizsgálva, tudjuk – de ha szaktekintélyre van szükség, akkor Nikolaus Harnoncourt *A beszédszerű zene* című könyvének előszavában is kifejtésre kerül –, hogy a barokkban a zenét művelők és hallgatók egyaránt „beszélték", vagyis értették még a zene nyelvét.[14] Johann Sebastian Bach, sőt még Joseph Haydn közönsége is „veszi még a lapot", felfogja a zenébe foglalt utalásokat, a belerejtett célzásokat.

Mivel a zene, amelyet fogyasztunk (amely ránk maradt, mint ma is érvényes egyedi érték), sok esetben korábbi idők terméke, kalauzra van szükség. Kalauzra, aki bevezet ebbe a világba, segít eligazodni, egyre inkább érteni, felfogni, felfedezni: mi történik ott?

A gyermekek, a tanulók, az emberek különbözőek, más-más érinti meg őket. Sok esetben nem tudjuk kiszámítani, mi lakozik bennük.

- Hihetetlennek tűnt például, mikor egy öt-hat éves kislány egyvégtében nézte végig, mondhatni a képernyőhöz ragadva, Pjotr Iljics Csajkovszkij *Hattyúk tava* teljes balettelőadását egy híres orosz társulat archív felvételén.
- Jól emlékszem, saját zenei fejlődésemben, számos koncertrészvételen túl, César Franck *d-moll szimfónia*ja volt az első példa a műfajban, amely az első perctől az utolsóig lebilincselt. Pedig sok szimfóniát hallottam már addig.
- Nem olyan régen az ért váratlanul, hogy egy rendkívül értelmes, a zene iránt élénken érdeklődő és azt gyakorló kisgyermek (harmadik elemis) figyelmét képtelen volt akár csak percekig is lekötni egy magyarázat nélküli valós koncert első élménye, találkozása.

A zenehallgatás módszertanában az egyik szakasz alapelve: adjunk feladatot, jelöljük ki a megfigyelnivalót, foglaljuk le a tanulót. Hogy mekkora szabadságot hagyjunk, vagy mikor mennyit, erről lehet elmélkedni. Ehelyett most inkább örökítsünk meg néhány eseményt a Marosvásárhelyi Állami Filharmónia leckehangversenyeinek történetéből, mert a tapasztalat hitelessége minden elméletnél beszédesebb.

1999 körül kerültem az említett intézményhez művészeti titkárként. Bár a gyermekeknek szánt hangversenyeknek régi hagyománya volt, úgy tapasztaltam, akkor kicsit félretett, mellékvágányon tartott területként működött. Ment úgy magától, de

13 Szabolcsi Bence: *A zenei köznyelv problémái*. Akadémiai, Bp., 1968. hátsó borítólap.

14 Nicolaus Harnoncourt: *A beszédszerű zene – Utak az új zeneértés felé.* Editio Musica, Bp., 1988. 9.

talán hiányzott a koncepció. Szabad itt a tér! – fogalmaztam meg magamnak, és tervezgetni kezdtem. Lehetőségek és korlátok mindig voltak és vannak, mind az elgondolásban, mind a megvalósításban – de most nem erről szól a történet. Az egyéb koncepciót tükröző lecke- és nevelőhangversenyek mellett (ugyanis művek, hangszerek-hangszercsoportok, zeneszerzők, helyi énekes- vagy hangszeres együttesek bemutatására szánt koncertek is beépültek az évadokba) hamar kialakultak a tematikus összeállítások. A teljesség igénye nélkül, címszavak formájában, olyan állomásokat sikerült bejárnunk, mint:

– Reneszánsz-barokk táncok hangszeren és színpadon
– Álom és ébredés
– Vihar a zenében
– Lovaglás a zenében
– Óramuzsikák
– Csengettyűk és harangok
– Bogárkák és madárkák
– Török, arab és kínai a nyugat-európai zeneirodalomban

Az intézmény előadóművészein kívül egyéb erőforrások után is kellett nézni, az elképzelt repertoár ezt kívánta. Személyes felkérések, baráti kapcsolatok latba vetésével, a városban működő művészeti líceum, vagyis az iskola együttműködésével, kollégák igénybevételével, valamint egykori diákjaim segítségével sikerült (csendben hozzátéve, hogy került ez azért jó pár álmatlan éjszakába…).

Szemelgessünk a tematikusan megálmodottak kalandjaiból!

A reneszánsz programra a szó szoros értelmében „mozgalmasan" zajlott a felkészülés. A fellépés lehetősége ugyanis lázba hozta a művészeti líceum néhány gimnazistájából Kovács Zsuzsa zongoratanárnő és egyben osztályfőnök által létrehívott tánccsoportot, akik aztán rendszeresen próbálva készültek az eseményre. Még László-Bakk Anikó telefonos tanácsait is igénybe vették Kolozsvárról, sőt egy alkalommal tánclépéseit ellesve, Marosvásárhelyen élőben konzultáltak vele. Reneszánsz ruhákat kölcsönöztünk a színiegyetem Stúdió Színházának raktárából. A korabeli talpalávaló, a hangszeres tánczene tanárok és diákok keze alatt született meg a színpadon. Minden szempontból színesre sikeredett, és utánunk mások is megkívánták, hogy hasonló módon életre keltsék e régi tánczenét. A zeneszakos egyetemisták Molnár Tünde tanárnő jóvoltából Pálffy-házi kamaraesteken folytatták a hagyományt. (1. kép)

Aztán „álmodtunk" Claude Debussy hárfahangos *Holdfény*énél, üdvözöltük a reggelt Haydn *Napszak-szimfónia*jával, köszöntöttük Franz Schubert szép molnárlányát a komponista *Guten Morgen, schöne Müllerin* dalával, végül Maurice Ravel bohócának hajnali szerenádja teremtett káprázatot, zenekari változatának színpompájával ragadva bennünket a napszakok folyamatos körforgásába.

1. kép. Pálffy-házi kamarazeneestek

François Couperin *Szélmalmocská*i még szelíden forogtak, de hamarosan viharral találtuk szembe magunkat Beethoven op. 31-es, *d-moll szonáta*jában meg a *Pastorale* szimfóniában, s mondhatom, Gioacchino Rossini *Tell Vilmos-nyitány*-részlete hatalmas sikert aratott.

A lovaglás ürügye Antonio Vivaldi, Haydn és Schubert zenéjét volt hivatva megismertetni az ifjú hallgatósággal. Az *Évszakok* vadászjelenete érdekfeszítő elemzésre adott okot, mert a lovaglás mellett kürtszignál, vadűzés, kutyaugatás és az elmúlás pillanatának tisztelete is előkerült. Haydn *Lovagló-kvartett*je a vonósnégyes műfaját emelte a figyelem központjába, Schubert *Erlkönig*je pedig drámaiságával vitte csúcsra a bemutatást.

Török, arab és kínai zenék ihlette műsorunk Wolfgang Amadeus Mozart és Beethoven indulóiból nőtt ki, majd Edward Grieg *Peer Gynt*jének arab kalandján át Csajkovszkij *Diótörő*jének egzotikus dallamaihoz, táncaihoz érkeztünk.

Ismert kánonok jelentették a bemelegítést az Óramuzsikához, melyen előkerült Beethoven metronómja a nyolcadik szimfóniából és persze a nagy heccmájszter, Haydn *Óra-szimfónia*ja, a hab a tortán pedig Joseph Strauss *Moulinet-polka*ja volt, itt még tánclépést is próbáltak a színpad alatti-előtti vörös szőnyegen. (2. kép)

2. kép. Tánclépések a Kultúrpalota vörös szőnyegén

A csengettyűknél-harangoknál ismét sikerült létrehozni a *crescendó*t. A felfedezés útját követve, kiderült, hogy is születik a hang, példának okáért, egy kiskanállal szóra bírt fagylaltos kehelyben, vagy egy sajátos motívumokkal díszített korondi csengő meglendítésekor. (3. kép)

3. kép. Kiskanállal szóra bírt fagylaltos kehely

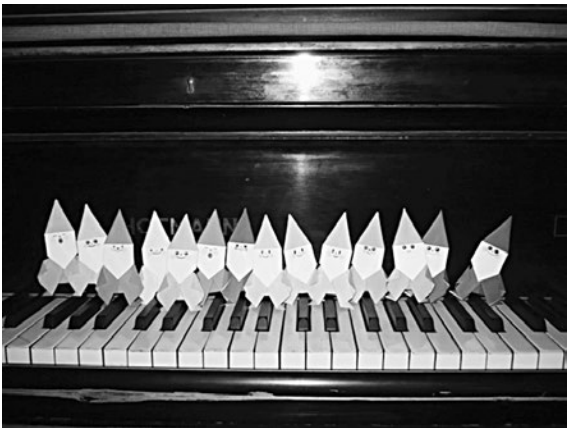
4. kép. Csengő-bongó hangzás

De Csajkovszkij csokoládétündér-táncának varázslatosan finom csilingelésétől a Modeszt Petrovics Muszorgszkij lidérces boszorkányait elűző reggeli harangszóig vagy a *Kijevi nagykapu* csengő-bongó monumentális hangzásáig nagy emelkedőn vezettük a hallgatóságot. (4. kép)

A tavaszi időszak által előcsalt bogárkák és madárkák ötlete hálásnak bizonyult. Csak úgy adták magukat a jobbnál jobb zenepéldák és ez ismét egész közreműködősereget mozgatott meg, muzsikálni kezdő kisiskolásoktól tanárokig, illetve filharmóniás zenekari tagokig. Mert többek között Papp Lajos, Dan Voiculescu, Bartók Béla, Schubert, Nyikolaj Andrejevics Rimszkij-Korszakov, illetve Darius Milhaud jóvoltából volt szöcskénk meg legyecskénk, szúnyogunk meg méhecskénk, dongónk meg cserebogarunk, továbbá főként Vivaldi, Camille Saint-Saëns, Muszorgszkij alkotásainak köszönhetően csicsergő énekesmadarak, tyúkok-kakasok, tojáshéjban táncoló kiscsibék népesítették be a zenei színpadot, s persze titokzatos kakukk meg gyönyörű szép hattyú is került melléjük.

Megoszthatnám abbéli elismerésem, hogyan avatott be fiatal hajtásokat a nevelőhangverseny odaadó kalauza, Kovács Zsuzsa, a bartóki életmű lényegébe, annak kellős közepébe, egy olyan mélységű remekmű kapcsán, mint a Bartók *Concertó*ja. Vagy tárgyalhatnék arról, miként sikerült fegyelmeznie rakoncátlan gyerekeket egy teli hangversenyteremben. De a címben kalandokat ígértem, így most ennek kell, hogy eleget tegyek.

A szervezéssel kapcsolatos izgalmak közül íme egy mutatóba. 2008-ban a decemberi lecke- és nevelőhangversenyeknek semmiképpen sem sikerült más dátumot találni, csak december ötödikét, az összes többi pénteken lefoglalták a Kultúrpalota nagytermét rendkívül fontos eseményekre, még pártgyűlés is volt köztük. A hatalmas gyermeksereg ilyenkor Mikulást vár, ezt semmilyen csalafintasággal nem lehet kijátszani. Nekünk pedig, a filharmóniának – meghirdetett hangversenyévadunkhoz híven – koncertet kellett szervezni. Így született az ötlet, legyen a téma *Törpéktől, ma-*

5. kép. „Papírmunka” a hangversenyre

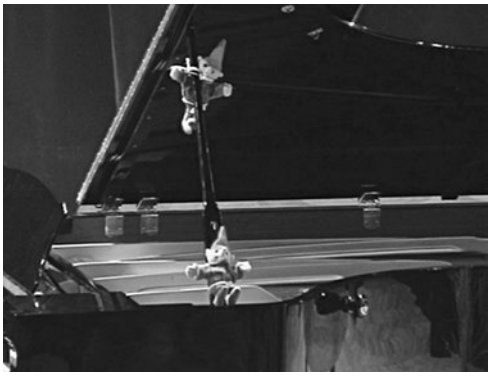
nóktól a Mikulásig. Gyűjtöttem én a manókat, kis embereket, sőt még a gonosz lidérceket is hozzá, csakhogy az estét betöltve eljussak valahogy a Mikulásig. (5. kép)

Előadókat a műsorhoz ugyancsak nekem kellett toboroznom. Megtettem például, hogy hirdetést ragasztottam ki itt-ott az iskola épületeiben, „kis néger kerestetik" szöveggel. Sikertelenül. Debussy művére utolsó pillanatban, véletlenül került jelentkező.

A vetítő kellékeit a kora délelőtti órákban cipeltem át a Pálffy-házból a Kultúrpalotába, reménykedve, hogy nem látnak meg egyetemi hallgatóim hátamon a vászonnal.

A gyermekzsivajból, mely a kezdés pillanatait megelőzte, a (6. kép) is megőrzött valamit.

Mesék-versek s tíz kis ujjacska csalogatja elő a zongorából a Maria Cernovodeanu *Törpé*it meg Dmitrij Boriszovics Kabalevszkij *Bohóc*át. (7. kép)

6. kép. Huncut manók-*díszlet*

7. kép. Tíz kis ujjacska

8. kép. Bartók Paprikajancsi*ja*

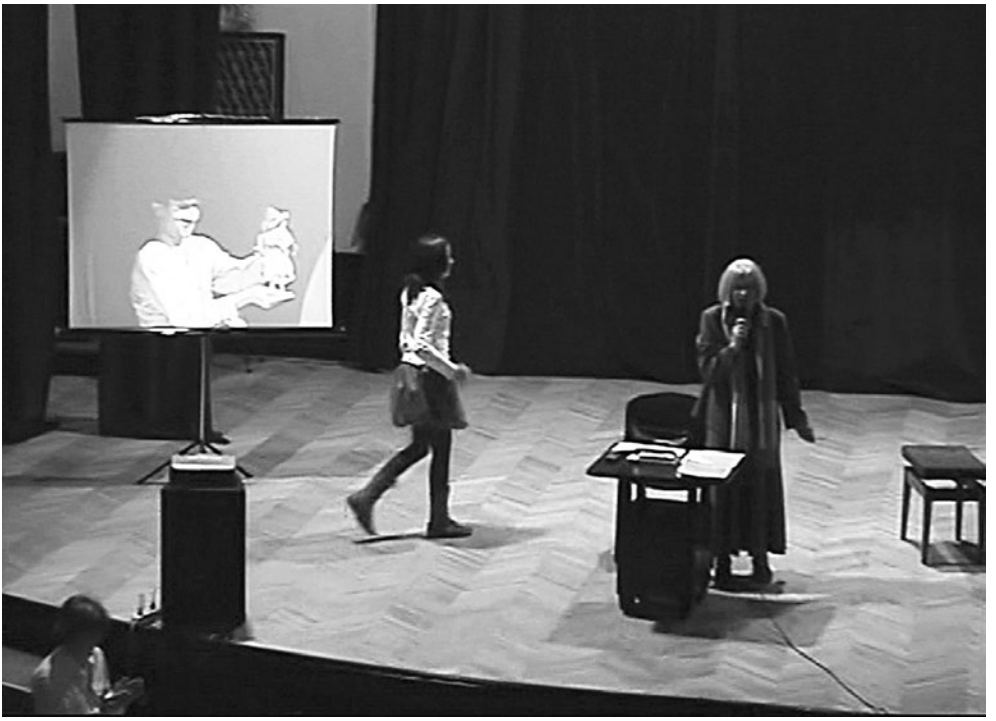

9. kép. A kis néger

De megérkezik Bartók *Paprikajancsi*ja is. (8. kép)

S igazi sztárként jelenik meg a tavalyról hirtelen előkapkodott *Kis néger* Claude Debussytől. (9. kép)

Nyomában felsorakozik Szokolay Sándor *Hüvelyk Matyi*ja (10. kép), Robert Schumann *Télapó*ja. (11. kép)

10. kép. Hüvelyk Matyi

11. kép. Télapó

Egész sereg kedves ismerős érkezik – Csipike, Mazsola Manócskája, Pumukli, a Kököjszi meg Bobojsza-páros (12. kép), és eljárják Liszt Ferenc *Manók táncá*t. (13. kép)

12. kép. Egész sereg kedves ismerős

13. kép. Manók tánca

Az északi koboldok lehet, hogy gonoszak, de mégsem annyira félelmetesek. (14. kép) Grieg *Indulój*ával ki is vonulnak. (15. kép)

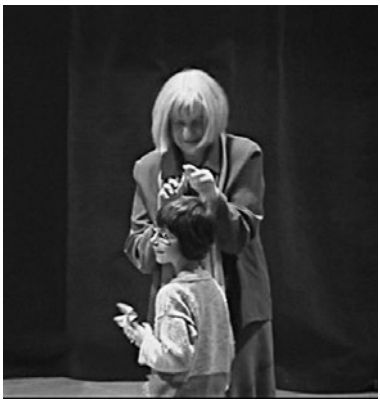
14. kép. Kobold

15. kép. Törpék indulója

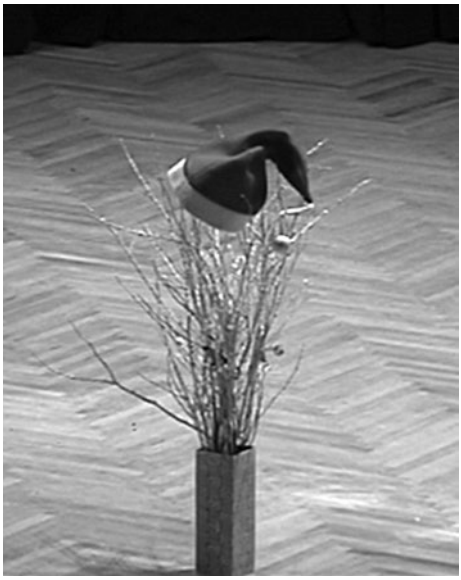
A előadók pedig kérésünkre felvonulnak a színpadra. (16–17. kép)

16–17. kép. Előadók a színpadon

S mivel mindez egy-két évtizede esett meg, mondhatjuk, hogy már történelem a marosvásárhelyi filharmónia életében. (18. kép)

18. kép. Utóhang

COULD THIS ALREADY BE HISTORY? ADVENTURES OF CHILDREN`S CONCERTS AT A PHILHARMONIC SOCIETY

Keywords: *initiating; current music language; philharmonic; thematic concept*

What role do educational concerts have? They offer an opportunity for initiation, seeping knowledge and experiences into us. How is it possible for something tedious to turn into something exciting, thrilling? What if the effort made in this direction is merely an interpretation? Bence Szabolcsi`s work, *The Issues of Musical Current Language* and Nikolaus Harnoncourt`s concepts of the baroque-classicist musical common treasury offer us an insight into this question. Pedagogy reconfirms that musical guidance, mediation is needed, especially among children and teenagers. Question after question, experience finally has its own say: facts, thoughts and tales from children`s concerts in the Neumarkt Philarmonics, `peppered` with backstage secrets right from their organizer.

AJUNSE DEJA ISTORIE? AVENTURI ALE CONCERTELOR PENTRU COPII LA O FILARMONICĂ

Cuvinte-cheie: *inițiere; limbaj muzical curent; filarmonică; concepție tematică*

Care este misiunea unui concert educativ? Înseamnă inițiere, servește ca ocazie pentru a insufla picătură cu picătură trăiri și cunoștințe. Cum se transformă plictiseala în fascinație? Nu este oare un demers de prisos? Muzicologul Bence Szabolcsi sosește în sprijinul nostru prin ideile sale expuse în cartea *Problemele ale limbajului muzical comun* și Nikolaus Harnoncourt prin declararea conceptului de tezaur muzical public înțeles și cultivat de mulți în barocclasicism. Totodată pedagogia subliniază nevoia de a călăuzi pe copii și tineri în literatura muzicală. După șirul de întrebări, ne lăsăm să ni se destăinuie experiențele trăite prin împărtășirea unor fapte și gânduri din istoria târgumureșeană a concertelor pentru copii, toate „condimentate" cu secrete din culisele acestora, reieșite de sub pana organizatorului.

Váradi Judit*

KONCERTPEDAGÓGIA – A ZENEI ÉLMÉNY MEGTEREMTÉSÉNEK LEHETŐSÉGE

Kulcsszavak: *koncertpedagógia; zenehallgatás; ifjúsági hangverseny; koncertlátogatás*

BEVEZETÉS

Annak ellenére, hogy évszázadok óta ismert, és tényként kezelik, hogy a zenei nevelés a személyiség teljessé válásának szerves része, a társadalmi megbecsültsége mégis alacsony, a nélkülözhető fényűzés kategóriába tartozik, amely nem ad lényeges tudást, nem szükséges az ember túlélése szempontjából. Pedig a zenei észlelés mint magasan differenciált tudatos tevékenység, Jackendoff[1] elmélete szerint, megelőzte a beszéd kialakulását. A muzikalitás az ember veleszületett képessége, amely a kreativitással és érzelmekkel áll szoros kapcsolatban.[2] A zene értése régebben az általános műveltséghez tartozott.[3] A műveltség tartalmának meghatározása koronként és társadalmanként eltérő. Az általános műveltség fogalmának meghatározása megosztja a tudósokat és a kutatókat. A műveltség a szellemi képzettség mellett magában foglalja a lelki finomságot is, ugyanakkor mások az enciklopédikus tudással azonosítják. A különböző fogalommeghatározások közös pontja, hogy csak befektetett munka során lehet megszerezni. Bujdosó Dezső megfogalmazásában „a művelődés a cselekvő aktivitására, a cselekvés belülről fakadó voltára, illetve annak a cselekvőre való visszahatására utal”.[4] Kiss Árpád[5] axiómaként kezeli, hogy a műveltség nem más, mint az emberek-

* Váradi Judit (1966), PhD, zongoraművész, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Zeneművészeti Kar, óraadó, Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyvárad, varadi.judit@music.unideb.hu.

1 Ray Jackendoff: *Parallels and Nonparallels between Language and Music.* Music Perception 26(2009). 3. sz. 195–204.
2 Hámori József: *Az emberi agy és a zene = Zene és egészség*. Szerk. Falus András. Kossuth, Bp., 2016.
3 Váradi Judit: *Incorporating Experience-Based Concerts into Public Education*. Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Musica LXI(2016). 2. sz. 7–18.
4 Bujdosó Dezső szócikke = *Kulturális kisenciklopédia.* Szerk. Kenyeres Ágnes–Hargitai György. Kossuth, Bp., 1986. 470.
5 Kiss Árpád: *Műveltség és iskola.* Akadémiai, Bp., 1969.

ben céltudatosan kialakított művelődési-tanulási folyamat eredménye. Király László[6] az intelligenciához hasonlítja, azzal a különbséggel, hogy a műveltség az objektív megismerés során gazdagodik, etimológiai elemzésben pedig cselekvésként magában foglalja a „művel" lexémát.

A művelődést nem kezelhetjük lezárt tevékenységként, folyamatként értelmezve az egész életen át tartó permanens tanulás eredménye. Senki nem születik műveltnek, a tudást, kultúrát nem lehet örökölni, az inkorporált kulturális tőke a szocializáció során fokozatosan gyarapodik formális, nonformális vagy informális keretek között.

A MŰVÉSZETI TANTÁRGYAK HELYZETE A KÖZNEVELÉSBEN

A hagyományos értékek közvetítője az iskola, amely koronként változó tartalmat képvisel, szerepe minden társadalomban meghatározó.[7] Az iskolai műveltség sokrétű, bonyolult entitás, amelynek alapjait Magyarországon a *Nemzeti alaptanterv* (a továbbiakban: NAT) határozza meg. Az egyes műveltségi területek részletesen határozzák meg az oktatás irányát és tartalmát, de őszintén szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy a művészet tartalmai nem tartoznak a tananyag fő vonulatához. Napjainkban az idegen nyelvből szerzett nyelvvizsga, az akadémiai tantárgyakból szerzett jó eredmények társadalmi elvárásként jelentkeznek, ugyanakkor a művészeti tantárgyak jelentősége, a teljes társadalmat átfogó zenei kultúra egyre inkább háttérbe kerül. Pedig a személyiségfejlődés kiteljesedésében egyre több szerző emeli ki az esztétikai nevelés fontosságát is.[8] Zrinszky László értelmezésében[9] az esztétikum alapvetően a művészeti alkotások jellemzője, így esztétikai nevelés csak a műalkotások értő befogadásán vagy a művészeti tevékenységek során átélt kreatív részesedésen keresztül jön létre. E folyamat során a gyermek felfedezi, megőrzi vagy éppen megalkotja azt a szépet, amely a természetben, társadalomban és művészetekben is értelmezhető jelenség.[10]

A művészetek létfontosságú ismeretekkel gazdagítják a tanulókat, amely előnyöket nehéz azoknak bizonyítani, akik maguk soha nem részesültek a művészeti öröm

6 Király László: *Műveltség = Újraértelmező szótár*. https://ujraertelmezoszotar.blog.hu/2013/04/15/kiraly_laszlo_muveltseg. (Utolsó megtekintés: 2021. 02. 05.)

7 Horánszky Nándor: *Műveltségfelfogások Magyarországon*. Országos Közoktatási Intézet, Bp., 1991; Pléh Csaba: *A műveltségkép és a modern pszichológia*. Educatio 2004. 2. sz. 195–215.

8 Ioan Nicola–Domnica Fărcaș: *Neveléselmélet és a pedagógiai kutatás alapfogalmai*. EDP, Buk., 1995. 56–68.

9 Zrinszky László: *Neveléselmélet*. Műszaki, Bp., 2002. 194–201.

10 Váradi Judit: *A koncertpedagógia szerepe a művészeti oktatásban = A zenepedagógia új eredményei*. Szerk. Dr. Dombi Józsefné–Dr. Varjasi Gyula. SZTE JGYPK Művészeti Intézet Ének-zene Tanszék, Szeged, 2019. 134–142.

megélésében, katartikus élményben vagy az alkotás felszabadító érzésében. Az eredménycentrikus, tudományalapú megközelítés társadalmi elvárása egyre nagyobb távolságot épít az időtlenséget képviselő művészeti kommunikáció folyamatának értelmezésébe.

A művészeti oktatás szerepét és az oktatás minden szintjét vizsgálva, a kutatók a világ minden pontján arra az eredményre jutottak, hogy minden életkorban jelentős szerepet tölt be a művészet értő befogadása vagy a tevékenységben való minőségi részvétel. Különböző statisztikai adatokkal támasztják alá a művészet legfontosabb szerepét, azt az utat, ahogyan segít az egyén emberré válásában. Az interdiszciplinaritásra épülő művészeti nevelés számos lehetőséget rejt magában, ezek a tanulók ismereteit gazdagítják, hozzájárulnak holisztikus szemléletük kialakításához. Az adott korszak irodalmi és történelmi tudásanyaga korrelál a korszak zenéjével, képző- és építőművészeti alkotásaival. Az irodalmi alkotások, zeneművek élő előadása még inkább hozzájárul a tanulók gazdagításához.

Janurik Márta és Józsa Krisztián a zenei képességek fejlődését vizsgálta négy- és nyolcéves korú gyermekeknél.[11] Kutatásuk egyik legfontosabb eredményeként megállapították, hogy az adottságok mellett a környezet jelentősen befolyásolja a zenei nevelés hatékonyságát, így az oktatásnak kiemelt szerepe van a családból hozott kulturális tőke kiegyenlítésében. A tapasztalati élményre épülő tantárgyak, a Kontra Györgytől származó meghatározás szerint az „örömtantárgyak"[12] folyamatosan háttérbe szorulnak a tudásalapú oktatási rendszerben, így nem támogatják az interiorizációs folyamatot, a „művészetekkel aktív kapcsolatot ápoló autotelikus, autonóm személyiségek" nevelését.[13] Jelen oktatási rendszerünkben a zenei nevelés nem kap esélyt hatásának érvényesüléséhez, így az a disszonáns diszkrepancia alakult ki, hogy a külföldön híres és gyakorlatban is széleskörűen alkalmazott Kodály-koncepció Magyarországon egyre kevésbé éri el a neki szánt hatást.

A ZENEHALLGATÁS KOMPETENCIÁI

A művészeti megjelenési formák egy része iskolán kívüli alkalmat feltételez. Erre épülnek az élménypedagógia irányzatai, a múzeumpedagógia, a színház-pedagógia és

11 Janurik Márta–Józsa Krisztián: *A zenei képességek fejlődése 4 és 8 éves kor között*. Magyar Pedagógia 113(2013). 2. sz. 75–99.

12 Báthory Zoltán: *Tanulók, iskolák – különbségek. Egy differenciális tanításelmélet vázlata.* Okker, Bp., 1997.

13 Gönczy László: *A zene befogadása – zeneértés – zeneközvetítés = Zenepedagógiai tankönyv.* Szerk. Vass Bence. Pécsi Tudományegyetem Művészeti Kar Zeneművészeti Intézet, Pécs, 2015. 140.

a koncertpedagógia, amely a művészeti tevékenység eredeti helyszínén, a különböző művészeti tevékenységekre jellemző módon az egyszeri és megismételhetetlen élményével nyújt élő előadást a tanulóknak. A művészet ebben az esetben az oktatást iskolán kívüli, extramurális helyszínre terjeszti ki. Magyarországon a kurrikulumban 1962-ben jelent meg a zenehallgatás. A *Tanterv és utasítás*ban az esztétikai nevelés fontosságát hangsúlyozva, az élő zenei bemutatás érdekében már ekkor javasolták az iskoláknak a kapcsolatfelvételt más intézményekkel, zeneiskolákkal, kórusokkal.[14] A kurrikuláris oktatás iránymutatásaként a Nemzeti alaptanterv[15] tartalmazza az énekzene műveltségi részterület általános fejlesztési követelményeit, amely a zenehallgatást is magában foglalja. Alapvető célként a zene megszerettetését, a zenélést, a zene befogadását hangsúlyozza, ugyanakkor kiemeli a zenei élményekhez juttatás fontosságát, amely hozzájárul a zenei ízlés és zenei ítélőképesség kialakulásához. A NAT útmutatása alapján a zenehallgatási anyag összeállításánál az elérhető gazdag médiatartalmakra kell támaszkodni. A javaslatból az élő zenei bemutatók sem maradtak ki, 2012-ben jelentős szemléletváltozást hozott a következő mondat megjelenése: „A köznevelés és a kultúrát közvetítő intézmények, szervezetek együttműködése alapvető a zenei nevelés szolgálatában, ezért a koncertpedagógia az ének-zene oktatás része".[16] Az útmutató tehát, a kurrikulumot extrakurrikulummal kiegészítve, lehetőséget biztosít tanórán és iskolán kívüli zenei események látogatására, amely során a kulturális intézmények együttműködésére is számít. A kurrikuláris oktatásra a NAT ad tartalmi útmutatást, a zenei nevelésben az extrakurrikuláris gyakorlatnak nincs kidolgozott iránymutatása, a megvalósításhoz a több évtizedes múltra visszatekintő ifjúsági hangversenyek tapasztalata mellett a koncertpedagógia modern eszközei nyújtanak támogatást. A tantervben megjelenő fejlesztendő kompetenciák nem kapcsolódnak közvetlenül a koncertlátogatáshoz, de a koncertélmény összetettsége támogathatja azok elérését.[17] A hangversenyek lehetőséget biztosítanak arra, hogy az elméleti anyagot kiegészítve, tapasztalati úton megszerzett élményekkel gazdagítsák. Az értő befogadóvá nevelés elősegítése érdekében különböző műfajú és stílusú élő zenei előadások bővítik a repertoárt. A résztvevők élőben láthatják a hangszerek megszólaltatásának módját, megfigyelik az egyes hangszerek hangszínét, az előadás-

14 Kiss Helga: *Zenehallgatás az általános iskolában*. Iskolakultúra http://epa.oszk.hu/00000/00011/00175/pdf/EPA00011_iskolakultura_2013_5-6_022-032.pdf 22–32. (Utolsó megtekintés: 2021. 02. 05.)

15 A Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról. 110/2012. (VI.4.) Kormányrendelet. Magyar Közlöny 2012/66. 10635–10848.

16 A Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról. 110/2012. (VI.4.) Kormányrendelet. Magyar Közlöny 2012/66, 10785.

17 Peter Mall: *Reaching out to the Orchestra – Concert Visits as a Curricular Link to Extracurricular Musical Activities?* Hungarian Educational Research Journal 10(2020). 2. sz. 123–130. https://doi.org/10.1556/063.2020.00013 (Utolsó megtekintés: 2021. 02. 05.)

mód különbözőségéből adódó karakterét. A vizuális és akusztikus megfigyelés a későbbiekben a felismerés alapjává válik. A koncertélmények megbeszélésével, feldolgozásával a „zeneművektől inspirálódva produktívan használja képzeletét, megfogalmazza a zene keltette érzéseit, gondolatait, véleményét".[18] A hangverseny kiváló lehetőséget biztosít a koncentrált figyelem gyakorlására, a kulturális szocializációra. A hallgató könnyebben át tudja élni az előadó által megosztott tehetség kifejezését a zene nyelvén, kiegészítve a testbeszéddel.[19] A professzionális előadás és műsorpolitika hozzájárul a zenei ízlés fejlődéséhez. A tanulók megismerik a főbb fővárosi, vidéki zenei intézményeket, zenei centrumokat, továbbá lakóhelyük művelődési intézményeit. Németországban minden iskolának lehetősége van bizonyos mennyiségű tanítási órát felhasználni a tanórán kívüli tevékenységekre,[20] Magyarországon ez a tevékenység a kötelező tanórák utáni szabadidőre korlátozódik.

Egyetlen hangverseny-látogatás azonban nem elegendő,[21] az interiorizációs folyamat sikerességéhez és a kompetenciák kialakulásához a rendszeres részvétel ajánlott. A kurrikuláris és extrakurrikuláris zenei nevelés egymást konstruktívan kiegészítve, szimbiózisban együtt érik el a művészeti neveléstől elvárt hatást.

A KUTATÁS MÓDSZERE, MINTÁJA

A Magyar Művészeti Akadémia Művészetelmélet és Módszertani Kutatóintézet támogatásával a Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskolája, a Debreceni Egyetem Zeneművészeti Kar és A Jövő Művészetéért Alapítvány Zenepedagógiai Kutatócsoportja 2018 novemberében indított egy kutatást, amelyben az általános iskolai tanulók kötelező tanórán kívüli iskolai és iskolán kívüli művészeti tevékenységeinek, valamint a művészeti rendezvényeken való részvétel lehetőségét vizsgálta. A vizsgálat célcsoportját az észak-alföldi régió (Hajdú-Bihar megye, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Jász-Nagykun-Szolnok megye) általános iskolás tanulói alkották. A kutatás arra fókuszált, hogy a gyermekeknek a kötelező oktatásban jelen lévő művészeti tárgyak mellett van-e, és ha igen, milyen lehetősége van tanórán kívüli iskolai és iskolán kívüli művészeti rendezvényeken részt venni.

18 A Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról. (110/2012.(VI.4.) Kormányrendelet) Magyar Közlöny 2012/66. 10635–10848.

19 Váradi Judit: *Az élménypedagógia szerepe a művészeti nevelésben*. Magyar Művészet 7(2019). 3. sz. 59–66.

20 Mall: *i. m.*

21 Andreas Bernhofer: *Concert Visits with the Music Class: A Salzburg Case Study: A Cooperation Project with Varying Goals, Tasks and Expectations.* Hungarian Educational Research Journal 10(2020) 2. sz. 111–122. https://doi.org/10.1556/063.2020.00012. (Utolsó megtekintés: 2021. 02. 05.)

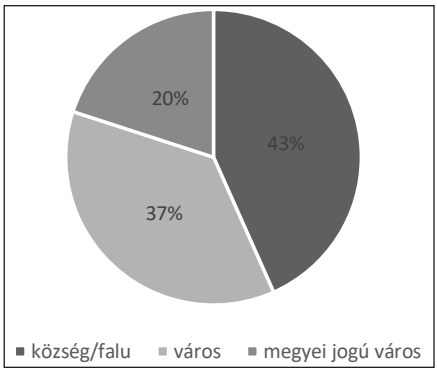
A kutatás mintáját többlépcsős, rétegzett valószínűségi mintavételi eljárással vettük.[22] Az adatfelvétel az általános iskola, alsó tagozat 4. osztályos és a felső tagozat 6. osztályos tanulóinak a bevonását célozta. A feladatellátási helyek kiválasztása a településtípus (megyeszékhely, város, község), a fenntartótípus (tankerület, egyház, egyéb) szerint reprezentatív, valamint figyelembe vettük az egyes megyékben az Alapfokú Művészetoktatási Intézmények (AMI) arányát is. A tanulók felméréséhez 26 kérdésből álló, saját fejlesztésű mérőeszközt alkalmaztunk, amelyet személyes osztálytermi lekérdezés során vettük fel (N=2089). A vizsgált tanulók szüleinek 27 kérdésből álló, önkitöltős kérdőívet juttattunk el. A szülői mintát 1844 kitöltött kérdőív képviseli. A vizsgálatban 38 kérdésből álló, saját fejlesztésű, zárt és nyitott kérdéseket tartalmazó mérőeszköz segítségével megkérdeztük a köznevelésben kötelező művészeti tárgyat oktató tanárokat is. Az adatfelvétel papíralapú kérdőíves módszerrel zajlott, a kutatás során 30 iskolából 139 tanár töltötte ki. Az adatokat az SPSS 23-as programmal elemeztük. Az adatbázisnak a DEXARTA nevet adtuk, amely a kutatás angol kulcsszavaiból alkotott mozaikszó: Debrecen EXtracurricular ARTistic Activities.

AZ ELEMZÉS ALAPJÁUL SZOLGÁLÓ ADATOK

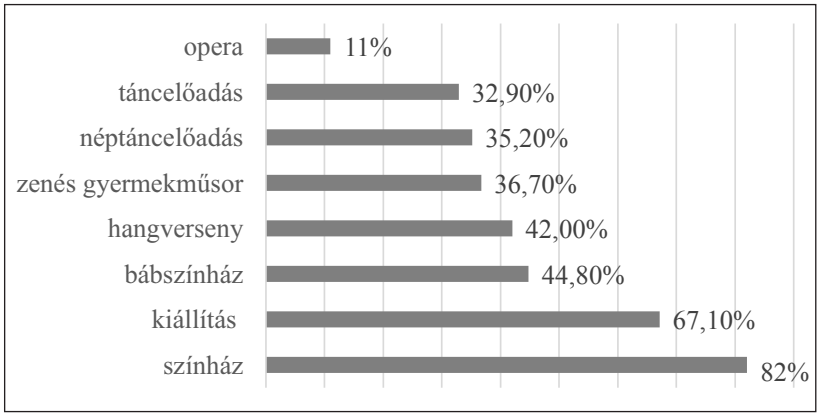
A vizsgált régióban a kutatás az iskolák fenntartójának típusára (állami, egyházi, alapítványi vagy egyéb), településtípusra (kisebb község, város, megyeszékhely), valamint az egyes megyékben az AMI-k számára tekintettel is reprezentatív volt. Az iskolák húsz százaléka, azaz hat iskola található a megyeszékhelyeken, tizenegy iskola (37%) városokban, tizenhárom iskola (43%) községekben, falvakban. (1. ábra)

A tanulók művészethez való viszonyát a különböző rendezvények látogatása és az azokhoz fűződő attitűd összefüggésében értelmeztük. A tíz különböző rendezvény között többségében magaskulturális eseményeket neveztünk meg, de helyet kapott a populáris kultúrát képviselő könnyűzenei koncert, valamint a zenés gyermekműsor is. Mindegyik megyeszékhelyen működik színház, amely kiemelten foglalkozik a gyermekek kulturális érzékenyítésével. A kutatás évében mindegyik színház műsorán találtunk gyermekeknek szóló előadást. A művészeti rendezvények között kimagasló eredménynek számít, hogy a tanulók 82%-a már volt színházban. A hangversenylátogatást megvizsgálva láthatjuk, hogy az általános iskolások kevesebb mint fele, 42% vett részt koncerten. (2. ábra)

22 Váradi Judit–Hörich Balázs–Márkus Edina: *Az extrakurrikuláris művészeti tevékenységek és rendezvények lehetősége = Művészeti körkép. Kutatás a művészeti nevelés helyzetéről és lehetőségeiről, a tanórai és tanórán kívüli művészeti tevékenységről és rendezvényekről*. Szerk. Váradi Judit. Magyar Művészeti Akadémia, Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, Bp., 2020 (a továbbiakban *Művészeti körkép*). 13–18.

1. ábra. Településtípus
Forrás: DEXARTA, 2019, intézményvezetői adatbázis[23]

2. ábra. Kulturális színterek látogatottsága
Forrás: DEXARTA, 2019, tanulói adatbázis[24]

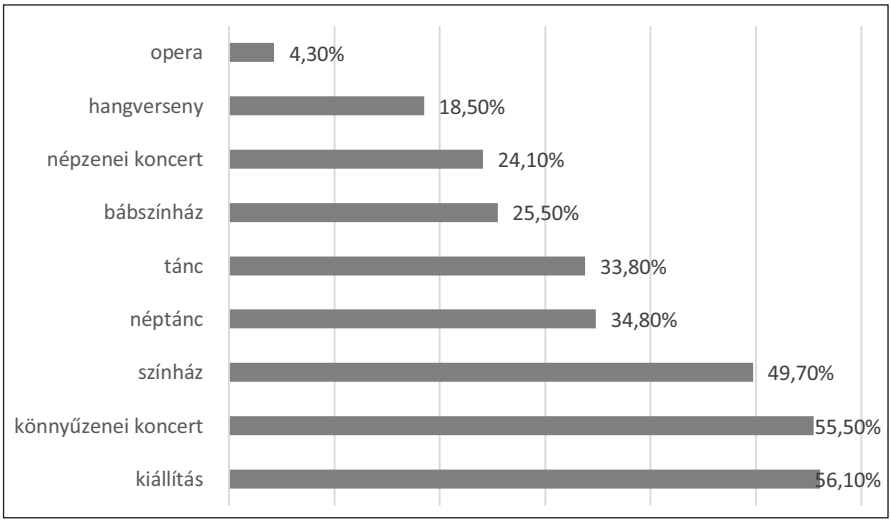
A család az elsődleges szocializációs színtér, így rendkívül fontos szerepet tölt be az értékközvetítésben, elsődlegesen meghatározza a kulturális tőke hátterét, amelynek különböző típusai bizonyos mértékben átválthatók iskolai sikerekre.[25] A kutatás-

23 Váradi Judit–Kiss Julianna: *A művészeti nevelés kurrikuláris lehetőségei – Intézményvezetői tükör = Művészeti körkép*. 19–36.

24 Héjja Bella Emerencia–Lehotka Ildikó–Dragony Gábor: *Klasszikus kulturális szokások és attitűdök = Művészeti körkép*. 71–90; Váradi Judit: *Egy felmérés eredményei a tanulók részvételéről élőzenei hangversenyen és operaelőadáson = Művészeti körkép*. 91–106.

25 Fényes Hajnalka–Pusztai Gabriella: *A kulturális és a társadalmi tőke kontextuális hatásai az iskolában*. Statisztikai Szemle 82(2004). 6–7. sz. 567–582; Gary E. McPherson–Susan A. O'Neill: *Students' Motivation to Study Music as Compared to Other School Subjects: A Comparison of Eight Countries*. Research Studies in Music Education 32(2010). 2. sz. 101–137.

ba bevonva a vizsgált tanulók szüleit, a kulturális tőke jellemzőit is feltérképeztük. Bourdieu elméletével és Hunyadi kutatásával összhangban megállapítottuk, hogy a magasabb iskolai végzettség és a jó anyagi helyzet növeli a kulturális fogyasztás esélyét. A településtípus alapjaiban befolyásolja a hozzáférést a kulturális javakhoz. A kulturális fogyasztás gyakoriságát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a szülők és gyermekeik mintázata eltérő képet mutat. (3. ábra) Hasonlóan az eddigi országos mérésekhez, az egyetlen közös eredmény, hogy az opera a legkevésbé látogatott esemény.[26]

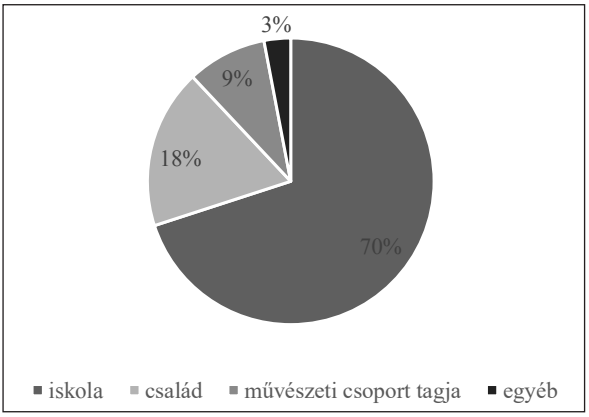
3. ábra. A szülők kulturális fogyasztása
Forrás: DEXARTA, 2019, szülői adatbázis[27]

A tanulókat megkérdeztük, hogy kivel vettek részt az általuk megjelölt művészeti eseményen. Az eredményekből kitűnik, hogy ebben az életkorban a család szerepe jelentősen visszaszorul a művelődés területén. Ez a magyarázó tényező indokolja, hogy családon belül a szülők és gyermekeik kulturális fogyasztásának vizsgálata során

26 Hunyadi Zsuzsa: *Kulturálódási és szabadidő eltöltési szokások, életmódcsoportok.* Magyar Művelődési Intézet, Bp., 2005. https://mek.oszk.hu/15900/15918/15918.pdf. (Utolsó megtekintés: 2021. 02. 05.); Bocsi Veronika: *A magaskultúra mint élettér. Hallgatók magaskulturális attitűdjének vizsgálata az egyenlőtlenségek aspektusából = Kihívások és válaszok: tanulmányok a szociálpedagógia területéről.* Szerk. Rákó Erzsébet–Soós Zsolt. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2017. 119–135; Pavluska Valéria–Jakopánecz Eszter–Törőcsik Mária: *Kultúra. A magyar lakosság kultúrával kapcsolatos beállítódása és követett magatartása generációs szemléletű vizsgálattal.* Kézirat. [Számítógépfájl]. Pécs, PTE KTK, 2018. EFOP-3.6.1-16-2016-0000

27 Váradi Judit: *A szülők kulturális attitűdjének jellemzői = Művészeti körkép.* 171–192.

eltérő gyakoriságot találtunk. A kulturális érzékenyítés folyamatában nagy szerepe van a család után az iskolának, amely tovább építi vagy esetlegesen pótolja, kiigazítja a hiányosságokat.[28] A vizsgált tanulók hetven százaléka iskolai szervezésben látogatja a művészeti rendezvényeket. (4. ábra)

4. ábra. Kivel vettek részt a tanulók hangversenyen? Forrás: DEXARTA, 2019, szülői adatbázis

Eredményeink azt mutatják, hogy a településtípus kulturális kisugárzása befolyásolja a hozzáférést a kulturális javakhoz, több országos szintű kezdeményezés ellenére a művészeti rendezvények kisugárzásának hátrányát még a 21. században sem sikerült feloldani. A művészeti rendezvények közül tanulmányunkban kiemeltük a hangverseny-látogatásra ható tényezőket és a tevékenységhez fűződő attitűdöt is. A tanárok 68%-a válaszolta, hogy van lehetőségük részt venni ifjúsági hangversenyeken. Míg egy megyeszékhelyen teljes mértékben elérhetőek, és válogathatnak az iskolák és a pedagógusok a korosztálynak kínált hangversenyekből, addig a városok háromnegyedében, a községek kevesebb mint egyharmadában szerepel a kulturális kínálatban tanulóknak szóló klasszikus zenei rendezvény. (1. táblázat)

	igen	nem
megyeszékhely	100%	0%
város	75%	25%
község	30%	70%

1. táblázat. Ifjúsági hangverseny lehetősége a településtípus függvényében Forrás: DEXARTA, 2019, tanári adatbázis

28 Ferge Zsuzsa. *A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti összefüggés = Iskola és társadalom*. Szerk. Meleg Csilla. JPTE Tanárképző Intézet Pedagógia Tanszéke, Pécs, 1999. 10–30.

Adataink elemzése rávilágított, hogy a hangverseny-látogatás gyakoriságát az iskola fenntartója szignifikánsan befolyásolja. A tankerületi iskolák tanulóinak 66%-a soha nem volt hangversenyen. Az egyházi fenntartású iskolák kevesebb mint fele, 44%-a nem vett részt élő zenei koncerten. Ha megvizsgáljuk az iskola típusát, szintén nem várt eredmény tárul elénk. Az alapfokú művészeti iskolába járó gyermekek 61%-a nem volt még hangversenyen, míg a nem művészeti tagozatos iskola tanulóinak 56%-a.[29]

A tanárokat megkérdeztük, hogy amennyiben van lehetőségük, akkor egy tanév során hány alkalommal viszik a tanulókat hangversenyre. Az évi 1-2 alkalom a leggyakoribb kategória, amely remélhetőleg a többi tanévben is folytatódik, így ebben az esetben is teljesülhet a komolyzenei kompetencia kialakulásához szükséges rendszeresség. (2. táblázat)

1-2 alkalommal	51,8%
3-4 alkalommal	44,6%
5 alkalommal vagy többször	3,6%

2. táblázat. Ifjúsági hangverseny részvételének gyakorisága
Forrás: DEXARTA, 2019, tanári adatbázis

A gyermekek sikeres művészeti érzékenyítését jelentősen befolyásolják az előadás körülményei. A hangversenyek helyszíne csak kevés esetben hangversenyterem, többségében művelődési ház, templom, de több esetben intramurális helyszín, az iskola tornaterme, ebédlője vagy színházterme. A koncertpedagógia és az élménypedagógia alapelve, hogy az adott művészeti tevékenységet az eredeti helyszínén, a hozzákapcsolódó kontextusban ismerjék meg a gyermekek. Ezekben az esetekben a hangversenyterem hiánya miatt az alternatív helyszíneken megvalósulhat ugyan a zenei élmény, de a maga valós, ünnepi, kiemelkedő környezete, a helyszín különlegessége nem tud hozzájárulni a hatás eléréséhez. A koncertpedagógia jelentősége, hogy a tanulókat élményszerű előadásokkal egy szocializációs folyamat eredményeként a klasszikus zene értő befogadására tanítja, ugyanakkor megismerteti velük azokat a helyszíneket, amelyek a későbbiek során is biztos elérhető pontként működnek. A hangversenyen érvényes etikett nincs írott formában rögzítve. A társadalom változásával a viselkedéskultúra is változik. Minden korban az elvárt normák megismerésével egy szocializációs folyamat hatására válik ismerős közeggé egy hangverseny. A belenevelődést, a művészeti élmény átélését a valós kontextusban létrejövő előadás segíti.

29 Váradi: *i. m.*

Az előadás színvonala, az életkornak megfelelő műsorválasztás mellett az, hogy a tanulók mennyire tudták befogadni a látottakat, hogyan élik meg a művészi élményt, előzetes tapasztalatot és pedagógiai hatást involvál. Ez szorosan összefügg a zenetanár elkötelezettségével, művészeti attitűdjével. A NAT ugyan tartalmazza az extrakurrikuláris lehetőségeket, ugyanakkor ez csakis a kötelező tanórán kívül tud megvalósulni. A tanárokra a művészeti rendezvény kiválasztása mellett szervezési feladatok is várnak, hiszen engedélyeztetni kell az iskola vezetőségével, hogy iskolán kívüli rendezvényre viszik az osztályt, és erről előzetesen tájékoztatni kell a szülőket is. Mindezek mellett a pedagógus gondoskodik a bérlet vagy jegy vásárlásáról, az odavissza út megszervezéséről, a kísérő kollégák vagy szülők biztosításáról úgy, hogy semmi nem garantálja, hogy az előadás ideje egybeesik a saját munkaidejével. A rengeteg plusz feladat mellett csakis a tanárok értékrendje és elkötelezett motivációja a feltétele a tanulók művészeti érzékenyítésének, az ízlésük fejlesztésének. Felmérésünk során megkérdeztük a tanárokat, hogy mennyire tartják fontosnak tanulóik részvételét művészeti rendezvényeken. Az eredmény azt mutatja, hogy a kurrikuláris szinten művészeti tantárgyat tanító pedagógusok fontosnak tartják a tapasztalati úton megszerzett művészeti élményt. (3. táblázat)

egyáltalán nem	0%
részben igen, részben nem	3,7%
fontosnak tartom	40,3%
teljes mértékben fontosnak tartom	56%

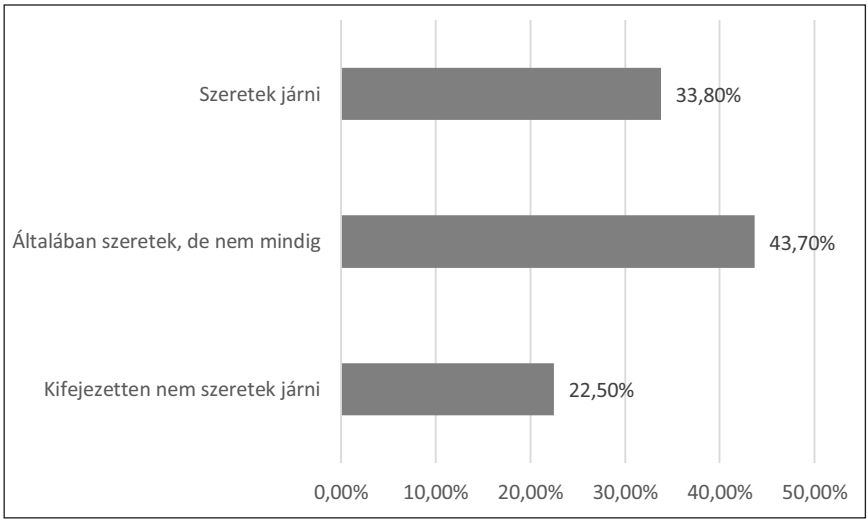
3. táblázat. Fontos a tanulók részvétele művészeti rendezvényen
Forrás: DEXARTA, 2019, tanári adatbázis

A felmérés során megkértük a pedagógusokat, hogy egy ötfokú Likert-skálán jelöljék be, hogy szerintük a tanulók szívesen vesznek-e részt művészeti rendezvényeken. A válaszok szerint 67,4% úgy értékeli, hogy a tanulók részéről pozitív attitűd társul ezekhez az eseményekhez. (4. táblázat)

1 egyáltalán nem	2,2%
2 nem	6,7%
3 is-is	23,7%
4 igaz	40%
5 teljesen igaz	27,4%

4. táblázat. A tanulók tanórán kívül is szívesen vesznek részt művészeti rendezvényen
Forrás: DEXARTA, 2019, tanári adatbázis

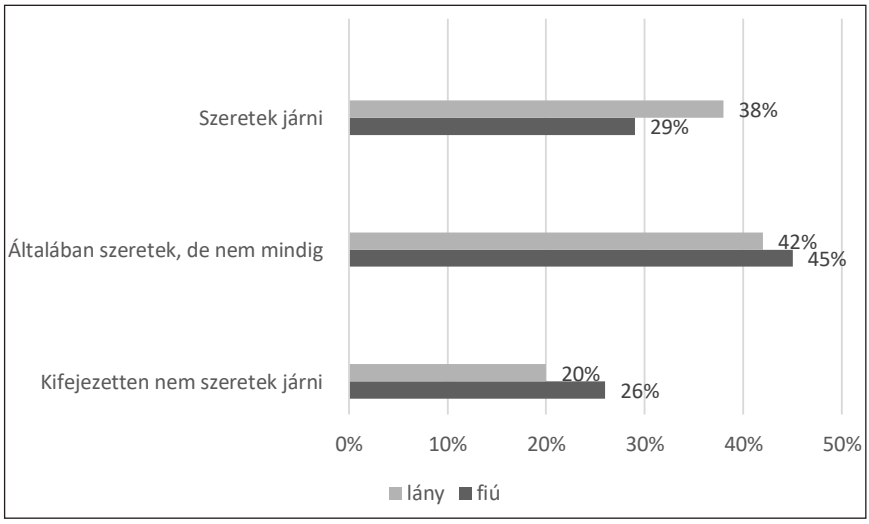
Ugyanakkor megvizsgáltuk, azt is, hogy azok a tanulók, akik már voltak hangversenyen, hogyan viszonyulnak az eseményhez. A rendezvényekhez fűződő attitűd vizsgálatánál négyértékű skálát adtunk meg: 1. Kifejezetten nem szeretek járni; 2. Általában szeretek, de nem mindig; 3. Szeretek járni; 4. Nagyon szeretek járni. Az elemzés során a skálát háromértékűvé kódoltuk át, az eredeti skála két pozitív válaszát összevontuk. Az attitűd vizsgálatánál a 2032 főből 858 tanuló válaszait tudtuk értékelni, mert 1174 főre nem vonatkozott a kérdés. Ezen gyermekek 34%-a szeret hangversenyre járni, azaz 292 fő, 44%, 378 fő nem minden alkalommal, de általában mégis pozitív élménnyel gondol rá, 22% pedig negatív érzelmet társít a hangversenylátogatáshoz. A tanári és a tanulói vélemények összehasonlítása arra mutat rá, hogy a pedagógusok valamivel pozitívabbnak gondolják a hangversenyhez fűződő tanulói attitűdöt, mint ahogy a tanulók érzik azt. Nagy valószínűséggel a hangverseny tetszési indexét a megtekintett műsor is befolyásolja. A nem kellőképpen előkészített vagy esetlegesen nem a korosztálynak megfelelő program ugyanis éppen ellentétes hatást ér el. (5. ábra)

5. ábra. A tanulók hangversenyhez fűződő attitűdje
Forrás: DEXARTA, 2019, tanulói adatbázis

Nagyon beszédes eredményt mutat, ha megvizsgáljuk az osztályok közötti különbséget. Az adatokból tudjuk, hogy a gyermekek közel hatvan százaléka iskolai szervezésben vesz részt művészeti rendezvényen. A vizsgált mintát alkotó, alsó tagozatos kisebb korosztály képviselői (49,7%) sokkal elfogadóbbak a művészeti értékekkel szemben, míg a felső tagozatos, 6. osztályos tanulók (41,3%) az alacsony kultúrafogyasztók közé tartoznak. Ennek okát leginkább az élettani hatásokban érdemes

keresni, a kamasz kevésbé fogadja el a korábbi korok retrospektív értékeit. Ebben az életkorban a lányok jobban preferálják a művészeti értékeket, ahogy azt hazai és nemzetközi kutatások is megmutatták, mind az éneklést, mind az ének-zene tantárgyat jobban kedvelik a fiúknál, így az eredmény nem meglepő, hogy hangversenyre is szignifikánsan jobban szeretnek járni.[30] A vizsgált mintában a lányok a teljes sokaság több mint felét, 56%-át (480 fő) teszik ki. Ebből 18% nagyon szeret járni, 20% pedig általában szeret részt venni hangversenyen. (6. ábra)

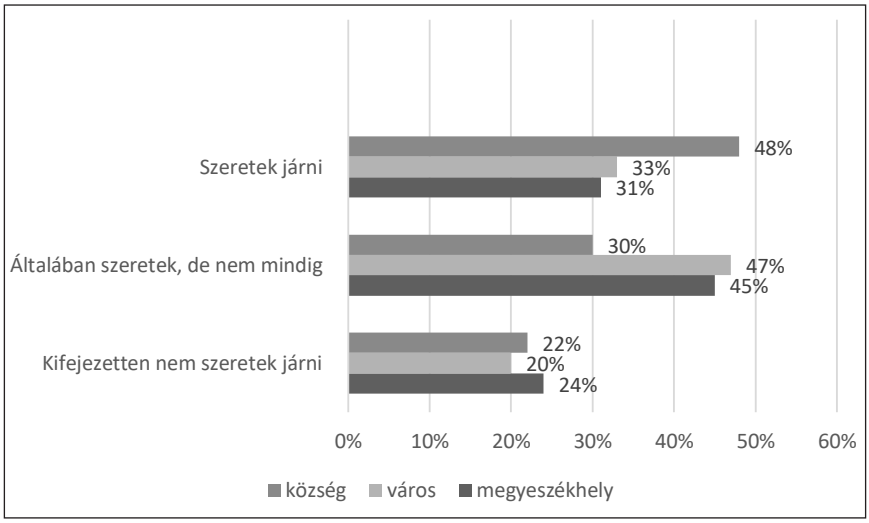

6. ábra. A tanulók hangversenyhez fűződő attitűdje nemi megoszlásban
Forrás: DEXARTA, 2019, tanulói adatbázis

Górcső alá véve az általános iskola típusát, az adatok azt mutatják, hogy az alapfokú művészeti iskolába járó gyermekek kevésbé elutasítók a hangversennyel kapcsolatban, 16% kifejezetten nem szeret járni, míg a nem alapfokú művészeti iskolásoknál ez az arány 25%. A különbség megmutatkozik a kifejezetten pozitív attitűd mérésénél is, míg a művészeti iskolások 38%-a, addig a nem művészeti iskolások 32%-a kedveli a hangversenyeket

A koncertekhez fűződő attitűdöt a település típusának metszetében elemezve megállapíthatjuk, hogy a tanulók a megyeszékhelyeken és egyéb városokban közel azonos arányban kedvelik a hangversenyeket (32% és 34%). A községekben élő tanulóknak kevesebb lehetősége van élő zenei hangverseny látogatására, azonban ezekhez az eseményekhez a résztvevők közel felének, 46%-nak pozitív érzése kapcsolódik. (7. ábra)

30 Váradi: *i.m.*

7. ábra. A hangversenyhez kapcsolódó attitűd településtípusonként
Forrás: DEXARTA, 2019, tanulói adatbázis

ÖSSZEGZÉS

Az utóbbi évtizedekben a tanórán kívüli iskolai és iskolán kívüli tevékenységek, programok egyre meghatározóbb szerepet töltenek be a tanulók nevelésében, a tehetség kibontakoztatásában, az ízlésformálásban és a kulturális attitűd kialakításában. A koncertpedagógia eszközei jelentősen hozzájárulnak az élmény átadásához és közvetítéséhez. A tanulók elismerik a klasszikus zenét kulturális környezetük részeként,[31] és többségében pozitív attitűd fűződik a hangversenyhez. A művészileg igényes zenei tartalmak megnyilvánulása sokrétű, a hangszerbemutatók mellett a beszélgetős koncertek, gyermek- és családi koncertek, ifjúsági hangversenyek és különböző formájú innovatív kezdeményezések szólítják meg a felnövekvő ifjúságot, hogy közvetítsék a hagyományozódó kultúrát. A koncertpedagógia célja, hogy a zeneművészet évszázadokon át fennmaradó értékeire nyitott és érzékeny generációt neveljen.

Tanulmányunkban a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet által támogatott kutatásaink idevonatkozó eredményeit mutattuk be. A DEXARTA adatbázis tanulói, szülői és tanári adatait összehasonlítva

31 Sabina Vidulin: *Music Teaching in Regular Class and Extracurricular Music Activities in Croatia: State and Perspectives*. Hungarian Educational Research Journal 10(2020) 2. sz. 143–154. https://doi.org/10.1556/063.2020.00015. (Utolsó megtekintés: 2021. 02. 05.)

megállapíthatjuk, hogy ebben az életkorban az iskola szerepe kiemelkedő a művészeti érzékenyítés folyamatában. A településtípus kulturális hátránya mellett a hangverseny-látogatást az iskola fenntartója és típusa is szignifikánsan befolyásolta. Az extrakurrikuláris értékek hozzáférhetőségének, elérhetőségének javításával szélesebb társadalmi rétegnek kellene lehetőséget biztosítani, hogy kulturális tőkéjük gyarapításával teljesebb személyiséggé tudjanak válni. A művelődés, a műveltség igénye az ismeretek, értékek megismerésével és megszerettetésével kezdődik, amely a továbbiakban generálja az új tapasztalatok megszerzésének vágyát, minden esetben érdeklődést feltételez, amelyhez az egyén intrinzik motivációja is hozzájárul. A zeneművek intellektuális és érzelmi befogadási kompetenciájának kialakulása során a szituációs érdeklődésből stabil, személyes érdeklődés válhat,[32] amely a későbbi életszakaszokban a hangversenyre járás tevékenységében is megjelenhet.

CONCERT PEDAGOGY – THE OPPORTUNITY TO CREATE A MUSICAL EXPERIENCE

Keywords: *concert pedagogy; listening to music; youth concert; concert attendance*

In recent decades, artistic events within and outside traditional curricular education have played an increasing role in educating children, shaping their taste, and developing a favourable attitude towards culture. Extracurricular education is a multifaceted concept, with diverging interpretations of different sources in the literature. The task of concert pedagogy is to complement public education and curricula with live music events. In Hungary, the content of concert pedagogy is not prescribed by the National Core Curriculum, nor is there a detailed methodology to it. The aim of concert pedagogy is for children to develop a sense of art by experiencing it. The competencies to be developed, as specified in the curriculum, are not directly related to the concert visit, but the complexity of the concert experience may contribute to their improvement. With support from the Research Institute of Art Theory and Methodology of the Hungarian Academy of Arts, the Music Pedagogy Research Group of the Doctoral School of Humanities at the University of Debrecen launched a research project in November 2018 to examine primary school pupils' curricular and extracurricular compulsory artistic activities and attendance at artistic events in the three counties of the Northern Great Plain region across five dimensions. As to the frequency of concert attendance, the findings reveal that less than half (42%) of the children in the sample have been to a concert. An analysis of the DEXARTA database shows that concert visits are significantly influenced by the type of the settlement, the location of the county, as well as the provider and type of school. As regards the people who take children to concerts, the findings indicate that

32 Susanne Hidi: *An Interest Researcher's Perspective: The Effects of Extrinsic and Intrinsic Factors on Motivation = Intrinsic and Extrinsic Motivation: The Search for Optimal Motivation and Performance*. Eds. Sansone, C.–J. M. Harackiewicz. Academic Press, 2000. 309–339. https://doi.org/10.1016/B978-012619070-0/50033-7. (Utolsó megtekintés: 2021. 02. 05.)

the school and teachers have a decisive role in cultural education, as 70% of the pupils have gone, together with their classmates, to a concert organised by the school. The successful artistic sensitisation of children is significantly affected by the circumstances and quality of the performance as well as by the fact whether the performed pieces are chosen in consideration of the listeners' age. It involves prior experience and pedagogical impact to influence how children perceive the artistic experience and to enhance the extent to which they are able to absorb what they observe.

PEDAGOGIA DE CONCERT – OPORTUNITATEA CREĂRII UNEI EXPERIENȚE MUZICALE

Cuvinte-cheie: *pedagogia de concert; audiția muzicală; concert pentru tineret; participarea la concerte*

În ultimele decenii evenimentele artistice în cadrul și în afara curriculumului școlar au jucat un rol tot mai important în educația elevilor, în dezvoltarea percepției estetice și a atitudinii culturale. Noțiunea de extracurricular este una complexă, al cărei interpretare diferă în literatura de specialitate. Rolul pedagogiei de concert este una de complementare a educației instituționale, a curriculumului. Cuprinsul pedagogiei de concert nu este stabilit de Curriculumul național, nu are o metodologie proprie, obiectivul fiind sensibilizarea și experiența artistică. Competențele care apar în curriculum nu se află în strânsă legătură cu experiența concertistică, însă complexitatea impresiei de la concert poate facilita dezvoltarea acestora.

Cu sprijinul Institutului de Cercetare al Teoriei și Metodologiei Artei din cadrul Academiei de Artă Maghiare, grupul de cercetare de pedagogie muzicală din cadrul Școlii Doctorale Filologice în Universitatea din Debrecen a lansat un proiect în noiembrie 2018. În cadrul acestei cercetări empirice am analizat cinci dimensiuni ale activităților artistice școlare și extracurriculare ale elevilor din ciclul primar și gimnazial, precum și șansele participării la evenimente artistice în trei județe ale Plaiului Nordic din Ungaria. Studiind frecvența la concerte, putem afirma că doar 42%, mai puțin de jumătate din populația elevilor examinați au luat parte la un concert. Din informațiile cuprinse în baza de date DEXARTA reiese faptul că pe lângă tipul de așezare, frecvența la concerte este influențată în mod significant de poziția în județ, de susținătorul și tipul instituției. Examinând cine a acompaniat elevii la concerte, rezultatele au subliniat faptul că în procesul educativ-cultural un rol determinant are instituția și profesorul: 70% dintre elevi au fost la concerte împreună cu clasa lor, iar evenimentele au fost organizate de propriile instituții și pedagogi. Sensibilizarea artistică a copiilor este influențată în mare parte de circumstanțele și nivelul spectacolului sau programul muzical potrivit vârstei. Modul în care copiii percep această experiență artistică, presupune atât experiențe preliminare cât și influență pedagogică.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

Bp. = Budapest
Buc. = București
Buk. = Bukarest
Kvár = Kolozsvár
MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MTA = Magyar Tudományos Akadémia
OSzK = Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
sz. = szám
Uo. = ugyanott
Uő = ugyanő
vö. = vesd össze

KÉPMELLÉKLET

1. Falképek a templomhajó déli falán

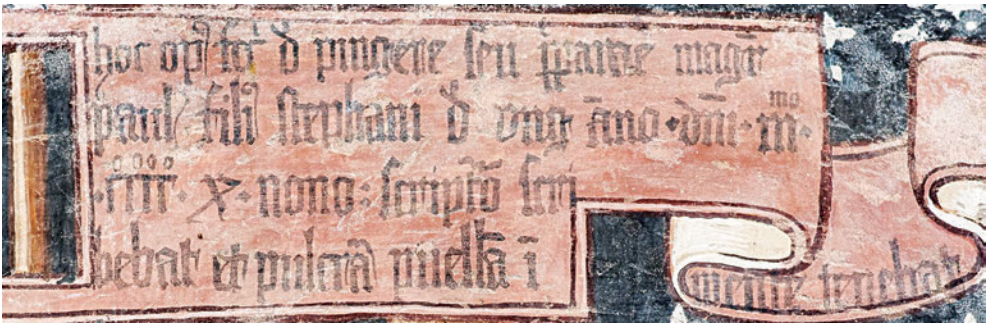
2. Saul megtérése–jelenet

3. Ungi Pál festő önarcképe

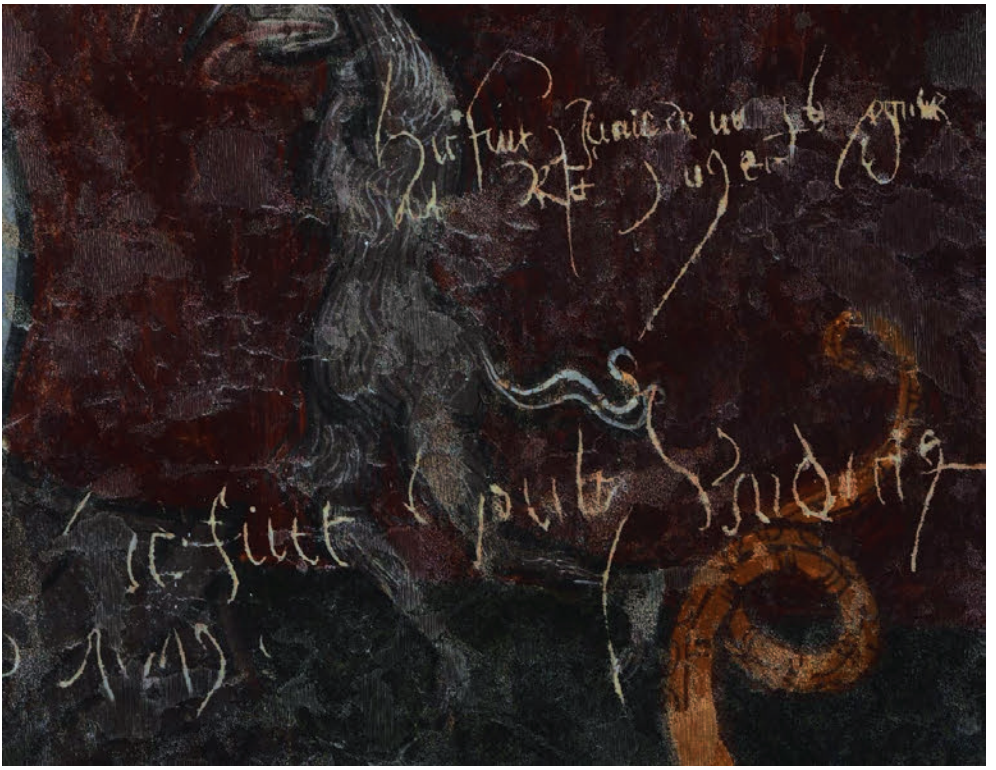
4. Biblia-illusztráció (1 Királyok 7, 1–12)

5. A zászló felirata

6. Szent Mihály arkangyal

7. Ungi Pál névbekarcolása

1. Szent Orsolya és a tizenegyezer szűz vértanúsága

2. A szentélyzáródás északi falának jelenete

3. Szent Orsolya és a tizenegyezer szűz vértanúsága

4. Bartholomäus Kistler: Von Sant Ursulen schifflin, 1497

5. Szent Orsolya és a tizenegyezer szűz vértanúsága

6. Nagyszeben, domonkos apácák temploma (ma ferences templom), a szentély déli fala

7. Szent Bálint, Nagyszeben, 1515–1520 körül

8. Szent Bálint (részlet)

9. Szent Bálint és egy azonosítatlan püspökszent a brulyai oltáron, 1520

10. Lucas Cranach: Szent Bálint, Wittenberger Heiltumsbuch, 1509

1. Arnolfo di Cambio: A háromkirályok imádása. Róma, Santa Maria Maggiore-bazilika

2. Giotto di Bondone: A grecciói csoda. Assisi bazilika, felsőtemplom

3. Háromkirályok imádása. Pécsi székesegyház, kőtár

4. Theodóra császárné és kísérete. Ravenna, San Vitale-bazilika

5. Ábel és Melkizedek áldozata. Ravenna, San Vitale-bazilika

6. A háromkirályok ereklyetartója. Köln, székesegyház

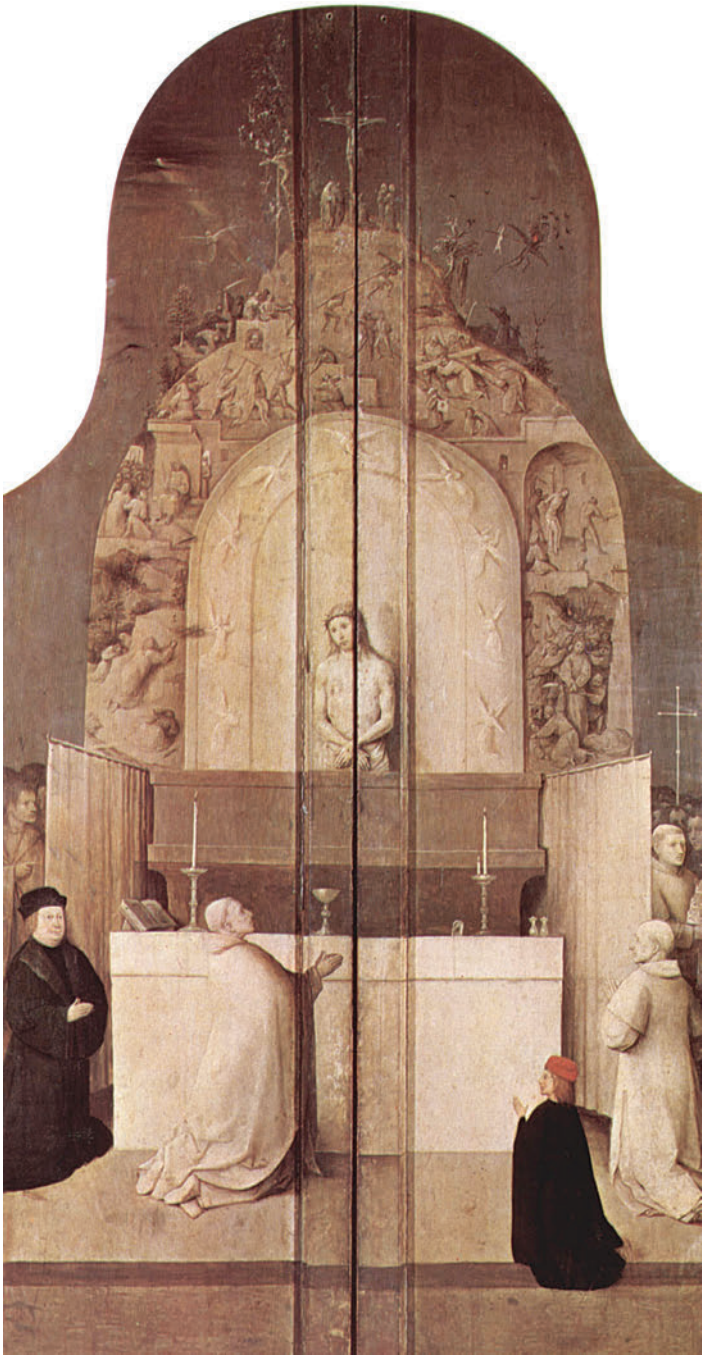
7. Domenico Ghirlandaio: A pásztorok imádása. Firenze, Santa Trinità

8. Fra' Angelico: A háromkirályok imádása fali szentségházzal. Firenze, San Marco

9. Hieronymus Bosch: Bronchorst-triptichon, nyitott állapot. Madrid, Prado

10. Hieronymus Bosch: Bronchorst-triptichon, zárt állapot. Madrid, Prado

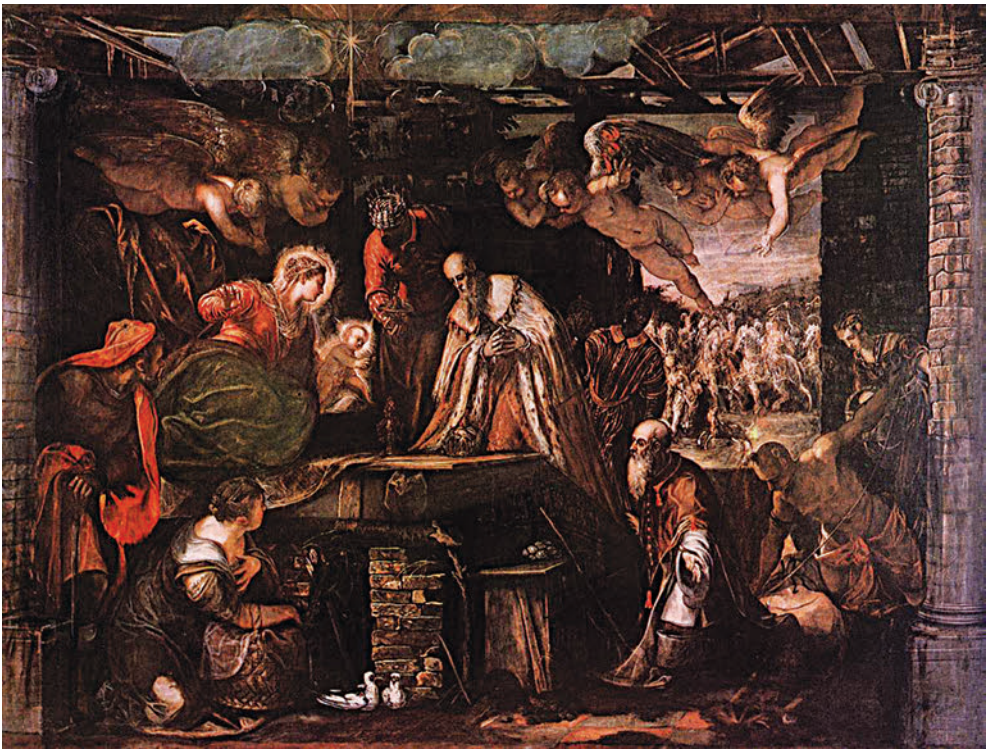
11. Andrea del Sarto:
A háromkirályok megérkezése. Firenze,
Santissima Annunziata, chiostro

14. Lodovico del Duca:
Tabernákulum. Róma,
Santa Maria Maggiore-bazilika

12. Jacopo Robusti (Tintoretto): Pásztorok imádása. Velence, Scuola di San Rocco

13. Jacopo Robusti (Tintoretto): Királyok imádása. Velence, Scuola di San Rocco

1. A kolozsvári Farkas utcai református templom tere

2. A szentély boltozata

3. A szentélyboltozat a felújítás során.
A konkáv boltmezők geometriáját kiemelő vízszintező jelöléssel

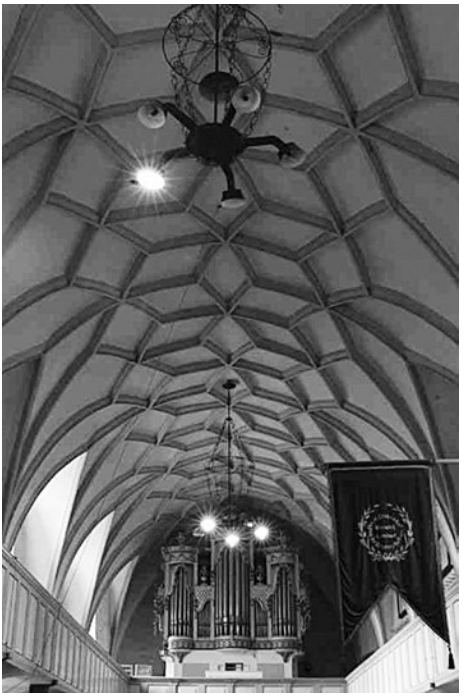
4. A szentélyboltozat a felújítás során a padlástérben.
A konkáv boltmezők hátoldala a bordás boltozat csomópontjának vízszintező taréjával

5. A szentélyboltozat a felújítás során a padlástérben.
A boltfiókok süvegfelületének szabad kézből falazott szerkezete

6. Miklóstelke,
az evangélikus templom hajóboltozata

7. Nagybaromlaka,
az evangélikus templom hajóboltozata

8. Berethalom, az evangélikus templom szentélyboltozata

9. Szászújfalu, az evangélikus templom hajóboltozata

10. Nagysink, az evangélikus templom hajóboltozata

11. Nyírbátor, a református templom boltozata

12. Az egykori hálóboltozat bordái a 17. századi falazatban

13. Az egykori hálóboltozat bordacsomópontja

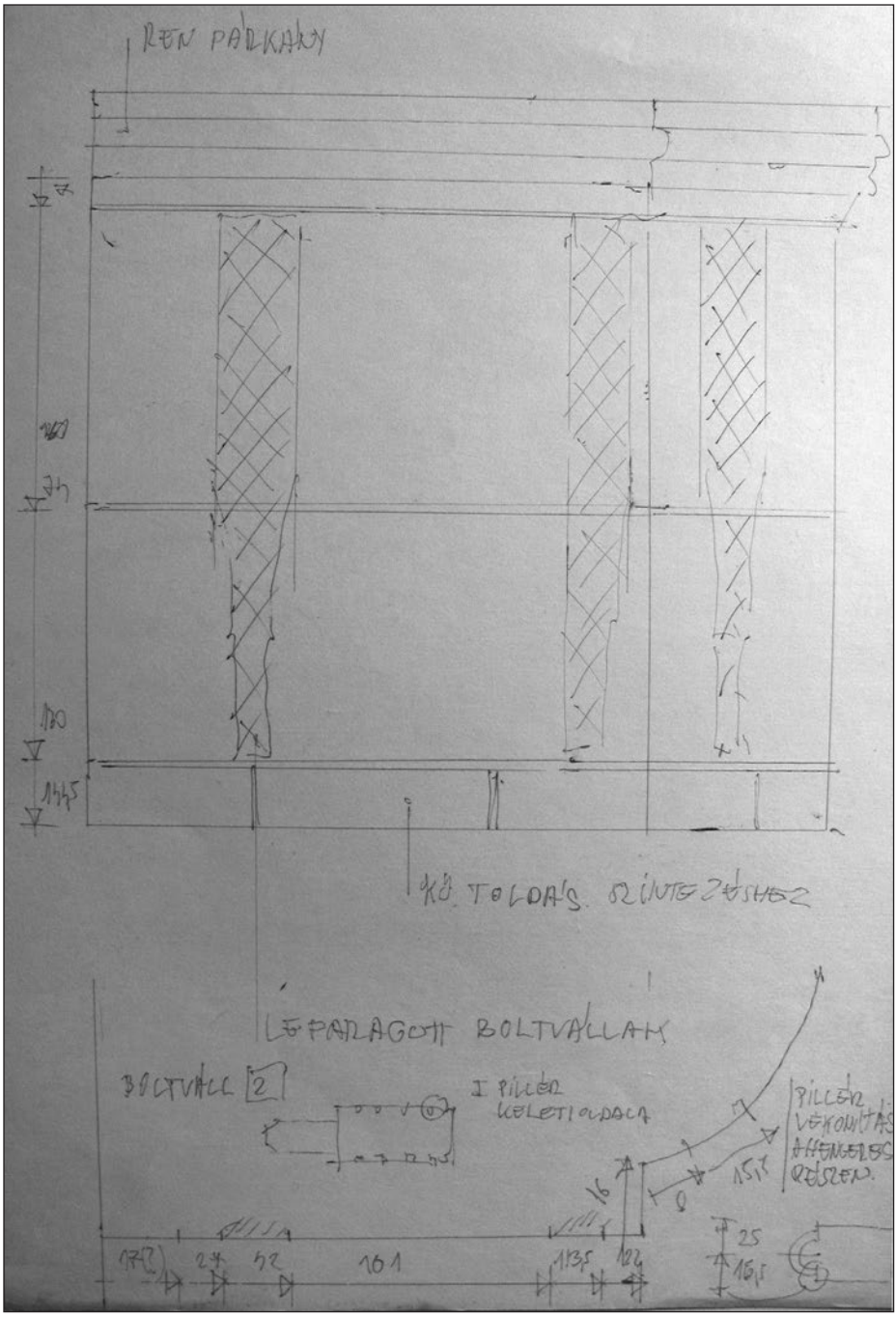
14. Az egykori hálóboltozat bordacsomópontja

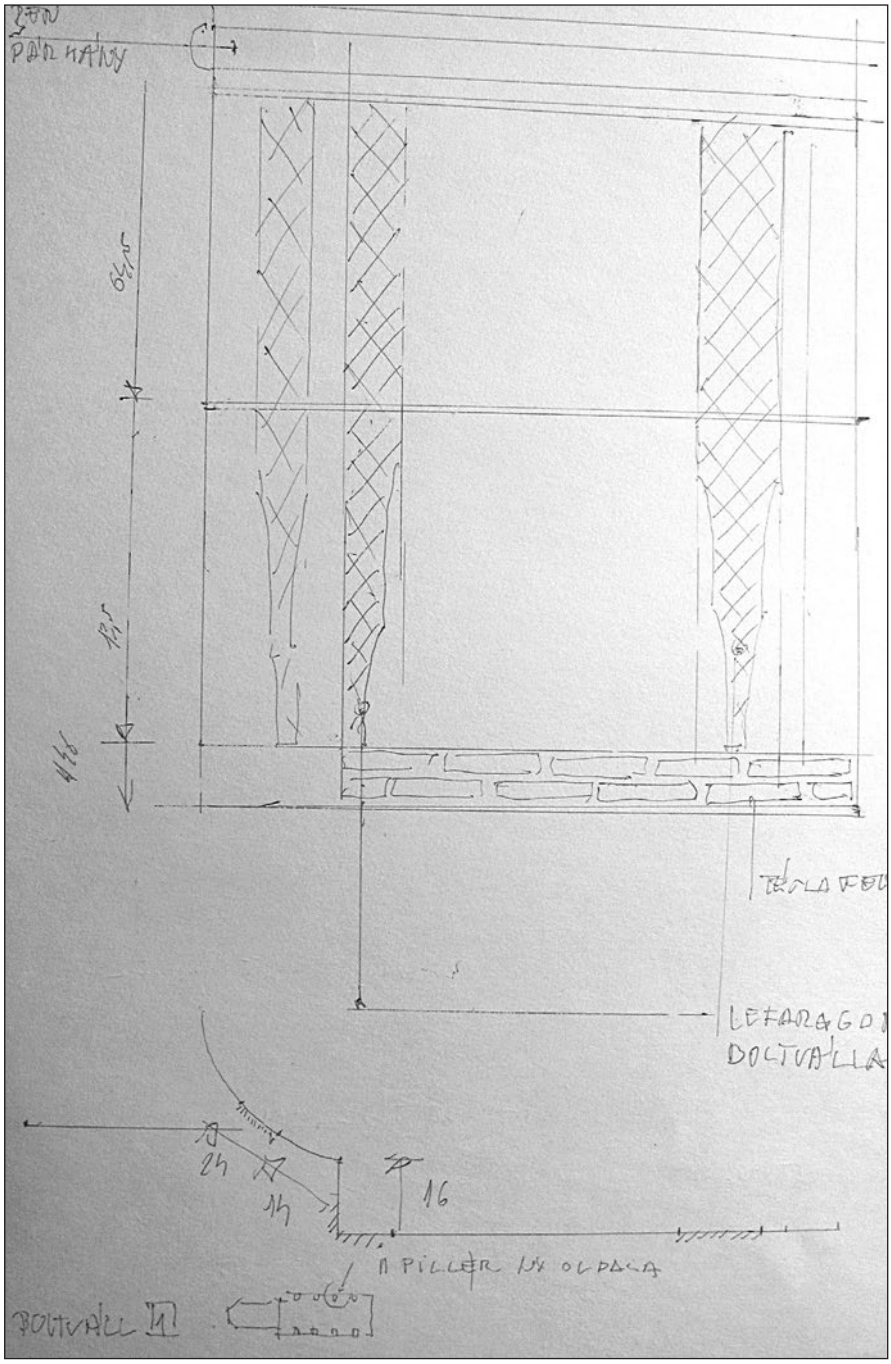
15. Behúzott támpillér a lefaragott boltvállindításokkal. A déli második pillér keletről

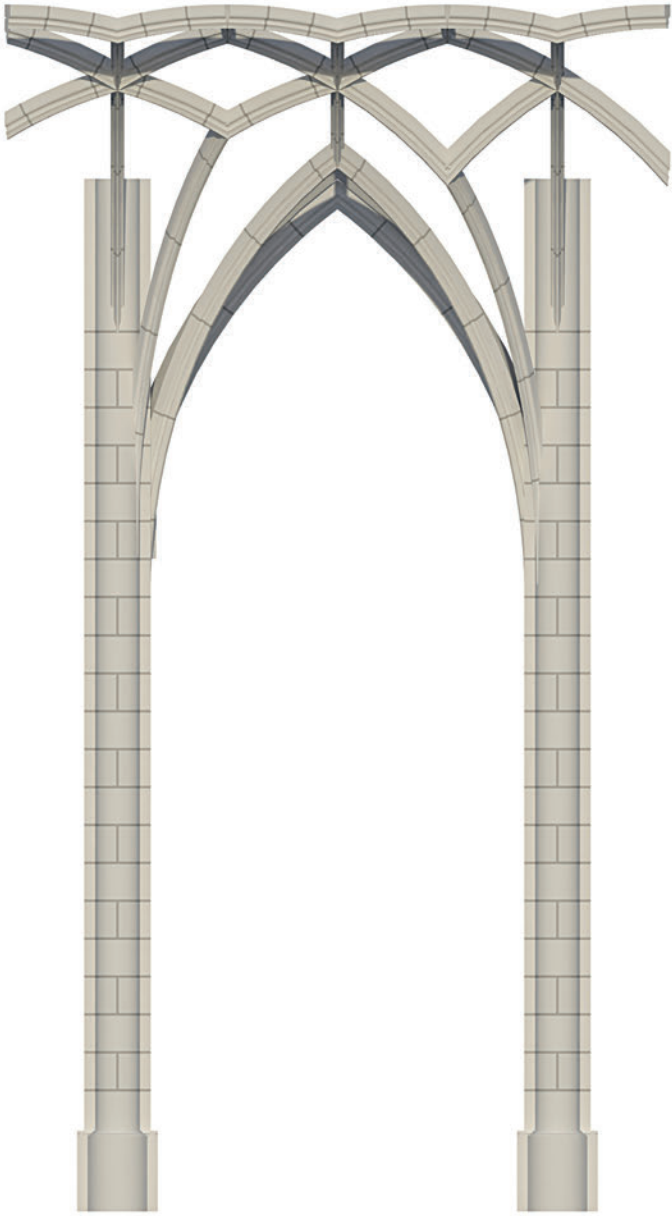
16. Behúzott támpillér a lefaragott boltvállindításokkal. A déli második pillér nyugatról

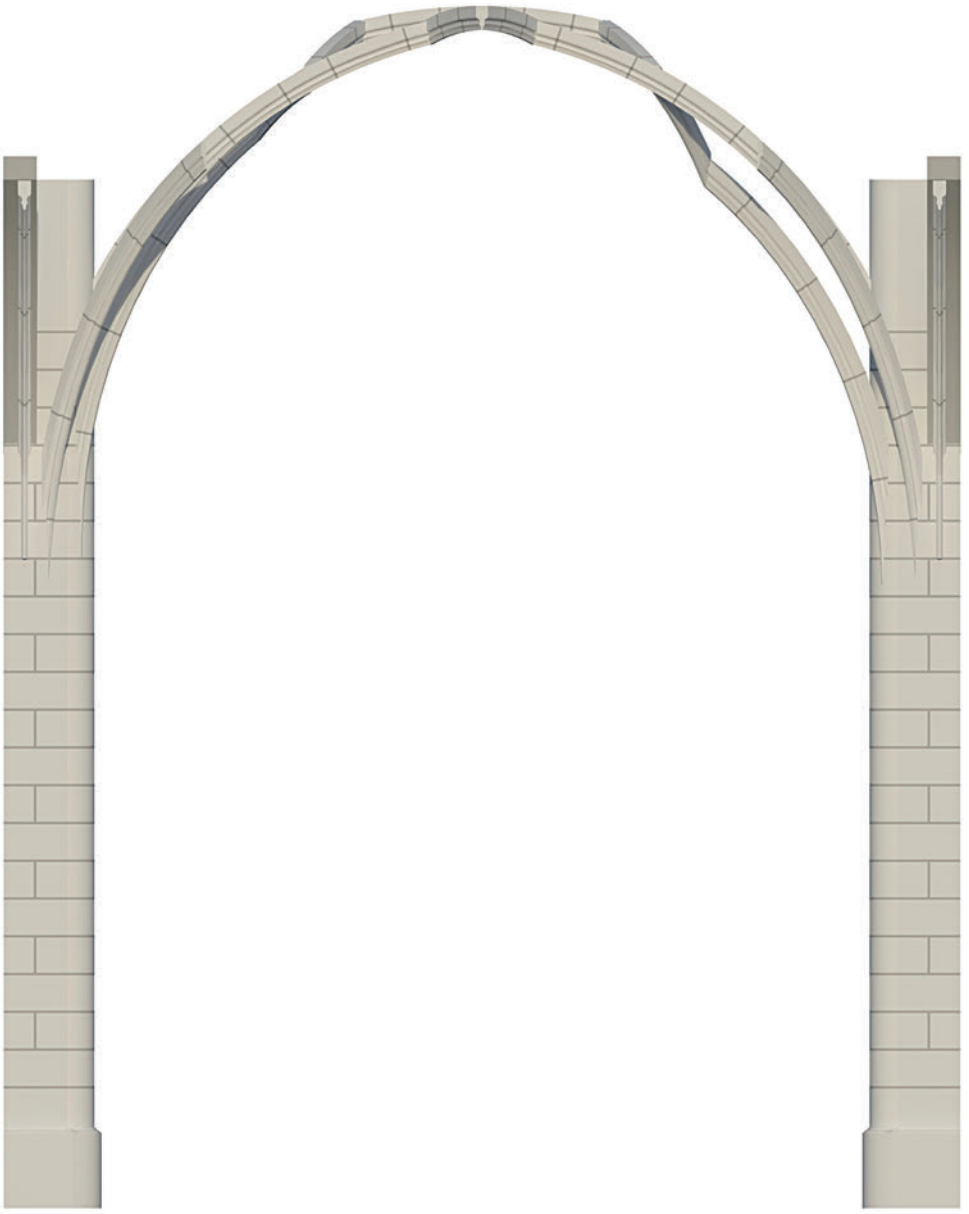
17. A déli második pillér helyszíni felmérése, kelet

18. A déli második pillér helyszíni felmérése, nyugat

19. A boltozat elméleti rekonstrukciója ívszegmens-megkettőzéssel és az eljárás mellőzésével. Hosszmetszet

20. A boltozat elméleti rekonstrukciója ívszegmens-megkettőzéssel és az eljárás mellőzésével. Keresztmetszet

21. Garat, az evangélikus templom hajóboltozata

22. A kolozsvári Farkas utcai templom belső terének elméleti rekonstrukciója az első hajóboltozattal

23. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem,
Rembrandt van Rijn és Jan Gillisz van Vliet portréja

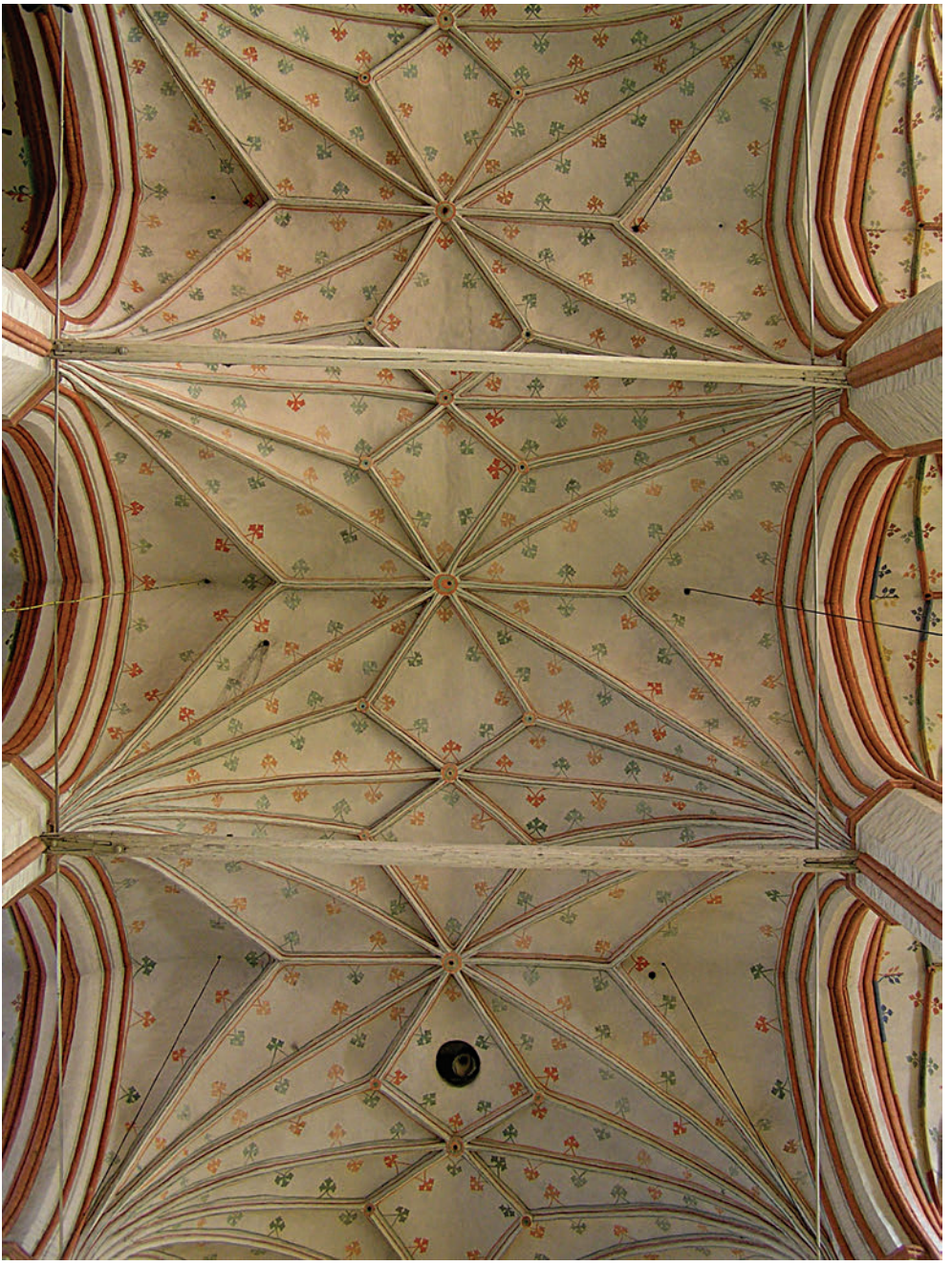
24. A kolozsvári Farkas utcai református templom tere nyugat felé

25. A szeged-alsóvárosi ferences templom különböző magasságon található boltvállindításai

26. A dési református templom különböző magasságon található boltvállindításai

27. Toruń (Thorn). A Nagyboldogasszony-templom főhajójának boltozata

28. A kolozsvári Farkas utcai református templom második hajóboltozata. Elméleti rekonstrukció, vörössel jelölve a toruńi boltozattal azonos elemek

29. A kolozsvári Farkas utcai református templom szentélyboltozata

30. A második hajóboltozat, elméleti rekonstrukció. Vörössel jelölve a szentély-boltozattal azonos elemek

31. A második hajóboltozat, elméleti rekonstrukció. Vörössel jelölve a hatágú csillagmotívumhoz csatlakozó, merőleges gerincborda túlfutása és a hozzá kapcsolt borda

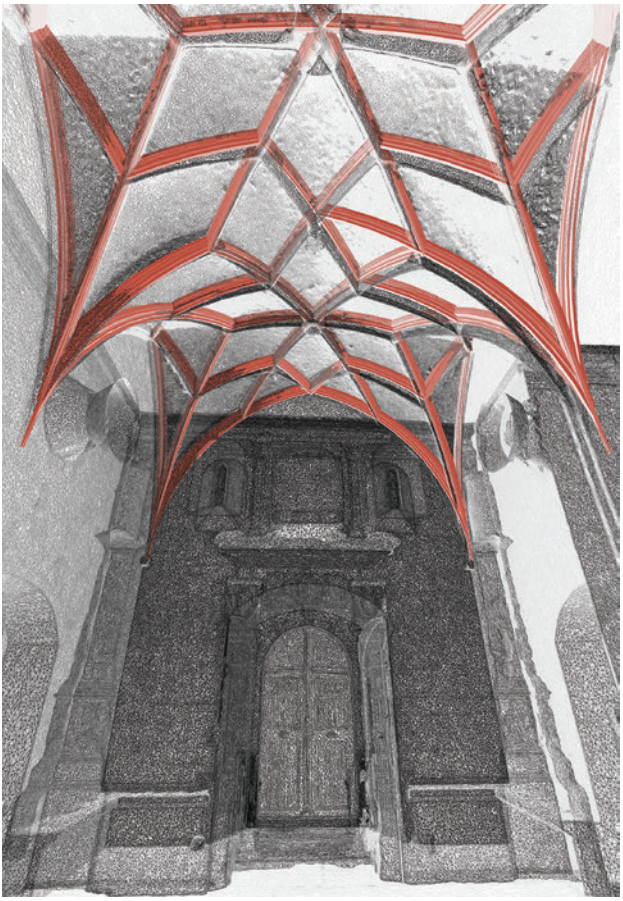
32. A második hajóboltozat, elméleti rekonstrukció. Vörössel jelölve a merőleges gerincborda túlfutása és a hozzá kapcsolt falborda

33. A második hajóboltozat, elméleti rekonstrukció. Vörössel jelölve a különböző szerkesztésmódú elemekből felépülő merőleges gerincborda teljes vonala

34. A második hajóboltozat, elméleti rekonstrukció. A záradékon kialakuló háromszögű mező, melynek záróeleme két azonos magasságon elhelyezkedő csomópont közötti egyenes boltöv

35. A gyulafehérvári székes-egyház Lázói-kápolnájának boltozata. A FOTO3D-felmérés összevetése az ideális szerkesztésű CAD-modellel

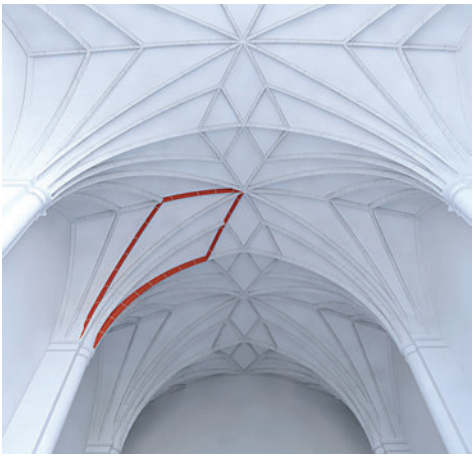
36. Gdańsk/Danzig, a Szentháromság ferences kolostor Szent Anna-kápolnája

37. Żarnowiec, a ciszterci apátsági templom hajóboltozata

38. A második hajóboltozat, elméleti rekonstrukció. Vörössel jelölve a Żarnowiecben álló boltozaton is megtalálható szerkezeti elemek

39. A második hajóboltozat, elméleti rekonstrukció. Vörössel jelölve a sorolt rombuszháló-boltozat bordarácsának vonala

40. A dési református templom belső tere

41. A kolozsvári Farkas utcai református templom hajója.
A keleti végfal a sarokkonzolokra támasztott bordákkal

42. A kolozsvári Farkas utcai református templom hajója. A nyugati végfal az ablakokat megkerülő boltfiókokkal

43. A második hajóboltozat bordaprofilja

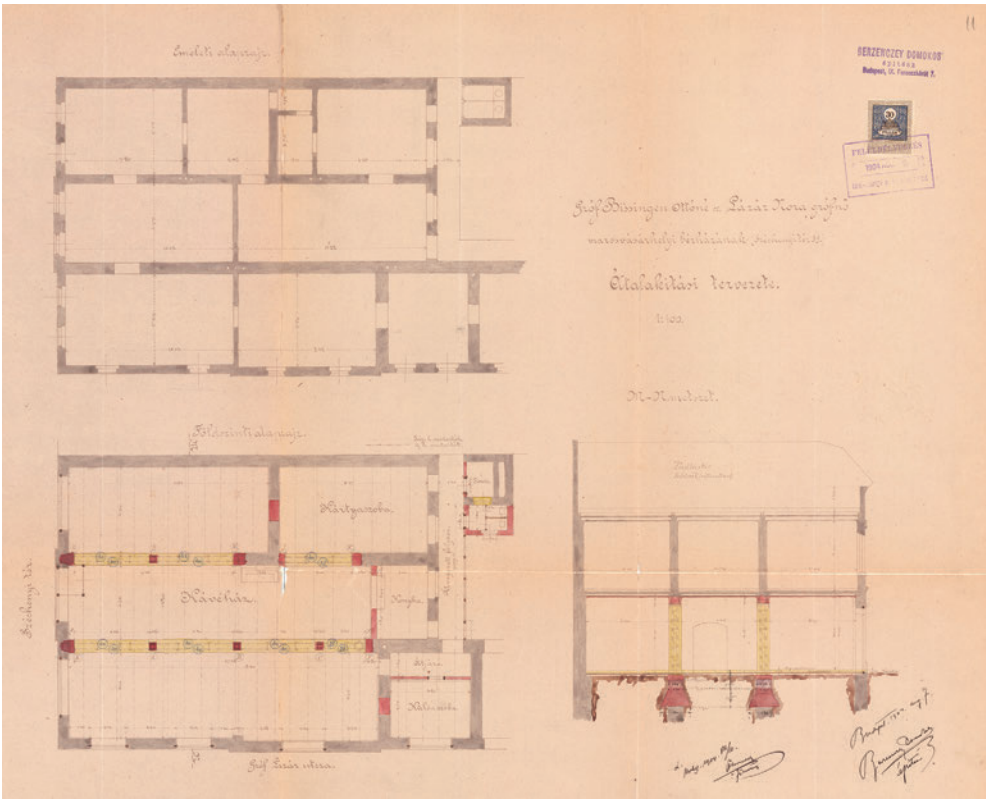
44. A második hajóboltozat süvegfelülete a padlástérben

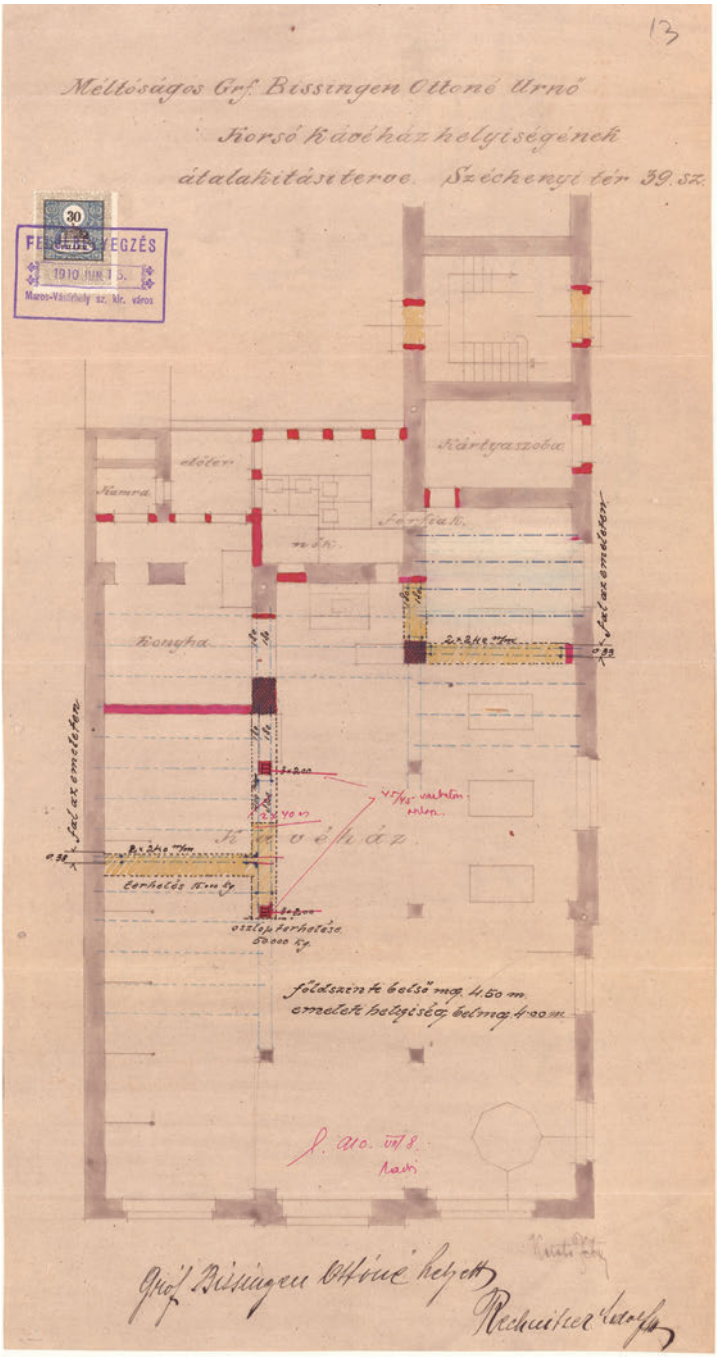
45. A második hajóboltozat süvegfelülete a padlástérben

1. A Bissingen-palota homlokzatának átalakítási terve, 1902

2. Átalakítási terv, 1904. Berzenczey Domokos

3. Átalakítási terv, 1910. Keleti Béla

4. A Korzó kávéház első berendezése, 1905

6. A Bissingen-palota épülete, 1909

5. A Korzó kávéház második berendezése, 1910 után

Újabb, immár VIII. CERTAMEN-kötetünk egyrészt a sorozat diszciplináris gazdagságának tradícióját folytatja, amennyiben új, a történelem, a művészet- és zenetörténet, a fordítás-, a nyelv-, az irodalom- sőt színháztudomány körébe tartozó kutatási eredményeket közöl, ezeket gazdag képanyaggal argumentálja; másrészt egyszeri is, amennyiben egy egész fejezetével köszönti – eredményes szakmai pályája fordulóján – Egyed Ákost, az MTA külső tagját, az Erdélyi Múzeum-Egyesület volt elnökét, a Debreceni Tudományegyetem díszdoktorát.

A könyv nemzedékek és szakmai műhelyek együttműködésének lehetőségeit példázza. Kérdésfelvetései abból a meggyőződésből születtek, hogy a felismerések kommunikálásának van értelme, hogy a tudományos figyelem, a módszerek bemutatása, az eredmények egymásra épülése és egymáshoz való viszonyítása, megjelenítése – anyanyelvünkön is – létfontosságú.

ISSN: 2393-4328
9 772393 432218